

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

**ОСВІТА НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН
В УКРАЇНІ:
ІСТОРИЧНІ ТРАДИЦІЇ,
ПРАВОВІ ЗАСАДИ,
СУЧАСНІ ВИКЛИКИ
(XX – початок XXI століть)**

Книга 1

УДК [37:323.15(477)]“19/20”

О 72

Освіта національних меншин в Україні: історичні традиції, правові засади, сучасні виклики (XX – початок XXI століть): монографія / [відп. ред. Ігор Соляр; упоряд. Михайло Романюк]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2018. – Кн. 1. – 436 с.

Проаналізовано особливості забезпечення освітніх потреб національних меншин в Австро-Угорській монархії, Західноукраїнській Народній Республіці, Російській імперії, Другій Речі Посполитій. Досліджено специфіку формування державної освітньої політики в СРСР та її практичне втілення в життя в Українській РСР. Продемонстровано моделі реалізації права національних меншин на освіту в незалежній Україні. Схарактеризовано вплив громадських інституцій на освітній процес національних меншин в Україні. Розглянуто міжнародні стандарти захисту прав національних меншин та народів на освіту.

Для істориків, педагогів, усіх, хто цікавиться новітньою історією України.

Education of national minorities in Ukraine: historical traditions, legal principles, and modern challenges (20th – early 21st century): a monograph / [chief editor: Ihor Soliar; edited by Mykhailo Romaniuk]; National Academy of Sciences of Ukraine, Ivan Kryp'iakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. – Lviv, 2018. – Book 1. – 436 p.

The monograph analyses how educational services were provided to national minorities in the Austro-Hungarian Empire, the West Ukrainian People's Republic, the Russian Empire, the Second Polish Republic, as well as establishment of state educational policy in the USSR and its practical implementation in the Ukrainian SSR, and the models of realization of the right of national minorities to education in independent Ukraine. It identifies the influence of public institutions on the educational process of national minorities in Ukraine and examines international standards of protection of the rights of national minorities and indigenous peoples to education.

The monograph is targeted at historians, teachers, and broader audience interested in the contemporary history of Ukraine.

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор Степан Качараба

доктор історичних наук, академік Степан Павлюк

доктор історичних наук, професор Ігор Райківський

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (протокол № 4 від 20 грудня 2018 р.)

НДР виконано коштом бюджетної програми “Підтримка розвитку пріоритетних напрямів наукових досліджень” (КПКВК 6541230)

ISBN 978-966-02-8764-8

© Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича
НАН України, 2018

ВСТУП

Національна політика держави в новітній час стала індикатором її демократичності, цивілізованості. Освіта національних меншин – це водночас одна зі складових національної політики держави та критерій її зрілості, а сьогодні – європейськості.

За підсумками Всеукраїнського перепису населення (2001), в Україні проживає понад 100 представників інших національностей, найчисельніші з яких росіяни, білоруси, молдавани, кримські татари, болгари, угорці, румуни, поляки, євреї, вірмени, греки. Відповідно до Закону України “Про національні меншини”, держава гарантує громадянам незалежно від їхнього національного походження рівні політичні, соціальні, економічні та культурні права і свободи, підтримує розвиток національної самосвідомості й самовиявлення. Україна задекларувала всім національним меншинам право на користування і навчання рідною мовою чи її вивчення в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій тощо¹.

Ідея монографії “Освіта національних меншин в Україні: історичні традиції, правові засади, сучасні виклики (XX – початок XXI століть)” у 2-х книгах виникла після ухвалення 5 вересня 2017 р. Верховною Радою України Закону України “Про освіту” та його міжнародного резонансу. Деякі сусідні держави (передусім Російська Федерація (РФ), Угорщина, Румунія, Польща) та проросійські політичні сили в Україні висловили невдоволення “мовною” ст. 7 Закону “Про освіту”. Безпідставні звинувачення на мовному підґрунті стали складовою інформаційної війни РФ проти України.

За інформацією Міністерства освіти і науки, у 2017 р. в Україні нараховувалося 735 шкіл, у яких діти навчалися мовами нацменшин. Із них у 581 школі навчання відбувалося російською мовою, в 75 – румунською, 71 – угорською, 5 – польською та 3 – молдовською. Крім того, існує ще 610 шкіл із окремими класами з навчанням мовами нацменшин. Загалом мовами меншин вчилися 400 тис. учнів, що становило майже 10 % від усіх українських школярів.

---

¹ Закон України “Про національні меншини” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12/ed19920625>

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. проблему освіти національних меншин обговорювали у громадському, освітньому і науковому середовищах в Україні на різних рівнях. Однак, зауважує М. Зеркаль, “завдання розбудови етнічної освіти виявилось непростим, водночас відносилось до розряду найневідкладніших і найболочіших, яке логічно впливало із загальної невизначеності проблеми – «що», «як», а головне «для кого» («в ім’я чого») потрібно розбудовувати щось специфічне, відмінне від усталеного, звичного”². На дуку М. Войцехівського, значна частина концептуальних розробок, які продукувала держава, наука, освітянське товариство, громадський сектор, ґрунтувалися радше не стільки на визнанні реального стану речей, “того що є”, скільки на певному ідеалі “того, що має бути”³.

Учасники круглого столу “Освіта представників національних меншин України: проблеми та шляхи їх вирішення” (2013) підтвердили підозри, виокремили комплекс проблем в освітній сфері, найважливішими з яких стали:

- органи виконавчої влади не завжди дотримуються принципу рівного доступу до якісної освіти представників окремих національних меншин;
- з навчальних предметів, що є інваріантною частиною навчального плану загальноосвітніх навчальних закладів, болгарська, гагаузька, новогрецька мови та іврит досі не мають українських підручників, укладених відповідно до навчальних програм і виданих за кошти державного бюджету;
- повільно розвивається мережа загальноосвітніх навчальних закладів із навчанням кримськотатарською мовою, затримується будівництво та реконструкція шкіл;
- типові навчальні плани, розроблені на основі нових стандартів освіти, передбачають меншу кількість годин, виділених на вивчення рідних мов у загальноосвітніх навчальних закладах із навчанням мовами національних меншин;
- Міністерство освіти і науки не вирішує питання запровадження Всеукраїнських олімпіад із мов деяких національних меншин;

² Зеркаль М. Освіта національних меншин України (1990–2000-ні роки) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2013/2/8.pdf>

³ Войцехівський Ю. С. На засадах полікультурного навчання // Відродження. – 1995. – № 1. – С. 14.

- потребує удосконалення вишкіл педагогічних кадрів для навчальних закладів із навчанням мовами національних меншин та їх вивченням, передовсім учителів цих мов;
- практично відсутні заходи та зусилля у галузі освіти для збереження мов, що зникають в Україні: караїмської, кримчацької, румейської, урумської та мови ідиш;
- потребує вдосконалення виховання у дітей та молоді толерантного ставлення, взаємоповаги та взаєморозуміння в полікультурному соціумі України, поваги до державної мови, традицій українського народу й культури тощо⁴.

Закон України “Про освіту” (2017) вирішив більшу частину проблем, але далеко не все залежить від Верховної Ради України та Міністерства освіти і науки.

У першій книзі монографії “Освіта національних меншин в Україні: історичні традиції, правові засади, сучасні виклики (XX – початок XXI століть)” проаналізовано організацію системи національної освіти на українських землях у контексті суспільно-політичних процесів у державах, у яких вони перебували в окремі періоди. Також схарактеризовано перспективи розвитку освіти національних меншин у руслі євроатлантичного курсу Української держави, зокрема досліджено: рівень забезпечення освітніх потреб національних меншин і народів в Австро-Угорській монархії та Російській імперії; формування державної освітньої політики у СРСР та її реалізація в УРСР; моделі реалізації права національних меншин на освіту (досвід України); вплив громадських інституцій на освітній процес національних меншин в Україні; міжнародні стандарти захисту прав національних меншин і народів на освіту; шляхи та методи утвердження державної мови.

Сьогодні в Україні існують дві основні моделі реалізації права національних меншин на освіту: перша – розгортання системи освіти національних меншин у межах суцільної системи, підпорядкованої загальній концепції розвитку освіти в Україні, без формування окремих освітніх комплексів із власними методиками виховання, власними програмами і замкнутим циклом навчання; друга – створення замкнутих циклів навчання з метою формування цілісних систем супроводження вихованця від дошкільної освіти аж до підготовки його у вищому навчальному закладі. Їх

⁴ Круглий стіл “Освіта представників національних меншин України: проблеми та шляхи їх вирішення” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kno.rada.gov.ua/news/Robota_Kom/Krugli_stoly/VII_skl/73933.html

усебічний аналіз крізь призму організації системи національної освіти на українських землях у ХІХ – на початку ХХІ ст. дозволить розробити методи адаптації до європейського досвіду вирішення цих питань на регіональному рівні в Україні, удосконалити підходи до утвердження української мови на державному/регіональному рівнях як інституту державності та засобу міжнаціонального спілкування.

Висловлюю подяку всім науковцям, які спричинилися до реалізації першої частини цього проекту.

Ігор Соляр

РОЗДІЛ І. НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ В УКРАЇНІ В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА НОВОГО ЧАСУ: ОСВІТНЬО-ВИХОВНІ ПРАКТИКИ, КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ

Іван ПАСЛАВСЬКИЙ

УЧАСТЬ ЄВРЕЇВ У ПОШИРЕННІ НАУКОВИХ І ФІЛОСОФСЬКИХ ЗНАНЬ В УКРАЇНІ В ПІЗНЮ КНЯЖУ ДОБУ (XV СТОЛІТТЯ)

Перед розкриттям суті проблеми коротко з'ясуємо одне важливе методологічне питання. Як відомо, період княжої доби в історії України традиційна історіографія закінчує серединою XIV ст. і пов'язує з падінням Галицько-Волинської держави. Однак із таким поглядом не погоджуються відомі сучасні історики, зокрема акад. Я. Ісаєвич та проф. Л. Войтович, які продовжують його до початку XVI ст.¹. Вважаю думку цих авторитетних вчених слушною. Адже справді, якщо закінчити княжу добу в історії Русі-України серединою XIV ст., то як трактувати 40-ві – 70-ті роки XV ст., коли було відновлено автономне Київське князівство за Олельковичів, яке ознаменувалося не тільки ростом сепаратистських настроїв щодо польсько-литовського верховенства, а й розквітом матеріальної і духовної культури України?

У результаті політичної боротьби, що розгорнулася у Великому князівстві Литовському в другій чверті XV ст., в якій активну участь брали руські князі, було відновлено удільне Київське князівство (1440). Саме тоді, за словами М. Грушевського, князеві Олельку Володимировичу (з Ольгердовичів) було “надано його отчину, ... і уже з початком 1441 р. маємо від Олелька документи в новій ролі київського «государя-отчича». Разом з Київщиною він дістав також задніпрянські простори давньої Переяславщини, а, можливо, й Браสลівщину. У такий спосіб переважна частина українських земель Великого князівства Литовського (з виїмком Сіверщини й Побужжя) опинилася в руках князів – репрезентантів руського елемента”².

Князь Олелько Володимирович правив у Києві до 1455 р., а по його смерті княжий престол успадкував його син Семен, який успішно князував аж до 1470 р., коли, скориставшись із його смерті, великий литовський князь Казимир ліквідував автономне Київське князівство. Семен Олелькович вів досить спритну політику і певний час вважався навіть кандидатом на великокняжий престол у Вільні³. Брат Семена – Михайло Олелькович, князь Слуцький, – 1470 р. намагався зберегти автономне Київське князівство й очолити його, однак зазнав невдачі та виїхав до Новгород, де спробував зайняти місцевий княжий престол. Незважаючи на провал і цього плану через московське завоювання Новгороду восени 1471 р., князь Михайло продовжував брати активну участь у політичному житті: 1476 р. підписав

¹ Їхню аргументацію див.: *Ісаєвич Я.* Україна давня і нова: народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С. 6–7; *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедеміновичів у XII–XVI ст. Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 1996. – С. 4–6.

² *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Київ; Львів, 1907. – Т. 4. – С. 234–235.

³ Там само. – С. 247.

знамените “Послання Мисаїла” до папи Сикста IV⁴, а 1481 р. взяв участь у змові українсько-білоруських князів проти литовського панування, за що, зрештою, поплатився життям⁵. Отже, період 40–70-х років XV ст. в історії Києва й України – це, без сумніву, доба Олельковичів.

Політичне відродження удільного Київського князівства сприятливо вплинуло на соціально-економічний і культурний розвиток столярного міста. Протягом другої половини XV ст. Київ поступово перетворився на великий ремісничо-торговий центр. У його суспільно-культурному житті все активнішими стають міські ремісничо-купецькі кола, які на той час помітно зміцнили свої економічні позиції⁶. Це політичне й господарське піднесення Києва за Олельковичів позитивно вплинуло на активізацію в місті духовного життя.

І справді, в середині та другій половині XV ст. спостерігається пришвидшений розвиток культури Києва, в якій уже виразно простежуються дві лінії: традиційна церковна, пов’язана з монастирями, і нова, світська, що почала формуватися в позацерковному середовищі, головню при княжому дворі. Так, за правління Семена Олельковича розпочато відбудову сакральних споруд міста, зокрема піднятий із руїн і заново розписаний знаменитий Успенський собор⁷. Водночас активізуються зусилля для стабілізації й усамостійнення організаційних структур Церкви. Особливе значення в цьому мало прийняття тодішнім Київським митрополитом Ісидором Флорентійської унії та підтримка його Олельком Володимировичем⁸. Історичним наслідком цієї події було те, що Україна в церковній сфері остаточно відокремилася від Москви. Це сталося 1458 р., коли Папа Римський Пій II у порозумінні з Царгородським унійним патріархом Григорієм (Маммасом) відновив самостійну Київську митрополію, визначивши її нову канонічну територію (українсько-білоруські землі) та призначивши для неї нового митрополита – Григорія⁹. Досі Київські митрополити, починаючи з кінця XIII ст., резидували у Володимирі-на-Клязьмі, а згодом – у Москві, обслуговуючи політичні та церковні інтереси заліських князів.

Таке протиприродне становище, коли Київський митрополит перебував поза межами Русі, під опікою князів – одвічних опонентів Києва, зрозуміло, не могло подобатися амбітним Олельковичам. Відважусь припустити, що відновлення давньої Руської митрополії з осідком у Києві 1458 р. не обійшлося без їхньої дійової участі. Адже цю акцію провів папський Рим, з яким Олельковичі, без сумніву, підтримували довірчі контакти. Про це свідчать факти, на які вже було побіжно вказано. Так, по-перше, Олелько Володимирович прийняв Флорентійську унію і

⁴ Детальніше про цей документ див.: *Гудзяк Б.* Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / [пер. з англ.]. – Львів, 2000. – С. 67–70; *Паславський І.* Три писемні пам’ятки XV століття, пов’язані з іменем папи Сикста IV // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2006–2007. – Вип. 15: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – С. 151–155.

⁵ Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 4. – С. 269–272.

⁶ *История Киева.* – Київ, 1982. – Т. 1. – С. 210–217; Див. також: *В[ишницер] М.* Киев // Еврейская энциклопедия. – СПб., [Б. г.]. – Т. 9. – С. 517.

⁷ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Київ; Львів, 1907. – Т. 6. – С. 304–305.

⁸ Див.: *Чубатий М.* Історія християнства на Русі-Україні. – Рим; Нью-Йорк, 1976. – Т. 2, ч. 1. – С. 192.

⁹ Там само. – С. 240–243.

визнав ставленика Риму Ісидора Київським митрополитом. Ця суверенна позиція київського князя була явним викликом політиці офіційних Варшави і Вільна, які, як відомо, саботували рішення Ферраро-Флорентійського собору. Другий факт: Михайло Олелькович підписав послання митрополита Мисаїла й інших достойників Київської Церкви до папи Сикста IV, в якому вони, по суті, визнавали подвійне канонічне підпорядкування: патріархові Константинополя і єпископові Рима.

Впорядкування єрархічно-організаційних структур Київської Церкви дало поштовх до поживлення літературного життя в київських святинях. У Печерському монастирі, зокрема, виходять видатні пам'ятки українського книжкового мистецтва – “Листвиця” (1455) та “Златоструй” (1474). У 1460–1462 рр. печерський ісправник Касіян здійснив дві ґрунтовні редакції знаменитого “Києво-Печерського патерика”, який справив помітний вплив на подальший розвиток української а також усієї східнослов'янської історичної белетристики. Звернення київських книжників до цього літературного джерела давнього Києва не було випадковим – його зумовлювало реальне життям України того часу. Велика увага, приділена в “Патерику” прославленню історичного минулого Києва, була безпосередньо пов'язана з автономістичною політикою Олельковичів, їхнім прагненням повернути місту роль головного центру всіх україно-руських земель. У типологічному ж відношенні праця видавців і редакторів “Патерика”, смію твердити, певною мірою вже відповідала духу Відродження з його ідеалізацією героїки предків.

Подібні якісні зрушення спостерігаємо і в українському церковному мистецтві того часу, що характеризуються появою нових елементів в іконографії: все помітнішим стає відхід від старих візантійських зразків і використання західних віянь, які стали проникати на Русь-Україну у сприятливій атмосфері постфлорентійського релігійного екуменізму. Знаменно, що ці нові елементи в церковному малярстві виразно проступають у розписах храмів доби Олельковичів. Уперше на цей феномен звернув увагу відомий історик українського мистецтва В. Александрович, слушно пов'язавши його з відновленням Київської митрополії 1458 р.¹⁰

Культурне піднесення за Олельковичів, зрозуміло, не вичерпується вказаними моментами. Якщо пильніше придивитися до всієї відомої на сьогодні літературної продукції, що з'явилася в той час в Україні, головню в Києві, то відразу впаде в око значна кількість перекладів. Причому їх, що надзвичайно важливо, перекладали вже “простою мовою”, тобто мовою суттєво наближеною до народнорозмовної.

За ідейним спрямуванням ця література ділиться на дві основні тематичні групи. Перша – релігійно-богословського змісту. Сюди належать нові переклади низки старозавітних книг, зокрема Рут, Естер, пророків Даниїла і Єремії, Еклезіаст, Псалтир, Пісня Пісень та ін. Прикметно, що майже всі вони перекладені зі старогрецької мови. Очевидно, замовникам цих перекладів уже йшлося про те, щоб мати Біблію в її достовірному, звіреному з єврейським оригіналом, варіанті.

Друга група перекладної літератури – твори на філософську та науково-природничу тематику. До них належать переклади логічних праць, зокрема книги про науку логіки арабського філософа XI – початку XII ст. Аль-Газалі “Повчання філософів” (т. зв. “Логіка Авіасафа”), трактату єврейського вченого XII ст. Мойсея

¹⁰ Див.: Александрович В. Покров Богородиці. Українська середньовічна іконографія. – Львів, 2010. – С. 291–293.

Маймоніда (т. зв. “Книга, глаголемая логика”), а також енциклопедичний компендіум “Аристотелеві врата” (“Тайная тайних”), астрономічно-астрологічні трактати “Шерстокрил”, “Космографія” та ін. Як і твори першої групи, ці праці перекладені зі староеврейської мови. Виняток – “Космографія”, перекладена з латинського оригіналу трактату англійського астронома XIII ст. Йоана де Сакробоско¹¹. Варто відзначити, що більшість із цих праць були вельми популярними в той час у Європі та входили до репертуару літератури Відродження¹².

Щодо місця виникнення цих праць, то більшість вітчизняних та іноземних учених схиляються до думки, що центром літературного і перекладацького руху, а отже, і появи перекладної літератури другої половини XV ст. був Київ¹³. Ось як аргументує це М. Грушевський: ... все “доволі ясно вказує на Київ як огнище отого загадкового руху... Розуміється, міг Київ бути тільки одним з огнищ цього руху. Але поки що ніяке інше «литовське» місто не названо так виразно його огнищем”¹⁴. Академік А. Кримський, детально простудіювавши мову деяких із цих перекладних пам’яток, зокрема “Аристотелевих врат”, дійшов висновку, що їх перекладачем “був єврей, який розмовляв по-українськи, – зокрема говіркою м. Києва”¹⁵.

І другий важливий момент. Позаяк майже всі джерела вказаної літератури єврейського походження, то в перекладах, без сумніву, брали участь знавці давньоєврейської мови, найімовірніше, освічені представники київського єврейства. Вони могли бути як безпосередніми перекладачами, так і помічниками-консультантами.

На підтвердження сказаного та для кращого розуміння суті справи необхідно наголосити, що в 40-ві – 60-ті роки XV ст. помітно активізувалося економічне і культурне життя київських євреїв. Дослідники наводять докази того, що вже на початку 60-х років XV ст. у Києві існували дві юдаїстичні культурні громади – раббанітська

¹¹ *Зубов В. П.* Неизвестный русский перевод “Трактата о сфере” Иоанна де Сакробоско / В. П. Зубов // Историко-астрономические исследования. – Москва, 1952. – Вып. 8. – С. 221–239.

¹² Див.: *Ольшики Л.* История научной литературы на новых языках. Образование и наука в эпоху Ренессанса в Италии / [пер. с нем.]. – Москва; Ленинград, 1934. – Т. 2. – С. 35; *Parain Brice.* La Logique, dite des Judaisantes // Revue des études slaves. – 1939. – Т. 19. – Р. 324–328.

¹³ *Соболевский А. И.* Переводная литература Московской Руси XIV–XVII веков. VI. Литература жидовствующих // СОРЯС. – СПб., 1903. – Т. 74. – № 1. – С. 397–398; *Перетц В. Н.* Новые труды о “жидовствующих” XV века и их литературе (Критико-библиографический обзор). – Киев, 1908 – С. 5; *Бердзижский Л.* Заметки к литературе о жидовствующих // Рус. филолог. вестник. – Варшава, 1911. – Т. 66, кн. 3/4. – С. 227; *Крымский А.* Аристотелевы Врата // Новый энциклопедический словарь Брокгауза – Эфрона. – Спб., 1913. – Т. 3. – С. 498; *Шахматов А. А.* Письма к И. Стешенко // Україна. – Київ, 1924. – № 1. – С. 175–176; *B[rutzkus] J.* Kiew // Encyclopaedia Judaica. – Berlin, 1932. – Bd. 9. – S. 1222; *Райнов Т.* Наука в России XI–XVII веков. Очерки по истории до научных и естественно-научных воззрений на природу. – Москва, 1940. – Ч. 1–3. – С. 132; *Лурье Я. С.* Идеологическая борьба в русской публицистике конца XV – начала XVI века. – Москва; Ленинград, 1960. – С. 195; *Казакова Н. А., Лурье Я. С.* Антифеодальные еретические движения на Руси XIV – начала XVI века. – Москва; Ленинград, 1955. – С. 144; *Seeborn T. M.* Ratio and Charisma. Ansätze und Ausbildung eines philosophischen und wissenschaftlichen Weltverständnisses in Moskauer Rußland. – Bonn, 1977. – S. 211; Філософія Відродження на Україні / М. В. Кашуба, І. В. Паславський, І. С. Захара та ін. – Київ: Наук. думка, 1990. – С. 59–61.

¹⁴ *Грушевський М.* Історія української літератури. – Т. 5. – С. 85.

¹⁵ *Крымский А.* [Рец. на]: Сперанский М. Из истории отреченных книг. IV. Аристотелевы Врата, или Тайная Тайных. – СПб., 1908. – Т. 171 // Этнографическое обозрение. – Москва, 1910. – Кн. 86/87. – № 34. – С. 229.

і караїмська. Маємо достовірні свідчення того, що київську раббанітську громаду очолював знаний в той час філолог Мойсей Київський (Вигнанець)¹⁶. Відомий інший член київської раббанітської громади – Захарія бен Аарон га-Коген, який 1468 р. у Києві скопіював астрономічний твір Аль-Фергані в перекладі Якова Анатолі. Саме з цим ученим ототожнюють особистого астролога князя Михайла Олельковича – Схарію, згаданого в тогочасних джерелах¹⁷.

Київські раббанітські громади в матеріальному й інтелектуальному планах стояли значно вище від караїмських, і більш вірогідно, що саме вони були поставниками місцевій книжній еліті оригінальних текстів Старого Завіту, філософської та науково-природничої літератури, а також перекладачів чи консультантів. Відомо, що київська єврейська спільнота нараховувала в той час багатьох учених, про що свідчить тогочасне популярне серед українських євреїв прислів'я “Ученість приходить із Києва”¹⁸.

Цікаво, що раббанітські громади в наукових інтересах спершу орієнтувалися як на Схід, так і на Захід. Мойсей Київський, наприклад, підтримував зв'язки з раббанітською Академією у Вавилоні, а одним з учнів відомого єврейського вченого з Німеччини Еліазара Вормського був український єврей Ісаак Русин. У XV ст. раббанітські громади в Києві все більше схиляються до західних зразків юдаїстичної вченості. Авторитет видатного єврейського вченого Мойсея Маймоніда, який протягом тривалого часу жив і творив у Європі (Кордова), робив свою справу: провідні вчені цих громад відкрито починають сповідувати строгий раціоналізм без зайвих містичних домішок, розвивають вчення Маймоніда про інтелектуальну любов до Бога (*amor Dei intellectualis*), а також тезу арабського філософа Аверроеса (Ібн-Рушда) про безперервне, безкінечне творіння як вічний акт Бога (*creatio continua*)¹⁹. Філософська література подібного змісту поширювалася в Києві і стала предметом зацікавлення серед місцевих інтелектуалів.

Існують документальні свідчення, що окремі пам'ятки київської перекладної літератури, зокрема Псалтир, “Шерстокрил”, “Логіка” Мойсея Маймоніда та деякі інші, в кінці XV ст. потрапили в Новгород, а звідти – до Москви, де мали велику популярність у середовищі еретиків-раціоналістів. Оскільки ці твори, як уже зазначалося, походили з єврейських (жидівських) оригіналів, цих еретиків там почали називати “жидовствуючими”, і під такою назвою вони ввійшли в історію. Їхній опонент – Новгородський архієпископ Геннадій мав формальну підставу звинуватити в поширенні ересі євреїв і при цьому прямо вказував на Київ як місце, звідки поширювалася їхня література. За його твердженням, літературу для “жидовствуючих” привіз до Новгорода особистий астролог Михайла Олельковича єврей Схарія, який у світі князя 1470 р. прибув до цього міста і нібито “спокусив на жидівство” кількох православних попів²⁰. Інший відомий опонент “жидовствуючих” – Волоколамський архимандрит Йосиф Санін (Волоцький), звинувачуючи

¹⁶ Цинберг С. Авраам Крымский и Мойсей Киевский // Еврейская старина: в 13-ти т. – Санкт-Петербург, 1924. – Т. 11. – С. 93–109.

¹⁷ В[rutzkus] J. Judaisierende // Encyclopaedia Judaica. – Vol. 9: Her-Int. – S. 520.

¹⁸ В[ишницер] М. Киев // Еврейская энциклопедия. – СПб, [1911]. – Т. 9. – С. 517.

¹⁹ Seebohm T. M. Ratio und Charisma. – S. 202.

²⁰ Детальніше див.: Русская Историческая Библиотека: Памятники древнерусского канонического права. – СПб., 1880. – Т. 6, ч. 1. – С. 773.

Схарію в інспірації ересі, писав: “Сей бяше дияволос сосуд и изучен всякому злодейському изобретению, чародействию же и чернокнижию, звездозаконию же и со астрологи живый во граде, нарицаемом Киев”²¹.

Після таких автентичних свідчень Новгородського архієпископа і Волоколамського архимандрита, сучасників та безпосередніх опонентів російських єретиків, не залишається найменшого сумніву, що, по-перше, місцем, звідки окремі твори перекладної літератури потрапили в Новгород і Москву, був Київ, і по-друге, що до появи цієї літератури були причетні євреї.

Отже, враховуючи сказане, маємо всі підстави зробити висновок, що перекладна література другої половини XV ст., відома в науці під дуже неточною назвою як “література жидовствуючих”, первісно була створена не для новгородсько-московських єретиків і не в їхньому середовищі, а серед передових на той час людей у Києві. Зі всього видно, що в цьому місті діяв своєрідний гурток учених, об’єднаних спільними науковими інтересами. Він складався почасти з представників місцевої кийівської інтелігенції, почасти – з євреїв (можливо, дехто з них був охрещений), які для потреб українського загалу перекладали з єврейських оригіналів староукраїнською мовою богословську, філософську та науково-природничу літературу²².

Деякі тогочасні джерела вказують на те, що цей гурток існував при дворі князів Олельковичів, які проводили активну культурну політику. Як зазначалося, з ініціативи і на кошти Семена Олельковича було розпочато відбудову сакральних споруд Києва. А це, без сумніву, вимагало концентрації відповідних висококваліфікованих кадрів – архітекторів, золотарів, знавців Святого Письма, іконописців. Брат Семена – князь Михайло – як знаємо, кохався в астрономії і мав приватного астролога Схарію, який у Києві, напевно, не був білою вороною, бо джерело (послання Йосифа Саніна) виразно говорить, що він там проживав “со астрологи”, тобто з іншими астрологами й астрономами.

Та основним напрямом культурно-освітньої діяльності цього вченого товариства було поширення наукових і філософських знань. Ми бачили, що в цій справі активну участь брали також місцеві єврейські інтелектуали, чим заслужили вдячну пам’ять нащадків.

²¹ Цит. за: Булгаков Н. А. Препод[обный] Иосиф Волоколамский. – СПб., 1895. – С. 55.

²² Сучасний французький дослідник Константін Цукерман, говорячи про середовище, в якому виникла “література жидовствуючих”, означає його як “єврейсько-українське співтовариство” (The Jewish – Ukrainian milieu). Детальніше див.: Zuckerman C. The “Psalter” of Feodor and the Heresy of the “Judaizers” in the Last Quarter of the Fifteenth Century // HUS. – 1987. – Vol. 11. – № 1/2. – P. 77–99.

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

ГАЛИЦЬКИЙ ЕПІЗОД 1589 РОКУ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ШКІЛЬНИЦТВА XVI СТОЛІТТЯ

Історія давнього українського шкільництва задокументована винятково скромно. Щойно з розширенням фонду актових матеріалів, починаючи від пізньосередньовічної доби, збереглися окремі, здебільшого фрагментарні та дотичні відомості щодо поодиноких аспектів шкільної освіти, вперше додаючи їй документального наповнення. Вони переважно зосереджені на особах учителів та учнів, яких нерідко здатні репрезентувати окремі пізніші згадки про навчання¹. Джерельні перекази засвідчують, зокрема, досить поважне становище учителів, найранішим знаним прикладом чого можуть слугувати скупі відомості про майновий стан нотованого від 1477 р. Іванка, іменованого в записах міських актових книг як “магістр руської школи” та “ректор школи руського владики” в м. Перемишль (†1481)² (тепер на території Польщі). Перемишль – знаний осередок українського життя на західноукраїнських землях, важливий культурний та давній єпархіальний центр, сприймається одним зі знаних середовищ українського шкільництва середньовічної доби. З пізньосередньовічного періоду “ректор руської школи” Мартин зафіксований у місті також згодом, під 1546 р.³

Від останніх десятиліть XVI ст. на тлі загальнонаціонального піднесення завершальної фази середньовічної епохи й водночас розгортання широкого процесу формування основ національної культурної традиції Нової доби склався наступний етап історії українського шкільництва, який став одним із важливих показників загальних зрушень тогочасного культурного життя. Він виводиться від усе ще мало усвідомленого й осмисленого переломного значення ситуації 70–80-х років, на ґрунті шкільництва ознаменованої, зокрема, заснуванням Острозької академії⁴

¹ Новіше підсумування таких відомостей запропоновано: *Боянівська М. Б.* Освіта і книгописання // *Історія української культури: у 5-ти т.* – Київ, 2001. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століття. – С. 382–384.

² *Kiryk F.* Życie kulturalne // *Dzieje Przemyśla. – Przemyśl, 2003. – Т. 2 (1340–1772), cz. 1: U schyłku średniowiecza / [pod red. F. Kiryka].* – S. 216–217. На основі опису майна автор твердив, що забезпечення церковних учителів було кращим, ніж при латинських парафіях (*Ibidem.* – S. 217), хоча такий висновок не достатньо аргументований.

³ *Александрович В.* Перша згадка про українську школу в Перемишлі // *Жовтень.* – 1986. – № 9. – С. 104.

⁴ Найдокладніше про неї та її середовище див.: *Мицько І. З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія. – Київ, 1990; Пор.: *Його ж.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія // *Острозька давнина.* – Львів, 1995. – Т. 1. – С. 13–22; *Його ж.* Осередки культури при магнатських і шляхетських дворах. Острозька академія // *Історія...* – С. 539–549.

та реформою школи Успенського братства у Львові при міській церкві⁵. Ширші свідчення тогочасних перемін в освітній сфері залишаються недостатньо відомими, хоча не підпадає під сумнів очевидне віддзеркалення відповідних процесів також і на місцях, у віддаленні від головних центрів тогочасного українського життя. Проте регіональні аспекти тогочасного шкільного досвіду надалі задокументовані надто скромно, оскільки, як і раніше, зазначене середовище під відповідним оглядом відображене в комплексі писемних джерел значно менше й винятково випадковими та принагідними переказами.

Проте притаманне другій половині XVI ст. загальне наростання фонду джерельних матеріалів до різних аспектів національної історії не обійшлося без наслідків і для ширшого контексту шкільної освіти. Вони виявилися не тільки через збільшення джерельних переказів про розвиток самого шкільництва⁶ та докладніше документальне забезпечення таких найяскравіших явищ тогочасного шкільного життя, як Острозька академія та Львівська братська школа. Одним із важливих виявів актуальної ситуації стали також уперше зафіксовані відомості до його історії на тих теренах побутування національної культурної традиції, на яких раніше чогось подібного не було зовсім.

Фактом такого наповнення сприймається, зокрема, виявлена серед актових матеріалів Галицького гродського суду за 1589 р. принагідна згадка про навчання впродовж року в м. Галич (нині районний центр Івано-Франківської обл.) шляхетського сина зі с. Загвіздя (нині Тисьменицького р-ну Івано-Франківської обл.)⁷, на захід від Івано-Франківська.

Як часто спостерігаємо в актових джерелах офіційного походження, віднайдений запис випадковий і принагідний. Він внесений до актових книг Галицького гродського суду 15 січня 1589 р. заявою возного та шляхти, які на вимогу власника с. Загвіздя – шляхтича Федора Загвойського – прибули до його двору в селі, де, за їхніми словами, бачили в ліжку сина господаря, Івана Загвойського, який втік додому з Галича після нападу на його господу в місті, що вчинив за три дні до того, 12 січня 1589 р., шляхтич Томаш Блюдніцький. Про сам випадок у віднайденій заяві, однак, не йдеться – єдина засвідчена його реалія стосується того, що це відбулося нічної пори. Мабуть, йдеться про звичайну побутову авантюру, вірогідно, як це нерідко траплялося, скоєну напідпитку. Очевидно, в самих обставинах потерпіла сторона не вбачала нічого здатного мати суттєвіше значення у скарзі проти нападника. Прибулі до села на вимогу батька возний і шляхта мали конкретне завдання: засвідчити факт нападу й стан, у якому потерпілий перебував внаслідок скоєного, тому конкретними обставинами випадку теж не переймалися.

З лаконічного викладу заяви дізнаємося, що на час нападу І. Загвойський перебував на квартирі в Галичі, де впродовж року навчався у школі. Ніяких докладніших відомостей щодо його науки у випадковому вцілілому свідченні, складеному за

⁵ Новіший огляд проблематики див.: *Ісаєвич Я. Д.* Братства та їх школи. Шкільництво уніатів // *Історія...* – С. 554–559.

⁶ Цей процес яскраво засвідчує цитований огляд сукупності встановлених фактів із відомостей до історії шкільної освіти в Україні другої половини століття: *Боянівська М. Б.* Освіта... – С. 382–384.

⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 5 (Галицький гродський суд). – Оп. 1. – Спр. 99. – С. 1–2.

іншої нагоди, звісно, немає. З огляду на дату випадку та зазначений річний термін навчання, який цьому передував, можна вивести одну важливу “шкільну” обставину: здогадуватися про започаткування науки попереднього року після закінчення різдвяного циклу свят, що здатне стати вартим уваги причинком до організації тогочасної шкільної освіти та практикованих при цьому календарних норм.

Господинею винайнятого в місті для І. Загвойського помешкання названа галицька попадя Фенна, очевидно, вже знаний дотеперішній літературі місцевий персонаж. У ній випадало би вбачати ту галицьку попадю Фенну, яка за 15 років до того поквитувала ближче не відомого маляра Грицька, що тоді перебував у Львові, з відшкодованих збитків, які виникли внаслідок його відмови в 1578 р. одружитися з її донькою Химкою. Цим “недойшлим” зятем міг бути знаний в історії тогочасної української культури співпрацівник друкаря Івана Федоровича Гринь Іванович із Заблудова на Підляшші, що приїхав до Львова разом із московським друкарем⁸. Проживання у Фенні впродовж року молодого І. Загвойського, який перебував у Галичі при “школах”, здатне вказати на вірогідні ближчі контакти місцевої попаді з родиною Загвойських, проте щодо такої можливості віднайдений текст урядового зінання возного і шляхти не зберіг ніяких конкретних відомостей.

Сам потерпілий, за свідченням джерела, перебував на науках у Галичі упродовж року і віднайдене зінання не вказує на його юний вік. Тому, очевидно, могло би йтися не про учня-початківця, а, радше, юнака, який, вірогідно, вже мав нагоду опанувати перші ази шкільної грамоти. Тобто, найправдоподібніше, І. Загвойський повинен був належати до учнів уже наступного ступеню опанування знань із тим, що початковий їх обсяг йому у звичний для того часу спосіб, мабуть, належалося засвоїти вдома, в рідному селі. Тому й та школа, яку він відвідував, проживаючи в Галичі, також мала змогу забезпечувати знання вище загального початкового елементарного рівня звичних парафіяльних прицерковних шкіл.

Випадково і принагідно зафіксований галицький епізод історії шкільної освіти схилку пізньосередньовічної та початку Нової доби на західноукраїнських землях вказує також на поширений спосіб її організації за тогочасних умов. Він передбачав засвоєння азів науки на місці, вдома, та подальше вдосконалення при окремих школах, здатних забезпечити засвоєння вищого рівня знань. Для поодиноких, особливо прихильних до них, відкривалася перспектива ще дальшого вдосконалення, яку на той час в Україні здатний був забезпечити єдиний освітній заклад відповідного рівня – Острозька академія, а за її межами – європейські університети.

У зв’язку з наведеним галицьким шкільним епізодом виникає закономірне запитання про можливість співвідношення шкільної освіти на місцевому ґрунті з функціонуванням галицького осередку відновленої 1539 р. давньої Галицької єпархії з новим історично складеним її центром – у Львові⁹. Однак доступні відомості не здатні запропонувати ніяких вартих уваги підстав для можливих припущень, а тим більше – висновків із цього приводу.

⁸ Увагу до цього факту привернуто: *Александрович В.* Львівські малярі кінця XVI століття (Студії з історії українського мистецтва. – Т. 2). – Львів, 1998. – С. 44.

⁹ Найдокладніше про цей процес див.: *Скочилася І.* Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII століть: організаційна структура та правовий статус. – Львів, 2010.

В історії українського шкільництва, як уже зазначено, 70–80-ті роки XVI ст. позначені появою нового рівня навчальних закладів – Острозької академії та школи Успенського братства у Львові, виникнення яких ознаменувало започаткування якісно нового етапу розвитку національного шкільництва. Встановлений галицький епізод здатний ілюструвати мало досі доступні ширші тенденції відповідного процесу, пов'язані з надто скромно засвідченим функціонуванням майже невідомої освітньої системи на місцях. Він належить до того аспекту традиції, який опрацьовані писемні джерела віддзеркалюють особливо рідко.

Значення пропонованої галицької знахідки окреслює саме відображення у ній скромніше задокументованого і внаслідок цього маловідомого регіонального аспекту досвіду. Тому, не дивлячись на скромність вимови й обмеженість конкретних відомостей, вказівка публікованого документального свідчення сприймається суттєвим доповненням історично зумовленого небагатого фонду писемних джерел до історії шкільництва тієї переломної епохи.

Ольга ГУЛЬ

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ В РАНЬНОМОДЕРНОМУ ЛЬВОВІ: ЕТНО-КОНФЕСІЙНА НАЛЕЖНІСТЬ І КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ

У XVI ст. Львів з-поміж інших осередків Корони Польської виділявся багатоетнічністю та мультикультурністю. Місто було центром трьох архієпископств – католицького, православного і вірменського, столицею Руського воєводства та Руського генерального староства, а також місцем функціонування гродського й земського судів. Королівські привілеї сприяли розвитку торгівлі та ремесел, завдяки чому населення постійно поповнювалося новими мешканцями. У місті співіснували представники різних народів: німці, поляки, українці, вірмени, євреї, греки, італійці й англійці¹. Модель магдебурзького права передбачала можливість надання міського права лише католикам, тому більшість представників інших релігійно-етнічних груп не були повноправними громадянами. Поляки, німці, італійці й англійці формували католицьку громаду – найчисельнішу і політично найсильнішу. Саме її представники відчували всю повноту влади та користь від королівських привілеїв. Українці, вірмени та євреї проживали на територіях своїх дільниць і творили окремі релігійно-етнічні групи (нації)². Їх життя й діяльність регламентували окремі королівські декрети³, що надавали судову автономію (вірмени, частково євреї), або воно обмежувалося правовим статусом, а також діяльністю представницьких інституцій в особі старших (українці).

Католицька нація

Наплив німецьких колоністів до Руського воєводства простежувався ще в XV ст. У Львові вони сформували потужну керівну групу, а місто перейняло взірці магдебурзького права, зокрема інституції місцевого самоврядування⁴. Однак на початку XVI ст. представники давніх німецьких родин, як-от: Штехери, Зомерстейни, Штейнкелери, Темплі, Хельбези, Фрідріхи, Чорнберги, Зіндріхи, Шропи, Лінднери,

¹ *Rachwał S.* Jan Alnpek i jego “Opis miasta Lwowa” z początku XVII wieku. – Lwów, 1930. – S. 50; *Капраль М.* Національні громади // Історія Львова: у 3-х т. / [редкол.: Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій]. – Львів, 2006. – Т. 1. – С. 122.

² Під терміном “нація” розуміємо релігійно-етнічну групу, етно-конфесійно-правову спільноту (“natio” середньовічних та ранньомодерних документів), яка відчуває свою окремішність і є об’єктом правових відносин. Вона не тотожна з поняттям європейської модерної нації (*Капраль М.* Національні громади міста Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). – Львів, 2003. – С. 12).

³ *Капраль М.* Національні громади міста Львова XVI–XVIII ст. ... – С. 47.

⁴ *Петришак Б.* Влада у Львові в другій половині XIV ст.: колективний портрет // *Studia z Dziejów Średniowiecza.* – Warszawa, 2016. – Nr 20. – S. 95–114.

Кадени, Ниманди, Ренери, Темрічі вже не були у складі ради та інших інституцій⁵. Юзеф Скочек зазначав, що німецькі родини на початку XVI ст. сполонізувалися, про що свідчить запровадження у львівському катедральному костелі, крім німецькомовного, ще й польськомовного проповідника, тобто поширення польської мови серед населення⁶. Важливе значення також мала зміна мови ведення цехових статутів⁷. Тому припускаємо, що в цей час поляки чисельно переважали німців.

Серед польськомовної еліти в суспільно-політичній діяльності міста серед інших виділялися родини: Мікулків, Войнарів, Тичків, Гебелів, Вільчків, Мозанчів, Абреків, Бергерів, Сльонків, Газів і Стано, згодом на передові позиції вийшли представники немісцевих родин – Шольців та Новокампанів. Зауважу, що представники давніх німецьких родів продовжували урядувати й у XVI ст., але прізвища їхні змінювалися. Наприклад, родина Ханлів у XV ст. була відома як Шелер, син Йогана (Ханля) Шелера – Бартоломей від імені батька утворив прізвище Ханель, започаткувавши новий етап історії роду. Нашадки Стано Клоппера у XVI ст. почали називатися Становичами. Подібна ситуація була і з родиною Абреків, представники якої урядували в органах міського самоврядування від XIV ст. й утрималися на керівних посадах у місті чи не найдовше – до XVIII ст. На початку XV ст. значний вплив у Львові мав райця Еберхард Сметус, якого називали Абреком. Від його імені прізвище Сметус було змінено на Абрек. Давній рід Темплів не мав спадкоємців чоловіків, тому зник на початку XVI ст., а маєток успадкував родич останньої його представниці Дороти – райця Миколай Тичка. Подібне спіткало й Хельбезів: по смерті Бенедикта Хельбеза його маєток перейшов до єдиного родича – Стано Клоппера⁸. Без сумніву, давні роди Темплів і Хельбезів вплинули на суспільне й економічне піднесення родин Тичків і Становичів.

Представникам католицького поспільства (тогочасного середнього класу), очолюваним патриціанськими родинами, адресувалися всі королівські привілеї надані Львову. Лише вони могли бути обраними до органів міського самоврядування – судової лави та міської ради. Членами більшості ремісничих цехів також могли бути лише католики. Вони мали переваги і при веденні торговельної діяльності, зокрема користали з привілею на право складу. Згідно з ним, приїжджі купці були змушені затримуватися у Львові та продавати свої товари місцевим жителям. У більшості міст це право було обмеже певним періодом (6, 10, 12 днів). Львів на томість мав “абсолютне право складу” для товарів зі східних країн та обмежене (терміном на 14 днів) для всіх інших⁹. Купці, що прямували з країн Сходу, були змушені заїжджати сюди й продавати свої товари доти, доки їх не розкупили багаті львівські торговці, які перепродували їх дрібним і середнім, але за значно вищими

⁵ *Skoczek J. Studia nad patrycjatem lwowskim wieków średnich // Pamiętnik Historyczno-Prawny. – Lwów, 1929. – Т. 7, з. 5. – С. 3.*

⁶ *Ejusdem. Kwestia kazań lwowskich w wieku XIII–XVI. – Lwów, 1927. – С. 16–23.*

⁷ *Ptaśnik J. Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce. – Warszawa, 1949. – С. 262.*

⁸ *Skoczek J. Studia nad patrycjatem lwowskim. – С. 25–41.*

⁹ Привілеї міста Львова XIV–XVIII ст. / [упоряд. М. Капраль]. – Львів, 1998. – С. 44–46, 90–94, 110–117; *Lewicki S. Targi lwowskie w od XIV do XIX wieku. – Lwów, 1921. – С. 2; Ejusdem. Prawo składu w Polsce. – Lwów, 1910. – С. 33–34; Wyrzowski J. Kraków i Lwów w średniowiecznej Europie // Kraków i Lwów w cywilizacji europejskiej: materiały międzynarodowej konferencji zorganizowanej w dniach 15–16 listopada 2002. – Kraków, 2003. – С. 43.*

цінами. Право складу давало значні переваги львів'янам, бо місто перетворилося на своєрідну товарну станцію, через яку переправляли товари зі Сходу на Захід і навпаки. Водночас це ускладнювало діяльність іноземців, які, аби не витратити зайвий час і гроші, намагалися оминати львівський склад¹⁰. Від 1435 р. мешканці користали й із права дорожнього примусу, за яким купці були змушені вибирати дороги, що прямували тільки через Львів¹¹.

Значна частина католицького населення займалася й промислами. Діяльність львівських ремісників ґрунтувалася на принципі корпоративності. Усі вони були членами певного професійного об'єднання, тобто цеху. Відомо, що в XV ст. у Львові діяло 10 ремісничих цехів. У 70-ті роки XVI ст. 20 організацій об'єднували представників 50-ти ремісничих професій¹². Наприкінці XVI ст. додатково утворено спільний цех цирюльників, токарів і гребінників (1578)¹³, шапкарів (1590)¹⁴, малярів (1597)¹⁵. Згідно з підрахунками Я. Кіся, наприкінці XVI ст. у Львові діяло 27–33 цехи¹⁶. Варто зазначити, що участь у цеховому ремеслі була прерогативою католицького населення, представники інших релігійно-етнічних груп не мали права легально займатися ремеслом. Однак на практиці деякі (шевський, кравецький) допускали можливість співпраці з некатоликами.

Такі ж права, як поляки та німці, мали мігранти з інших західноєвропейських країн, де домінантною була католицька віра – італійці, англійці та шотландці. Італійська міграція до Львова почалася у XIV ст. як із колоній на території Османської імперії, так і з Апеннінського півострова¹⁷. Першим шляхом найчастіше прибували активні учасники торгівлі Львова з генуезькими колоніями на Чорному морі¹⁸. Другим – італійські будівничі, яких залучали до відбудови міста після пожежі 1527 р. Новоприбулі одержували міське право і здобували значні статки, згодом одружувалися з представницями заможних львівських родин і надовго вливалися у міщанське середовище¹⁹. Як і в інших містах, італійці швидко полонізувалися, чому сприяли спільна з поляками римо-католицька віра та віддаленість від бать-

¹⁰ *Charewiczowa Ł.* Handel średniowiecznego Lwowa. – Lwów, 1925. – S. 36.

¹¹ Привілеї міста Львова XIV–XVIII ст. – С. 80–83; *Malecki J.* Studia nad rynkiem regionalnym Krakowa w XVI wieku. – Warszawa, 1963. – S. 27.

¹² *Charewiczowa Ł.* Lwowskie organizacje zawodowe za czasów Polski Przedrozniorowej. – Lwów, 1929. – S. 5; Економічні привілеї міста Львова XV–XVIII ст.: привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій. зб. док. / [упоряд. М. Капраль]. – Львів, 2007. – С. XV.

¹³ *Капраль М.* Економічні привілеї міста Львова. – С. 45–52.

¹⁴ Там само. – С. 392–404.

¹⁵ Там само. – С. 568–569.

¹⁶ *Кісь Я.* Промисловість міста Львова в період феодалізму (XIII–XIX ст.). – Львів, 1968. – С. 55.

¹⁷ *Ptaśnik J.* Kultura włoska wieków średnich w Polsce. – Warszawa, 1959. – S. 91.

¹⁸ *Hryszko R.* Januensis ergo mercator. Działalność gospodarcza Genuńczyków w ziemi lwowskiej na tle kontaktów Polski z czarnomorskimi koloniami Genui w XV wieku. – Kraków, 2012. – S. 11.

¹⁹ *Łoziński W.* Sztuka lwowska w XVI i XVII wieku – architektura i rzeźba. – Lwów, 1901. – S. 18–20; *Нуніоп М.* Щоденне життя італійців у Львові наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. (на матеріалах заповітів та інвентарів майна) // Український історичний журнал (УІЖ). – Київ, 2007. – № 4. – С. 51–53.

ківщини²⁰. Англіїці та шотландці (приблизно 20 родин) займалися переважно торгівлею, зокрема експортували зерно до країн Західної Європи²¹. Найчастіше вони приїжджали з сім'ями й оселялися поряд із земляками. Це, зокрема, Вайти, Алландти, Форбси, Бабінтони, Понтіси, Хадсони та Мори²². Вид їхньої діяльності впливав на часту зміну місця проживання і, відповідно, міського громадянства²³.

Хоча у Львові не було вищого навчального закладу, представники католицького патріархату та посліпства здобували якісну освіту. Початків читання і писання діти зазвичай вчилися вдома під керівництвом т. зв. “педагогів” чи “інспекторів”, тобто домашніх вчителів. Згодом ті, що вже вміли читати та писати, продовжували навчання в кафедральній школі, фундатором якої була міська влада, вона й віддала її фінансами і призначала вчителів. Духовні особи натомість могли впливати лише на формування навчального курсу. Навчання у цій школі тривало три роки під керівництвом ректора й одного або двох вчителів. Окрім семи вільних наук, тут ґрунтовно вчили основ богослов'я²⁴. Ректорів і вчителів школи на роботу до Львова зазвичай скеровували з Краківської академії, тому львівська школа вважалася її філією. Найбільший розквіт школи припав на діяльність ректорів Себастьяна Тички, Анджея Бергера й особливо Бенедикта Гербеста, що скерував навчальний процес на новий рівень²⁵. Відомо, що вона мала надзвичайно цінну бібліотеку, серед інших книг тут перебували “Метаморфози” Овідія та “Листи” Цицерона, видані 1540 та 1543 р. у Базелі²⁶. Серед її вчителів і вихованців були високоосвічені й активні люди гуманісти: Миколай Гелязіні, Станіслав Ансерін, Войцех Острош, Єронім Запала та Сімон Магістер з Бжезін²⁷.

З початком XVII ст., після утворення у 1608 р. Єзуїтської колегії, міщани все частіше віддавали перевагу навчанню саме в ній. Порівняно з кафедральною школою воно тут тривало шість років, а вчителів було кільканадцять, тому досить часто учні після закінчення першої школи переходили до вищих класів колегії²⁸. Керував закладом ректор, у безпосередньому виконанні обов'язків якому допомагали префекти. Префект студій відповідав за організацію навчання у класах філософії і теології, забезпечував проведення диспутів та публічних іспитів. Окремо при-

²⁰ *Jakimińska G.* Włosi w lubelskiej elicie władzy w drugiej połowie XVI wieku // *Res Historica*. – Lublin, 2005. – Т. 19–21. – С. 41–55; *Kiryk F.* Przyczynek do historii Włochów w Krakowie // *Polska, Prusy, Ruś. Rozprawy ofiarowane prof. zw. dr. hab. Janowi Powierskiemu w trzydziestelecie pracy naukowej* / [pod red. B. Śliwińskiego]. – Gdańsk, 1995. – С. 85–89.

²¹ *Шуян Р.* Діяльність шотландських купців на міських ринках Руського воєводства в другій половині XVI ст. // *Вісник Львівського університету. Серія історична*. – Львів, 1984. – Вип. 20. – С. 22.

²² *Łoziński W.* Patrycjat i mieszczaństwo lwowskie w XVI–XVII wieku. – Lwów, 1890. – С. 47.

²³ *Szewczyk R.* Ludność Lublina w latach 1583–1650 (Praca doktorska). – Lublin, 1947. – С. 87–90; *Belzyt L.* Grupy etniczne w Krakowie około roku 1600. Próba opisu topograficznego // *Studia Historyczne*. – Kraków, 1997. – R. 40, z. 3. – С. 480.

²⁴ *Skoczek J.* Dzieje lwowskiej szkoły katedralnej. – Lwów, 1929. – С. 15–20.

²⁵ Там само. – С. 183.

²⁶ *Różycki E.* Książka polska i księgozbiory we Lwowie w epoce renesansu i baroku. – Wrocław, 1994. – С. 180.

²⁷ Детальніше про діяльність Сімона Магістра див.: *Hul O.* Szymon z Brzezina // *Polski Słownik Biograficzny*. – Т. L/2, z. 205. – Kraków, 2015. – С. 273–274.

²⁸ *Józef Bartłomiej Zimorowicz.* Burmistrz, poeta i kronikarz lwowski. W trzechsetną rocznicę jego urodzin / [wyd. K. Heck]. – Lwów, 1897. – С. 7.

значали перфекта шкіл, який відповідав за організацію навчання у граматичних і гуманістичних класах, приймав нових учнів, забезпечував їх книгами. У кожному класі з кращих учнів перфекти призначали цензорів, які мали перевіряти завдання своїх колег і стежити за порядком у класі. Крім польського міщанства та шляхти, в колегіумі навчалися й багаті українці – Богдан Хмельницький, Петро Могила²⁹.

Після закінчення навчання у школі чи колегіумі молоді львів'яни здобували вищу освіту в університетах Кракова, Болоньї, Падуї. Ягеллонський університет був найпопулярнішим серед львівського міщанства. Протягом XV ст. вищу освіту тут здобули 76 студентів зі Львова, з них 26 бакалаврів і 9 магістрів³⁰. Такі освітні мандрівки були дуже популярними серед синів львівських патрициїв та представників середнього класу міщанства³¹. Навчання за кордоном потребувало значних витрат на проїзд, проживання, харчування, одяг, забезпечення літературою. Звичай студентів забезпечувала сім'я або меценати, наприклад, Станіслав Ансерін на початку кар'єри отримував допомогу від райця Єроніма Запали, а згодом сам протегував у такий спосіб молодого шотландця Вільгельма Алландта³².

Українці (русини)

Українці формували другу за кількістю релігійно-етнічну групу ранньомодерного Львова. Із княжих часів вони заселяли територію Підзамча³³, а в період польського панування проживали у східній частині середмістя, що розташовувалася між єврейським і вірменським кварталами³⁴ та на території обох передмість³⁵. У тексті локаційного привілею 1356 р. проголошувалося право окремих націй обирати представників до власних судово-адміністративних органів, однак українці не створили своїх інституцій і підпорядковувалися тільки магдебурзькому праву³⁶. На думку М. Капраля, причина цього полягала в невеликій кількості українців, що проживали в середмісті та відсутності традиції міського самоврядування в долокаційний період³⁷. Більшість із них були позацеховими ремісниками або найманими

²⁹ *Кметь В.* Львівський сзуїтський університет (1661–1773) // *Encyklopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2-х т. – Львів, 2011. – Т. 1: А–К. – С. 34–36.*

³⁰ *Gąsiorowski A.* O mieszczanach studiujących na Uniwersytecie Krakowskim w XV wieku // *Aetas media aetas moderna. Studia ofiarowane pr. H. Samsonowiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin. – Warszawa, 2000. – S. 660.*

³¹ *Nadolski B.* Problemy kultury umysłowej odrodzenia mieszczaństwa Prus Królewskich // *Zapiski Historyczne. Kwartalnik poświęcony historii Pomorza. – Poznań; Toruń, 1966. – Т. 31, з. 3. – S. 179.*

³² *Петришиак Б.* Дещо про життя, побут та умови навчання львівських студентів за кордоном у XVII ст. // *Архіви України. – Київ, 2012. – № 6(282). – С. 124.*

³³ *Czołowski A.* Lwów za ruskich czasów // *Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1891. – R. 5, z. 1. – S. 796.*

³⁴ *Капраль М.* Українська громада на вулиці Руській Львова в 1550–1585 роках // *Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2002. – Вип. 37. – Ч. 1. – С. 148–149;*

Кос Г. Українська дільниця середньовічного Львова (до питання про будівництво та архітектуру XV–XIX ст.) // *Україна в минулому. – Київ; Львів, 1994. – Вип. 5. – С. 66.*

³⁵ *Charewiczowa Ł.* Ograniczenia gospodarcze nacji schizmatycznych i żydów we Lwowie XV i XVI wieku // *Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1925. – R. 39. – S. 196.*

³⁶ *Janeczek A.* Exceptis schismaticis. Upośledzenie Rusinów w przywilejach prawa niemieckiego Władysława Jagiełły // *Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1984. – Т. 75, з. 3. – S. 528.*

³⁷ *Капраль М.* Національні громади // *Історія Львова. – Т. 1. – С. 124.*

працівниками, до них застосовували ті ж обмеження, що й до іноземців³⁸. До того ж українці мали право мешкати тільки на території своєї етнічної дільниці, обмеженої Руською та декількома прилеглими вулицями³⁹. Незважаючи на те, що більшість українців не були повноправними громадянами, в XVI ст. вони успішно займалися торгівлею⁴⁰. Очевидно, одна з причин такої професійної преференції полягала в тому, що вони мали право бути членами купецької корпорації і власниками крамів. У 1520 р. їм належало 10 багатих крамів на Ринку, з них 6 – купцям, 3 – кушнірам, 1 – кравцю⁴¹. У другій половині XVI ст. активною торговельною діяльністю відзначилися: Хома Бабич, Іван Богатирець, Іван Білдаха, Грицько Дуда, Стецько Мороховський, Лесько Малецький, Дмитро Красовський, Олександр Ігнатович та Іван Зіньковський⁴². Найчастіше українці торгували сукном (могли продавати тільки гуртом), соленою рибою та волами. Згідно із засадами магдебурзького права, вони не могли входити до ремісничих цехів, однак займалися ремеслами, пов'язаними з пошиттям одягу та виготовленням взуття, – кравецтвом, шевством, кушнірством, гарбарством⁴³.

Відповідно до реєстру шосового податку за 1569 р., на вулиці Руській було 23 посесії, 20 з них належали українцям⁴⁴. На передмістях Львова мешкало ще 250 власників нерухомості. Згідно з дослідженнями Івана Крип'якевича, ділянки, що належали українцям, якщо і продавали, то представникам своєї ж нації, у такий спосіб намагаючись зберегти право на володіння нерухомістю на території міста⁴⁵. Однак, як зазначав Федір Срібний, через важке фінансове становище українців і нестабільну економічну ситуацію зазвичай кам'яниці не перебували довше одно-

³⁸ *Charewiczowa Ł.* Ograniczenia gospodarcze nacji schizmatyckich... – S. 196.

³⁹ *Долинська М.* Українська дільниця Львова у XVI–XIX ст. (соціотопографічна характеристика): дис. ... кандидата іст. наук: спец. 07.00.01. – Львів, 1997. – С. 12–15; *Kapral M.* Ulica Ruska we Lwowie w XVI wieku: topografia, mieszkańcy, instytucje // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.* – Warszawa, 2015. – R. 63. – Nr 2. – S. 293–305.

⁴⁰ *Крип'якевич І.* Львівська Русь в першій половині XVI ст.: дослідження і матеріали. – Львів, 1994. – С. 10; *Charewiczowa Ł.* Ograniczenia gospodarcze nacji schizmatyckich... – S. 197.

⁴¹ Серед купців двома крамами володів Павлик Русин і по одному – Кость Русин, Яцько Малецький, Ілько та Федько Луцький, з-поміж ремісників два належали Костю кушніру і по одному – Павлові кушніру та Гнату кравцеві. Див.: *Крип'якевич І.* Львівська Русь в першій половині XVI ст.: дослідження і матеріали. – Львів, 1994. – С. 10, 23.

⁴² *Срібний Ф.* Студії над організацією львівської Ставропігії від кінця XVI до половини XVII ст. // *Записки НТШ.* – Львів, 1911. – Т. 111. – С. 8–9.

⁴³ *Крип'якевич І.* Львівська Русь в першій половині XVI ст. – С. 24–25; *Капраль М.* Люди корпорації: Львівський шевський цех у XVII–XVIII ст. – Львів, 2012. – С. 30–31; *Паславська Н.* Кравецький цех у Львові та позацехове ремесло в XVI – першій половині XVII ст.: проблеми співіснування // *Гуманітарний простір науки: досвід і перспективи: збірник матеріалів IV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (Переяслав-Хмельницький, 20 липня 2016 р.).* – Переяслав-Хмельницький, 2016. – Вип. 4. – С. 62–64.

⁴⁴ *Капраль М.* Українська громада на вулиці руській Львова в 1550–1585 роках // *Вісник Львівського університету. Серія історична.* – Львів, 2007. – Вип 37, ч. 1. – С. 152; *Kapral M.* Ulica Ruska we Lwowie w XVI wieku: topografia, mieszkańcy, instytucje // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.* – Warszawa, 2015. – R. 63. – Nr 2. – S. 294.

⁴⁵ *Крип'якевич І.* Львівська Русь в першій половині XVI ст. – С. 24; *Його ж.* Русини властители у Львові в першій половині XVI в. // *Науковий збірник присвячений професорові Михайлови Грушевському учениками й прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904) у Львові.* – Львів, 1906. – С. 231.

го покоління у власності певної родини⁴⁶. Найчастіше через боргові зобов'язання власники були змушені продавати набуте або ж успадковане від батьків майно. Небагатьом вдалося зберегти право власності на свої дідичні кам'яниці протягом декількох поколінь. До таких родин відносимо Бабичів, Луцьких, Красовських і Мороховських. У другій половині XVI ст. українці ще частіше репродуovali нерухомість на вулиці Руській. Із 23 власників будинків упродовж 1569–1583 рр. лише 5 не продали свою власність, серед них Васько Теньович, Дмитро Красовський, Хома Бабич, Грицько Захарчич та Хома, Бабичів зять⁴⁷.

Вагому роль у православній громаді поряд з українцями відігравали греки. Еміграція цієї меншини до Львова розпочалася відразу після падіння Константинополя. Найбільше їх прибуло з Кандії, островів Крит і Хіос⁴⁸. Виконавши всі необхідні умови для набуття міського права, вони ставали повноправними громадянами та досягали високого фінансового і соціального становища, а найактивніші з них одержували шляхетські титули та державні посади. Деякі греки, що не мали значного стартового капіталу для купівлі нерухомості в місті та самостійного ведення торгівлі, одержували громадянство через укладення шлюбу з львівськими православними міщанками⁴⁹. Ігор Лильо виділяє у тогочасній грецькій діаспорі такі категорії населення: купці, які приїжджали сюди, щоб торгувати тільки під час ярмарків; торговці, що мали своїх представників у місті та факторії на львівському ринку; заможні греки, які були членами Ставропігійного братства й, отримавши міське право, постійно проживали у Львові⁵⁰. Представники грецької діаспори торгували дорогими винами, привезеними з Молдавії та Волощини, а також східними товарами, хутром, металевими виробами, тютюном⁵¹. Найбагатші грецькі родини, які мешкали у Львові в XVI ст., – Афендики, Вевелі, Лангіші та Мадзапети. Найвищого статусу здобув представник родини Корняктів Костянтин. Завдяки активній торговельній діяльності дорогим грецьким вином, лихварству та громадській діяльності він одержав посаду митника Руської землі, а також став особистим секретарем Сигізмунда II Августа. У 1571 р. король надав йому шляхетський титул і герб⁵².

Від середини XVI ст. спостерігалася поживлення активності руського середовища, передумовою якого було відновлення у 1539 р. Львівської єпископської кафедри (історичної Галицької)⁵³. Релігійну й адміністративну діяльність українців організовувало братство, що діяло при церкві Успіння Пресвятої Богородиці. Воно налагоджувало взаємодопомогу між членами, у разі потреби надавало їм позики, відкривало шпиталі (притулки), контролювало всі правові дії русинів і представляло

⁴⁶ *Срібний Ф.* Студії над організацією львівської Ставропігії від кінця XVI до половини XVII ст. // Записки НТШ. – Львів, 1911. – Т. 111. – С. 8–9.

⁴⁷ *Kapral M.* Ulica Ruska we Lwowie w XVI wieku: topografia, mieszkańcy, instytucje // *Quartalnik Historii Kultury Materialnej.* – Warszawa, 2015. – R. 63. – Nr 2. – S. 298.

⁴⁸ *Лильо І.* Греки в історії пізньосередньовічного Львова XIV–XVIII ст. – Львів, 2009. – С. 30.

⁴⁹ Там само. – С. 70.

⁵⁰ *Лильо І.* Нариси з історії грецької громади Львова XVI–XVII ст. – Львів, 2002. – С. 30.

⁵¹ *Його ж.* Греки в історії пізньосередньовічного Львова. – С. 34, 62–64.

⁵² Там само. – С. 114.

⁵³ *Скочиляс І.* Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст. Організаційна структура та правовий статус. – Львів, 2010. – С. 178–182.

їхні інтереси⁵⁴. У другій половині 1550-х років братство керувало будівництвом нової руської церкви, організувало збір грошей серед громади, а також отримало фінансову допомогу від молдавського господаря Олександра⁵⁵. Суперечки з Львівським єпископом Гедеоном (Балабаном) 1570–1580-х років та необхідність протидіяти католицькому ордену єзуїтів спонукали членів Успенського братства консолідуватися й організаційно оформити свою діяльність. 1586 р. братчики домоглися затвердження свого статуту Антіохійським патріархом Йоакимом IV Доу⁵⁶. У документі зазначалося, що братство об'єднує всіх вірних Православної Церкви, незважаючи на їхнє соціальне та матеріальне становище, а також регламентовано порядок обрання чотирьох старших руської нації⁵⁷. Статут підтвердив широкі повноваження братчиків, зокрема право контролю за моральністю не лише мирян, а й духовенства. У разі негідної поведінки вони могли вимагати від єпископа покарати священника або ж відсторонити його від виконання обов'язків. Дотримуватися суворих правил поведінки мали й самі члени братства, за певні провини на них могли накладати грошові покарання або ув'язнити у вежі Успенської церкви. Внутрішні суперечки вирішували в межах товариства, без втручання державних інстанцій⁵⁸. У 1589 р. Константинопольський патріарх Єремія II Транос також затвердив статут, а в 1593 р. надав братству право ставропігії, тобто самостійної діяльності, вивівши його з-під влади місцевих єпископів. Відтоді на нього взували не лише подібні організації, що діяли на передмістях Львова, а й ті, що виникали в інших містах⁵⁹.

Заслуга братства полягала й у тому, що в 1585 р. воно створило перший український навчальний заклад, який функціонував суто за рахунок суспільної ініціативи. Звичайно, окремі школи існували й раніше. З 1546 р. є згадка про будинок школи на Галицькому передмісті. Її діяльність пов'язували з іменем пароха Богоявленської церкви Антонія Іринковича⁶⁰. Однак лише у братській школі навчання ґрунтувалося на “вільних мистецтвах” – науках “тривіуму” та “квадривіуму”, які входили до предметів у середньовічній середній школі⁶¹. Особливістю школи був

⁵⁴ *Ісаєвич Я.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. – Київ, 1966. – С. 97–110; *Його ж.* Успенське братство // *Історія Львова.* – Т. 1. – С. 142; *Капраль М.* Національні громади міста Львова. – С. 104.

⁵⁵ *Зубрицький Д.* Хроніка Ставропігійського братства / [пер. І. Сварника., комент. В. Александрович, В. Кметь]. – Львів, 2011. – С. 64.

⁵⁶ Детальніше див.: *Кметь В.* Львівська єпархія у XVI – на початку XVII ст.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01. – Львів, 2001. – С. 142–151; *Його ж.* До історії взаємовідносин між львівськими єпископами та церковними братствами у XVI – на початку XVII ст. // *Бюлетень Форум.* – 2001. – № 2(4). – С. 53–65; *Тимошенко Л.* Київський митрополит Михайло Рагоза та церковні братства львівської єпархії: порозуміння і конфлікт // *З історії західноукраїнських земель.* – Львів, 2015. – Вип. 10–11. – С. 13–37.

⁵⁷ *Зубрицький Д.* Хроніка Ставропігійського братства. – С. 71–80; *Ісаєвич Я.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. – Київ, 1966. – С. 61–62.

⁵⁸ *Капраль М.* Брати Рогатинці – старійшини львівського Успенського братства // *Україна в минулому.* – Київ; Львів, 1992. – Вип. 2. – С. 52.

⁵⁹ *Ісаєвич Я.* Успенське братство // *Історія Львова.* – Т. 1. – С. 143.

⁶⁰ *Його ж.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. – С. 128.

⁶¹ *Його ж.* Братства та їхні школи. Шкільництво уніанів // *Історія української культури.* – Т. 2. – С. 476; *Шустова Ю.* Школа Львовского Успенского ставропігійського братства в конце XVI – начале XVII в.: взаимодействие греко-славянских культурных традиций // *Россия и Христианский Восток.* – Москва, 2004. – Вип. 2–3. – С. 163–185.

її демократичний всестановий вимір – братчики наголошували, що вона заснована як для багатих, так і для бідних. Щоб поставити викладання у школі на належний рівень, необхідно було друкувати навчальні посібники. З цією метою братство викупило у кредиторів майно першодрукаря Івана Федорова. З цього часу книго-видавнича діяльність стала головним джерелом прибутків братства⁶².

Школа мала назву греко-слов'янської навіть після того, як було запроваджено в ній вивчення латинської мови. У початковий період діяльності цього закладу найбільшу роль у ньому відігравав Стефан Зизаній та вчитель грецької мови Арсеній Елассонський. У 1589 р. Константинопольський патріарх Єремія Транос дозволив братству друкувати не тільки часослови, псалтирі та требники, а й підручники з граматики, риторики, філософії – необхідні для навчання у школі. Тобто вже тоді братство планувало запровадити викладання філософії⁶³. Освітній рівень студентів був настільки високий, що деяких із них запрошували вчителями слов'янської, грецької та латинської мов до інших міст, а також призначали братськими проповідниками.

Вірмени

Третя релігійно-етнічна група, що заселяла Львів ще з княжих часів, – вірмени⁶⁴. Кількісно вони поступалися іншим громадам, але відігравали важливу роль в економічному, культурному та політичному житті⁶⁵. Хоча більшість вірмен не були повноправними громадянами, їм вдалося створити власну автономію, що виявлялася у діяльності організації вірменських старших (*seniores*) та окремої судової системи⁶⁶. Сигізмунд I привілеєм від 1518 р. заборонив представникам цієї громади вибирати судового в'їта. Відтоді їхні судові позови, що стосувалися питань власності, звалтувань, вбивств і крадіжок, розглядав міський суд, а незначні суперечки вирішували вірменські старші під керівництвом міського в'їта⁶⁷. Тоді ж король наказав адаптувати вірменське законодавство до нових умов і наступного року затвердив латинський переклад “Вірменського судєбника”. Він ґрунтувався на середньовічному “Судєбнику Мхітара Гоша”, Старому і Новому Завітах, канонічному та маґдебурзькому праві⁶⁸. Згідно з даними Освальда Бальцера, спершу

⁶² *Ісаєвич Я.* Братства та їх роль в розвитку української культури. – С. 177.

⁶³ Там само. – С. 129.

⁶⁴ *Осіпян О.* Запрошення вірмен до Львова галицькими князями Данилом та Левом Даниловичем у “*Torographia civitatis Leopolditanae*” Іоганна Алембека: особливості ренесансного історіописання // УІЖ. – Київ, 2012. – Вип. 6 (№ 507). – С. 145–168; *Дашкевич Я.* Грамота Федора Дмитровича 1062 року (Нарис з української дипломатики) // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. – Київ, 1962. – № 4(54). – С. 9–20; *Голубець М.* Відкриття середньовічних фресок у Вірменському соборі у Львові // *Стара Україна*. – Львів, 1925. – Ч. 7/10. – С. 119.

⁶⁵ *Bardach J.* Ormianie na ziemiach dawnej Polski // *Kwartalnik Historyczny*. – Warszawa, 1983. – R. 90. – Nr 1. – S. 111; *Malecki J.* Między Morzem Śródziemnym a Bałtykiem. Kraków i Lwów w nowożytnej Europie // *Kraków i Lwów w cywilizacji europejskiej: materiały międzynarodowej konferencji zorganizowanej w dniach 15–16 listopada 2002* / [red. nauk. J. Purchla]. – Kraków, 2003. – S. 54.

⁶⁶ *Balcer O.* Sądownictwo ormiańskie w średniowiecznym Lwowie // *Studia nad historią prawa polskiego*. – Lwów, 1909. – T. 4, z. 1. – S. 100.

⁶⁷ *Gromnicki T.* Ormianie w Polsce, ich historia, prawa i przywileje. – Warszawa, 1989. – S. 56; Привілеї національних громад міста Львова XIV–XVIII ст. – С. 184–185.

⁶⁸ *Капраль М.* Правовое устройство армянской общины Львова в XIV–XVIII веках. Обзор документов // *Кыпчакско-польская версия Армянского Судєбника Мхитара Гоша и*

організація вірменських старших складалася з 6 осіб, а від 1563 р. – з 12, які могли пожиттєво виконувати свої функції, при цьому 6 із них урядували одного року, а 6 інших – наступного. Вірменські старші виконували судові функції, керували діяльністю своєї громади та репрезентували її інтереси. Вони підпорядковувалися міській раді та щороку складали перед нею присягу⁶⁹.

Як правило, вірмени займалися торгівлею. Маючи склади у Стамбулі та Єгипті, вони імпортували до Польщі, а потім інших країн східні товари й активно контактували з купцями зі всієї Європи⁷⁰. Важливе значення для вірменської громади Львова мав виданий у 1505 р. привілей про звільнення її представників від сплати мита за товари, привезені з Османської імперії, Угорщини, Волощини та Московії⁷¹. Завдяки цьому місту вдалося втримати лідерські позиції у східній торгівлі, а вірменам – отримати нечувані прибутки⁷². У 1589 р. вони володіли в місті 22-ма багатими та 19-ма бідними крамами. Крім того, вірмени зазвичай виконували функції тлумачів (перекладачів), тобто були посередниками між купцями зі східних країн та поляками чи західноєвропейцями⁷³. Чимало з них займалися ремеслом, наприклад, ковальством, кушнірством⁷⁴, славилися виробами гарбарів і саф'яників⁷⁵.

У середмісті вірменська дільниця займала одну вулицю⁷⁶. Власну юрисдикцію мали також вірмени, що проживали на Підзамчі, на території деканату Святого Йоана⁷⁷. Згідно з указом Владислава II від 1415 р., усі жителі цієї юрисдикції підпорядковувалися вірменському праву, тут функціонував окремий суд на чолі з вірменським війтом⁷⁸. Посол Венеціанської республіки Геронімо Ліппомано за-

Армяно-кыпчакский Процессуальный кодекс. – Львов; Каменец-Подольский, 1519–1594 / [сост. А. Н. Гаркавец, Г. Сапаргалиев]. – Алматы, 2003. – С. 746; Попович О. Правове регулювання відносин у вірменських громадах на українських землях за Судебником М. Гоша // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия Юридические науки. – Симферополь, 2007. – Т. 20(59). – № 2. – С. 248–253.

⁶⁹ Balcer O. Sądownictwo ormiańskie w średniowiecznym Lwowie. – S. 8–15.

⁷⁰ Barącz S. Rys dziejów Ormiańskich. – Tarnopol, 1869. – S. 64.

⁷¹ Привілей національних громад міста Львова XIV–XVIII ст. – С. 162–165.

⁷² Charewiczowa Ł. Handel Lwowa z Mołdawią i Multanami w wiekach średnich. – Lwów, 1924. – S. 24; Осіян О. Участь вірменських купців з Галичини, Поділля та Буковини у ярмарковій торгівлі України в XVI–XVII ст. // Схід–Захід: Історико-культурологічний збірник. – Харків, 1999. – Вип. 2. – С. 92–98.

⁷³ Детальніше про інституцію тлумача у Львові див.: Janeczek A. Tłumacz lwowski. Z zagadnień komunikacji językowej w wieloetnicznym mieście późnego średniowiecza // Gospodarka, społeczeństwo, kultura w dziejach nowożytnych. Studia ofiarowane p. p. Marii Boguckiej. – Warszawa, 2010. – S. 216–218.

⁷⁴ Gilewicz A. Przyjęcie do prawa miejskiego we Lwowie w latach 1405–1604 // Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. Franciszkowi Bujakowi. – Lwów, 1931. – S. 126–129, 411.

⁷⁵ Barącz S. Rys dziejów Ormiańskich. – Tarnopol, 1869. – S. 107.

⁷⁶ Кос Г. З історії забудови Вірменської дільниці у Львові // Записки НТШ. Праці секції мистецтвознавства. – Львів, 1994. – Т. 227. – С. 289.

⁷⁷ Капраль М. Правовий устрій вірменської громади Львова XIV–XVIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. – Київ, 2002. – Вип. 2. – С. 139.

⁷⁸ Привілей національних громад міста Львова XIV–XVIII ст. – С. 126–129.

значав, що на 1575 р. у Львові мешкало 60 вірменських сімей⁷⁹. Найвідоміші з них: Аведиковичі, Бернатовичі, Доноваковичі, Захновичі, Торосовичі й Івашкевичі⁸⁰.

Про діяльність школи при Вірменській церкві згадував німецький мандрівник Мартін Груневет⁸¹. Очевидно, церква забезпечувала вірмен навчальною літературою. У 1616 р. при Вірменській катедрі утворено друкарню, що видавала книги вірмено-кипчатською мовою, зокрема молитовники. Варто зауважити, що на відміну від вірменських діаспор з інших міст, лише львівська до середини XVII ст. користувалася у розмові та письмі не старовірменською мовою, а її кипчатським діалектом (тюркська група мов). Нею був написаний і кодекс вірменський законів – “Судебник Мхітара Гоша”, перекладений у Львові на латину щойно 1519 р. На зникнення цього діалекту вплинула полонізація вірмен (після укладення унії Вірменської та Католицької Церков), а також постійне поповнення львівської громади новоприбулими мігрантами з Вірменії, які володіли лише старовірменською⁸². Про високий рівень освіти представників цієї нації свідчить і виконання ними функції тлумача, основною вимогою до якої було досконале знання мов, особливо східних.

Євреї

Четверту групу становила єврейська громада, сформована у Львові відразу після заснування міста в XIII ст. Упродовж наступних століть вона збільшувалася внаслідок міграції, що була частиною великої колонізаційної хвилі із країн Західної Європи до Польського королівства та поневолених Османською імперією балканських країн⁸³. Її причина полягала у запровадженні в ряді країн інквізиції, яка проголосила євреїв єретиками, тому представники цього народу, рятуючись від переслідувань, залишали обжиті місця і вирушали на Схід⁸⁴. До Львова інтенсивно прибували також вигнанці з Іспанії, т. зв. марани, шлях міграції яких пролягав не через континентальну Європу, а через генуезькі колонії⁸⁵.

XVI ст. вважають “золотим століттям” польського єврейства. Саме в цей час Корона Польська була країною з найбільшим скупченням єврейських громад. Жителі міст західної і центральної частини королівства негативно ставилися до інтенсивного напливу євреїв, які були для них конкурентами, тому різними способами намагалися одержати привілеї, що обмежували б діяльність цієї етнічної групи – “privilegii de non tolerandis Judeais”, а це відповідно спонукало євреїв рухатися

⁷⁹ *Дашкевич Я.* Розселення вірменів на Україні в XI–XVIII ст. // Український історико-географічний збірник. – Київ, 1971. – Вип. 1. – С. 166.

⁸⁰ *Barącz S.* Żywoty sławnych Ormian w Polsce. – Lwów, 1856. – S. 109.

⁸¹ *Груневет М.* Опис міста Львова близько 1601–1606 рр. / [наук. розвідка і переклад Я. Ісаєвича] // “І” Незалежний культурологічний часопис. – Львів, 2003. – Вип. 29. – С. 25.

⁸² *Pisowicz A.* Ormianie polscy. Problem świadomości narodowej a kwestia języka // *Język a tożsamość narodowa.* Slawica / [pod red. M. Bobrowskiej]. – Kraków, 2000. – S. 136–137.

⁸³ *Janeczek A.* Żydzi i Ormianie – dwie gminy religijno-prawne w krajobrazie etnicznym późnośredniowiecznej Polski // *Animarum cultura. Studia nad kulturą religijną na ziemiach polskich w średniowieczu.* – Warszawa, 2008. – Т. 1: Структуры коściелно-publiczne / [red. H. Manikowska, W. Brojer]. – S. 271.

⁸⁴ *Jonathan I. Israel.* Żydzi europejscy w dobie merkantylizmu (1550–1750) / [przekład W. Tyszka]. – Warszawa, 2009. – S. 55.

⁸⁵ *Kutrzeba S.* Sprawa Żydowska w Polsce. Szkic historyczny. – Lwów, 1882. – S. 11; *Balaban M.* Żydzi lwowscy na przełomie XVI i XVII w. – Lwów, 1906. – S. XVI.

далі на південний схід⁸⁶. Львів приваблював їх передусім вигідним географічним розташуванням і торговельними привілеями, завдяки яким можна було збагатитися за відносно короткий час⁸⁷.

У Львові діяли дві окремо організовані єврейські громади: міська, що заселяла єврейський квартал на території “міста в мурах”, та передміська, представники якої проживали у Краківському передмісті. Єврейський квартал розташовувався у південно-східній частині середмістя, прилягав до Руської дільниці (вул. Бляхарська, Новоеврейська, Шклярська, за зброєвню, пл. Веклярська і верхня частина вул. Боїмів)⁸⁸. Він був фактично “замкнутим світом”, окремим містом, у якому діяли дві синагоги, кагальний суд, школа, шпиталь і ринок. На межі вул. Єврейської та Руської була брама – вхід на територію єврейської дільниці. Щовечора її замикали двома окремими замками: одним – зовні, щоб євреї не проникали на територію міста, іншим – зі середини, щоби вберегтися від антиєврейських погромів⁸⁹. До того ж євреї не могли претендувати на одержання міського громадянства, а отже, і користуватися привілеями. Заборонялося також укладати мішані шлюби, проводити фінансові операції, тому єврейська громада сприймалася як чужорідний елемент і була найменш схильною до асиміляції⁹⁰.

Упродовж століть юдеї плекали свою культурну ідентичність, основним елементом якої було право, ревно дбали про автономію та самобутність своїх громад у діаспорі. Поряд із декретами центральної влади, що надавали єврейським громадам обмежене самоврядування та право жити у власному замкненому суспільстві, вагомим чинником було автономне єврейське судочинство⁹¹. Після запровадження магдебурзького права у Львові єврейська громада не хотіла підпорядковуватися судовій владі новостворених органів міського самоврядування, тому визнала зверхність земського права, на якому ґрунтувалися єврейські генеральні привілеї. У 1367 р. Казимир Великий підтвердив цей документ і поширив його дію на територію Малопольщі та південно-східних теренів королівства⁹². Цього ж року єврейська громада Львова одержала окремий привілей, згідно з яким врегульовано

⁸⁶ *Piechatek M., Piechatek K.* Dzielnice żydowskie w strukturze przestrzennej miast polskich // *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej. Materiały konferencji “Autonomia Żydów w Rzeczypospolitej szlacheckiej”*. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1991. – S. 311; *Bratkowski S.* Pod naszym i waszym niebem. Krótka historia Żydów w Polsce i stosunków polsko-żydowskich. – Warszawa, 2006. – S. 39.

⁸⁷ *Janeczek A.* Żydzi i Ormianie – dwie gminy religijno-prawne... – S. 273.

⁸⁸ *Balaban M.* Żydzi lwowscy na przełomie XVI i XVII w. – S. 7.

⁸⁹ Така відстороненість була притаманною єврейським громадам й інших міст: *Tollet D.* *Życie prywatne Żydów w Polsce epoki Wazów // Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej. Materiały konferencji “Autonomia Żydów w Rzeczypospolitej szlacheckiej”*. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1991. – S. 272.

⁹⁰ *Капраль М.* Шляхи асиміляції національних громад Львова в XVI–XVIII ст. // *Вісник Львівського університету. Серія історична*. – Львів, 2003. – Вип. 38. – С. 50.

⁹¹ *Schmuel S.* Stosunki prawne pomiędzy jednostką a gminą w prawie żydowskim w Polsce w XVI i XVII w. // *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej: materiały konferencji “Autonomia Żydów w Rzeczypospolitej szlacheckiej”*. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1991. – S. 91.

⁹² Затверджені привілеєм Болеслава Побожного в 1264 р., згідно з ними євреї підпорядковувалися безпосередньо владі короля і були під його захистом. У спірних справах між євреями, а також між євреями та християнами юдеї підпорядковувалися королівському суду (*Heyde J.* *Polityka rady miejskiej Lwowa wobec Żydów i Ormian w XV–XVI wieku*).

їхній правовий статус та економічну діяльність. Король гарантував їм свободу торговельних і кредитних операцій, захист від переслідувань та правову автономію, згідно з якою вони підпорядковувалися не локальному вїттові, а безпосередньо воєводі як намісникові короля⁹³. При цьому справи, де позивачами були євреї, належали до компетенції кагального суду, а ті, де християнин сперечався з єудеєм – до суду воєводи. Розгляд справ, у яких юдеї позивав християнина, залежав від сторони відповідача (якщо він був міщанином – до судової лави або ради, якщо ж шляхтичем – до гродського суду, вірменином – до суду вірменських старших). Це стосувалося, передусім, кримінальних (спірних) справ. Натомість вирішення дрібних суперечок, пов'язаних із ділянками, межами між ними, неправомірним будівництвом, належали до компетенції магістрату. справи євреїв, що мешкали на передмісті, зокрема на старостинській юридикції, розглядав староста. Королівський суд був інстанцією, до якої юдеї могли звертатися з апеляціями від інших органів. Згідно з королівським привілеєм 1539 р., євреї, осілі на території приватних міст і юрисдикцій, підпорядковуються владі їхніх власників. Від цього часу воєвода судив лише тих, що проживали на території “міста в мурах” і Краківському передмісті, тобто підлягали юрисдикції міського самоврядування. Натомість євреї, які мешкали на території Підзамча, належали до юрисдикції старости⁹⁴.

Єврейська громада була водночас світською інституцією та релігійною громадою. Вона виконувала релігійну, освітню, судову та фінансово-адміністративну функції. Обидві громади Львова – міська і передміська – мали окремі кагали. До складу колегії старших входило приблизно 40 осіб, очолювали її 4 старших (parnossim). Щомісяця кожен із них виконував функції кагального “бурмістра”. Троє інших членів кагалу були асесорами єврейського суду, решта формували кагальну раду, яка репрезентувала інтереси всієї громади⁹⁵.

Львівські євреї займалися переважно торгівлею з країнами Сходу, а також переганяли волів із Молдавії⁹⁶. Вони продавали шкіру, хутро, зерно, прянощі та сукно. Місцеві мешканці з презирством ставилися до них і, остерегаючись конкуренції, намагалися обмежити їхню діяльність.

У першій половині XVI ст. із захопленого турками Константинополя до Львова прибула нова хвиля єврейських мігрантів, яка кількісно посилила громаду⁹⁷.

Heterogeniczność etniczno-religijna w mieście jako wyzwanie ustrojowe // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. – Warszawa, 2015. – R. 623. – Nr 2. – S. 288).

⁹³ Привілеї національних громад міста Львова XIV–XVIII ст. – С. 25.

⁹⁴ *Balaban M.* Historia i literatura żydowska. Ze szczególnym uwzględnieniem historii Żydów w Polsce. – Lwów; Warszawa; Kraków, 1925. – T. 3: Od wygnania Żydów z Hiszpanii do rewolucji francuskiej (od Zygmunta Starego do trzeciego rozbioru Polski). – S. 210; *Ejusdem.* Dzieje Żydów w Krakowie i na Kazimierzu (1304–1868). – Kraków, 1912. – T. 1. (1304–1655). – S. 341; *Ejusdem.* Żydzi lwowscy na przełomie XVI i XVII w. – S. 282; *Ejusdem.* Ze studiów nad ustrojem prawnym Żydów w Polsce. Sędzia żydowski i jego kompetencja // *Pamiętnik trzydziestolecia pracy naukowej prof. dra hab. Przemysława Dąbkowskiego 1897–1927*. – Lwów, 1927. – S. 249.

⁹⁵ *Ejusdem.* Żydzi lwowscy na przełomie XVI i XVII w. – S. 232.

⁹⁶ *Schipper I.* Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich. – Warszawa, 1937. – S. 35; *Kutrzeba S.* Sprawa Żydowska w Polsce. Szkic historyczny. – Lwów, 1882. – S. 27; *Подгпадская Е.* Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI–XVII веках. – Кишинев, 1968. – С. 34.

⁹⁷ *Schipper I.* Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich. – Warszawa, 1937. – S. 31.

Юдеї розширили сферу своєї діяльності, відтак, крім торгівлі, почали займатися ремеслом. Якщо досі вони виготовляли ремісничі вироби тільки для задоволення потреб представників своєї громади, то в XVI ст. почали надавати послуги християнам. Були шклярами, золотарями, червоношкірниками, кравцями, кушнірами та виготовляли мило⁹⁸, значно рідше – шевцями⁹⁹. Більшість євреїв-ремісників працювали в харчовій промисловості – пекарстві, різництві, пивоварінні, медоварінні, що можна пояснити потребою приготування кошерної їжі¹⁰⁰.

Євреї, що володіли значним капіталом, заробленим унаслідок вигідних торговельних операцій, займалися також лихварством. Вони позичали гроші міщанам, духовенству та шляхті під високий відсоток або під заставу нерухомості. Юдейське релігійне право забороняло заробляти на лихварстві серед одновірців, тому більшість (близько 75 %) їхніх боржників були християнами¹⁰¹. Лихварство передбачало низку грошових операцій. Найчастіше тут працювало багато агентів, теж євреїв, які ходили вулицями міста, особливо під час ярмарків, у пошуках клієнтів. Найбільше фінансових операцій укладали на свято Святої Агнешки (21 січня), коли на львівський ярмарок з'їжджалися купці з цілого королівства та інших країн.

Наприкінці XVI – початку XVII ст. колосальні статки від заняття лихварством нажила єврейська сім'я Нахмановичів. Найвідомішим її представником і засновником торговельно-банківського дому був Ісаак Нахманович (син Нахмана). У ході суперечок із міською владою саме він представляв інтереси єврейської громади, його іменем облятувалися чи не всі королівські декрети та привілеї¹⁰². До того ж, будучи генеральним сеньйором руських земель, він представляв інтереси євреїв усього воєводства. Основу свого капіталу здобув, займаючись торгівлею “східними товарами”, а також лихварством – уділяв позички навіть королю Сигізмундові III Вазі. Інша сфера його діяльності – державлення мит¹⁰³. У 1581 р. Ісаак Нахманович збудував за власні кошти нову синагогу, названу на честь невістки Рози – “Золота Роза”¹⁰⁴. Нова божниця вважалася родинною синагогою, бо була споруджена без згоди католицького архієпископа Яна Димітра Соліковського, однак молитися в ній міг будь-хто. Ісаак мав двох синів – Мордохая та Нахмана, які по його смерті продовжували справу. Мордохай, як і батько, був генеральним сеньйором руського воєводства, державив мита в Буську, Городку, Янові та Кам'янці, а за зароблені кошти створив шпиталь та притулок для бідних і приїжджих євреїв¹⁰⁵.

⁹⁸ *Charewiczowa Ł.* Lwowskie organizacje zawodowe za czasów Polski przedrozbiorowej. – S. 88–90.

⁹⁹ *Капраль М.* Люди корпорації: львівський шевський цех у XVII–XVIII ст. – Львів, 2012. – С. 142.

¹⁰⁰ *Horn M.* Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i pierwszej połowie XVII w. Działalność gospodarcza na tle rozwoju demograficznego. – Warszawa, 1975. – S. 90.

¹⁰¹ *Zaremska H.* Rzecz skradziona w żydowskim zastawie // *Kościół – kultura – społeczeństwo: studia z dziejów średniowiecza i czasów nowożytnych* / [red. S. Bylina]. – Warszawa, 2000. – S. 339.

¹⁰² Представляв євреїв у суперечці з містом в 1578 р. // *ЦДІАЛ України.* – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 138. – Арк. 26.

¹⁰³ *Balaban M.* Żydzi lwowscy na przełomie XVI i XVII w. – S. 43.

¹⁰⁴ *Гельстон Й.* Синагоги Львова // *Галицька брама.* – Львів, 1997. – № 10–11(34–35). – С. 6–7.

¹⁰⁵ *Balaban M.* Żydzi lwowscy na przełomie XVI i XVII w. – S. 47–51.

Єврей Йошко зі Львова, діяльність якого припала на 1485–1506 рр., орендував митні комори у Грубешеві, Холмі, Белзі, Любачеві, а також Володимирі та Перемишлі, а від 1502 р. – львівське мито¹⁰⁶. Діяльність іншого знатного єврея Ізраеля Йозефовича припала на кінець XVI – початок XVII ст. Від 1595 р. він орендував весь Золочівський ключ – чотири стави, млини, броварні, солодівні та мита (торгове, мостове, шляхове).

У 1585 р. Ізраель Йозефович купив у Станіслава Жолкевського кам'яницю, в якій його зять Ізує Фальк Коген заснував талмудичну школу¹⁰⁷. Це була не перша єврейська школа в місті, адже як при міській, так і приміській синагогах були т. зв. “доми науки”, де поза годинами молитви певна кількість хлопчиків вивчала основи талмуду¹⁰⁸. У кожній школі були бібліотеки, що склалися з праць місцевих рабинів. Окрім них, були й “ешіби” – вищі школи талмуду, створені окремими знаними особами. На початок XVII ст. найвідомішою ешібою була власне школа, де викладав Ізує Фальк Коген. Такі вищі школи не були прив'язаними до певного місця, але до особи викладача. Навколо них згромаджувалася певна кількість учнів, які згодом одружувалися й одержували посади рабинів чи суддів і могли творити свої наукові центри в інших містах¹⁰⁹.

Львів, як особливе місто на перехресті культур Заходу та Сходу, як осередок давніх традицій самоврядування і зі специфічною формою міського устрою об'єднував у собі давню традицію князівської епохи й елементи німецького права. Серед міського населення абсолютної переваги не мала жодна з етнічних груп. Польки становили більшість у середмісті, українці, вірмени та євреї мешкали у своїх дільницях, формуючи окремі релігійно-етнічні групи. Специфіка Львова полягала в тому, що етнічні дільниці розташовувалися в межах середмістя, а не за межами міських мурів, як це було у Кракові чи Любліні. Кожна з націй поряд із культивуванням загальноміських традицій дбала про розвиток власних інституцій, здебільшого в особі старших. Незважаючи на різні можливості, представники кожної з націй дбали про належний рівень культурно-освітнього розвитку своїх представників. Міщани розуміли потребу глибшої освіти, тому, починаючи з XV ст., серед студентів західноєвропейських університетів усе частіше траплялися прізвища вихідців зі Львова. Освічені львів'яни були взірцем для представників інших міст, досить часто їх запрошували вчителювати до інших наукових осередків.

¹⁰⁶ Mazur J. Jozsko ze Lwowa – the loneator totus regium – i jego działalność na tle dziejów żydów lwowskich na przełomie XV i XVI wieku // *Żydzi i Judaizm we współczesnych badaniach polskich* / [pod red. K. Pisarczyka]. – Kraków, 2003. – T. 2. – S. 26.

¹⁰⁷ Balaban M. *Żydzi lwowscy na przełomie XVI i XVII w.* – S. 82–87.

¹⁰⁸ Талмуд – єдина галузь єврейської науки, яку обов'язково мав знати кожен єврей – купець, ремісник, орендар чи лихвар.

¹⁰⁹ Balaban M. *Żydzi lwowscy na przełomie XVI i XVII w.* – S. 510–511.

Юлія ШУСТОВА*

ЛЬВІВСЬКІ ПІДРУЧНИКИ ДЛЯ НАВЧАННЯ ГРАМОТИ (“БУКВАРЬ ЯЗЫКА СЛАВЕНСКАГО”) XVII–XVIII СТОЛІТТЯ: ПРАВОСЛАВНА І ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ТРАДИЦІЯ

Перший підручник для освоєння початкової грамоти на східнослов'янських землях видав у Львові першодрукар Іван Федоров у 1574 р. Друк саме таких книг був не випадковим. У 70-ті роки XVI ст. у Речі Посполитій в умовах загострення протиріч між католицьким і православним населенням освіта стає одним із важливих чинників релігійного протистояння. Повсюди виникають католицькі школи й академії, які давали не тільки якісну освіту, що забезпечувала випускникам багато переваг у суспільному і політичному житті, але й закладали міцний фундамент релігійного (католицького) світогляду. Усвідомлення того, що освіта та просвіта дозволять зберегти релігійну (національну) ідентичність, дало поштовх появі православних навчальних закладів. Одним із перших таких осередків освіти і просвіти, в якому особливу увагу приділяли латині (мові європейської науки), слов'янській та грецькій (мовам православного богослужіння і віровчення) став Острозький колегіум¹, заснований завдяки старанням князя Костянтина Острозького.

Православна школа у Львові існувала вже в 40-х роках XVI ст. Про “Руську школу” (Rutenorum Schola) є запис у Львівських міських актах за 1546 р.² Вона була організована при Богоявленській церкві Галицького передмістя Львова. У 1572 р. українське населення міста добилося підтвердження королівським мандатом права посилати дітей до шкіл Львова й інших міст для вивчення “вільних мистецтв”³. Але для збереження православної віри були потрібні саме православні школи, які б за своїм рівнем не поступалися католицьким, що в XVI ст. не тільки вдосконалили свої програми освіти, але й суттєво збільшили їх кількість.

Точна дата заснування православної школи у Львові невідома, проте найвірогідніше в 70-х роках XVI ст. Можливо, саме для її потреб Іван Федоров і надрукував Буквар.

* Російський державний гуманітарний університет, Російська державна бібліотека (м. Москва, РФ).

¹ Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636). – Київ, 1990.

² Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI ст.: дослідження і матеріали / [упоряд. М. Капраль]. – Львів, 1994. – С. 39, 310; Капраль М. Богоявленське братство у Львові у XVIII ст.: дослідження та матеріали. – Львів, 2016. – С. XII, LXIII–LXIV.

³ Monumenta Confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis: Diplomata et epistolae Confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis ab anno 1518 usque ad annum 1600 / [ed. W. Milkowicz] (далі – MCS). – Leopoli, 1895. – № 54. – Р. 63–64.

У 1586 р. Львівське Успенське братство отримало грамоту Антиохійського патріарха Йоакима від 15 січня 1586 р., яка стала статутним документом для львівських православних міщан і служила головною юридичною підставою організаційного формування братства. У ній створенню школи та друкарні приділена особлива увага: “Хотят с помощью Божеоу панове мещане львовские школу закладати для научения дѣтем христьянским вшелякого стану, которые бы мели учитися письма светого гречкого и словенского, да не будет род их христьянский аки безсловесен ненаучения ради. И теж купили друкарню писма словенского и греческого, ку той же школѣ потрѣбную”⁴. Саме Львівська братська школа послужила зразком для створення численних братських шкіл на українських і білоруських землях. Діяльності цього навчального закладу присвячено чимало літератури⁵, проте багато аспектів досі залишаються невивченими.

Першим підручником, виданим у друкарні Львівського братства в 1591 р. для потреб школи, була слов’яно-грецька граматика “Адельфотіс”, яку уклав архієпископ Елассонський Арсеній⁶, ректор у 1586–1588 рр., і “спудеї” братської школи. Книжка стала первістком друку типографії Львівського братства. Також у 1591 р. були опубліковані декламації, які склали учні школи слов’янською та грецькою мовами, – “Просфоніми”. Вірші читали перед Київським митрополитом Михайлом (Рогозою) 17 і 18 січня 1591 р.

⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України). – Ф. 129. – Оп. 1. – Спр. 72. Детальніше див.: Monumenta Confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis... – Р. 119–120; Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.): зб. документів / [упоряд. Я. Д. Ісаєвич та ін.]. – Київ, 1975. – С. 82–83; Привілеї національних громад міста Львова XIV–XVIII ст.: зб. документів / [упоряд. М. Капраль]. – Львів, 2000. – № 2(171). – С. 504–505.

⁵ Харлампович К. В. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви. – Казань, 1898; Крыловский А. С. Львовское Ставропигиальное братство. – Киев, 1904; Крип’якевич І. П. Львівська братська школа XVI–XVII в. // Українська школа. – Львів, 1926. – № 17–18; Ваврик В. Р. Школа и бурса Львовского Ставропигиона // Временник Ставропигийского Института. – Львов, 1932. – С. 25–54; Крип’якевич І. П. Дещо зі звичаїв у львівській школі та бурсі // Життя і знання. – Львів, 1934. – № 6; Возняк М. С. Школа Успенського братства у Львові. – Львів, 1936; Медынский Е. М. Братские школы Украины и Белоруссии в XVI–XVII вв. и их роль в воссоединении Украины с Россией. – Москва, 1954; Митюров Б. Н. Из истории Львовской братской школы // Советская педагогика. – 1954. – № 2. – С. 82–89; Шокотко В. До питання про історію братств і їх шкіл на Україні в кінці XVI – на поч. XVII ст. // Наукові записки Донецького педінституту. – Донецьк, 1956. – Вип. 4; Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. – Київ, 1966; Шустова Ю. Э. Школа Львовского Успенского Ставропигийского братства в конце XVI – начале XVII в.: взаимодействие греко-славянских культурных традиций // Россия и Христианский Восток. – Москва, 2004. – Вып. 2–3. – С. 163–185; Её ж. Документи Львовского Успенского Ставропигийского братства: (1586–1788): источноковедческое исследование. – Москва, 2009. – С. 159–194; Киричук О., Орлевич І. Система української громадської освіти у Східній Галичині (на прикладі Ставропигийської школи у Львові) // Galicija. Studia i materialy. Czasopismo Instytutu Historii Uniwersytetu Rzeszowskiego. – Rzeszów, 2015. – N 1. – S. 176–198.

⁶ Фонкич Б. Л. Греческо-русские культурные связи XV–XVII вв.: Греческие рукописи в России. – Москва, 1977. – С. 19–21, 52–59; Зилитинкевич В. С. Арсеній Елассонський // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Санкт-Петербург, 1992. – Вып. 3 (XVII в.). – Ч. 1. – С. 108–110.

Арсеній (Елассонський) склав програму навчання, про що свідчить збережений автограф ректора⁷. На підставі цього документа в 1687 р. були розроблені програма навчання і правила поведінки для вчителів та учнів⁸. У 1592 р. вона була покладена в основу статуту школи – “Порядку шкільного”⁹.

Найбільш ранні, що збереглися, відомості про підручники для навчання грамоти, які побачили світ у друкарні Львівського братства і були призначені для Львівської братської школи й інших православних училищ, датуються 1612 р. У книзі протоколів засідань Львівського Успенського братства за 1599–1650 рр. є запис за травень 1612 р., що братство заплатило палітурникові за оправу 40 Граматик (Букварів) 5 зл. 10 грошів (по 4 гроша за книгу)¹⁰. Це єдине свідчення про публікацію книги для початкового навчання грамоти, яка вийшла у друкарні Львівського братства не пізніше травня 1612 р. Саме видання, як і більшість друкованих Букварів, не збереглося до наших днів.

Відомо сім видань Букварів, які побачили світ у друкарні Львівського братства до прийняття ним унії у 1708 р. Із них збереглися примірники двох – 1671 і 1692 р.¹¹, причому перше – в одному екземплярі, а друге – в чотирьох. Відомості про ще п’ять, які вийшли в 1662, не раніше 1665–1666, 1698, 1702 рр., були одержані з архівних документів¹². Погану збереженість пояснює їх велика затребуваність у

⁷ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 1. – Спр. 81. Детальніше див.: *Diplomata Statutaria a Patriarchis Orientalibus Confraternitati Stavropigiānae Leopoliensi a. 1586–1592 data, cum aliis litteris coaevis et appendice* / [ed. I. Kristiniacki] (далі – DS). – Leopoli, 1895. – Т. 2. – Р. 19–20; *Фонкич Б. Л.* Греческие писцы эпохи Возрождения // *Византийский временник*. – Москва, 1981. – № 42. – С. 125; *Его же.* Палеография греческих грамот Львовского братства // *Paleoslavica*. – Cambridge (Mass.), 2002. – Vol. 10. – № 2. – С. 284; *Διηγηρακόπουλος Φ.* Ар. Ἀρσένιος Ἐλασσόνος (1550–1626). Βίος καὶ ἔργο. Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτη τῶν μεταβυζαντινῶν λογίων τῆς Ἀνατολῆς. – Ἀθήνα, 1984. – Σελ. 73. Εἰκ. 22.

⁸ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 1. – Спр. 87. Детальніше див.: DS. – Р. 21–29.

⁹ Львовский исторический музей. Отдел фондов (собрание рукописей). Инв. № 135: “Альбом Ставропигийского братства”. – С. 446–448. Детальніше див.: DS. – Р. 30–34; *Головацкий Я. Ф.* Порядок школьный или устав Ставропигийской греко-русской школы во Львове 1586 года. – Львов, 1863; Див.: *Шустова Ю. Э.* Документы Львовского Успенского Ставропигийского братства (1586–1788). – С. 232–236.

¹⁰ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 1. – Спр. 1043. – Арк. 15; Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, выс. учрежд. при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі – АЮЗР). – Киев, 1904. – Ч. 1. – Т. 11: [Акты, относящиеся к истории Львовского Ставропигийского братства]. – С. 76; *Запаско Я. П., Исаевич Я. Д.* Пам’ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні. – Львів, 1981. – Кн. 1: 1574–1700. – № 83; *Шустова Ю. Э.* Книга протоколов заседаний Львовского Успенского братства за 1599–1650 гг. как источник по истории книгопечатания // *Вестник РГГУ: Серия “Исторические науки. Историография, источниковедение, методы исторических исследований”*. – Москва, 2011. – № 12(74). – С. 105, 110.

¹¹ *Запаско Я. П., Исаевич Я. Д.* Пам’ятки книжкового мистецтва... – Кн. 1: 1574–1700. – № 478, 672; *Немировский Е. Л., Шустова Ю. Э.* Кириллические Азбуки и Буквари XVI–XVIII вв.: библиографический свод изданий // “В России надо жить по книге”. Начальное обучение чтению и письму: становление учебной книги в XVI–XIX вв.: сборник научных статей и материалов. – Москва, 2015. – № 74, 103.

¹² АЮЗР. – Т. 11. – С. 484; Т. 12. – С. 354, 355, 407, 413; ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 1. – Спр. 1088. – Арк. 16; Спр. 1093. – Арк. 1–2 зв.; Спр. 1138. – Арк. 8 зв., 23; Спр. 1146. – Арк. 2; *Шустова Ю. Э.* Документы Львовского Успенского Ставропигийского братства (1586–1788). – С. 369.

сучасників, які “зачитували” книги до повного їхнього зникнення. І це при тому, що видавали їх доволі великими тиражами. Так, Буквар, 1662 р. (друкар Дмитро Кульчицький), вийшов накладом 650 примірників¹³. Буквар, виданий не раніше 1665–1666 рр., – 1 500 примірників¹⁴; 1692 р. – 1 987¹⁵. У 1698 р. друкар Василь Ставницький оприлюднив 1 500 екземплярів¹⁶, а в 1701 р. – 6 000¹⁷.

Після прийняття унії і до перетворення братства на Ставропігійний інститут було надруковано щонайменше шість видань Букварів. Із них збереглися примірники трьох – 1710, 1754 і 1766 рр. Про Букварі 1720¹⁸, 1723¹⁹ і 1733 рр.²⁰ відомо тільки з архівних матеріалів. Тиражі підручників для навчання грамоти нараховували не менше 6 000 примірників. Таким накладом Василь Ставницький надрукував Букварі в 1710 р., 1720 р., фактичний тираж виданого 1723 р. – 6 004 примірники. Накладом 6 000 примірників вийшли також Буквар 1764 р., який надрукував Іван Грозевський, і Буквар 1766 р.²¹

Проаналізувати структуру і зміст Букварів, які побачили світ у православний період історії Львівського братства, можна на підставі збережених 1671 і 1692 р.

Буквар 1671 р.²² опублікував друкар Степан Половецький. Своє ім'я він вказав у смузі набірних прикрас на звороті титульного аркуша книги: “*Стефан Половец: Д:*”, тобто “*Стефан Половецький друкар*”. Даних про тираж книги в архівних документах братства не збереглося. Братство продавало її по 12 грошів²³.

Титульна сторінка видання облямована ксилографічною (вирізьбленим на дереві малюнок) бароковою рамкою зі зображенням Бога Отця, святих апостолів Петра і Павла. На звороті – гравюра, на якій зображений Христос на троні перед вчителями Закону, з написом “*Д(у)хъ Г(о)с(по)д(е)нь на мнѣ, его же ради помаза ма: бл(а)говѣстити нищим посла ма:исцѣлити сокрушенныа с(е)рдцем: проповѣдати плѣнником ѿпущеніе: Исаїа, 61”* (Ис. 61,1). Книга оздоблена заставками, ініціалами, кінцівками, набірними прикрасами. У виданні Букваря 1671 р. використані заставки з видань Івана Федорова, зокрема на листку [2] із львівського Букваря 1574 р. Книга складається із 32-х нумерованих листків.

¹³ АЮЗР. – Т. 12. – С. 354–355.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів (далі – ЛННБ. Відділ рукописів). – Ф. 5 (Осолоїнських). – Од. зб. II, 2125. – Арк. 55, 57 зв.; АЮЗР. – Ч. 1. – Т. 12. – С. 256, 260.

¹⁶ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 1. – Спр. 1138. – Арк. 8 зв., 23.

¹⁷ Там само. – Спр. 1146. – Арк. 2.

¹⁸ *Запаско Я. П., Ісавич Я. Д.* Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні. – Львів, 1984. – Кн. 2. – Ч. 1: 1701–1746. – № 968; АЮЗР. – Т. 12. – С. 431.

¹⁹ Там само.

²⁰ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 1. – Спр. 1170; Спр. 1172. – Арк. 2; *Шустова Ю. Э.* Продажа и распространение книг типографии Львовского Успенского братства в 20–30-х гг. XVIII в. // *Историкографические та джерелознавчі проблеми історії України. Книга в історії і культурі: міжвуз. зб. наук. праць.* – Дніпропетровськ, 2012. – С. 171–201.

²¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 1. – Спр. 1185. – Арк. 3 зв.

²² *Немировский Е. Л., Шустова Ю. Э.* Кириллические Азбуки и Буквари XVI–XVIII вв. ... – № 74; *Немировский Е. Л.* Азбуки Ивана Федорова, его учеников и последователей. – Пятигорск, 2015. – С. 213–216.

²³ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 1. – Спр. 1100; *Шустова Ю. Э.* Документы Львовского Успенского Ставропигийского братства (1586–1788). – С. 337–338.

Буквар 1671 р. зберігся в одному екземплярі, який перебуває в Російській національній бібліотеці²⁴. Єдиний відомий на сьогодні примірник цього видання походить із фонду Імператорської публічної бібліотеки, де він зберігався щонайменше з 1860 р. Уперше його описав І. Карагаєв у 1861 р.²⁵ Примірник у паперовій обкладинці з написом “Екземпляр повний (32 с.) Бібл. І. Бичкова”. На титульному аркуші – штамп Публічної бібліотеки червоним чорнилом. Над буквами азбучного ряду чорнилом надписані назви букв алфавіту в польській транскрипції, тією ж рукою зроблена помітка на одній із сторінок книги. На звороті останнього аркуша є запис: “В сѣмъ вобщеъ и кождему з особна. Karol Korybutoiczocz”.

Буквар 1692 р.²⁶ друкував Симеон Ставницький. Зберігся контракт братства з друкарем від 11 травня 1692 р.²⁷. Документ складений від імені Симеона Ставницького. У ньому зазначалося, що братство має заплатити друкареві за кожну книгу по 2 гроша. Обумовлено, що він сам повинен отримувати у братства папір у необхідній кількості і відповідної якості, щоби при друкуванні книги не було ніяких дефектів. Тираж у 1 950 екземплярів надійшов на склад братства (“do skarbcu in depositum”) 25 липня 1692 р.²⁸. Того ж дня до книги протоколів засідань братства внесено запис, під яким Симеон Ставницький поставив власноручний підпис про те, що, крім 1 950 примірників Букваря, які надійшли на склад, він взяв собі 37 книг згідно з контрактом²⁹. У XVII ст. існувала практика, коли братство частково розплачувалося з друкарем надрукованими книгами, які той міг продавати, але за ціною не вище братської. Так, загальний тираж Букваря склав 1 987 екземплярів. Продавало братство його по 9 грошів за книгу “в секстернах” (без палітурки)³⁰ і по 13 грошів – у палітурці³¹. Титульний аркуш видання у ксилографічній рамці із зображенням святих апостолів Петра і Павла та символів євангелістів по кутах. На його звороті в рамці з набірних прикрас поміщена ксилографія із зображенням Успіння Пресвятої Богородиці, датована 1673 р. Варіант набору, зафіксований в екземплярі, що зберігається сьогодні у Британській бібліотеці, – вміщена на звороті титульного аркуша гравюра із зображенням Ісуса Христа на троні перед учителями Закону³². Це та ж дошка, що в Букварі 1671 р. і з тим же написом, а у

²⁴ Букварь языка славенска, писании чтения учиться хотящим в полезное руковожение. – Львов: Тип. Ставропигийского братства, типограф Степан Половецкий, 1671. РНБ. – Отдел редких книг. Шифр IV.8.17. Инв. № 1491.

²⁵ Карагаев И. П. Хронологическая роспись славянских книг, напечатанных кирилловскими буквами. 1491–1730. – Санкт-Петербург, 1861. – № 788. – С. 104.

²⁶ Немировский Е. Л., Шустова Ю. Э. Кириллические Азбуки и Буквари XVI–XVIII вв. ... – № 103; Немировский Е. Л. Азбуки Ивана Федорова. – С. 235–239.

²⁷ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 1. – Спр. 1106. – Арк. 13; АЮЗР. – Ч. 1. – Т. 12. – С. 396–397.

²⁸ ЛННБ. Відділ рукописів. – Ф. 5 (Оссолінських). – Оп. 1. – Спр. II 2125. – Арк. 55; АЮЗР. – Ч. 1. – Т. 12. – С. 256.

²⁹ ЛННБ. Відділ рукописів. – Ф. 5 (Оссолінських). – Оп. 1. – Спр. II 2125. – Арк. 55; АЮЗР. – Ч. 1. – Т. 12. – С. 260.

³⁰ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 1. – Спр. 1121. – Арк. 9; Крыловский А. С. Львовское Ставропигиальное братство: Опыт церковно-исторического исследования. – Киев, 1904. – С. 290. – № 20.

³¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 1. – Спр. 1137. – Арк. 2.

³² Cleminson R., Thomas C., Radoslavova D., Voznesenskij A. Cyrillic books printed before 1701 in British and Irish Collection: A Union Catalogue. – London, 2000. – P. 142–144; Немировский Е. Л. Азбуки Ивана Федорова. – С. 239.

набірний рамці поміщені ініціали друкаря “С.Д. (Симсон друкар)”³³. Книга оздоблена скромніше, ніж видання 1671 р., – ксилографічними ініціалами і набірними прикрасами. У книзі 32 нумеровані листки.

Один з екземплярів Букваря був в особистій бібліотеці російського царя Петра³⁴, про що зазначено в рукописному каталозі бібліотеки. Це зібрання надійшло до бібліотеки Академії наук. У першому друкованому каталозі бібліотеки є його опис³⁵. Однак про долю примірника сьогодні нічого не відомо.

До наших днів збереглися чотири примірники видання Букваря 1692 р. Вони перебувають у фондах Російської національної бібліотеки³⁶, Державного Ермітажу³⁷, Британської бібліотеки³⁸, Слов’янського інституту в Гейдельберзі (Slavisches Institut, Heidelberg).

Примірник Російської національної бібліотеки походить із зібрання купця, бібліографа, колекціонера старовинних друкованих книг і старовинних гравюр Івана Прокоповича Каратаєва. На внутрішній стороні горішньої оправы палітурки є його екслібрис: “Изъ Библиотеки Ивана Прокофьевича Коротаева №”. Його колекція була передана в Імператорську публічну бібліотеку³⁹. Примірник із книгосховища бібліотеки придбаний на аукціоні Christie’s в 1988 р.⁴⁰ В екземплярі є запис про право на його власність, виконаний українським скорописом: “Сія гр(а)м(ма)тик(а) куплена оу е(го) м(и)л(ос)ти Х. Официала и добродѣ моего року 1700 м(е)с(я)ца марта 12”⁴¹.

Заголовки Букваря 1671 р. і примірника Букваря 1690 р. із Британської бібліотеки ідентичні: “Букварь ”зыка славенска. Писаній Чтеніа оучитиса хотащим въ полезное руководство”. У примірнику із фонду Російської національної бібліотеки варіант видання: замість слова “оучитиса” надруковано “оученіа”⁴².

Букварі 1671 р. і 1692 р. практично однакові. Відмінності простежуються у вживанні букв з однаковим звучанням, деякі – у вимові слів. Розділ із молитвами у виданні 1671 р. названий “Молитвы”, а у виданні 1692 р. – “Молитвы утрніи”. Ось зміст Букваря видання 1671 р.:

“Буква или писмена.

³³ *Cleminson R., Thomas C., Radoslavova D., Voznesenskij A.* Cyrillic books printed before 1701. – Fig. 16.

³⁴ *Боброва Е. И.* Библиотека Петра I: Указатель-справочник. – Ленинград, 1978. – С. 60. № 344.

³⁵ Российския печатныя книги, находящияся в Императорской библиотеке. Камера W. Шкап 1, 2. 3. – [СПб: Тип. Акад. наук, ок. 1742]. – С. 35. № 4.

³⁶ РНБ. Отдел редких книг. Шифр V.8.7. Инв. № 1848.

³⁷ Государственный Эрмитаж. Библиотека, отдел редких книг. Инв. № 121372.

³⁸ British Library. General Reference Collection. – С. 190. – № aaa.13.B

³⁹ Отчет Императорской Публичной библиотеки за 1861 г. – СПб., 1862. – С. 22. № 23.

⁴⁰ Christie’s. Imperial and Post-Revolutionary Russian Art (London, Thursday, 6 October 1988). – London, 1988. Lot 297.

⁴¹ *Cleminson R. M., Radoslavova D., Thomas C. G., Voznesenskij A. V.* Cyrillic Books Printed Before 1701 in British and Irish Collections: A Union Catalogue. – London, 2000. – № 153. – P. 143.

⁴² Р. Клеминсон розрізняє два видання Букваря 1692 відповідно до кількості рядків. В екземплярі Британської бібліотеки їх 16, а в екземплярі Російської національної бібліотеки – 15. Див.: *Клеминсон Р.* Еще раз о букварях // История книжной культуры XV–XX вв.: к 100-летию НИО редких книг (Музея книги) РГБ. – Москва, 2018. – Ч. 1. – С. 129, примеч. 21.

Слози двописменнии Ѡ согласных начинаемыи.

Слози триписменнии.

Слози знаменателнии, триписменнии.

Въ исправленіе “зыка отрочате, слози словесь под титлами.

Просодіа верхнаа, еаже требуютъ словане.

– строчнаа.

Число.

Молитва дѣтемъ въ началѣ хотащимъ оучитиса.

Молитви.

Цару небесный, утѣшителю д(у)ше истинный...

О(т)че нашъ...

Ѡ сна воставъ бл(а)годару та всес(вя)таа Тро(и)це...

҂алом 50.

Исповѣданіе православныхъ вѣры, перваг[о] Нікейскаго и втораго Кѡнстантинопольскаг[о] Вселенскихъ Соборовъ.

Молитва. Ослаби остави, Ѡпусти Б(о)же согрѣшеніа наша.

Прем(у)дрости наставниче, и смыслу давче, немисленнымъ наказателю, и нищимъ защитителю.

Всес(вя)таа Тро(и)це единосущнаа: неодолимаа держава.

Б(огороди)це Д(е)во радуйса обрадованнаа М(а)ріе, Г(о)с(по)дь с тобою.

Г҃мны в неделю на оутрени.

С҃мволю Преос(вя)щеннаго Аѡнасіа патрїархи Алезандрїйскаго.

Исповѣданіе православныхъ вѣры с(вя)тыхъ о(т)ецъ нашихъ, Амврѡсіа Медіоланскаго, и Августина Гиппонскаго, епископовъ.

Декалогосъ, сирѣчь. десатословіе, или закон данный Ѡ Б(о)га.

Седмъ церкве с(вя)той соборной ап(о)стольской тайн, албо сакраментовъ.

Грѣховъ головныхъ седмъ.

Цноты тымъ грѣхомъ противныи.

Седмъ м(и)л(о)с(е)рдныхъ оучинковъ належачихъ до г҃ла.

Цноты головныи чтыры.

Седмъ даровъ Д(у)ха С(вя)таго.

Овоцы Д(у)ха С(вя)таго.

Пать смысловъ г҃ла.

Чтыры речи остатечныхъ.

Се же молитвы албо вещи нѣкоторіе, дла цвѣчена дѣтей. по греческу, лѣтерами рускими, расположихомъ.

Ц(а)рю н(е)б(е)сный.

Ѡче н(а)шъ.

Достойно естъ”.

Буквар, що його видав у 1710 р. друкар Василь Ставницький⁴³, належить до групи Букварів православного періоду. Він також надрукований на 32-х сторінках. Титульна сторінка видання – в рамці із зображенням архангела Гавриїла

⁴³ *Запаско Я. П., Ісаевич Я. Д.* Пам’ятки книжкового мистецтва... – Кн. 2. – Ч. 1: 1701–1764. – С. 25, 39. – № 858; *Немировский Е. Л., Шустова Ю. Э.* Кириллические Азбуки и Буквари XVI–XVIII вв. ... – № 123.

і Богородиці з боків, Святого Духа у вигляді голуба – зверху і двох левів – унизу. Книга оздоблена ініціалами, кінцівками і набірними прикрасами. Збереглося два примірники видання, які перебувають у Національному музеї Праги і Російській національній бібліотеці.

Зміни до богослужбових книг внесено після Замойського церковного собору 1720 р., на якому були прийняті рішення, спрямовані на зближення греко-католицького обряду з римо-католицьким. Вони стосувалися організаційного устою церковного життя та богослужіння⁴⁴. Прийняті на соборі рішення Ватикан затвердив у 1724 р., і вони стали обов'язковими з 1725 р. Усі богослужбові книги мали бути виправлені відповідно до змін, прийнятих на соборі⁴⁵. Їх треба було внести не тільки до нововиданих книг, а й до надрукованих раніше, якщо їх використовували в богослужбовій практиці. Друкарні могли видавати книги тільки після перевірки і дозволу церковних єрархів, щоб уникнути друку без відповідних змін. У разі порушення цих вимог книговидавців піддавали покаранню, як і читачів не виправлених книг: “Книгъ до набоженства належачихъ, схизматицкихъ, нѣкому куповати, читати, и при собѣ держати, под впаденіємъ в клятву самимъ щучинкомъ не годитса. Наветь книгъ в Коронѣ Полской, и Великомъ Кнѣзствѣ Литовскомъ, без апробати еп(и)с(ко)па, или до кого належить, тѣпомъ изданныхъ куповати не достоить”⁴⁶.

Видання книг у друкарні Львівського братства в 20-х – першій половині 30-х років XVIII ст. було суттєво ускладнене. Пов'язано це з конфліктом братства з Львівським єпископом Атанасієм (Шептицьким). Тільки з 1737 р. у друкарні почали регулярно видавати богослужбові книги, які суворо контролював єпископ. Книга могла бути надрукована тільки після його письмового дозволу⁴⁷. У грамотах про дозвіл видавати ту чи ту книгу особливо наголошувалося, що вона виправлена богословами, тобто в текст богослужбової книги відповідно до постанов Замойського собору внесена коректура (“презь б(о)гослововъ СѦ с(вя)той Нунціатури

⁴⁴ Перше видання постанов Замойського собору вийшло відразу після того, як їх затвердив Папа Римський Бенедикт XIII 1724 р. Див.: *Synodus Provincialis Ruthenorum habita in civitate Zamosciae anno 1720.* – Romae, 1724. У 1744 р. у друкарні Львівського братства вийшло друге видання українською мовою. Див. також: *Synod prowincjalny ruski w mieście Zamościu roku 1720 odprawiony: A w roku 1724 za rozkazem S. K. de propag: F. Łacińskim językiem w Rzymie z druku wyd. Potym wkrótce z zalecenia J.W.J.X. Leone Kiszki Metropolity caley Rusi na polski przez J.X. Policarpa Filipowicza Z.S. Bazylego w. Opata Pinskięgo na leszczu przewidziony; Tymże języku dopiero z słów istnoscia i sposobem pisania tamtych lat pisarza i z krótkim od tegoż dla spowiedników pamiętnikiem przedrukowany.* Wilna, 1785.

⁴⁵ *Крачковский Ю. Ф.* Очерки Униятской церкви. – Москва, 1871. – С. 260.

⁴⁶ Уставы Св. собору Замойскаго, и диєцезалние. – Львов: Тип. братства, 1744. Л. 8–8 об.

⁴⁷ *Шустова Ю. Э.* Разрешения львовских епископов на издание кириллических книг типографии Львовского Успенского братства в XVIII в.: проблема атрибуции изданий // *Румянцевские чтения* – 2011. – Ч. 2: материалы Международной научной конференции (Москва, 19–21 апреля 2011 г.). – Москва, 2011. – С. 241–246; *Еѣ жс.* Разрешения церковных иерархов на издание кириллических книг в типографии Львовского Успенского братства в XVIII в. // *Історія релігій в Україні. Науковий щорічник.* 2011 рік. – Львів, 2011. – Кн. 1. – С. 125–141.

Апостолской назначенных предъ многими лѣти есть исправленна”⁴⁸, “яко ѿ б(о) гослововъ искусныхъ есть исправлена”⁴⁹.

У 1738 р. у друкарні братства оприлюднено окружне послання Львівського єпископа Атанасія (Шептицького) про виправлення книг львівського друку. Ця грамота повинна була послужити інструкцією для внесення в текст книг нововведень і виправлень, які могли зробити самостійно навіть парафіяльні священники, ті, що мали книги друкарні Львівського братства⁵⁰. У грамоті представлені зауваження щодо виправлень 15-ти видань друкарні, що вийшли впродовж 1683–1726 рр., зокрема окремих розділ присвячених виправленням, які потрібно було внести до Букваря 1723 р. Це видання не збереглося до наших днів, тому грамота – єдине джерело, що дає уявлення про нього.

Зауваження щодо виправлення тексту Букваря стосувалося тільки Символу віри: “Въ той книжцѣ в Символѣ Прѣос(вя)щеннаго Аѳанасіа Патріархи Алеѳандрійскаго, где суть тіе слова, Д(у)хъ С(вя)тый Ѡ Ѡца несотворень. придай и С(ы)на и пиши такъ, Ѡ Ѡца и С(ы)на несотворен”⁵¹.

У наступному виданні Букварів у друкарні Львівського братства були внесені зміни не тільки до Символу віри, але й до змістової частини, в основному до катехитичної. Зміни можна простежити на прикладі Букваря 1754 р. Видання збереглося в чотирьох примірниках, представлених варіантом набору, зокрема титульного аркуша⁵². Це призвело до того, що в бібліографії воно описане як два різних видання – Буквар і Граматика⁵³.

Контракт на видання Букваря (“Grammatyczky”) братство уклало з друкарем Іваном Грузевським 28 травня 1754 р.⁵⁴. Титульний аркуш книги вкладений у ксилографічну рамку із зображенням (зверху) Бога Отця з херувимами і Святого Духа, який зійшов на Богородицю, і сцени Благовіщення: зліва – Діва Марія, праворуч – архангел Гавриїл. У виданні є чотири гравюри на дереві. На звороті титульного аркуша – Вознесіння Ісуса Христа; Богородиця з немовлям (у першому варіанті) або Ісус Христос (у другому); Покладення до гробу (перший варіант)

⁴⁸ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 1. – Спр. 945. – Арк. 1.

⁴⁹ Триодъ цветная. – Львов: Тип. братства; Типограф Иван Грозевский, 13 июня 1746. Тит. л. об.

⁵⁰ Шустова Ю. Э. Послание об исправлении книг от 3 мая 1738 года львовского епископа Афанасия Шептицкого // Румянцевские чтения – 2014. – Ч. 2: материалы Международной научной конференции (Москва, 15–16 апреля 2014 р.). – Москва, 2014. – С. 376–383.

⁵¹ Шептицький Афанасій. [Послание об исправлении богослужебных книг. 3 мая 1738 г.]. – Львов: Тип. братства, [1738]. Л. [10]. – № 15.

⁵² Шустова Ю. Э. Букварь и Грамматика (Львов, 1754): проблемы атрибуции и библиографии // “В России надо жить по книге”: начальное обучение чтению и письму (становление учебной книги в XVI–XIX вв.): сб. науч. статей и матер. – Москва, 2015. – С. 76–86; Немировский Е. Л., Шустова Ю. Э. Кириллические Азбуки и Буквари XVI–XVIII вв. ... – № 193; Рамазанова Д. Н., Шустова Ю. Э. Кириллические буквари из собрания Научно-исследовательского отдела редких книг Российской государственной библиотеки: Описание изданий и экземпляров. – Москва, 2017. – С. 55–58. – № 6; Шустова Ю. Э. Украинские издания кириллических Букварей XVIII в. в Российской государственной библиотеке // Отечественная и зарубежная педагогика. – Москва, 2018. – Т. 2. – № 4(53). – С. 83–85.

⁵³ Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам’ятки книжкового мистецтва. – Кн. 2. – Ч. 1: 1701–1764.

⁵⁴ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 1. – Спр. 1106. – Арк. 42. Детальніше див.: Шустова Ю. Э. Букварь и Грамматика (Львов, 1754): проблемы атрибуции и библиографии. – С. 85–86.

або Розп'яття (другий), молитовно складені. Оздоблена книга п'ятьма заставками, кінцівкою і набірними прикрасами. Надрукований Буквар на 40 нумерованих листках. Структура Букваря 1754 р. така:

“Буква или писмена дѣтемь. в Началѣ хотащимъ оучитисл.

Слозы двописменній Ѣ согласныхъ начинаемьи.

Слозы знаменителній тріписмени: на них же суть Просодіа верхнаа, ея же требують Россіане, сіестъ.

Во исправленіе «зіка отрочате слозы словесъ под тітлами, или словотітлами.

Просодіа верхнаа.

Строчнаа.

Молитвы. Воставши Ѣ сна отрочати.

Ц(а)рю н(е)б(е)сный, оутѣшителю д(у)ше истинный...

О(т)че нашъ...

Тропарі.

Ѣ сна воставъ, бл(а)годарю та всес(вя)таа Тро(и)це...

҂алом 50.

Исповѣданіе вѣры.

Молитва. Сѣслаби, остави, Сѣпусти Б(о)же согрѣшеніа наша.

М(о)л(и)тва ко прес(вя)тѣй Б(огоро)д(и)ци.

Исповѣдъ повседневнаа.

Актъ вѣры.

Актъ надежды.

Актъ любве.

Жалѣніе за грѣхи.

Молитвы. на сонѣ градушему отрочат(и).

Тропарі.

Б(о)же вѣчный, и Ц(а)рю всакаго созданіа, сподобивый ма даже в часъ сей dospѣти...

М(о)литва ко Прес(вя)тѣй Б(огороди)ци.

М(о)литва ко Агг(е)лу хранителю.

Таже знаменаетсл кр(е)стнымъ знаменіемъ, глагола.

На одрѣ же возлѣгал гл(агол)еть.

Оуснути же хотл гл(агол)еть.

Пѣснь, бл(а)годарственнаа. иже во с(вя)тыхъ о(т)ца нашего Амвросіа, еп(и)скопа Медіоланскаго.

Число ц(е)рковное.

Десятословіе, или десятъ Б(о)жіихъ приказанъ.

Двѣ заповѣди натуралныхъ. М(и)л(о)сть Б(о)га, и ближнаго.

Седмъ сакраментовѣ Ѣ Хр(и)ста Г(о)с(по)да постановленныхъ.

Седмъ Грѣховѣ Головныхъ.

Цѣлты тымъ Грѣхомъ противній.

Седмъ милосердныхъ оучинковѣ, належашихъ до тѣла.

Седмъ м(и)л(о)с(е)рдныхъ оучинковѣ, належашихъ до души.

Седмъ даровѣ Д(у)ха С(вя)таго.

Овощы Д(у)ха С(вя)таго.

Пять смысловъ тѣла.

Четыри цноты головные.

Три силы душевные.

Три непріатели души нашея.

Три рады Ев(ан)г(е)лскіа.

Четіри рѣчи ѡстатечніи.

Наказаніе дѣтемъ, како чтити Родителей.

Пять заповедей, или Приказанъ ц(е)рковныхъ.

Исповѣданіе, должно єсть всакому отрочати хрїстіанскому на память оумѣти, и пред Іереємъ глаголати.

Символь, с(вя)таго Афанасіа, Архіеп(и)с(ко)па Алеѡандрійскаго.

Наука для дѣтей хрїстіанскихъ.

Служеніе до службы Б(о)жой. дѣтемъ младимъ бл(а)гопотребное поученіе.

Послѣдованіе, Пред Началомъ с(вя)той Літургїи, съ ос(вя)щенными и Б(о)ж(е)ственными Дары исходящи с олтаря, или жертвенника”.

Букварі і православної, і греко-католицької традиції можна за будовою поділити на три частини: перша – навчальна, що ознайомлює з основами граматики; друга – хрестоматійна, охоплює тексти основних молитов, тропарів, псалмів; третя – катехитична, викладає основи віровчення.

Частини для навчання грамоти у виданнях Букварів Львівського братства однакові і належать до коротких. Усі вони мають алфавіти з букв заголовних, малих і зворотню абетку (“вспятословіє”). Друга частина – склади дво- і трибуквені. Також у всіх Букварях подано склади, над якими треба ставити обов’язкові діакритичні знаки. Якщо у виданнях Букварів 1671 і 1692 р. не над усіма складами розставлені відповідні знаки, то у виданні 1754 р. вони названі (“о҃ѣа. исо. Варїа”) і стоять над кожним складом.

У виданнях Букварів XVII і XVIII ст. однакові частини, що дають уявлення про слова, позначені знаком “титло” (titlo). А от розділи про діакритичні та розділові знаки відрізняються. У Букварі 1754 р. вони ширші, але при цьому не всі знаки, зазначені в Букварях XVII ст., мають назви. Так серед “просодії верхньої” у всіх розглянутих Букварях подано “ѡили” (у виданні 1754 р. – “ѡилїа”), “врахїа, вссонъ”. Тільки в Букварях XVII ст. – “о҃ѣа, варїа, облеченна”. А в підручнику 1754 р. – “апострофъ, оудивителнаа, ерокъ, тїтла, словотїтла”. Серед “просодії рядкової” у всіх виданнях вказані “. точка, : двочоїе, , запатаа”. Знак крапка з комою по-різному названий: у виданнях XVII ст. – “вподїастоли”, а в Букварі 1754 р. – “вопросителнаа”. Підручники XVII ст. розрізняють велику і малу крапку “крапка, крапочка”. Буквар 1754 р. збільшує кількість знаків пунктуації: “( ) вместителнаа, ? інторогація, ! е҃жаамація”. Джерелами для цих двох редакцій “просодії” послужили грецькі граматики.

Закінчує навчальну частину Букварів XVII ст. розділ “Число” – позначення цифр кириличними буквами. Цей обов’язковий розділ підручників навчання грамоти у Букварі 1754 р. (“Число ц(е)рковное”) поміщений у катехитичній частині книги.

Хрестоматійна частина Букварів XVII і XVIII ст. суттєво відрізняється. У Букварях 1671 і 1692 р. вона починається молитвою “Дѣтемъ въ началѣ хотащимъ оучитиса”, яка відсутня у виданні 1754 р. Цієї молитви немає в жодних інших

підручниках для навчання грамоти за винятком Букваря 1681 р., надрукованого в Унівському монастирі, джерелом для якого послужили львівські Букварі. З огляду на важливість цього тексту у складі хрестоматійної частини і винятковість для львівсько-уніатської групи Букварів XVII ст. наводимо тут текст молитви за Букварем 1671 р.: “Б(о)же вслческих слове, всѣх ц(а)рю, СѢверзи д(у)шу и с(е)рдце, оуста и мысль мнѣ рабу твоему: въ еже разумѣти и пріати наказаніе, и творити волю твою, и избави мѧ СѢ всакаго налога дѣвола, соблюдаѧ мѧ въ всѧ дни живота моего, преспѣвающа въ всѣх заповѣдех твоихъ. М(о)литвами Преч(и)стыѧ ти М(а)т(е)ре, и всѣхъ с(в)ятыхъ, аминь”.

Низка текстів ранкових молитов і в Букварях XVII ст., і в Букварях XVIII ст. ідентична: молитва до Святого Духа “Царю небесный, утѣшителю, душе истинный”, “Отче наш”, “От сна востав благодарю тя всевятая Троице”. Корпус ранкових молитов у Букварі 1754 р. супроводжується більш розширеними коментарями і доповненнями. Закінчується частина хрестоматії і всіх розглянутих Букварів текстом 50-го Псалма.

Після тексту Ісповідування віри у всіх Букварях розміщено блок молитов. У виданнях 1671 р. і 1692 р.: “Ослаби, остави, отпусти, Боже, согрешения наша”, “Премудрости наставниче, и смыслу давче, немисленным наказателю, и нищим защитителю”, “Всесвятая Троице единосущная: неодолима держава” и “Богородице Дево, радуйся обрадованная Марие, Господь с тобою”. У Букварі 1754 р. тільки дві: “Ослаби, остави, отпусти” і “Богородице Дево, радуйся”.

Тільки в Букварі 1754 р. поміщені молитви на грядущий сон отрокові: молитва перша, св. Макарія Великого до Бога Отця “Боже вечный, и Царю всякаго создания”, молитва до Пресвятої Богородиці “Благаго царя благая Мати, Пречистая и благословенная Богородице Марие”, молитва до ангела-хоронителя “Ангеле Христосов, хранителю мой святой, не отступай от мене, злых ради дел моих”, коротка молитва Чесного Хреста “Огради мя Господи силою Честнаго и Животворящаго Креста”, яку промовляють “на одрі лежачи” “Во имя твое Господи Иисусе Христе Боже мой”, молитва, яку промовляють перед сном “В руце твои Господи Иисусе Христе Боже мой предаю дух мой”.

Закінчується хрестоматійна частина Букварів гімнами. Тут наявні абсолютно різні тексти у варіантах XVII ст. і 1754 р. У Букварі 1671 р. і 1692 р. знаходимо “Гимны в неделю на утрени”, Господу Ісусові Христові, Пресвятій Богородиці та “Слава в вышних Богу и на земли мир, в человецех”. У Букварі 1754 р. наведена хвалебна пісня св. Амвросія Медиоланського “Песнь, благодарственная, иже во святых отца нашего Амвросия, епископа Медиоланскаго”.

У Букварях 1671 р. і 1693 р. хрестоматійна частина має продовження в кінці книги, де розміщені тексти трьох молитов (“Царю небесный”, “Отче наш” і “Достойно есть”) кириличними буквами грецькою мовою. Це свідчить про традицію вивчення грецької мови у Львівській братській школі, закладену в 1586 р. архієпископом Елассонським Арсенієм. Однак грецьких шрифтів, успадкованих від друкарні Івана Федорова, які використовували при виданні “Адельфотиса, грамматики эллино-словенской” 1591 р., уже не було. У 1602 р. на прохання князя Костянтина Острозького братство послало Острозькій друкарні грецький шрифт

для видання праць Александрійського патріарха Мелетія⁵⁵. А в 1642 р. відправило в Ясси для облаштування там друкарні матриці грецьких шрифтів⁵⁶. Мабуть, ні шрифти, ні матриці назад до Львова не повернулися. Тому грецькі тексти були надруковані в кириличній транслітерації. Такий приклад видання грецьких текстів не має аналогів в українській книжності XVII–XVIII ст.

Суттєво відрізняються катехитичні частини львівських Букварів православного і греко-католицького періодів. Детально розглянула букварну українсько-білоруську катехитичну традицію М. Корзо. Вона виділила три великі групи букварних катехизисів XVII–XVIII ст.: ев'єнську, чернігівську і супрасльську, назвавши їх за місцем видання першої книги кожної групи, а також – невелику київську. Львівські Букварі 1754 р. і 1766 р. вона відносить до супрасльської групи, відзначаючи, що вони близькі за змістом, але не в усьому ідентичні з її виданнями. Також М. Корзо дійшла висновку, що львівські Букварі Ставропігійного друку (1671, 1692, 1792) і друкарні Войчеха Мільчевського 1690 р., а також унівський Буквар 1681 р. неабияк відрізняються і до жодної з груп не належать⁵⁷.

Основні положення християнського віровчення у великих катехизисах XVII ст. викладені в межах тлумачення Символу віри. Короткі букварні катехизиси XVII ст. наводять два Ісповідання віри: Нікео-Константинопольський і символ, який приписують Афанасію Александрійському⁵⁸, і лише незначна їх кількість – три. У всіх розглянутих Букварях подано три Символи віри. У виданнях 1671 р. і 1692 р. вони названі: “Исповедание православныя веры, прерваго Никейскаго и втораго Константинопольскаго Вселенских Соборов”, “Символ Пресос(вя)щеннаго Афанасия патриархи Александрийскаго” і “Исповедание православныя веры святых отец наших, Амвросия Медиоланскаго, и Августина Гиппонскаго, епископов”. У Букварі 1754 р. у Нікейський символ внесені поправки згідно з постановами Замоїського собору 1720 р. [виділено курсивом – *Ю. Ш.*]: “И в Д(у)ха С(вя)таго Г(о)с(по)да животворащаго, иже $\text{С}\text{D}$ О(т)ца и С(ы)на исходящаго”. Символ Амвросія Медиоланського названий “піснею”: “Пѣснь, бл(а)годарственнаа. иже во с(вя)тыхъ о(т)ца нашего Амвросіа, еп(и)скопа Медіоланскаго”. Тут укладачі Букваря наслідують католицьку традицію, де цей текст використовували як гімн. У назві Символу віри Афанасія Александрійського в Букварі 1754 р. відсутнє слово

⁵⁵ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 1. – Спр. 372. Детальніше див.: MCS. – Р. 855–856; Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.): зб. документів / [упоряд. Я. Ісасвич, О. Купчинський та ін.]. – Київ: В-во “Наукова думка”, 1975. – С. 127–128; Шустова Ю. Э. Документы Львовского Успенского Ставропигийского братства (1586–1788). – С. 211.

⁵⁶ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 1. – Спр. 550, 557, 558, 559. Детальніше див.: [Письма из Молдавии Львовскому Ставропигийскому братству о помощи в восстановлении Успенской церкви] / [упоряд. А. С. Петрушевич] // Временник Ставропигийского Института. – Львов, 1883. – С. 174–175; Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Опыт церковно-исторического исследования. – Киев: тип. С. В. Кульженко, 1898. – Т. 2. – С. 203–204; Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні. – С. 198–200; Шустова Ю. Э. Документы Львовского Успенского Ставропигийского братства (1586–1788). – С. 211–212.

⁵⁷ Корзо М. А. Украинская и белорусская катехитическая традиция конца XVI–XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований. – Москва, 2007. – С. 513, 515–516.

⁵⁸ Там же. – С. 516.

“патріарх”: “Сѹмволь, с(вя)таго Аѳанасїа, Архїеп(и)с(ко)па Алеѳандрїйскаго”. Визнання віри, яке приписували Афанасію Александрійському, було складене приблизно в кінці V ст. Національними мовами воно з’являється в Західній Європі в катехитичних творах із IX ст.⁵⁹

Ісповідування віри Афанасія Александрівського можна побачити в багатьох українських, білоруських і російських Букварях⁶⁰, в українських та білоруських друкованих Часословах і Півуставах⁶¹ XVII–XVIII ст., а також у рукописних Азбуковниках⁶². Цей текст також входить до львівських Букварів XVII ст. і 1754 р.

Ісповідування віри Амвросія Медіоланського й Августина Гіппонського називає отців Церкви святими, хоча Православна Церква їх такими не вважала. Ні в одному з великих українських і білоруських катехизисів такий Символ віри не трапляється. Хоча цей текст, складений за легендою у 387 р. Амвросієм Медіоланським у вигляді короткого Ісповідування віри, щоб підготувати Блаженного Августина до прийняття таїнства хрещення, – грецький за походженням, найбільшого поширення набув у Західній Церкві⁶³. У католицькій традиції Символ віри Амвросія–Августина був відомий як гімн “Te Deum laudamus” і його використовували під час богослужінь уже ранні бенедиктинці⁶⁴. Цей текст трапляється, крім львівських видань Букварів, у віленських виданнях “Молитов повсякденних” (1596, 1611), у Букварі Симеона Полоцького (Москва, 1679). М. Корзо зазначає, що у XVIII ст. цей Символ віри практично зникає з букварних катехизисів російської традиції, відходять від нього і випускники Київської академії⁶⁵. Водночас у складі греко-католицького львівського Букваря 1754 р. він наявний.

Важлива частина букварних катехизисів – це Декалог. У львівських виданнях він представлений у вигляді досить лаконічного викладу заповідей Старого Завіту⁶⁶. Текстологічно Декалог у Букварі XVII ст. і 1754 р. дуже відрізняються. Різні навіть заголовки розділів: “Декалогось, сирѣчь. Десѣтословіе, или закон данный СѢ Б(о) га. Вторыа книги Исход: Глав(а) 20” (1671, 1692) і “Десѣтословіе, или десѣть Б(о) жїихъ приказанъ” (1754). Іншим є і поділ заповідей на номери. У Букварі 1754 р. перша поділена на дві частини, перша з яких номера не має: “Азъ есмь Г(о)с(по)дь Б(о)гъ твой, изведый та СѢ земля Егѳпетскїа. из дому работы. 1. Не будутъ тебѣ

⁵⁹ Корзо М. А. Апостольский символ веры и исповедание Афанасия в православной книжности Киевской митрополии и России (XVI–XVII вв.) // Вестник ПСТГУ. Серия II: “История. История РПЦ”. – Москва, 2016. – № 1(68). – С. 26–28.

⁶⁰ Див.: Рамазанова Д. Н., Шустова Ю. Э. Кириллические буквари... – № 2, 3, 5, 9, 10, 13, 18, 19, 37, 47, 54.

⁶¹ Корзо М. А. Украинская и белорусская катехетическая традиция конца XVI–XVIII вв. – С. 517.

⁶² Картов А. Азбуковники или алфавиты иностранных речей по спискам Соловецкой библиотеки. – Казань, 1877. – С. 138–139.

⁶³ Корзо М. А. Украинско-белорусские кириллические букварные катехизисы XVII–XVIII вв. // Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. – Львів, 2006. – Вип. 1. – С. 62; *Ее же*. Апостольский символ веры... – С. 21–26.

⁶⁴ The Oxford Dictionary of the Christian Church / [ed. by F. L. Cross]. – Oxford, 1977. – P. 1326.

⁶⁵ Корзо М. А. Апостольский символ веры... – С. 28–29.

⁶⁶ *Ее же*. Украинско-белорусские кириллические букварные катехизисы XVII–XVIII вв. – С. 62–63.

бозы инїи кромѣ мене”. У Букварях 1671 і 1692 р. є друга заповідь: “Не сотвори себѣ кумира...”, відсутня в Букварі 1754 р.

Текст десятої заповіді в Букварях 1671 р. і 1692 р.: “Не вождельши жены ближнаго своего: не вождельши дому ближнаго своего, ни села его, ни отрока его, ни отроковницы его, ни вола его, ни ослате его, ни всакаго скота его, ниже елика суть ближнаго твоего” становить дві самостійні в Букварі 1754 р.: “9. Не пожадай жены ближнаго твоего. 10. Не пожадай анѣ слуги, анѣ служебницы, ни вола, ни осла, ни единой вещи, ближнаго твоего”. У Букварях православної традиції Декалог має розлогий текст, а 1754 р. він досить лаконічний. Наведемо для прикладу тексти двох заповідей:

Буквар 1671 р.	Буквар 1574 р.
Не возмєши имени Г(оспод)а Б(о)га твоего всуе: не ѡчистить бо Г(о)с(по)дь, прїємлющаго имѧ его всуе.	Не будєши взиваты имени Г(о)с(по)да Б(о)га твоего всуе.
Чти Оца твоего, и матеръ твою, да бл(а)го ти будет: и да долголѣтєнь будєши на земли блазѣй, юже Г(о)с(по)дь Б(о)гъ твой дасть тебѣ.	Что отца твоего, и матеръ твою, да бы еси долголѣтне жилъ на земли.

Так, Декалог у львівських Букварях православної і греко-католицької традицій має не тільки текстологічні, але й змістові відмінності.

Після Декалогу в Букварі 1754 р. подано ще дві заповіді “М(и)л(о)сть Б(о)га, и ближнаго”, яких нема в Букварях XVII ст.: “Возлюбиши Г(о)с(по)да Б(о)га твоего всѣмъ сердцемъ твоимъ, и всею душею твоею, и всею крѣпостію твоею, и всѣмъ помышленїемъ твоимъ: и ближнаго твоего, ко съмъ себе”.

У всіх розглянутих Букварях наведено перелік Семи Святих Тайн. Можна лише відзначити, що в Букварях XVII ст. використане слово “священство”, а в 1754 р. – “капланство”. Їх послідовність абсолютно ідентична схемі, що побутувала в католицькій традиції після Тридентського собору 1545–1563 рр., до якого вона була доволі рухомою. Саме така схема представлена в “Римському катехизисі” 1566 р., який узагальнив доктринальні постанови собору⁶⁷.

Також у всіх Букварях вказані сім смертних гріхів, названих головними, і чесноти, що їм протистоять. Схема їх виглядає так (текст наведено з видання 1671 р., у дужках курсивом виділено різночитання в Букварі 1754 р.):

Гріхи	Чесноти
Пыха	Покора
Лакомство	Щодробливість
Нечистота, или вшетеченство	Чистость
Зайздрость	Ласкавость
Обжирьство	Мѣрность

⁶⁷ Корзо М. А. Украинско-белорусские кириллические букварные катехизисы... – С. 64.

Гнѣвъ Лѣниство, до службы Б(о)жей (до набоженства)	Терпливость Пилное набоженство
--	-----------------------------------

Ця схема запозичена, найбільш імовірно, з короткого катехизису Петра Могили⁶⁸. Вона повністю збігається з поширеною в католицькій традиції схемою Григорія Великого⁶⁹. Однак серед гріхів тут на останньому місці вказана лїнь, а не смуток, як це було в початковій схемі Григорія Великого. У всіх розглянутих Букварях перераховані сім “милосердних оучинковъ, належацихъ до тѣла” – справ милосердя щодо ближнього: “Лакнучоѡ накормити, прагнучоѡ напоити, нагоѡ приодѣти, вазна выкупити, хороѡ навѣдити, госта в дом принати, оумерлого погresti”. Вони викладені на основі тексту з Євангелія від Матея (Мт. 25, 35).

У львівських Букварях XVII ст. після цього тексту є відсилання до 1-ї глави Книги Товита Старого Завіту. А в київському Букварі 1664 р. подане повне посилення на джерела: “Маѡ. глав(а) 25, зач(ало) 106. Товїа глава 1”⁷⁰.

У Букварі 1754 р. за цим розділом йде “Седмь м(и)л(о)с(є)рдныхъ оучинковъ, належацихъ до души”, якого нема в Букварях 1671 і 1692 р. Він входить до право-славних московських Букварів 1657 р.⁷¹, 1664 р.⁷², Букваря Симеона Полоцького 1679 р.⁷³, Каріона Істоміна 1696 р.⁷⁴ та інших київських Букварів 1664 р.⁷⁵ і 1760 р.⁷⁶, досить часто трапляється в українських та білоруських греко-католицьких букварних катехизисах XVIII ст., наприклад, виданих у Чернігові в 1749 р.⁷⁷, Вільно в 1767 р. і 1782 р., Супраслі в 1761 р.⁷⁸. Серед справ милосердя для душі у львівському Букварі 1754 р. названі: “Грѣшнаго СѢ грѣха СѢвести. Неумѣтнаго научити.

⁶⁸ Петр Могила. Собрание короткой науки о артикулах веры. – Киев: Тип. Киево-Печерской лавры, 1645.

⁶⁹ Корзо М. А. Украинско-белорусские кириллические букварные катехизисы XVII–XVIII вв. – С. 65.

⁷⁰ Букварь. – Киев: Тип. Киево-Печерской лавры, [1664].

⁷¹ Букварь языка славенска, сиречь начало учения детем, хотящым учиться чтению писаний. – Москва: Печатный двор, 1657. – С. 130–131; Рамазанова Д. Н., Шустова Ю. Э. Кириллические буквари... – № 9.

⁷² Букварь языка славенска, сиречь начало учения детем, хотящым учиться чтению писаний. – Москва: Печатный двор, 1664. – Л. 66–67 об.; Рамазанова Д. Н., Шустова Ю. Э. Кириллические буквари... – № 10.

⁷³ Симеон Полоцкий. Букварь языка славенска, сиречь начало учения детем, хотящым учиться тению писаний. – Москва: Верхняя типография, дек. 1679. – Л. 64 об.–65; Рамазанова Д. Н., Шустова Ю. Э. Кириллические буквари... – № 13.

⁷⁴ Карион Истомин. Букварь языка славенска хотящым детем учиться чтения писаний начало всех писмен достолепное начертание. – Москва: Печатный двор, июнь 1696. – Л. 31; Рамазанова Д. Н., Шустова Ю. Э. Кириллические буквари... – № 16.

⁷⁵ Букварь. – Киев: Тип. Киево-Печерской лавры, [1664].

⁷⁶ Букварь или начальное учение, хотящым учиться книг писмены славенскими. – Киев: Тип. Киево-Печерской лавры, 1760. – Л. 25–25 об.; Рамазанова Д. Н., Шустова Ю. Э. Кириллические буквари... – № 5.

⁷⁷ Букварь или начальное учение, хотящым учиться книг писмены славенскими. – Чернигов: Тип. Свято-Троицкого Ильинского монастыря, 1749. – Л. 26; Рамазанова Д. Н., Шустова Ю. Э. Кириллические буквари... – № 54.

⁷⁸ Рамазанова Д. Н., Шустова Ю. Э. Кириллические буквари... – № 2, 3, 47.

Вонтпливому добре поради́ти. За ближнаго, Б(о)га молити. Смутнаго потешити. Кривды терпеливно зносити. Вины ꙗ́ощати”.

У всіх розглянутих Букварях є розділ “Седмь даровъ Д(у)ха С(вя)таго”, в якому на підставі фрагмента із Книги Ісаї (11, 2–3) перераховані якості, яких набуває людина в результаті дії на неї Святого Духа: “Мудрость, вырозумѣне, правда, мужность, оумѣтность, побожность и болзнь Панскаа” (у Букварі 1754 р. останній дар – “болзнь Б(о)жаа”). Далі у всіх Букварях іде розділ про плоди Святого Духа (“Овоцы Д(у)ха С(вя)таго”), взятий із Послання апостола Павла до галатів (5, 22–23) і доповнений: “Милость, веселе, покой, терпливость, ласкавост, добротливість, несквапливость, тихость, вѣрность, скромност, встremeжливост, и чистость”.

Також у всіх розглянутих Букварях поданий перелік п’яти тілесних чуттів (“Пять смысловъ тѣла”): “Видене, слышане, повонене, смаковане, дотыкане”. Чотири євангельські чесноти у львівських Букварях названі “Четыри цноты головныя”. Їх виокремлення має особливості у всіх групах букварних катехизисів⁷⁹, які використовують відповідно різні джерела. До них львівські Букварі відносять: “Ростропност, мѣрност, справедливост, музство”. Ці назви ближчі католицькій традиції, де їх називали також головними або кардинальними. Джерело переліку цих чеснот – вчення Амвросія Медиоланського про чотири кардинальні або основні чесноти, під якими він розумів розсудливість (*prudentia*), мужність (*fortitudo*), помірність (*temperantia*) і справедливість (*justitia*). Їх приклади він бачить у Святому Письмі. Детально розробив вчення про чесноти Блаженний Августин, який до чотирьох кардинальних також зараховував розсудливість, справедливість, мужність, помірність⁸⁰. Тільки в Букварі 1754 р. є розділ “Три силы душевныя”: “Разум, памат. и воля”. Він відсутній у православних букварних катехизисах, але представлений у багатьох українських і білоруських греко-католицьких Букварях, наприклад, у почаївському 1799 р., супрасльських 1761 і 1792 р., віленських 1767 і 1782 р.⁸¹ Також тільки до Букваря 1754 р. внесено розділ “Три непрїатели души нашея”: “Діаволь, свѣтъ. и тѣло”, який характерний і для греко-католицьких букварних катехизисів. У почаївських, супрасльських і віленських виданнях він названий “Три врази души нашея” та визначає серед ворогів людської душі “Діаволь, міръ и тѣло”⁸².

У львівських Букварях XVII ст. відсутній розділ “Три рады Ев(ан)г(е)лскїа”, який входить до складу Букваря 1754 р. У ньому вказані три стани, що характеризують морально досконалого християнина. У львівському Букварі 1754 р. серед них

⁷⁹ Корзо М. А. Украинско-белорусские кириллические букварные катехизисы XVII–XVIII вв. – С. 63–64.

⁸⁰ Фокин А. Р., Платон (Игуменов). Добродетель // Православная энциклопедия. – Москва, 2007. – Т. 15. – С. 472–486.

⁸¹ Рамазанова Д. Н., Шустова Ю. Э. Кириллические буквари... – № 2, 3, 37, 47, 49.

⁸² Буквар языка славенскаго. Чтения и писания учитися хотящим, в полезное руководство. – Супрасль: Тип. Благовещенского монастыря, 1761. – Л. [18] об.; Букварь языка славенскаго чтения и писания учитися хотящим, в полезное руководство. – Вильна: Тип. Свято-Троицкого монастыря чина св. Василия Великого, 1767. – Л. [17] об.; Букварь языка славенскаго чтения и писания учитися хотящим в полезное руководство. – Вильна: Тип. Свято-Троицкого монастыря чина св. Василия Великого, 1782. – Л. [13]; Буквар языка славенскаго чтения и писания учитися хотящим, в полезное руководство. – Супрасль: Тип. Благовещенского монастыря, 1792. – Л. [20]; [Букварь]. – Почаев: Тип. Почаевского Успенского монастыря, 1799. – Л. [14].

названо: “Оубоженство, чистость, послушаніе”. Ці поради ґрунтуються на текстах Євангелій: Матея 19, 21, Матея 19, 12, Йоана 8, 29. І в західній, і в східній християнських традиціях на них ґрунтуються чернечі обітници⁸³. У Йоанікія Галятівського бідність, цнотливість і послух названі євангелійськими чеснотами, які найбільше відповідають чернечому стану⁸⁴. Цей розділ наявний у багатьох букварних катехизисах московських видань XVII ст. під назвою “Три совѣты Г(оспод)ни”. Так, у Букварі Федора Бурцова 1637 р. вказані джерела, а поради розписані детально: “Маѡ. глава 19, Лук. глав(а) 9, Дѣян. глав(а) 4. Нищета произволнаа, чистота вѣчнаа, и послушаніе совершенное чловѣку Б(о)га ради общанное”⁸⁵. Такий, як і в московській традиції, текст ми бачимо в білоруських православних букварних катехизисах, наприклад, у віленському 1652 р.⁸⁶ Також, цей розділ наявний у деяких українських православних катехизисах XVIII ст., до прикладу, у київському Букварі 1760 р.⁸⁷ Розділ входить до низки українських греко-католицьких Букварів. Наприклад, він міститься у чернігівському виданні 1749 р. під назвою “Три совѣти еѡ(ан)г(е)лстїи”⁸⁸.

У всіх розглянутих львівських Букварях є розділ “Чтыры речи остатчныхъ”, присвячений тому, що чекає на людину в кінці життя і після смерті: “Смерт, судъ ѡстатній, пекло, и королевство н(е)б(е)сное” (у виданні 1754 р. – “царство н(е)б(е)сное”). Як і в багатьох букварних катехизисах, у Букварях 1671 р. і 1692 р. він закінчує катехитичну частину. У Букварі 1754 р. вона доповнена низкою розділів.

У Букварі 1754 р. є розділ “Наказаніе дѣтемъ, какоѡ чтити Родителей”. Цей невеликий текст – звернене до дітей прохання шанувати батьків – цитата з “Книги Премудрости Иисуса, Сына Сирахова” (Сир. 3, 8–9): “Чти отца твоего, да найдеть на та бл(а)гословеніе Ѡ негѡ. Бл(а)гословеніе бо о(т)чее, оутверждаеть домь чадъ, клатва же матерна искореняеть Ѡ основанїа”. Це один із найлаконічніших текстів букварного “Повчання дітей про шанування батьків”, який трапляється у східно-слов’янських Букварях, починаючи з Азбуки Івана Федорова 1574 р.

У букварних катехизисах практично відсутній розділ “Пять заповедей, или Приказанъ ц(е)рковныхъ”, що входить до складу Букваря 1754 р. Йдеться про п’ять наказів, яких повинен дотримуватися кожен правдивий християнин: “1. Службы Б(о)жой в н(е)д(е)лѣ и дни оурочистїи слухати. 2. Посты Ѡ ц(е)ркви с(вя)тої постановленнїи да содержиши истинно. 3. Грѣхѡвъ твоихъ, власному парохови, или за его соизволеніемъ на всакъ годъ исповѣдайса. 4. С(вя)тѣйшихъ таинъ, Тѣла и Крове Г(о)с(по)дна, на всакъ годъ причащайса. 5. Десятину гдѣ яковїи звычай Ѡдавати”.

Опісля вміщена невелика настанова вчителеві, на якого покладено обов’язок навчити дітей основ віровчення: “Вѣждь сіе ѡ Оучителю: какоѡ долженъ еси, дѣтей

⁸³ Корзо М. А. Украинско-белорусские кириллические букварные катехизисы XVII–XVIII вв. – С. 65.

⁸⁴ Галятівський І. Грехи розмаїтїи // Галятівський І. Ключ розуміння / [підгот. до вид. І. П. Чепіга]. – Київ, 1985. – С. 385.

⁸⁵ [Азбука]. Начальное учение человеком хотящим разумети божественаго писания. – Москва: Печатный двор, печ. Василий Федоров Бурцов, 8 февр. 1637. – Л. [70]–[70] об.

⁸⁶ Букварь языка славенска. – Вильна: Тип. при храме Сошествия Святого Духа, 1652.

⁸⁷ Букварь или начальное учение, хотящим учиться книг писмены славенскими. – Киев: Тип. Киево-Печерской лавры, 1760. – Л. 24–24 об.

⁸⁸ Букварь или начальное учение, хотящим учиться книг писмены славенскими. – Чернигов: Тип. Свято-Троицкого Ильинского монастыря, 1749. – Л. 25–25 об.

оучащихся научити, и показати совершенно яже суть преднаписанна. и по семь такожде: не туне тебѣ рекохъ”.

Крім тексту “Сповіді повсякденної”, який входив до низки українських і білоруських Букварів православної та греко-католицької традицій в XVIII ст.⁸⁹ і називався “Исповѣданіе повседневное”⁹⁰ або “Исповѣданіе грѣховъ повседневное”⁹¹, Буквар 1754 р. містив розділ “Исповѣданіе, должно естъ всакому отрочати хрїстїанскому на память оумѣти, и пред Іереємъ глаголати”.

Як і низка греко-католицьких, Буквар 1754 р. має додатковий катехизис, складений у традиційній для цього жанру формі запитань і відповідей, – “Наука для дѣтей хрїстїанскихъ”. Він містить 34 запитання–відповіді. Порівняно з аналогічними текстами, що входять до Букварів супрасльської групи, він ширший (в інших вміщено 18 запитань і відповідей). Текст львівського Букваря “Науки для дітей християнських” значною мірою збігається з одним із катехизисів, який видали єзуїти в 1790 р. для наставляння дітей і простолюду під час проведення місій⁹².

Закінчується Буквар 1754 р. двома текстами, призначеними для навчання правил поведінки під час Літургії і основ її послідовності: “Служеніе до службы Б(о)жой. дѣтемъ младимъ бл(а)гопотребное поученіе” і “Послѣдованіе, Пред Началом с(вя)той Літургїи, съ ос(вя)щенными и Б(о)ж(е)ственными Дары исходящи с олтаря, или жертвенника”. Аналогічні тексти в інших кириличних Букварях не трапляються.

Порівняння Букварів, які вийшли у друкарні Львівського братства в XVII і XVIII ст., показало, що зміни в їхній будові приводить до їх розширення, але в межах тенденцій, характерних для українських і білоруських Букварів, причому як православної, так і греко-католицької традиції. Львівський Буквар 1754 р. зазнав впливу обох. Єдиною суттєвою зміною відповідно до постанов Замойського церковного собору можна вважати правки, внесені в текст Символу віри. Особливість львівських Букварів як XVII, так і XVIII ст. – використання української мови в катехитичній частині, на відміну від усіх інших кириличних, у яких текст написаний слов'янською. Унікальними для Букварів є прикінцеві розділи. Якщо в Букварях XVII ст. це тексти молитов грецькою мовою, надруковані кириличними буквами, то в Букварі XVIII ст. – це правила послідовності Літургії. Так, букварна традиція, що склалася у Львові і була призначена передовсім для навчання дітей грамоти у братській школі, відповідала всім канонам і традиціям східнослов'янських

⁸⁹ Рамазанова Д. Н., Шустова Ю. Э. Кириллические буквари... – № 2, 3, 5, 6, 37, 49, 54.

⁹⁰ Букварь языка славенскаго чтения и писания учиться хотящим, в полезное руководство. – Вильна: Тип. Свято-Троицкого монастыря чина св. Василия Великого, 1767. – Л. [12] об.–[13]; Букварь языка славенскаго чтения и писания учиться хотящим в полезное руководство. – Вильна: Тип. Свято-Троицкого монастыря чина св. Василия Великого, 1782. – Л. [9]–[9] об.; Буквар языка славенскаго чтения и писания учиться хотящим, в полезное руководство. – Супрасль: Тип. Благовещенского монастыря, 1792. – Л. [16]–[17]; [Букварь]. – Почаев: Тип. Почаевского Успенского монастыря, 1799. – Л. [12] об.–[13] об.

⁹¹ Букварь или начальное учение, хотящим учиться книг писмены славенскими. – Киев: Тип. Киево-Печерской лавры, 1760. – Л. 15 об.–16 об.; Букварь или начальное учение, хотящим учиться книг писмены славенскими. – Чернигов: Тип. Свято-Троицкого Ильинского монастыря, 1749. – Л. 16 об.–17.

⁹² Корзо М. А. Украинско-белорусские кириллические букварные катехизисы XVII–XVIII вв. – С. 68–69.

підручників початкового навчання грамоти, але водночас була наділена яскравими самобутніми рисами, які з'явилися в текстах Букварів, імовірно, під впливом тих учителів (дидакалів), які працювали у братській школі та співпрацювали з друкарями при підготовці до друку не тільки Букварів, а й інших книг.

Роман ГОЛИК

РІДНА МОВА Й РІДНА ШКОЛА: СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИЙ СТАТУС, КНИЖНА КУЛЬТУРА Й УЯВЛЕННЯ ПРО РОЛЬ НАЦІОНАЛЬНИХ МОВ У ГАЛИЧИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Рідна мова: від теорії до історії. Взаємозалежність мов і культур у ХХ ст., її вплив на навчання та освіту – проблеми, що стали аренами справжніх лінгвістичних, філософських, соціологічних й етнологічних битв. Адепти мовного детермінізму та мовної відносності вслід за Бенджаміном Лі Ворфом та Едвардом Сепіром твердили, що мова домінує над індивідуальною свідомістю мовця та колективною свідомістю суспільства, частково чи повністю обмежуючи та визначаючи її¹. Їхні опоненти (прихильники іншого погляду) зауважували, що мови – це системи умовних знаків, значення яких залежить від суспільного договору, або ж (як Людвіг Вітгенштайн) вважали їх різновидом ігор, в яких наявні певні правила. Це формувало два образи освіти національними мовами: в першому випадку вони ставали символічними колами, що оточували спільноти людей, повністю чи майже повністю формуючи їхній світогляд. В іншому – ставали наборами умовних наліпок, якими люди умовно позначають речі. Ймовірно, між такими підходами мало б діяти правило “золотої середини”: мови – це прийняті суспільством системи умовних знаків, що в колективній та індивідуальній уяві трансформуються в символічні “сітки”, через які люди дивляться на світ.

Із погляду дидактики ХХ – початку ХХІ ст. рідна мова залишається важливим елементом освітнього процесу й має широке коло завдань. “Предмет викладання, який називають рідною мовою й який має найбільшу кількість навчальних годин, – наголошував наприкінці 1980-х років Вінценти Оконь, – дозволяє молоді здобути вміння і навички користування мовою у розмові й на письмі, і передусім оволодіння ... сучасною мовою, основними граматичними структурами, що дозволяють користуватися словниковим запасом, а також мовними навиками, пов’язаними зі соціальною функцією мови, тобто з розмовним мовленням, розумінням, читанням й письмом”². Тісний зв’язок між рідною мовою, освітою та культурою, національною ідентичністю й самосвідомістю – теза, фундаментальна не лише для етно- та соціолінгвістики, а й для суспільної та інтелектуальної історії. Натомість проблема статусу, трактування і вживання національних мов залишається актуальною, на-

¹ Sapir E. Language. An Introduction to the Study of Speech. – New York, 1921; Worf B. L. Language, Mind and Reality. – New York; London 1959.

² Цит. за: Оконь В. Введение в общую дидактику / [пер. с пол.]. – Москва, 1990. – С. 117.

віть болісною для багатьох суспільств, що опиняються на роздоріжжі між різними мовами й культурами.

Зрозуміло, соціолінгвістичну ситуацію формує не внутрішня структура якоїсь із мов (вона цікава передовсім для інтелектуалів, зокрема граматиків/лінгвістів), а соціально-політичний статус чи/ї демографічно-статистична перевага певної спільноти на локальному чи регіональному рівні. Державна/офіційна мовна політика, яку вели й ведуть соціальні еліти, відіграла та відіграє тут головну роль. Зазвичай перевагу здобуває якась одна мова; решта – має їй підпорядковуватися. Рівноправна мультимовність усіх і всюди залишається ідеалом або дуже рідкісним винятком.

Водночас багатомовність – факт щоденного життя: у її руслі формуються, взаємодіють й взаємно відштовхуються літературні мови, з'являється двомовність (білінгвізм), креолізація чи піджинізація одних мов під впливом інших, а поряд із ними – співіснування і взаємопроникнення їхніх соціальних (як арго чи жаргон) та територіальних різновидів (діалектів). Це – глобальні закономірності функціонування мов у багатомовних соціумах не лише модерного³, але й домодерного часу. Як наголошували французькі соціологи П'єр Бурдьє⁴ та Жан-Вільям Ляп'єр⁵, домінантні мови не лише формують культурну сферу суспільного життя, а й одержують особливу соціальну значущість, силу, стають засобами символічної влади політичних еліт над суспільством.

Зразковим прикладом для модерної доби слугує ситуація французької мови Французької Республіки, основи франкофонного культурного й політичного світу. У структурі самої французької мови на французькій території виділяють територіальні різновиди (діалекти та патуа, регіональні варіанти літературної мови) та соціолекти (розмовна мова, просторіччя, арго, жаргон). Проте поряд із власне-французькою у Франції функціонували й функціонують мови етнічних меншин: від ельзаського діалекту(!) до баскської, фламандської, бретонської, окситанської та каталанської. Водночас у франкофонному просторі колишніх колоній, де французька стала мовою-суперстратом, вона наклалася на місцеві субстрати, утворюючи, з одного боку, бельгійський, швейцарський, канадський та африканські варіанти французької, а з другого – креольські мови⁶.

У глобальному франкофонному просторі все не так просто. У самій Франції французька – основна мова культури, освіти, науки й державного життя. В африканських країнах її сприймають як засіб щоденного спілкування, але водночас і як колоніальну спадщину, що висить над місцевим мовно-культурним субстратом. Натомість, наприклад, у Швейцарії – це мова лише окремих кантонів, а в Канаді – переважно Квебеку, з якою конкурує, фактично домінуючи, англійська. У швейцарському та канадському варіанті французька, хоч і залишається глобальною, балансує між однією з рівноправних мов мультикультурного соціуму й мовою національної меншини. І це стосується не лише французької, а й інших світових мов: в одних

³ *Platt T. J., Platt H. K. The Social Significance of Speech. An Introduction and Workbook in Sociolinguistics.* – Amsterdam; Oxford; New York, 1975. – P. 99–131.

⁴ *Bourdieu P. Language and Symbolic Power.* – Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1991.

⁵ *Lapierre J.-W. Le Pouvoir politique et les langues: Babel et Léviathan.* – Paris, PUF, 1988.

⁶ *Гак В., Мурадова Л. Введение во французскую филологию.* – Москва, 2017. – С. 171–224; 79–103.

державках вони домінують, в інших – займають нижчу сходинку в суспільній єрархії або ж відіграють роль мов міжнародного спілкування.

Рідна мова як категорія культури була й залишається актуальною щонайменше відтоді, як модерні європейські інтелектуали стали акцентувати на цінності того, що називали німецькою *Muttersprache / Die Erstsprache, a mother tongue, father tongue, parent tongue, first language, native language*.

У різних соціальних ситуаціях мова, яку вважають рідною, може опинитися в різному становищі. Австрійський філософ, педагог і католицький священник Іван Ілліч стверджував, що цей концепт започаткували середньовічні монахи, відокремлюючи просторіччя, просту народну мову від сакральної латині. Водночас вчений вважав, що в сучасній теоретичній перспективі поняття “народна мова” (соціокультурне явище) й “рідна мова” (об’єкт педагогіки) не завжди збігаються, а систематичне навчання рідній мові кидає виклик існуванню мови як живого феномена: “Народна мова/просторіччя й вивчена рідна мова подібні на дві крайності у спектрі розмовної мови. Мова стане повністю нелюдською, якщо буде повністю завченою”⁷. Цю фразу доволі часто повторюють поряд з індійською концепцією мультилінгвальності та рідної мови Дебі Прасанні Патанаяка та його послідовників, яку коментував Іван Ілліч⁸.

З другого боку, складна мовна ситуація в тій самій Індії чи багатонаціональному Китаї свідчить, наскільки непростою справою є політика впровадження “рідної мови” в державках багатьох народів чи культур, де панує “мовний Вавилон”⁹. Кожна (етно)національна спільнота вважає рідною власну мову, часто освячену багатовіковою традицією використання. Тому переконати її в тому, що рідною для неї є якась інша, що здається мовцям чужою, – дуже непросто, навіть драматично. Зміна мовної ідентичності – настільки ж непростий та болісний процес, як зміни національної чи конфесійної ідентичності, яку вона часто виражає.

Галичина: еволюція мовної ситуації. У минулому й сьогодні народів Східної Європи мовна проблема, а рідної мови зокрема, також відіграла й відіграє важливу (в чомусь – вирішальну) роль. Галичина XIX–XX ст., яку часто репрезентують перехрестям мов, культур і традицій, певною мірою була і є прикладом теоретичної та практичної “головоломки” для багатьох дослідників. Її звикли вважати мультикультурною і мультилінгвальною територією. Водночас зрозуміло, що ця мультикультурність та мультилінгвальність – дуже відносні й умовні. Адже мови й культури (точніше, носії культури та мовці) начебто постійно взаємодіяли, що з боку могло видаватися гармонічним розвитком, проте існували разом й окремо, в паралельних культурних світах¹⁰.

Як об’єкт політики різних урядів і держав у різний час мови ставали інструментами міжнародної конкуренції й навіть боротьби. Їх використовували для домінування однієї національної спільноти над іншими. Ситуація з міжмовними та міжкультурними контактами у краї була складною, адже його вважали своїм відразу

⁷ *Illich I. Vernacular Values // Philosophica. – 1980. – Vol. 26. – Issue 2. – P. 99.*

⁸ *Поп.: Multilingualism and Mother-tongue Education / [ed. by D. P. Pattanayak; with a foreword and an essay by Ivan Illich]. – Delhi: Oxford University Press, 1981.*

⁹ *Language Education in Multilingual India / [ed. by C. J. Daswani]. – New Delhi, 2001.*

¹⁰ *Монолатій І. Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр. – Івано-Франківськ, 2010.*

декілька спільнот, пов'язаних складними відносинами. На мовну свідомість галичан накладалися етноконфесійні традиції та політичні рухи тих національних спільнот, до яких вони належали. Невипадково Урієль Вайнрайх наводив мовну практику модерної Галичини та України загалом як приклад перетину мовного й релігійного чинників у світовій картині міжмовних контактів: “У багатьох українських містах до Першої світової війни поділ на групи за рідними мовами – українською, польською та їдишем – збігався з релігійним поділом на уніатів, католиків і євреїв”¹¹. Мешканці краю засвоювали або мусіли шукати й обирати ту мову, яку вважали власною. Інколи це було так само непросто чи й трагічно, як і ототожнити себе з певною етнокультурною спільнотою або зробити вибір на користь певного політичного проекту.

Галичина стала однією з арен, де глобальні соціолінгвістичні закономірності набирали специфічних локальних і регіональних рис. Вони проектувалися на місцеву культуру, поширюючись на освітню сферу. У цьому контексті артикульована в Галичині першої третини ХХ ст. ідея рідної мови в рідній школі одержала свою передісторію, історію та постісторію.

“Передісторія”/генеза. Про первісну мовну ситуацію на землях, які згодом стали галицькими, майже нічого невідомо. Локалізація в цих теренах білих чи карпатських хорватів не кидає світла на проблему, бо до кінця не відомо, якою саме була мова місцевих жителів: ближчою до східно-, західно- чи південнослов'янських. У кожній з цих теорій є й були свої прихильники, й кожна наразі гіпотетична¹².

Якщо відштовхуватися від інших гіпотез, то в пізнішій історії – вже княжої Русі – певний час існувала слов'яно-норманська двомовність: серед частини військової еліти та в княжому середовищі, можливо, певний час використовували давньоскандинавські мови, натомість серед простого руського населення звучала руська. Опосередковано про це свідчать рунічні написи на предметах і норманські імена частини руських князів, їхніх представників та дружинників, а також, можливо, частина титулатури (“князь”) топонімів й етнонімів, які залишилися у культурній пам'яті слов'ян¹³. Згадки про Русь присутні і в давньоскандинавському епосі. Проте безпосередньо про побутування цих мов на Русі сьогодні можна лише будувати більш чи менш правдоподібні здогади.

Надійним вихідним пунктом умовної “галицької” соціолінгвістичної ситуації став період княжого Львова, Галича й Галицько-Волинської держави загалом. Вона ж, імовірно, вписувалася в загальну картину літературно-розмовного білінгвізму або диглосії усєї Русі. Тут функціонувала сакральна мова перекладів Святого Письма – т. зв. середньоцерковнослов'янська на південнослов'янській мовній основі, що поступово набула місцевих рис й одержала локальну руську східнослов'янську

¹¹ Вайнрайх У. Языковые контакты / [пер. с англ. Ю. Жлуктенко]. – Киев, 1979. – С. 157.

¹² Войтович Л. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2004. – № 4. – С. 105–132; Його ж. “Білі” хорвати чи “Карпатські” хорвати? Продовження дискусії // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2004. – Вип. 8. – С. 38–41; Майоров А. В. Великая Хорватия: Этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона / [отв. ред. А. Ю. Дворниченко]. – Санкт-Петербург, 2008.

¹³ Ловмянський Х. Русь и норманны / [пер. с пол.]. – Москва, 1985; Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи: Новые находки и интерпретации. Тексты, перевод, комментарий. – Москва, 2001.

редакцію. Поряд із церковнослов'янською розвивалася давньоруська проста/народна мова, що черпала лінгвістичні ресурси з локальних діалектів.

Предметом суперечок залишається питання про те, чи у княжій Русі (щонайменше в домонгольський час) існував білінгвізм, при якому суспільні еліти послуговувалися церковнослов'янською, а низи – давньоруською; чи функціонувала диглосія, при якій ці дві мови сприймали як одну або ж як дві частини одного цілого, що доповнюють одна одну: церковнослов'янська виступала мовою поствізантійської культури й засобом “міжетнічного спілкування” та своєрідним заміном грецької святої мови візантійської митрополії серед слов'янського населення; руська – виразом місцевих культурних традицій. Проте й у такій моделі основою книжної освіти була, власне, церковнослов'янська як первісна літературна мова¹⁴. При цьому в одних пам'ятках на письмі (від сакральних текстів до графіті, грамот і літописів) продовжували домінувати церковнослов'янські конструкції, в інших – руські народні. Можливо, тут теж відбулася певна еволюція: наприклад, безпосередньо після християнізації Русі на її землях виникла ситуація церковнослов'янсько-руської двомовності, що згодом перетворилася у диглосію, та більше – у взаємонакладання, інтерференцію двох мовних систем – літературної церковнослов'янської й первісно усної, розмовної руської, котра згодом проникла у літературний/книжно-писемний вжиток.

Писемні пам'ятки (зокрема “святі книги” – Євангелія, Псалтирі, Мінеї, Октоїхи) були, очевидно, матеріалом для шкільного навчання та лектури, а отже, каналами, якими до учнів надходила церковнослов'янська, але водночас інструментами пізнання рідної давньоруської мови, що пробивалася крізь неї й розвивалася з її допомогою¹⁵. Поряд із цим на землях Галицько-Волинського князівства в різні часи та різних середовищах використовували також і латинську мову та, можливо, елементи давньої угорської, серед носіїв якої опинялися галичани¹⁶, й давньопольської мови (про що свідчить, зокрема, й лексика Галицько-Волинського літопису)¹⁷. Хоч політична ситуація на прикордонні руського, польського й угорського політичних просторів була змінною, однак у княжій Галичині та Волині латинська, польська чи угорська мови, очевидно, залишалися мовами меншості.

¹⁴ Пор. різні погляди різного часу: *Якубинский Л. П.* История древнерусского языка. – Москва, 1953; *Русанівський В. М., Німчук В. В.* Співвідношення функцій давньоруської і старослов'янської мов у Київській Русі (XI–XIII ст.) // IX Міжнародний з'їзд славістів. Слов'янське мовознавство. – Київ, 1983. – С. 185–209; *Успенский Б. А.* История русского литературного языка XI–XVII вв. – 3-е изд. – Москва, 2002. – С. 25–48.

¹⁵ Детальніше див.: *Франклин С.* Письменность, общество и культура в Древней Руси (около 950–1300 гг.) / [пер. с англ.]. – Санкт-Петербург, 2010; *Вуйцик В.* Графіті XII–XV століть церкви святого Пантелеймона в Галичі // ЗНТШ. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 1996. – Т. 231. – С. 189–194; *Фрис В.* Галицько-волинська книга XIII ст. // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2007. – Вип. 1. – С. 221–232; *Фрис В.* Історія кириличної рукописної книги в Україні X–XVIII ст. – Львів, 2003; *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. – Львів, 2004.

¹⁶ *Волоцук М.* “Русь” в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції. – Івано-Франківськ, 2014.

¹⁷ *Генсьорський А.* Галицько-Волинський літопис: лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості. – Київ, 1961.

Після 1340-х років статус земель давнього Галицько-Волинського князівства поступово змінювався, і вони були інкорпоровані в державний простір середньовічної Польщі. Мовна ситуація трансформувалася. Первісно руськомовні (україномовні) міста краю на певний час стали польсько- та німецькомовними, на зразок німецького Львова – Лембурга чи Лембурги, де, втім, в офіційній документації використовували латинську. Території, що довго були сферою *Slaviae Orthodoxae*, стали землею *Slaviae Latinae*. Поступово в містах почала домінувати польська як мова щоденного спілкування, латинська як мова *lingua franca* й діловодства і водночас літургійна мова (*lingua sacra*) визнаців латинського обряду.

Ці чинники витіснили на маргінес руську та церковнослов'янську – мови київського християнства. Їх вжиток був обмежений етнічною руською спільнотою, як і вживання гебрайської серед юдеїв, грабару серед вірменів чи грецької серед греків. При цьому грецьку (“еллінську”) мову, що була, наприклад, мовою грецьких купецьких родин Львова¹⁸, цінували в руському середовищі нарівні зі словенською (церковнослов'янською) як мову православної традиції. Водночас серед руської спільноти краю далі побутувала руська (в розмовному варіанті та т. зв. “простої мови” – різновиду літературної з польсько-руською мовною структурою). Інша справа, що частина руських текстів у цей період була помітно полонізованою – фонетично, синтаксично, морфологічно¹⁹.

Мовна свідомість цього часу мала етноконфесійне забарвлення, що поділяло суспільство на католиків (передовсім поляків/“ляхів” руського дискурсу й німців) і людей руської віри/русь (схизматиків – у польській рецепції), євреїв та вірмен. Перші в межах головних міст Руського воєводства, зокрема у Львові, були більшістю, мовний і культурний простір інших маркувався етнічними вулицями чи кварталами (як-от Руська вулиця), що, попри всі скарги, символізувало їхній меншинний статус.

На цей час ренесансна й барокова література пропагувала концепцію сакральних, святих, мов (латинської – серед “католицьких” націй і церковнослов'янської – в руському середовищі), хоч вже позначала межі їхнього суспільного впливу²⁰. Вони вказували на віру, конфесійну ідентичність мовця. Аскет і полеміст Іван Вишенський всяко прославляв передовсім “слов'янську мову” й ідеалізував читання написаних нею церковних книг, вважаючи саме їх підставою самозбереження Русі та її віри. Афонський руський монах різко протиставляв цю (фактично понаднаціональну) мову і латині, що символізувала католицизм, і простій руській, що, з його погляду, не відповідала високій, тим більше сакральній культурі.

З другого боку, ренесанс і бароко принесли й “апофеоз народних, простих мов” – не тільки польської²¹, але й руської. Представники руської спільноти скаржилися, що їхній культурі й мові, як і церковнослов'янській, не дають розвиватися в публічному просторі міст, що відповідало дійсності. Вона потрапляла в межі релігійної освіти, яку підтримували мирянські організації на зразок Львівського братства. У середовищі руських інтелектуалів XVI–XVII ст. руська мова справді

¹⁸ *Лил'ю І.* Нариси з історії грецької громади Львова XVI–XVII ст. – Львів, 2002.

¹⁹ Детальніше див.: *Мозер М.* Причинки до історії української мови. – Харків, 2008; *Його ж.* Что такое “простая мова”? // *Studia Slavica Hungarica.* – Vol. 47. – №. 3–4. – 2002. – P. 221–260.

²⁰ *Otwinowska B.* Język, naród, kultura. Antecedencje i motywy renesansowej myśli o języku. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1974.

²¹ *Ibidem.* – S. 220.

“формалізувалася” чи оформилася в опозиції до польської та “слов’янської”²². Церковнослов’янську й руську мови, нарівні з грецькою, кодифікували, видаючи граматики й словники для шкільного вжитку: від “Граматики славенської” Мелетія Смотрицького, “Граматики” й “Лексису” Лаврентія Зизанія до львівського “Адельфотиса” та “Лексикону славенороського” Памви Беринди²³. Проте говорити про суттєве підвищення її соціального статусу, про чітку кристалізацію етномовної свідомості Русі в цей час досить непросто. Навіть той самий Іван з Вишні, вживаючи руську мову у блискучому полемічному дискурсі, не так високо оцінював перспективи тогочасного просторіччя. Це не дивно, адже тодішня етнічна свідомість зростала в тісному зв’язку з віровизнанням²⁴.

Попри розповсюдження руського й слов’янського слова через шкільні друки й лектуру (від букварів до літургійних книг, що використовували для науки), можливості їх розвитку не були широкими, та й для цього не було стимулу. Слов’янська й руська не були мовами престижу чи суспільного авансу, гебрайська та грабар – замкнуті в межах єврейської та вірменської конфесійних спільнот. Натомість русини (українці), євреї, вірмени часто використовували польську. Так, у Львові, як свідчить хоч би Львівський літопис, а також друки Львівського братства та Михайла Сльозки, русини з Руської вулиці й передміщани використовували руську як мову спілкування. У школі Львівського братства навчали також церковнослов’янської й грецької²⁵. Тому у братській бібліотеці були й латинські та польські книги, львівська міська офіційна документація велася латиною та польською, а наприклад, руський львівський купець Петро Кунашак, який розповсюджував братські видання, вів щоденні записи латинським письмом й польською мовою.

Урбаністичний простір краю, освітня сфера, сфера книжної культури невпинно колонізувалися. Невипадково навіть частина антипольських, антикатолицьких й антиунійних полемічних трактатів, як і частина праць православних богословів, написана польською – мовою Речі Посполитої. З другого боку, мовою освіти (як серед “латинників”) була латинська. Пропагувалася спочатку концепція “тримовної” школи: поєднання руської й церковнослов’янської мови з польською та латиною. Згодом відбулася мовна латинізація середньої й вищої освіти (зокрема православної/“могилянської” й унійної спільнот) на руських (українських) землях²⁶. Тому до кінця XVIII ст. мовна ситуація та ситуація з навчанням мовами етнічних спільнот у Руському воеводстві, Львові та Русі загалом залишалася нібито простою, але насправді доволі складною й заплутаною²⁷.

²² Детальніше див.: *Фаріон І.* Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV–XVII століттях: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива. – Львів, 2015. Пор.: *Добосевич У.* Суспільний статус і престиж української мови на зламі XVI–XVII ст. // Матеріали VI Міжнародного конгресу українців. Мовознавство: зб. наук. статей. – Київ, 2007. – Кн. 5. – С. 278–288.

²³ *Німчук В.* Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. – Київ, 1985.

²⁴ *Chynczewska-Hennel T.* Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII wieku. – Warszawa, 1985.

²⁵ *Ісаєвич Я.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. – Київ, 1966.

²⁶ *Його ж.* “Lusaeum Trilingue”: концепція тримовної школи у Європі в XVI ст. // *Острозька давнина. Дослідження і матеріали.* – Львів, 1995. – Т. 1. – С. 12.

²⁷ Детальніше про статус мов у пізньосередньовічному та ранньомодерному соціумі див.: *Ісаєвич Я.* Мовний код культури // *Дніпропетровський історико-археографічний збірник.* – Дніпро-

“Історія”. Утворення в 1772 р. нової провінції – Галичини й Володимирії – у складі Австрійської монархії означало перебудову суспільного та культурного життя Русі, етнодемографічні й соціолінгвістичні зміни у структурі її міст. З одного боку, край далі залишався територією “латинської” та “руської” вір (тобто східного й західного обряду), польської, латинської і руської та церковнослов’янської мов. Проте, з другого боку, для функціонування нової провінції необхідні були урядники з інших земель монархії, які принесли зі собою загальнодержавну німецьку мову. Її статус упродовж першої половини XIX ст. залишався дуже високим. Нею вели офіційну документацію, розмовляли урядовці, тож її знання стало необхідністю для інтелігенції й освіченого духовенства.

Мандрівники середини XIX ст. зображали столицю краю двомовним Лембергом – німецько-польським містом, навіть вивіски на будинках якого двомовні – польсько-німецькі. Серед львівської аристократії, чиновництва й інтелігенції кінця XVIII – середини XIX ст. популярними залишалися три мови соціального престижу: німецька, польська та частково французька (якою в 1776 р. виходила зокрема “Gazette de Leopol” Шевальє д’Оссуді). Німецьку й польську згодом часто використовували паралельно. Окремі гості міста вважали такий стан справ результатом “змішування поляків та австрійців” кроком до гармонії й толерантності під егідою Відня: “Взагалі національна ненависть у Львові вже помітно викоринилась. Частенько видається нагода побачити німців, що розмовляють якийсь час польською, так само як поляків, що розмовляють німецькою. Лише польські дами, які не подорожують до Німеччини, вважають, що це нижче їхньої гідності – розмовляти німецькою; я не можу ображатися на них через це, тому що навіть наші німецькі панянки соромляться своєї мови та обирають французьку і для домашнього спілкування”, – повідомляв Йозеф Рорер у 1804 р.²⁸

Тому частина видань, серед них і шкільні підручники, котрі публікували тогочасні львівські видавці (наприклад, Піллер), виходила саме німецькою мовою. Університет ім. Франца I у Львові також певний час був значною мірою німецькомовним. Важливу роль у житті провінційної столиці відігравали німецькі школи й гімназії, а німецькі граматики й підручники-“коменіуші” разом із німецькою лектурою залишалися важливим елементом галицької шкільної книжності. Німецька була важливою мовою середньої та вищої шкільної освіти для поляків, українців початку та середини XIX ст. Їй виділяли більшу кількість годин, аніж іншим мовам. Лише в 1880-х роках ця ситуація змінилася на користь локальних мов міста, зокрема польської²⁹. Не дивно, що саме німецька була початковою мовою “соціального підйому” серед євреїв, а гімназії та школи у Львові (Цісарсько-королівська II гімназія) й Бродах, які вони обирали, були німецькими (німецькомовними)³⁰. Зрештою, самі

петровськ, 1997. – Вип. 1: На пошану проф. Миколи Павловича Ковальського. – С. 290–307; *Його жс.* Мовний код культури // Історія української культури. – Київ, 2001. – Т. 2. – С. 189–205.

²⁸ Рорер Й. Нотатки під час подорожі від турецького кордону через Буковину, вздовж східної та західної Галичини, Сілезії та Моравії до Відня / [пер. з нім.]. – Чернівці, 2018. – С. 124.

²⁹ *Moždzeń S.* Ustrój szkoły średniej w Galicji i próby jego modernizacji w latach 1848–1884. – Wrocław, 1974. – S. 86.

³⁰ *Gajak-Toczek M.* Męskie gimnazja państwowe we Lwowie w latach 1772–1914 // *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Litteraria Polonica.* – 2010. – Т. 13. – С. 349–358; *Ерстенюк М.* Від Цісарсько-

Броди у спогадах частини галичан (як М. Тарнавського) і мандрівників також були “німецьким містом”.

В умовах поступової колонізації німецька, як мова імперії, для частини українців була прийнятнішою, ніж польська³¹. Німецькою (згодом німецькою й польською) була й мова спілкування в іншій “школі життя” – австрійській армії. Саме звідси в українську й польську лінгвістичну практику проникала початково військова термінологія, яку приносили зі собою рекрути. Водночас майбутній генерал Мирон Тарнавський, згадуючи німецьку як основну мову війська, додавав, що “по службі деколи вживалося української мови”, й зауважував, що “ключем до послуху в українських відділах армії була українська мова. Старшина, що говорив по-українськи, мав певні привілеї у вояцтва. Його тоді любили...”³².

Уже наприкінці XVIII ст. розпорядження влади (1786, 1791) й шкільні статuti (1787) офіційно робили руську/українську мову однією з “національно-крайових” мов освіти в Галичині, однак її суспільний статус залишався нестійким. Так, ще віденська семінарія “Барбареум” (“Regium generale Seminarium Graeco-Catholicum Viennae ad Sanctam Barbaram”) та львівське “Studium Ruthenum”, а потім й Львівська духовна семінарія (“сіменище”), Греко-католицька духовна семінарія в Перемишлі – інституції, що виховували руську релігійну еліту, підтримували й функціонування руської та церковнослов’янської як мов навчання. Соціальний статус руської (а частково й церковнослов’янської) мови підтримував також Ставропігійський інститут, що активно освітньою і видавничою діяльністю позиціонував себе продовжувачем традицій Львівського братства та його школи³³. Саме в цьому середовищі виникли спроби модернізувати руську мову, оперту на місцевому діалектному мовленні, через новий синтез із елементами мови церковнослов’янської, польської, з німецькими лексичними запозиченнями. Те, що сформовану впродовж першої половини – середини XIX ст. галицько-руську літературну мову врешті назвали “язичієм” – терміном із негативними конотаціями, що не відображає лінгвальної реальності, радше ідеологічний конструкт, анахронізм. Насправді, за цією ширмою приховувалася одна зі стадій (чи форм) становлення модерної західноукраїнської (руської) літературної мови³⁴.

Звісно, на шкільній і позашкільній практиці, книжній культурі та лектурі русинів-українців Галичини XIX ст. виразно позначилася дилема етимологічного й

королівської другої гімназії до Восьмої школи 1818–2018: період перший, австрійський, 1818–1918. – Львів, 2018.

³¹ Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації / [пер. з нім. Х. Николин]. – Львів, 2014. – С. 194–195.

³² Цит.: Тарнавський М. Спогади. – Івано-Франківськ, 2018. – С. 15–16, 17. З другого боку, не тільки буковинські Чернівці, а й прикордонні Броди (як “галицька міні-Палестина”), довгий час залишалися німецько- та ідишемовними і німецькомовну освіту в Галичині часто асоціювали саме з євреями.

³³ Орлевич І. Ставропігійський інститут у Львові (кінець XVIII – 60-ті рр. XIX ст.). – Львів, 2000.

³⁴ Мозер М. “Язичіє” – псевдотермін в українському мовознавстві // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Харків, 2004. – Т. 10. – С. 207–232; Його ж. Український П’ємонт? – Дещо про значення Галичини для формування, розбудови й збереження української мови. – Львів, 2011; Українська мова в Галичині: історичний вимір / [відп. ред.: Я. Ісаєвич, М. Мозер, Н. Хобзей]. – Львів, 2011; Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): стан і статус. – [Мюнхен]: Сучасність, 1987.

фонетичного правописів. Вона розділила їх на прихильників різних лінгвістичних технік, оптимальних способів передавання фонетичних особливостей руського мовлення. Зокрема консерватори-“старорусини”, а згодом русофіли вважали, що майбутні покоління треба вчити на тій графічній традиції, яка пов’язує їхнє мовлення з давньою руською та церковнослов’янською мовою.

Це не дивно, адже в культурній пам’яті галицьких українців залишалася й матриця колишньої мовної ситуації. У частині галицьких руських видань, серед них присвячених релігійній освіті народу, ще на початку XIX ст. за зразок руської правила також “проста” давня літературна мова XVI–XVII та XVII–XVIII ст., зокрема тогочасних проповідей. Постійно актуальними залишалися й церковнослов’янські тексти, бо сама церковнослов’янська мова виконувала роль “живої мертвої”. Її використовували в Літургії, наголошували на близькості до руської (української) літературної, але разом із тим й до живої народнорозмовної мови. У цьому сенсі церковнослов’янську протиставляли латинській.

Водночас для москвофілів вона невдовзі стала слугувати прикладом спочатку загальнослов’янської, а потім загальноруської мовної єдності, та наближала галицьких українців (русинів) до великоросів. Зі свого боку, прихильники фонетики (частково опираючись на досвід південних слов’ян) наголошували, що спрощення складної, архаїчної та незрозумілої, на їхню думку, орфографії полегшить вивчення живої руської мови й удоступнить її для ширшого кола читачів. При переході на латиницю (як пропонував Йосиф Лозинський) традиція, звісно, страждала. Однак більшість прихильників фонетики були адептами кирилиці, яка підтримувала давню культурну пам’ять й тяглість. Так чи так, більшість фонетичних та етимологічних шкільних граматик XIX – початку XX ст. засвідчували спочатку пошуки моделі, а далі й розвиток галицько-української літературної мови. Її намагалися стандартизувати, унормувати та пристосувати до потреб шкільної практики й тогочасних методичних і лінгвістичних вимог³⁵.

Саме XIX ст., як століття політичних націй (“час народів”³⁶), стало в Галичині імпульсом до формування модерного концепту вітчизни/батьківщини, родимців (співвітчизників) та, відповідно, “рідної мови”/рідного язика як центру національної інтеграції й мобілізації. Саме тому інтелектуали/інтелігенти намагалися всіляко наголосити на її важливості, красі, цінності. Вже члени “Руської трійці” та їхні наступники апелювали до колективної й індивідуальної свідомості галицьких і буковинських українців. Вони зображали мову акумулятором національної та релігійної свідомості, фольклору й народних традицій. Звідси популярність знаного вірша Ісидора Воробкевича, який палко закликав не забувати рідної мови. Для цього поет звертався до руської історичної пам’яті й національної традиції, образу матері як першої вчительки рідної мови:

Мово рідна, слово рідне,
Хто вас забуває,
Той у грудях не серденько,

³⁵ Пор. див.: *Мацюк Г.* Прескриптивне мовознавство в Галичині (перша половина XIX ст.). – Львів, 2001; *Лесюк М.* Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині. – Івано-Франківськ, 2014.

³⁶ *Аркуша О., Кондратюк К., Мудрий М., Сухий О.* Час народів. Історія України XIX століття: навч. посібник / [за заг. ред. М. Мудрого]. – Львів, 2016.

Тільки камінь має.
 Як ту мову мож забути,
 Котрою учила
 Нас всіх ненька говорити,
 Ненька наша мила? ...
 ...У тій мові ми співали,
 В ній казки казали,
 У тій мові нам минувшість
 Нашу відкривали...

У тексті І. Воробкевича рідна мова була мовою релігійної практики, а неповага до неї – гріхом, що спричиняє небесну кару, смертельною хворобою, що провокує суспільну відчуженість:

Як ту мову мож забути?
 Таж звуками тими
 Ми до Бога мольби слали
 Ще дітьми малими; ...
 Мово рідна, слово рідне,
 Хто ся вас стидає, того Бог карає,
 Свої его цурають ся,
 В хату не пускають,
 А чужії як заразу,
 Чуму обминають.

Звідси – хрестоматійне вже на початку ХХ ст. звернення до руських (українських) дітей:

Ой тому плекайте, діти,
 Рідну руську мову,
 Вчіть ся складно говорити
 Своїм рідним словом!³⁷

На час вибуху Першої світової війни такі тези вже остаточно були сформовані як педагогічні засади в галицькому шкільництві: “Просвітити нарід можна тільки найрозумнішою для нього, отже рідною мовою. Дитина найкраще розуміє се, що її вчать у школі, коли вияснює се учитель у мові, яку з молоком виссала з матерних грудий. Чужої мови треба шойно навчити ся розуміти, а се потягає за собою страту багато дорогого часу й дуже утруднює початкову науку”, – стверджував Михайло Возняк³⁸. Для нього рідна мова була інструментом європеїзації українців, засобом, якому треба було забезпечити належний соціальний статус й пошану, підвалиною книжності, культури й національного життя загалом: “Через рідну мову станули ми на ноги, ввійшли в сімю просвічених європейських народів. Пійдемо тим скоріше й певніше вперед, чим більше Українців все та всюди, устно й письменно, дома й поза домом, в суді, уряді, перед рівними собі й висшими буде вживати своєї рідної української мови... Щоби добре знати рідну мову, треба її вчити від малку до гробу, в школі й поза школою, з книжок і від людей. Хто ... вміє пошанувати свого батька

³⁷ Твори Ізидора Воробкевича. – Львів, 1909. – Т. 1. – С. 80–81.

³⁸ *Возняк М.* Наша Рідна мова // *Наша рідна мова. Географія України і характер Українця.* Москва і Поляка. – Вінніпег, 1917. – С. 5–6.

й матір, той знає, яку пошану він має віддати рідній мові. Без мови нема розуму, без рідної мови нема власної літератури та культури, без власної літератури та культури нема народу”³⁹. Однак шлях до суспільного визнання української мови в XIX – на початку XX ст. для українців Галичини був непростим.

Галицький міський простір, зокрема й Львова, активно полонізувався. Уже в першій половині XIX ст. доволі швидко польська мова стала щоденною або майже такою і для німців та чехів, і для руських інтелектуалів та духовенства. Те ж стосувалося євреїв і вірмен, які тепер вважали себе поляками. Приклад одного з найвідоміших істориків галицького вірменства в XIX ст. о. Садока Баронча, який писав праці про вірмен польською, був показовим. Проповіді знаних вірменокатолицьких священиків, єпископів і митрополитів Галичини XIX ст. (від о. Якуба Манугевича зі Станіслава до львівських архієпископів Самуеля Стефановича й “Золотоустого” Ісака Ісаковича) також були польськими, бо польською розмовляли й писали здебільшого їхні вірні.

На кінець XIX ст. асиміляція була настільки потужною, що вірменська стала дуже локальною у галицькому лінгвокультурному просторі: “Потомки їх [вірмен] є, переважно, багатими власниками земних дібр в Галичині ... де, почуваячись поляками, зовсім забули свою мову. Тільки бідніші провадять ще торгівлю й говорять вірменською, однак вірменських книг не читають, бо письма свого й літературної мови не знають майже зовсім, а класичної, яку чують у костелі, не розуміють так само, як їх брати з Вірменії. Головні осередки польських вірмен нині є в Кутах в Галичині і в Сучаві на Буковині. Тільки у тих двох містах живе нині вірменська мова, в інших її чути лише спорадично. Так, наприклад, я мав можливість зустріти одну родину вірменську в Хом’яківці й одну в Жаб’ї під Чорногорою ...; обидві ще говорять вірменською, але обидві походять з Кутів. Натомість у Львові, Бережанах, Лисці, Тисмениці, Городенці ..., де існують вірменські парафії, зі свічкою треба шукати вірмен, які ще знають свою мову”, – твердив у 1886 р. Ян Гануш⁴⁰. Тому свої лінгвістичні дослідження місцевої вірменської мови він мусів сконцентрувати суто на гуцульських Кутах. Тут, зауважив дослідник, багатші вірмени переходять у щоденній практиці на польську, а бідніші – на руську (українську): “Польською й руською далеко краще говорять, як вірменською. Польською моляться, в костелі польською слухають проповіді й пісні польські співають, в школі теж навчаються польською; нічого дивного, отже, що й дома між собою польською, а простіші й бідніші, як більшість люду в Кутах, – руською. Вірменської вживають лише тоді, коли хочуть, щоб служба їх не зрозуміла, внаслідок чого діти сьогоднішні майже зовсім не знають мови батьків”⁴¹.

Проте й руська мова, яку вживала частина кутських вірмен XIX ст., мала відносно низький соціальний статус. Із погляду польських мешканців і німецьких бюрократів, ще з кінця XVIII ст. вона асоціювалася радше з малою освіченістю

³⁹ *Возняк М.* Наша Рідна мова... – С. 14–15.

⁴⁰ *Hanusz J.* O języku Ormian polskich // *Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności.* – Kraków, 1886. – Т. 11. – С. 359; *Pisowicz T.* Znajomość języka i literatury ormiańskiej w Polsce w XIX i w XX wieku // *Przegląd Orientalistyczny.* – Warszawa, 1999. – Nr 3–4. – S. 188, 189.

⁴¹ *Hanusz J.* O języku Ormian polskich... – S. 359; Пор. також: *Ejusdem.* O języku Ormian polskich. – Kraków, 1888. – Cz. 2: Głosownia gwary ormiańskiej Kut.

та культурною відсталістю. Те, що лише в 1836 р. Маркіян Шашкевич (без дозволу церковної влади) виголосив у “семінарицькій” церкві проповідь руською мовою (із заготовленого польського тексту), а фонетична “Русалка Дністрова” так і не дійшла до більшості читачів, частково було наслідком упередженості до руського (українського) слова навіть і на шкільній лаві. Революція 1848 р. нібито змінила цю ситуацію, однак лише частково. Розвивалася руська шкільна лектура, що спонукала вивчати руську (українську) мову й літературу: від читанок Маркіяна Шашкевича й рукописної граматики Івана Могильницького, граматик Івана Вагилевича, Михайла Лозинського, Йосифа Левицького, Якова Головацького до підручників Михайла Осадци, читанок Миколи Ковальського, катехизмів Луки Цибика. Однак тут теж усе було доволі складно. Навіть ті, хто вважав себе “будителями Русі” середини ХІХ ст., як Я. Головацький чи І. Наумович, виховувалися початково на польській книжності та піддавалися полонізації, як І. Вагилевич (І. Наумович у дитинстві спочатку міг читати лише латинкою). Крім того, частина руських граматик першої половини ХІХ ст. була польською (І. Вагилевича, Й. Лозинського), а то й німецькою. Проте й у другій половині ХІХ ст., на тлі автономії і політичної полонізації Галичини, мовою первинної, шкільної, гімназійної, вищої освіти, навіть домашнього спілкування серед частини руського духовенства (наприклад, у родині о. Петра Франца Крип’якевича чи о. Леонтія Куницького) залишалася польська або ж (як у домі Осипи Бобикевич та Ольги Дучимінської) панувала змішана польсько-руська мовна атмосфера, з перевагою польської – мови інтелектуальних й ділових розмов над руською – “мовою простолюдю”.

Частина інтелігентів і священників, за словами “Спогадів учительки” (“Із записок учительки”) Уляни Кравченко (Юлії Шнайдер), були “беглими тилько в польській мові”, бо “не мали терпцю студіювати Цибиків і Осадців”. Шкільні вчителі з її твору заявляли, що погано знають руську: “Я не придбав у школі достаточного знання руської мови, щоб нею писати”. Героїня Уляни Кравченко – сільська вчителька – сама визнавала дистанцію між руською мовою та руською інтелігенцією: “Я знаю, чого нас у школі вчать, – і знаю, що деколи лекше писати польською чи навіть німецькою мовою, ніж рідною”. Водночас вона намагалася змінити мову шкільного спілкування та шкільної лектури й закидала співрозмовникам невикористання власних прав і брак патріотизму: “А в школі ще й сторож наш, більшість дітвори теж наша ... Чому ж ніхто з вас ні до сторожа, ні до дітвори, ні між собою не говорить рідною мовою? – Як негарно звучить та мова, якою урядово говорить хоч би сторож. Тут наша мова повинна бути урядовою... А коли не в цілості, не відразу, то чому при кожній нагоді не пригадати дітворі, хто ми, чий ми діти! – Хоч би при тім вічнім краснописанні – замість, щоб діти переписували все ті самі вірці Тарковського, можна все щось інше написати їм на таблиці: імя, яку дату, чи з життя Шевченка, чи його вірш, чи щось із нашої бувальщини, щось інтересне, живе, наше, що душу дітий розвиває, що в душі залишиться вже на все...” (“Записки вчительки”).

Однак частина українців-“латинників” навіть у першій половині ХХ ст. читала тексти лише латинкою, бо не знала кирилиці. Ще частина селян і міщан, попри те, що мали початкову освіту і їх намагалися привчити до русько-української літературної мови, залишалися у сфері усної культури, в колі говірок та говорів тих

місцевостей, з яких походила, або навіть міського польськомовного арго/“szwargotu więziennego” – говору міських низів, соціального маргінесу⁴².

Саме тому мовний простір столиці краю лише в першій половині ХХ ст. із трудом почав українізуватися. Наприклад, за рахунок частішого вживання русько-української мови і появи руських/українських вивісок поряд із польськими та єврейськими. Про них з гордістю згадував Іван Крип'якевич як про доказ зростання українськості Львова, знак повернення до його княжих руських витоків. Все це, однак, не спрощувало мовної ситуації та стану національної свідомості галицьких українців, хоча вони були набагато кращими, ніж у “Великій”, підросійській Україні⁴³. Можна сперечатися, наскільки Галичина була мовним П'ємонтом для цілого українського мовного простору⁴⁴, але її імпульс у становленні української літературної мови був дуже потужним, якщо не визначальним⁴⁵.

Зрештою, колонізація заторкнула не лише галицьких українців, але й носіїв інших національних мов, зокрема німців та євреїв. Перед євреями Галичини також постала мовна дилема. Частина єврейських інтелектуалів, що сповідувала ортодоксальні релігійні погляди й прагнула за будь-яку ціну зберегти власну національну й конфесійну ідентичність, намагалася користуватися/писати гебрайською/івритом як священною мовою, первісною мовою Обітованої Землі. Однак вона на той час була мовою ритуалів, мовою обраних. Частина євреїв, зокрема ті, хто навчався у високих школах Відня й прагнув модернізуватися й інтегруватися в австрійський соціум, намагалися вчитися німецькою та посилали дітей передусім до німецьких гімназій Львова і Бродів⁴⁶. Невипадково саме євреїв стали вважати другими після австрійців найкращими знавцями німецької в Галичині.

Компромісним варіантом (або ж “меншим злом”) для багатьох єврейських інтелігентів був “жаргон”/ідиш – мова з німецькою граматикою, етимологічно змішаною німецько-гебрайсько-слов'янською (зокрема польською та руською) лексикою й гебрайською графікою⁴⁷. Саме ідиш, хоч частина ортодоксів й виступала проти нього, став мовою модернізації, зміцнення та підтримки національної й конфесійної ідентичності галицьких євреїв. Так з'явилися ідишистська преса і література, що стали транслявати для ширших мас ідеї (зокрема ідеологію сіонізму), проекти й аспірації, підтримувати колективну історичну пам'ять галицького єврейства. Так формувалася єврейська книжна “культура для народу”⁴⁸. Частина її була галицькою, частина, як тексти класика івритської, а згодом ідишистської літератури, уродженця

⁴² Горбач О. Аргю в Україні. – Львів, 2006; *Мовна М.* Книга Олекси Горбача “Аргю в Україні” як джерело вивчення львівської говірки першої третини ХХ ст. // Вісник Львівського університету. Серія: Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. – Львів, 2008. – Вип. 3. – С. 302–307.

⁴³ Пор.: *Shevelov G. Y. The Ukrainian Language in the First Half of the Twentieth Century 1900–1941.* – Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1989.

⁴⁴ *Мозер М.* Український П'ємонт? – Дещо про значення Галичини для формування, розбудови й збереження української мови. – Львів, 2011.

⁴⁵ Пор.: *Шевельов Ю.* Внесок Галичини у формування української літературної мови. – Київ, 2003.

⁴⁶ Див.: Полін. Дослідження історії та культури євреїв Східної Європи. Вибрані статті / [за ред. Е. Полоньски; пер. з англ.]. – Київ, 2011. – С. 79.

⁴⁷ *Geller E. Jidysz – język Żydów polskich.* – Warszawa, 1994.

⁴⁸ Полін. Дослідження історії та культури євреїв... – С. 109–136; 201–217.

Замість Іцхока-Лейбуша Переца, були зовнішніми імпульсами розвитку єврейської книжної культури. Проте частина євреїв, хоч вживали німецьку, ідиш і молилися гебраїською, хотіли бачити мовою майбутнього для своїх дітей польську, асимілювалися й ставали політичними поляками. Частина з них вихрещувалася, інша, натомість, залишалася юдеями, зберігаючи етноконфесійну належність.

Те ж стосувалося інших націй, представники яких населяли Галичину, зокрема чехів. Як австрійські урядники вони часто користувалися німецькою та підтримували локальну “австро-галицьку” ідентичність, як чехи в колі сім’ї прагнули зберегти чеську – мову національного відродження. Проте нерідко чеські родини, врешті-решт, вибирали споріднену (слов’янську) польську мову, лектуру та політичну ідентичність. Саме польська мова рухала соціальні ліфти/“вінди” тогочасної Галичини.

У час галицької автономії польська вже відкрито стала мовою вищих навчальних закладів, витіснивши німецьку в державних інституціях, потіснивши її у середніх школах галицьких міст⁴⁹, маргіналізуючи в міському просторі українську, проти чого українці намагалися протестувати, домагатися реалізації власних проєктів. Зокрема це стосувалося руської (української) мови та кафедри руської (української) філології в Львівському університеті Франца І., яка поряд з українськими гімназіями була джерелом пропагування українського слова й словесності⁵⁰. Інструментом поширення та стандартизації української мови виступала також преса⁵¹. Засобами пропаганди польської й української мов – шкільна лектура і літератури – українська й польська. На кінець XIX–XX ст. кожна з них мала сформований національний канон, що розповсюджувався через школи та просвітні організації.

Польські *Macierz Szkolna* й *Towarzystwo Szkoły Ludowej* через шкільні читанки, видання для народу й інтелігенції розповсюджували культ “трьох пророків” (Адама Міцкевича, Юліуша Словацького, Зигмунта Красінського), пропагували тексти Северина Гоцинського, Ігнаци Крашевського, згодом – Генрика Сенкевича, Владислава Реймонта, Болеслава Пруса, Тадеуша Пшерви – Тетмайера, Яна Каспровича, Марії Конопницької та Елізи Ожешко й ін.

Українські інтелектуали пропонували натомість руським читачам твори Івана Котляревського і Тараса Шевченка, Євгена Гребінки, Григорія Квітки-Основ’яненка й Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича та Якова Головацького, Миколи Устияновича, а згодом – Івана Франка, Василя Стефаника, Лесі Українки, Ольги Кобилянської, Олени Пчілки, Наталії Кобринської та ін.

Водночас прихильники москвофільства агітували за змішану лектуру, в якій були галицькі руські автори (як Іван Наумович, Яків Головацький чи Маркіян Шашкевич) і російські класики (Олександр Пушкін, Михайло Лермонтов, Іван Тургенєв, Лев Толстой, Федір Достоєвський). Мова їхніх видань кінця XIX – першої третини XX ст., на яку орієнтували школярів й студентів Ставропільський інститут і Товариство ім. М. Качковського, залишалася змішаною: в

⁴⁹ *Możdżeń S.* Ustrój szkoły średniej w Galicji... – S. 99.

⁵⁰ *Holyk R.* Українська філологія на Uniwersytecie Lwowskim w XIX wieku i w pierwszej połowie XX stulecia. Ludzie, idee, recepcje // *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne.* – 2018. – Т. 145. – Zeszyt 2. – S. 355–374.

⁵¹ Див.: *Жовтобрюх М.* Мова української преси (до середини дев’яностих років XIX ст.). – Київ, 1963; *Його ж.* Мова української періодичної преси (кінець XIX – поч. XX ст.). – Київ, 1970.

одних випадках галицькою літературною українсько-руською чи “народною”, в інших – близькою до російської.

Отже, освіта національними мовами, їх усне та книжне вживання в півдвострійській Галичині були спробами вибудувати довкола кожної національної спільноти (чи політичного проекту в межах національної спільноти) своєрідні “кола” (за В. фон Гумбольдтом) чи “цитаделі”, які б захищали їхню ідентичність від культурної інтервенції інших спільнот.

“*Постісторія*”. Цей стан зберігся і в час Великої війни 1914–1918 рр. Навіть період російської окупації краю, коли офіційною формально стала великоруська/російська, фактичною мовою спілкування в галицьких містах продовжувала бути польська. Натомість конкуренція польської й української мов означала тепер протистояння польської й української незалежницьких концепцій, що, зрештою, вилилися у бої за Львів та Галичину 1918–1919 рр. Спроби керівництва Західно-української Народної Республіки/Української держави говорити з національними спільнотами їхніми мовами, як відомо, не мали успіху: галицькі поляки не хотіли визнавати себе національно меншиною й категорично відмовлялися говорити українською, вважаючи її мовою “інвазії”, вторгнення на свою етнічну й політичну територію. Зі свого боку, українці стали вважати “інтрузами” галицьких поляків, що ще збільшило дистанцію між мовами й культурами сусідів. Воєнна й дипломатична перемога міжвоєнної Польщі на теренах Галичини лише посилила статус польської як державної, зробивши інші мови мовами національних меншин. Мовою державних установ, офіційної вищої освіти й армії стала польська.

Така ситуація впливала й на ментальність галичан-неполяків. Частина з них намагалася пристосуватися до нових обставин і говорила й видавала свої тексти польською. Це закидали, наприклад, відомому психологу Степанові Балею, частина текстів якого була розрахована на студентів і науковців Польщі й публікувалася польською. Інша частина намагалася протестувати, наприклад, демонстративно говорячи українською в публічному просторі галицьких міст, де домінувала польська. Українські діячі домагалися зростання значення рідної (української) мови в середній та вищій школі, державних установах, які були польськими.

Полонізація поширилася й на єврейських жителів краю, яких ідентифікували “поляками Мойсеєвого віровизнання”. Вони або залишалися білінгвами й писали та говорили ідишем і польською (як Бруно Шульц та Дебора Фогель), або переходили на польську (як це зробив ще в півдвострійський час Юліуш Кляйнер, який став істориком польської літератури, або родина Станіслава Лема). Популяризація “балаку” й міського польського койне у “Веселій Львівській хвилі” на міжвоєнному Львівському радіо, створення “міфу батяра”, який говорить цим “балаком”⁵² як “львівською гварою”, формували образ специфічного виразу локальної ідентич-

⁵² Голік Р. Гойрак, яких мало / Hojrak, jakich mało: стереотип львівського батяра в українській і польській культурній традиції // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2008. – Вип. 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера. – С. 62–80; Окаринський В. Яндрус, антек, махабунда та інші. Українська і локальні рецепції субкультури “батярів” на тлі конструювання модерного міфу батярів і старої маргінальності (друга половина XIX ст. – 1939 р.). // Україна–Європа–Світ: міжн. зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – Тернопіль, 2016. – Вип. 18. – С. 215–237.

ності – синтезу польської мови з елементами української та ідишу⁵³. Частково це справді згладжувало мовні суперечності між українськими, польськими, єврейськими інтелігентами, творило образ львівського міського койне, що залишився в культурній пам'яті львів'ян повоєнного часу⁵⁴.

Натомість галицькі українці, які на практиці далі використовували західноукраїнський варіант літературної мови з помітним польським впливом, почали змагати до впровадження центральноукраїнського стандарту української літературної мови. Кроком до цього була, наприклад, написана з позицій структуралізму граMATика Василя Сімовича, що стала заміною популярній перед і в час Першої світової війни граMATики Степана Смаль-Стоцького й Теодора Гартнера, виданої українською й німецькою мовами у Відні. Звідси – проекти узгодження правописних систем Західної України, яку репрезентувало Наукове товариство ім. Шевченка, та УСРР–УРСР, яку представляла Всеукраїнська академія наук.

Стимулом до об'єднання розділених кордоном мовних систем, а водночас засобом підтримки української мови в Галичині стала й художня та наукова література доби “Червоного ренесансу”, що надходила з Великої України. Водночас місцева шкільна, гімназійна й семінарійна лектура (на зразок читанок-хрестоматій Дениса Лукіяновича чи підручників Володимира Радзиковича), преса, красне письменство й наукова лектура не лише сприяли вивченню “українського” (української мови й літератури) як навчального предмета, а й підтримували функціонування оновленої західноукраїнської літературної мови.

Натомість емігрант із Наддніпрянщини Іван Огієнко через часопис “Рідна мова” поширював серед галицьких українців власні уявлення про “рідномовні обов'язки” як про вияв українського патріотизму⁵⁵. Мовознавець не лише навчав дітей, що “рідна мова наймиліша в світі” і її “не можна забувати до гробу”, а й наголошував на ліквідації локальних мовних рис: “Скрізь я навчаю не місцевої мови, але всеукраїнської літературної. Нехай дитина чи самоук уже з першого року навчання при звичається до соборної літературної мови”⁵⁶. Зі свого боку, митрополит Галицький та єпископ Львівський Андрей (Шептицький), хоч був вихований у польській (чи сполонізованій) мовній традиції та користувався галицьким варіантом української мови, також закликав українців до пошанування рідної мови в Церкві та школі: “. . . в наших школах повинні діти вчитись по-нашому, по-українськи, у тих школах повинен бути учитель людиною нашої народности й нашого релігійного ісповідання”⁵⁷. Проте реалізацію ідеї “соборної мови” в соборній Україні українці в міжвоєнний Польщі довгий час вважали справою далекого майбутнього.

⁵³ Kurzowa Z. *Polszczyzna Lwowa i Kresów południowo wschodnich do 1939 roku.* – Kraków, 1985.

⁵⁴ Хобзей Н., Сімович К., Ястремська Т., Дудик-Меуш Г. *Лексикон львівський: поважно і на жарт.* – 2-ге вид., доповн. і випр. – Львів, 2012; Мовна М. *Словник львівської говірки першої третини ХХ століття.* – Львів, 2013.

⁵⁵ Огієнко І. (*митрополит Іларіон*). *Рідна мова* / [упоряд., автор передмови та коментарів М. С. Тимошик]. – Київ, 2010.

⁵⁶ *Його ж.* *Рідне слово. Початкова граMATика української літературної мови.* – Жовква, 1935. – Ч. 1. – С. 6.

⁵⁷ Цит. за: Добосевич У. “Треба би якоїсь соняшної чи ангельської мови. . .”: теорія і практика рідного слова Андрея Шептицького // *Вісник Львівського університету. Серія філологічна.* – Львів, 2016. – Вип. 63. – С. 86.

Цей стан лише на перших порах змінила несподівана радянська українізація міст Галичини (Західної України) в 1939–1941 рр., що була насправді різновидом радянізації й русифікації суспільного та шкільного простору. Галичани раділи з українізації міського простору (заміні польських вивісок українськими) і того, що частина мешканців Великої України, які позиціонували себе визволителями, розмовляли українською. Однак доволі швидко переконувалися, що між собою “східні українці” часто говорили російською, і це їх розчарувало.

Зі свого боку, тодішній харківський мовознавець Юрій Шевельов згадував, що Львів залишався польським за мовою містом. Натомість койне української галицької інтелігенції здавалося йому сполонізованим анахронізмом кінця XIX ст. Зрештою, радянська влада стала привчати галичан до нового, відчутно зрусифікованого впродовж 1930-х років, центрально-українського варіанта української мови.

Німецька окупація 1941–1944 рр. повернула в офіційне спілкування німецьку як засіб ведення документації, комунікації з новою адміністрацією дистрикту “Галичина”, а також як мову навчання, зокрема на фахових курсах, призначених для освіти місцевих жителів, слов’янські мови яких для націонал-соціалістів були радше реліктами нижчих стадій розвитку культури. Зрештою, расова політика нацистів знищила галицьких євреїв, а отже й ідиш, і гебрайську як мову їхнього спілкування.

Повернення радянської влади в 1944 р. і репатріація польського населення повернула до Львова та в Галичину українсько-російський чи, власне, російсько-український білінгвізм і витіснила польську як мову комунікації міського й частини сільського населення. Враховуючи те, що російська була оголошена мовою міжнаціонального спілкування, культури, політики й армії СРСР, її домінація у книжній та усній радянській культурі була очевидною. Білінгвізм стимулювали і практично (через службу в армії та двомовні виклади у частині вищих навчальних закладів, переведення частини документації на російську), і теоретично як лінгвістичний та політичний ідеал “єдності мов й дружби народів” в УРСР та СРСР⁵⁸.

Спротив цій ситуації, який здійснювали спочатку представники збройного антирадянського підпілля 1940–1950-х, а згодом у 1960–1970-х роках західноукраїнські дисиденти, вважали виявами “буржуазного націоналізму” й всяко поборювали. Тому русифікація прогресувала, хоча українська мова залишалася актуальною. Така ситуація з більшими чи меншими змінами в бік російської чи української мов (зокрема у зв’язку з демографічною українізацією Львова за рахунок припливу сільського населення в 1970–1980-х роках⁵⁹) зберігалася аж до проголошення української незалежності 1991 р.

Тепер, на початку XXI ст., Львів і Галичина українізовані, хоча українсько-російський білінгвізм, креолізація української і навіть польської мов (утворення російсько-українського і навіть польсько-українсько-російського “суржику”) імпліцитно продовжується й далі. Частина інтелектуалів вважає активну боротьбу з

⁵⁸ Языковые ситуации и взаимодействие языков / [Н. Н. Быховец, А. Н. Гаркавец, И. Т. Дерканбаева и др.; отв. ред. Ю. А. Жлуктенко]. – Киев, 1989.

⁵⁹ Географічний та історичний аналіз етнотомно-демографічної ситуації у Львові та Україні див.: *Лозинський Р.* Етнічний склад населення Львова (у контексті суспільного розвитку Галичини). – Львів, 2005; *Його ж.* Мовна ситуація в Україні (суспільно-географічний погляд). – Львів, 2008; *Боднар Г.* Львів. Щоденне життя міста очима переселенців із сіл (50–80-ті роки XX ст.). – Львів, 2010.

маргіналізацією української мови, відстоювання її державного статусу, поборювання українсько-російської двомовності (як різновиду російськомовності) варіантом “лінгвонаціоналізму”, що суперечить мультикультурності, лібералізму й толерантності. Представники іншої парадигми наголошують на небезпеці “лінгвоциду” української мови в освіті, мас-медійному і політичному просторі сучасної України. Кожна зі сторін має власні аргументи, з якими можна погоджуватися чи не погоджуватися. Однак національно-мовна гібридність навіть у постмодерній інтерпретації в нинішніх умовах є, попри все, не ідеалом гармонійного співіснування різних мовних світів, а радше реальним викликом для сучасного українського суспільства, особливо в умовах гібридної війни на Сході України, що тягнеться з 2014 р.

Натомість фактичне співіснування української, польської мови та єврейського ідишу й гебрійської у Галичині ХІХ – першої половини ХХ ст. закінчилося десь між 1939 і 1944 р. За цей час Галичина не стала ані “місцевим Вавилоном”, як деколи репрезентують Закарпаття (хоч такий образ теж популярний й щодо галицького краю)⁶⁰, ані “новою Швейцарією”. Вона була прикладом водночас мовно-культурної диференціації й взаємодії національних спільнот в етнічнозмішаних регіонах; прикладом того, як нелегко досягти балансу мов в умовах конкуренції, боротьби національних ідей, протистояння національних громад.

Зафіксований модерною історичною пам’яттю образ “колишньої Галичини” та мовної ситуації в ній – доказ того, якою необхідною й водночас хиткою може бути рівновага між тими мовами, які визнано державними, і тими, що мають статус мов національних меншин. Проте навіть в умовах зразково збалансованої постмодерної мультикультурності люди все одно воліють вчити рідну мову в рідній школі. І це їхнє невід’ємне право, що зіштовхується з таким самим правом інших. Все залежить від волі спільнот і часу, що змінює цю волю, – часто в зовсім несподіваному напрямі. Приклад тому – мовна історія Львова, Галичини та всієї України.

⁶⁰ Черничко С., Фединець Ч. Наш місцевий Вавилон: Історія мовної політики на території сучасного Закарпаття у першій половині ХХ століття (до 1944 року). – Ужгород, 2014.

Назар КІСЬ

ЦІННІСТЬ ОСВІТИ ДЛЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ПРОЕКТІВ “ПРИГНОБЛЕНИХ НАЦІЙ” (на прикладі українців Галичини початку ХХ століття)

Багатьом із вас відома фраза, яку приписують німецькому канцлерові Отто фон Бісмарку, про те, що війни виграють не генерали, а шкільні вчителі та парафіяльні священники. Такий погляд може допомогти по-іншому подивитися на проблему цінності освіти в час модерного націоналізму. Освіти не як утилітарного блага для окремої людини, а як загального добра для цілого народу. Звідси і розуміння процесу навчання не лише як підготовки до дорослого життя, а й як формування громадянина, члена національної спільноти. Масова й уніфікована освіта давала можливість проектувати колективні цінності, творити або, використовуючи тодішню термінологію, “будити” націю.

У т. зв. малих народів питання освіти на початку ХХ ст. набувало більшої гостроти, адже вони відчували загрозу асиміляції. Престиж, перспективи, практична доцільність були проти таких, як українці. Залишалася надія на майбутнє покоління. Тому прищеплення йому своїх цінностей через систему освіти (і, що особливо важливо, не прищеплення цінностей інших, чужоземців) було вкрай важливим завданням. Нарівні із запровадженням “народної мови” як маркера національної ідентичності.

Оскільки майбутнє звільнення народу передбачало якісь кардинальні зміни, то й питання освіти і виховання покоління, яке підросло, було майже революційним, зокрема в сенсі секуляризації. Тому популярним було трактування освіченості як антитези до релігійності. З другого боку, якщо говорити конкретно про Галичину початку ХХ ст., існувала реальна ситуація, де все ще актуальним був вислів про “націю хлопів і попів”, а роль духовенства в суспільному житті була надзвичайно важливою. Тому процеси, пов’язані зі системою освіти, варто розглядати не лише в контексті секуляризації, а й крізь призму боротьби між політичними групами за вплив на молодь (а отже, і на школу), в якій духовенство брало активну участь, співпрацюючи, зокрема, з “Рідною школою” та Руським педагогічним товариством, проводячи діяльність у наявних партійних структур і засновуючи свої, клерикальні.

Кількісні показники та їхня динаміка в досліджуваному періоді доволі красномовні. Хоча українське шкільництво зазнавало дискримінації з боку польської адміністрації краю, його піднесення було очевидним. У 1900 р. в Галичині нараховувалося 1 932 українські школи, напередодні Першої світової війни – близько 3 000. З 1900 по 1914 р. тут відкрито 2 000 нових читалень, 430 будинків “Просвіти” та Народних домів. Всього ж у краї функціонувало 2 664 бібліотеки та 2 944 читальні,

очолювані здебільша священиками. Для масової освіти українські видавництва видрукували близько 1,5 млн книг¹.

Проте не лише цифри свідчать про цінність освіти для національних проєктів того часу. Її можна спробувати визначити різними маркерами. Наприклад, *ідеальним образом вчителя* – патріота і громадського активіста. Він мав готувати майбутніх громадян і членів нації та, на відміну від своїх вихованців, мав *уже*, а не за десятки років, демонструвати певні риси характеру чи моделі поведінки. Вчителі, як і священики, підтримували постійні контакти зі селянами, тобто були (або, принаймні, могли бути) ідеальними політичними агітаторами, посередниками між інтелігенцією і “народом”. У цьому контексті політичні вподобання педагогів були не менш важливими, ніж, скажімо, мова викладання². Іван Франко, наприклад, писав про вчителя як про громадського лідера, який не лише готує молоде покоління, а й “пробуджує” дорослих на боротьбу з чиновниками, шинкарями й іншим соціальним злом³. За їхню прихильність змагалися всі політичні партії, виступаючи в ролі захисників прав священиків і вчителів⁴. А взамін прагнули формувати порядок денний, де власне вчителям та священикам відводилася роль рядових агітаторів. Відповідно, якщо позиція вчителя чи священика не відповідала уявному образу “правильного” громадського активіста, таку особу критикували як “поганого вчителя / священика”.

Політичні еліти так само ревниво ставилися до спроб духовенства чи вчителів стати самостійним суб’єктом політичних процесів, вийти з-під опіки наявного “національного проводу”. Очевидно, потрібно пам’ятати, що “поганий вчитель”, в оцінці політично заангажованих авторів того часу, міг бути просто партійним опонентом, і така характеристика не мала жодного стосунку до його професійних якостей. Він не “вчив погано”, він, з певного погляду, “вчив поганого”.

Тут важливо розуміти зв’язок пари “вчитель–священик”. У національному проєкті в них подібні завдання і функції, за них точиться партійна конкуренція. Тобто мова не лише про участь духовенства в педагогічних товариствах – питання ширше. Саме тому в цьому тексті багато уваги буде приділено і духовенству, оскільки на нього покладалися подібні сподівання, висувалися тотожні вимоги. Щобільше, зважаючи на важливість питання освіти, участь у ній священиків, як і їхня “просвітницька” діяльність, спричиняла не менш запеклі суперечки. Для розуміння ситуації можна проаналізувати ширше *питання участі в національному проєкті*.

Побутує переконання, що участь священиків у громадсько-політичному житті оцінювалася позитивно. Часто так і було. Багато хто вважав (особливо в середовищі самого духовенства), що священики не повинні були стояти осторонь проблем парафіян у національній та політичній сферах, в економіці, освіті та системі судочинства⁵. Разом із тим участь у партійній діяльності, громадській роботі у школах і

¹ *Rzemieniuk F.* Unicy polscy 1596–1946. – Siedlce, 1998. – S. 139.

² *Вараниця А.* Учителі народних шкіл Галичини другої половини XIX – початку XX ст. в контексті польсько-українських відносин: мотиви і моделі поведінки // Польські студії. – Київ, 2015. – Вип. 8. – С. 83–103.

³ *Франко І.* Зібрання творів: у 50-ти т. – Київ, 1979. – Т. 24. – С. 65–122.

⁴ Підвисшене пенсії попам // Громадський Голос. – 1913. – Ч. 49; Підвисшене платні попам // Громадський Голос. – 1907. – Ч. 11.

⁵ Листування з греко-католицькою консисторією та іншими організаціями про посилення релігійної пропаганди в громадському житті і школі для рятування народних мас перед

читальнях, політичних друкованих виданнях у такому випадку мала поєднуватися із членством у клерикальній організації⁶.

Натомість ліві часто оцінювали таку активність священиків негативно. Зацікавленість останніх політикою зазвичай сприймалася вороже і трактувалася як намагання Церкви впливати на громадське життя. Що стосується вчителів, які були активними громадськими діячами, то політичні опоненти могли закидати їм залежність від керівництва, адміністрації, що свої рішення вони приймають під тиском чи з меркантильних міркувань. Тобто, в принципі, ставлення до активістів священиків чи вчителів було однаковим, просто підбиралися різні аргументи для нейтралізації політичних опонентів.

У 1907 р. в радикальному “Громадському голосі” з’явилася серія матеріалів під назвою “Плян як знищити український народ. (Історичний документ з початку 18-го століття.)”, в якому целібат (заборона одружень для парафіяльних священиків) трактувався як спосіб ліквідації священичих сімей – опори українства та народної освіти. “Коли все духовенство буде безженне, тоді наша ціль осягнена. Бо коли вимруть безженні священики, то разом з ними позбудемо ся і тих, що були би їх наступниками. Хлопських синів не допускаємо до шкіл, повівських не буде, дрібної руської шляхти мало...”⁷. Загалом ця цитата доволі яскраво ілюструє ставлення лівих до рядового духовенства як до ресурсу. Тоді як вище духовенство вони критикували як виразників інтересів панівних класів, ворогів освіти і науки⁸.

Зважаючи на це, ми не можемо говорити просто про *конкуренцію світської і духовної інтелігенції за вплив на освіту*. Хоча була й така. Коректніше казати про тотальну політичну конкуренцію, в якій брали участь і духовні, і світські особи. При цьому частина духовенства могла виступати як окрема організована (клерикальна) група, а частина – як прихильники тодішніх політичних партій під проводом світських осіб. Щоби зрозуміти, наскільки широким був політичний спектр українських партій в Галичині того часу, можна порівняти ставлення одне до одного русофілів і клерикалів-західників. Вони геть по-різному уявляли собі майбутнє національного проєкту, де питання “боротьби за молодь” було вирішальним.

Як ішлося у клерикальному часописі “Руслан”, русофіли, декларуючи “старорусинську лояльність”, на ділі агітували за “царе- і криво-славя”⁹. При цьому їхні ідеї поширювалися не лише через товариства, але й через шкільні гуртки: “...нема майже середньої школи, де би не було гуртків, а нераз і гуртів молодежи, задурманених москвофільством, а навіть сфанатизованих”. Як і у випадку пропагування серед учнів та студентів націоналізму, клерикали засуджували подібні практики, наголошуючи на тому, що головним завданням молоді повинно бути навчання¹⁰. Звідси, зокрема, і підґрунтя (чи, принаймні, формальні підстави) для звинувачення прозахідницьки орієнтованого духовенства та всього християнсько-суспільного

денационалізацією. 1857–1906. – Ф. 684. Протоігуменат монастирів ЧСВВ. – Оп. 1. – Спр. 71. – 46 арк.; Всечесному Духовенству під розвагу // Діло. – 1902. – Ч. 81.

⁶ Партія чи організація? // Нива. – 1907. – С. 97–102.

⁷ Плян як знищити український народ. (Історичний документ з початку 18-го століття) // Громадський Голос. – 1907. – Ч. 52.

⁸ Граф Шептицький про соціалізм // Вперед. – 1912. – Ч. 6.

⁹ Москвофільське лицемірство // Руслан. – 1913. – Ч. 17.

¹⁰ Непрошені опікуни молодежи // Руслан. – 1913. – Ч. 195.

напрям у угодовстві. Хоча позиція клерикалів-західників полягала в тому, що завдяки компромісам із поляками українцям вдалося чимало досягнути для розвитку народного життя, зокрема відкрити нові університетські кафедри, школи і гімназії, заснувати товариства. Через те потрібно було досягати максимальної вигоди, і надалі укладаючи компромісні угоди¹¹.

Не можна забувати і про питання *мови*. Воно теж було актуальним і для школи, і для Церкви. Місцева влада у Східній Галичині, проводячи політику колонізації, намагалася розширити сферу використання польської в закладах освіти¹², а також як мови метричних книг¹³. З погляду національної ідеології, мова була набагато важливішим засобом національної консолідації, ніж конфесійна належність, оскільки носії української мови могли належати як до грецького, так і до латинського обрядів, та вважатися при цьому українцями. У римо-католиків гостріше стояло питання збереження національної ідентичності через вживання лише польської мови в костелах. Вибір мови у Греко-Католицькій Церкві, на переконання українських діячів, повинен був належати до компетенції священника і парафіян, а не держави¹⁴, тому навіть документообіг з органами державної влади треба було вести українською¹⁵. Українська повинна була домінувати в публічному житті й школах тих громад, де більшість населення складала українці¹⁶.

Зрештою, це все зводиться до питання *національного вибору*, який, на думку тогочасних діячів, робився під безпосереднім впливом вчителів, викладачів і священників. Наприклад, українофіли періодично закликали (через пресу) не допускати русофілів до навчання у греко-католицьких семінаріях, щоб не агітували своїх однокурсників і майбутніх парафіян. Але з 1911 р., переважно у прикордонних із Росією повітах та на Лемківщині, почали з'являтися православні місіонери – уроженці Галичини, австрійські громадяни, що здобули освіту в Російській імперії. Частково пояснює популярність русофілів і православних ідей серед українських селян робота русофільського Товариства ім. М. Качковського (знову ж таки просвітнього), а також віра у прихід російської армії та “покарання” неправославних, чутки про які розповсюджували ті ж таки місіонери та “просвітители”¹⁷.

До цього варто додати і наукову роботу. Наприклад, фундаментально займався *науковою роботою задля подальшого впровадження її здобутків в освіті*

¹¹ Затривожений “Галічанін” // Руслан. – 1913. – Ч. 68; Антошевський Т. Олександр Барвінський і український християнсько-суспільний рух наприкінці XIX – на початку XX століть // Олександр Барвінський 1847–1927: матеріали конференції, присвяченої 150 річниці від дня народження Олександра Барвінського / [ред. кол. М. Гнатюк та ін.]. (Львів, 14 травня 1997 р.). – Львів, 2001. – С. 45–58; Чорновол І. Олександр Барвінський у контексті своєї і нинішньої епохи // Олександр Барвінський 1847–1927: матеріали конференції, присвяченої 150 річниці від дня народження Олександра Барвінського / [ред. кол. М. Гнатюк та ін.]. (Львів, 14 травня 1997 р.). – Львів, 2001. – С. 32–44.

¹² Руска мова в школах // Діло. – 1902. – Ч. 9, 18.

¹³ Справи народно-церковні // Діло. – 1902. – Ч. 18.

¹⁴ Руска мова в школах // Діло. – 1902. – Ч. 9, 18.

¹⁵ Нова фаза в борбі урядів парохіяльних о права рускої мови // Діло. – 1902. – Ч. 112.

¹⁶ Як заводити руску мову в урядуваню по наших громадах? // Руслан. – 1907. – Ч. 88.

¹⁷ Himka J.-P. The Propagation of Orthodoxy in Galicia on the Eve of World war I // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць. – Львів, 2001. – Вип. 9: Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля. – С. 480–496.

клерикали-восточники – група духовенства під патронатом митрополита Андрея (Шептицького). Вони прагнули наблизити Греко-Католицьку Церкву до зразків Володимирового хрещення, декларували свою єдність із Римом (через унію), і з православними українцями (через історію, культуру, мову та традиції). 29 вересня 1922 р. у Львові було створено Богословське наукове товариство, яке в 1926 р. очолив майбутній патріарх Української Греко-Католицької Церкви Йосип (Сліпий). Уже на початку 1923 р. почав виходити у світ журнал “Богословія”, де члени товариства друкували свої праці, що стосувалися проблем унії, історії Церкви і перспектив зближення православної та католицької гілок християнства¹⁸. У кінці 20-х років ХХ ст. у Львові було засновано Богословську академію – перший український заклад такого рівня в регіоні. Ректором митрополит Андрей призначив Йосипа Сліпого.

Отже, якщо говорити лише про кількість шкіл, товариств, видань, вчителів, то можна одержати дещо викривлену картину минулого. По-перше, такий підхід не враховує всіх політичних та світоглядних розбіжностей всередині того, що зараз називається “українським національним рухом у Галичині початку ХХ ст.”. Справді проукраїнськими й активними були далеко не всі. З другого боку, символічну роль освіти важко переоцінити, тому не лише в кількості справа. Освіта була важливою, бо значною мірою визначала національний вибір через мову, активність вчителя, його політичну належність і громадянську позицію. Школа ж була важливою в символічному плані – як місце, де виховується нація. Тому для національних проєктів початку ХХ ст., зокрема і для українського, вона стала необхідним елементом для емансипації/звільнення в майбутньому.

¹⁸ *Ленчик В.* Визначні постаті Української Церкви: митрополит Андрей Шептицький і патріарх Йосип Сліпий. – Львів: Свічадо, 2001. – С. 135.

Наталія МИСАК

РЕАЛІЗАЦІЯ ОСВІТНІХ ПОТРЕБ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ТА НАРОДІВ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ВИЩІЙ ШКОЛІ (НА ПРИКЛАДІ ГАЛИЧИНИ): ЮРИДИЧНА ТА ПРАКТИЧНА СКЛАДОВІ

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у Галичині активно відбуваються модернізаційні процеси, що охоплюють всі сфери життєдіяльності людини. Разом із значними перетвореннями в соціальній сфері змінюється і роль освіти, а особливо вищої, у тогочасному суспільстві. Ліберальні трансформації у європейських країнах значною мірою вплинули і на Австро-Угорську імперію, де станова соціально-стратифікаційна модель суспільства стрімко поступалася місцем новій – соціально-професійній. Тепер заporукою кар’єрного росту, високого соціального статусу було не соціальне походження та матеріальні статки родичів, а відповідний рівень освіти і кваліфікація.

Модерна доба – це не просто період змін у системі освіти, це помітне зростання ролі саме вищих навчальних закладів. Адже вони – основні чинники у формуванні політичної і культурної еліти суспільства, що є головним елементом націо- й державотворчого процесів. Саме під час навчання у вищій школі молодь остаточно формується як особистість, усвідомлює себе індивідуальністю. Потрапляючи в нове, відмінне від родинного чи гімназійного, середовище, людина стикається з іншими вимогами щодо себе, іншими правилами чи з їх відсутністю, переосмислює себе, свої цілі й завдання на майбутнє. Протягом цього періоду кристалізується її світогляд, зокрема самосвідомість, самооцінка, Я-концепція, система моральних цінностей, переконання, психологічна структура і, зрештою, суспільна модель зрілої людини. Молодь зважає вимоги соціуму й свої можливості та перспективи, усвідомлює своє призначення, роль у житті власного народу. Це також переломний момент, коли вихідці з різних соціальних груп формують нову верству – інтелігенцію, покликану стати соціальною, політичною і культурною елітою суспільства. Ось як згадував про студентські роки Іван Билина: “Ставши «академіком»*, я вийшов на ширшу арену життя і треба було поводитися як «зрілий мужчина-інтелігент». Це власне був час, коли я фактично зі селянина зробився інтелігентом”¹.

На зламі XIX–XX ст. також змінюється суспільне сприйняття освіти, ставлення до неї. Вона починає асоціюватись із порівняно вищим соціальним статусом, матеріальною стабільністю, впевненістю у завтрашньому дні. Ідея необхідності

* “Академіками” в цей час називали студентів вищих освітніх закладів.

¹ Билина І. Моя сповідь (Зі споминів інтелігента селянського походження). – Тернопіль, 1928. – С. 60.

вищої освіти як гаранта соціальних перспектив ставала популярнішою для нижчих соціальних прошарків – селян і робітників. Тому на початку ХХ ст. у всіх верствах галицького суспільства поступово утвердилася думка про важливість її здобуття. Це яскраво ілюструють дані соціального походження інтелігенції. Якщо у 80–90-х роках ХІХ ст. серед інтелігенції домінували вихідці зі священничих родин, то напередодні Першої світової війни інтелектуальна еліта на 50 % складалася з дітей селян і робітників².

Думка, що дитина здобуде вищу освіту, асоціювалася в батьків із впевненістю у її подальшому добробуті. Тому все більше представників різних соціальних груп намагалися дати своїм дітям можливість навчатися. При чому це стосувалося і синів, і доньок. Таку ситуацію яскраво ілюструють рядки з листа пароха зі с. Криворівні о. О. Волянського до В. Гнатюка. Розповідаючи про своїх дітей, священник зауважив: “Ну а Влодзі* веде ся добре, бо вже тим самим, що є ся на університеті та в більшім місті при свободі, не журачи ся о хліб насущний, мусить бути добре”³.

Досліджуючи реалізацію потреб народів Австро-Угорської імперії у здобутті вищої освіти, необхідно вказати на етнодемографічні та політичні особливості Галичини як коронного краю. Історично вона перебувала у складі різних державних утворень, національна політика яких позначилася на етнічній структурі населення. У краї компактно проживали українці й поляки, а також етнічні групи німців, євреїв, чехів, вірмен. Також необхідно вказати на суттєві етнічні відмінності західної і східної частини Галичини. У першій домінувало польське населення, у другій – відповідно українське⁴. До середини ХІХ ст. етнічна структура краю не зазнавала кардинальних змін. Чисельно переважали українці, водночас притаманним був поступовий та безперервний “процес збільшення питомої ваги польського і єврейського населення на фоні невпинного росту загальної чисельності представників всіх національностей (за винятком вірменів)”⁵. Друга половина ХІХ ст. в етнічну картину Галичини внесла помітні корективи. Реформи, спрямовані на розширення автономії країв, епідемії чуми і холери, масова трудова еміграція галицьких селян кардинально змінили співвідношення польського й українського населення на користь першого (табл. 1, 2). Так, на початку ХХ ст. українці в Галичині* чисельно поступалися полякам, які становили більшість.

² Мисак Н. Українська інтелігенція Галичини напередодні Першої світової війни: соціальне походження // Військово-науковий вісник. – Львів: ЛВІ, 2005. – Вип. 7. – С. 191–202.

* Старша донька о. Олексія Волянського Володимира навчалася на філософському факультеті Чернівецького університету.

³ Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника. Відділ рукописів (далі – ЛННБ. Відділ рукописів). – Ф. 34 (В. Гнатюк). – Спр. 115. – Арк. 49 зв.

⁴ Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych, wydane przez Krajowe biuro statystyczne / [pod. red. T. Pilata]. – Lwów, 1909. – Т. 21. – Zeszyt 2. – S. 208.

⁵ Копчак С. І., Мойсєнко В. І., Романюк М. Д. Етнічна структура та міграції населення українського Прикарпаття (статистико-демографічне дослідження). – Львів: Світ, 1996. – С. 22–23.

* Необхідно зауважити, що українці домінували у східній частині краю, на своїх етнічних територіях. Упродовж 1857–1900 рр. їхня чисельність на цих землях коливалася в межах 62,61–66,62 %. Натомість поляки переважали в Західній Галичині (на етнічно польських землях). Упродовж вказаного періоду там вони становили 85,95–95,29 % усього населення (див.: Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych ... – S. 208).

Таблиця 1

Поділ населення Галичини за мовою спілкування (абсолютні дані)⁶

Мова спілкування	Чисельність населення, тис. осіб				
	1851	1857	1880	1890	1900
<i>польська</i>	1 864 101	1 981 076	3 059 222	3 518 996	3 982 033
<i>українська</i>	2 281 839	2 085 431	2 551 594	2 826 262	3 080 543
<i>німецька</i>	93 387	114 293	323 612	227 158	212 327
<i>інші</i>	316 150	452 066	4 033	6 419	9 800
Разом	4 555 477	4 632 866	5 938 461	6 578 835	7 284 703

Таблиця 2

Поділ населення Галичини за мовою спілкування (процентне співвідношення)⁷

Мова спілкування	Чисельність населення, %				
	1851	1857	1880	1890	1900
<i>польська</i>	40,92	42,76	51,52	53,49	54,67
<i>українська</i>	50,09	45,01	42,97	42,96	42,29
<i>німецька</i>	2,05	2,47	5,45	3,45	2,91
<i>інші</i>	6,94	9,76	0,06	0,10	0,13

Втім офіційна урядова статистика не завжди об'єктивно відображала реальний стан. По-перше, не було графі "етнічна належність". Поділ населення здійснювали за таким критерієм, як мова спілкування. Але тут треба вказати на одну особливість. Австрійська державна статистика не визнавала окремою етнічною групою євреїв (жидів), а тому й не відображала їхньої чисельності при переписі населення. Євреї змушені були декларувати себе мовною належністю до польського, українського (руського), німецького або іншого народів імперії. Більшість єврейського населення в переписах 1880, 1890 і 1900 рр. вказувала своєю мовою спілкування польську. Це яскраво підтверджує порівняльний аналіз демографічних показників за мовою спілкування і релігійною належністю. Наприклад, за даними перепису 1900 р. польське населення складало 3 982 033 особи, а чисельність римо-католиків – 3 345 780 осіб. Також кількість греко-католиків не збігалася з чисельністю українців – відповідно 3 108 972 і 3 080 543. Водночас юдеї ("ludność izraelicka") налічували 811 183 осіб⁸. Необхідно наголосити, що й певна частина українців, особливо ті, що перебували на державній службі, зазвичай із прагматичних міркувань, декларували як мову спілкування польську⁹. По-друге, переписи населення часто проводилися із значними порушеннями, супроводжувалися службовими зловживаннями, про що неодноразово писали на сторінках преси¹⁰.

⁶ Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych... – S. 207.

⁷ Ibidem.

⁸ Ibidem. – S. 166–167.

⁹ Копчак С. І. Етнічна структура та міграції населення... – С. 17, 25.

¹⁰ Там само. – С. 25.

Аналізуючи ступінь реалізації потреб народів Австро-Угорської імперії у вищій освіті, необхідно зауважити, що законодавство (особливо Конституція від 21 грудня 1867 р.) гарантувало в цій сфері рівноправ'я усім народам держави. Хоча практичне втілення цього постулату наштовхувалось на певні перешкоди. Як правило, доступ до вищої освіти, можливості її здобуття на місцях визначала сприятлива чи несприятлива політична кон'юнктура для конкретного народу.

Проблема гарантування національних прав у вищій освіті для таких етнічних груп, як німці, євреї, чехи, вірмени взагалі не піднімалася через їхню малочисельність і неспроможність впливати на політику в регіоні. Представники цих етносів могли здобувати її на загальних підставах офіційною мовою коронного краю.

У середині XIX ст. завдяки конституційним реформам і розширенню автономії країв у Галичині українці та поляки в політичній і культурній, зокрема освітній, сферах одержали рівні можливості. Проте українцям скористатися ними повною мірою так і не вдалося. Головна причина – практично відсутність політичної еліти (українська інтелігенція як соціальна верства лише формувалася, була нечисельною, а репрезентувало її в основному греко-католицьке духовенство). На відміну від них, поляки мали сформовану національну еліту – інтелігенцію, що в середині XIX ст. дуже швидко перейняла від австрійської адміністрації провід політичного і культурного життя у краї. Фактично уся законодавча й виконавча влада зосередилася в руках польського населення. Українське представництво у Галицькому сеймі¹¹ та Крайовому відділі було доволі незначним, а тому не могло суттєво вплинути на польську політику в галузі освіти загалом і вищої зокрема.

Ще одна особливість краю – польсько-українське протистояння. Боротьба українців за реалізацію своїх національних прав дуже часто переносилася із політичної площини у всі інші сфери життя, серед них і освітню. На початку XX ст. саме питання національної вищої школи стало головним в українських політичних колах не лише на регіональному, а й на загальнодержавному рівні. 28 червня 1910 р. митрополит Андрей (Шептицький) на засіданні верхньої палати Австрійського парламенту навіть виголосив емоційну промову про необхідність забезпечення рівних прав у системі освіти для усіх народів імперії, зокрема й українців. У ній він зауважив: “Бо коли університети являються могутніми факторами в історичному житті народів, тоді вони є такими для всіх! Якщо університети через піднесення і промування культури мають такий колосальний вплив на життя людської спільноти, що в новітніх часах вони стали найбільшими і найважливішими центрами культурного й національного життя, тоді знову ж вони є такими для всіх. Раз вони є потрібні, тоді вони є потрібні передовсім і найбільше тим, хто їх ще не має. Треба признати, що нарід, який начисляє 3½ мільйона й, у висліді займає четверте місце серед націй імперії, нарід, що його національний і культурний розвиток вимагає річно цілих рядів священиків, учителів середніх шкіл, урядовців, суддів і інших академічно образованих фахівців, не може на довший час обійтися без університету й мусить відчувати це як пекучу потребу, щоб такий був закладений”¹².

¹¹ Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych, wydane przez Krajowe biuro statystyczne / [pod. red. T. Pilata]. – Lwów, 1912. – Т. 24. – Zeszyt 3. – S. 1.

¹² Шептицький А. Пастирські послання 1899–1914 рр. – Львів: В-во “АРТОС”, 2007. – Т. 1. – С. 718–719.

У другій половині XIX – на початку XX ст. у системі вищої освіти краю склалася ситуація не надто сприятлива для реалізації прав українців на навчання рідною мовою. Її вдало схарактеризував Р. Олександрович, який зауважив, що українська суспільність у Галичині, на відміну від поляків, “зовсім не поступала в продукції інтелігентних робітників на запущеній народній ниві”¹³. Це яскраво ілюструють статистичні дані. Якщо в 1880/1881 н. р. у Галичині на 1 млн українців припадало заледве 145 студентів, то в 1890/1891 н. р. ця цифра скоротилася до 141¹⁴.

Упродовж досліджуваного періоду із зростанням попиту на вищу освіту у краї поступово збільшується і чисельність вищих шкіл. Окрім Львівського, Краківського університетів, Політехнічної школи* у Львові (далі – ЛПШ) почали функціонувати Академія ветеринарії** (1897), Торговельна академія*** (1900), Краківська академія мистецтв (1900) та Академія рільнича в Дублянах (1901).

Для українського населення, яке з-поміж усіх народів Австро-Угорщини за чисельністю посідало четверте місце¹⁵, ситуація ускладнювалася ще й тим, що на теренах імперії до 1914 р. не було жодної національної вищої школи. Здобувати освіту рідною мовою українці могли лише частково у Львівському університеті. До 70-х років XIX ст. навчання там здійснювалося лише німецькою. З 1871 р. на юридичному і філософському факультетах запроваджено викладання польською та українською мовами¹⁶. Також на кафедрах цих факультетів відтоді могли працювати лише викладачі, які досконало володіли однією з двох мов краю – польською або українською. Так був задекларований утравістичний (двомовний) статус навчального закладу. Однак насправді двомовність була суто формальною. Завдяки

¹³ *Олександрович Р.* Львівський університет а гал. Русини // Діло. – 1898. – Ч. 288.

¹⁴ Там само.

* Політехнічна школа у Львові. Її попередницею була 3-класна реальна школа, яка почала працювати з 1817 р. У 1835 р. при ній виник торговий відділ і її перейменували в Реально-торгову академію. У результаті реорганізації в 1843–1844 рр. і підвищення статусу інституція одержала назву “Технічна академія”. У 1871 р. її зрівняли у правах із вищим навчальним закладом. За шість років, у 1877 р., академію перейменовано в Політехнічну школу. Тоді у навчальному закладі функціонували чотири факультети: інженерний, архітектурний, технічної хімії та будови машин. У 1907 р. був відкритий п’ятий – гідротехнічний (водної інженерії).

** Академія ветеринарії у Львові заснована 1897 р. З 1881 р. функціонувала як Ветеринарна школа. Суспільний прогрес і потреба у висококваліфікованих ветлікарях спонукали працівників навчального закладу з 1890 р. ініціювати процес реорганізації установи. У відповідь на такі кроки 31 грудня 1896 р. імператор видав розпорядження про створення з 1897/1898 н. р. на основі Львівської ветеринарної школи вищого навчального закладу – Академії ветеринарії. Остання була другою в Австро-Угорщині освітньою установою, після Віденської академії ветеринарії, де готували ветеринарних лікарів.

*** Торговельна академія у Львові почала функціонувати з 1900 р. Її завдання полягали в підготовці висококваліфікованих фахівців у галузі економіки, фінансів і торгівлі. В академію приймали абітурієнтів, які закінчили щонайменше чотири класи середньої або три класи виділової школи. Вони складали вступний іспит із польської мови, алгебри і рахунків. Навчання тривало чотири роки. Там викладали: польську, німецьку, французьку мови, українську й англійську (як надобов’язкові предмети), економічну географію, історію, математику, фізику, хімію, товарознавство, бухгалтерію, торговельне і промислове право тощо.

¹⁵ *Кочак С. І.* Етнічна структура та міграції населення... – С. 22.

¹⁶ *Качмар В. Марискевич Т. М.* Грушевський і змагання за український університет у Львові // Михайло Грушевський і Західна Україна: доповіді й повідомлення наукової конференції (м. Львів, 26–28 жовтня 1994 р.). – Львів: Світ, 1995. – С. 25.

сприятливій політичній кон'юнктурі у Відні полякам вдалося значно більше скористатися своїми національними правами, ніж українцям, зокрема і в галузі вищої освіти. Вони упродовж 1873–1878 рр. неодноразово подавали уряду клопотання про надання польській мові у Львівському університеті статусу офіційної замість німецької. Врешті-решт імператор розпорядженням від 27 квітня 1879 р. задовольнив ці вимоги¹⁷. У наступні роки польська мова зайняла домінуючі позиції в офіційному діловодстві та навчальному процесі. Це яскраво підтверджує статистика. Кількість навчальних дисциплін, що викладали українською і польською мовами упродовж 1880–1914 рр. зросла відповідно у 3 і 3,1 рази. Проте частка україномовних предметів за цей період збільшилася лише на 0,9 % (від 7,6 % до 8,5 % усіх дисциплін), а польських – на 13 % (від 72 % до 85 %) (табл. 3).

Таблиця 3

Кількість предметів у Львівському університеті за мовами викладання¹⁸

Роки	Кількість предметів за мовами викладання			
	українська	польська	німецька	латинська*
1880	8	76	8	13
1890	9	94	3	12
1900	17	167	3	15
1910	13	222	5	16
1914	24	236	4	17

Так із кінця 1870-х років Львівський університет перетворився на один із форпостів польської культури в Галичині. Щобільше, він претендував на роль найбільшого польського університету на теренах колишньої Речі Посполитої**. Дуже вдало схарактеризував тодішній статус навчального закладу Я. Грицак: “З колишнього провінційного німецького університету він став університетом у «прихованій» польській столиці”¹⁹.

¹⁷ *Bobrzyński M.* Z moich pamiętników. – Wrocław; Kraków: W-wo zakładu imienia Ossolińskich, 1957. – S. 304.

¹⁸ Program wykładów w c. k. Uniwersytecie imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie w zimowym półroczu 1880/1 r. naukowego. – Lwów, 1880. – S. 3–11; C. k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład uniwersytetu i program wykładów w półroczu zimowym 1890/1. – Lwów, 1890. – S. 23–33; C. k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład uniwersytetu i program wykładów w zimowym półroczu 1900/901. – Lwów, 1900. – S. 37–53; C. k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Program wykładów w półroczu zimowym 1910/1911. – Lwów, 1910. – S. 3–21; Ibidem. W półroczu letnim 1913/1914. – Lwów, 1914. – S. 3–24.

* Латиную читали курси лише для студентів теології.

** Таку роль Львівський університет перебрав на себе внаслідок низки подій у Російській імперії, яка проводила активну політику асиміляції польського населення. У 1831 р. був закритий Віленський університет. Новостворені в 1834 і 1882 р. Київський та Варшавський університети стали інструментами русифікації населення західних територій Російської імперії, зокрема і поляків.

¹⁹ *Грицак Я.* Пророк у своїй Вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). – Київ: Критика, 2006. – С. 156.

У всіх інших вищих школах Галичини навчання здійснювалося лише польською мовою. Тому навряд чи можна говорити про якісь можливості для інших народів та етнічних груп імперії навчатися рідною мовою.

Чисельність українських студентів у вищих школах Галичини була невеликою. Взагалі упродовж кінця XIX – початку XX ст. спостерігалася тенденція до зменшення співвідношення українців щодо загальної чисельності студентів у всіх вищих навчальних закладах краю. Наприклад, у Львівському університеті упродовж 1880-х років українці становили 38,1–34,2 %, наступного десятиліття ця цифра скоротилася до 33–28,5 %²⁰, а поляків, навпаки, зросла з 61 до 70 % (див. табл. 4). Однак трактувати таку статистику треба дуже обережно. Чисельність польських студентів в офіційних джерелах завищена за рахунок євреїв. Справа в тому, що при записі на студії в університет абітурієнти в іматрикуляційній картці* вказували не етнічну належність, а віровизнання і рідну мову. Зазвичай єврейська молодь при вступі до навчального закладу рідною декларувала польську або німецьку, дуже рідко – українську (руську)** мову. Свого часу на проблему недостовірності статистичних даних щодо вищої освіти у краї неодноразово вказував М. Грушевський²¹.

Таблиця 4

Національний склад студентів Львівського університету (1880–1896)²²

Начальний рік (по півріччях)	Поляки		Українці		Німці		Інші	
	Разом	%	Разом	%	Разом	%	Разом	%
1880/1881 зимове	667	62,6	385	36,1	11	1,0	3	0,3
1880/1881 літнє	610	61,4	372	37,4	10	1,0	2	0,2
1881/1882 зимове	662	62,5	390	36,8	4	0,4	3	0,3
1881/1882 літнє	623	61,6	380	37,6	5	0,5	3	0,3
1882/1883 зимове	603	61,2	375	38,1	5	0,5	2	0,2
1882/1883 літнє	573	62,2	344	37,3	3	0,3	2	0,2
1883/1884 зимове	647	64,7	348	34,8	3	0,3	2	0,2
1883/1884 літнє	610	64,6	332	35,1	1	0,1	2	0,2

²⁰ Podręcznik statystyki Galicyi wydany przez Krajowe biuro statystyczne / [pod red. T. Pilata]. – Lwów, 1900. – Т. 6. – С. 111; Rocznik statystyki Galicyi / [pod kierunkiem T. Rutowskiego]. – Lwów, 1898. – R. V: 1894–1897. – S. 79.

* Заповнювалась при вступі до вищої школи. У ній вказувалося ім'я і прізвище студента, його громадянство, дата і місце народження, віровизнання, рідна мова, соціальне походження. Згодом туди вносили перелік опанованих навчальних дисциплін.

** Така ситуація спостерігалася до початку XX ст. Зростання національної свідомості всередині етнічних спільнот, розгортання боротьби за реалізацію національних прав, особливо в українському середовищі, поступово вплинули на етнічну самоідентифікацію єврейської молоді. Все частіше при записі до Львівського університету євреї у рубриці “віровизнання” вказували “mojżeszowe” (“мойсееве”), а як рідну мову – “hebrajski” або “żydowski”. Згодом ці дані дублювали у т. зв. “вписових книгах” (детальніше див.: Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). – Ф. 26. (Університет ім. Яна Казимира у Львові). – Оп. 15. – Спр. 163. – Арк. 1–658; Спр. 164. – Арк. 1–610; Спр. 165. – Арк. 1–597; Спр. 167. – Арк. 1–806; Спр. 835. – Арк. 1–437).

²¹ Грушевський М. Къ польско-украинскимъ отношениямъ Галиціи // Киевская Старина. – 1905. – Кн. 7–8. – С. 199.

²² Rocznik statystyki Galicyi. – R. V: 1894–1897. – S. 79.

1884/1885 зимове	646	62,9	380	36,9	1	0,1	1	0,1
1884/1885 літнє	600	61,7	371	38,1	–	–	1	0,2
1885/1886 зимове	648	62,9	379	36,9	1	0,1	1	0,1
1885/1886 літнє	615	63,2	355	36,5	1	0,1	2	0,2
1886/1887 зимове	731	64,2	402	35,3	4	0,3	2	0,2
1886/1887 літнє	692	63,8	389	35,9	1	0,1	2	0,2
1887/1888 зимове	731	62,8	421	36,3	6	0,5	4	0,4
1887/1888 літнє	688	63,0	393	36,0	6	0,5	5	0,5
1888/1889 зимове	759	63,9	417	35,1	8	0,7	4	0,3
1888/1889 літнє	701	62,9	403	36,1	7	0,6	4	0,4
1889/1890 зимове	765	64,6	413	34,9	4	0,4	1	0,1
1889/1890 літнє	765	65,4	400	34,2	4	0,3	1	0,1
1890/1891 зимове	796	65,0	421	34,4	3	0,2	5	0,4
1890/1891 літнє	757	64,7	407	34,8	3	0,3	2	0,2
1891/1892 зимове	861	67,1	412	32,1	8	0,6	2	0,2
1891/1892 літнє	802	67,2	385	32,3	4	0,3	2	0,2
1892/1893 зимове	846	66,4	421	33,0	8	0,6	–	–
1892/1893 літнє	787	66,7	389	32,9	5	0,4	–	–
1893/1894 зимове	908	67,9	424	31,7	3	0,2	2	0,2
1893/1894 літнє	863	67,5	414	32,3	2	0,2	–	–
1894/1895 зимове	1030	70,8	420	28,9	2	0,1	3	0,2
1894/1895 літнє	1002	70,9	406	28,7	5	0,4	–	–
1895/1896 зимове	1056	70,2	437	29,1	4	0,3	7	0,4
1895/1896 літнє	1023	70,0	430	29,5	4	0,3	3	0,2

Аналогічна ситуація спостерігалася в Політехнічній школі у Львові (табл. 5). Там частка українських студентів не перевищувала 7 % усіх вихованців політехніки²³. Причина цього – мізерна кількість українців, які здобували середню природничу освіту. Наприклад, у 1890/1891 н. р. у реальних школах краю навчалися лише 46 українських учнів (4,55 %), наступного року – 60 (5,63 %) ²⁴. Загальноімперський показник був ще гіршим: 1890 р. українські вихованці становили лише 0,03 % всіх учнів австрійських реальних шкіл. Співвідношення українців і поляків у цих навчальних закладах було відповідно 1:20²⁵.

²³ Podręcznik statystyki Galicyi... – S. 111; Rocznik statystyki Galicyi. – R. V: 1894–1897. – S. 79; Держархів Львівської обл. – Ф. 27 (Вища політехнічна школа у Львові). – Оп. 2. – Спр. 1044. – Арк. 64; Спр. 1142. – Арк. 5; Спр. 1337. – Арк. 42 зв.

²⁴ Rocznik statystyki Galicyi / [pod kierunkiem T. Rutowskiego]. – Lwów, 1893. – R. IV: 1892–1893. – S. 123–124.

²⁵ Чайковський К. Науки технічні а Русини // Діло. – 1893. – Ч. 179.

Таблиця 5

Національний склад студентів Політехнічної школи у Львові (1880–1896)²⁶

Навчальний рік (по півріччях)	Поляки		Українці		Німці		Інші	
	Разом	%	Разом	%	Разом	%	Разом	%
1880/1881 зимове	208	96,4	7	3,2	1	0,4	–	–
1880/1881 літнє	186	97,5	4	2,0	1	0,5	–	–
1881/1882 зимове	209	97,7	4	1,9	1	0,4	–	–
1881/1882 літнє	184	97,4	4	2,1	1	0,5	–	–
1882/1883 зимове	190	96,9	5	2,6	1	0,5	–	–
1882/1883 літнє	211	97,2	4	1,8	1	0,5	1	0,5
1883/1884 зимове	191	94,1	10	4,9	1	0,5	1	0,5
1883/1884 літнє	163	95,9	5	2,9	1	0,6	1	0,6
1884/1885 зимове	159	93,5	9	5,3	1	0,6	1	0,6
1884/1885 літнє	151	95,6	5	3,2	1	0,6	1	0,6
1885/1886 зимове	182	94,8	6	3,2	1	0,5	3	1,5
1885/1886 літнє	152	93,8	6	3,7	1	0,7	3	1,8
1886/1887 зимове	171	92,9	9	4,9	3	1,6	1	0,6
1886/1887 літнє	151	92,6	9	5,5	2	1,2	1	0,7
1887/1888 зимове	154	92,8	7	4,2	3	1,8	2	1,2
1887/1888 літнє	134	91,8	6	4,1	2	1,4	4	2,7
1888/1889 зимове	154	91,7	10	5,9	2	1,2	2	1,2
1888/1889 літнє	143	92,8	8	5,2	1	0,7	2	1,3
1889/1890 зимове	164	93,7	9	5,2	–	–	2	1,1
1889/1890 літнє	148	94,3	7	4,4	–	–	2	1,3
1890/1891 зимове	165	97,6	3	1,8	–	–	1	0,6
1890/1891 літнє	138	95,8	6	4,2	–	–	–	–
1891/1892 зимове	179	96,3	6	3,2	1	0,5	–	–
1891/1892 літнє	169	95,5	7	3,9	1	0,6	–	–
1892/1893 зимове	201	93,5	13	6,0	1	0,5	–	–
1892/1893 літнє	196	94,7	11	5,3	–	–	–	–
1893/1894 зимове	242	95,3	11	4,3	–	–	1	0,4
1893/1894 літнє	215	95,9	8	3,6	–	–	1	0,5
1894/1895 зимове	248	95,0	11	4,2	–	–	2	0,8
1894/1895 літнє	232	95,9	8	3,3	–	–	2	0,8
1895/1896 зимове	305	94,1	17	5,3	–	–	2	0,6
1895/1896 літнє	289	93,5	18	5,8	–	–	2	0,7

В інших вищих школах спостерігалася аналогічна ситуація. Так, у Львівській академії ветеринарії в 1898/1899 н. р. навчалося 12 українських студентів (15,4%)²⁷. За 25 років існування навчального закладу його закінчили лише 133 українці (17%)

²⁶ Rocznik statystyki Galicyi. – R. V: 1894–1897. – S. 79.

²⁷ Діло. – 1898. – Ч. 239.

з усіх 774-х випускників²⁸. Незначною була й чисельність українських студентів у Краківському університеті (див. табл. 6). Упродовж досліджуваного періоду їхня частка коливалася в межах 1–5,8 % від загальної кількості²⁹. Наприклад, у зимовому півріччі 1880/1881 н. р. там навчалось тільки 9 українців. У наступні роки їхня кількість поступово зростає (до 50–60 осіб), а з середини 1890-х років знову почала скорочуватись. У 1898/1899 н. р. у Краківському університеті студіювали дисципліни лише 16 українських студентів (1,2 %) ³⁰. На початку ХХ ст. співвідношення останніх до загальної чисельності слухачів сягало близько 1 % ³¹. Це зумовлювала значна територіальна віддаленість навчального закладу, а також фінансові проблеми, пов'язані з пошуком помешкання і джерелами утримання далеко від батьківського дому.

Таблиця 6

Національний склад студентів Краківського університету (1880–1896)³²

Навчальний рік (по півріччях)	Поляки		Українці		Німці		Інші	
	Разом	%	Разом	%	Разом	%	Разом	%
1880/1881 зимове	741	98,2	9	1,2	3	0,3	3	0,3
1880/1881 літнє	669	97,4	13	1,9	5	0,7	–	–
1881/1882 зимове	745	96,4	18	2,3	5	0,7	5	0,6
1881/1882 літнє	696	96,3	19	2,6	4	0,6	4	0,5
1882/1883 зимове	786	96,9	19	2,4	6	0,7	–	–
1882/1883 літнє	740	97,6	14	1,9	4	0,5	–	–
1883/1884 зимове	851	96,9	19	2,2	4	0,5	4	0,4
1883/1884 літнє	776	97,3	17	2,1	4	0,5	1	0,1
1884/1885 зимове	907	96,5	28	3,0	2	0,2	3	0,3
1884/1885 літнє	843	96,8	22	2,6	2	0,2	4	0,4
1885/1886 зимове	1023	96,0	32	3,0	5	0,4	6	0,6
1885/1886 літнє	962	95,9	34	3,4	4	0,4	3	0,3
1886/1887 зимове	1112	95,8	44	3,8	3	0,2	2	0,2
1886/1887 літнє	1050	96,1	38	3,4	4	0,4	1	0,1
1887/1888 зимове	1168	95,2	58	4,7	–	–	1	0,1
1887/1888 літнє	1095	94,9	55	4,7	2	0,2	2	0,2
1888/1889 зимове	1204	94,5	58	4,5	5	0,4	7	0,6
1888/1889 літнє	1166	94,7	54	4,4	7	0,6	4	0,3

²⁸ Діло. – 1907. – Ч. 153.

²⁹ Rocznik statystyki Galicyi wydany przez Krajowe biuro statystyczne / [pod kierunkiem T. Rutowskiego]. – Lwów, 1893. – R. IV: 1892–1893. – S. 114; *Ibidem*. – Lwów, 1898. – R. V: 1894–1897. – S. 79; Podręcznik statystyki Galicyi... – S. 111; *Tabaka Z. Analiza zbiorowości studenckiej Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1850–1918 // Studia z dziejów młodzieży Uniwersytetu Krakowskiego od oświecenia do połowy XX wieku*. – Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1970. – T. 2. – Cz. 1. – S. 109.

³⁰ Podręcznik statystyki Galicyi... – S. 111; Rocznik statystyki Galicyi. – R. V: 1894–1897. – S. 79.

³¹ *Tabaka Z. Analiza zbiorowości studenckiej*... – S. 109.

³² Rocznik statystyki Galicyi. – R. V: 1894–1897. – S. 79.

1889/1890 зимове	1146	94,0	68	5,6	5	0,4	–	–
1889/1890 літнє	1059	94,1	62	5,5	4	0,4	–	–
1890/1891 зимове	1165	93,9	64	5,2	8	0,6	3	0,3
1890/1891 літнє	1076	95,8	60	5,2	8	0,7	3	0,3
1891/1892 зимове	1203	93,8	71	5,5	7	0,5	2	0,2
1891/1892 літнє	1120	93,6	69	5,8	5	0,4	2	0,2
1892/1893 зимове	1237	93,7	74	5,6	6	0,5	3	0,2
1892/1893 літнє	1139	94,1	60	5,0	7	0,6	4	0,3
1893/1894 зимове	1292	94,8	59	4,3	11	0,8	1	0,1
1893/1894 літнє	1151	95,0	51	4,2	8	0,7	1	0,1
1894/1895 зимове	1252	95,9	42	3,2	7	0,6	4	0,3
1894/1895 літнє	1192	96,9	32	2,6	5	0,4	1	0,1
1895/1896 зимове	1250	96,9	33	2,5	6	0,5	1	0,1
1895/1896 літнє	1161	96,7	31	2,5	6	0,5	3	0,3

Не кращою була ситуація і в Торговельній академії. Упродовж першого десятиліття ХХ ст. чисельність українських студентів коливалася від 3-х до 10-ти осіб. Загалом за 8 років із моменту створення навчального закладу його закінчили лише близько 10 українців³³. Дещо змінилася ситуація напередодні Першої світової війни. Чисельність українців у Торговельній академії зросла і коливалася від 19 до 27 студентів. Однак співвідношення польських та українських практично не змінилося (табл. 7).

Мізерною була й чисельність українців (у межах кількох осіб), що навчалися в Рільничій академії в Дублянах і Краківській академії мистецтв.

Таблиця 7

Національний склад студентів Торговельної академії у Львові³⁴

Навчальний рік	Поляки		Українці		Німці		Інші	
	Разом	%	Разом	%	Разом	%	Разом	%
1901/1902	50	82	8	13,1	2	3,3	1	1,6
1902/1903	55	83,4	8	12,1	2	3	1	1,5
1903/1904	57	86,4	8	12,1	1	1,5	–	–

³³ Литвинович Я. Торговельна Академія у Львові // Діло. – 1909. – Ч. 175.

³⁴ Trzecie sprawozdanie dyrekcji c.k. Akademii Handlowej we Lwowie za rok szkolny 1901/2. – Lwów, 1902. – S. 155; Czwarte sprawozdanie dyrekcji c.k. Akademii Handlowej we Lwowie za rok szkolny 1902/3. – Lwów, 1903. – S. 56; Piąte sprawozdanie dyrekcji c.k. Akademii Handlowej we Lwowie za rok szkolny 1903/4. – Lwów, 1904. – S. 72; Szóste sprawozdanie dyrekcji c.k. Akademii Handlowej we Lwowie za rok szkolny 1904/5. – Lwów, 1905. – S. 76; Siódme sprawozdanie dyrekcji c.k. Akademii Handlowej we Lwowie za rok szkolny 1905/6. – Lwów, 1906. – S. 74; Dziewiąte sprawozdanie dyrekcji c.k. Akademii Handlowej we Lwowie za rok szkolny 1907/8. – Lwów, 1908. – S. 77; Jedenaste sprawozdanie dyrekcji c.k. Akademii Handlowej we Lwowie za rok szkolny 1909/1910. – Lwów, 1910. – S. 75; Dwunaste sprawozdanie dyrekcji c.k. Akademii Handlowej we Lwowie za rok szkolny 1910/1911. – Lwów, 1902. – S. 78; Trzynaste sprawozdanie dyrekcji c.k. Akademii Handlowej we Lwowie za rok szkolny 1911/1912. – Lwów, 1912. – S. 77; Czternaste sprawozdanie dyrekcji c.k. Akademii Handlowej we Lwowie za rok szkolny 1912/1913. – Lwów, 1913. – S. 76; Piętnaste sprawozdanie dyrekcji c.k. Akademii Handlowej we Lwowie za rok szkolny 1913/1914. – Lwów, 1914. – S. 80.

1904/1905	46	83,6	8	14,6	–	–	1	1,8
1905/1906	48	88,8	3	5,6	3	5,6	–	–
1907/1908	54	84,4	9	14,1	1	1,5	–	–
1909/1910	62	86,1	10	13,9	–	–	–	–
1910/1911	118	85,5	19	13,8	1	0,7	–	–
1911/1912	136	82,4	27	16,4	1	0,6	1	0,6
1912/1913	128	84,8	20	13,2	2	1,3	1	0,7
1913/1914	137	86,2	20	12,6	2	1,2	–	–

Організація навчального процесу у вищих школах була уніфікованою в межах імперії. Вона спрямовувалася на те, щоб надати студентам необхідний для подальшої професійної діяльності обсяг знань, умінь і навиків. Навчальні плани та програми не передбачали врахування етнічних особливостей тих, хто здобував вищу освіту.

Треба зауважити, що у вищих школах Австро-Угорщини не було кафедр у сучасному розумінні слова. Вони ототожнювалися із професором, який читав певний курс лекцій. Українські кафедри існували лише у Львівському університеті. Перші з них виникли ще в середині XIX ст. – кафедра української мови і літератури на філософському (1848) та три кафедри на теологічному факультеті (1848, 1849 і 1859)³⁵. Впровадження української мови на юридичному факультеті розпочалося з 1862 р. Тоді цісарським декретом від 23 березня було створено дві надзвичайні кафедри з українською мовою викладання – цивільного права й австрійського кримінального права³⁶. Цісарський декрет від 31 березня 1892 р. дозволяв створення кафедри всесвітньої історії з особливим оглядом на Східну Європу*. Однак вона почала функціонувати лише з 1894 р.³⁷. У 1899 р. відкрито другу кафедру української мови і літератури та церковнослов'янської мови³⁸. Загалом у 1914 р. у навчальному закладі існувало 8 українських кафедр (всього в університеті було 80) і 4 доцентури³⁹.

Більше половини українських студентів Львівського університету студіювали дисципліни на теологічному факультеті. Однак вони постійно відчували дискримінацію у здобутті освіти рідною мовою. Як правило, останньою на факультеті упродовж 80-х років XIX ст. читали лише два курси, протягом наступного двадцятиліття – три–чотири і тільки для студентів четвертого року навчання⁴⁰. Таку

³⁵ Michalewska K. Sprawa uniwersytetu ukraińskiego w latach 1848–1914 // Studia Historyczne (Kraków). – 1984. – R. 27. – Z. 1(104). – S. 37.

³⁶ Дністрянський С., Старосольський В. Українці – професори права // Ювілейний альманах Союзу Українських Адвокатів. – Львів, 1934. – С. 128.

* Створення цієї кафедри було результатом польсько-українських політичних домовленостей (політика “нової ери”, 1890–1894 рр.).

³⁷ Барвінський А. Заснування катедри історії України в львівському університеті. – Львів, 1925. – С. 1–18.

³⁸ Michalewska K. Sprawa uniwersytetu ukraińskiego... – S. 39–40.

³⁹ Енциклопедія українознавства: Загальна частина. Перевидання в Україні: в 3-х т. – Київ, 1995. – Т. 3. – С. 929.

⁴⁰ С. к. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład i program wykładów w zimowym półroczu 1881/2. – Lwów, 1881. – S. 21; С. к. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład i program wykładów w letnim półroczu 1884/5. – Lwów, 1885. – S. 23; С. к. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład i program wykładów w półroczu letnim

ж кількість предметів могли вивчати українською мовою студенти юридичного факультету. Для порівняння: польською мовою в 1880-х роках читали близько 25 курсів, напередодні Першої світової війни – понад 40⁴¹. Дещо сприятливіша ситуація склалася на філософському факультеті. На медичному факультеті з моменту його створення у 1894 р. навчання проводилося лише польською (табл. 8).

Таблиця 8

Кількість предметів, які викладали у Львівському університеті українською та польською мовами⁴²

Роки	Кількість предметів за мовою викладання по факультетах								Усього	
	теологічний		юридичний		філософський		медичний			
	укр.	пол.	укр.	пол.	укр.	пол.	укр.	пол.	укр.	пол.
1880	2	2	3	23	3	51	–	–	8	76
1890	3	3	3	31	3	60	–	–	9	94
1900	4	4	3	38	10	80	–	45	17	167
1910	4	8	3	31	6	111	–	72	13	222
1914	4	11	4	33	16	125	–	67	24	236

Зарадити такій складній ситуації намагалися українські викладачі Львівського університету через систему практичних занять (т. зв. наукових семінарів). Під час останніх налагоджувалася тісна співпраця педагога і студентів, яких залучали до активної діяльності, продукування нових думок та ідей. Це був своєрідний спосіб спонукати молодь до самостійної науково-дослідницької роботи. В університеті такі україномовні заняття проводили: на юридичному факультеті – Ол. Огоновський та П. Стебельський, на філософському – Ом. Огоновський (з української філології), О. Колесса (з історії літератури), К. Студинський (з літератури) та С. Рудницький (з географії)⁴³. Однак найбільш популярними серед молоді були “історичні вправи”

1890/1. – Lwów, 1891. – S. 24; C. k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład i program wykładów w letnim półroczu 1895/96. – Lwów, 1896. – S. 28.

⁴¹ C. k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład i program wykładów w zimowym półroczu 1885/6. – Lwów, 1885. – S. 25; C. k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Program wykładów w półroczu zimowym 1909/1910. – Lwów, 1909. – S. 5–6.

⁴² Program wykładów w c. k. Uniwersytecie imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie w zimowym półroczu 1880/1 r. naukowego. – Lwów, 1880. – S. 3–11; C. k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład uniwersytetu i program wykładów w półroczu zimowym 1890/1. – Lwów, 1890. – S. 23–33; C. k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład uniwersytetu i program wykładów w zimowym półroczu 1900/1901. – Lwów, 1900. – S. 37–53; C. k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Program wykładów w półroczu zimowym 1910/1911. – Lwów, 1910. – S. 3–21; C. k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Program wykładów w półroczu letnim 1913/1914. – Lwów, 1914. – S. 3–24.

⁴³ C. k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład uniwersytetu i program wykładów w letnim półroczu 1886/7. – Lwów, 1887. – S. 26; C. k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład uniwersytetu i program wykładów w zimowym 1892/3. – Lwów, 1892. – S. 27; C. k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład uniwersytetu i program wykładów w letnim półroczu 1882/3. – Lwów, 1883. – S. 29; Kronika Uniwersytetu Lwowskiego. – Lwów, 1912. – T. 2 (1898/9–1909/10). – S. 517; C. k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie.

М. Грушевського⁴⁴. Цей семінар відвідували не лише історики, а й студенти, що вивчали філологію, географію, навіть право і богослов'я. Саме під час цих занять М. Грушевському вдалося виховати чимало майбутніх відомих науковців, які згодом склали ядро його історичної школи⁴⁵.

Кадровий потенціал вищих шкіл Галичини не міг повністю забезпечити потреби українського студентства у здобутті освіти рідною мовою. Єдиними вищими навчальними закладами, де працювали українські професори та доценти, були Львівський університет і Політехнічна школа. Якщо в першому українцям викладали рідною мовою, то в політехніці навчали винятково польською. Розвиток україномовної вищої освіти дещо гальмувала політика керівництва Львівського університету, яке не надто схвалювало допуск до викладацької роботи професорів-українців. Дуже часто габілітації* українців на посаду професора чи приват-доцента затягували або взагалі відхиляли. Наприклад, габілітація П. Стебельського на посаду приват-доцента кафедри австрійського кримінального права і процедури тривала понад рік⁴⁶. Кафедра австрійського цивільного права упродовж восьми років після смерті керівника проф. Ол. Огоновського залишалася вільною. Університетська влада відхилила два габілітаційні подання на доцентуру на цій кафедрі українців М. Зобківа** і К. Левицького⁴⁷. Навпаки, до викладання українською мовою було допущено поляка О. Долінського. Лише завдяки протестам громадськості та студентів Міністерство віровизнань і освіти не затвердило габілітації поляка на кафедру цивільного права⁴⁸.

Подібна ситуація склалася і на філософському факультеті. Попри успішне проходження всіх трьох етапів габілітації у 1895 р. не отримав дозволу викладати на кафедрі літератури та етнографії І. Франко. Причина полягала в особистій не-

---

Program wykładów w półroczu letniem 1906/1907. – Lwów, 1907. – S. 15; C. k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Program wykładów w półroczu zimowem 1910/1911. – Lwów, 1910. – S. 17.

⁴⁴ C. k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład uniwersytetu i program wykładów w zimowem półroczu 1896/7. – Lwów, 1896. – S. 34.

⁴⁵ Педич В. Роль історичного семінару М. Грушевського у формуванні львівської історичної школи // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції (м. Львів, 26–28 жовтня 1994 р.). До 100-річчя від початку діяльності М. Грушевського у Львівському університеті. – Львів: Світ, 1995. – С. 49.

* Надання права викладати (читати лекції) у вищій школі. Процедура габілітації складалася з трьох етапів: 1) на розгляд спеціальної комісії кандидат із докторським ступенем подавав свою габілітаційну працю (опубліковану наукову роботу); 2) згодом кандидат складав перед спеціальною комісією іспит, предметом якого була не лише тема габілітаційної праці, а й увесь навчальний матеріал із дисциплін, що мав намір викладати претендент; 3) читав публічну лекцію (перед сенатом і професорами університету, зазвичай декан допускав на лекцію і сторонніх слухачів). За умови успішного проходження всіх етапів габілітації, затвердження її міністром віровизнань і освіти кандидатів надавали *veniam legendi* (дозвіл викладати).

⁴⁶ Держархів Львівської обл. – Ф. 26. – Оп. 5. – Спр. 1809. – Арк. 26–27, 31.

** Варто зауважити, що М. Зобків того ж року на основі тієї ж наукової праці успішно габілітувався у Загребському університеті.

⁴⁷ Мудрий В. Змагання за українські університети в Галичині. – Львів; Нью-Йорк, 1999. – С. 50–51.

⁴⁸ Андрусак Т. Михайло Зобків – визначний український вчений-правник // Рогатинська земля: історія та сучасність. Матеріали першої наукової конференції (м. Рогатин, 24–25 березня 1995 р.). – Львів; Рогатин, 1995. – С. 198; Мудрий В. Змагання за українські університети в Галичині... – С. 50–51.

приятні до письменника намісника Галичини К. Бадені⁴⁹. Свого часу до захисту не прийняли також дисертацію філолога К. Студинського, який на її підставі відразу ж після цього одержав право на викладання (*veniam legendi*) у Краківському університеті. Лише згодом, за сприятливіших обставин, молодого науковця запросили до Львова. На початку ХХ ст. через протидію університетської влади змушений був забрати своє клопотання про допуск до габілітації математик В. Левицький⁵⁰.

Така політика університетської влади мала очікувані результати. Відсоток викладачів-українців у навчальному закладі щодо загальної кількості педагогічного персоналу був вкрай низьким. Наприклад, у 1880/1881 н. р. в університеті працювало 10 українців, а в 1913/1914 – лише 16, тоді як чисельність усіх викладачів зросла майже учетверо – з 56 у 1880/1881 н. р. до 222-х у 1913/1914 н. р. (табл. 9).

Таблиця 9

Кількість викладачів українців у Львівському університеті в 1880–1914 рр.⁵¹

Навчальний рік	Загальна кількість викладачів	Викладачі-українці	Частка викладачів-українців, %
1880/1881	56	10	16,07
1890/1891	63	12	19,04
1900/1901	147	13	8,84
1910/1911	219	14	6,39
1913/1914	222	16	7,21

Реалізація чи відсутність можливості реалізації права на здобуття вищої освіти залежали також від соціального статусу і фінансового становища молоді. Більшість українських студентів походили з незаможних селянських та священничих родин і дуже часто не мали змоги оплатити навчання й власне утримання*. З-поміж усіх галицьких вищих шкіл найдорожчим було навчання у Львівському університеті. Там

⁴⁹ Білоніжка П. З історії Франкової габілітації // Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин: матеріали міжнародної наукової конференції (м. Львів, 25–27 вересня 1996 р.). – Львів: Світ, 1998. – С. 62–65.

⁵⁰ Грушевський М. С. Из польсько-українських стосунків Галичини (Кілька ілюстрацій до питання: автономія обласна чи національно-територіальна) // Грушевський М. С. Твори: у 50-ти т. / [редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань]. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1894–1907)”. – С. 500.

⁵¹ Благий В. Структура та викладацький склад вищих шкіл Львова на початку ХХ ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2000. – Вип. 35–36. – С. 216; Rocznik statystyki Galicyi. – R. V: 1894–1897. – S. 72; Podręcznik statystyki Galicyi... – S. 102; Skład c.k. Uniwersytetu imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie w roku 1880/1. – Lwów, 1880. – S. 5–11; C.k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1910/1911. – Lwów, 1910. – S. 5–30; C.k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1913/1914. – Lwów, 1913. – S. 5–31; C. k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład uniwersytetu i program wykładów w półroczu zimowym 1890/1. – Lwów, 1890. – S. 4–21; C. k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład uniwersytetu i program wykładów w zimowym półroczu 1900/1901. – Lwów, 1900. – S. 4–24.

* В Австро-Угорщині вища освіта була платною – від лекційних і практичних занять до складання іспитів та вироблення необхідних документів.

діяла попередня оплата за відвідування занять. За університетським статутом від 2 липня 1850 р. мінімальна плата за годину тижневого навантаження становила 2 кор. 10 гел.* у семестр⁵². Якщо припустити, що в середньому студенти відвідували 3–6 курсів⁵³ за семестр, то сумарна вартість навчання була досить значною. Наприклад, за свідченнями сучасника, на юридичному факультеті в 1910 р. оплата за лекційні та практичні заняття становила в середньому 40 кор. у семестр⁵⁴. Найдорожчим було навчання на медичному факультеті⁵⁵. Студенти Львівського університету додатково вносили спеціальну плату за запис на навчання, на розвиток бібліотеки тощо⁵⁶.

Приблизно на такому ж рівні була вартість навчання і в ЛПШ. У цьому закладі звичайні** слухачі платили 30 кор. за семестр, надзвичайні – залежно від кількості відвідуваних курсів (по 2 кор. за навчальну дисципліну). Окремо нараховувалися оплата за користування лабораторіями (30 кор.) й імматрикуляційна такса*** (10 кор.)⁵⁷.

Чи не найбільш важливим питанням для студента була оплата помешкання і харчування. Проживання у Львові в середині 1890-х років коштувало щонайменше 60 кор. на місяць⁵⁸. У наступні роки ця сума зростала. Як правило, половину її витрачали на оплату невеличкої кімнати, решту – на одяг і харчування⁵⁹. Якщо порівняти вартість утримання студента у Львові та Кракові, то вона була приблизно однаковою. Видатки ж на проживання студентів в інших регіонах імперії (у Відні чи Празі) були набагато більшими. Скласти картину витрат на утримання студентів можемо на підставі записів відомого галицького громадського діяча Олександра Барвінського, сини якого – Василь і Роман – навчалися відповідно у Празькому

* Крона (корона) – грошова одиниця, введена в обіг в Австро-Угорській імперії у результаті грошової реформи 1892 р. До того у країні використовували гульдени (флорини), які поділялися на 100 крейцерів. Утім більш поширеною була напівофіційна назва гульдена “золотий ринський”. Співвідношення між старою і новою валютою було таким: 1 гульден = 2 кронам, 1 крейцер = 2 геллерам. Гульден паралельно з кроною перебував в обігу до 1899 р.

⁵² С. к. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład uniwersytetu i program wykładów w półroczu zimowym 1906/1907. – Lwów, 1906. – S. 2.

⁵³ Держархів Львівської обл. – Ф. 26. – Оп. 15. – Спр. 110. – Арк. 17–19, 35–37, 247–249, 293–295; Спр. 603. – Арк. 2–7, 17–20.

⁵⁴ Żylski K. Stosunki materialne i intelektualne wśród młodzieży prawniczej uniwersytetu lwowskiego na podstawie badań z roku 1910. – Lwów, 1912. – S. 42.

⁵⁵ Благий В. Студенти-медики Львівського університету на початку ХХ ст. (1900–1914 рр.) // Львів: місто–суспільство–культура: зб. наук. праць. – Львів, 1999. – Т. 3. – С. 415.

⁵⁶ Zbiór ustaw uniwersyteckich. – Lwów, 1908. – S. 90–91.

** Студенти вищих навчальних закладів за правами й обов’язками поділялися на звичайних (ординарних) і надзвичайних (екстраординарних). Перші складали державні іспити, отримували диплом, могли здобути науковий ступінь доктора наук. Надзвичайні мали право для поглиблення знань відвідувати заняття тільки з окремих предметів. За це вони отримували лише посвідчення.

*** Імматрикуляційна такса – спеціально фіксована плата за запис на навчання. У ЛПШ її вносили лише раз – при першому вступі до навчального закладу.

⁵⁷ Держархів Львівської обл. – Ф. 27 (Вища політехнічна школа у Львові). – Оп. 2. – Спр. 218. – Арк. 3–4.

⁵⁸ Шухевич С. Моє життя: Спогади. – Лондон: Видання Української видавничої спілки, 1991. – С. 161.

⁵⁹ Журавлі повертаються...: З епістолярної спадщини Богдана Лепкого / [упоряд., авт. передм., прим. і коментарів В. Качкан]. – Львів, 2001. – С. 135, 137.

університеті й Академії мистецтв у Кракові. Наприклад, у 1910/1911 н. р. проживання Василя у Празі обходилося батькові приблизно у 96 зол. рин., а Романа у Кракові – у 48 зол. рин. на місяць⁶⁰. З огляду на таку ситуацію можна зробити висновок, що за межами Галичини, як правило, навчалися вихідці із заможних сімей.

Фінансове становище молоді часто було визначальним чинником, що впливав на вибір навчального закладу і факультету. Вступаючи до Львівського університету, більшість українців записувалася на теологічний та юридичний факультети, де вартість навчання була порівняно невисокою. Студенти, що здобували богословську освіту, майже все необхідне для навчання отримували безкоштовно. На юридичному факультеті освітній процес був побудований так, що студентові достатньо було лише записатися в університет, студіювати дисципліни вдома (на провінції) і приїжджати до Львова лише для складання іспитів⁶¹. Така практика була досить поширеною. Зокрема, в 1913 р. із понад 1 000 українських студентів, що навчалися у Львові, заледве 160 постійно перебували в місті, решта – на провінції⁶².

Для підтримки здібної, але незаможної молоді навчальні заклади, а також громадські організації чи приватні особи засновували спеціальні стипендійні фонди. Значну роботу здійснило Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ), особливо М. Грушевський як його голова. За ініціативи професора для матеріальної підтримки молодих науковців-українознавців при НТШ було засновано низку стипендійних фондів (академічний резервний фонд; допомоговий фонд ім. А. Бончевського; стипендійний фонд ім. О. Огоновського; стипендіальний фонд ім. О. Кониського; стипендійний фонд ім. Я. Головацького; стипендійний фонд ім. І. Франка тощо)⁶³. Щороку з них надавали кілька стипендій для навчання найбільш здібної молоді у вищих навчальних закладах Львова і за кордоном.

Оскільки основна кількість українських студентів походила з провінції, то для них найперше завдання полягало в пошуку недорогого житла. Однак це не завжди вдавалося. Умови проживання студентської молоді зовсім не відповідали санітарно-гігієнічним вимогам. Зазвичай у кімнаті мешкало декілька осіб, які заважали один одному нормально навчатися. Подібною була ситуація і з харчуванням. Через відсутність коштів денний раціон студента найчастіше обмежувався дешевим супом, хлібом або картоплею⁶⁴. Іноді навіть доводилося голодувати. М. Грушевський, вказуючи на складне становище студентів, писав, що вони “обідають що другий або що третій день, а вечеряють ще рідше”⁶⁵. У деяких випадках матеріальна скрута навіть була причиною суїцидів серед молоді. Так, у 1913 р.

⁶⁰ ЛННБ. Відділ рукописів. – Ф. 11 (Барвінські). – Спр. 4104 / п. 235. – Арк. 49–50.

⁶¹ *Шухевич С.* Моє життя... – С. 161.

⁶² *Грушевський М.* На українські теми. Батьки і діти // Літературно-науковий вісник. – Т. 61, кн. 3. – Київ, 1913. – С. 435.

⁶³ *Савенко В.* Діяльність НШТ в українознавчій сфері (кінець XIX – початок XX ст.) // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – Тернопіль: В-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. – Вип. 5, ч. 1. – С. 111.

⁶⁴ *Гавриш В.* Моя Канада і я. Спогади й розповіді про українських піонерів у Канаді. – Едмонтон, 1974. – С. 180–181.

⁶⁵ *Грушевський М. С.* В справі “Академічного дому” // Грушевський М. С. Твори: у 50-ти т. / [редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань]. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1894–1907)”. – С. 235.

студент юридичного факультету Львівського університету Ю. Ключик через брак засобів до існування кинувся під поїзд⁶⁶.

Щоб зарадити такій ситуації, певну фінансову підтримку молоді почали надавати студентські організації. У товариствах “Академічне братство”, “Ватра”, “Друг”, “Академічна громада” створювали спеціальні фонди, кошти яких використовували суто для надання кредитів і безповоротних допомог бідним студентам⁶⁷. Втім, такі заходи не були надто ефективними. По-перше, тому що видатки на допомогу постійно збільшувались, хоча джерела поповнення казни організацій залишалися обмеженими. По-друге, боржники не поспішали повертати борги. Часто це відбувалося за кілька років і вже в судовому порядку⁶⁸. Така ситуація поглиблювала фінансову скруту самих молодіжних організацій і спонукала їх обмежувати або взагалі згортати допомогову діяльність.

Незачислені українські студенти, щоб оплатити своє утримання, змушені були поєднувати навчання з роботою. За невелику платню вони працювали в різних державних установах, приватних фірмах і канцеляриях, займалися репетиторством. Це потребувало від молоді чималих зусиль та впливало на якість навчання. Як згадував І. Макух, “боротьба за хліб насущний – приватні лекції – забирали багато часу, й на особисту самоосвіту ... залишалося мало часу”⁶⁹. Загалом на 1910 р. навчання із трудовою діяльністю поєднували аж 95 % українських студентів⁷⁰.

Складні матеріальні умови змушували частину молоді залишати навчання, фізично виснажували її. Як зауважував М. Грушевський, “журба під час академічних студій не раз вичерпувала останні сили студента. Ця недбалість наша тяжко мстила суспільству, яке замість свіжих, енергійних діячів отримувало закатарованих зомлілих недобитків”⁷¹. Фінансова скрута, з якою стикалися студенти, позначалася на їхньому навчанні і, відповідно, на кваліфікації. Чимало юнаків через нестачу коштів мешкали в родичів на провінції і майже не відвідували заняття. Найяскравіше така ситуація виявлялася на юридичному факультеті Львівського університету. Зокрема, протягом зимового семестру 1910/1911 н. р. менше 7 % майбутніх правників регулярно були присутніми на заняттях⁷². Решта або працювали, або навчалися вдома. Для студентів, що працювали, навчання часто перетворювалося на другорядну справу⁷³. Матеріальна скрута також призводила до того, що чимало

⁶⁶ Шляхи (Львів). – 1913. – Ч. 3/5. – С. 57.

⁶⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 146 (Галицьке намісництво). – Оп. 58. – Спр. 466. – Арк. 36 зв.; Спр. 468. – Арк. 5; Спр. 469. – Арк. 3–3 зв.; Оп. 70. – Спр. 977. – Арк. 4.

⁶⁸ Держархів Львівської обл. – Ф. 297 (Товариство “Академічне братство” у Львові). – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 1–4.

⁶⁹ Макух І. На народній службі: Спогади. – Київ: Основні цінності, 2001. – С. 20.

⁷⁰ Когут О. В кривім зеркалі // Шляхи. – 1913. – Ч. 2. – С. 23.

⁷¹ Грушевський М. Що зробити з “академічним фондом”? // Літературно-науковий вісник. – 1902. – Т. 20, кн. 10–12. – С. 52.

⁷² Благий В.Б. Студентство Львівського університету в 1900–1914 роках: історико-соціологічний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 “Історія України”. – Львів, 2003. – С. 10.

⁷³ N.M. Młodziez prawnicza // Gazeta Narodowa. – 1911. – № 222. – S 2.

українських студентів декілька років навчалися на одному курсі. За підрахунками В. Бабяка, своєчасно закінчували студії лише 13,04 % української молоді⁷⁴.

Особливої уваги заслуговує проблема врахування гендерних особливостей у тогочасній системі вищої освіти. В Австро-Угорщині жінки, незважаючи на свою національність чи етнічну належність, одержали юридичне право навчатися в університетах у 1897 р. Доти їм можна було відвідувати університетські виклади лише як госпітанткам (вільне відвідування занять без складання іспитів, без будь-яких документів, що засвідчували вивчення навчального матеріалу з певної дисципліни)⁷⁵. Чимало жінок, що прагнули здобути вищу освіту, змушені були навчатися за кордоном – у Швейцарії, Англії, Бельгії, Франції⁷⁶. Як приклад, С. Окуневська (в заміжжі – Морачевська) – перша українка-лікар у Галичині. Медичний фах вона здобула в Цюрихському університеті, який закінчила в 1894 р.⁷⁷

З 1897 р. в австрійських університетах жінки одержали право як звичайні та надзвичайні слухачки студіювати дисципліни лише на філософських факультетах, а з вересня 1900 р. – і на медичних. Також дівчата здобули право складати докторські іспити⁷⁸. До того часу більшість жінок або опановували професію вчительки, або навчалися самостійно вдома. Таку ситуацію вдало характеризувала відома галицька письменниця Н. Кобринська в листі до Г. Барвінок від 24 квітня 1886 р.: “Перед нашим жіноцтвом замкнена дорога до вищої науки, і щоби набути ширших відомостей, лишається їм лиш один спосіб – читання книжок, та і той не доводить до пожаданих результатів”⁷⁹.

З 1897 по 1914 рр. спостерігалася чітка тенденція до збільшення кількості студенток. Найбільше їх навчалася на філософському факультеті. Напередодні Першої світової війни частка жінок становила 36,26 % усіх слухачів-філософів. На медичному факультеті чисельність студенток упродовж вказаного періоду зросла від 3,14 до 16,01 %. А загалом по університеті в 1914 р. їх налічувалося 609 осіб (10,4 %) ⁸⁰.

Одержаним правом найперше скористалися студентки польської та єврейської національностей. Саме вони чисельно домінували у Львівському університеті. Частка українських була незначною, коливалась у межах 7 %⁸¹. За даними

⁷⁴ Бабяк В. В якім проценті кінчить студії наша академічна молодіж? // Діло. – 1913. – Ч. 18.

⁷⁵ Zbiór ustaw i rozporządzeń administracyjnych / [pod.red. J. Piwockiego]. – Lwów, 1901. – Т. 3. – S. 822.

⁷⁶ Kobluszewska J. Polki na uniwersytetach – trudne początki [Електронний ресурс] // Sensus Historiae. – 2017. – Vol. 26. – S. 44. – Режим доступу: <http://www.sensushistoriae.epigram.eu/index.php/czasopismo/article/viewFile/363/370>

⁷⁷ Українські лікарі Прикарпаття / [упоряд. П. Арсенич, П. Білянський, С. Генік]. – Коломия: Вік, 1995. – С. 60.

⁷⁸ Zbiór ustaw i rozporządzeń administracyjnych. – Т. 3. – S. 822–825; Zbiór ustaw uniwersyteckich z dodatkiem niektórych innych ustaw i przepisów młodzieży uniwersyteckiej potrzebnych. – Lwów, 1903. – S. 137–141.

⁷⁹ Кобринська Н. І. Вибрані твори. – Київ: Дніпро, 1980. – С. 394–395.

⁸⁰ Благий В. Студентки Львівського університету в 1897–1914 роках // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1998. – Вип. 33. – С. 133; Маланчук-Рибак О. Освіта жінок Східної Галичини кінця XIX – початку XX ст.: прагнення, можливості, реалізація // Розвиток української та польської освіти і педагогічної думки (XIX–XXI ст.). – Львів, 2018. – Т. 8. Жіноча освіта і просвітництво в Україні та Польщі (кінець XIX – початок XXI ст.): зб. наук. праць / [за ред. Д. Герцюка і І. Мицишин]. – С. 20–21.

⁸¹ Благий В. Студентки Львівського університету... – С. 137.

М. Богачевської-Хом'як, до 1914 р. загалом лише 50 українок здобули вищу освіту⁸². Причини цього треба шукати насамперед у дискримінації українського населення в галузі середньої освіти, в суспільній думці, яка відводила жінці роль матері й дружини⁸³. Чисельність студенток також залежала від матеріального становища їхніх батьків та спроможності оплати навчання. Наприклад, у Львівському університеті в 1913/1914 н. р. дисципліни студіювали українки, які походили з родин селян, урядовців, учителів і лікарів⁸⁴.

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. у Галичині попри конституційні реформи, розширення автономії на місцях, зростання соціального престижу вищої освіти, розширення мережі вищих шкіл народи й етнічні групи краю так і не змогли здобути рівні права й можливості в галузі вищої освіти. Незважаючи на законодавче декларування такої рівності, на практиці спостерігалось ігнорування, а подекуди й відверта дискримінація представників певних етносів у системі вищої освіти, нівелювання їх конституційного права навчатися рідною мовою. По суті, вища школа в Галичині перетворилася на осередок освіти чисельно домінантного народу в краї – поляків. І хоча вищі навчальні заклади відіграють вирішальну роль у процесі формування інтелектуальної еліти, вони аж ніяк не сприяли становленню української, єврейської чи німецької інтелігенції. Причини цього треба шукати як у несприятливій для цих етносів політичній кон'юктурі в Галичині, особливостях функціонування вищої школи, мовній політиці в освіті, так і у фінансових обставинах, що часто перетворювалися на нездоланні перешкоди, особливо для українського населення. виправити ці недоліки намагалися викладачі через впровадження додаткових практичних занять українською мовою, студентські товариства через фінансову підтримку молоді. Але цих кроків було недостатньо. Ігнорування владою освітніх потреб і запитів українського народу зумовило його організовану боротьбу за створення власного університету. Ідея національної вищої школи на початку XX ст. стала однією з головних вимог українських політиків і політичних партій, громадськості загалом. Та початок Першої світової війни перешкодив її практичному втіленню.

⁸² *Богачевська-Хом'як М.* Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884–1939. – Київ: Либідь, 1995. – С. 104.

⁸³ *Мисак Н.* Жіноча освіта і гендерні стереотипи в українському середовищі Галичини наприкінці XIX – на початку XX ст. // *Розвиток української та польської освіти і педагогічної думки (XIX–XXI ст.).* – Львів, 2018. – Т. 8. Жіноча освіта і просвітництво в Україні та Польщі (кінець XIX – початок XXI ст.): зб. наук. праць / [за ред. Д. Герцюка і І. Мицишин]. – С. 28–45.

⁸⁴ *Благий В.* Студентки Львівського університету... – С. 137.

Володимир ПАШУК

ТОВАРИСТВО “ПРОСВІТА”: СПРИЯННЯ ФОРМУВАННЮ НАРОДНОГО ШКІЛЬНИЦТВА ТА ГІМНАЗІЙНОЇ ОСВІТИ В ГАЛИЧИНІ: ІДЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ Й ДІЯЛЬНІСТЬ (1868–70-ті роки ХІХ століття)

Товариство “Просвіта” свою діяльність планувало поширювати на дорослу частину суспільства, що передбачали його цілі та завдання. Однак у видавничому репертуарі поряд із друками загального спрямування, знаходимо і шкільні підручники. Тому логічним буде запитання: що спонукало цю орієнтовану на дорослу аудиторію структуру звернути увагу на потреби школи. Водночас закономірне й питання важливості такого чину для тогочасної освіти русинів Галичини. Для з’ясування передумов появи підручників для середньої школи доцільно перш за все визначити ідеологічні засади, на основі яких вибудовувала свою діяльність “Просвіта”; статутні положення, що стосувалися шкільництва й освіти молоді; схарактеризувати дидактичні видання, що вийшли під брендом товариства; висвітлити їх значення для формування народної гімназійної освіти у краї.

Ідеологічні засади організації були проголошені на установчих зборах 8 грудня 1868 р. Тоді міркування щодо шкільництва виголосили два промовці. Перший із них – А. Січинський, – зосереджуючи виняткову увагу на просвіті дорослих, також вказав на тогочасні проблеми, пов’язані зі шкільною освітою. Критикуючи наявні галицькі видання, серед них і підручники, він наголосив, що “у нас досі ані одна людяна книжка для народу не появилася, що отже наш народ доселі майже нічого не читав”, а книги для шкіл народних – “така дрянь, такі не практичні і сухі, що дитина, висидівши кілька літ в школі... від всякої книжки... відхрещується”. Тому одним із найважливіших завдань мало стати “охоту до читання розбудити”¹. У цьому фрагменті виступу лише вказано на проблеми шкільних книжок, однак нічого не сказано про готовність товариства їх вирішити. Хоч відзначено, що цей негаразд необхідно поборювати і заохотити народ до читання. Гіпотетично це могло передбачати зміни й у підходах щодо написання шкільних підручників.

Другим, хто звернув увагу на народну освіту й пов’язав її зі створюваною інституцією, був Євген Згарський. Він, на відміну від попередників, свою промову (опублікована в реферативному викладі) присвятив суто школі. Визначаючи мету майбутньої діяльності, він, як і його попередник, наголосив: “... вчинити потреба, щоби простий народ до тої ступени розвою духовного привести, щоби він книжки популярні читати

¹ *Пашук В.* Маніфестація ідейних засад Товариства “Просвіта” // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2010. – Вип. 19: “Просвіта” – оберіг незалежності та соборності України. – С. 34–56.

хотів”. Далі вказав спосіб, як саме це доцільно здійснити. Його головна думка така: для досягнення потрібного успіху необхідно реалізовувати задум через “школу народню”. У його баченні ця народна школа “має кращу і більш величаву задачу, чим школи нижші для висших верств”, бо коли останні лише готують майбутню інтелігенцію для вищої освіти, то “школа народня має назначити прямоване цілої житні селянина, має показати йому путь, котрим він даліше йти має”. Тому, за версією доповідача, саме з цього і треба було починати просвіту “народню”. Ця “народня” школа мала виконати важливі завдання: розбудити цікавість селянина й “завести его в світ поступу”. Для того необхідно було “зложити добрі читанки, котрі найголовнішу задачу сповнити мають”. Вони, підготовлені окремо по роках навчання, мали дати дитині поняття “о товаристві людськїм, зачавши від його домашнього життя, аж до найвищих верстов, даліше... держави. На підставі сего дасться завести легоньку загальну історію і попри те землєпись популярну, а потом інші вже науки”. Це, на думку промовця, мало розбудити цікавість дитини й заохотити її до дальшого пізнання. Для формування логічного мислення поступово поряд із читанкою варто було запровадити арифметику. Для розширення навчання практикувати додаткову популяризацію знань “при недільних читаннях у школі повторюючій”.

Однак, на переконання Є. Згарського, обмежуватися народними школами, орієнтованими лише на дітей, не можна, бо засвоєні знання будуть втрачені – “би... пропали без сліду”. Про це свідчить наявний стан речей. Хоч у краї вже “сорок або й більше літ тривають школи, подибуємо не багато письменних, а ще менше хоч крихточку огладжених людей”. Дуже важливим мало стати подальше провадження народу з боку просвіченої верстви, “котра стала би йому учителем в дальшій житні”. Тому “ціла вага лежить, отже, на інтелігенції народу руського, щоби тая дійсно зділалась інтелігенцією руською..., підводила його до себе..., просвічала своїм розумом темряву духовну селянина, щоби вона засівала старанно розоране школою народне поле”.

Загалом думки Ф. Заревича суттєво відрізнялися від міркувань попередніх ораторів. Якщо ті трактували товариство перш за все як видавничу організацію, то він виступав за диференційований підхід. Для дітей – народна школа та недільні “повторюючі школи”, а для дорослих – незрозуміла форма опіки інтелігенції, яку товариство повинно “приспосувати” для цього завдання. Народні школи мали бути вищими за наявні “нижчі” навчальні заклади й давати знання про загальне життєве “прямування”. З цього випливало, що “Просвіта” повинна була стати навчально-виховною інституцією і для простого народу (дітей та дорослих), і для інтелігенції. Диференційованими – ймовірні засоби та предмети дії: для дітей – читанки з інформацією про суспільну організацію (від сім’ї до держави), підручники із загальної історії, популярної географії, арифметики й інших предметів; для дорослих – тільки зусилля інтелігенції, яка мала здійснювати просвічене ведення селян по життю. Для потреб інтелігенції промовець радив видавати белетристику руською мовою й так повертати її в національне русло.

Такий підхід і викладені ідеї були аморфними й незрозумілими. Зокрема не розтлумачено поняття “народна школа” і не роз’яснено змісту й форми роботи інтелігенції щодо простого народу – лише заклики. Можливо, виклад промови у “Правді” був не надто повним, однак навряд чи це могло повністю змінити суть

ідей. Передбачувані результати подано також дещо загально, оскільки здобутком товариства мав стати “свідомий народ”, але що під цим розуміли – не вказано. Більш чіткими видаються думки про засади задуму, висловлені наприкінці промови, за якими треба творити самих себе, тобто самим влаштовувати власну долю, самим вирішувати власні проблеми, де інтелігенція повинна відіграти головну творчу функцію. Тому одним із завдань товариства мало стати об’єднання інтелігенції з простим народом. І в цій важливій справі “самотворення” народу, суспільства основну роль відведено шкільництву.

Оцінюючи виступ адепта нової школи, треба відзначити, що його ідеї суперечили нормам статуту “Просвіти”, цілі й завдання якої були орієнтовані на покращення освіченості дорослих і в принципі не йшлося про творення школи в будь-якому варіанті. Все ж можна відзначити, що питання шкільництва тодішніх русинів було і важливим, і складним. У промовах вказані негативні аспекти, що неабияк гальмували просвітницьку діяльність і що їх необхідно ліквідувати. Однак в основних виступах (промова Є. Згарського їх не стосувалася), крім критики стану чи якості тодішніх шкіл, чітких кроків чи ідей, спрямованих на покращення справ, не вказано. Це означало, що творці “Просвіти” хоч і усвідомлювали важливість освіти дітей та реалістично оцінювали стан справ у цьому, однак не визначали ідеологічно обґрунтованих, дієвих кроків щодо покращення галицького шкільництва. Ця часткова позиція відображена у статутній діяльності інституції. Хоч жоден статут не визначав своєю “метою” сприяти шкільництву, однак у “засадах” такі норми та дії були передбачені.

Відповідно, починаючи з другого статуту, прийнятого в 1870 р., внесено положення, що стосувалися підтримки освітньої справи у краї. У розділі “Ціль Товариства й об’єм діланья” § 2, пункт а (далі п.) вказано, що для досягнення цілі передбачено “видавання діл в язиці руськім для образованої верстви, для ужитку в школах, особливо ж видавання діл популярних...”. Згідно з п. д товариство планувало: “...заведення бурс, т. є. закладів в котрих би убога молодіж учащаюча до шкіл знаходила приміщення, прокормлення і підмогу в науках, в котрих би також по можливості обучалася географії, історії і статистиці рідного краю, і в інших предметах, котрих научитися в публічних школах не мала б достатньої спосібності”. У п. ж вказано на доцільність “вспирання матеріальне (о скільки фонди позволять) заслужених літератів, учителів шкіл народних і учащоїся молодіжі стипендіями, преміями й іншими способами”². Ці положення, які стосувалися шкільництва, тиражовано і в наступних інституційних документах із незначними змінами.

У третій редакції за 1882 р. статуту, прийнятого в 1876 р., у тому ж § 2 ці норми повторено або повністю, або з певними корективами. Відповідно п. а продубльовано без змін, п. д подано у скороченому варіанті й новій редакції (зміни виділено курсивом), тому він мав такий зміст: “...заведення бурс, т. є. закладів в котрих би убога *уталанована* молодіж *руська відповідно до своєї здібності і потреб руського народу виховувалась*”. Зміст п. ж із другого статуту продубльовано без змін, лише подано це під літерою “и”. Нових пунктів чи формулювань щодо педагогічної справи не внесено³.

² Другий Статут Товариства “Просвіта”. 1870 р. // Товариство “Просвіта” у Львові. Статути. – Львів, 1999. – С. 26–27.

³ Третій Статут Товариства “Просвіта”. 1876 р. Редакція Статуту за 1882 р. // Там само. – С. 36–37.

У четвертому статуті, прийнятому в 1891 р., в якому метою визначено не лише “просвіту”, а й “піднесення добробуту руського народу”, у § 2 п. а подано в новій редакції без згадування “школи”; п. ж повністю відповідав змісту п. д редакції третього статуту, як і п. к четвертого відповідав п. и третього організаційного документа⁴. Загалом, згідно з новим формулюванням попередніх норм, простежується звуження сфери впливу товариства на шкільництво.

Однак у положеннях п’ятого статуту, який набрав чинності в 1913 р., можемо відзначити зміну просвітянської політики щодо освітньої справи. У традиційному § 2 з положень із попередніх документів збережено лише одне – п. д: “...запомагання матеріальне письменників, артистів, учених, учителів народних і образуючої молоді стипендіями, преміями і іншими способами”. Новий підхід засвідчили в цьому статуті два пункти: “з) уладжування і ведення шкіл: народних, середніх і вищих, як також шкіл господарських, торговельних, ремісничих і промислових з мовою викладання українською, – зглядно після потреб іншою, – та устроювання курсів для неграмотних і курсів для доповнюючої і підготовляючої науки, як також курсів торговельних, рільничих, промислових і домашнього господарства”; “і) закладання і ведення бурс, загоронок, захистів, діточих городів, вакаційних осель і інших добродійних заведень в яких виховувалася би убога і талановита молодіж відповідно до своїх здібностей і потреб українського народу”⁵. У шостому статуті всі ці положення продубльовано без змін⁶.

Зміна просвітянського курсу стосувалася насамперед переорієнтації від допомоги, підтримки шкільництва до дій, спрямованих на творення власної національної освітньої системи через заснування та ведення навчальних закладів усіх трьох типів: народних, тобто початкових, середніх і вищих, зокрема й професійних. Окрім того, при збереженні наявної норми про створення бурс для українських дітей краю введено нові положення, що передбачали заснування дошкільних дитячих закладів, які мали, серед іншого, й освітню функцію.

Загалом регламентовані положення, починаючи з другого статуту від 1870 р., передбачали підтримку шкільництва та декларували намір сприяти через бурси, просвітянські видання й матеріальну допомогу у здобуванні освіти учнівській молоді; починаючи з п’ятого статуту, норми якого продубльовано в шостому останньому чинному інституційному документі, визначали орієнтацію товариства на створення та ведення дошкільних загальноосвітніх закладів, шкіл фахової підготовки та закладів вищої освіти. Це означало, що “Просвіта” взяла на себе обов’язок здійснювати комплексні організаційні заходи, що сприяли б навчання рідною мовою молоді всіх вікових категорій – від дитячого садочка до професійної й вищої школи. Все це дає підстави стверджувати, що в перші роки діяльності товариство орієнтувалося лише на загальну підтримку народної освіти. Чіткішими були наміри щодо матеріальної підтримки учнів, педагогів та задекларовано потребу ведення бурси. Намірів друкувати шкільні підручники тоді не задекларовано. Все ж “Просвіта” в перші роки діяльності вдалася до цього. Відтак цілком закономірне запитання: а що спонукало товариство започаткувати видання підручників, до того ж призначених саме для гімназії?

⁴ Четвертий Статут Товариства “Просвіта”. 1891 р. // Там само. – С. 47–48.

⁵ П’ятий Статут Товариства “Просвіта”. 1913 р. // Там само. – С. 77–78.

⁶ Шостий Статут Товариства “Просвіта”. 1924 р. // Там само. – С. 99.

Насамперед відзначу, що в цій справі основним мотиваційним чинником були австрійські конституційні реформи і їх наслідки для Галицького краю загалом та тогочасної середньої, власне гімназійної, освіти зокрема. У цьому контексті доречно відзначити, що відповідні політичні процеси в Габсбурзькій імперії не були однозначними й мали різні підходи та вияви. Не були вони такими і щодо русинів. Віденський уряд, потрапивши у складні обставини, з одного боку, шукав союзників, а з другого – намагався задобрити внутрішніх противників – перш за все угорську, польську і не тільки шляхти. Тому змушений був лавірувати між різними силами. У цій політичній комбінації русини одержали певні шанси на посилення, а радше, відновлення своїх позицій у краї.

Відповідно, в процесі конституційних реформ, започаткованих у 1860 р., зроблено часткові поступки галицьким русинам у сфері середньої освіти. Міністерський лист від 17 квітня 1863 р. дозволив викладання деяких предметів українською мовою у Львівській академічній гімназії за умови наявності відповідних підручників і викладачів⁷. Цей урядовий наказ згодом знайшов продовження та розвиток, що зміцнило й посилювало позиції русинів у цій царині.

Рішенням від 13 лютого 1867 р. польська мова введена як урядова в “Статут крайовий”. Цього ж року прийнято постанову, за якою мову навчання в початкових школах визначали ті, хто їх утримував, у межах вибору між польською та українською. Тоді ж польську як мову навчання запроваджено в середніх школах Галичини. Німецькими, як відомо, залишилися лише дві гімназії: у Бродах і Львові. Зрозуміло, що польська меншість галицького краю одержала від Відня неабиякі привілеї: частково вищу освіту, практично середню і мала вплив на формування початкової, оскільки право вибору мови навчання давало суттєві переваги полякам, а не українцям. Політика надання преференцій чужій для корінного населення польській мові не сприяла вирішенню наявних крайових проблем, а породжувала нові, що призводило до нового антагонізму між поляками та українцями й у сфері шкільництва, оскільки контроль за середньою та вищою школою з боку поляків ставив під сумнів перспективи суспільного розвитку для галицьких русинів.

Все ж Відень у тих процесах хоча б частково звернув увагу й на освітні потреби українців. У 1867/1868 н. р. українську мову запроваджено у Львівській академічній гімназії, однак лише в 4-х нижчих класах, і польську у вищих. Причина – відсутність підручників та “невиробленість” української мови настільки, щоб нею можна було викладати у вищих класах. Це відповідало дійсності – не було необхідних шкільних книжок, української термінології для навчальних предметів (наприклад термінів, які використовували у фізиці, математиці...). І ці питання треба було вирішувати швидко та якісно. За тих умов, враховуючи конкуренцію з поляками, долучення “Просвіти” до друкування дидактичних матеріалів означало підтримку народу в боротьбі за українську гімназію і опосередковано за національну, зокрема й вищу, освіту рідною мовою.

Загальну інформацію про передумови видання шкільних книжок подав С. Перський. Він писав, що виділ новоствореної інституції взявся за організацію не прогнозованої для себе справи зі складання анкети та вибору комітету фахівців, які мали зайнятися написанням українських підручників, зокрема творенням

⁷ Прикарпатская Русь под владением Австрии. Ф.И.С. (1850–1895). – Львів, 1896. – Ч. 2. – С. 221–222.

термінології та перекладом наявних посібників з іноземних мов. У 1870 р. провід видав відозву до фахівців про написання шкільних книжок і надсилання їх до “Просвіти”, повідомляючи при цьому про можливість оплати. Заклик мав успіх – рукописи приходили навіть із підросійської України⁸.

Цьому сприяли і представники проводу товариства, які обіймали важливі й впливові посади у крайових установах. Член виділу “Просвіти” директор Академічної гімназії о. Василь Льницький, що входив у склад Крайової шкільної ради, постарався, щоби справу видання підручників віддали “Просвіті”. А Ю. Лаврівський, голова товариства, подбав, щоби крайовий виділ надав цій справі допомогу з крайових фондів. У 1871 р. австрійське Міністерство освіти взяло на себе оплату авторів і фінансування друку підручників⁹. Зрозуміло, наведені дані дають лише загальне уявлення про цю важливу справу. А яким був початок дій, як розвивалися видавничі процеси – не вяснено. Для з’ясування цих та інших питань необхідно провести дослідження. Відповідно перебіг подій можна простежити лише на основі протоколів засідань проводу товариства. І відповідь на найперші закономірні запитання: як все починалося та що саме спонукало новостворену організацію вдатися до непередбачених ідеологічними засадами та статутними нормами дій – знаходимо у протокольних записках.

Початок видавництва шкільних підручників можемо датувати вереснем 1869 р. Вперше це питання підняли на засіданні виділу 27 вересня 1869 р. “Рішено на внесення Партицького дати літографувати зроблений ним переклад латинської граматики Шульца для 4. класи гімназійальної в 100 примірниках, і природну історію для першої класи уложену через проф. Полянського, також в 100 примірниках”¹⁰. У покажчику видань товариства “Просвіта” зазначено, що вказані видання опубліковані того ж року: “Латинський синтаксис. Ч. 2”¹¹, підготована О. Партицьким “Латинська граматика в руській мові...”¹² та “Натуральна історія...”, підготовлена до друку М. Полянським¹³. Це означає, що, незважаючи на бажання присвятити свою діяльність просвіті дорослих, заснована наприкінці 1868 р. інституція вже в перший рік приступила до видання шкільних підручників українською або, як тоді було прийнято говорити, народною мовою. Відповідно можна ствердити, що починаючи з вересня 1869 р., товариство започаткувало друки, призначені для шкіл, насамперед для руської гімназії у Львові. При цьому відзначаю, що ці протокольні записи, беручи до уваги їхню специфіку, не розкривають факту прийняття відповідних рішень, процесу їхньої підготовки, не вказують на продуманий план дій чи концепцію. Лише констатація факту. Про попередні узгоджувальні дії, датовані

⁸ *Перський С.* Популярна історія Товариства “Просвіта”. – Львів, 1932. – С. 120.

⁹ Там само. – С. 121.

¹⁰ Протоколи Товариства “Просвіта”. – Т. 1 // Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 7628. – С. 14.

¹¹ Латинська синтаксис. – Львів, 1869. – Ч. 2: Наука о часах і способах. – 16 с.; Товариство “Просвіта” у Львові: покажчик видань 1868–1939. – Львів, 1996. – С. 24.

¹² [*Партицький О.*] Латинська граматика в руській мові для учеників академічної руської гімназії у Львові. – Львів, 1869, ? с. // Товариство “Просвіта” у Львові: покажчик видань 1868–1939. – Львів, 1996. – С. 25.

¹³ [*Полянський М.*] Натуральна історія для учеників академічної руської гімназії у Львові. – Львів, 1869, ? с. // Товариство “Просвіта” у Львові: покажчик видань 1868–1939. – Львів, 1996. – С. 26.

1870 р., ми знаємо, як зазначено вище, із тверджень С. Перського. Однак, беручи до уваги наведені архівні матеріали, інформацію цього історика “Просвіти” можемо сприймати з певними застереженнями і перенести їх зачаткування на 1869 р. Саме протоколи товариства, де зафіксовано інформацію про дії та підходи, що надали цій справі системності й організованості, – це найдостовірніше джерело. Основні дії, спрямовані на видання дидактичних матеріалів, та інші важливі заходи з підтримки народного шкільництва відбулися наступними роками.

Про зачаткування друку підручників офіційно заявлено на других загальних зборах товариства, що проходили у Львові 14(26) травня 1870 р. Тоді у звіті інформовано просвітян “о літографованю учебників (латинської граматики, природної історії, фізики) в руській язиці для учеників академічної гімназії...”¹⁴. Також на цьому зібранні на пропозицію К. Климковича прийнято важливу засадничу ухвалу: “...щоби товариство зайнялося видаваням шкільних книжок, особливо для шкіл середніх...”¹⁵. Це означало спроможність новоствореної інституції реагувати на виклики часу, що виявилось в корегуванні своїх “завдань” відповідно до насущних потреб суспільства, і доповнювати новими елементами визначений раніше курс. Відтак цією ухвалою введено у сферу інтересів і діяльності інституції новий сегмент, який конкретизував її політику опіки над шкільництвом через прийняття чітко визначеного виду діяльності. Одночасно це означало доповнення ідеологічних засад, бо стало визнанням насущної потреби активно сприяти формуванню народної школи, тобто розширити діяльність і на учнівську молодь.

Ці дії – практичні й ідеологічні – надали поштовху цій важливій справі, яка набула розвитку в наступні роки і причинилася, серед іншого, до забезпечення товариства необхідними технічними засобами. На першому засіданні новообраного віділу 27(15 ст. ст.) травня 1870 р. у п. 5 записано: “Партицький вносить: купити для товариства автографічну машину, через що ошадилось би много видатків, які поносить товариство з powodu літографованя руських учебників для гімназії, і інших літографованих робіт. Кошта закуплення такої машини вернуться в продовження одного або півтора року”. З цього приводу вирішено доручити вивчити “...Партицькому і Устияновичові найперше о скільки така машина буде придатна для товариства і скільки буде куштувати”¹⁶. На наступному засіданні 5 червня (24 травня ст. ст.) цього ж року заявлено: “Партицький і Устиянович доносять, що порозу[мівшись] з п. Надводським, взглядом куплення у нього автографічної машини, зовсім залізної конструкції, в ціні 100 з. р. до заплачення в кількох місячних ратах. На внесок п. Лавровського рішено подібну машину для товариства купити, однак же розважити, аби купити щось зовсім відповідного, і може здержатися до того часу поки товариство не має власного собі приміщення”¹⁷. Ймовірно, ця справа не була вирішена, і лише згодом, на засіданні проводу 5 листопада 1870 р., “...Прийнято внесення сов. Ільницького купити літографічну машину в ціні 80 зол. р.”¹⁸. Це означало, що видання підручників активізувало справу зачаткування технічного

¹⁴ ЦДІАЛ України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 7628. – С. 20.

¹⁵ Там само. – С. 21.

¹⁶ Там само. – С. 22–23.

¹⁷ Там само. – С. 23.

¹⁸ Там само. – С. 30.

оснащення інституції, що було особливо важливим для розвитку організації, яка основним видом діяльності декларувала видавничу сферу.

Про розгортання справи друку підручників свідчать ухвали наступних засідань виділу. На одному з них, що відбулося 15 (н. ст.) жовтня 1870 р., д-р Сушкевич озвучив пропозицію проф. Івана Верхратського “о видрукування його зоології (перевід з д-ра Новицького). Прийнято відписати п. Верхратському: виділ Просвіти радо приймає донесення в сім ділі до відомости; ззиває його щоб предложив свою працю передовсім до одобрення Раді школьній; по сім одобренню, Просвіта не залишить – по силах своїх – підпомогчи до видань друком”¹⁹. Однак і ця інформація не свідчить про готовність товариства сформулювати продумані й належно визначені підходи в цій справі та залучати до неї громадськість.

Все ж цей протокольний запис важливий, бо детальніше розкриває, щоправда частково, механізм прийняття проводом рішень щодо друку підручників. Перш ніж потрапити до друкарського верстата тексти мали пройти процедуру схвалення Крайової шкільної ради. Крім того, як бачимо, прийнятими були не лише оригінальні авторські праці, а й переклади наявних іноземних шкільних видань. Очевидно, це – свідчення прагматичного підходу й намагання швидко та оперативно забезпечити Академічну гімназію необхідними підручниками, чим закріпити її український статус.

А далі крок за кроком керівництво товариства здійснювало заходи, які надавали справі видання шкільних книжок організованої форми. Про це свідчить засідання правління 12 листопада 1870 р., на якому Ю. Лаврівський пропонував “застановитися над потребою зложити ширший кружок з людей з виділу і поза-виділових в цілі видання всіх книжок для шкіл гімназійських в язичу руським”. На цю пропозицію о. Ільницький інформував, “що починаєся уже збирати кільце професорів гімназійських ві Львові і поза Львовом з тою цілею. Справу відложено на будуче засідання”²⁰. Наступним кроком у справі налагодження продуманого видання шкільних книжок було зібрання виділових 8 грудня 1870 р., на якому вирішили вибрати “комітет з пп. Дейницького, Харкавого, Навроцького для зроблення відозви з завізванням до виготовлення книжок шкільних в язичі руським; у відозві має бути перелік всіх потрібних книжок; спімнено має бути що се діється з порученням і з ухвалою загального збору товариства”, і додано, що “Виділ постареться о ремунерованя всіх праць”²¹. На тому ж засіданні під п. 4 визначено відповідні цифрові норми, за якими: “Прийнято ремунерувати кожную працю одобрену і прийняту виділом, – від аркуша друкованого – оригіналу – 8 до 12 зол. р.; за переводи: до 8 зол. р.”²². Означена відозва підготована й схвалена на наступному засіданні виділу 10 грудня. Її мали надрукувати в “Основи” та “розіслати крім того в окремім відбитку до всіх гімназій в Галичині і Буковині... в 100 примірниках”²³.

Справа видавництва шкільних підручників, започаткована, організовувана і викладена у відозві, набувала розвитку й до неї долучалися галичани, які проживали в різних частинах імперії. Зокрема на зібранні виділу 31 грудня 1870 р. прочитано лист від І. Пулюя, в якому від імені віденської “Січі” він привітав

¹⁹ ЦДІАЛ України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 7628. – С. 29.

²⁰ Там само. – С. 30.

²¹ Там само. – С. 33.

²² Там само.

²³ Там само. – С. 34.

товариство з відозвою про шкільні книжки. Та “при сім доносить п. Пулюю, що має майже готову географію в руській язиці; постановлено відписати з подякуванням за декотрі добрі ради Січі; п. Пулюя запросити до якнайскоршого прислання своїх праць і освічення для котрих іменно кляс гімназійльних вони призначені; з відповідію п. Гладилловичові, котрий зложився також з географією, рішено зачекати аж до відповіді п. Пулюя. Так само має ся відповісти п. Верхратському, щоби все готове прислав до виділу”²⁴. Далі відзначено: “Так як зголосилися з переводом статистики для IV. кляси пп. Устиянович в Бродах і О. Барвінський в Бережанах, предложити сю працю першому; п. Барвінського запросити до переводу історії для V кл. гімназійльних”²⁵. На цьому ж засіданні прийнято нове положення, що стосувалося організації видання шкільних книжок: “... до справ книжок шкільних вибрати комісію, котра держала б засідання кожної среди і здавала справу виділові” про надіслані праці. До комісії обрано “пп. з виділу: Огоновський, Вахнянин, Дейницький, Климкович, дальше пп. Курилович, Дуткевич, Свистун, Савицький, Юнович”. Далі зазначено: “Виділ лишає комісії волю побільшатись через прибранє ще ... більше членів”²⁶. Зусилля “Просвіти” дали результати. Розширено підготовчі заходи, а також у 1870 р. побачила світ “Фізика для учеників академічної руської гімназії у Львові”²⁷. Розгортання основних процесів, пов’язаних із виданням шкільних підручників українською мовою, відбувалося наступними роками.

Перша інформація 1871 р., яка стосувалася цієї важливої справи, у протокольних записах датується 11 лютого. Вона свідчила про продовження реалізації задуму та, найперше, про подальший розвиток організаційних підходів їх доопрацювання і вдосконалення.

Насамперед можна відзначити, що на початок 1871 р. сформовані в основному організаційні підходи, мали продуману структуру та передбачали чітко визначені дії, їх послідовність і щодо підготовки праць до друку, і сам друк. Значна частина протокольних записів свідчить, що праця над підготовкою підручників до друку починалася із заяви про наявність відповідної ініціативи з боку авторів або автори самі зверталися до виділу із відповідними пропозиціями. Як це виглядало, які були з цього приводу повідомлення, пропозиції чи запити, ілюструють відповідні записи просвітянських протоколів за 1871 – початок 1872 рр., тобто часу розгортання організаційних дій, спрямованих на видання шкільних книжок. Відповідно, процедуру підготовки до друку дидактичних праць, а саме процес проходження обов’язкових регламентованих дій, можна простежити на прикладах кількох підручників, зокрема з психології.

Розгляд цього видання започатковано на засіданні проводу 25 лютого (н. с.) 1871 р. Тоді повідомлено, що “п. Вахнянин предкладає психологію п. К. Ганкевича в руській язиці; – той же автор просить ще й о тім, чи книжка буде друкована, – донесено йому найдальше до кінця марця”²⁸. На засіданні 18 березня того ж року вказано на інший важливий елемент підготовки видань – рецензування.

²⁴ ЦДІАЛ України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 7628. – С. 36.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. – С. 37.

²⁷ [Полянський М.] Фізика для учеників академічної руської гімназії у Львові. – Львів, 1870 // Товариство “Просвіта” у Львові: покажчик видань 1868–1939. – Львів, 1996. – С. 27.

²⁸ ЦДІАЛ України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 7628. – С. 46.

Тоді йшлося: “Відіслану професором Людкевичем за для браку часу Психологію К. Ганкевича, вислати для осудження [очевидно, для оцінення], щодо самої річі – директору гимназіяльному п. Попенському”²⁹. На наступному зібранні виділових 13 травня 1871 р. “...Постановлено просити дир. Бачинського о звернене психології Ганкевича”³⁰. Процес підготовки цього видання закінчився пізніше, про це свідчить інформація, оголошена на засіданні правління 29 червня 1871 р.: “Дир. Ильницький дає до відчитаня лист Полянського с Перемишля, разом з котрим той же звертає рукопис Психологію Дра Ганкевича. Ухвалено заслати подяковане Полянському – Ганкевичу заслати грязь [зміст] листу Полянського”³¹. Це означало, що працю з психології, яку К. Ганкевич подав через представника товариства до виділу, давали на оцінювання кільком рецензентам і цей процес, який контролював виділ, зокрема намагався його пришвидшити, тривав від 25 лютого до 29 червня.

Доречно відзначити, що в цьому часі ухвалено ще одну норму, яка створювала новий організаційний “механізм”, що мав сприяти реалізації задумів. На засіданні виділу 11 лютого 1871 р. “...Постановлено зробити записну книгу всіх поручень даних виділом поодиноким [окремим] виділовим, щоб контролювати виконання ухвал виділу; таку саму книгу [виготовити] для комітету до книжок шкільних”³².

На тому ж засіданні зафіксована інформація, яка вказувала на те, що дії товариства у справі підтримки шкільництва спричинили певний суспільний резонанс і засвідчили наявність напруженості взаємин між різними галицькими угрупованнями, які потрібно було полагоджувати. З цього приводу в п. 4 записано: “... п. Вахнянин доносить, що виділ Ради народної Перемиської прийняв поєдинчо до відомости відозву Просвіти про виготовлене учебників”. А далі: “Виділ приймає з подякою до відомости донесене п. Вахнянина, що на загальнім зборі тої ж Ради в Перемишлі на запитання для чого Просвіта не получає з Матицею, виясвив, що Матиця за для високости вкладок великій части русинів не приступна, і що відпер інсинуацію одного із членів Ради, будь то би Просвіта посідала які тайні фонди з котрих оплачує свої дешеві видання”³³.

У цьому часі знаходимо приклади, коли (принаймні протокольно) до виділу товариства зверталися зі своїми пропозиціями самі автори. Так, на нараді 17 червня 1871 р. “...Прийнято до відомости письмо п. Верхратського в котрім той же доносить, що виготовлює Ботаніку після Гікля (перевід), і запитує що ся діє з его зоологією і як робити мінералогію. Постановлено відписати: Зоологію дано до оцінення; з ботанікою най ся стримає аж до часу, коли Рада шкільна остаточно рішить щодо оригіналу” Е. Гікля³⁴. Згодом (22 червня): “Зоологію п. Верхратського рішено предложити до одобрення Комисії шкільній, обраної з рамена Ради Шкільної”³⁵. Її вердикт оголошено на засіданні проводу 23 вересня 1871 р.: “... п. Ильницький доносить, що зоологія Верхратського удобрена Радою шкільною”³⁶.

²⁹ ЦДІАЛ України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 7628. – С. 47.

³⁰ Там само. – С. 55.

³¹ Там само. – С. 62.

³² Там само. – С. 44.

³³ Там само.

³⁴ Там само. – С. 61.

³⁵ Там само. – С. 64.

³⁶ Там само. – С. 66.

Ця інформація засвідчує, що Іван Верхратський взяв на себе підготовку трьох книг: з ботаніки, зоології та мінералогії. При цьому зрозуміло, що окремі підручники, в цьому випадку із зоології, він перекладав з іноземної мови авторства Е. Гікля. Крім того, в цих рішеннях вказано, а по суті підтверджено запровадження попередніми роками важливого елементу підготовки підручників – схвалення кожного видавничого проекту Крайовою шкільною радою, що надавало справі атрибутивного офіційного рівня, який забезпечував відповідний статус підручників. Це було важливою основою для формування в тогочасних умовах української гімназійної освіти. Процес підготовки видань тривав із 17 червня по 23 вересня. Якщо врахувати час літніх канікул, то можна відзначити певну оперативність дій і автора, і просвітян. Окрім того, ці факти свідчать про інший важливий елемент – рецензування, який був обов'язковим регламентований кроком у підготовці підручників до друку.

Те, що практика рецензування поданих до виділу книг була атрибутивною нормою, підтверджують приклади. Так, на засіданні проводу 29 червня 1871 р. заявлено: “Рукопис Педагогії Чемеринського передано п. Чвартацкому³⁷”. Очевидно, для ознайомлення. Записи інших засідань містять такі самі ухвали. Зокрема на зібранні виділових 18 квітня 1871 р. прийнято дві. Відповідно до першої: “Дано п. Дейницькому до перегляду популярну астрономію (українську). Коли окажется доброю, надрукується з найближчих фондів”. За другою: “П. Свієнціцький передав Лавровському граматику руського язика. П. Лаворвський вносить трактувати о відступлене Просвіті. Рішено дати до перегляду дру Огоновському і Партицькому³⁸”.

Частина протокольних записів містить інформацію, за якою виділ сам доручав окремим просвітянам підготувати підручники. Так, на засіданні 24 червня 1871 р.: “В. Барвінському поручено уложене букваря руського, котрий по удобреню через раду школьну буде ремунерований Ставропигією³⁹”. А на зібранні проводу 13 липня цього ж року: “Поручено п. [В.] Шашкевичови вилагодити перевід ... Географії”, під умовами, визначеними для “інчих учебників⁴⁰”.

Звичайно, важливим аспектом налагодження випуску шкільних книжок був пошук джерел їх фінансування. Це було особливо важливим для новоствореної інституції, яка не володіла відповідними власними матеріальними фондами. Згідно з протокольними записами, фінансування друків формувалося за принципом диверсифікації. Одне з джерел матеріального забезпечення дидактичних видань – крайовий виділ, про що свідчать протокольні записи.

На засіданні правління товариства 11 лютого 1871 р. голова інформував колеґ, що “виділ краєвий визначив для Просвіти на рік 1871 2 000 злр. [золотих ринських – далі: злр., зр., зол. рн., рн. – *В. П.*] запомоги, в цілі видавання книжок школьних в руськім язичі. Ухвалює: виділови краєвому письменно виразити подяку; Постановлено подати до відомости публичності що із тих грошей 1 500 злр. призначається на ремунації авторів⁴¹”.

³⁷ ЦДІАЛ України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 7628. – С. 62.

³⁸ Там само. – С. 76.

³⁹ Там само. – С. 62.

⁴⁰ Там само. – С. 64.

⁴¹ Там само. – С. 44.

На іншому зібранні керівництва “Просвіти” (3 червня 1871 р.) обговорювали питання, які засвідчили факт звернення до міністерства (очевидно, освіти) з метою фінансового забезпечення з урядових фондів випуску підручників. З цього приводу у протоколах записано: “Принято до відомости письмо з Намісництва з уділенем рескрипту міністерства Просвіти тої основи, що в відповідь на подану просьбу о субвенцію товариства з фондів паньстових міністерства (неуділяючи заповоги безпосередно) обіцює учителям, котрих праці дотичні шкільні власті удобрять, і Просвіта їх видасть, – почитати авторам за особливу заслугу, і уділити ремунерацію з фондів краєвих”⁴². Це означало, що й у цьому випадку матеріальну підтримку мав надавати, як і попередньо, виконавчий орган крайового самоврядування. Однак, як відомо, такі звернення до уряду були і результативними. На засіданні виділу 7 вересня 1871 р. “...П. Лавровский подає до відомости, що пп. Романчукови і Партицкому признана від Міністерства ремунерація за уложеня Читанок гімназіяльних, і що тая ремунерація на руки «Просвіти» уділиться”⁴³.

На зібранні 24 червня 1871 р. вказано на інше джерело фінансування шкільних видань. Тоді було поінформовано, що “за читанку зложену п. О. Левицким визначити Рада шкільна 400 злр. (зі Ставропігії)”⁴⁴. Загалом, як можна узагальнити, фінансування підручників відбувалося завдяки матеріальній підтримці місцевих органів самоврядування – крайового виділу, Крайової шкільної ради чи шкільної комісії, що діяла при ній (до чого, як видно з поданих вище записів, були причетні кошти Ставропігії), та уряду, як можна припустити з протокольних тверджень, безпосередньо Міністерства освіти.

Одним із визначальних чинників у цій справі були самостійні дії товариства, спрямовані на організацію матеріального забезпечення видавництва шкільних книжок, і визначення у цій справі відповідних правових норм. Про застосовані підходи свідчать відповідні рішення проводу. Так, на засіданні 11 лютого 1871 р. зазначено: “На внесеня п. Лавровського, ухвалено записати складку на побільшення фонду, для ремунерації і видаваня учебників в язиці руськім; поручено проф. Огоновському написане відозви”⁴⁵. Це та окремі факти свідчать, що частину виплат авторам товариство брало на себе при певних умовах. На засіданні 11 лютого 1871 р. “...Ухвалено: за руську читанку, для IV-ої норм. кляси, котру приготовлює п. О. Левицький, давати таку ж ремунерацію (яко пожичку) по 5 зр. від 4. аркушів писаних [очевидно, авторських – В. П.], – котра по принятю читанки через Раду шкільну, буде Просвіті звернена від Ставропігії”⁴⁶.

Факт визначення оплати праці авторів та авторського права зафіксовано на засіданні виділу 6 травня 1871 р. Відповідний запис, дещо складно сформульований, визначав підхід “о ремунерації авторам – котру се подав голова п. Лавровський виділови до відомости, після розпорядження правительства – щодо всіх учебників для шкіл [на]родних в язиці руськім – буде виплачувана на внесення Просвіти і в такій високости яку признасть виділ Просвіти, – постановить виділ пізніше; раз на завше приймаєся засада, що помимо ремунерації власність книжки позістає

⁴² ЦДІАЛ України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 7628. – С. 56.

⁴³ Там само. – С. 69.

⁴⁴ Там само. – С. 62.

⁴⁵ Там само. – С. 44.

⁴⁶ Там само.

авторови. Просвіта, если бере наклад на себе, – відтягає собі з чистого доходу кошта адміністрації; під коштами адміністрації розумієся: процент від виложеного [очевидно, вложеного – *В. П.*] капіталу, кошта пересилок, складу, провадження книг касових і т. д.⁴⁷ Тоді ж визначено і тираж, за яким “Читанку п. Романчука (до 1 и 2 кляси) т[д]аєся друкувати в 1 500 екземп.[лярів]”⁴⁸. Це означало, що згідно з розпорядженням міністерства, ремунерація (оплата праці авторів – гонорар) за підготовку підручників для народних шкіл, написаних українською мовою, виплачуватиметься за поданням “Просвіти” і в тому розмірі, який визначить товариство. Крім того, ухвалено як сталу, базову (“раз на завше”) норму, за якою, незважаючи на гонорар, право власності на книгу залишається за автором. Також регламентовано іншу позицію, за якою просвітянська інституція, коли самостійно оплачує видання книжок (“бере наклад на себе”), то визначає за собою право забирати з чистого доходу адміністративні кошти, та вказано, що під ними треба розуміти процент від вкладених коштів, транспортні видатки, складські витрати тощо.

У протоколах засідань проводу містяться записи про пологдженням різних питань матеріального забезпечення видання шкільних книжок. Це насамперед ремунераційні виплати чи грошові нарахування авторам. На засіданні виділу 13 травня 1871 р. “...Постановлено на рахунок ремунерації читанки п-у Романчукови 100 злр. виплатити”⁴⁹. А на зібранні, яке відбулося за два тижні (27 травня), ухвалено дещо інший підхід до вирішення цієї справи: “... просити правительство о уділене ремунерації за читанку уложену п. Романчуком і на кошта друку”⁵⁰. Очевидно, правління товариства, дотримуючись норми про виплату ремунерації, готове було самостійно здійснювати виплати, якщо цього вимагали обставини. Однак коли виникала можливість отримати кошти від профільного міністерства, то “Просвіта” намагалася цим скористатися.

Про звичний, в чомусь дещо особливий, характер взаємин виділу з окремими авторами щодо вирішення фінансових питань свідчить перебіг подій. На засіданні проводу 27 травня 1871 р. під п. 3 ухвалено: “За читанку п. Партицького постановлено дати ремунерації 400 зр. загалом враз з коректурою; чистий зиск бере за згодою п. Партицького – Просвіта”⁵¹. Тоді ж інше рішення, записане під п. 9: “Постановлено читанку уложену п. Партицьким для 3 і 4 гимн. кл. (удобрену уже Радою школьною) – друкувати коштом Просвіти”⁵². А на зібранні 10 червня 1871 р. “...Постановлено п. Партицькому уділити на рахунок ремунерації за Читанку 100 злр.”⁵³. На іншому засіданні 13 липня визначено: “Ремунерацію за читанку Левицькому – ... 350 зр.”⁵⁴. 7 вересня 1871 р. “...Постановлено прийняти жадане Моцника: сплатити по два зол. рн. за кожний друкований аркуш математики в рускім перекладі”⁵⁵.

⁴⁷ ЦДІАЛ України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 7628. – С. 51.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само. – С. 55.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само.

⁵² Там само. – С. 56.

⁵³ Там само. – С. 60.

⁵⁴ Там само. – С. 64.

⁵⁵ Там само. – С. 69.

Наведені факти вказують як, за що і в якій кількості призначали авторам виплати та їхні побажання. Однак походження коштів, якими оперувала “Просвіта”, не визначено. На інших засіданнях це питання розглянуто чіткіше.

У протоколі наради віділових 27 січня 1872 р. записано: “Дир. Ильницький доносить, що на внесення Просвіти (до Міністерства) признана зістала пп. Романчукови і Партицькому ремунерація за уложене Читанок гимназияльних”⁵⁶. Записи в інших пунктах цього ж засідання свідчать про певні неузгодженості у справі грошових виплат і способи їх вирішення, до яких вдавалося керівництво товариства. Так під п. 8 подано: “П. Лавровский доносить, що Будвайсерови за друк Читанки, часть II, заплатив 800 злр. Заяк грошей в касі Просвіти нема, то вижичено 200 зр. з Каси фонду театрального, а 600 злр. власних грошей п. Лавровского, котрі той же одбере собі зараз з найблизших фондів”⁵⁷. В іншому пункті зазначено: “Позаяк п. Романчукови Міністерство 60 (шістдесять) злр. за ділану до Читанки коректу не додало (лише 300 злр.) то 60 тих зол. рин. постановлено видати с фондів Просвіти”⁵⁸. Також: “Постановлено порозумітися с Комісією книжок школьних взглядом припадаючих ремунерацій для авторів готових книжок школьних”. Та уточнено, що йшлося про “книжки пп. Верхратського й Дейницького”⁵⁹. На засіданні 21 лютого 1872 р. “... Ухвалено засигнувати 30 рн. Дейницькому на виплату Мочникові за призволене переводу его аритметики на руский язык”⁶⁰.

Крім того, у протокольних записах містяться свідчення, що виділ у тому часі визначав і ціну друкованих книг. Так, на засіданні 21 лютого 1872 р. зазначено: “Дейницький здає справу з рахунків друку Аритметики. Назначено ціну Аритметики на 80 кр. за один екз”⁶¹.

Прикінцевим кроком у процесі видання шкільних книжок був їх друк, що також обговорювали на засіданнях просвітянського проводу. На зібранні 13 травня 1871 р. під п. 2 і 3 записано: “Романчук здає справу про друк читанки: друкувати піднімаєся Ставропигія по 29 з. р. аркуш – і обіцює скінчити до 15 Серпня. Жадає однако ж 350 злр. задатку. Приймаєся під вимінкою, що коли не видрукує до 15 серпня – за кожний дальший день 3 зр. відтягнєся від заплати”. У пункті 3: “Постановлено під тими самими вимінками ... читанку до 3 и 4 кляси дати друкувати Будвайсерови...”⁶². На засіданні 3 червня 1871 р.: “Читанку п. Партицького постановлено видрукувати в 2 000 екз.”⁶³. А 28 вересня: “...постановлено аритметику п. Дейницького і географію п. Вахнянина (обі книжки одобрєні В. Радою школьною) дати друкувати”⁶⁴. Окремі протокольні записи засвідчували вихід у світ підручників. Так, на зібранні 30 травня 1872 р. інформовано, що “за старанням виділу, а накладом Ставропигії вийшла: Читанка руска для IV кл. норм.”⁶⁵.

⁵⁶ ЦДІАЛ України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 7628. – С. 72.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Там само. – С. 72–73.

⁶⁰ Там само. – С. 75.

⁶¹ Там само. – С. 74.

⁶² Там само. – С. 54.

⁶³ Там само. – С. 57.

⁶⁴ Там само. – С. 69.

⁶⁵ Там само. – С. 79.

Наведені протокольні записи розкривають процес підготовки шкільних підручників до видання. Важливим явищем були організаційні підходи, які визначали й регламентували відповідні дії та заходи. Один із таких – рішення від 11 лютого 1871 р. про оголошення збору (запис складки) на збільшення фонду для ремунерації і видавання підручників українською мовою, що мала оголосити відповідна відозва. Також важливою нормою була ухвала про визнання права власності автора на книжку незалежно від сплаченого гонорару.

Регламентованими були підходи щодо врегулювання відносин з авторами, які ґрунтувалися на засадах врахування їхніх прав та інтересів. Це – дотримання авторського права, тобто друк чи переклад здійснювався лише з дозволу автора, рецензування й інформування авторів про зміст рецензій; також товариство виплачувало гонорари і за авторський текст, і за переклад та коректуру.

Загалом безпосередня підготовка праць до друку передбачала насамперед роботу автора, який складав або оригінальний текст, або перекладав наявні іноземні підручники на українську мову. Далі текст направляли до виділу товариства, де на засіданнях засвідчували наявність бажання або наміри окремих авторів працювати над ним чи здійснювати переклад відповідного посібника; іноді провід сам виявляв ініціативу й пропонував авторам зайнятися укладанням потрібної праці. Наступний крок – рішення про передачу рукопису фахівцям на рецензування. Обов'язковим у цій справі було схвалення видавничого проекту Крайовою шкільною радою, а саме “Коміссією Ради школьної до руських учебників”⁶⁶. Важливий елемент у цьому складному процесі – налагодження фінансування шкільних видань. Завдяки вдалим організаційним діям вдалося залучати матеріальні кошти з фондів виділу крайового, Міністерства освіти, тобто органів місцевого самоврядування та урядові, а також використовували фонди товариства з різними умовами та підходами. Всі ці підготовчі заходи закінчувалися прийнятими ухвалами про друк підручників і визначенням їх тиражу та ціни.

Тодішні зусилля дали результати, про що поінформовано на четвертих загальних зборах “Просвіти” 30 травня 1872 р. У протоколах вказано, що протягом року було опубліковано: “Читанку руську для I. і II кл. гимназ. Романчука і Лучаковського; Читанку руську для III і IV г. кл. Партицкого; арифметику Мочніка для I і II кл. перекладу Дейницького; приготував: книгу вправи латинск. языка проф. Єм. Огоновського; географію Белінгера для I. кл. перекладу Вахнянина ...; зоологію, ботаніку, мінералогію (перекладу Ів. Верхатського)”⁶⁷.

Загалом, згідно з цитованим покажчиком видань, у 1872 р. опубліковано: автор Ф. Мочник “Арифметику до ужитку ц. к. низшої гімназії галицької на I. Клясу” із зазначенням, що її “уложив О. Дейницький”⁶⁸, крім того, світ побачила “Книжка для вправ в язиці латинском призначена для низших кляс гімназияльних” Ф. Шульца із зазначенням, що “на мову руську переложив Д-р. О. Огоновський”⁶⁹. Ця практика

⁶⁶ ЦДАЛ України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 7628. – С. 51.

⁶⁷ Там само. – С. 78.

⁶⁸ Мочник Ф. Арифметика до ужитку ц. к. низшої гімназії галицької на I. Клясу ... уложив О. Дейницький // Товариство “Просвіта” у Львові: покажчик видань 1868–1939. – Львів, 1996. – С. 40.

⁶⁹ Шульц Ф. Книжка для вправ в язиці латинском призначена для низших кляс гімназияльних” ... на мову руську переложив Д-р. О. Огоновський // Товариство “Просвіта” у Львові: покажчик видань 1868–1939. – Львів, 1996. – С. 40.

продовжилася в наступні роки. У 1873 р. побачив світ підручник із ботаніки, автор Е. Гікль, із зазначенням, що він призначений “для шкіл нижших гімназійальних і реальних”; також зусиллями товариства вийшов “Короткий нарис землєписи”, арифметика для 2-го класу гімназії та геометрія – обидві Ф. Мочника та “Книжка для вправ в язичі німецькім призначена для 1 і 2 кляси шкіл гімназійальних” Е. Янота⁷⁰. У 1874 р. опубліковано “Арифметику для 3 класу гімназійальної” Ф. Мочника, “Нарис географії і історії старинного, середнього і нового світа...” В. Піца, два підручники з вивчення латинської мови авторства Ф. Шульца⁷¹. 1875 р. учні гімназії одержали змогу навчатися за підручниками під назвами: “Мінералогія...”, “Арифметика для IV кляси гімназійальної...”, “Читанка для 3 і 4 клясы шкіл гімназійальних...”⁷². 1876 р. був останнім, коли товариство публікувало підручники. Тоді видано “Фізику...”⁷³ та “Німецьку граматику...”⁷⁴.

Загалом, згідно з протокольними записами та покажчиками видань, за 7 років було опубліковано: підручників із латинської мови – 5, натуральна історія – 1, підручників із фізики – 2, з арифметики – 4, з географії – 1, 1, в якому поєднано географію та історію, посібник з мінералогії – 1. За твердженням С. Перського, з 1870 по 1876 р. “Просвіта” видала 17 підручників тиражем у 12 300 примірників. Це – перші українські книжки для середніх шкіл. У 1876 р., незважаючи на те, що в розпорядженні товариства було немало рукописів для вищих класів гімназії, друк шкільних підручників перейшов у т. зв. “Краєвий фонд” при Крайовій шкільній раді⁷⁵.

Незважаючи на наявні твердження, відзначу, що в 1871 р. під брендом “Просвіти” вийшли дві читанки: “Руська читанка для нижших кляс середних шкіл [У 2 ч.]”⁷⁶, які як посібники для середніх шкіл відіграли важливу роль, даючи учням духовну й інтелектуальну поживу рідною мовою, сприяли утвердженню української середньої школи у краї. Це означає, що в підсумку товариство опублікувало 19 видань, призначених для учнівської молоді.

Загалом можна відзначити, що завдяки просвітянській громадській інституції німецька Академічна гімназія у Львові стала українською. Це і через друк підручників, що було важливою умовою, яку віденський уряд визначив як основну для творення саме руської гімназії, і завдяки моральній підтримці, яку одержали від “Просвіти” і учні, і викладачі закладу.

Видання підручників для гімназій було не єдиним заходом в освітній сфері, до якого вдалася “Просвіта”. Інший важливий тогочасний напрям – матеріальна

⁷⁰ Товариство “Просвіта” у Львові: покажчик видань 1868–1939. – Львів, 1996. – С. 41–44.

⁷¹ Там само. – С. 45, 48, 49.

⁷² Там само. – С. 49.

⁷³ *Піск Ф.* Фізика для нижших кляс середних шкіл / С 4-го попр., и помноженного выд. Нымецького “Учебника физики для нижших гимназій”, Професора при ц. к. технической войсковій Академії и при ц. к. центральнім инфант. Курсі во Відни и пр. и пр. перевів на рускій язык М. Полянскій, Професор при ц. к. академ. гимназії во Львові. – Львів, 1876. – 313 с. // Товариство “Просвіта” у Львові: покажчик видань 1868–1939. – Львів, 1996. – С. 56.

⁷⁴ *Янота Е.* Німецька граматика для нижших кляс середних шкіл / Після 4-го и 5-го выд. Польского. – Львів, 1876. – 162 с. // Товариство “Просвіта” у Львові: покажчик видань 1868–1939. – Львів, 1996. – С. 56.

⁷⁵ *Перський С.* Популярна історія... – С. 121.

⁷⁶ Руська читанка для нижших кляс середних шкіл: [у 2-х ч]. – Ч. 1; Ч. 2. – Львів, 1871. – 456 с. // Товариство “Просвіта” у Львові: покажчик видань 1868–1939. – Львів, 1996. – С. 29–39.

підтримка галицької учнівської молоді, що відповідало статутним положенням. Вперше це питання порушено на засіданні виділу 9 квітня 1870 р. Тоді "... Ухвалено для бідних учеників академічної руської гімназії відложити 25 злр. яко запомогу від товариства. Потребуючих запомоги мав припоручити виділові член Партицький за порозумінням з дир. гімназії отцем Ільницьким. Також ухвалено роздати 30 екс. Календаря [Товариства] між добрих учеників безплатно"⁷⁷. У наступні роки ця справа набувала розвитку.

15 квітня 1871 р. у п. 1 постановлено: "... роздати аркуші літографовані для збирання складок на убогих учеників межи певних людей..."⁷⁸. Рішення про збирання коштів принесло у скорому часі результати, бо у протоколі вже від 22 квітня зазначено: "Гладилович Адольф зі Щирця прислав зібрані призначені на убогих школярів гроші; приймаєся з узнанем до відомости"⁷⁹. Для належної організації цієї справи було вибрано відповідний комітет, про що свідчить ухвала від 6 травня: "Вибрано комітет з 3 людей [пп. Целевич, Дейницький й Навроцький] котрі на наступний раз мають предложити внесок що до способу роздавання запомоги бідним ученикам, з фонду на ту ціль зібраного з добровільних складок"⁸⁰. А за п'ять днів (11 травня) на засіданні вказано: "Комітет до справи запомоги бідних учеників предкладає свої внесення"⁸¹, кому або яким категоріям молоді мала бути призначена допомога і в якій формі. Тобто було "принято і постановлено слідуючі засади:

Запомоги роздаються для учащоїся молоді, так для академиків і техніків [очевидно, студентів політехніки – *В. П.*], як і учеників гімназій і других шкіл, таким способом:

- запомога може даватися тільки бідним Русинам,
- готівкою тільки в малих квотах, – переважно ж і коли тільки можна, *in natura* [з німецької – натурою, в натуральній формі; у речовому виді – *В. П.*]: через справлюване одяжі, стравунку, книжок і т. д.
- так як загально відомо, що найбільш бідніші школярі ві Львові суть на гімназії академічній (руській), то передо всім при роздаванню запомоги узгледнені мають бути ученики тої гімназії; однак ж дістає запомогу кождий Русин школяр, без ріжниць шкіл, котрий окажеся потрібуючим і заслугоючим на запомогу, о скільки на те стане фонду.

В цім основаня корінного фонду, з котрого процент ... колись міг би сам оден на запомоги [стати достатнім – *В. П.*], – відкладаєся з кожного датку впливаючого для убогих учеників на руки Просвіти, десятий процент, котрий не може бути нарушений.

Подання о запомогу має бути все на письмі.

Подання рішаються комісією вибраною на сю ціль з виділу"⁸².

Четвертим пунктом засідання перераховано особовий склад цієї комісії: "До повисшої комісії для роздавання запомоги вибрані пп. Вахнянин, Дейницький,

⁷⁷ ЦДІАЛ України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 7628. – С. 17.

⁷⁸ Там само. – С. 49.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Там само. – С. 51.

⁸¹ Там само. – С. 53.

⁸² Там само. – С. 53–54.

Целевич, Устиянович і Сушкевич»⁸³. І на цьому ж зібранні ухвалено надання перших допомог. У відповідній ухвалі записано: «Постановлено дати для убогих академіків на тепер із згаданого вище фонду 50 злр. на руки академічного товариства «Дружній Лихвар», окрім того для того ж товариства з визна[че]ного фонду Просвіти других п'ятдесят з. р. при чім має ся виразити Д. Лихвареві узнане виділу Просвіти і житчене успішного ділання»⁸⁴. Тобто кошти були виділені для убогих учнів, які мав роздати студентський «Дружній лихвар», і саме студентське об'єднання отримало як допомогу таку ж суму – 50 зол. рин. Про це інформовано просвітян на третій загальних зборах товариства 8 червня 1871 р., де у відповідному пункті вказано, що виділ «роздавав заповоги для убогої молодіжи школьної, – між інчими іменно 100 зр. через акад. товариство «Дружній Лихвар»»⁸⁵.

Наступні ухвали засвідчили, що справа надання допомог учням набувала розвитку. Так, на засіданні виділу 10 червня 1871 р. «...Принято уділити ученикам німецької гімназії Іванови Шпичкови з 2 кл., Андриєві Прунец з V кл. по 5 злр»⁸⁶. У протоколі зібрання 24 жовтня 1871 р. зазначено: «Просьбу ученика с сегої гімназ. класи о заповогу передано Заповоговій комісії»⁸⁷. Окремі записи свідчать, що громадськість краю відгукнулася на цю ініціативу товариства – збирала та передавала до виділу кошти. Про це вказано у протокольних записах від 18 квітня 1872 р.: «П. Лавровський передає до каси Просвіти зібрані отцем Дудикевичем на бідних школярів 26 рн. 52 кр. а. в.»⁸⁸. Крім того, у справі матеріальної підтримки студентів прийнято відповідну ухвалу: «... для всіх академіків приступаючих до Просвіти, знизити вкладку річну на 1 злр.»⁸⁹.

Одним із важливих кроків у справі матеріальної підтримки учнівської молоді стало заснування стипендії ім. Франца Фронца. Про її започаткування свідчать відповідні протокольні записи засідання виділу від 28 вересня 1871 р.: «П. Вахнянин доносить, що Францішок Фронц школяр Перемиский, тестаментом записам весь свій маєток – около 1 000 з. р. – на стипендію для бідних учеників, котрої надання поручив в тестаменті товариству «Просвіта». Постановлено в тій справі вдатися з запитанем до ц. к. прокураторії, котра після існуючих законів займає ся зреалізованем послідньої волі великодушного дателя»⁹⁰. Ця фундація, спрямована на матеріальну підтримку учнівської молоді, була сформована наступними роками.

Поряд із цим доречно відзначити, що сприяння у навчанні в перші роки діяльності товариства мало ще й інший вияв, який свідчив про готовність інтелектуальної підтримки учнівської молоді. Так, на зібранні виділових 29 квітня 1871 р. прозвучала пропозиція: «Г. Нарольського урядити відчит для учеників шкіл реальних і гімназійних з історії і літератури». З цього приводу «...Постановлено зложити добровільний комітет з людей хотячих тим занятися, котрий має в четвер зійтися»⁹¹.

⁸³ ЦДІАЛ України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Стр. 7628. – С. 54.

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Там само. – С. 58.

⁸⁶ Там само. – С. 60.

⁸⁷ Там само. – С. 69.

⁸⁸ Там само. – С. 76.

⁸⁹ Там само. – С. 57.

⁹⁰ Там само. – С. 68.

⁹¹ Там само. – С. 51.

Така позиція товариства сприяла формуванню в молоді громадянської позиції, зокрема її готовності брати активну участь у формуванні важливих просвітнянських ініціатив. Про це свідчить інформація із зібрання проводу 24 червня 1871 р.: “Дир. Ильницький переає 6 зл. 66 кр. зложених учениками академічної гімназії на фонд стипендії Т. Шевченка. (відібрав Сушкевич)”⁹².

Ці дії означали формування нових підходів у справі галицького шкільництва, які виходили за межі задекларованих засад. Відповідно питання узгодженості між заявленою ідеологією та практичними діями потребує окремого розгляду. Цьому сприяють відповідні ухвали проводу, які засвідчили визначення курсу, спрямованого на політичну підтримку галицького шкільництва.

Зрозуміло, оприлюднені на установчих зборах засади, які лише згадували шкільництво і не визначали належного ідеологічного підґрунтя у цій справі, мали бути переглянуті чи доповнені. Тобто необхідно було опрацювати та заявити нові концептуальні підходи, що визначали політику товариства щодо стану й розвитку освіти русинів краю. Саме такі дії і визначення нового напрямку простежуються у заявах та намірах інституції, зафіксованих у протоколах засідань виділу.

Першим кроком у цьому стало рішення виділу від 25 березня 1871 р.: “... подати до виділу Краєвого [очевидно, звернення – *В. П.*] зі взгляду на ненадійний для руської народности і взагалі для просвіти краєвої стан шкіл”⁹³. Це означало готовність інституції до визначення нового підходу, коректив курсу, уточнення напрямів діяльності, що мали концептуальний вираз й засвідчили важливі ідеологічні зміни – намір втручатися у справу шкільництва, яка була під контролем влади, представленої профільним міністерством, і органів місцевого самоврядування, що було в компетенції крайового сейму та виділу. А далі – березнева заява набувала конкретного змісту в наступних ухвалях проводу.

На засіданні 11 травня 1871 р. під п. 1 порядку денного “...Принято на внесенє голови, п. Лавровського предложити Міністерству Просвіти петицію о ... придбані [запровадженні – *В. П.*] для Галичини 3-ої інспектури шкіл народних для чисто руських повітів східних. Поручення сеї інспектури чоловікові руської народности і знаному в руській літературі; видання до інспекторів інструкції в котрій має бути їм препоручено заховуване [дотримання – *В. П.*] рівноправности обох народностей в школах”. Наступне формулювання, а по суті політична позиція, стосувалося вчительських семінарій: “...о виконання розпорядження міністеріального, котрим було признано в 4. учительских семинариях (педагогіях) викладовий язык руський в половині научних предметів, – коли тим часом в дійсности панує в тепер заведених педагогіях виключно язык польський. – Поручено предложене п. Лавровським, дотичне письмо проф. Огоновському до перероблення”⁹⁴. Розгляд цієї справи продовжено на наступних засіданнях.

Спочатку на зібранні виділових 13 травня 1871 р. записано: “...п. Вахнянин читає проект петиції до виділу краєвого в справі угоди народностей краєвих (дотично заведеня рівноправности руського языка в школах). Прийнято з

⁹² ЦДІАЛ України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 7628. – С. 62.

⁹³ Там само. – С. 48.

⁹⁴ Там само. – С. 52–53.

одною поправкою”⁹⁵. Далі на 41-му засіданні, яке відбулося за 2 дні (15 травня), за-процьогольовано: “Огоновський читає петицію до міністерства – котру на засіданню з 13 Мая ухвалено подати в справі рівноуправнення руского язика в педагогіях і заведення третього інспекторату народних шкіл для чисто руських округів. Прийнято з деякими поправками”⁹⁶.

Поряд із тим товариство здійснювало заходи, спрямовані на поширення, а по суті відстоювання права на існування народної мови в інших поза-галицьких західних українських етнічних землях. Це зафіксовано у протоколі засідань виділу від 29 червня 1871 р.: “Дир. Ільницький вносить, щоби подали петицію до Ради школьної або до міністерії щоби книжки школьні Просвіти запроваджені були на Буковині і на Угорщині. – Прийнято: подання до Ради школьної виготовити, однак ж на тепер ще втриматися с поданням”⁹⁷.

Товариство також займало активну позицію у справі утвердження Академічної гімназії як української, про що свідчать відповідні ухвали. На засіданні правління 8 липня 1871 р. Ю. Лаврівський запропонував “подати петицію через Раду школьну до виділу Краєвого о заведення руского язика яко викладового в академічній гімназії цілій; постановлено на порозуміне ся з учителями Русинами сеї гімназії подати таку петицію, у котрій би було виказано, що на будущій рік (1871/2) зі взгляду на сили і средства наукові виклад з руским язиком у V класі гімназії академічній зачатися може”⁹⁸. Підготувати і подати адресатові цю петицію доручили на засіданні 13 липня директорів гімназії о. В. Ільницькому⁹⁹.

Про масштаби задумів і дій та їх спрямувань у справі формування української школи в Галичині свідчать ухвали виділу від 28 вересня 1871 р. Тоді голова товариства Ю. Лаврівський проінформував колеґ, “що подав петицію від виділу до міністерства зглядом

1. Утворення катедри рускої історії на Львівськiм університеті;
2. зглядом визначення державних грошей яко фонду ремунераційного на уложеня книжок для шкіл середних;
3. зглядом основаня 3-ої інспектури для шкіл людových, чисто руских”¹⁰⁰.

Узагальнений виклад відповідних дій за звітний період зафіксовано у протоколі четвертих загальних зборів “Просвіти” від 30 травня 1872 р. Тоді інформовано, що провід “подав 1) петицію до виділу краєвого о заведене язика викладового руского в V кл. рускої гімназії ві Львові; 2) петицію до Міністерства о основане катедри рускої історії на університеті Львівскiм; 3-ої інспектури для шкіл людových чисто руских округів в Галичині; о введене в жите розпорядження министр. [ства] о викладовім язичі рускiм в утраквістичних семинариях учительських”¹⁰¹.

На третіх загальних зборах “Просвіти” 8 червня 1871 р. прозвітовано про дії, які засвідчили корективи (доповнення про шкільництво) у визначенні ідеологічних засад. Провід “подав петицію до виділу краєвого о приспішене, внесене в соймi

⁹⁵ ЦДІАЛ України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 7628. – С. 54.

⁹⁶ Там само. – С. 55.

⁹⁷ Там само. – С. 62.

⁹⁸ Там само. – С. 63.

⁹⁹ Там само. – С. 64.

¹⁰⁰ Там само. – С. 68.

¹⁰¹ Там само. – С. 79.

проекту п. Лавровського 30-и послів руских імено в справі рівноуправнення язика руского в школах”¹⁰².

Ці дії засвідчили, що керівництво “Просвіти”, розуміючи важливість навчання молоді рідною мовою й усвідомлюючи, що це можна реалізувати лише у школах всіх рівнів (початкова–середня–вища), наявність яких залежала від органів влади – місцевої та центральної, – і що інших інституцій, спроможних відстоювати народні інтереси не було, вирішила вдатися до дієвих адекватних заходів у справі полагодження й цього важливого питання. Відповідно, володіючи статусом легальної громадської організації та розуміючи, що вирішення цього важливого завдання можливе лише на рівні політичному, шляхом “вмонтування” ідеї необхідності запровадження народної освіти в систему політики уряду й органів місцевого самоврядування, здійснювала відповідні кроки, які передбачали звернення до влад із закликами до належного вирішення наявних питань. Цим був сформований новий рівень активної громадянської позиції у відстоюванні інтересів галицьких русинів на власну народну школу.

Боротьба товариства за народне руське шкільництво в Галичині, яке потребувало значної підтримки, стало новим складовим елементом у діяльності інституції та засвідчило розвиток її ідеологічних засад. “Просвіта” була тією українською організацією, яка в перші роки діяльності виступала з відповідними заявами, чим формувала в цій справі належну політичну позицію не тільки самої організації, а й русинів краю. Все це зумовило відповідні дії: видання шкільних підручників, що сприяло перетворенню Академічної гімназії в українську, формування фонду та матеріальна підтримка учнівської і студентської молоді, зокрема через заснування стипендійної фундації.

¹⁰²ЦДІАЛ України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 7628. – С. 58.

Ірина ОРЛЕВИЧ

НЕДЕРЖАВНІ ОСВІТНІ ЗАКЛАДИ УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Школи Ставропігійського інституту

Перехід Східної Галичини наприкінці ХVІІІ ст. під владу Габсбурзької монархії започаткував в історії галицьких українців період трансформації національного життя, модернізації національної свідомості, формування політичної та інституційної структури суспільства на підставі вимог нового часу. Як і більшість народів Східної Європи, галицькі українці своє національне відродження розпочали зі сфери освіти та культури.

Захисником національних інтересів українців Галичини протягом століть виступало Львівське Успенське братство. Володіючи школою, друкарнею, правом патронату над церквою, братство було одним із впливових осередків українського національного руху, виражало та захищало національні інтереси, акумулювало сили інтелігенції для культурної, освітньої й наукової праці, а на певних етапах виступало чи не єдиним репрезентантом української спільноти в Галичині. Львівська ставропігія була унікальним історичним феноменом тривалого існування інституції, що еволюціонувала від середньовічних категорій до світогляду Нового часу¹.

Наприкінці ХVІІІ ст. у зв'язку з приєднанням Східної Галичини до Австрії Ставропігія зазнала реорганізації відповідно до норм австрійського законодавства, одержавши назву Ставропігійний інститут. Зазнала реорганізації, відповідно, і Ставропігійна школа.

Сформувавшись як братська освітня установа в умовах станово-представницької монархії Речі Посполитої ХVІ ст., школа Львівського ставропігійного братства продовжувала зберігати традиції громадського управління освітою і в період диверсифікації (одночасного розвитку різних типів навчальних закладів) у Габсбурзькій імперії².

Поштовхом до реформи шкільництва в Галичині стала публікація документа “Система виховання”, де наголошувалося, що нова система повинна враховувати мовні, етнічні, соціальні особливості населення провінцій імперії³. Своім розпорядженням від 17 серпня 1786 р. Галицьке губернаторство визнало руську мову “національною”, крайовою й дозволило викладання нею, щоправда тільки у вищій

¹ Шустова Ю. Документи Львовского Успенского Ставропигийского братства (1586–1788): Источниковедческое исследование. – Москва, 2009. – С. 8.

² Киричук О., Орлевич І. Система української громадської освіти у Східній Галичині (на прикладі Ставропігійської школи у Львові) // *Galicja. Studia i materiały*. 1. Czasopismo Instytutu Historii Uniwersytetu Rzeszowskiego. – Rzeszów, 2015. – С. 176–198.

³ Ступарик Б. М. Шкільництво Галичини (1772–1939). – Івано-Франківськ, 1994. – С. 10.

школі. У 1787 р. із метою підготовки руських священників до сану, уряд відкрив паралельні до основних занять латинською мовою у Львівському університеті студії руською мовою (*Studium Ruthenum*) на філософському та теологічному факультетах. До роботи в них було залучено найвідоміших руських учених того часу⁴.

Шкільний статут від 22 березня 1787 р. теоретично визнавав руську мову придатною до викладання у школах, а розпорядженням від 4 серпня 1791 р. губернаторство наказало відкривати в містечках, де не було тривіальних німецьких або польських шкіл, руські навчальні заклади⁵. Оцінюючи реформи Йосифа II та інших австрійських монархів у царині освіти, Іван Франко писав, що вони “були першими по довгих століттях правителями, які не лише допустили руську мову до викладів, але й самі дбали про її поширення. Відтак вони не прагнули до безоглядного онімечення народів, а передусім – про поширення освіти серед темних мас, до чого найшвидше могла допровадити тільки наука рідною мовою”⁶.

У 80-х – на початку 90-х років XVIII ст. австрійський уряд не лише погоджувався на відкриття нових руських шкіл, але й прагнув надати міцних підстав уже наявним навчальним закладам. Останніх на час приєднання Галичини до Габсбурзької монархії було небагато. Вони діяли переважно в більших містах; натомість у сільських парафіях їх практично не було. Руською мовою викладали в школі отців василіан у Бучачі, монастирській школі в Лаврові та Василіанській гімназії в Дрогобичі. Більшість із них була заснована у другій половині XVIII ст. Тривалішою традицією серед них виділялася лише одна руська школа, що діяла при Успенському ставропігійному братстві у Львові. Це була найдавніша з наявних на той час школа в Галичині, заснована в 1586 р. Її заслуги перед українським народом належали до загальноновизнаних: за оцінками істориків із кінця XVI ст. Ставропігійна школа була “першим і найславнішим вогнищем, з котрого сіяли сонячні промені освіти не тільки на всю Україну, але й на сусідні слов’янські землі і своїм світлом довели до пробудження народної свідомості в широких верствах нашого народу”, спричинилась до його відродження, була “довший час світочем для всієї західної Русі”⁷.

Школа Львівського братства була першим в Україні утримуваним на громадські кошти всестановим навчальним закладом, в якому початкове навчання поєднувалося зі школою нового типу. За рівнем освіти (школа семи “вільних мистецтв” – наук “тривіуму” (граматика, риторика, діалектика) та “квадриуму” (арифметика, геометрія, музика, астрономія), а також мов (у жалуваних грамотах патріархів і королів вона означувалася як “школа елліно-слов’янського й латино-польського письма”⁸) Ставропігійна школа посідала одне з цільних місць у тодішній

⁴ *Андрохович А.* Львівське “*Studium Ruthenum*” // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1921. – Т. 81. – С. 76.

⁵ *Левцький І.* Погляд на розвій низшого і вишого шкільництва в Галичині в рр. 1772–1800 і розвій русько-народного шкільництва в рр. 1801–1820 // Матеріали до культурної історії Галицької Русі XVIII і XIX віку. – Львів, 1902. – С. 116–117, 129.

⁶ *Франко І. Я.* Панщина та її скасування 1848 р. – Львів, 1913. – С. 110.

⁷ *Барвінський О.* Ставропігійське Братство Успенське у Львові, его заснованье, деятельность и значения церковно-народне. – Львів, 1886. – С. 54; *Крыловский А.* Львовское Ставропигиальное Братство: (Опыт церковно-исторического исследования). – Киев, 1904. – С. 6.

⁸ Грамота патріарха Феодана от 26 мая 1620 г. // *Голубев С. Г.* История Киевской духовной Академии. – Киев, 1885. – Вып. 1. – С. 14–15; *Акты Южной и Западной России.* – Санкт-Петербург, 1863. – Т. 1. – Док. 207. – С. 244.

Речі Посполитій. У ній застосовували найпереводіші на той час форми організації навчального процесу, з неї вийшла ціла плеяда діячів українського відродження ХVІІ ст.⁹

Однак із середини ХVІІ ст. школа Ставропігії почала занепадати. Головною причиною цього була внутрішня політична нестабільність Речі Посполитої. У ХVІІІ ст. школа остаточно втратила рівень вищої й одержала статус нижчої – початкової, на яку фактично перетворилася на момент приєднання Галичини до Австрії. Позаяк вона була громадською, незалежною від держави, бо діяла під патронатом і завдяки благодійності братчиків, її існування не відповідало чинному австрійському законодавству. В Австрії всі школи контролювали – вони були підзвітні державним органам, діяли за уніфікованими програмами, однаковими були вимоги щодо вчителів та учнів¹⁰.

У зв'язку із загальним політичним курсом Йосифа ІІ на ліквідацію чернечих орденів і церковних братств, наприкінці 1780-х років під загрозою закриття опинилася й школа Успенського братства. Водночас та обставина, що австрійські органи влади, які широко практикували у шкільництві систему патронату для зміцнення матеріальної бази тривіальних закладів освіти (обов'язок доміній, сіл, парафій утримувати й піклуватися школами)¹¹, давала братчикам додатковий шанс продовжити існування своєї установи у трансформованому вигляді, адже братство виконувало опікунські функції над школою. Цю обставину усвідомлювали діячі Ставропігії, які у спеціальному зверненні до Йосифа ІІ наголошували на важливості свого опікунства над руською школою й тому просили залишити це право за їхньою організацією¹².

Рескриптом від 7 вересня 1788 р. Йосип ІІ підтвердив право патронату інституту над школою “русського письма” та бурсою бідної молоді при Успенській церкві. Інститут був зобов'язаний утримувати її власним коштом, щоб по можливості спричинитися до піднесення рівня народної освіти¹³. Водночас цей патент був спробою пристосувати діяльність Ставропігійної школи до вимог австрійської освітньої системи. У цьому документі вона названа “нормальною”. Верховний нагляд за школою Ставропігійного інституту було передано австрійському Управлінню нагляду нормальних шкіл, а плани навчання відповідали вимогам державних нормальних¹⁴. Щодо самого процесу навчання зазначалося, що “юнацтво слід навчати церковним обрядам” і в число утримуваних 12 вихованців набирати дітей бідних священників.

Проте Ставропігійна школа не могла стати “нормальною”, бо її патроном не був австрійський імператор. Отож, вона не могла утримуватися з державного шкільного фонду, як решта початкових і середніх шкіл, а фінансувалася Ставропігійним інститутом. Тому її існування як установи, що дублювала б державні нормальні

⁹ Крип'якевич І. Львівська братська школа ХVІ–ХVІІ в. З нагоди 400-х роковин заснування 1586–1926 // Українська школа. – Львів, 1926. – Зошит 17–18. – Т. 1. – С. 7.

¹⁰ Ładzyński A. Galicyjskie szkoły główne w latach 1774–1869 // Studia z dziejów oświaty ХVІІІ–ХХ wieku / [pod red. M. Chamcówny]. – Wrocław, 1993. – S. 21.

¹¹ Ibidem. – S. 25–26.

¹² Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 25.

¹³ Возняк М. З зарання української преси в Галичині // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1912. – Т. 111, кн. 5. – С. 141.

¹⁴ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 859. – Арк. 24; Возняк М. Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії. – Львів: Новий час, 1924. – С. 69.

школи на приватному рівні, не мало сенсу. На думку О. Пеленського, “батьки [Ставропігійного інституту – *І. О.*] міркували собі, що удержувати школу в хвили, коли вже були державні школи, немає вже ніякої рації”¹⁵. Щобільше, перспектива утримання нормальної школи власним коштом явно перевищувала фінансові можливості Ставропігійного інституту, члени якого в 1789 р. намагалися використати наданий декретом 1788 р. статус нормальної, щоб домогтися від циркульного управління, якому імператор передав обов’язки визначення остаточного статусу школи, коштів на її утримання з державного шкільного фонду¹⁶.

Неясність статусу Ставропігійної школи частково усунуло розпорядження Львівського окружного управління від 2 травня 1789 р. Воно зобов’язало її учнів відвідувати державну нормальну школу у Львові й навчатися за її програмою, особливо німецької та латинської мов. Натомість школа Ставропігії мала виконувати функції початкової підготовки руської молоді та паралельного навчання її руської мови та релігійного обряду, церковнослов’янської мови, співу. Це прирівнювало Ставропігійну школу до початкових найнижчого рівня, що утримувалися у приватному порядку¹⁷.

Так, внаслідок реформи 1788–1789 рр. Ставропігійний інститут був звільнений від обов’язку утримувати вищу школу, зберігаючи за собою тільки право утримання ритуальної (церковної)¹⁸. З того часу школа Ставропігії набувала чітко вираженого статусу бурси, а існуючий при ній з кінця XVI ст. гуртожиток-інтернат для бідних дітей став синонімом інститутської школи, бо його вихованці, що з 1789 р. мали обов’язок навчатися в державних, обов’язково відвідували заняття з рідної мови і релігії у Ставропігійній¹⁹. Отож, колишня Ставропігійна школа семи “вільних мистецтв” зберегла звання училища, а насправді в період австрійського панування була тільки бурсою, де “вихованцям, що відвідували державні школи, викладались домашні предмети”²⁰. У XIX ст. у документах Ставропігійного інституту застосовували визначення “школа” або “бурса”²¹.

Процес злиття школи і бурси розпочався, очевидно, значно раніше й був спричинений загальним занепадом рівня освіти у Ставропігійній школі. Вже з 1751 р. про префекта школи писали як про префекта бурси²². Йосиф II визначав обов’язок покровительства Ставропігії над школою як передусім патронат над “малоімущими дітьми”, що утримуються на кошт інституту в бурсі. Наступні розпорядження австрійських органів влади зобов’язували членів інституту опікуватися дітьми, батьки яких не могли оплачувати науку²³. Самі діячі інституту трактували утримувану ними “руську школу” як “школу убогих студентів при Львівській Ставропігійській

¹⁵ ЦДІАЛ України. – Ф. 408. – Оп. 1. – Спр. 1173. – Арк. 6.

¹⁶ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 802. – Арк. 76.

¹⁷ Там само. – Спр. 5. – Арк. 60.

¹⁸ *Діонісій Б.* Львовская Ставропігія і 300-літній празник еи существования. – Львов, 1886. – С. 38; *Baranowski M.* Historia i statystyka szkół ludowych królewskiego stol. miasta Lwowa. – Lwów, 1895. – S. 96.

¹⁹ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 1282 – Арк. 6.

²⁰ *Ваврик В. Р.* Школа и бурса львовскаго Ставропігіона // *Временникъ.* Научно-литературныя записки Львовскаго Ставропігіона / [под ред. В. Р. Ваврика]. – Львовъ, 1932. – С. 28.

²¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 1. – Спр. 1324 (Програми шкільного навчання 1827–1852 рр.). – Арк. 2.

²² *Ваврик В. Р.* Школа и бурса... – С. 27.

²³ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 859. – Арк. 24.

церкві”²⁴. З кінця ХVІІІ ст. “школа” і “бурса” стали синонімами, а діяльність Ставропігії як патрона бурси набрала вигляду суспільної добродійності. За часів Австрії саме підтримка убогої молоді стала головним завданням її освітньої діяльності.

З 1788 р. добродійність інституту у справі виховання й навчання молоді була підпорядкована освітній політиці Австрійської монархії. Цю особливість відзначав у 1830 р. віце-сеньйор Ставропігії Іван Сітницький, який писав, що “обов’язок Інституту полягає в тому, щоб з (власних) доходів освічувати молодь для добра краю й релігії”²⁵. Метою морального виховання в Ставропігійній школі проголошувалося “формування в учнів характерів, опертих на глибокій вірі й любові до ближнього”, яке “надасть суспільству вмілих діячів й прихильників поступу до великих і незнищуваних ідеалів”²⁶. Виховання в душі релігійної моралі, на думку членів інституту, було важливим елементом у формуванні суспільної постави “добрих і вірних (тронові) русинів”²⁷.

Діяльність Ставропігії на ниві освіти в інтересах Австрійської держави остаточно регламентувала єдина для імперії Габсбургів “Політична устава шкільна” (1805). Цей документ значно знизив рівень вимог до учнів у вивченні світських дисциплін, а в навчальному процесі на зміну методам, що розвивали в учнів самостійне мислення, прийшло сліпе запам’ятовування офіційних догм, формування всебічно розвинутої особистості замінило виховання вірнопідданців²⁸. У відповідну залежність від цих вимог потрапив дидактичний процес у школі Ставропігійного інституту.

Обсяг викладання у Ставропігійній бурсі (на 1852 р.) охоплював три послідовні ступені (відділи): 1) підготовчий або букварний, розрахований на рік навчання, охоплював такі предмети: “богочестіє”, читання Букваря, церковнослов’янська граматики, рахунок, “краснопис” (“чистопис” і каліграфія), нотний спів, а також низку релігійних дисциплін; 2) перший відділ поглиблював знання, здобуті учнями на підготовчому етапі; на ньому викладали: “богочестіє”, читання псалмів і роздуми, церковнослов’янська граматики, переклад псалмів, слов’янсько-польський словар, чистопис, рахунок, нотний спів і церковні книги (“Рука Дамаскіна”, “Ірмологіон”, “Тропарі” і “Кондаки” тощо); 3) другий відділ був удосконаленням попередніх – тут викладали ті ж предмети, що й на попередньому, а також болгарське письмо і переклад Святого Письма²⁹.

Навчання граматики відбувалося тричі на тиждень³⁰. Окрім вивчення цих предметів, учні були зобов’язані протягом чотирьох років навчання в бурсі двічі на тиждень відвідувати уроки церковного ритуалу і співу й раз на тиждень – музики. У вільний від науки час могли вивчати стенографію, іноземні мови, вдосконалювати читання або гру на музичних інструментах³¹. Предмети, що вивчали у Ставропігійній школі в першій половині ХІХ ст., пізніше викладали у школах для дяків.

²⁴ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 167. – Арк. 11.

²⁵ Ваврик В. Р. Школа и бурса... – С. 34.

²⁶ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 1282. – Арк. 14.

²⁷ Там само. – Спр. 84. – Арк. 5.

²⁸ Ступарик Б. Н. Шкільництво Галичини... – С. 23.

²⁹ Ваврик В. Р. Школа и бурса... – С. 42.

³⁰ Там само. – С. 40.

³¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 1282. – Арк. 19.

Навчання у Ставропігійній бурсі тривало п'ять (разом із підготовчим) років, після чого вихованці, за успішного закінчення її курсу, ще два роки відвідували державний навчальний заклад.

За дидактичною структурою Ставропігійна школа об'єднувала три курси: підготовчий, перший і другий. В "Уставі шкільному" (1805) відзначалося, що для кращого ефекту одночасного навчання належало розділяти учнів тривіальних шкіл на два класи. Навчання в першому тривало два роки, у другому – чотири.

У першому відділі тривіальних шкіл вивчали Малий катехизм, читання по складах із застосуванням правил, писання окремих рисок і літер, складів і слів, усного обрахунку. У другому – особливо ретельно вивчали Святе Письмо й інші джерела християнства³². З тривіальною державною школою Ставропігійну бурсу зближувало й те, що вона розміщувалася при церковній парафії, займала одне приміщення, а виклади проводив один учитель³³. Щоправда, в ній, на відміну від інших тривіальних шкіл, не вивчали німецьку і латинську мови. Провізоріат Ставропігійного інституту усвідомлював рівний статусові державної тривіальної школи статус своєї бурси. Так, у 1831 р. він вимагав як необхідну умову для укладення контракту з вчителем Яковом Нероновичем обов'язкового представлення останнім свідоцтва про складення іспиту на вчителя тривіальної школи³⁴. Тож занадто песимістичним видається поширений в історіографії погляд, що до 1817 р. русини не мали жодної тривіальної школи з рідною мовою викладання³⁵, адже Ставропігійна фактично нею була, хоча й не мала відповідного статусу.

Привілейованість Ставропігійної школи щодо викладання руською мовою закріпило рішення спеціальної державної комісії у справі можливого викладання руською мовою у школах Галичини, цісарський рескрипт від 16 квітня та ухвала Галицького губернаторства від 22 травня 1818 р.³⁶. Зокрема в цих документах наголошувалося, що "в школах народних, в яких навчаються діти лише греко-католицького обряду, все навчання має відбуватися руською мовою"³⁷.

Згідно з "Уставом шкільної" (1805) та декретів 1818 р., верховний нагляд за вивченням предметів і релігії у Ставропігійній школі здійснювала консисторія, яка представляла місцеву релігійну владу. Це узалежнювало світську установу, якою був Ставропігійний інститут, від Церкви у справі опіки над школою.

За шкільним законом 1805 р. поведінку вчителя, методику навчання, старанність і поведінку учнів, їхнє моральне життя, безпосередній нагляд за викладанням релігії та інших предметів було віддано парохам місцевих парафій, тому в ХІХ ст. важлива роль у дидактичному процесі у Ставропігійній школі належала парохам

³² *Ступарук Б. Р.* Шкільництво Галичини... – С. 21–22.

³³ *Ładzyński A.* Galicyjskie szkoły główne w latach 1774–1869. – С. 22–23.

³⁴ ЦДАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 802. – Арк. 98.

³⁵ Торжество історичної справедливості // МВССО УРСР Інститут суспільних наук Львівського державного університету ім. Франка. – Львів, 1968. – С. 201.

³⁶ Поштовхом до скликання цієї комісії стало звернення митрополита Михайла (Левицького) від 13 серпня 1816 р., в якому йшлося про потребу запровадження руської мови до вивчення релігії в тих школах, де більшість учнів русини, бо ж "релігійність між руським народом упадає головним чином через те, що руська нація позбавлена у школах науки руської мови". Детальніше див.: *Левицький І.* Погляд на розвій... – С. 140.

³⁷ *Ступарук Б. М.* Шкільництво Галичини... – С. 26–27.

Успенської церкви, а також часто запрошуваним зі сторони іншим священикам. Душпастир іноді жив у бурсі й був “настоятелем молоді”³⁸.

Значну роль пароха пояснювало й те, що зміст навчання в ритуальній школі Ставропігії полягав у підготовці молоді до посади дяків. Так, до 1820 р. викладачем релігії був парох Іван Горбачевський³⁹. На цій посаді його тимчасово замінив священик з іншої парафії Яків Левицький, який отримував платню 130 рин. зл. на рік. Однак уже в 1821 р. провізоріат інституту оголосив конкурс на заміщення посади викладача релігії та створив спеціальну комісію для відбору кандидатур. До її складу ввійшли о. Горбачевський та члени інституту Надольський і Сосновський. Непевна ситуація щодо заміщення посади дякоучителя тривала кілька років. Врешті було укладено контракт із дяком Симеоном Черкавським. Проте незабаром, 22 жовтня 1826 р., провізоріат усунув Черкавського з цієї посади як такого, що “не відповідав своєму призначенню”. На його місце взяли священика з Кам’янки Андрія Бородока⁴⁰.

Проте труднощі з належним забезпеченням викладання релігії у Ставропігійній бурсі ці кадрові перестановки не усунули. Вже 30 вересня 1827 р. до консисторії внесено прохання про призначення відповідного вчителя релігії. Але вона відмовилася надіслати свого кандидата на вакантну посаду катехита, що змусило інститут 9 грудня 1827 р. зупинитися на кандидатурі пароха о. Липницького, котрий “мав би кожного понеділка, вівторка і середі викладати хлопцям науку катехизму від 11 до 12 години перед полуднем”. Очевидно, що о. Липницький не цілком справлявся з покладеними на нього обов’язками, бо вже 20 квітня 1828 р. посаду вчителя катехизму знову обійняв вже згаданий дяк Черкавський, до якого інститут мусив звернутися попри власне визнання його “невідповідності”. 25 травня на засіданні провізоріату вирішено оголосити новий конкурс на заміщення посади дякоучителя й одночасно настоятеля молоді з оплатою 100 рин. зл. у рік, із забезпеченням житлом і харчуванням. Від кандидата вимагали знання церковнослов’янської і польської мов та свідоцтво про кваліфікацію вчителя в ритуальній школі. Початково зголосився дяк Савроцький, але з того, що в липні 1828 р. інститут подав у “Gazecie Lwowskiej” оголошення про конкурс, видно, що й він не міг з якихось причин приступити до виконання обов’язків⁴¹.

Іноді дякоучителі поєднували обов’язки катехита та вчителя музики і хорового співу. Так, 1826 р. С. Черкавський виконував обов’язки диригента хору бурсаків при Успенській церкві⁴². Після його остаточного звільнення з інституту провізоріат прийняв на посаду “вчителя науки співу для молоді” заступника міського капелмейстера німця Мюллера. В ухвалі керівництва мовилося, що наука має відбуватися в перші два місяці щоденно, а пізніше – тричі на тиждень, що свідчило про певний занепад рівня музичної освіти в бурсі⁴³. У лютому 1829 р. учитель Неронович у листі до провізоріату зазначав, що “на вправних співаків вивчити учнів Ставропігії у найближчий час не вдасться, і останнє залишається скоріше добрим бажанням, ніж реальністю...”. Надалі брак коштів змушував Ставропігійний інститут звертатися до послуг своїх

³⁸ Ваврик В. Р. Школа и бурса... – С. 29.

³⁹ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 802. – Арк. 101.

⁴⁰ Там само. – Арк. 125.

⁴¹ Там само. – Арк. 129.

⁴² Там само. – Спр. 1423. – Арк. 1.

⁴³ Там само. – Спр. 802. – Арк. 137.

найбільш талановитих учнів. У вересні 1829 р. він прийняв на посаду вчителя науки співу хориста Успенської церкви й водночас учня останнього року бурси Петра Серанта з мізерною платнею у 2 рин. зл. на рік. За рік, з огляду на брак відчутних зрушень у вивченні співу, ухвалено рішення про укладення контракту з учителем співу Францішком Касателем. Одночасно провізоріат не задовольнив прохання бур-саків Петра Серанта й Івана Вачка про підвищення їм платні за ведення хору. Однак і рівень викладання Францішка Касателя не повністю задовольнив провізоріат, бо вже 1 січня 1832 р. останній за поданням префекта школи Івана Гуркевича розірвав із ним контракт і прийняв на його місце вчителя Ігната Крюгера⁴⁴.

З метою покращення стану навчання співу на одному із засідань провізоріату інституту 1833 р. було ухвалено рішення про проведення занять тричі на тиждень. Імовірно, що останні організаційні й кадрові перестановки сприяли покращенню справ у вивченні хорового співу, бо Ігнат Крюгер залишився вчителем до 1842 р., до укладання контракту з Михайлом Вербицьким⁴⁵.

Низький престиж професії у Галичині в першій половині XIX ст. зумовив те, що Ставропігійному інституту було надзвичайно важко забезпечити бурсу вправними учителями граматики, читання й математики. Згідно з тогочасними законами, вчителі, яких приймали на роботу, мусили скласти декларацію лояльності, де заперечували прихильність до демократично-ліберальних поглядів. Це відлякувало багатьох інтелігентів. Тому, за оцінкою М. Барановського, “професію цю обирали собі ті особи, які в інших професіях не мали для себе жодних перспектив”⁴⁶.

З 1816 р. кандидата на посаду вчителя затверджували єпископські чи митрополічі консисторії й політичні органи влади краю⁴⁷. Вимоги були такими: кандидат на вчителя мусив пройти трирічний підготовчий курс при головній школі округу; згодом складав теоретичний та практичний іспити у присутності окружного наглядача (священика) і після річної практики помічником учителя отримував документ, що підтверджував його кваліфікацію⁴⁸.

Школа Ставропігійного інституту мала право, згідно зі шкільним законом 1805 р., утримувати лише одного вчителя, але навіть якщо б хотіла прийняти другого, фінансових можливостей для цього не було. Лише в певні роки інститут запроваджував тимчасово посаду заступника вчителя⁴⁹.

У цей час, мабуть, лише один учитель виділявся своїми порівняно високими викладацькими здібностями. 5 жовтня 1828 р. за рекомендацією Снігурського провізоріат уклав річний контракт з інструктором граматики Яковом Нероновичем, який закінчив першу Львівську гімназію. До його обов’язків належало й ведення уроків хорового співу⁵⁰. Вже за півроку префект Л. Сосновський повідомляв, що “діти роблять добрі успіхи в науці слов’янської мови”. Визнавши заслуги Я. Нероновича, провізоріат постановив преміювати його 5 рин. зл., що виявилось небувалом для інституту прикладом. 6 вересня 1829 р. також постановив укласти

⁴⁴ Львівський історичний музей. Відділ рукописів. – Спр. 4134.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ *Łądyżyński A.* Galicyjskie szkoły główne w latach 1774–1869. – S. 40.

⁴⁷ *Ibidem.* – S. 39.

⁴⁸ *Ступарик Б. Н.* Шкільництво Галичини... – С. 20–21.

⁴⁹ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 802. – Арк. 175, 188.

⁵⁰ Львівський історичний музей. Відділ рукописів. – Спр. 4132. – Арк. 1.

новий контракт з Я. Нероновичем, звільнивши його від обов'язку ведення хору для того, щоб той повністю зосередився “на науці молоді”⁵¹. У 1830 р. енергійна праця молодого вчителя була вдруге відзначена премією з каси Ставропігійного інституту в розмірі 5 рин. зл. Коли 15 серпня 1831 р. Я. Неронович попросив звільнити його з посади, інститут дуже неохоче погодився з цим, зазначивши, що вчитель повинен виконувати обов'язки до часу закінчення контракту, коли йому підшукають заміну. Відтак зобов'язав Я. Нероновича скласти прилюдний іспит на вчителя державної тривіальної школи. Це його налякало, і він заявив, що готовий забрати прохання про відставку та викладати у Ставропігійній школі доти, доки з консисторії не надійде резолюція на його подання про зміну місця роботи. Однак провізоріат, що не хотів втрачати здібного вчителя, відмовив Я. Нероновичу, мотивувавши своє рішення тим, що останній не представив свідоцтва про присвоєння кваліфікації вчителя тривіальної школи. Фактично вчителя було поставлено перед вибором: або приступити до роботи без жодних умов, або негайно звільнити місце, тобто залишитися без засобів для існування. Лише тоді, коли 16 жовтня 1831 р. Я. Неронович представив провізоріату це свідоцтво, керівні органи Ставропігійного інституту були змушені підтримати його прохання до консисторії. Після цього Неронович відмовився продовжувати роботу, а на його заміну 30 жовтня того ж року були тимчасово призначені двоє старших і найздібніших учнів Серантович та Дигдаль.

Проте вже незабаром Я. Неронович, не одержавши кращого місця в Перемишльській консисторії, був змушений повернутися на попередню посаду. За декілька місяців його знову преміювали 5 рин. зл. У 1833 р. відносини між учителем і провізоріатом різко погіршилися. Приводом до цього став конфлікт Якова Нероновича зі священником Успенської церкви і членом інституту – наставником бурси о. Стефаном Кобилянським. 3 вересня 1833 р. С. Кобилянський доповів провізоріату про недопустимі речі, які буцімто припускався Я. Неронович під час занять. У відповідь той звинуватив священника у грубому ставленні до учнів. За свідченням бурсаків Хоминського й Нападівича, Кобилянський дозволяв собі вживання нецензурних висловів, під час Служби Божої в церкві зганяв свій гнів на учнях й часто карав їх, змушуючи стояти на колінах у храмі. Я. Неронович вимагав від провізоріату створити комісію і у присутності свідків розглянути його скаргу. Невдоволений зволіканням, він самовільно пропустив 14 днів занять, а Ставропігійний інститут у відповідь ухвалив 10 листопада усунути його з посади й оголосив конкурс на вакантне місце вчителя⁵². Проте кращої кандидатури, очевидно, знайти не міг. Й тому 16 лютого 1834 р. Я. Неронович знову обійняв цю посаду, щоправда, із застереженням, що робить це тимчасово. 7 грудня того ж року з Нероновичем укладено постійний контракт. Однак і після цього у взаєминах між учителем та провізоріатом інституту напруження збереглося. Цього разу його причиною стало зволікання з виплатою зарплатні. Лише коли Неронович “повністю виїхав зі Львова”, той частково погасив йому заборгованість⁵³.

У серпні 1836 р. спалахнув новий конфлікт між учителем і провізоріатом, коли останній був змушений нагадати Я. Нероновичеві, щоби він “совістно виконував

⁵¹ Львівський історичний музей. Відділ рукописів. – Спр. 4133.

⁵² Там само. – Спр. 4138.

⁵³ Там само. – Спр. 4142.

свої обов'язки", а поки розпорядився "затримати його на дотеперішньому становищі за умови, що буде мешкати окремо від молоді". Можливою причиною майбутнього усунення Я. Нероновича з бурси було його долучення до суспільно-політичної діяльності й занепокоєння владних кіл щодо можливого впливу на молодь. У вересні 1836 р. Ставропігійний інститут отримав запит щодо поведінки Я. Нероновича від Львівської дирекції поліції. Хоча відповідь провізоріату була загалом позитивною, 27 серпня 1837 р. Я. Неронович мусив назавжди залишити посаду вчителя Ставропігійної школи⁵⁴. Після нього цю посаду обіймали: наприкінці 1830-х років Степан Семаш, в 1840-х роках – Семен Возняк, 1850-х – Павло Пашковський, на початку 1860-х – І. Ладинський, у другій половині 1860-х – Дмитро Танчук⁵⁵.

Найцікавішою особистістю серед учителів Ставропігійної школи вказаного періоду був 20-річний П. Пашковський, який під впливом "Весни народів" активно долучився до культурно-освітнього руху. Він виступив із проектом організації під покровительством Ставропігійного інституту т. зв. препаранди (курсів) для підготовки вчителів руських шкіл й очолив її⁵⁶.

Учитель Ставропігійної школи був тісно пов'язаний з бурсою, ставав її невід'ємною частиною, не лише проводив тут заняття, але й мешкав, харчувався, ділив свою долю з життям студентів.

Якщо вимоги до загальноосвітнього рівня вчителя залишали бажати кращого, то до його морального обличчя завжди були дуже високими. Велику роль у цьому відігравали давні історичні традиції братських шкіл. Статути останніх ще в XVII ст. наголошували, що "вчитель цієї школи мав бути благочестивий, розсудливий, смиренно мудрий, лагідний, не мучитель, не хабарник, не гнівливий, не задрісний, не лихослов, не сміхотворець..., але прихильник благочестя в усьому, являючи собою взірць добрих діл"⁵⁷. Ті ж самі критерії він намагався застосувати й при підборі вчителів для своєї бурси.

Незмінними впродовж віків в освітній діяльності Ставропігії залишалися і принципи виховання бурсаків. Параграф 14 знаменитого "Шкільного порядку" Львівського Успенського братства визначав їх так: "Вчити їх страху Божому і встидливим звичаям млададеческим, цноті й стиду, заховувати покору і повагу"⁵⁸. У нових умовах провізоріат інституту дещо модифікував статут бурси, який усе одно залишався суворим. При його розробці було використано, зокрема, дуже суворі статuti інтернатів отців єзуїтів у Хирові та монастирів у Львові⁵⁹. Інститутський статут із другої чверті XIX ст. стверджував, як і 250 років тому статут братства, що "оскільки страх Божий є початком моральності, кожен зі студентів, які знаходяться при тутешній церкві, повинні суворо дотримуватись визначеного для них порядку відвідування служби Божої і без виразного дозволу котрогось зі священників не ухилитись від нього. Вони

⁵⁴ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 802. – Арк. 134–135, 138, 141, 147, 149, 154, 156–157, 160, 162, 168.

⁵⁵ *Ваврик В.Р.* Школа и бурса... – С. 42, 46, 54.

⁵⁶ *Трусевич М. С.* Суспільно-політичний рух у Східній Галичині в 50–70-х рр. XIX ст. – Київ, 1978. – С. 91.

⁵⁷ Статут Луцької братської школи // Луцьку 900 років: Збірник документів і матеріалів. – Київ, 1985. – С. 37.

⁵⁸ Акты Южной и Западной России. – Санкт-Петербург, 1865. – Т. 2. – Док. 154. – С. 183.

⁵⁹ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 1282. – Арк. 6.

повинні виявляти покірність, слухняність у своїх вчинках, пошанування для членів Ставропігійського інституту, так і для кожного з священників”⁶⁰.

У 1808 р. сенйор (особа, яка очолювала Ставропігію) інституту наголошував, що “порядок є душею виховання (навчання), а поблажливість навпаки тільки допровадить до розпусти, якої слід уникати й якнайретельніше належить запобігати, щоб місто навчання (Львів) розпустою до нещастя не звести”. Для цього, на його погляд, треба було неухильно стежити за обов’язковим відвідуванням бурсаками всіх богослужінь, що дозволило би “зберегти славу й місце церкви [у виховному процесі – *І. О.*], котре завжди спонукало до високих почуттів”⁶¹.

Відтак члени Ставропігійного інституту вважали, що перший і неухильний обов’язок бурсаків, які навчаються й утримуються на кошти Успенської церкви та її покровителів, – щоденно співати в церкві, а в суботу і неділю та свята ще й під час Служби Божої. Хор бурсаків мав також супроводжувати щорічні засідання членів інституту та співати на Різдво і Великдень⁶². Власне через це наука хорового співу й музики посідала настільки вагоме місце в навчальному процесі у Ставропігійній школі, а критерій сумлінної участі в церковному хорі був чи не найголовнішим при оцінці дисциплінованості учня⁶³. “Питомці бурси спричинилися немало до піднесення величавості нашого обряду дуже хорошим співом”, – відгукувався про освітнє значення діяльності Ставропігії О. Барвінський⁶⁴. Вивчення наук займало другорядне місце. Статут бурси зазначав, що “поза годинами, які призначені на відвідини Богослужінь, кожен [з учнів – *І. О.*] має обов’язок присвячувати увесь свій час на науку й власну користь”⁶⁵.

Цим завданням було підпорядковано надзвичайно суворий розпорядок дня для учнів. У його основу покладено принцип, що всі бурсаки незалежно від віку й соціального становища, рівні у правах й обов’язках⁶⁶. Передбачалося, що щодня вони мали вставати о 5-й ранку, приводити себе в порядок, застеляти ліжка. Черговий, якого обирали ввечері в суботу, наступного тижня мав встати ще раніше, запалити свічки та розбудити інших. Для догляду за порядком у бурсі обирали домашнього господаря. У святкові дні для участі у Всеношній службі бурсаки ставали о 3-й, а о 4-й йшли дзвонити у дзвони Успенської церкви. Правила наголошували, що кожен мусить покірно відвідувати богослужіння щоденно в період від 1 травня до останнього дня жовтня о 9 год, а в період від 1 листопада до останнього дня квітня – о 16 год. Учням було суворо заборонено залишати бурсу й виходити в місто без дозволу вихователя. Вони також часто мусили виконувати доручення провізоріату, зокрема розносити повідомлення про збори членів інституту⁶⁷.

За порушення розпорядку чи дисципліни бурсакам загрожувала ціла система покарань. За давніми традиціями Ставропігійної школи її учнів ніколи не карали фізично (“Порядок шкільний” Успенського братства зазначав, що викладач “за

⁶⁰ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 1324. – Арк. 2.

⁶¹ Там само. – Спр. 167. – Арк. 7.

⁶² *Ваврик В. Р.* Школа и бурса... – С. 51.

⁶³ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 1282. – Арк. 14.

⁶⁴ *Барвінський О.* Лѣтопись суспільної роботи і сили Русинів австрійських. – Львов, 1885. – С. 6.

⁶⁵ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 1324. – Арк. 2.

⁶⁶ *Ваврик В. Р.* Школа и бурса... – С. 50.

⁶⁷ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 1361 – Арк. 2; Спр. 1324. – Арк. 2.

непослух має карати не по-тиранськи, а по-вчительськи”⁶⁸). Крім того, ще в середині 70-х років XVIII ст. в Австрії заборонили тілесні покарання учнів⁶⁹. Сеньйор інституту Й. Хоминський наголошував, що “правильна поведінка, упрагнений успіх в науках, точне виконання обов’язків, дотримання належного порядку можна добиватись від питомців тільки постійним наглядом, відповідним реагуванням і моральним впливом”⁷⁰. Про всі дисциплінарні порушення і занедбання вчитель або парох мали негайно доповідати провізоріату. Наприклад, священик о. Зацерковний повідомляв 31 січня 1865 р. про непристойну поведінку бурсака Кирила Пуня, що “був впертий і зухвалий в найбільшій степені”, “ставився смело против учителя и так далеко посунув свою смелость, що прийшов до учительського помешкання з галасом і криком диким, а наконец тряснул дверми так сильно, аж хата захиталася”. За образу гідності вчителя цього учня було відраховано зі школи⁷¹.

За незначні провини вихованців карали суворим постом, стоянням на колінах. Наприклад, 24 листопада 1862 р. провізоріат покарав учня Вербицького, який “не слухав наказів”, триденним постом на хлібі й воді та стоянням кілька годин на колінах⁷². За серйозні провини вчитель пропонував відраховувати учня з бурси.

Проте за першу провину з бурси відраховували дуже рідко, лише в надзвичайно серйозних випадках. Таке рішення було ухвалено, зокрема, в лютому 1865 р. у випадку студента Антона Турянського за повторне відвідання ним богослужіння у православної церкви. До інших чотирьох бурсаків – співучасників цього вчинку – було застосоване легке покарання⁷³.

Відрахування учня з бурси могло статися, головню, при неуспішному закінченні річного шкільного курсу (“недбалство екзаменів”) та через систематичне невідвідування церкви і шкільних занять із неповажних причин, злісне небажання вставати о зазначеній годині й пильнувати порядок у бурсі. Проте перед цим його належало попередити, і лише за четвертою провинною відраховувати. До відрахування зі школи у Ставропігійному інституті ставилися набагато ліберальніше, ніж у братстві, бо там виганяли за другу провину. Вихованцям намагалися дати шанс виправитися. Як зазначав сеньйор Хоминський, “виключення із заведення може тільки тоді настати, якщо вихованець не поправляється, і в якого попереднє попередження і настанови без успіху залишаються”⁷⁴.

Прав у бурсаків було небагато. Як вказує статут, “крім утримання (харчу й одягу) і зимового опалення учні не можуть більше нічого вимагати, хоча з огляду на убогість і добродесність можуть очікувати більшого”⁷⁵. Головним їхнім правом було одержання безкоштовної освіти.

Процес навчання у Ставропігійній бурсі відбувався колективно: учні за вчителем хором читали, рахували, зазубрювали коментарі. Індивідуальні й вікові особливості учнів у школі не враховувались. Така система не потребувала особливих зусиль від

⁶⁸ Акты Южной и Западной России. – Т. 2. – Док. 154. – С. 182.

⁶⁹ *Ступарик Б. М.* Шкільництво Галичини... – С. 10.

⁷⁰ *Ваврик В. Р.* Школа и бурса... – С. 50.

⁷¹ Там само.

⁷² Там само. – С. 51.

⁷³ Там само. – С. 50.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 1324. – Арк. 2.

учителя, й на нижчих ступенях навчання його нерідко заміняли кращі учні зі старшого відділу. Вони могли самі тимчасово проводити навчання за відсутності вчителя⁷⁶.

Глибоких знань таке навчання, звичайно, не давало, але мінімальний рівень освіти забезпечувало. Успішність засвоєння певного обсягу матеріалу контролювали на щорічних іспитах, які відбувалися урочисто переважно влітку або восени. На них запрошували братчиків і гостей: шкільних інспекторів, чиновників, заслужених діячів освітніх інституцій. У такий спосіб інститут рекламував свою освітню діяльність, демонстрував важливість своєї ролі в суспільному житті українців. З 1848 р., щоби привернути суспільну увагу, Ставропігійний інститут друкував у “Зорі Галицькій” результати іспиту. Так, у числі 15 за 22 серпня 1848 р. повідомляли, що учні відбули публічний іспит у чотирьох відділах, “пописуючись з виучення читання, граматики, «руки Дамаскіна», числення, писання, співу, всього співу церковного, також музики і свідомості уставу церковного. Попис той дуже добре уложу. Яків Козак декламував стих в нашой власной руской мове утворений”⁷⁷. Результати повідомляли й місцевим органам влади⁷⁸. Після успішного закінчення останнього відділу бурси учням видавали свідоцтва⁷⁹.

За успіхи в навчанні й опануванні наук, особливо мистецтві хорового співу, найкращих учнів преміювали. Ставропігійний інститут преміював найкращих за результатами іспитів релігійними книгами або мізерними сумами⁸⁰. Після успішного закінчення навчального року вихованцям бурси давали можливість під час канікул відвідати родину. Натомість, позбавлення такого права й обов’язок продовжувати службу в церкві під час канікул належало до найдошкульніших форм покарання⁸¹. Найкращим випускникам Ставропігійний інститут допомагав одержати посади хорових співаків у церквах Львівської архієпархії⁸². Деяких найбільш розвинутих у фізичному плані намагався навчити ремесла помічника друкаря. У Ставропігійній друкарні майже завжди працювали один-двоє учнів, які отримували мізерну платню 2–3 рин. зл. щомісяця⁸³. Так, у 1851 р. Ставропігійний інститут, за посередництвом свого представника у Відні Ю. Вислобоцького, одержав згоду управителя Надвірної і державної друкарні радника Ауера на стажування кількох бурсаків. Обрані провізоріатом для навчання друкарської справи кандидати відзначалися міцною статурою (бо, як писав Ю. Вислобоцький, “з слабим здоров’ям тут тяжко”), “послушенством і моральністю”, а також непогано співали. Один із них був сиротою священницького стану, четверо інших – селянського⁸⁴.

Провізоріат Ставропігійного інституту здійснював найпильніший нагляд за складом бурси, стежачи не лише за навчальним і виховним процесами, а й за підбором кандидатів на навчання. При цьому мусив враховувати критерії, визначені

⁷⁶ Ваврик В. Р. Школа и бурса... – С. 40.

⁷⁷ Зоря Галицька. – 1848. – Ч. 15.

⁷⁸ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 802. – Арк. 136, 154.

⁷⁹ Там само. – Арк. 142.

⁸⁰ Там само. – Арк. 154.

⁸¹ Андрохович А. Львівське “Studium Ruthenum”. – С. 80.

⁸² ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 802. – Арк. 134.

⁸³ Там само. – Спр. 71. – Арк. 10, 18.

⁸⁴ Там само. – Спр. 84. – Арк. 3, 5.

австрійською владою. Бурсаки походили головню з сімей бідних священиків чи селян й нерідко були сиротами⁸⁵.

У 1788 р. Йосиф II розпорядився приймати на утримання інституту тільки синів убогих священиків. Це рішення підтвердив 1793 р. Франц II. Але контингент вихованців ніколи не зводився до винятково дітей духовних осіб. При прийомі передусім враховували національність, матеріальне становище та їх особисті дані, які оцінювали під час вступного іспиту⁸⁶.

Усі кандидати обов'язково складали вступний іспит перед провізоріатом, який ухвалював остаточне рішення у відборі учнів⁸⁷. У протоколі засідання провізоріату від 29 серпня 1866 р. зазначено, що на 6 місць у бурсі того року було подано 30 прохань (5 осіб на місце). 28 серпня 29 кандидатів склали іспит зі співу. З них було відібрано: Дмитра Чигаря за умови прислужувати дякові в церкві (якби той не погодився, це місце мав зайняти Йосиф Затворницький), а також Феоктиста Торнаткевича, Діонісія Балка, Антона Савку, Федора Демкова, Кирила Малицького, які володіли "превосходним голосом"⁸⁸. Усіх прийнятих на науку хлопців вписували в консигнацію (реєстр), де обов'язково зазначалося, чиїми дітьми вони є, скільки їм років, яку державну школу відвідують. Цей реєстр щорічно представляли окружній владі 1 вересня⁸⁹. Проте не всі діти навчались у Ставропігійній бурсі безкоштовно. Сюди також приймали учнів, яких протегували багаті особи. Відповідно до царського рескрипту 1793 р. Ставропігійний інститут одержав право, крім утримання за власний кошт бідних студентів, приймати 12 бурсаків за плату в 12 рин. зл. 30 крейцерів та 12 – за плату 25 рин. зл. на рік. Так, 1 червня 1834 р. провізоріат прийняв на навчання хлопця з с. Кам'янки-Волоської, фінансувати якого зобов'язався тамтешній солтис (війт) за умови, що сільська громада одягне його за свій кошт в одяг, приписаний правилами бурси, а хлопець доведе свої здібності на екзамені. За умовами контракту, платня в 25 рин. зл. мала надходити до каси інституту щорічно без затримок. 4 вересня 1836 р., за рекомендацією о. Стояновського, до бурси прийнято Івана Пудзеля за щорічну платню 15 рин. зл.⁹⁰ У 1795 р. священик І. Пісецький заповів Ставропігійному інституту солідну суму – 4 000 рин. зл. – за умови, що до навчання в бурсі дітей його родичів прийматимуть передовсім⁹¹.

Кількість учнів у Ставропігійній бурсі перевищувала зазвичай 12 осіб, хоча ніколи й не досягала визначеної імператорським декретом 1793 р. верхньої межі – 36 осіб. Так, у 1852 р. тут навчалось 15, а в 1859 р. – 24 хлопці⁹². З другого боку, кількість учнів ніколи не була меншою за 12 осіб, навіть у скрутні для інституту з фінансового боку часи. 1 та 8 вересня 1833 р. на засіданні провізоріату обговорювали питання про зменшення видатків на школу. Четверо старійшин – Сітницький, Сосновський, Зубрицький та Соханевич, – вважаючи, що шкільного фонду в 544 рин. зл. на рік не вистачить для утримання 12 учнів, пропонували скоротити

⁸⁵ Ваврик В. Р. Школа и бурса... – С. 34.

⁸⁶ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 1324. – Арк. 2.

⁸⁷ Там само. – Спр. 802. – Арк. 171.

⁸⁸ Ваврик В. Р. Школа и бурса... – С. 51.

⁸⁹ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 859. – Арк. 24.

⁹⁰ Там само. – Арк. 162.

⁹¹ Там само. – Арк. 119.

⁹² Ваврик В. Р. Школа и бурса... – С. 45.

їх число до 8-ми. Проти цього різко виступили четверо інших – Єльський, Черкавський, Гуркевич і Керичинський. Вони вважали, що таке скорочення призведе до занепаду освітньої доброчинної функції закладу й підірве його авторитет в очах руської суспільності. Оскільки на першому засіданні не був присутній касир, а кількість голосів “за” і “проти” розділилася порівну, то питання знову розглядали на засіданні 8 вересня. У цей день більшістю в один голос було вирішено зберегти 12 учнів. Проте виконання цього рішення потребувало запровадження якнайсуворішої економії і в так більш ніж у скромному фінансуванні бурси⁹³.

Цісарські рескрипти 1788 р. та 1793 р. визначали, що утримувати учнів бурси повинен Ставропігійний інститут з особливого едукативного фонду, що виплачувався з його каси. Основу фонду мали становити відрахування з доходів Успенської церкви і майна інституту. Його могли також поповнювати добровільні пожертвування та платня за навчання окремих учнів. Натомість було заборонено використовувати фізичну працю вихованців, зокрема такий традиційний за часів Речі Посполитої заробіток бурсаків, як запалювання міських ліхтарів⁹⁴. Серед жертводавців закладу кінця ХVІІІ ст. згадані імена Теодора Лобачевського, який в 1789 р. пожертвував на утримання бідних дітей 250 рин. зл., Слонського, який того ж року також призначив незазначену суму на освіту⁹⁵.

Меценати дарували бурсі не лише гроші, а й необхідні для навчального процесу посібники та інвентар. У березні 1829 р. сеньйор інституту Іван Рогалє-Левицький подарував шість скрипок “для вдосконалення майстерності молоді в музиці і освіти молоді для добра краю і релігії”. У подяку за це провізоріат розпорядився виготовити портрет мецената для збереження його в архіві інституту⁹⁶. Турботу про учнів Ставропігійної школи виявляв Я. Головацький. У 1853 р. він пожертвував книги для бібліотеки: “Грамматика русского языка” (1849), два примірники; “Скорочена грамматика руська” А. Духновича (1853), примірник; Історія церковна, три томи (1852), примірник; Бібліотека для дітей, ч. 1 (1853), примірник; Бібліотека для дітей, ч. 2 (1853), примірник; “Гной душа в Государстве” (1848), примірник; “Вінок русинам на обжинки”, ч. 2 (1847), примірник; “Покореніє Новгород” (1852), примірник; “Короткий землепис” (1851), примірник; Словник руський (1851), примірник; “Пісні набожні” (1851), примірник. Він вважав обов’язком Ставропігії поставити викладання слов’яно-руської мови на високий рівень, “щоб учні в школах публічних могли бути першими в русчині”. Для належного виховання учнів, на думку Я. Головацького, перш за все необхідно забезпечити школу потрібною літературою, а для цього члени інституту мають: 1) жертвувати один примірник “Зорі Галицької” для читання старшим учням; 2) виділяти зі Ставропігійного книжкового магазину по примірнику найбільш важливих творів; 3) просити авторів, щоби вони жертвували по примірнику творів шкільній бібліотеці. Серед найважливіших книг, якими треба поповнити бібліотеку інституту, він виділив такі: граматики руські Й. Левицького та І. Вагилевича, граматику старослов’янську А. Добрянського, словник церковнослов’янський (1830), Читанки М. Шашкевича та

⁹³ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 802. – Арк. 156.

⁹⁴ Там само. – Спр. 859. – Арк. 24.

⁹⁵ *Baranowski M.* Historia i statystyka szkół ludowych... – S. 96.

⁹⁶ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 247– Арк. 10–11.

Ковальського, “Слово о полку Ігоря”, роздуми С. Семаша, “Справа Клекотинська” Р. Моха, “Тарас Бульба” М. Гоголя, повість “Геть, геть, геть!” Савчинського та ін.⁹⁷

Вихованці бурси постійно відчували потребу в покращенні матеріального становища. Житло, харчування, одяг, взуття були дуже мізерними. У приміщенні закладу було не більше п’яти тапчанів, матраци й коци розлазились від старості, взуття було порване. Нерідко вихованці ходили босими, як наприклад, в 1829 р. рознощик посилок Андрій Загайкевич⁹⁸.

Нелегкий обов’язок піклування про матеріальне становище бурси належав до компетенції її префектів, яких щорічно обирали разом з іншими посадовими особами провізоріату інституту. Префект школи суміщав обов’язки адміністратора й головного вихователя. До виховних обов’язків належало: 1) “Відвідувати школу, якщо це можливо, щоденно”; 2) “Вести нагляд за студентами й вчителем”; 3) брати участь у вступних та випускних екзаменах і періодично інформувати провізоріат про успіхи учнів у вивченні релігії, музики та світських дисциплін; 4) “Наставляти студентів, що мешкали в школі, як до навчання, так й до відвідування служби Божої”; 5) “Належний порядок між студентами запровадити, і старанних затримати, а непотрібних – виключити”⁹⁹. Префекти також наглядали за новими учнями протягом певного випробувального терміну¹⁰⁰. Своєю поведінкою вони повинні були подавати приклад. Траплялося, що на посаду префекта призначали пароха. Так, у 1865 р. ним був о. Зацерковний, який запровадив жорсткий контроль за поведінкою бурсаків¹⁰¹. Відзначаючи ефективність його заходів щодо зміцнення дисципліни серед учнів, сеньйор І. Хоминський писав, що треба і надалі “доселе бывшую бдительность и деятельность в управлении школы обрядовой удвоити, чтобы находящиеся неприличности устранить”¹⁰².

Префекти розпоряджались грошима, виділеними на бурсу, виплачували зарплатню вчителям, закупували приладдя та підручники тощо¹⁰³. За витрату сум мусіли звітувати провізоріату¹⁰⁴. На допомогу префектові провізоріат вибирав іноді помічників – віцепрефектів. Майже півтора десятка років на початку XIX ст. Ставропігійній бурсі не щастило на сумлінних префектів. Призначені на цю посаду особи не відзначалися ревністю й добросовісністю у виконанні своїх обов’язків, не приділяли належної уваги вихованню учнів, через що, як наприклад у 1828 р., їх звільняли “за неспособністю”¹⁰⁵.

Найпомітніші зусилля щодо покращення становища бурси належали її префектові в 1829, 1831 та 1833 рр. Левові Сосновському, столоначальнику при цивільному і громадському судах у Львові. Він неустанно клопотав перед провізоріатом про покращення санітарно-гігієнічних умов бурси, харчування й одягу учнів. Зокрема, в 1829 р. саме на його прохання встановлено нові ліжка й винайнято за 1 зл. щомісячно

⁹⁷ ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. – Ф. 36. – Спр. 811.

⁹⁸ Ваврик В. Р. Школа и бурса... – С. 31.

⁹⁹ ЦДАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 167. – Арк. 7, 11.

¹⁰⁰ Там само. – Спр. 1324. – Арк. 2.

¹⁰¹ Ваврик В. Р. Школа и бурса... – С. 50.

¹⁰² Там само.

¹⁰³ Там само. – С. 43.

¹⁰⁴ ЦДАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 802. – Арк. 150.

¹⁰⁵ Там само. – Арк. 129.

прачку. Коли 1833 р. із посади вчителя тимчасово відійшов Я. Неронович, Л. Сосновський особисто щопонеділка проводив заняття з учнями та перевіряв їхні знання¹⁰⁶.

Заходи Лева Сосновського щодо покращення матеріального становища і виховного процесу в бурсі намагався продовжувати його наступник на посаді префекта Іван Гуркевич. У 1831 р. він організовував збір пожертвувань на бурсу серед членів інституту. У зверненні до них драматично описав жалюгідне становище закладу, учням якої, за його словами, бракувало кухонного начиння, шкільного приладдя, пристойного одягу. Він просив допомоги грошовими датками, “хоч би й найменшими”, папером, олівцями, перами, чорнилом, книгами, уживаними меблями, одягом, взуттям, бо “з мізерних доходів Інституту придбати їх неможливо”¹⁰⁷.

На заклик І. Гуркевича відгукнулося більшість членів інституту, багато з яких через скромність своїх дарів побажали залишитися анонімними. Було зібрано невелику суму (100 флоринів), за яку у кравця замовлено 16 сюртуків для учнів, а також зібрано меблі, приладдя для писання, кілька пар взуття та речей¹⁰⁸. Проте одяг рідко замовляли у кравця – переважно купували вживані речі¹⁰⁹.

Спорадичні добродійні акції інституту, меценатів, духовенства, звичайно, не могли суттєво покращити становище бурси. В описі речей останньої 1833 р. І. Гуркевич відзначав брак багатьох предметів, наголошуючи, що більшість із них знищилася внаслідок фізичного зношення¹¹⁰. Прикметно, що таке ж безнадійне матеріальне становище описував за 35 років учитель Д. Танчук¹¹¹.

Чи не найвідповідальнішим і водночас найважчим обов’язком префекта в адміністративному плані була закупівля харчів. Він повинен був знайти поставальників, які б погодилися надавати продукти за якомога дешевшими цінами та простежити, щоб за вкрай обмежені кошти учні не залишалися голодними¹¹². По понеділках, середах, п’ятницях учні споживали обід без м’яса, а в 60-х роках ХІХ ст. уся вечеря складалася з половини білого хліба і води. Нерідко наприкінці року, коли гроші на харчування закінчувалися, учні споживали лише чорний хліб. Упродовж ХІХ ст. неодноразово поставало питання про зміну порядку харчування, коли інститут хотів ще більше зменшити витрати на нього. Таке рішення було, щоправда, ухвалено 8 вересня 1833 р., але через неможливість прогодувати учнів лише чорним хлібом від нього відмовилися¹¹³.

Префекти та їхні помічники відповідали і за забезпечення навчального процесу посібниками й приладдям. Так, у червні 1831 р. до провізоріату з проханням надати необхідні посібники для вивчення релігії звернувся І. Гуркевич. За сприянням префекта друкарні Д. Зубрицького його було задоволено¹¹⁴.

Іноді провізоріат купував книги інших видавництв. Так, у 1860 р. інститут закупив посібники з літератури, історії, географії, фізики, словники німецької та

¹⁰⁶ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 247. – Арк. 18.

¹⁰⁷ Там само. – Арк. 14.

¹⁰⁸ Там само. – Арк. 16.

¹⁰⁹ Там само. – Спр. 802. – Арк. 130.

¹¹⁰ Ваврик В. Р. Школа и бурса... – С. 40.

¹¹¹ Там само. – С. 54.

¹¹² ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 802. – Арк. 148.

¹¹³ Там само. – Арк. 156.

¹¹⁴ Ваврик В. Р. Школа и бурса... – С. 35.

латинської мов, а також ноти творів Моцарта, що вивчали в гімназіях¹¹⁵. Проте Ставропігійний інститут рідко купував книги, натомість намагався забезпечити школу виданнями власної друкарні та літографії. Підставою вивчення азів граматики й релігії у школі був виданий інститутом 1807 р. й неодноразово згодом перевиданий “Буквар языка словянского чтения и писания” з додатком “Молитв” та “Наук для дітей християнських”. Цей посібник відіграв величезне значення для української освіти, позаяк у першій половині XIX ст. був найбільш уживаним у народних школах Галичини¹¹⁶. У друкарні Ставропігії було видано також “Малий катехизм для парафіяльних училищ” (1817), “Повинності підданих до їх монарха для парафіяльних шкіл” (1817), Псалтирі, Апостоли, Трифологіони й іншу релігійну літературу, яку зазвичай використовували в бурсі.

У 1835 р. Степан Семаш отримав для школи 16 примірників книг, виданих в інститутській друкарні, а у 1846 р. С. Возняк – “Трифологон”, Апостол, три Псалтирі, п’ять “Граматик” Морозовича, сім словників, вісім Великих і дев’ять Малих катехизмів, десять Букварів¹¹⁷. У 1858 р. П. Пашковський отримав для бурси вісім примірників “Гласнописців” і шість Букварів, а у 1865 р. о. Онуфрій Зацерковний – чотири “Гласнописці”, чотири малих Псалтирів, п’ять Богогласників, шість примірників “Руки Дамаскіна”, шість Часословів, один Трифологон та низку підручників для 3-го і 4-го класів державних та середніх шкіл¹¹⁸.

Стан забезпечення бурси підручниками на середину 60-х років XIX ст. дає змогу схарактеризувати перепис книг Ставропігійної школи 24 грудня 1865 р. Він охоплює 41 позицію літератури церковнослов’янською, руською, латинською та іншими мовами. Найбільша кількість примірників однієї книги становила вісім, найменша – один з поміткою “неужиточний”. Тут перебували 4 старих і 10 нових музичних творів, при чому останні прислані інституту зі Санкт-Петербурга в липні 1865 р.¹¹⁹ Цей стан був явно незадовільним і Ставропігійний інститут у 1865 р. та 1869 р. виділив кошти на закупівлю підручників і канцелярського приладдя. Було закуплено переважно світську навчальну літературу – граматики й Читанки, а з книгарні інституту виписано “Історію Галицько-Руського князівства” Зубрицького, “Слов’яно-польський словник” Левицького, хрестоматію Головацького, переклади творів німецьких християнських моралістів, словарі авторства Партицького, Дидицького, “Історію” Шараневича, німецький буквар, “Грецький словник” Якоба в 2-х томах, латинський словник, а також Біблійну історію та церковні ноти¹²⁰. Значна частина придбаних підручників відповідала програмам державних середніх навчальних закладів, що свідчило про спробу в 60-х роках XIX ст. піднести рівень освіти у Ставропігійній школі. У її стінах церковнослов’янську мову вивчали відомі діячі “Руської трійці” – Маркіян Шашкевич, Яків Головацький та Іван Вагилевич¹²¹.

¹¹⁵ Там само. – С. 46.

¹¹⁶ *Левицький І.* Погляд на розвій... – С. 129–130.

¹¹⁷ *Ваврик В. Р.* Школа и бурса... – С. 41–42; ЦДАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 1323. – Арк. 3.

¹¹⁸ Там само. – С. 48.

¹¹⁹ Там само. – С. 52.

¹²⁰ Там само. – С. 57.

¹²¹ Воспоминания о Маркияне Шашкевиче и Иване Вагилевиче. Из записок Я. Головацкого // Литературный сборник. – Львов, 1885. – Вып. 1. – С. 20.

У другій половині XIX ст. префектами Ставропігійної бурси були відомі представники русофільського руху: І. Шараневич, В. Площанський, П. Свистун, М. Полянський, М. Гладишевський, І. Липинський та інші¹²².

У 1887 р. у штатному розписі були передбачені також посади управителя хору, два вчителі нотного і два церковного співу, п'ять дяків і “книгарський практик”¹²³. Господарством, як правило, керувала дружина або вдова по священникові Успенської церкви, їй допомагали служниця, кухарка і двірник¹²⁴.

Головним джерелом утримування Ставропігійної бурси були добровільні пожертвування громадян, які надходили у “Фонд заповоги для руських бурс і товариств імені І. Е. Коссака”. Наприкінці 1880-х років він становив 4 500 рин. зл. Протягом 1870–1880-х років цей фонд спричинився до заснування бурс при “Народному домі” у Львові¹²⁵, Бучачі, Бродях (згодом припинили існування), Тернополі¹²⁶, Станіславові, Коломиї, Стрию¹²⁷, Золочеві, Бережанах, Самборі¹²⁸.

Основним критерієм підбору учнів у другій половині XIX ст. і надалі залишались голосові дані, а старанність під час вокальних занять визначала оцінку навчання. Високу оцінку на щорічних екзаменах винагороджували книгами або невеликою грошовою премією. На базі бурси діяв знаменитий хор Успенської церкви. Його високий рівень засвідчують репертуар і програма концертів. Окрім церковних пісень, він виконував оперні партії Гіллера, Геля, Майєрберга, твори українських композиторів: Матюка, Вербицького, Воробкевича, Лаврівського тощо¹²⁹.

За своєю суттю та спрямованістю педагогічна система Ставропігійної бурси ґрунтувалася на середньовічних традиціях, зокрема на “Шкільному порядку” Львівського Успенського братства і статутах єзуїтських інтернатів. Така архаїчна методика спричиняла нарікання громадських кіл. Під час полемічного запалу народовці називали ставропігійних “бурсаків” “моральними скопцями”, “каліками на голову, умислові сили яких стлумлені чи покалічені”, стверджували, що “все у бурсі морально завмирає, тратить здоровий розум..., доходить до повної остовпілості”¹³⁰.

Під тиском суспільної opinio у 1880-х роках керівництво Ставропігійного інституту було змушене погодитися на реформування бурси, зокрема введення в її структуру двох відділів: традиційного дяківського та ремісничого, що ґрунтувався власне на старій бурсі, і нового гімназійного, учні якого лише проживали в її стінах, харчувалися й отримували іншу матеріальну допомогу, а навчались у гімназіях¹³¹. У 1900 р. із 26 ти учнів Ставропігійної бурси гімназію відвідувало 19 осіб¹³². Переважно вони студіювали в сусідній за місцем розташування з бурсою

¹²² Ваврик В. Р. Школа и бурса... – С. 52.

¹²³ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 1289. – Арк. 3.

¹²⁴ Ставропігійальна бурса во Львовѣ // Отчет о дѣятельности Ставропігійального Института за период с 4 мая 1926 по 30 апреля 1927 г. – Львов, 1927. – С. 9.

¹²⁵ Вѣстникъ “Народного Дома”. – 1884. – 1(13) марта. – С. 16–17.

¹²⁶ Слово. – 1876. – 7(19) октябрия.

¹²⁷ Временникъ Ставропігійскаго Института (далі – ВСИ). – Львовъ, 1890. – С. 203–208; 1891. – С. 199–202.

¹²⁸ Слово. – 1876. – 29 января (10 февраля).

¹²⁹ Наука. – 1877. – 1 листопада. – С. 292.

¹³⁰ Правда. – 1876. – 19 липня. – С. 546–547.

¹³¹ ВСИ. – 1899. – С. 39.

¹³² ВСИ. – 1902. – С. 176.

німецькій гімназії, яка забезпечувала доволі високий рівень знань. Однак народо-вська інтелігенція продовжувала критикувати керівництво інституту за те, що воно не забезпечувало українській молоді національної освіти¹³³.

Ще одним нововведенням Ставропігійного інституту в освітній галузі стало створення стипендійних фондів для навчання в державних закладах. Це, зокрема, о. М. Прокоповича¹³⁴, К. Глиновецької¹³⁵, о. В. Зарицького¹³⁶ (до 1890-х років), І. Кмицикевича¹³⁷, Лясковецьких¹³⁸, А. Юркевичевої, ім. св. Кирила і Мефодія (з 1890-х років)¹³⁹. Спершу, на початку 1870-х років, учням надавали одноразові допомоги по 5–10 зол. рин.¹⁴⁰, а з 1877 р. – річні стипендії у розмірі близько 100 рин. для студентів ремісничих училищ, правничого факультету університету, Львівської, Станіславської та Тернопільської гімназій. У 1884 р. з фонду Кароліни Глиновецької учням почали надавати грошову допомогу. Того року таких стипендій було п'ять¹⁴¹, а в 1896 р. – шість¹⁴².

На зламі XIX–XX ст. випускників Ставропігійної бурси поділяли на три категорії: 1) особи, які відзначалися прекрасними голосовими даними і мали дяківську освіту; 2) учні, які із закінченням одночасно здобули ремісничу професію; 3) випускники гімназій. Частина випускників забезпечувалася роботою. Підготовлених у бурсі дяків і керівників церковного хору радо приймали у греко-католицькій сільській парафії, а особливо талановиті співаки залишалися у хорі при Успенській церкві. Саме завдяки можливості протягом багатьох років відбирати найталановитіших у музичній сфері осіб Ставропігійний хор здобув справжню мистецьку славу. Деякі учні оволоділи друкарською справою.

З радикалізацією русофільського руху її діячі намагалися прививати учням бурси свої переконання, що спричиняло обурення серед української суспільності. У 1910 р. дирекція Академічної гімназії видала розпорядження про реорганізацію Ставропігійної бурси з метою ліквідації москвофільського впливу¹⁴³. Напередодні Першої світової війни вона перетворилася в осередок російської пропаганди. Часопис “Нива” констатував, що вона “засипана православною літературою”¹⁴⁴ і галицька молодь “паде в заставлені сїті”¹⁴⁵.

Національно-суспільна значущість культурно-просвітницької роботи Ставропігійного інституту змінювалася в різні періоди відповідно до ідеологічної платформи й політичної орієнтації його членів. Протягом 1848 – кінця 60-х років XIX ст. йому належало помітне місце в організації недержавної освіти в Галичині. Ставропігія забезпечувала потреби українського галицького суспільства в бого-

¹³³ Батьківщина. – 1881. – № 21; Діло. – 1881. – 11(23) червня. – С. 2.

¹³⁴ Наука. – 1878. – 10 березня. – С. 92.

¹³⁵ Наука. – 1877. – 1 листопада. – С. 291.

¹³⁶ Наука. – 1878. – 10 вересня. – С. 211.

¹³⁷ ВСИ. – 1894. – С. 185.

¹³⁸ ВСИ. – 1899. – С. 185.

¹³⁹ ВСИ. – 1896. – С. 169.

¹⁴⁰ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 41. – Арк. 3–12.

¹⁴¹ ВСИ. – 1886. – С. 125–126.

¹⁴² ВСИ. – 1896. – С. 150.

¹⁴³ ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 1290. – Арк. 1–11.

¹⁴⁴ Я. П. Православні загії в Галичині // Нива. – 1910. – Ч. 2. – С. 34–35.

¹⁴⁵ Нива. – 1912. – Ч. 3.

службовій літературі та шкільних підручниках, утримувала бурсу. У 1870-х – на початку 1880-х років інститут, володіючи багатими стипендійними фондами, які формувалися з добровільних пожертвувань громадян, надавав меценатську допомогу для навчання малозабезпеченій молоді. Ставропігійна бурса була єдиним у Львові безкоштовним українським навчальним закладом. Однак його освітня програма, що здійснювалася під впливом консервативних церковних традицій, не відповідала вимогам часу. З остаточним становленням у Галичині народо-вського табору, який відстоював власну програму національної освіти, архаїчні форми і методи роботи Ставропігії в цій галузі ставали все помітнішими. Після судового процесу 1882 р., коли інститут позбавили права видавати шкільні підручники і відібрали державні грошові дотації, а українська громадськість суттєво зменшила свої пожертвування, його культурно-просвітницька діяльність переживала кризу. На початку ХХ ст. вона стала одним із знарядь російської асиміляційної політики.

Бурса Народного дому

Хвиля революційного піднесення “Весни народів” 1848–1849 рр., прокотившись Центральною Європою, затркнула й галицьких українців. Вони заявили про свою національну окремішність і виступили з вимогами демократичних свобод і прав, створили свій перший політичний орган – Головну Руську Раду (ГРР). У цей час в українському середовищі зародилася ідея заснування свого Народного дому¹⁴⁶ в головному місті Галичини. Вперше її висловив священник Лев Трещаківський 15 червня 1849 р. на засіданні ГРР. За його задумом, такий дім мав би містити друкарню, бібліотеку з читальнею, книгарню, науково-видавниче товариство “Галицько-руська матиця”, пам’ятки української давнини, бурсу, в якій могла б навчатися й проживати українська молодь. Шукаючи місця для спорудження будинку, ГРР звернулася за допомогою до Австрійського уряду й отримала 1849 р. у подарунок руїни університетського будинку, що згорів під час революційних заворушень у листопаді 1848 р.

Тоді ж ГРР звернулася з відозвою до “галицько-руського народу”, в якій закликала зібрати кошти для зведення “народної будівлі”. Коли 1851 р. австрійська влада заборонила діяльність політичних організацій у краї, ГРР реорганізувалась у “комісію, завідуючу строєнієм дома народного и второй городской церкви”. Її очолив о. Михайло Куземський. З допомогою греко-католицького духовенства вона зуміла зібрати серед українського населення Галичини чималу суму. За час діяльності завершила побудову головного будинку Народного дому на вулиці Театральній, 22, у Львові (1864), закупила ряд суміжних будинків, а також маєтки у двох селах – Білці та Костеневі, започаткувала бурсу та заснувала низку стипендійних фондів. Статут інституції під назвою “Руський інститут Народний дім у Львові” був затверджений лише 11 лютого 1869 р., а товариство уконституйоване 1872 р.

¹⁴⁶Про заснування Народного дому детальніше див.: Орлевич І. Патронат “Народного Дому” щодо Преображенської церкви у Львові // Історія релігій в Україні. Праці XIII-ї міжнародної наукової конференції (Львів, 20–22 травня 2003 р.). – Львів, 2003. – Кн. 1. – С. 395–400; Ї ж: Товариство “Народний дім” у Львові в 1914–1921 роках // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2008. – Вип. 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера; Ї ж: Боротьба між українофілами і русофілами за “Народний дім” у Львові. Вісник Львівського національного університету. Серія історична. – Львів, 2007. – Т. 6.

У проекті статуту, який комісія подала на затвердження в урядові інстанції, не планувалося заснування бурси, оскільки, на думку її членів, вона вже існувала при Ставропільському інституті. Основним завданням Народного дому мали стати “наукові цілі”. Члени комісії орієнтувалися на досвід слов’янських народів, зокрема поляків, у яких уже був Інститут ім. Оссолінських¹⁴⁷. Ідея заснування бурси виникла, ймовірно, згодом. У 1864 р. комісія надала у своєму приміщенні одну кімнату (згодом ще дві) безкоштовно українським учням, які навчалися в державних навчальних закладах. У 1865 р. члени комісії таки заснували бурсу. Вона була подібною до Ставропільної і в загальній системі державного шкільництва виконувала допоміжну функцію. Засновуючи її, члени Народного дому своїм завданням ставили підтримку малозабезпечених руських (українських) дітей, які хотіли навчатися в державних навчальних закладах. Її учням надавали безкоштовне житло та харчування, а деяким – лише харчування. Як обов’язкові предмети викладали церковнослов’янську, руську мови й історію. Викладання рідної мови та історії мало на меті виховувати молодь у патріотичному дусі. У школі також навчали хорového й обрядового співу¹⁴⁸. У 1895 р. члени Народного дому заснували ще й ремісничу бурсу¹⁴⁹.

Оцінка діяльності бурси корелює з негативним значенням русофільства¹⁵⁰ загалом*. На початковому етапі представники русофільства відіграли певну позитивну роль, зумівши протистояти колонізаційним впливам, однак їхня орієнтація на культурний простір Росії в роки Першої світової війни переросла у відверті заяви про політичне приєднання, що негативно вплинуло на розвиток українського національного руху.

Для вступу в бурсу необхідно було подати свідоцтво “убожества”, яке засвідчувало складне матеріальне становище прохача, свідоцтво про закінчення школи та свідоцтво про хрещення¹⁵¹.

Так 26 вересня 1897 р. селянин із Городка Микола Вергун написав листа до Народного дому з проханням прийняти його сина Івана в бурсу інституту з метою відвідання середніх шкіл. Своє прохання він мотивував тим, що його син закінчив

¹⁴⁷ Справозданіє комиссії предстоящей діламп Народного Дома и созидаемой второй городской церкви во Львові за годъ 1866. – Львовъ, 1867. – С. 5.

¹⁴⁸ ЦДАЛ України. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 857. – Арк. 2.

¹⁴⁹ Там само. – Спр. 868. – Арк. 1.

¹⁵⁰ Про русофільство детальніше див.: *Аркуша О., Мудрий М.* Русофільство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 231–268; *Сухий О.* Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX ст.). – Львів, 2003. – 496 с.; *Орлевич І.* Термінологія русофілів як індикатор самоідентифікації // Національна ідентифікація українців Галичини у XIX – на початку XX століття (еволюція етноніма) / [наук. ред. І. Орлевич]. – Львів, 2016. – С. 192.

* В основі концепції русофілів – уявлення про єдність трьох етносів: українського, російського та білоруського, які начебто разом склали “руський” народ. Походження “русского” народу творці такої теорії пов’язували з періодом Київської Русі, коли було закладено підвалини східної (візантійсько-руської) цивілізації, наголошуючи, що саме українці (малороси) стояли біля витоків цієї цивілізації. Потрібно зазначити, що русофіли не отожднювали термінів “руський” і “російський”, розуміючи під першим триєдність зазначених народностей, а під другим – “народність”, за якою визнавалася етнічна відмінність від двох інших (*Орлевич І.* Термінологія русофілів як індикатор самоідентифікації. – С. 192).

¹⁵¹ ЦДАЛ України. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 850. – Арк. 7.

5-й клас народної школи успішно, а сам він не у стані утримувати його власним коштом як бідний селянин¹⁵².

28 січня 1898 р. до Народного дому звернувся селянин-рільник Федір Долгій. Зі свого заробітку він міг заледве утримувати родину з шести осіб, проте сина у школі у Львові був не спроможний. У листі до керівництва він зазначав, що син відвідував курси в німецькій гімназії й одержав добру характеристику від викладачів, має добру пам'ять і талант, отож є надія, що гроші, вкладені в його освіту, не були витрачені даремною. Також відзначив, що свідоцтво шкільне, народження й “убожества” долучить пізніше¹⁵³.

Того ж року надійшло прохання до Народного дому прийняти вчителя народних шкіл Якова Яніва, який втратив батька і матір¹⁵⁴. При цьому наголошувалось на його вагомих заслугах у сфері шкільництва.

Навчання в бурсі відбувалося не лише безкоштовно, але й на платній основі, при цьому ціну встановлювали залежно від платоспроможності родичів. У 1907 р. Олигип Вап'янській звертався до Народного дому з питанням, на яких умовах можна навчатися в бурсі, й отримав відповідь, що на 1907/1908 н. р. “дарові” (безкоштовні) місця зайняті, а щомісячна доплата в новорозширеній бурсі становить від “20 до 50 корон в залежності від матеріального стану прохачів”¹⁵⁵.

Часто оплата за навчання здійснювалася у формі меценатської допомоги від заможних людей. Серед них прізвище Іларіона Свенціцького, який у 1908 р. написав зобов'язання Народному дому, що платитиме щомісяця 10 кор. за учня 3-го класу Костя Шеремету¹⁵⁶.

Аналіз кількості вихованців бурси Народного дому свідчить про її поступове зростання: 1865 р. – 16¹⁵⁷, 1866 р. – 17, 1867 р. – 16¹⁵⁸, 1887 р. – 30¹⁵⁹, 1888 р. – 31, 1890 р. – 31, 1891 р. – 30, 1892 р. – 34¹⁶⁰, 1897 р. – 26, 1898 р. – 29, 1900 р. – 29¹⁶¹, 1905 р. – 83¹⁶².

За соціальним складом це були вихідці зі священничих, учительських, міщанських, селянських (серед яких здебільша рільники) родин. У 1865 р. усього 16 учнів одержали в Народному домі безкоштовне утримання: 3 – сини землеробів; 4 – священників; 3 – вчителів; 2 – міщан; 4 – невідомо походження¹⁶³. У 1866 р. – 17 учнів: 4 – синів священників, 3 – землеробів (рільників), 2 – вчителів, 2 – міщан, 1 – співака церковного хору¹⁶⁴.

Самі члени Народного дому визнавали, що тривалий час навчально-педагогічному процесу в бурсі приділяли недостатньо уваги. Довгі роки її настоятель був

¹⁵² ЦДІАЛ України. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 850. – Арк. 1.

¹⁵³ Там само. – Арк. 7, 8.

¹⁵⁴ Там само. – Арк. 7, 11

¹⁵⁵ Там само. – Спр. 853. – Арк. 2.

¹⁵⁶ Там само. – Спр. 851. – Арк. 6.

¹⁵⁷ Там само. – Спр. 857. – Арк. 1–2.

¹⁵⁸ Там само. – Арк. 6.

¹⁵⁹ Там само. – Спр. 854. – Арк. 1.

¹⁶⁰ Там само. – Арк. 2, 3, 13.

¹⁶¹ Там само. – Спр. 855. – Арк. 1, 4, 10.

¹⁶² Там само. – Спр. 856. – Арк. 6–7.

¹⁶³ Там само. – Спр. 857. – Арк. 1–2.

¹⁶⁴ Там само. – Спр. 857. – Арк. 1 зв.

радше адміністратором, і часто цю посаду поєднував інститутський секретар¹⁶⁵. Тривалий час ним був Олексій Палюх. У 90-х роках XIX ст. ці обов'язки виконував Василь Лагола, а йому на допомогу дали одного члена “управляючого совіта” – Кирила Вінцковського. Згодом введено посаду директора бурси, яку на початку XX ст. обіймав Йоан Алексевиц.

Проблеми бурси Народного дому стали предметом обговорень як у широких колах української суспільності, так і в середовищі самих діячів інституції. Питання про реформу підняв К. Вінцковський у 1893 р. Ось приклад негативних чуток, які поширювали про заклад: “...частократно молодеж середней школи доводила до того, що многіи ученики судились и приговорювались судейськими трибуналами; що часто-густо выталкивають окна своимь учетилямь, ихъ же побивають, що били частимь случаи самоубійствъ, да і убійствъ учителей ихъ же учениками, що некоторыхъ учителей поневолю пенсионовано и т.д. и т.п.”¹⁶⁶. Досліджувані документи не дають можливості спростувати чи підтвердити висловлене К. Вінцковським. Ні русофільська, ні народовська преси про ці випадки не писали.

Занепокоїв К. Вінцковського факт незадовільного стану приміщення бурси. Крайова шкільна рада в 1893 р. вивчала стан приміщень усіх підвідомчих їй закладів. У випадку визнання його не відповідним для навчання, закладу відмовляли в субвенції з крайового фонду. К. Вінцковський побоювався, що бурса Народного дому буде визнана саме такою. Тривалий час вона займала дві кімнати: в одній харчувалися, а в іншій було приміщення для повара¹⁶⁷. Особливо важливо було покращити умови проживання учнів після того, як у 1872 р. товариство уконституювалося і бурса перейшла повністю в управління Народного дому, а витрати на неї, за словами самого К. Вінцковського, були чималими (4 000–5 000 гульденів на рік): “...слід внормувати цю справу так, щоб вона була бездоганною”¹⁶⁸. Можна припустити, що до 1872 р., у період, коли бурсою опікувалася Комісія у справах спорудження Народного дому, фінансування відбувалося частково коштом самих бурсаків, пожертв і безкоштовної оренди, яку надавала комісія. К. Вінцковський запропонував реорганізацію приміщення¹⁶⁹. Згодом умови проживання учнів були покращені через збільшення кількості приміщень: спорудження нових і проведення ремонтних робіт. Бурса зайняла все старе приміщення і частину нового під № 76 4/4 по вул. Курковій, 14 (тепер – М. Лисенка). У звіті про її діяльність за 1905 р. знаходимо інформацію, що учні розміщалися у 16 кімнатах по 8, 7 та 4 особи¹⁷⁰, тобто вона могла вміщати близько 200 осіб.

Кристалізація народовського руху, все більші протиріччя між двома політичними течіями щодо шляхів майбутнього розвитку української модерної нації вели до конфліктів у питанні освіти молоді. Представники народовського табору критикували русофілів за те, що керівництво Народного дому відмовлялося скеровувати учнів до єдиної у Львові Української академічної гімназії, а натомість

¹⁶⁵ ЦДІАЛ України. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 865. – Арк. 3.

¹⁶⁶ Там само. – Арк. 2.

¹⁶⁷ Там само. – Арк. 6.

¹⁶⁸ Там само.

¹⁶⁹ Там само.

¹⁷⁰ Там само. – Арк. 8.

відправляють до польських і німецьких. Лунали звернення до митрополита як протектора Народного дому, щоби він втрутився у процес виховання¹⁷¹.

У 1881 р. на загальних зборах Народного дому народовець (серед членів товариства були й народовці) о. Олександр Стефанович виступив із вимогою записувати вихованців бурси до Академічної гімназії. На його думку, Народний дім власноруч штовхав українських школярів у польські заклади¹⁷². Тему Академічної гімназії українофіли порушували ще в 1885 р. О. Стефанович¹⁷³ та 1887 р. П. Харак¹⁷⁴.

Підтвердженням виправданих претензій українофілів щодо освітньої політики слугують звіти бурси. Наприклад, в 1897/1898 н. р. у гімназійній бурсі Народного дому навчалось 26 учнів: 16 – на повному утриманні, які відвідували німецьку гімназію, 10 – руську на умовах забезпечення харчуванням¹⁷⁵. Притаманною була тенденція до повного фінансового забезпечення учнів німецької гімназії, а підтримка лише харчуванням – учнів, які відвідували руську гімназію. Дещо інша картина в 1905 р., коли із загальної кількості 83-х учнів у руській гімназії навчалось 34, а в німецькій – 29 (7 – у гімназії Франца Йосифа, 3 – в реальній тощо)¹⁷⁶.

Конфлікти середовищ Народного дому й Академічної гімназії продовжувалися і на початку ХХ ст. У 1909 р. вихованці бурси Народного дому побили одногрупника за “мазепинские убеждения”. Після того, як учителі філії Академічної гімназії висловилися за покарання кривдників, русофільський часопис “Галичанинъ” виступив за перехід учнів з українських у польські гімназії¹⁷⁷.

Національно-політичний курс навчальних закладів цікавив греко-католицького митрополита, який вважався, згідно зі статутом, протектором інституту і мав право впливати на його діяльність. Посилаючись на задекларовану у статутах загальнонародність товариства, митрополит Сильвестр (Сембратович) надіслав у березні 1893 р. до правління Народного дому лист, однією з вимог якого було вести навчання та виховання у бурсі “в народному дусі”¹⁷⁸. Правління заперечило зауваження митрополита¹⁷⁹. У відповідь на його звернення 13 квітня 1893 р. Й. Делькевич, голова Народного дому, обнародував меморіал “Русській Народный Институтъ подь названіємъ «Народный Домъ» и партія консервативна старыхъ русиновъ супротивъ партіи так зовимыхъ «Народовцівъ»”. Й. Делькевич наголосив на проавстрійських та проунійних настроях серед членів Народного дому і відкинув звинувачення в русофільстві¹⁸⁰. Втручання митрополита русофіли розцінили як його особисту помсту за негостинний прийом у стінах Народного дому під час святкування ювілею папи Лева ХІІІ, коли русофільська молодь зустріла його вигуками “Pereat!” (“Геть!”)¹⁸¹.

Одним з основних напрямів діяльності русофілів наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. була боротьба проти фонетичного правопису, поширення православ'я та

¹⁷¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 865. – Арк. 5.

¹⁷² Дѣло (Львів). – 1881. – Ч. 79. – 10(22) жовтня.

¹⁷³ Слово (Львів). – 1885. – 28 ноября (10 декабря).

¹⁷⁴ Загальні збори членов “Народного дому” // Дѣло. – 1887. – 28 листопада (10 грудня).

¹⁷⁵ ЦДІАЛ України. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 855. – Арк. 2.

¹⁷⁶ Там само. – Спр. 856. – Арк. 6–7.

¹⁷⁷ Дѣло. – 1909. – 14(1) липня.

¹⁷⁸ Дѣло. – 1893. – 17(29) марта.

¹⁷⁹ Дѣло. – 1893. – 22 марта (3 вѣтня).

¹⁸⁰ ЦДІАЛ України. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 7

¹⁸¹ Новая затія противъ Галицкой Руси // Галичанинъ (Львів). – 1893. – 17(29) марта.

заснування кафедр російської мови і літератури у Львівському та Чернівецькому університетах. Народний дім усіяло борючись за впровадження “русскої” мови і виступав проти фонетичного правопису. У 1896 р. Народний дім разом з іншими русофільськими товариствами надіслав меморіал імператорові Францу Йосифу із проханням не затверджувати у школах й установах Галичини і Буковини український фонетичний правопис та народну мову¹⁸². На зборах 1912 р. М. Антонович вніс пропозицію про усунення фонетики зі шкіл¹⁸³. 8 грудня 1907 р. в бурсі Народного дому відбувся вечір, присвячений І. Наумовичу, на якому учні виголошували промови російською мовою і в православному дусі¹⁸⁴. У листопаді 1908 р. на загальному засіданні ради Народного дому ухвалено зобов’язати керівництво інституту клопотати про заснування кафедр російської мови у Львівському та Чернівецькому університетах та впровадження її як обов’язкового предмета в середніх навчальних закладах Галичини і Буковини, а також заснувати гімназію з російською мовою викладання і клопотати про це перед Міністерством освіти¹⁸⁵.

Фактом зросту русофільських впливів у бурсі Народного дому служить репертуар книг, які дарували учням за успіхи в навчанні. У 1900 р. серед них були твори Толстого “Война і мир”, Гоголя “Тарас Бульба”, а також галицьких русофілів – Гушалеви́ча, Шараневича¹⁸⁶. У 1904 р. аналогічні списки поповнилися творами російських письменників – Пушкіна, Лермонтова та Гоголя (“Ревізор”)¹⁸⁷.

Навчальний процес у бурсі контролювала керівна рада Народного дому (керівний орган інституту), рішення якої зобов’язаний був виконувати настоятель закладу. Всі рішення щодо прийняття чи відрахування учнів із бурси приймало керівництво інституту. Як зазначалося, обов’язковими предметами викладання були історія, церковнослов’янська та “руска” мови (остання із радикалізацією русофільства була ототожнена з російською).

Щодо методики викладання історії, мови та гімнастики, то викладачі по-слуговувалися рішеннями керівної ради Народного дому. Згідно з рішенням від 10(22) грудня 1899 р., настоятель запропонував такі корективи у вивченні “русскої” історії: “Всі учні Інститутської бурси з нижчої та вищої гімназій зобов’язані вивчати руску історію в двох відділах, нижчих гімназіях окремо і вищих гімназіях окремо. У кожному відділенні навчаються учні історії одну годину в тиждень”.

При викладанні історії рекомендували дотримуватися планів, які існували в гімназіях, однак в міру наявності часу розширяти її вивчення. Щоби прививати учням любов до Вітчизни та виховувати патріотизм, давали спеціальні вказівки як викладати предмет: “Науку подобають преподавати так, чтобы підносити більше світлыи факты историческіи, а менше заниматись сторонами темными, человеческими слабостями князей и народа. – Историю Руси слѣдует преподавати

¹⁸² ЦДІАЛ України. – Ф. 182. – Оп. 1. – Спр. 14.

¹⁸³ Протоколь XXI очередного общого собрания членов русского Народного Института “Народный Домъ” въ Львовѣ отъ 13(26) декабря 1911 р. – С. 18–26 // Вѣстникъ “Народного Дома”. – Львовъ. – 1912. – Февраль. – Ч. 2. – С. 25.

¹⁸⁴ О “Народный Дім” у Львові. – Діло. – 1907. – 13 грудня.

¹⁸⁵ Отчетъ о дѣятѣльности Управляющого Совѣта Русско-народного института “Народный Домъ” во Львовѣ за время отъ 13(26) апрѣля 1908 до 2(15) ноября 1911. – С. 4

¹⁸⁶ ЦДІАЛ України. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 855. – Арк. 8.

¹⁸⁷ Там само. – Спр. 856. – Арк. 4.

въ тотъ способъ, що важнѣйшіи историческіи событія слѣдуетъ собирать и группировать вокругъ нѣкоторыхъ выдающихся въ исторіи личностей”¹⁸⁸.

Серед імен таких знаменитих осіб називали князів: Ольгу, Святослава, Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Ярослава Осмомисла, Данила, Лева і Свидригайла та ін. Княжий період пов’язували із зародженням давньоруської культури, становленням “руського” народу, існуванням державності. Належність до народу з тисячолітньою історією та культурою підвищувала самооцінку русофілів. Тому вони й вважали за доцільне виховувати молоде покоління саме на прикладах зі славного минулого Русі, найвидатнішими представниками якого були, безперечно, князі. Основне завдання історії як предмета вони формулювали так: “Історія должна возбуждати и укрѣпляти въ ученикахъ національное сознание, зигривати любовъ къ своей народности, своему родному языку, своимъ звичаямъ и обычаямъ, своей церкви и своему обряду”¹⁸⁹.

Підручники з історії були одні для вчителів, які викладали предмет, інші – за якими навчалися учні. Викладачі послуговувалися “Історією Русі”, яку написав Б. Дідицький, а учні – історією о. Ріпещького. Щодо вивчення церковнослов’янської мови і “русько-народного языка”, то оскільки учні навчаються в гімназіях “руському” языку з фонетичним правописом і “руської літератури”, то треба перш за все звернути увагу на те, щоби вони навчилися писати за етимологічними правилами. Для вивчення “руського языка” відводили дві години на тиждень: одну – по книзі Осадца, другу – для письмових вправ.

Окрім письмових розпоряджень, вчителі “руської” історії та мови одержували від настоятеля бурси усну інструкцію щодо того, чого при навчанні треба уникати й чому запобігати.

Серед учителів “руської” історії та мови бачимо імена відомих русофілів, зокрема “руської” мови – О. Мончаловського, Д. Яворського, який викладав цей предмет будучи ще учнем 8-го класу. Серед викладачів історії Русі відомі русофільські історики Филип Свистун¹⁹⁰, Дмитро Ключник¹⁹¹. Викладачами цих предметів зазвичай мали бути особи, яких обирали загальні збори, якщо таких не було обрано, то їх викладали учні старших класів.

Згідно з розпорядженням Крайової шкільної ради, як обов’язковий предмет у школах і гімназіях запровадили гімнастику. В обов’язковому порядку його ввели і в бурсі. Учні, які були на повному утриманні, навчалися шведської гімнастики під керівництвом інструктора. Вправи були такими: руками й іншими частинами тіла без предметів; лісками; тягарками. Домашніми інструкторами були зазвичай учні старших класів. Найвідповіднішим часом для виконання вправ було визначено ранок, а при можливості і вечір, щоразу по півгодини¹⁹².

У статті витрат установи є перелік предметів, які формували побут молоді: ложки залізні, лампа, дубовий стіл, солома для сінників та ін. На ці речі витратила

¹⁸⁸ ЦДІАЛ України. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 835. – Арк. 7–8.

¹⁸⁹ Там само. – Спр. 865. – Арк. 8.

¹⁹⁰ Там само. – Арк. 13.

¹⁹¹ Там само. – Спр. 866. – Арк. 1–5.

¹⁹² Там само. – Спр. 856. – Арк. 9.

кошти комісія Народного дому в 1867 р.¹⁹³. Інвентарний опис кухонного посуду і столового приладдя за 1903 р. містить 71 позицію, а за 1905 р. – 87. Це свідчить про позитивну динаміку зростання та поповнення новими предметами. Поряд із переліком вказано кількість старих і нових. Наприклад: 80 ложок цинкових, з яких 30 – старих і 50 – нових; 4 вази порцелянові: 2 – старі, 2 – нові; порцелянова півмиска – стара, 3 – нові; 80 залізних виделок: 31 – стара, 49 – нові; 80 ножів залізних: 34 – старих і 46 – нових; 80 тарілок плитких кам'яних: 33 – старих, 47 – нових; 80 тарілок глибоких кам'яних: 27 – старих, 53 – нових і т. д.¹⁹⁴.

Значну увагу у другій половині XIX ст. керівництво бурси Народного дому приділяло гігієні учнів та їхньому здоров'ю. Кімнати мусили провітрювати, температура мала сягати 14–15 С, підлогу мали мити що 2 тижні, треба було витирати верхню частину вікон, перевіряти пічки зимою перед тим, як запалити.

Народний дім також утримував лікаря, який при необхідності міг прийти на допомогу хворим учням¹⁹⁵. Про кожну хворобу, яка з'явилася, лікаря інформував директор бурси. Він також повинен був звертати увагу на кількість і якість їжі для сприятливого фізичного розвитку вихованців¹⁹⁶.

Високими моральними якостями мав володіти директор бурси, оскільки, на думку керівництва Народного дому, “приклад старших осіб найбільше впливає на юні уми і спрямовує напрямок їхнього характеру”. Тому він повинен бути прикладом релігійності, благородства, працьовитості, охайності, точності у виконанні своїх обов'язків тощо. Крім того, повинен володіти необхідною інформацією й ознайомитися з творами, необхідними для професійної діяльності, принаймні по одному з психології, педагогіки та дидактики¹⁹⁷.

Директор контролював процес навчання та поведінку учнів. Він подавав на засідання комітету бурси звіт про стан закладу і поведінку вихованців, встановлював час для занять, праці та відпочинку, стежив, щоб учні йшли у школу з виконаним домашнім завданням, був присутній при молитвах зранку та ввечері, на сніданку, обіді й вечері. До його обов'язків належало стежити, щоб учні лягали спати о 9-й вечора і без відома та його дозволу не пропускали занять.

Директор повинен був що два тижні довідуватися в учителів та директорів державних навчальних закладів, в яких вчилися бурсаки, про успіхи в науці й поведінку, вести з цією метою окремий каталог та подавати звіти префектові і комітету бурси. Батьки й опікуни щодо поведінки та успіхів своїх дітей безпосередньо зверталися до директора¹⁹⁸. У разі відставання вихованця в навчанні директор був зобов'язаний “виявити причину і, якщо нею виявиться непорядність учня, він повинен надати йому на допомогу іншого, кращого учня, який би готував його до шкільних лекцій навіть за окрему винагороду, яка мала б покриватися через

¹⁹³Справозданіе комиссіи предстоящей діламъ Народного Дома и созидаемой второй городской церкви во Львові за годъ 1867. – Львовъ, 1868. – С. 9.

¹⁹⁴ЦДІАЛ України. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 861. – Арк. 1.

¹⁹⁵Там само. – Спр. 868. – Арк. 1.

¹⁹⁶Там само. – Спр. 835. – Арк. 4.

¹⁹⁷Там само. – Арк. 7.

¹⁹⁸Там само. – Арк. 3.

батьків учня, якщо батьки не можуть задовільнити цієї вимоги, вихованець повинен полишити заклад”¹⁹⁹.

За неуспішність у державних навчальних закладах учнів карали відрахуванням із бурси або переведенням на платне утримання, даючи ще один шанс на наступній сесії (“конференції”). Так, у 1897/1898 н. р. у гімназійній бурсі Народного дому з 26 учнів 20 вчилися успішно, а 6 – незадовільно: учень німецької гімназії 2-го класу Петро Русин незадовільну оцінку одержав із математики; учні “руської” гімназії: Оришкевич, учень 1-го класу гімназії, – з трьох предметів, Свищ, учень 1-го класу, – з двох предметів, Цегельський, учень 2-го класу, – з двох предметів, Подлісецький, учень 6-го класу, – з двох предметів, Курдидик, учень 6-го класу, – з математики²⁰⁰. Керівництво бурси вирішило покарати всіх шістьох так: Русинові та Курдидику припинити “пропитаніє до першої «конференції», а потім знову прийняти ... на пропитаніє”, якщо не одержать на сесії незадовільних оцінок; учнів Свища, Підлісецького й Оришкевича відрахувати з інститутської бурси, а Цегельського залишити²⁰¹.

Значну увагу приділяли організації дозвілля бурсаків. Керівники інституту вважали, що для молоді після тривалої праці важливо активно відпочити: “Однообразное занятие утомляет человека даже старшого возраста, тем больше расслабляет фізичіськіє і умственніє сили молодежи, делает ее недовольною всем и лишает упругости духа. Человек нуждается после томительного однообразного труда в отдыхе, котрий состоит относительно тела – в сне и спокойствии, относительно духа – в перемене воображеній”²⁰².

Керівництво Народного дому заохочувало до організації прогулянок, що, на їхнє переконання, слугували як формою відпочинку та “відновлення фізичних та розумових сил”, так і сприяли розширенню кругозору учнів. Для прогулянки вибирали місця зі свіжим повітрям та маловідвідувані людьми. Вона могла відбуватися в парку чи в саду, яким володіла бурса. У сад дозволяли ходити лише тим учням, які себе добре поводити і не могли пошкодити дерев та інших рослин. Заохочували до гри в шахи, доміно, варцаби, однак забороняли ті, що могли розвивати корисливість, як наприклад, гра в карти й ін.

Раз у тиждень при хорошій погоді вихованці йшли на прогулянку під наглядом директора або його помічника; у шкільний день прогулянка не мала тривати понад 1–1,5 год, у вільні від навчання дні – не довше 3 год. У літню пору могли відбуватися на околицях міста, ознайомлювати вихованців з історичними, географічними та живописними місцями. Якщо у вихованців були фінансові можливості, то прогулянка могла відбуватися залізницею²⁰³.

Як і в державних закладах, у бурсі Народного дому чітко контролювали позаурочний час вихованців. Окрім годин, виділених на шкільну науку, бурсаки не могли залишати заклад, лише у випадку, якщо родичі й опікуни брали їх зі собою на необмежений час. Існувала практика надання приватних уроків учнями старших класів, що давало можливість покращити їхнє матеріальне становище. Якщо учень

¹⁹⁹ЦДІАЛ України. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 861. – Арк. 6.

²⁰⁰Там само. – Спр. 855. – Арк. 2.

²⁰¹Там само.

²⁰²Там само. –

²⁰³Там само.

успішно навчався, то частину вільного часу міг використовувати на лекції іншому учневі з-поза бурси. Директор надавав такий дозвіл, попередньо “дослідивши чи чужий дім і чуже товариство негативно не вплине на виховання”. Якщо учень отримував такий дозвіл, то повинен був мати контрольну книжечку, де відмічав день заняття, час, дату приходу та відходу з дому господаря, в якому давав лекцію²⁰⁴.

Учнів відпускали на театральні вистави, концерти, танці, публічні лекції за умови, що вони після закінчення заходу повернуться в бурсу. “Если приличный, знакомый дом во Львовѣ пригласил воспитанника к себе въ гостину...”, директор може дати дозвіл за умови, що учень до 9 год буде в бурсі²⁰⁵.

В інструкції директорові керівна рада Народного дому давала детальні вказівки, як поводитися з бурсаками. Його розмови з учнями повинні бути лише серйозними, прищеплювати правила життєвої мудрості, пристойної поведінки, товариськості, любові до Церкви та народності, охоту до науки та праці й “довести вихованців до пізнання завдань, котрі їх чекають в майбутньому”. Вони повинні бути чіткими, переконливими, з наведенням прикладів зі Святого Письма, щоденних подій і слів авторитетних письменників. Накази й прохання керівник повинен давати в “сухій короткій і рішучій” формі, а виконавці – виконувати їх без спротиву. У розпорядженнях учням нижчих класів директор не може допускати пояснень. У взаєминах зі старшими мусить старатися вплинути на їхні переконання і довести, що заборона чи наказ “лежить у їхніх власних інтересах”. Директор мав пробачати різні промахи й помилки вихованців, із похвалами бути “ощадним”, а докоряючи, не ставати надокучливим²⁰⁶. Заборонялися жарти щодо фізичних та інтелектуальних недоліків: “Изь телесныхъ и умственныхъ недостатковъ воспитанника не можетъ директор дилати собі шутокъ”. У випадку провини чи непослуху вихованця, мав уникати запальності, але холоднокровно й розважливо приймати те, що сталося, оскільки, як йшлося в інструкції: “Криком не досягають мети, а лише викликають сміх у молоді”. Як і в усіх школах Австро-Угорської держави, тілесні покарання були заборонені, зокрема “биття учнів рукою або якимось предметом, штовхання, тягання за волосся, вуха та поодинокі частини тіла”. До учнів 1–4-х класів необхідно було звертатися на “ти”, а до 5–8-х – на “ви”. “Повідомлення, докори учням 1–4 передає в чотириочі або публічно перед другими учнями, учням 5–8 тільки в чотириочі”. Рішення про відрахування з бурси приймала керівна рада Народного дому на пропозицію комітету.

Одним із важливих завдань директора було “впливати на учнів в національному дусі, тобто прививати у них прив’язаність до церкви та русскої народності”. Для того він повинен звертати увагу на домашню лектуру та не допускати до їхніх рук книг, “котрі б у них ці почуття відбивали та заохочували до книг, які ці почуття б викликали”²⁰⁷. Йшлося також про збільшення інтересу молоді до “соціально-політичних бесід і партійної боротьби на тому ж ґрунті”. Потрібно зазначити, що в цих інструкціях не вказано конкретно, читання яких книг треба уникати. Можна припустити, що це було пов’язано з тим, щоб не привертати уваги збоку влади, яка на початку ХХ ст. не виявляла симпатій до русофілів. Члени Народного дому намагалися застерегти

²⁰⁴ЦДІАЛ України. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 835. – Арк. 3.

²⁰⁵Там само. – Арк. 5.

²⁰⁶Там само. – Арк. 8.

²⁰⁷Там само. – Спр. 854. – Арк. 9.

вихованців своєї школи від політичної діяльності та будь-яких захоплень соціальними перетвореннями. Ймовірно, причиною цього було те, що старше покоління русофілів не схвалювало захоплення молодих соціалістичними ідеями, що врешті стало однією з причин розколу русофільства на старо- та новокурсників²⁰⁸.

В інструкції директорові мовилося, що частина молоді вважає себе у праві прагнути суспільних перетворень, вимагаючи для себе участі на рівних із повнолітніми громадянами в усіх державних і громадських справах. Зважаючи на це, директор повинен у розмовах із вихованцями пояснити, що “участь у державних, народних і суспільних справах вимагає зрілого судження, котре може розвинутися лише на основі навчання та життєвого досвіду, що неповага до старших осіб є ознакою недостатньої культурності та грубих манер, несумісного із справжнім просвітництвом”.

Ще однією ймовірно причиною вимагати настанов було бажання запобігти конфліктам, що все наростали, між русофільською та народовською молоддю, про що йшлося вище, які закінчувалися взаємними образами, а інколи навіть доходило до сутичок: “Директор повинен внушити своїм вихованцям, щоб ні в школі, ні в бурсі вони не вступали в політичні, соціальні та партійні суперечки, а якщо зауважить образливих насмійок від своїх товаришів, як це тепер за звичкою буває, сприймати це холоднокровно і лише із сожаленієм дивитись на заблудших”²⁰⁹.

Бурси Ставропігії та Народного дому надавали українській молоді можливість навчатися в державних школах, забезпечуючи їм безкоштовне (або частково безкоштовне) проживання. Окрім того, навчали рідної мови й історії, чого в першій половині ХІХ ст. майже були позбавлені галицькі українці. Із радикалізацією русофільства на початку ХХ ст. у бурсах обох інститутів почали викладати російську мову та пропагувати русофільські ідеї, що негативно позначилося на вихованні молоді та йшло в розріз із національними інтересами українців.

Навчальний заклад сестер василіанок

У 1822 р. за підтримки греко-католицького митрополита Михайла (Левицького) сестри василіанки заснували навчально-виховний заклад для українських дівчат при Словітському монастирі²¹⁰. Це – приватний навчальний заклад, що підпорядковувався Митрополічій консисторії. Керував школою управитель, яким був капелан монастиря. Обов'язки вчителів виконували, головно, монахині. Навчання велося відповідно до програми державних чи приватних із правами державних шкіл. Тут викладали історію, катехизм, польську, українську та німецьку мови, математику, географію, історію, рукоділля. Навчання відбувалося спочатку німецькою, частково польською, а пізніше українською мовою. На початках школа була 2-класною, у 1840-х роках – 3-класною, а з 1860 р. – 4-класною²¹¹. Проте віддаленість словітської школи не сприяла її популярності.

²⁰⁸ Про розкол русофільства детальніше див.: Орлевич І. “Отцы и дѣти”: ідеологічні розбіжності чи боротьба за домінування в “Рускій народній партії” (до питання розколу в русофільській течії на початку ХХ століття) // З історії західноукраїнських земель / [наук. ред. і упоряд. І. Орлевич]. – Львів, 2015. – Вип. 10–11. – С. 166–183.

²⁰⁹ ЦДІАЛ України. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 854. – Арк. 9.

²¹⁰ Цьорох С. ЧСВП. Погляд на історію та виховну діяльність СС. Василіанок. – Львів, 1934. – С. 94–95.

²¹¹ Там само. – С. 95–96.

У другій половині XIX ст. справа організації навчально-виховних закладів для українських дівчат ставала все актуальнішою. Духовенство обговорювало плани розширення мережі дівочих шкіл під керівництвом словітських монахів²¹². Ініціювали це питання о. Лука Цибики та о. Филип Дячан. У 1862 р. подружжя Катерина та Лука Цибики виділили для заснування виховного закладу для українських дівчат один із власних будинків у Бучачі²¹³. У зв'язку з цим Львівська консисторія звернулася до прокуратора Словітського монастиря о. Віктора Дембійського із пропозицією, щоб черниці опікувалися дівочим інститутом і школою в Бучачі, який мав розміститися в подарованому приміщенні. Однак о. В. Дембійський зазначив, що настоятелі Словітського монастиря відкриватимуть подібний заклад у Тереховлі, а Бучач не вважають відповідним для цього місцем, “бо хоч від біди дечого могли б учити монахині, то – співу, танців і т. п. вони вчити не могли б, а на оплату відповідних сил у малому містечку і на спровадження їх туди немає фондів”²¹⁴. Однак і в Тереховлі відкрити навчальний заклад для дівчат тоді не вдалося. Натомість отці Л. Цибики і Ф. Дячан за згодою Галицького намісництва розпочали збір пожертв на організацію дівочого навчального закладу. Ця акція проходила доволі успішно. На зібрані кошти в 1865 р. куплено будівлю колишнього домініканського монастиря в Бучачі й прилеглий сад²¹⁵.

Надалі справою створення навчального закладу для дівчат опікувався Народний дім. Ще в 1849 р. створення подібного закладу увійшло до переліку першочергових завдань цієї інституції. У листопаді 1865 р. комісія Народного дому погодилася взяти на себе цю функцію із застереженням, що з цією метою проводитиметься окремий збір коштів і не використовуватимуться інші фонди, якими на той час вона вже володіла. Згодом за зібрані кошти куплено ще сад Пісарських і земельну ділянку Катерини Тишковської в Бучачі²¹⁶.

1 серпня 1874 р. з ініціативи голови правління Народного дому Василя Ковальського в Бучачі утворено місцевий будівельний комітет, який опікувався влаштуванням закладу²¹⁷. Народний дім був невдоволений його діяльністю і навіть хотів відмовитися від цієї ідеї, однак справа налагодилася, і в 1875 р. прийнято рішення розробити проект навчально-виховного закладу для дівчат та забезпечити його фінансування. Народний дім погодився утримувати двох учителів²¹⁸. Інститут продовжував збирати кошти, основу яких передусім становили пожертвування греко-католицького духовенства. Однак їх все ж не вистачало. Голова Народного дому В. Ковальський наголошував на важливості заснування такого закладу насамперед із патріотичних міркувань, оскільки впродовж багатьох років навчання в чужоземних закладах руські дівчата зазвичай переймаються упередженнями до своєї національності, починають соромитися рідної мови, звичаїв та обряду²¹⁹.

²¹² *Цьорох С.* ЧСВП. Погляд на історію та виховну діяльність СС. Василянок... – С. 116.

²¹³ Росчеть приходовъ и расходовъ Института “Народный домъ” во Львовѣ за 1879 г. – Львовъ, 1879. – С. 31.

²¹⁴ *Цьорох С.* ЧСВП. Погляд на історію... – С. 116.

²¹⁵ Росчеть приходовъ и расходовъ Института “Народный домъ”... – С. 31.

²¹⁶ ЦДАЛ України. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 46.

²¹⁷ Протоколъ засіданій общого собранія членовъ русскаго Института “Народный Домъ” во Львовѣ на дняхъ 17(29) сентября 1874 г. – Львовъ, 1874. – С. 7.

²¹⁸ Там само. – С. 20–22.

²¹⁹ Росчеть приходовъ и расходовъ Института “Народный Домъ”... – С. 31.

Справа набрала нових обертів, коли до членів Народного дому долучився греко-католицький митрополит Йосиф (Сембратович). Він, як і правління інституту, наполягав на перенесенні закладу зі Словіти до Львова. З цією метою митрополит створив спеціальний комітет (“Комітет для діл воспиталища”) під керівництвом Сильвестра Сембратовича, покровителя сестер василіанок і опікуна дівочого училища у Словіті²²⁰.

16 грудня 1881 р. правління Народного дому придбало будинок на вул. Зиблікевича, 30, де й відкрили навчально-виховний заклад для українських дівчат. 31 березня 1882 р. між комітетом і Народним домом підписано угоду про оренду будинку по вул. Зиблікевича, 30. Від комітету угоду підписав С. Сембратович, а від інституту – В. Ковальський та Й. Лопатинський. За умовами угоди Народний дім зобов’язувався утримувати приміщення (за винятком дрібних поточних витрат) і сплачувати всі податки. Приміщення надавалося сестрам василіанкам в оренду за доволі низьку плату – 600 зл. рин. на рік, натомість вони зобов’язувалися щороку утримувати 3-х учениць, рекомендованих правлінням інституту²²¹. Будь-які перебудови приміщення могли відбуватися тільки з письмового дозволу правління Народного дому, нові споруди також ставали власністю інституту. С. Сембратович планував заснувати окреме товариство зі своїм статутом, яке б перебало на себе всі права й обов’язки щодо дівочої школи. Однак цього так і не було зроблено. Договір із правлінням Народного дому не спричинив у сестер жодного занепокоєння, оскільки це товариство тоді мало безумовний авторитет у культурно-просвітніх справах.

Завдяки спільним зусиллям інституту та вищої єпархії Греко-Католицької Церкви 1881 р. у Львові засновано школу для українських дівчат під проводом сестер василіанок. За типом навчального закладу це була виділова школа. У 1883 р. вона мала п’ять класів, у 1887/1888 н. р. їх було сім. Число учениць сягало близько 30 (найбільше їх було в 1883/1884 рр. – 55). За соціальним походженням це були в основному доньки священників, з 1883 р. навчалися ще дочки чиновників, викладачів і міщан²²². Учениці вивчали релігію, українську, польську та німецьку мови, математику, географію, природознавство, співи, малювання й рукоділля, а з 1887 – геометрію, вітчизняну історію, фізику. Як необов’язкові предмети викладали французьку мову, гру на фортепіано, бальні танці²²³. Нагляд над керівництвом школи здійснювала керівна рада Народного дому під головуванням митрополита²²⁴. Викладали в закладі здебільша вчителі державних шкіл, серед яких д-р Целевич (географія), д-р Савицький (фізика), Вахнянин (історія), Гладішовський (німецька мова), о. Калитовський (руська мова), відома співачка Гушалевичівна навчала співу. За підбором учительських кадрів василіанська школа не тільки відповідала іншим навчальним закладам свого статусу, а й перевищувала їх²²⁵. Іспити у школі відбувалися за присутності високопоставлених гостей. Так, наприклад, 5(17) лютого 1883 р. на екзамені за перший семестр навчаль-

²²⁰ Отчетъ Русско-народного института “Народный Домъ” во Львовѣ за 1882 г. – Львовъ, 1882. – С. 4.

²²¹ Отчетъ о дѣятѣльности Управляющою Совѣта Русско-народного института “Народный Домъ” во Львовѣ за время отъ 13(26) апрѣля 1908 до 2(15) ноября 1911 года. – Львовъ, 1911. – С. 17.

²²² Діло. – 1911. – 14 серпня (1 вересня).

²²³ Там само.

²²⁴ Душпастырѣ. – 1892. – 3(15) липня. – С. 308.

²²⁵ *Дьорох С. ЧСВП. Погляд на історію...* – С. 118–119.

ного року були присутні: Сильвестр Сембратович, представник від Народного дому Амвросій Яновський, шкільний радник о. Онуфрій Лепкий²²⁶.

Проте брак коштів не дозволяв забезпечити оплату праці світським вчителям, а кваліфікованих для цього монахинь було недостатньо, тому невдовзі школу довелося закрити. З 1890 р. виховний заклад сестер василіанок був обмежений до інтернату. З цього часу інститутки відвідували державні заклади: народні (виділові) та вчительські семінарії. Монахині ж доповнювали їхню освіту т. зв. “домашніми” предметами: руська і розмовна німецька мови, музика, спів, рукоділля. З часом кількість таких предметів зросла. У 1894 р. до їх переліку входили: релігія, руська мова, декламація, література, історія і географія Русі, гра на фортепіано та цитрі, спів.

Реформувати дівочий навчальний заклад і відновити авторитет серед української суспільності вдалося ігумені монастиря сестер василіанок Йоанні Курилевичевій та капеланові монастиря о. Євгену Гузару, який став директором закладу. Обоє вони були віддані цій справі й особливу увагу приділяли релігійно-моральному та патріотичному вихованню дівчат. У 1892 р. склали “Постановлення щодо прийняття дівчат до воспиталища” та “Регулямін домового поведеня” у закладі та поза ним. У першому документі викладено засади діяльності закладу, зокрема зазначалося, що його мета – виховання в релігійному дусі, прививання любові до Української Католицької Церкви й українського народу, навчання доброї товариської поведінки. Другий документ регламентував правила поведінки дівчат у позаурочний час²²⁷. Щодня вони слухали читану Службу Божу, а в неділю та свята самі співали в церковному хорі. Керували закладом ігуменя сестер василіанок і директор інституту, який був капеланом цього ж монастиря. Контроль над ними здійснювала керівна рада Народного дому під головуванням митрополита²²⁸.

На посаді директора дівочого закладу о. Гузар перебував до 18 липня 1898 р. З цього часу ця посада ліквідована і монахині повели провід інституту самостійно. Таке рішення прийняв митрополит за згодою ординаріатського комісара сестер василіанок о. Шептицького, на думку якого словітські сестри вже спроможні самостійно керувати інститутом²²⁹.

Згідно з умовами договору правління Народного дому опікувалося господарським станом приміщення. У 1882 р. добудовано чотири зали, поставлено нову загорожу. Компенсувати свої витрати Народний дім зміг у 1888 р. за рахунок продажу будинку Цибиків у Бучачі та приміщення колишнього домініканського монастиря, проданого в 1893 р. Отримані кошти були частково спрямовані на будівельні роботи. У 1900 р. Народний дім до будинку по вул. Зиблікевича добудував ще одне приміщення з трьох фронткових кімнат, кухні, spiжарні²³⁰. Частина коштів, отриманих від продажу будинків і земельних ділянок у Бучачі, була додана до загального фонду Народного дому, з якого протягом наступних років надавалася матеріальна допомога для освіти й виховання руських дівчат, щоправда не тільки для закладу під патронатом сестер василіанок, а й для підтримки пансіону “Общества русских дам”. Також за кошти, зібрані “Комітетом для діл воспиталища”,

²²⁶Вістникъ “Народного Дома”. – 1883. – Ч. 4. – С. 31.

²²⁷Діло. – 1892. – 23 червня (5 липня).

²²⁸Душпастырь. – 1892. – 3(15) липня.

²²⁹Діло. – 1898. – 29 липня (10 серпня).

²³⁰Вістник “Народного дома”. – 1893. – Ч. 133. – С. 1007.

протягом 1880-х років було споруджено церкву для монастиря сестер василіанок і його навчального закладу. Витрати на внутрішнє оздоблення покрив митрополит Сембратович. Жодного договору щодо цієї церкви з правлінням Народного дому укладено не було. Митрополита задовольнило усне запевненням із боку правління інституту про визнання всіх його прав щодо церкви²³¹.

Конфлікт між Народним домом і сестрами василіанками, спричинений ідейними розходженнями та невдоволенням проукраїнським напрямом навчально-виховної роботи останніх, спалахнув ще в 1885 р. Тоді кількість вихованок дівочого закладу сягала лише близько 15 осіб. З цієї причини митрополит Сельвестр (Сембратович) як куратор закладу запросив до себе представників Народного дому та вчителів української гімназії. Він не зміг бути присутнім і тому замінив його крилошанин Фацієвич. Професор А. Вахнянин та його товариші пояснили непопулярність цього закладу тим, що духовенство забрало своїх дітей у знак протесту проти заяви, поміщеної в митрополичому виданні “Мир”, яке назвало партію народовців атеїстами і соціалістами. На думку Вахнянина, газета мала би спростувати свої звинувачення. Представники ж інституту заявили, що партія народовців скористалася тимчасовими труднощами навчально-виховного закладу, щоби примусити митрополита до зв’язків із народовцями, а справжню причину непопулярності закладу вони вбачали у просоціалістичних настроях і зневазі до “руськихъ праздниковъ и языка... та недостатный увазы до релыгійних питань”²³².

Одразу після смерті митрополита Сембратовича правління інституту на засіданні 12 серпня 1898 р. вирішило розірвати договір про оренду приміщення по вул. Зиблікевича із сестрами василіанками, мотивуючи це тим, що він був укладений зі Сембратовичем особисто. При цьому правління проігнорувало той факт, що при його укладанні Сембратович виступав не як приватна особа, а як голова “Комітету для діл воспиталища”. Після приходу на митрополичий престол Андрея (Шептицького) стосунки лідерів русофільського руху з вищою греко-католицькою єрархією ознаменувалися певним покращенням, позаяк той у перші роки відстоював позапартійну роль Греко-Католицької Церкви і намагався толерувати різні національно-політичні орієнтації. Цим пояснюється той факт, що правління Народного дому 24 червня 1902 р. поновило контракт, щоправда вже безпосередньо з монастирем сестер василіанок у Словіті. Угоду про оренду поновлено терміном на шість років – від 1 вересня 1902 р. до 31 серпня 1908 р. Згодом її продовжено ще на три роки. Орендна плата була визначена у 2 000 зол. рин. на рік і мала покриватися василіанками через утримання 6 учениць, рекомендованих правлінням інституту. Крім цього, Народний дім обумовив собі право нагляду над навчальним процесом через скерування своїх представників з інспекторськими повноваженнями і правом призначати вчителів для навчання церковної та “руської” мови та літератури, а також історії Русі. Приміщення церкви було внесено у власність Народного дому. Вони також намагалися забезпечити собі визначальний вплив на призначення капелана, однак цю вимогу відкинуто²³³.

²³¹ Орлевич І. “Народний дім” та навчально-виховний заклад для українських дівчат: до проблеми взаємин взаємин // Історичні та культурологічні студії. – Львів, 2004. – Вип. 4. – С. 147.

²³² Слово. – 1885. – 21 сентября (3 октябрю).

²³³ Вістникъ “Народного дома”. – 1903. – Ч. 242. – С. 1724; 1906. – Ч. 1. – С. 24.

При поновленні контракту представники інституту запевняли, що не мають наміру усувати сестер василіанок і дбають тільки про дотримання формальностей. Керівництво Народного дому намагалося встановити контроль над навчальним процесом. Так, у 1905 р. вони створили комітет із п'яти осіб під головуванням М. Герасимовича, що повинен був постійно наглядати за навчальним процесом. Члени комітету мали право в будь-який момент відвідувати заклад і втручатися в навчальний процес. Про свої спостереження вони повинні були доповідати керівництву інституту²³⁴. Крім того, члени Народного дому викладали “домашні” предмети дівчатам. Так, у 1908/1909 н. р. “русскої” історії та літератури вихованок закладу навчав Филип Свистун²³⁵. Це означало, що попереднє навчання церковнослов'янської, а згодом руської мови, перетворилось у викладання фактично російської або наближеної до неї. Це відповідало переконанням русофілів, що літературна мова галичан (як частини галицько-руського народу) – “русска”, до творення якої чимало причинилися малороси, а збереглася вона найкраще на території Росії, завдяки збереженню державності²³⁶. Це спричинило конфлікт із сестрами василіанками, які виховували дівчат у проукраїнському дусі. Ситуація особливо загострилася, коли ігуменею монастиря була с. Володимир, донька о. О. Філяса, священника з Холмщини. Саме завдяки їй виховний заклад успішно розвивався, а в 1906 р. була заснована 8-класна класична гімназія²³⁷. Незважаючи на певні проблеми і суперечки між Народним домом і настоятелями дівочого виховного закладу, з 90-х років ХІХ ст. спостерігалася позитивна динаміка в кількісному зростанні її учениць, що свідчило про авторитет закладу серед української суспільності Галичини. У 1893/1894 н. р. учениць налічувалося 23, у 1894/1895 – 45, 1895/1896 – 40, 1896/1897 – 37, 1897/1898 – 56, 1898/1899 – 46²³⁸, 1903/1904 – 49, 1905/1906 – 60, 1906/1907 – 63, 1908/1909 – 50, 1910/1911 – 56²³⁹.

У липні 1910 р. правління Народного дому повідомило, що не поновлюватиме договору оренди. До 1 вересня 1911 р. сестри василіанки разом із навчально-виховним закладом для дівчат були зобов'язані покинути приміщення на вул. Зиблікевича, в іншому випадку їм загрожувало примусове виселення. Офіційно інститут мотивував своє рішення бажанням перебудувати приміщення, що буцімто перебувало в незадовільному стані. Це суперечило попереднім твердженням правління про велику цінність приміщення завдяки проведеним у ньому ремонтним роботам. Сестри спробували опротестувати рішення Народного дому, однак через брак аргументів цей протест довелося відкликати.

Немає сумнівів, що русофільське правління Народного дому керувалося насаперед політичними міркуваннями – протистоянням з українофільською течією. Головою правління Народного дому в цей час був о. Іван Костецький, який у роки

²³⁴Вістникъ “Народного дома”. – 1905. – Ч. 11. – С. 175.

²³⁵Там само. – 1909. – Ч. 1. – С. 108.

²³⁶Орлевич І. Термінологія русофілів як індикатор самоідентифікації. – С. 216–217.

²³⁷Цьорох С. ЧСВП. Погляд на історію... – С. 123–124.

²³⁸Там само. – С. 120.

²³⁹Вістникъ “Народного дома”. – 1900. – Ч. 206; 1903. – Ч. 247, 248; 1905. – Ч. 11; 1906. – Ч. 1; 1909. – Ч. 1; 1910. – Ч. 7, 8.

Першої світової війни відверто став на бік російської влади²⁴⁰. Примусове виселення обурило українську громадськість Галичини, чи не найбільш вражену тим, що половину членів тогочасного правління Народного дому становили священники. Виселення сестер василіанок, призначене на 16 вересня 1911 р. зібрало натовп людей, які висловлювали протест. Судові виконавці змушені були відкласти цей акт з огляду на відсутність у Львові митрополита Шептицького²⁴¹. Врешті 20 вересня 1911 р. примусове виселення таки відбулося. Правління Народного дому не змогло поширити примусового виселення на монастирську церкву²⁴². Інституту не вдалося домогтися передачі церкви у свою власність, проте 8 липня 1912 р. митрополичий ординаріат визнав її філіальною від Успенської, патронат над якою мало русофільське товариство – Ставропігія.

Василіанки переїхали до будинку на вул. Длугоша, 17. Завдяки фінансовій допомозі митрополита Андрея сестри змогли придбати сусідні будинки по вул. Длугоша, 21, і Святого Марка, 20. У 1912 р. перейшли до нового будинку по вул. Потоцького²⁴³.

Заснування навчально-виховного закладу для дівчат було результатом спільних зусиль Греко-Католицької Церкви (в особі сестер василіанок і вищої церковної єрархії) та Народного дому. На початках інститут опікувався справами заснування та діяльності цього закладу, що передбачали його статутні завдання. Цей заклад був першим дівчачим закладом для українок. В умовах відсутності державних навчальних закладів, у яких би викладали руською мовою, він служив осередком виховання в національному дусі, розвивав почуття патріотизму та давав можливість вивчати рідну мову українцям Галичини.

²⁴⁰ Детальніше див.: *Орлевич І.* Галицьке русофільство під час Першої світової війни. Вісник Львівської комерційної академії: зб. наук. праць. – Львів, 2011. – Вип. 10: Ювілейний збірник на пошану Степана Гелея. – С. 235–249.

²⁴¹ Діло. – 1911. – Ч. 207. – 18 серпня (5 вересня).

²⁴² Там само.

²⁴³ *Цьорох С.* ЧСВП. Погляд на історію... – С. 138–139.

Наталія КОЛБ

РЕЛІГІЙНА ОСВІТА УКРАЇНЦІВ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ В СИСТЕМІ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ АВСТРО- УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ): ЗАКОНОДАВСТВО, ВПЛИВ ЦЕРКВИ, НАВЧАЛЬНІ ПРОГРАМИ

У межах розвитку національного руху одним із пріоритетних напрямів діяльності українських кіл у Галичині було шкільництво. Існувало чітке розуміння того, що від рівня освіченості та національної свідомості молоді прямо залежить доля народу, його майбутнє. Ці змагання набували особливого значення в умовах політичного й адміністративного домінування польських кіл, які розглядали Галичину як центр відродження втраченої державності та докладали максимум зусиль для збереження панівного впливу на шкільництво у краї¹.

Важливим елементом національної освіти української молоді у школах ставали уроки релігії. Внаслідок тривалих колонізаційних процесів, що заторкнули насамперед вищі суспільні верстви, Церква й обряд стали для галицьких русинів головним критерієм, за яким вони ідентифікували національну належність². Вивчення релігії у школах та проблема національної освіти молоді загалом незмінно перебували в полі прицільної уваги й самої Греко-Католицької Церкви (ГКЦ). Водночас розвиток і стрімке посилення позицій у державі ліберальних і соціалістичних рухів усе більше спонукали її в особливий спосіб дбати про належне проведення й ефективність уроків релігії, що стало важливою складовою захисту позицій Церкви і віри в суспільстві.

¹ Руда О. Історія як навчальний предмет у початкових школах Галичини (1867–1918). – Львів, 2015. – С. 12–29; Наука релігії // Нива (Львів). – 1906. – Ч. 7. – С. 183–185.

² Нові хмари // Дѣло (Львів). – 1883. – Ч. 18. Про значення обряду в усвідомленні галицькими українцями своєї національної належності свідчать рядки зі спогадів визначного українського суспільного діяча, судді Т. Реваковича. “Хоть я дома тільки по польски говорив, то однаковож увидівши тут якась інне богослуженя не таке, як я в церкві до тепер бачив, увидівши інне урядженя в костелі – не таке, як в церкві, зачувши органи, – зробило ся мині якось «не по-нутру», і я лиш бажав, щоби скорше вийти з костела, і злучити ся з моім старшим братом, котрий ... до церкви пішов” (*Мудрий М.* “Згадки з життя свого і своєї родини”: спогади Тита Реваковича як джерело до історії Галичини ХІХ століття // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne.* – 1998. – Z. 125. – S. 715).

Уроки основ християнського вчення були в Австро-Угорській імперії невід’ємною складовою навчального процесу початкової³, середньої⁴ та спеціальної професійної освіти. Релігія належала до переліку основних предметів поряд із вмінням читати, писати й рахувати. Державне законодавство наголошувало на значимості релігійного виховання молоді як чинника стабільності. Так, закон від 14 травня 1869 р. першим із завдань школи називав виховання дітей “в дусі традицій і релігії”, а закон від 2 травня 1883 р. перелік предметів початкових та виділових⁵ шкіл розпочинав з уроку богочестя⁶. Стрижневість морально-релігійного чинника у вихованні молоді відзначали й розпорядження місцевого рівня. В інструкціях до навчальних планів Крайової шкільної ради зазначалося: “Уділення дітям відомостей, хоч би найкорисніших, без прищеплення в їх уми засад релігійних було би річчю шкідливою і для суспільства небезпечною”⁷.

Водночас вплив Церкви на шкільництво зазнав у державі суттєвих змін. До 1867 р. Церква зберігала в цій сфері визначальний вплив. За т. зв. політичним законом цесаря Франца I від 11 серпня 1805 р. (реально почав втілюватися після 1848 р.) право нагляду за школами належало парохам (на місцевому), деканам (на окружному) і консисторіям спільно з державою (на крайовому рівні). Так, парохі контролювали викладання предметів, виконання навчальних завдань та роботу вчителів, поведінку й успішність учнів, виконання батьками обов’язку забезпечити дітям здобуття базової освіти. Декани виконували практично ті ж функції на рівні округу, контролюючи також забезпечення громадами оплати праці вчителів і належного стану шкільних приміщень. На найвищому рівні ці компетенції розділялися: нагляд за навчальним процесом належав консисторіям, а матеріальною складовою питання відала держава. Фактично визначальний голос мала Церква

³ Народні школи поділялися на звичайні (нижчого та вищого типу) і виділові. Школи нижчого типу призначалися для сіл та містечок і мали відповідати потребам мешканців цих населених пунктів. Вони були 1-, 2-, 3- або 4-класні, поділялися на чотири ступені й шість років навчання. Народні школи вищого типу функціонували в містах і промислових центрах. Вони були 5- або 6-класними, або ж і 4-класними з планом вищого типу, поділялися на шість ступенів і шість років навчання та готували учнів до вступу у виділові та середні школи. Після закінчення народної школи молодь мала відвідувати ще три роки курсів додаткового навчання. У селах і малих містечках вони були рільничими, а в містах та більших містечках – промислово-торговельними. На цих курсах уроки релігії не були обов’язковими, однак учні мусили брати участь у запроваджених духовною владою релігійних практиках (Інструкція і Пляны до науки релігії // Львівсько-Архієпархіяльні вѣдомости. – 1898. – Ч. 3. – С. 26).

⁴ До категорії середніх шкіл належали гімназії та реальні школи (Оголошує ся речинєць испьту кваліфікаційного на катихитівъ для шкѣль середныхъ // Львівсько-Архієпархіяльні вѣдомости. – 1897. – Ч. 4. – С. 57). Також див.: Курляк І. Українська гімназійна освіта у Галичині (1864–1918 рр.). – Львів, 1997. – С. 44.

⁵ Категорія виділових шкіл передбачала надання глибших й обширніших знань, ніж програма народних шкіл із врахуванням потреб промисловців і хліборобів, а також готувала до вчительських семінарій та фахових навчальних закладів, які не вимагали закінчення середньої школи. Курс навчання тривав три роки (Збѣрникъ законѣвъ адміністраційныхъ. Уложивъ Дръ Дамянь Савчакъ. – Львів, 1893. – С. 128; Інструкція і Пляны... – С. 27).

⁶ Збѣрникъ законѣвъ адміністраційныхъ... – С. 123, 128. Також див.: Zbiór przepisów odnoszących się do Kościoła i duchowieństwa katolickiego na podstawie zbioru ustaw administracyjnych. – Lwów, 1900. – S. 305–323; Гузар Е., о. Нарис катехитики і методики. – Львів, 1906. – С. 41–47.

⁷ Інструкція і Пляны... – С. 20.

й у призначенні вчителів. Консисторія вирішувала: затвердити запропонованого патроном (власником землі, на якій розташовувалася школа) вчителя чи відкинути⁸.

Роль Церкви у формуванні шкільної освіти докорінно змінилася із запровадженням Конституції 1867 р. Нові межі її компетенцій були прописані у спеціальному законі від 25 травня 1868 р. Він визначав, що найвища влада й управління навчанням та вихованням школярів належить державі за посередництвом спеціально уповноважених органів – Крайової, окружних і місцевих шкільних рад. Закон вилучав конфесійний принцип у формуванні державних шкіл (школи ставали доступними для всіх громадян незалежно від віросповідання) та призначенні вчительських кадрів (мала значення винятково відповідність претендента державним вимогам). Затвердження підручників також ставало компетенцією держави. За Церквами й релігійними товариствами (єврейськими віросповідними громадами) залишалось право організувати й контролювати винятково уроки релігії та проведення релігійних практик⁹. Духовна влада формувала план викладання предмета, здійснювала його поділ на річні курси в межах визначеної навчальним планом кількості годин¹⁰. Без дозволу духовної влади шкільні органи не мали права затверджувати вчителів релігії та підручники з цього предмета. Втручатися до організації навчання релігії Крайова шкільна рада могла тільки у випадку, якщо Церква чи релігійне товариство занедбували цей обов'язок¹¹.

Австрійське державне і крайове законодавство було спрямоване на забезпечення у шкільництві інтересів усіх віросповідних громад. Так, представники Церков і релігійних товариств входили як обов'язкова складова до крайових шкільних рад усіх рівнів. Право їх призначення належало їхній духовній владі (у євреїв – віросповідній старшині). У місцевих шкільних радах (далі – МШР) інтереси учнів католицького віровизнання (окремо східного і західного обряду) представляв їхній душпастир. Якщо в місцевості працювало два чи більше парафіяльних священників одного віросповідання й обряду, духовна влада обирала одного з них. Духовні члени МШР, “крім спільного права нагляду з іншими членами Ради шкільної місцевої”, мали “особливе право нагляду науки, уділюваної в школі”. На рівні окружних шкільних рад (ОШР) свого представника мала право мати кожна віросповідна громада, яка в окрузі налічувала понад 1 000 осіб. При тому духовні члени ради могли перевіряти тільки ті народні школи округу, які відвідували діти їхнього віросповідання чи обряду. Про висновки і зауваження мали інформувати свою вищу владу, однак не могли їх висловлювати безпосередньо вчителям.

Водночас для захисту інтересів мешканців кожної з віросповідних громад, які не мали духовного представництва в ОШР, ця рада обирала окремого дорадника. Ці дорадники мали право відвідувати школи свого віросповідання, бути присутніми при їхніх періодичних інспекціях окружними шкільними інспекторами, повідомляти ОШР про зауважені негаразди і вносити пропозиції. У шкільних радах міст зі своїм статутом (Львів, Краків) мало бути представлене кожне віросповідання¹². Два

⁸ Збóрникъ законѡвъ админістраційныхъ... – С. 102–105.

⁹ Там само. – С. 114–117.

¹⁰ Там само. – С. 124–125.

¹¹ *Wałęga A.* Obraz edukacji religijnej w Galicji 2. połowy XIX wieku w opinii współpracowników lwowskiej Szkoły // *Paedagogia Christiana.* – 2017. – № 1/39. – С. 171–185.

¹² Збóрникъ законѡвъ админістраційныхъ... – С. 177–191.

представники Церкви, затверджені цісарем, входили до складу Крайової шкільної ради. Прикметно також, що управителем (директором) школи міг стати тільки вчитель, який спроможний був викладати релігію відповідно до обряду учнів, які протягом останніх п'яти років складали у школі більшість¹³.

Водночас Церква мала свої органи контролю за викладанням основ християнського вчення у школах. Вони відігравали роль посередницької ланки між духовною і світською шкільною владою. У Греко-Католицькій Церкві це були ординаріатські комісари, яких з урахуванням пропозицій консисторії призначала Крайова шкільна рада з числа кондеканального клиру¹⁴. Обов'язком комісарів було наприкінці навчального року відвідувати кожну народну школу свого округу, перевіряючи стан навчання релігії та моральності. Результати візитів комісари фіксували у спеціальному формулярі-звіті, який подавали своєму ординаріатові¹⁵. Звіт охоплював інформацію про вчителя релігії та його ретельність у викладацькій діяльності, рівень знань і моральності учнів, їх участь у богослужіннях та релігійних практиках свого обряду, дотримання у школі припису розпочинати й закінчувати навчальний день молитвою і навчатися церковного співу. Також фіксував ім'я, прізвище, віросповідну належність і моральну поведінку вчителя(-ів) школи та чи не здійснюється на дітей греко-католицького обряду примус до участі в релігійних практиках Церков іншого обряду¹⁶. За допомогою таких щорічних звітів духовна влада контролювала процес викладання основ християнського вчення, виявляла прогалини та проблемні місця і вживала відповідних кроків, щоб їх полагодити¹⁷.

¹³ Збірник законів адміністраційних... – С. 139.

¹⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ України). – Ф. 201 (Львівська митрополічна греко-католицька консисторія, м. Львів). – Оп. 1. – Спр. 4713. – Арк. 9; Оп. 1в. – Спр. 260. – Арк. 32; *Гузар Е., о.* Нарис катехитики і методики. – С. 5–6.

¹⁵ Взяваються ВЧ. Орд. шкільні Комисарѣ до предложенія справозданъ о станѣ науки религии до дня 15 Сѣчня 1891 // Львівсько-Архієпархіальні вѣдомости. – 1890. – Ч. 15. – С. 216; Якій властиво єсть обсягъ дѣляня Водпоручникѣвъ Церкви въ обсягу шкѣльництва // Прапоръ (Перемишль). – 1900. – Ч. 4. – С. 114–120.

¹⁶ До прикладу, ревізія, яку здійснив у 1891 р. ординаріатський шкільний комісар о. М. Лотоцький у 21-й народній школі у Бродському деканаті показала, що уроки релігії не відбувалися тільки в 1-й з них через смерть учителя. У більшості шкіл (16) науку релігії проводили парохі, в решті – сотрудники. Ретельність священиків у викладанні позначалася шкалою “пильно”, “точно и пильно”, “точно и дуже пильно”, а рівень знань учнів як “достаточний”, “добрий” і “дуже добрий”. За обрядом серед учителів переважали римо-католики (13 з 12). Для характеристики моральних якостей учителів використовували категорії “повед. честни” і “повед. примѣрни”. Поведінку учнів оцінювали фразою “честно ведєся”. Відзначалося, що у всіх школах діти відбули по три сповіді, регулярно відмовляли молитви, а також брали участь у релігійних практиках. Учні 15 шкіл деканату відвідували богослужіння щонеділі й свята, 4-х – що дві неділі, 1-ї – кожної третьої. Навчання з ритуального співу не проводилося в усіх школах, де вчителями були римо-католики за винятком однієї, в якій навчав дяк. Тільки в чотирьох школах катехити проводили суботні екзорти. Не було зафіксовано жодного випадку примусу учнів до участі в релігійних практиках чужого обряду. Також у звіті зафіксовано кількість у кожній школі учнів (дівчат і хлопців) греко-католицького, римо-католицького і юдейського обрядів (ЦДАЛ України. – Ф. 201. – Оп. 1. – Спр. 4713. – Арк. 11–12).

¹⁷ ЦДАЛ України. – Ф. 201. – Оп. 1. – Спр. 4713. – Арк. 20. Так, звіти ординаріатських шкільних комісарів Львівської греко-католицької архієпархії показали тенденцію до неретельного фіксування вчителями релігії у шкільному щоденнику часу здійснення учнями обов'язкових під час навчального року сповідей. Тож консисторія закликала ординаріатські комісаріати

Також ординаріатські комісари звертали увагу духовної влади на священників, які особливо відповідально ставилися до викладання богочестя¹⁸. Ця інформація ставала підставою для відзначення душпастирів похвальними грамотами, які брали до уваги при їх намаганнях змінити парафію чи одержати посаду катехита¹⁹. Похвальними декретами вчителів релігії відзначала також Крайова шкільна рада²⁰.

Викладання релігії у школах держава визнавала компетенцією духовних кіл. Так, крайовий статут від 1 грудня 1889 р. визначав, що вчителями католицької релігії могли стати тільки канонічно ординовані священники з білого чи чорного духовенства, для навчання євангелістської науки – духовні, призначені відповідно до чинних приписів протестантської Церкви, а для викладання юдаїзму – особи, які закінчили школу рабинів та успішно склали відповідний іспит²¹. При тому священник як вчитель релігії підпадав під шкільні дисциплінарні приписи щодо виконання професійних обов'язків²². Тільки у випадку, якщо не було пресвітера, який би міг проводити у школі уроки релігії, за дозволом духовної влади для дітей свого обряду призначався світський вчитель.

У народній школі обов'язок викладання основ християнського вчення зазвичай мали парафіяльні священники (парохи чи сотрудники)²³. Притому такі уроки до 3-го класу вони повинні були проводити безоплатно і тільки від 4-го, а також за викладання у виділовій школі, одержували право на грошову винагороду²⁴. Водночас, відповідно до ухвали Галицького сейму, для виділових шкіл і народних шкіл із 4-ма і більшою кількістю класів, де навчання релігії тижнево складало від 18 годин, а кількість учнів одного віросповідання й обряду – понад 80 осіб, мав призначатися сталий учитель релігії з постійною оплатою – катехит. Цю посаду та її навантаження встановлювала Крайова шкільна рада, опираючись на думку окружної шкільної ради та відповідної духовної влади²⁵. Часто в навантаження катехита входило викладання релігії відразу у двох-трьох народних школах.

Щоб одержати кваліфікацію катехита, священник мав подати до єпархіального ординаріату заявку на здачу необхідних іспитів, додавши до неї пакет документів: свідоцтво про хрещення, іспит зрілості (матуру), успішність із богословських наук

зобов'язати всіх душпастирів виправити цю ситуацію (О записованью въ дневнику шкѣльнѣмъ днеі ѳтправленья св. исповѣди // Львовско-Архієпархіальнї вѣдомости. – 1889. – Ч. 1. – С. 3).

¹⁸ ЦДІАЛ України. – Ф. 201. – Оп. 1. – Спр. 4713. – Арк. 29.

¹⁹ Там само. – Спр. 4707. – Арк. 5; Хроника // Львовско-Архієпархіальнї вѣдомости. – 1889. – Ч. 6. – С. 63.

²⁰ Хроника // Львовско-Архієпархіальнї вѣдомости. – 1889. – Ч. 4. – С. 43.

²¹ Устава // Львовско-Архієпархіальнї вѣдомости. – 1890. – Ч. 3. – С. 48–51.

²² Збѣрникъ законѣвъ адмїнїстраційныхъ... – С. 150.

²³ *Кобыляньській І., крил.* Оденъ фундаментальнїй бракъ въ душпастырствѣ а также въ релігійнѣмъ провадженю молодѣжи шкѣль середнихъ. – Львѣвъ, 1889. – С. 9–12, 24–29; Чинности и рѣшеня руского провинціального Собора въ Галичинѣ ѳтбувшого ся во Львовѣ въ роцѣ 1891. – Львѣвъ, 1896. – С. 89; Додатокъ до чинностей и рѣшень руского провинціального собора в Галичинѣ ѳтбувшого ся во Львовѣ въ р. 1891. – Львѣвъ, 1897. – С. 205–206.

²⁴ Устава // Львовско-Архієпархіальнї вѣдомости. 1890. – Ч. 3. – С. 50; Подаєся до вѣдомости роспорядженъ ц. к. краевой Рады шкѣльної въ справѣ посвѣдченїй власти духовной, маючихся выдавати гр. к. учителямъ релігїи въ школахъ народныхъ // Львовско-Архієпархіальнї вѣдомости. – 1890. – Ч. 4. – С. 77–78.

²⁵ Устава... – С. 49. Також див.: *І. К.* О уставѣ взглядомъ винагородженя за удѣляне науки релігїи въ публичныхъ школахъ народныхъ // Душпастырь. – Львѣвъ, 1890. – Ч. 6. – С. 182–183.

(абсолюторії), отримання священничих свячень і можливі інші документи (похвальні грамоти, декрети тощо). Ординаріатський шкільний комісар прикладав до цього ще свою характеристику на претендента.

Іспити на посаду катехита народних і виділових шкіл охоплювали п'ять предметів (біблійну історію обох Завітів, догматику, християнську католицьку етику, літургіку ГКЦ, катехитику) та відбувалися в усній і письмовій формах²⁶. Успішно склавши екзамени, священник отримував від духовної влади кваліфікаційний декрет²⁷.

Конкурс на посаду катехита в народних і виділових школах оголошувала окружна шкільна рада. Претенденти на цю посаду мали вносити документи за посередництвом своїх ординаріатських комісарів або дирекції школи (якщо священник на той момент працював катехитом)²⁸. Вчителя іменувала Крайова шкільна рада. Одержавши посаду катехита, душпастир втрачав право обіймати місце парафіяльного священника²⁹. Стало призначені вчителі релігії за правами і обов'язками прирівнювалися до головних вчителів. Прикметно, що до документів священника-претендента також долучалася його політична, службова і позаслужбова характеристики³⁰, а “політична ненадійність” могла стати для шкільної влади підставою для усунення катехита від викладання³¹.

Шкільне навчання релігії охоплювало власне уроки богочестя та участь учнів у релігійних практиках³². Інструкція та плани для народних і виділових шкіл визначали, що метою цих уроків було набуття дітьми обсягу релігійних знань, на яких вони могли би збудувати своє духовне життя, з користю брати участь у богослужіннях і релігійних практиках, сформувані моральний характер й опірність до злого³³.

Курс навчання у народній школі тривав шість років (незалежно, скільки класів вона мала). Навчальний план у перші два роки закладав по одній (у народних школах нижчого типу³⁴), а з третього року навчання – по дві години

²⁶ Обвѣщаеся речинець кваліфікаційныхъ испытѣвъ на учителей религіи въ школахъ народныхъ и выдѣловыхъ // Львѣвско-Архієпархіальнѣ вѣдомости. – 1890. – Ч. 3. – С. 52; Обвѣщенъе речинця испытѣвъ на катихитѣвъ народныхъ и выдѣловыхъ // Там само. – 1894. – Ч. 11. – С. 152; Новинки // Дѣло. – 1890. – Ч. 63; ЦДІАЛ України. – Ф. 201. – Оп. 1. – Спр. 4728. – Арк. 5.

²⁷ Хроника // Львѣвско-Архієпархіальнѣ вѣдомости. – 1890. – Ч. 10. – С. 168; Хроника // Там само. – 1891. – Ч. 8. – С. 118.

²⁸ Обвѣщенъе конкурсѣвъ // Львѣвско-Архієпархіальнѣ вѣдомости. – 1890. – Ч. 4. – С. 84; Обвѣщенъе конкурсѣвъ // Там само. – 1896. – Ч. 11. – С. 149; Обвѣщенъе конкурсѣвъ // Там само. – 1893. – Ч. 1. – С. 12–13.

²⁹ ЦДІАЛ України. – Ф. 201. – Оп. 1. – Спр. 4732. – Арк. 33.

³⁰ Львівська національна наукова бібліотека В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. – Ф. 11 (Барвінські). – Спр. 501. – Арк. 6.

³¹ Просимо о пояснене! // Прапоръ. – 1900. – Ч. 1. – С. 14–16.

³² *Навроцкій В.* Допись // Душпастьрь. – 1892. – Ч. 18. – С. 422–424; *Щербяк Ю. А.* Освітня доктрина Української греко-католицької церкви та її впровадження в Україні (середина XIX–XX століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук: спец. 13.00.01 “Теорія та історія педагогіки”. – Харків, 2009. – С. 12.

³³ Уроки релігії мали формувати в дітей такі риси, як уважність, послух, ширість, відвертість, правдомовність, працьовитість, почуття обов'язку, побожність, богобоязливість, любов до ближнього і шану до старших, почуття справедливості, співчуття до нещасливих, бідних і покривджених, неприйняття брехні та несправедливості (Інструкція и Пляны... – С. 25).

³⁴ Plan nauki dla szkół jednoklasowych podzielonych, z nauką półdzienną. – Lwów, 1876; Plan nauki dla szkół dwuklasowych. – Lwów, 1876; Plan nauki dla szkół trzyklasowych. – Lwów, 1876; Plan nauki dla szkół czteroklasowych. – Lwów, 1876; Plan nauki dla szkół pięcioklasowych. – Lwów,

релігії в тиждень³⁵. На час закінчення народної школи діти мали засвоїти шість правд віри, десять заповідей, навчитися щоденних молитов та гідної молитовної постави, вивчити християнські привітання, релігійні пісні, розуміти основні частини богослужіння й церковних обрядів, набути знань із біблійної історії, добре розуміти значення таїнств сповіді й Причастя, належно до них приготуватися, а з 4-го класу – добре і часто їх практикувати³⁶. Дві години релігії щотижня передбачав і навчальний план виділових шкіл³⁷, на яких учні продовжували вивчати молитви, релігійні пісні, літургіку, а також пізнавали історію Церкви. Заняття з катехизації відбувалися й на курсах додаткового навчання, які, відповідно до закону від 23 травня 1895 р., мали діяти при кожній народній школі³⁸.

Перші два роки навчання релігії в народній школі відбувалося на підставі тільки викладів катехита з використанням ілюстрацій. Від третього року діти починали навчатися за підручниками. У другій половині XIX ст. такими головно були Малий і Великий катехизм Дегарба, перекладений на руську мову³⁹. У 1890-х роках навчальними посібниками для школярів стали “Малий катехизм християнсько-католицької релігії”, затверджений усім австрійським єпископатом 9 квітня 1894 р., та “Коротка історія біблійна”, яку уклав о. І. Рудович⁴⁰. У народних школах із більшою кількістю класів (від трьох і вище) під час п’ятого та шостого року вводився “Більший катехизм християнсько-католицької релігії”, схвалений австрійським єпископатом і пристосований до греко-католицького обряду⁴¹, та “Більша біблійна історія”. За ними ж навчалися й у виділових школах. Додатковими в народних і обов’язковими у виділових школах були підручники з літургіки та церковної історії⁴². У приписах до навчання релігії на додаткових курсах зазначалося, що всі діти мусять також мати молитовники⁴³.

Невід’ємною і дуже важливою складовою навчання богочестя у школах були релігійні практики. Так, приклад додаткових промислових шкіл на практиці засвідчував правдивість твердження про недостатність уроків релігії для належного морально-релігійного виховання учнів, показуючи, що моральні якості молоді без-

1876; Plan nauki dla szkół sześcioklasowych. – Lwów, 1876; Plan nauki dla szkół siedmioklasowych. – Lwów, 1876; Plan nauki dla szkół ośmioklasowych. – Lwów, 1876.

³⁵ Plany naukowe dla szkół ludowych pospolitych wraz z instrukcją. Wydanie drugie. – Lwów, 1911; *Гузар Е., о.* Нарис катехитики і методики. – С. 75–95.

³⁶ *І. К. Душпастырь* въ школѣ // *Душпастырь*. – 1891. – Ч. 15. – С. 469–477; Ч. 22. – С. 702–706; *Гузар Е., о.* Практичний провідник для катехитів. Перша часть. Для 1 і 2 року науки. – Львів, 1901; *Його ж.* Практичний провідник для катехитів. Друга часть. Для 3 і 4 року науки. – Львів, 1902.

³⁷ Plan naukowy dla szkół wydziałowych żeńskich. – Lwów, 1893; *Гузар Е., о.* Нарис катехитики і методики. – С. 95–97.

³⁸ Пляны и инструкция до науки религии на курсах доповняющей науки // Львівсько-Архієпархіальній вѣдомости. – 1910. – Ч. 7. – С. 66–71.

³⁹ *І. К. Душпастырь* въ школѣ // *Душпастырь*. – 1891. – Ч. 22. – С. 704–705.

⁴⁰ Про методи викладання біблійної історії у початковій школі див.: Колька гадокъ о ужитку біблійної історії въ школах народныхъ // *Душпастырь*. – 1888. – Ч. 9. – С. 275–284.

⁴¹ О выданію “Большого Катехизму християнско-катол. религии” // Львівсько-Архієпархіальній вѣдомости. – 1902. – Ч. 14. – С. 100.

⁴² *Гузар Е., о.* Нарис катехитики і методики. – С. 6–7.

⁴³ Пляны и инструкция до науки религии на курсах... – С. 67.

посередньо залежали від їхньої участі в релігійних практиках: духовних вправах (екзортах), богослужіннях, прийняття Найсвятіших Тайн⁴⁴.

Законодавство зобов'язувало укладати навчання у школах так, щоб діти різних віросповідань могли у свої релігійні свята виконати релігійний обов'язок⁴⁵. Керівництво школи мало дбати, щоби припис про участь учнів у релігійних практиках точно і належно виконувався, а катехити, щоби він не був примусом чи формальністю, а наслідком щирою бажання, внутрішнього переконання й виявом любові до Бога.

У 1896 р. Крайова шкільна рада в порозумінні з греко- і римо-католицькими ординаріатами видала докладні приписи щодо залучення релігійних практик в освітній процес народних та виділових шкіл. За ними кожен навчальний день мав розпочинатися і закінчуватися короткою молитвою, а також, за можливості, співом одного-двох куплетів побожної пісні⁴⁶. Порядок цих молитов і пісень укладав катехит/душпастир (катехити/душпастирі обох обрядів) на початку навчального року в погодженні з керівництвом школи. Відтак цю інформацію вивішували на видному місці у школі чи й у кожному класі. Молитви та релігійні пісні обох обрядів мали чергуватися. Притому в обряді, діти якого у класі складала меншість, повинні були звучати принаймні тричі на тиждень. Кожна дитина мала право відмовляти приписану молитву тією мовою, якою молитися вдома, і вчителю не дозволялося здійснювати через це на неї жодного тиску. Взагалі наголошувалося, що вчителі мали самі демонструвати повагу до обох обрядів і таке ж ставлення прищепляти учням. У день іменін Папи та єпископа до звичайних шкільних молитов додавалася за цих достойників.

Складовою релігійного виховання школярів була спільна участь у богослужіннях. Урочистою Відправою розпочинався і закінчувався навчальний рік. У школах, де працювали окремі катехити, школярі мали спільно відвідувати богослужіння щонеділі й свята, а з 1 по 31 вересня та від 1 травня до кінця шкільного року – по можливості також щодня. Щоб належно приготувати дітей до розуміння й глибокого пережиття недільного чи святкового Євангелія, в курсі уроків із богочестя були передбачені екзорти. Катехити народних і виділових шкіл мали проводити ці духовні вправи щонеділі та свята. Також було кілька церковних і державних урочистостей, з нагоди яких у школі встановлювали вихідний, і учні разом відвідували богослужіння (храмовий празник, день іменін цесаря та цесаревої, роковини смерті представників цесарської родини тощо).

Протягом навчального року школярі-католики мали обов'язок тричі приступити до Святих Тайн: на початку і в кінці шкільного року, а також під час Великого посту. Для здійснення цього припису в заздалегідь визначений катехитом і схвалений управителем школи день після обіду всі учні звільнялися від навчання і йшли до сповіді, а іншого дня вранці – до Причастя. Ці практики відбувалися під наглядом управителя школи та вчителів⁴⁷. У школах, де були окремі катехити,

⁴⁴ О вправахъ релігійныхъ въ доповняющихъ школахъ промисловыхъ // Львівско-Архієпархіальні вѣдомости. – 1897. – Ч. 10. – С. 117–120.

⁴⁵ Збѣрникъ законѣвъ адміністраційныхъ... – С. 122.

⁴⁶ Прикметно, що згідно з § 78 “Регламенту для всіх народних шкіл в Галичині” (Львів, 1786), який зберігав чинність на початку ХХ ст., у кожному класі мав бути хрест чи образ Ісуса Христа.

⁴⁷ Др. Всч. духовенства и оо. катехитѣвъ народн. шкѣлъ въ справѣ приступованія шк. молодѣжи до св. Тайнъ Покаянія и Евхаристіи // Львівско-Архієпархіальні вѣдомости. – 1914. – Ч. 6. – С. 46–47.

великодній сповіді мали передувати реколекції⁴⁸. На початку ХХ ст. Церква почала приділяти особливу увагу поширенню практики частого (навіть щоденного) Причастя серед вірних, зокрема молоді. Проте Церква наголошувала, що вони не мали ставати причиною порушення шкільного порядку⁴⁹. Прикметно, що участь учнів у релігійних практиках ставала вагомими аргументом при виставленні священиком оцінки з релігії та поведінки⁵⁰. Водночас душпастирі нарікали, що оскільки релігія не належала до переліку обов'язкових при атестаті зрілості дисциплін, то учні інколи ставилися до цього предмета як до другорядного⁵¹.

Хоча релігійне виховання було невід'ємною складовою шкільної освіти, австрійський католицький єпископат висловлював невдоволення наявним станом речей. Владики виступали проти міжконфесійного принципу формування шкіл, називаючи його порушенням права католицьких родин на освіту дітей у християнському дусі, а також конституційного принципу свободи релігії та совісті. Наголошувалося, що релігія у школах не є головною підвалиною освіти, а тільки одним із багатьох предметів, та ще й без належної кількості годин викладання. Інші предмети не тільки не викладають у зв'язку з релігією, а й інколи у спосіб, некорисний для морально-релігійного виховання молоді. Дуже незначне залучення релігійних практик не дає змоги прищепити дітям правдиву побожність. Вивчення основ християнського вчення та релігійні практики не перебувають під вільним управлінням Церкви, а в найвищій інстанції підлягають світському керівництву. Церква не має впливу на виховання вчителів і цілком усунена від їхнього призначення, відтак трапляється, що католицьких дітей можуть навчати особи чужі або противні католицькій вірі. Внаслідок усього цього серед молоді зникає повага до Церкви та релігії, виростають покоління без тривкого морально-релігійного стержня, опірності до моральних викликів і тілесних бажань, які перетворюються на легке знаряддя для здійснення політичних переворотів. Відтак єпископат вимагав внесення змін у шкільне законодавство й запровадження католицьких державних народних шкіл, в яких би працювали свідомі католицькі вчителі, навчально-виховний процес і тексти підручників ґрунтувалися б на засадах християнського вчення. Загалом зазначалося, що поділ й утримання шкіл за конфесійним принципом – єдиний спосіб забезпечення кожній конфесії її прав. Спеціально наголошувалося, що Церква не прагне відібрати в держави визначальний вплив на шкільництво, навпаки – визнає таку модель функціонування системи необхідною, тільки прагне збереження релігійності в освіті⁵².

⁴⁸ Інструкція и Пляны... – С. 18–41.

⁴⁹ До всѣхъ Душпастиръвъ и до всѣхъ Катехитовъ шкѣль народныхъ // Львовско-Архієпархіальнї вѣдомости. – 1912. – Ч. 12. – С. 111–114; Коротке приготоване до першої св. Сповѣди и Причастя // Там само. – Ч. 13. – С. 127–128; Приказуе ся всѣмъ Душпастирямъ богослужене о частѣмъ и щоденнѣмъ св. Причастію вразѣ зъ вѣдданемъ ся Найсвятѣйшому Серцю Исуса Христа, и всѣмъ Катехитамъ дотычне обучене и заохочене учениковъ // Там само. – 1913. – Ч. 6. – С. 56–58.

⁵⁰ Розпорядженя въ справѣ науки религии // Львовско-Архієпархіальнї вѣдомости. – 1909. – Ч. 5. – С. 130–134.

⁵¹ Дописи // Душпастьрь. – 1892. – Ч. 22. – С. 354–356.

⁵² Посланіе Австрійского католического Епископата въ справѣ школы конфесійнои // Львовско-Архієпархіальнї вѣдомости. – 1890. – Ч. 7. – С. 102–107. Ці ж застереження австрійський по-

Аналогічні застереження і вимоги до змін у системі народної освіти висловлювали й греко-католицькі єпископи та духовенство⁵³. Так, греко-католицький Перемишльський єпархіальний собор (1898) ухвалив домагатися, щоб народні школи стали конфесійними, а катехити були вийняті з-під нагляду світської влади⁵⁴. Поза тим духовенство усвідомлювало, що втілення цих вимог дуже малоімовірно. Щобільше, ліберальні сили, які в державі набирали потуги і впливу, з початком ХХ ст. все голосніше виступали за реформу народного шкільництва й запровадження т. зв. “вільної школи”, цілком позбавленої будь-якого віросповідного (не тільки католицького) впливу. Це спонукало клир максимально ефективно використовувати важелі впливу на викладання релігії, які були в руках Церкви. “На школу мусимо звернути головну нашу увагу, – закликав священник-дописувач душпастирського часопису «Нива», – мусимо собі ясно здати справу з того, як важною позицією в сучасній боротьбі світоглядів є народна школа. Використовуймо совісно і ревно закон, який нам отвирає вступ до школи, поки він ще існує...”⁵⁵.

Ведені таким переконанням, греко-католицькі єпархи з початком ХХ ст. почали робити особливий акцент на ретельному й відповідальному ставленні духовенства до викладання релігії у школах, підвищенні вимог до рівня компетентності катехитів, посиленні контролю за їхньою роботою⁵⁶. Велику увагу викладанню катехизму приділяв митрополит Андрей (Шептицький). Він неодноразово наголошував на непересічній важливості цього обов’язку клиру і відповідальності за нього. “Чим же заслониться на Божім суді священник недбалий, котрий знайде душі, що через его недбалство пропали навіки? – звертався до душпастирів митрополит. – ... Бо справді, чи ж не є крайнім недбалством, нерадивістю, лінивством не до дарування – занедбувати найважніший з душпастирських обов’язків і спати спокійно без гризоти сумління?”⁵⁷.

Більш скрупульозні вимоги до викладання основ християнського вчення та контролю за ним впровадили в життя Львівської архієпархії постанови єпархіального собору 1905 р. Так, було чітко сформульовано вимоги до шкільної діяльності катехитів, шкільних комісарів і делегатів ОШР. Також затверджено новий, значно дрібніший, поділ деканатів на шкільні ординаріатські комісаріати – по

вторив у пастирському листі у 1897 р. (Соборъ рускій єпархіальный перемыскій водправлений в роцѣ 1898 Константиномъ Чеховичемъ. – Львѡвъ, 1899. – С. 79).

⁵³ Колб Н. “З Богом за Церкву і вітчизну”: греко-католицьке парафіяльне духовенство в Галичині у 90-х роках ХІХ століття. – Жовква, 2015. – С. 203–204; Священник Євгеній Г...кій. Допись // Душпастьрь. – 1891. – Ч. 12. – С. 371–378; Деградація науки релігії вь школахъ народныхъ по селахъ // Там само. – 1893. – Ч. 21. – С. 495–497.

⁵⁴ Соборъ рускій єпархіальный перемыскій... – С. 80. Описуючи залежність катехита від світських шкільних сил різних рівнів, один зі священників зазначав: “Кождий учитель Поляк, се твій «przełożony» а управитель школи се твій єпископ, инспектор, се твій архієпископ, а Дембовский [президент КШР – Н. К.], се «папа римский!»” (Діло. – 1910. – Ч. 234).

⁵⁵ О. В. Борба о народну школу в Австрії // Нива (Львів). – 1907. – Ч. 10. – С. 298.

⁵⁶ До всѣхъ ВЧ. Катехитѡвъ шкѡль народныхъ и середныхъ и семинарій учительскихъ; а также до всѣхъ ВЧ. Душпастьрьѡвъ, Парохѡвъ и Сотрудникѡвъ, котрі суть заразомъ учителями релігії вь школахъ своихъ парохій // Львѡвско-Архієпархіальнї вѣдомости. – 1904. – Ч. 16. – С. 190–196.

⁵⁷ О катехізації дітей. Пастирське послання Митрополита Андрея до духовенства. 1905 р., лютого 11 (ст.ст.: січня 29), Крехів // Митрополит Андрей Шептицький. Пастирські послання. 1899–1914. – Львів, 2007. – С. 560.

2–3 в кожному деканаті, які об'єднували від 8 до 18 шкіл⁵⁸. Це давало комісарам змогу значно ретельніше інспектувати рівень викладання релігії в кожній школі. До того ж за новими приписами вони мушили щорічно здійснити дві семестрові візитації шкіл підзвітного округу (замість однієї наприкінці навчального року, як було досі)⁵⁹. Звіт про перевірку вносили у розроблений духовною владою новий формуляр (табелъ), який охоплював значно обширніший і докладніший масив інформації, ніж раніше. Так, він фіксував дату перевірки школи, місцевість, де вона розташовувалася, до якої категорії належала (народна чи виділова), кількість класів та дітей у кожному з них із вказівкою про їх обрядову і статеву належність, мову викладання, прізвище душпастиря/катехита, кількість годин богочестя щотижня та їх належну фіксацію у шкільному щоденнику, якість викладання, факт власноручного запису священником оцінок із релігії в каталогах. Також вказувався рівень готовності катехита й учнів до навчального процесу: наявність і кількість біблійних картин для візуального супроводу вивчення Катехизму⁶⁰, забезпечення школярів приписаними підручниками й молитвословами; зазначалося, чи у шкільних класах є хрест і образи святих. Відображалася участь дітей у релігійних практиках, вивчення у школі церковного співу. Через низку питань розкривалася картина релігійно-моральної поведінки школярів (добра чи погана, з додатковим пояснення виявів цього у примітках), вплив священника/катехита на молодь (дуже позитивний, позитивний, негативний); фіксувалася обрядова належність вчителя(-лів) та його вплив на релігійно-моральне виховання учнів⁶¹, характер взаємин між священником і вчителем (у випадку непорозумінь – що зроблено, щоб їх усунути). У примітках комісар мав зазначати особливі проблеми в навчанні релігії та релігійно-моральному вихованні молоді, а також відзначити особливі заслуги душпастиря/катехита у викладанні релігії⁶². Підписані табелі та річні звіти про дворазові візитації підзвітних шкіл ординаріатські шкільні комісари подавали отцям-делегатам в ОШР. Останні наприкінці другого півріччя надсилали ці звіти до митрополичого ординаріату разом із точним звітом про свою урядову діяльність

⁵⁸ О подѣлѣ деканатовѣ на ординаріатскі Комисаріяты шкѣльнѣ // Львѣвско-Архіепархіальнѣ вѣдомости. – 1906. – Ч. 12. – С. 119–131.

⁵⁹ Взымае ся Всч. Ординар. Комисарѣвъ шкѣльныхъ до предложена справозданъ о станѣ науки религіи и религійныхъ практикъ въ народныхъ и выдѣловыхъ школахъ за р. 1912/13 // Львѣвско-Архіепархіальнѣ вѣдомости. – 1913. – Ч. 7. – С. 73.

⁶⁰ Якщо таких картин не було, ординаріатський комісар мав зобов'язати душпастиря як члена МШР закласти це окремою стрічкою при формуванні річного бюджету школи або закупити картини коштом церковної скарбниці.

⁶¹ Фіксуючи факт негативного впливу вчителя на релігійно-моральне виховання учнів, комісар мав вказати його причину, а також яких заходів він ужив, щоб поправити ситуацію (повідомив відповідну ОШР чи, в критичних випадках, митрополичий ординаріат). Особливо належало вказати випадки, коли вчитель(-лі) підривав авторитет влади чи старших, провокував легковажне ставлення до святого обряду або релігійних практик.

⁶² Подае ся формуляръ табелѣ, пѣсля котрого мають Орд. Комисарѣ шкѣльнѣ споряджувати Табелѣ о станѣ науки религіи и религійныхъ правъ въ народныхъ и выдѣловыхъ школахъ // Львѣвско-Архіепархіальнѣ вѣдомости. – 1908. – Ч. 6. – С. 65–72.

в ОШР⁶³. Комісари повіту й делегат ОШР мали підтримувати контакт із деканом, періодично збираючись на наради⁶⁴.

Уже незабаром докладні звіти ординаріатських шкільних комісарів дали духовній владі змогу виявити прогалини в системі релігійної початкової освіти та вживати заходів для їх вирішення. Так з'ясувалося, що окремі душпастирі, всупереч розпорядженням Львівського єпархіального собору 1905 р., нехтували обов'язком брати участь на початку навчального року в розподілі навантаження предметів, унаслідок чого в окремих класах заняття з релігії могли цілком випасти з навчального плану. Відтак митрополичий ординаріат закликав душпастирів дбайливо виконувати цей обов'язок, визначаючи в порозумінні з управителем школи або вчительської конференції дні та години проведення уроків релігії і вимагати їх запису в розподілі годин. Цю ж інформацію священник мав паралельно доносити до свого ординаріатського шкільного комісара, щоб той міг укласти свій план візитацій. Відтак душпастир повинен був ретельно дотримуватися графіку, який він сам же ж визначив, викладання, години і зміст уроку щоразу власноручно записувати у шкільному або релігійному щоденнику. Незаписані години трактувалися як не проведені⁶⁵. Спостерігалася тенденція, коли окремі священники взагалі не проводили уроків релігії для школярів першого і другого року навчання⁶⁶. Також звіти ординаріатських комісарів спонукали духовну владу наголосити душпастирям на обов'язку ретельніше дотримуватися приписів про релігійні практики у школах, зокрема щодо укладення списку щоденних молитов та пісень, якими мало розпочинатися і закінчуватися навчання⁶⁷, та проведення окремих недільних і святкових богослужінь для школярів, читаних щоденних Відправ перед початком уроків⁶⁸. Спеціальну увагу духовна влада звернула на стан вивчення релігії та релігійні практики в межах трирічних додаткових курсів⁶⁹. Стан навчання релігії в народних школах, призначені для цього підручники, підхід до викладацької діяльності часто ставали темою для обговорення, критики і пропозицій у середовищі нижчого духовенства⁷⁰.

На початку ХХ ст. зросли вимоги до кваліфікації священників, які претендували на посаду катехита у виділових школах. Так, тепер розглядалися подання тільки тих душпастирів, які мали щонайменше рік успішної викладацької практики в якійсь із публічних шкіл. Зріс також перелік предметів, що виносили на іспит. До

⁶³ Завзывает ся Всч. Орд. Комисарѣвъ шкѣльныхъ до предложена справозданъ о станѣ науки религии и религійныхъ практикъ въ народныхъ и выдѣловыхъ школахъ въ р. 1908/9 // Львівсько-Архієпархіальнй вѣдомости. – 1909. – Ч. 6. – С. 118.

⁶⁴ Дѣло. – 1905. – Ч. 280.

⁶⁵ Розпорядження въ справѣ науки религии // Львівсько-Архієпархіальнй вѣдомости. – 1909. – Ч. 5. – С. 130–134.

⁶⁶ Пригадує ся обовязокъ удѣляти науки религии молодѣжи I. и II. степеня науки // Архієпархіальнй вѣдомости. – 1909. – Ч. 8. – С. 142.

⁶⁷ Розпорядження въ справѣ науки религии въ народныхъ и выдѣловыхъ школахъ, дотычачй визначуваня годинъ на науку религии, – молитов и пісень, – вѣдправы Богослуженя // Архієпархіальнй вѣдомости. – 1909. – Ч. 7. – С. 130–134.

⁶⁸ Розпорядження въ справѣ науки религии // Архієпархіальнй вѣдомости. – 1909. – Ч. 5. – С. 130–134.

⁶⁹ Пляны и инструкция до науки религии на курсах... – С. 66–71.

⁷⁰ Наприклад див.: *Штокалко П., о.* Кілька уваг в справі учеників релігії в народних школах // Нива. – 1908. – Ч. 2. – С. 45–48; *Петрушевич С., о.* Дух віри Христової в науці школи народної взагалі: О науці релігії в особенності // Там само. – Ч. 3. – С. 72–77.

біблійної історії обох Завітів, догматики, етики (обидва в обсязі Великого катехизму), літургіки ГКЦ і катехитики додавалася історія Церкви з особливим акцентом на історії ГКЦ, методика та педагогіка. Претенденти також мали знати навчальний план релігії в народних і виділових школах, приписи щодо релігійних практик і рішення Львівського єпархіального собору 1905 р. щодо шкільництва⁷¹. У 1902 р. митрополичий ординаріат видав постанову, за якою “з огляду на важливість і велике завдання катехит у справі релігійно-морального виховання шкільної молоді” на посаду дійсних катехитів мали право претендувати тільки кандидати, які отримали на це дозвіл від митрополичого ординаріату⁷².

Прагнення налагодити організовану й консолідовану діяльність духовенства для вирішення проблем шкільного навчання релігії, релігійно-морального виховання учнів, духовного і матеріального зміцнення катехитів спонукало представників цієї верстви до заснування в 1909 р. станового товариства. Воно об'єднувало священиків-учителів Галичини і Буковини. Правління Товариства катехитів розташовувалося у Львові. До нього входили: голова (обирали рішенням загальних зборів, які відбувалися раз у рік), вісім членів і три заступники. Правління збиралося щомісяця. Вирішення окремих питань воно могло передавати спеціальним секціям (катехитів середніх, виділових, народних шкіл тощо). Звичайними членами товариства могли стати професори університету, катехити середніх, виділових і народних шкіл, а також душпастирі, які викладали основи християнського вчення. Напрямами діяльності проголошувалося проведення для своїх членів зборів, конференцій, лекцій, педагогічно-катехитичних курсів, реколекцій, видання часопису, підручників і творів катехитичного й педагогічного змісту, подання до владних органів звернень і петицій у справах навчання релігії та катехитів і надання їм відповідної інформації про верству та її діяльність, налагодження співпраці з іншими товариствами катехитів у державі.

Для збільшення ефективності діяльності товариства його члени об'єднувалися у гуртки з центрами в містах краю. Для заснування місцевого гуртка достатньо було трьох членів. Вони з-поміж себе обирали керівника, який контактував із правлінням товариства, передавав йому членські внески, надавав письмовий звіт про діяльність осередку, його рішення, прохання й пропозиції⁷³. Друкованим майданчиком стали шпальти священницького часопису “Нива”, а з січня 1911 р. воно почало видавати свій друкований орган – “Катехитичний місячник” як безкоштовний додаток до “Ниви”⁷⁴.

Відповідно до проголошених завдань Товариство катехитів обговорювало проблеми українського шкільництва та змагало до їх вирішення. Так, визнавши недосконалість підручників із катехизму для народних шкіл⁷⁵, його правління створило

⁷¹ Оголошує ся реченець кваліфікаційного іспыту для кандидатѡвъ на катихитѡвъ выдѣловыхъ шкѡлъ // Львѡвско-Архієпархіальнѡй вѣдомости. – 1907. – Ч. 6. – С. 81–82; Оголошує ся речинець кваліфік. іспыту для кандидатѡвъ на катихитѡвъ выдѣловыхъ шкѡлъ // Там само. – 1913. – Ч. 11. – С. 112.

⁷² Дѣло. – 1902. – Ч. 19.

⁷³ Я. Л. Товариство руских катихитѡвъ // Нива. – 1909. – Ч. 21. – С. 722–724; В справі заснованя Товариства катехитѡвъ // Там само. – 1910. – Ч. 12. – С. 379–383.

⁷⁴ Від редакції // Катехитичний місячник (Львів). – 1911. – Ч. 1. – С. 1–3.

⁷⁵ Я. Л. Товариство руских катихитѡвъ // Нива. – 1909. – Ч. 21. – С. 722; Лада М., о. До реформи катехизму // Нива. – 1909. – Ч. 18–19. – С. 563–567; Кудрик Т., о. Справа “Малого Катехизму” // Нива. – 1914. – Ч. 10. – С. 273–278.

спеціальну комісію, яка мала напрацювати пропозиції з цього питання. Також порушувало проблему відсутності єдиного стандарту молитовника для школярів, що дуже ускладнювало навчальний процес⁷⁶. Пов'язаною з молитовниками проблемою називали й незрозумілість для дітей змісту щоденних молитов через їхнє функціонування церковнослов'янською мовою⁷⁷. Вирішення цих питань катехити бачили у виданні потрійного молитовника: малого – для дітей, середнього – для учнів середніх шкіл і великого – для старшої молоді. Щоденні молитви публікували там за перекладом, який здійснила комісія львівських катехитів і затвердив ординаріат⁷⁸. Значну увагу священників-учителів привертало також обговорення методичних засад викладання релігії⁷⁹, необхідність відійти від сухого формального підходу в подачі інформації, а практикувати “докладный и ясный, теплый и щирый виклад...”⁸⁰.

Поряд із боротьбою за збереження релігії як впливового чинника шкільної освіти іншим своїм обов'язком греко-католицькі катехити вважали протидію асиміляційній діяльності польських кіл⁸¹ і латинських катехитів⁸². Так, священники відзначали, що шкільна влада, в якій чітко домінували поляки, попри відповідність усіх показників у школі наявним приписам, дуже неохоче йшла на відкриття в них посад сталого греко-католицького катехита, що впливало на якість викладання релігії у цих навчальних закладах⁸³. Унаслідок нерівноправного трактування шкільною владою римо- і греко-католицького обрядів було чимало навчальних закладів, де попри значну кількість дітей греко-католиків навчання релігії проводили латинські священники⁸⁴. Польські політики охоче розповсюджували інформацію про безвідповідальне ставлення греко-католицького клиру до викладання у школах⁸⁵. Хоча випадки несумлінного виконання парохами своїх обов'язків у цій сфері таки

⁷⁶ *Савицький І., о.* Молитвослов для шкільних дітей // *Нива*. – 1910. – Ч. 12. – С. 353–361.

⁷⁷ Обґрунтуванню актуальності й важливості питання перекладу щоденних молитов катехити присвятили цілу низку статей (наприклад див.: “Товариство катехитів” // *Нива*. – 1910. – Ч. 21 і 22. – С. 691; *Дзєрович Ю.* Справа щоденних молитов // *Нива*. – 1911. – Ч. 4. – С. 97–102; *Щепанюк М., о.* В якій мові відмовляє наш нарід свої щоденні молитви? // *Нива*. – 1911. – Ч. 5. – С. 150–152; Ч. 6. – С. 169–172; *Каровець М.* ЧСВВ. В справі щоденних молитов // *Нива*. – 1911. – Ч. 6. – С. 175–181; *о. О. Гн.* Єще в справі народних молитов // *Нива*. – 1911. – Ч. 7. – С. 201–205).

⁷⁸ Вісти з “Товариства катехитів” // *Катехитичний місячник*. – 1911. – Ч. 1. – С. 7.

⁷⁹ *Боцян О.* Монахівська катехитична метода // *Катехитичний місячник*. – 1911. – Ч. 2. – С. 9–10; Ч. 5. – С. 33–35; Ч. 6. – С. 41–43; *Кудрик Т., о.* Методичні стремління в науці катехизму // *Нива*. – 1911. – Ч. 23. – С. 714–718; 1912. – Ч. 1. – С. 15–21.

⁸⁰ *Бруннер І.* О науцѣ религии в загалѣ // *Богословскій Вѣстникъ* (Львів). – 1900. – Вип. 1. – С. 20. Про згубний вплив формального підходу катехитів до свого предмету яскраво свідчать спогади Степана Шухевича (*Шухевич С., д-р.* Моє життя. Спогади. – Лондон, 1991. – С. 114–126).

⁸¹ Катоване дітий за руську молитву // *Нива*. – 1910. – Ч. 21 і 22. – С. 689.

⁸² *Баричко М., о.* Наука релігії // *Нива*. – 1906. – Ч. 5. – С. 123–127; *Наша школа в ярмі.* Кілька слів о лаяцькій довбні на руські школи. – Львів, 1908. – С. 16; *Куда все те веде?* // *Дѣло*. – 1894. – Ч. 43.

⁸³ Завзываютъ ся ОО. Парохи, Орд. Комисарѣ шкѣльнїи и Орд. делегаты до ц. к. Радѣ Шкѣльныхъ окружныхъ доносити Митр. Ординаріятови про zorganizоване новыхъ 4- або бѣльшеклясовыхъ шкѣль народныхъ або и выдѣловыхъ // *Львѣвско-Архіепархіальнїи вѣдомости*. – 1908. – Ч. 3. – С. 22; *Діло*. – 1912. – Ч. 21; ч. 217.

⁸⁴ *Ревный.* Зѣ Порохника пишуть намѣ // *Дѣло*. – 1898. – Ч. 70.

⁸⁵ *Соймъ краевый* // *Дѣло*. – 1892. – Ч. 63; *Вѣ справѣ преподаваня науки релігії вѣ народныхъ школахъ Тернопѣльщины* // *Прапоръ*. – 1900. – Ч. 5. – С. 145–148; *Справозданя Рады шкѣльной*

були⁸⁶, усе ж чимало фактів свідомо перекручували. Греко-католицькі священники сигналізували про поширення фактів переманювання дітей “на лат. релігію і обряд”, що спонукало їх звернутися до митрополичого ординаріату з проханням закликати КШР заборонити дирекціям й окремим вчителям намовляти греко-католицьких дітей і допомагати їм покидати свій обряд та катехита⁸⁷. Нарікання душпастирів також спричиняли випадки призначення вчителів, які байдуже ставилися до релігії⁸⁸. Способом захисту релігійних, а водночас і національних інтересів українців у шкільництві священники, разом із поділом Крайової шкільної ради на українську і польську секції, вважали дотримання в роботі шкіл конфесійного принципу, за яким учитель був би того ж віросповідання й обряду, що й більшість учнів⁸⁹. Саме численні конфлікти навколо порушення права учнів вивчати основи релігії відповідно до своєї конфесійної належності зумовили введення в дію розпоряджень Крайової шкільної ради від 1896 р. про релігійні практики⁹⁰. Водночас у суспільній думці та серед самого духовенства існувало переконання, що вчитель релігії має бути носієм не тільки християнських цінностей та обрядової ідентичності, а й національної свідомості⁹¹. “Ціль мого навчання, – згадував парафіяльний священник о. О. Пристай, – в школі була подвійна: передусім я учив дітей пізнавати Бога і Його предвічну правду, а водночас збуджував у їхніх серцях любов до всего, що є рідне українській дитині”⁹².

Шкільне законодавство Австро-Угорської імперії визначало морально-релігійне виховання молоді головним завданням шкільної освіти і вводило уроки релігії як обов’язкову складову навчальної програми. Водночас вплив Церкви на школу був зведений до мінімуму і фактично обмежувався уроками богочестя. Релігійна освіта українців Галичини розвивалася в руслі загальнодержавних законодавчих норм і приписів Крайової шкільної влади. Греко-католицька єпархія укладала план навчання релігії, призначала вчителів богочестя та підручники з цього предмета, українські душпастирі були представлені у крайових шкільних структурах усіх рівнів. Заразом Церква мала свої органи нагляду за викладанням релігії у школах. Проте в найвищій інстанції всі аспекти релігійного навчання у школі все ж підпорядковувалися шкільній владі. Такий стан спричиняв спротив у середовищі австрійського католицького єпископату в цілому і серед греко-католицьких єпархів

краєвої – а честь Духовенства // Там само. – Ч. 6. – С. 169–173; Чи се уїде плазомъ? // Там само. – 1899. – Ч. 9. – С. 268–273.

⁸⁶ Наше нерадѣніе // Галичанинъ. – 1894. – Ч. 3; До вѣдомости Всч. И Впр. гр.-кат. Консистеріи въ Перемышли // Дѣло. – 1899. – Ч. 133; З Тернополя // Руслан. – 1899. – Ч. 204.

⁸⁷ П. Загальні збори Товариства катехитів в Станиславові дня 15.IX.1911 // Катехитичний місячник. – 1911. – Ч. 11. – С. 76.

⁸⁸ Иреней. Колька слѣвъ про морально-религійне поведѣнє нашихъ народныхъ учителей // Душпастьеръ. – 1893. – Ч. 1. – С. 10–16; Ровноправность // Галичанинъ. – 1894. – Ч. 3; ЦДІАЛ України. – Ф. 201. – Оп. 1. – Спр. 4752. – Арк. 19.

⁸⁹ Церковь, а шкѣльництво // Прапоръ. – 1898. – Ч. 6. – С. 166–168; Ч. 7. – С. 198–201; Ч. 9. – С. 261–263.

⁹⁰ Катихитъ. Приписы ц. к. краєвої рады шкѣльної въ справѣ науки релігійи и практикъ релігійныхъ въ школахъ народныхъ // Дѣло. – 1896. – Ч. 74.

⁹¹ Наука релігійи в школахъ народныхъ і видѣловихъ // Катехитичний місячник. – 1909. – Ч. 3. – С. 111–112.

⁹² Пристай О., о. З Трускавця у світ мародерів. Спогади з минулого й сучасного. – Львів; Ньюйорк, 1935. – Т. 2. – С. 157.

та нижчого духовенства зокрема. Церква наголошувала на небезпеці міжконфесійного принципу формування шкільництва й вимагала запровадження державних конфесійних шкіл. Тим часом посилення в державі ліберальних політичних сил, які висували гасла цілковитого звільнення школи з-під будь-якого віросповідного впливу, спонукали Греко-Католицьку Церкву з особливою скрупульозністю підійти до викладання уроків релігії, дбаючи про підвищення рівня викладання, компетентності і відповідального ставлення священників до цього предмета. У цьому ж напрямі почали діяти й українські катехити. Водночас іншим фронтом змагань греко-католицького клиру в Галичині стало протистояння асиміляційній і латинізаційній діяльності польської влади у сфері шкільництва.

Наталія МИСАК

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ВЧИТЕЛІ ТА ВЧИТЕЛЬКИ В ГАЛИЧИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: ПРОФЕСІОНАЛИ, ГРОМАДЯНИ, ОСОБИСТОСТІ

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у Галичині під впливом західноєвропейських тенденцій відбувається формування модерного суспільства, що характеризується ламанням стереотипів, переходом від станової до соціально-професійної стратифікаційної системи, в умовах якої одним з основних каналів вертикальних соціальних переміщень стає освіта. Формується новий ідеал людини – активної, цілеспрямованої, дієвої, самостійної особистості, що покладається лише на власні можливості, творить себе сама. Стрижень цього ідеалу – досягнення певного рівня освіти, а відтак й освіченості. Зростання престижу освіти зумовило зріст суспільного попиту на неї, і відповідно, – заснування нових навчальних закладів, помітне збільшення освітянських сил. Втім, ці процеси в Галичині часто гальмувала специфіка регіону: його поліетнічність, економічна відсталість, суспільно-політичні обставини, зокрема польсько-українське протистояння у краї.

У Галичині розподіл політичних сил був набагато сприятливішим для поляків. По-перше, вони чисельно переважали українців (за даними перепису населення в 1900 р. у краї налічувалося 3,989 млн (54,8 %) мешканців, що в побуті послуговувалися польською мовою*, 3,074 млн (42,2 %) – українською, 212 тис. (2,9 %) – німецькою)¹. По-друге, польське населення зосереджувалося в містах, а більшість українців становили селяни. По-третє, поляки мали сформовану національну еліту – інтелігенцію, яка в середині ХІХ ст. дуже швидко перейняла від австрійської адміністрації провід політичного і культурного життя у краї. Українці не змогли вчасно скористатися наданою автономією через відсутність політичної еліти (українська інтелігенція лише формувалася, була нечисельною, а репрезентувало її в основному греко-католицьке духовенство). З огляду на таку ситуацію, фактично вся законодавча й виконавча влади зосередилися в руках поляків. Українське представництво в Галицькому сеймі, Крайовому відділі, шкільній адміністрації було доволі незначним, а тому не могло суттєво вплинути на пропольську політику в галузі освіти.

* Австрійська державна статистика не визнавала окремою етнічною групою євреїв (жидів), а тому й не відображала їхню чисельність при переписі населення. Євреї змушені були декларувати себе мовною належністю до польського, українського (руського), німецького або іншого народів імперії. Зазвичай більшість єврейського населення вказувала своєю мовою спілкування польську.

¹ *Bujak F.* Galicya. – Lwów; Warszawa, 1908. – Т. 1: Kraj, ludność, społeczeństwo, rolnictwo. – S. 67.

Помітну роль у розвитку національної освіти відіграли вчителі народних і виділових шкіл*. Формування цієї соціально-професійної групи відбувалося у доволі неоднозначних обставинах. Попри постійне зростання попиту українського населення на освітні послуги упродовж зазначеного періоду у краї постійно спостерігався дефіцит українських педагогічних сил.

Зміна соціальних функцій освіти в галицькому суспільстві наприкінці XIX – на початку XX ст., реформи початкової і середньої школи, особливо запровадження загальнообов'язкового навчання для всіх дітей віком від 6-ти до 14-ти років сприяли розбудові народної освіти, зростанню чисельності школярів. У 1910/1911 н. р. у краї функціонували 5 588 шкіл, у яких здобували освіту 84 % дітей шкільного віку (1 284 779 з усіх 1 530 838, що мешкали в Галичині)². Це зумовило кардинальну трансформацію соціальної ролі педагога, особливо народного учителя. Сформува-лася стала суспільна потреба в педагогічних працівниках, що вплинула на чисельне зростання цієї професійної групи.

Тогочасний соціум висував високі вимоги до освітянської професії, розуміючи важливість функцій вчительства в суспільно-політичному і культурному житті. Зміна ролі освіти в модерному суспільстві, перетворення її на вирішальний чинник у процесі соціальної стратифікації перетворили педагога на своєрідного “цензора”, “грізного суддю”, “якого оцінка, воля, примха, суворість та інше може рішати про будучність учня”³. Під впливом гуманістичних ідей, що поступово проникали із західноєвропейської педагогічної думки на галицький ґрунт, вимальовувався новий образ вчителя – порадирика, з глибокими знаннями дидактики, теорії виховання, психології, який повинен розуміти дитину, навчити її, допомогти їй сформуватися як особистості. А це змусило громадськість пильніше контролювати діяльність освітян. “Відповідальність школи й учителів супроти суспільности зросла понад пересічну міру”, – зауважив із цього приводу відомий галицький педагог Я. Ярема⁴.

У педагогічній літературі кінця XIX – початку XX ст. вказано, що основне призначення вчителя – підготувати політично свідоме молоде покоління, яке гідно репрезентуватиме й захищатиме інтереси свого народу. Головними якостями, які мали допомогти педагогові у виконанні його обов'язку, вважали: непохитний характер, сила волі, потреба досконалості, відповідальність, внутрішня правдивість, моральність і впевненість у собі, а ще розуміння свого призначення та свідомий (у жодному разі не легковажний) вибір професії. Досить вдало схарактеризувала

* Відповідно до закону про організацію народних шкіл від 1873 р. початкову систему освіти в Галичині складала вісім категорій навчальних закладів: 8-, 7-, 6-, 5-, 4-, 3-, 2- й 1- класні (або етатові) народні школи. 8-класні школи зазвичай називали виділовими, решта – просто народними.

² Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1910/1911. – Lwów, 1912. – S. IV–V, X–XI, XVI–XVII.

³ Ярема Я. На педагогічні теми. Шкільна реформа. Суспільність і школа. Поступ. Наук. психологія і новочасний напрям шкільної освіти // Антологія педагогічної думки Східної Галичини та українського зарубіжжя XX століття: навч. посібн. / [Т. К. Завгородня, З. І. Нагачевська, Н. М. Салига та ін.]. – Івано-Франківськ: В-во “Плай” ЦІТ Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника, 2008. – С. 450–451.

⁴ Там само. – С. 451.

тогочасне суспільне сприйняття освітянської професії Р. Беднаж-Гжибек: “Досконале виховання є справою досконалого вихователя”⁵.

Втім, необхідно наголосити, що соціальний статус учителя, особливо сільського, в Галичині наприкінці XIX ст. не був високим. Це зумовлював низький рівень підготовки педагогів початкової школи та погане матеріальне становище представників цієї соціальної групи. За таких умов вони були позбавлені можливості спілкуватися з інтелігентним товариством. Про низький авторитет педагога в суспільстві, на думку С. Шаха, свідчить і той факт, що у Львові наприкінці XIX – на початку XX ст. ніхто не звертався “пане учителю”, лише “пане директоре”, “пане професоре” [очевидно, до керівників школи – *М. Н.*], чи просто за прізвищем⁶. Педагоги, що працювали в сільських школах, особливо у віддалених місцевостях, взагалі часто вели спосіб життя наближений до селянського. Негативно позначалися на авторитеті вчителя і конфлікти зі селянами на ґрунті їх небажання віддавати своїх дітей на навчання до школи⁷.

Становлення української педагогічної інтелігенції наприкінці XIX – на початку XX ст. відбувалося в доволі складних умовах. Австро-угорське законодавство (особливо Конституція від 21 грудня 1867 р.) гарантувало рівноправ’я усім народам у здобутті освіти рідною мовою, відтак і у підготовці фахових кадрів для національної школи. Крайові нормативно-правові акти всіляко підтверджували цей постулат. Проте на місцях ситуація визначалася сприятливою чи несприятливою політичною кон’юнктурою⁸.

Разом із тим треба наголосити, що і польські, й українські громадські організації публічно визнавали рівність обох народів у здобутті освіти рідною мовою. Наприклад, часопис “Szkoła”* (“Школа”) під час дискусії щодо організації педагогічної освіти в Галичині обстоював думку про необхідність дотримання принципу справедливості, а саме: надання майбутнім українським вчителям ґрунтовних знань з рідної мови, літератури та історії. Адже головне завдання учительських семінарій – це підготовка висококваліфікованих педагогічних кадрів для польського й українського народів: “Dobrych nauczycieli, dobrych wykładów żądamy od seminariów przez wzgląd, by prawa narodowości nam bratniej nie były naruszone w szkolnictwie krajowym” (“Добрих вчителів, добрих викладів вимагаємо від семінарій, щоби права братньої нам народності у крайовому шкільництві не були порушені”)⁹.

Насправді ж, на практиці крайова адміністрація Галичини в освітній сфері проводила політику, яка не надто заохочувала формування національно свідомої

⁵ *Bednarz-Grzybek R.* Nauczyciel w polskiej myśli pedagogicznej XIX i początków XX wieku (wybrane aspekty) // *W kręgu dawnych i współczesnych teorii wychowania: uczeń – szkoła – nauczyciel.* – Kraków: Wydział Pedagogiczny Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej, 2012. – S. 277.

⁶ *Шах С.* Львів – місто моєї молодости (Спомин присвячений Тіням забутих Львов’ян). – Мюнхен: В-во “Християнський голос”, 1955. – Част. I і II. – С. 196.

⁷ *Дрогобицька О. Я.* Авторитет вчителя у галицькому селі (друга половина XIX – початок XX століття) // *Інтелігенція і влада: зб. наук. праць. Серія: Історія.* – Одеса, 2014. – Вип. 31. – С. 27.

⁸ *Miąso J.* Z dziejów szkolnictwa ukraińskiego w Galicji (1867–1914) // *Rozprawy z dziejów oświaty.* – Warszawa, 1991. – Т. 34. – S. 52.

* Друкований орган польського Товариства педагогічного.

⁹ *Miąso J.* Z dziejów szkolnictwa ukraińskiego w Galicji (1867–1914). – S. 52.

української педагогічної інтелігенції. Пильну увагу саме до народних учителів зумовлювало те, що місцем їхньої праці були початкові, як правило, сільські школи. Влада сприймала педагогів як потенційних носіїв загрози поширення серед населення національних ідей, адже вони мали змогу безпосередньо впливати на громадсько-політичну активність селян, займатися на селі просвітницькою діяльністю. Одним із дієвих інструментів формування лояльного до влади, політично інертного, позбавленого будь-якої громадської ініціативи вчителя була система педагогічної освіти в Галичині, представлена вчительськими семінаріями*. Представники крайових, пропольських, органів влади і шкільної адміністрації вбачали постійну загрозу з боку інтелектуально розвинутих, національно свідомих учителів та їхнього впливу на українське населення Галичини, а тому намагалися контролювати формування особистості педагога ще в учительських семінаріях.

Хоча в законодавчих документах і гарантувалася рівність українців та поляків у процесі здобуття педагогічної освіти, насправді вона була суто декларативною. Українські студенти зазнавали дискримінації при зарахуванні до семінарій, під час навчання рідною мовою**.

У 1912 р. з усіх 18 педагогічних навчальних закладів*** 8 були польськими, а 10 – двомовними¹⁰. В уtrakвістичних викладання половини предметів (гуманітарних) здійснювалося польською і половини (природничих) – українською мовами. По суті уtrakвізм учительських семінарій був декларативним, оскільки

* Вчительські семінарії готували педагогічних працівників для початкової школи. Створення цих навчальних закладів було частиною освітньої реформи в Австро-Угорщині і його санкціонував “Основний шкільний закон” від 22 листопада 1870 р. (Вступні вимоги до педагогічних семінарій були такими: досягнення абітурієнтами 15-річного віку, хороший фізичний стан, закінчення виділової школи або мінімум 2-го класу гімназії, а також успішне складення вступного іспиту. Крім того, абітурієнти повинні були подати свідоцтво про здоров’я, видане повітовим лікарем, свідоцтво моральності, підтверджене парафіяльним священиком і цивільним урядом. Зарахування до семінарій відбувалося на конкурсній основі. Навчання було безкоштовним, а для найздібніших студентів призначалися державні стипендії. Така підтримка від держави зобов’язувала студентів після закінчення навчання щонайменше протягом шести років працювати на посаді вчителя. В інших випадках колишні семінаристи змушені були повернути всі кошти. Термін навчання в жіночих учительських семінаріях становив чотири роки, в чоловічих – три, а з 1891 р. – також чотири. Викладали 16 предметів: німецька, польська, а на східних теренах й українська мови, педагогіка, релігія, каліграфія, всесвітня історія, географія, математика, фізика, природознавство з гігієною, малювання, музика тощо (детальніше див.: *Мисак Н.* Педагогічна освіта в Галичині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: місце та роль у ній українського населення // “Гілея: науковий вісник”: зб. наук. праць. – Київ, 2011. – Вип. 51(9). – С. 19–24).

** Австро-угорське освітнє законодавство не санкціонувало відкриття на галицьких землях учительських семінарій з українською мовою викладання. З 1906 р. у Галичині набрала чинності сеймова ухвала, згідно з якою дозволялося засновувати лише польські або двомовні (т. зв. уtrakвістичні) педагогічні школи. Тому на східних теренах краю, в місцевостях компактного проживання українського населення, функціонували лише уtrakвістичні учительські семінарії.

*** З 1871 р. у Галичині функціонували дев’ять учительських семінарій: три жіночі (польська – у Кракові, уtrakвістичні – у Львові й Перемишлі) та шість чоловічих (польські – у Кракові, Новому Санчі (згодом переведена до Тарнова), Ряшеві, польсько-українські – у Львові, Тернополі і Станіславові). Згодом почали діяти ще три педагогічні школи для юнаків: з 1892 р. – в Самборі і з 1895 р. – в Сокалі та Кросні.

¹⁰ Приватний український мужеський учительський семінар // Діло (Львів). – 1912. – Ч. 146.

на практиці цього пропорційного співвідношення майже ніколи не дотримувались. Тогочасна преса й епістолярні джерела рясніють повідомленнями про численні випадки вивчення в утравквістичних семінаріях майже всіх предметів польською мовою, про відсутність українських вчителів, про викладання польськими педагогами української мови тощо. Наприклад, в жіночій семінарії у Львові наприкінці XIX ст. усі предмети викладали винятково польською, щоби більше, з персоналу був лише один вчитель-українець. Через нестачу відповідних педагогічних кадрів і дидактичних матеріалів студентки I-го курсу вивчали українську мову за підручниками I-го класу народної школи¹¹. У жіночій утравквістичній семінарії в Перемишлі на початку XX ст. взагалі не було жодного вчителя-українця, предмети, які мали вивчати українською, студіювали польською мовою¹². У Станіславівській семінарії українську мову викладав поляк¹³. В утравквістичній учительській семінарії в Заліщиках викладацький персонал, за винятком директора і греко-католицького катехита, складала вчителі-поляки¹⁴. Подібні ситуації були притаманні всім східногалицьким педагогічним школам.

Яскравим прикладом урядової політики в питанні підготовки вчительських кадрів стало міністерське розпорядження 1902 р., видане для утравквістичних педагогічних закладів у Східній Галичині. За цим документом два навчальні курси повинні бути двомовними, сім викладати польською і лише чотири – українською мовою¹⁵. Зрозуміло, що за таких умов утравквізм був лише фікцією. Цілоком слушно характеризував цю ситуацію С. Баран. Він, зокрема, писав: “За винятком двох чи трьох провінційних учительських семінарів, всі шкільні предмети, крім греко-католицької релігії і української мови викладають всюди виключно по-польськи, а учителі математики, історії природи і господарства роблять велику концесію, коли українському учневі дозволять в цих предметах відповідати по-українськи, бо польські учні з правила відповідають по-польськи. Ще гірше стоїть справа з державними жіночими учительськими семінарами; тут поза годинами греко-католицької релігії і української мови панує неподільно польщина так, що характер тих закладів є фактично чисто польський”¹⁶. Тому говорити про дотримання принципу етнізації в навчально-виховному процесі у педагогічних школах доволі важко. Часопис “Діло” взагалі назвав випускників учительських семінарій “по части національно скривленим” елементом¹⁷.

Шкільна адміністрація всіляко обмежувала доступ у ці школи української молоді. Наприклад, у 1902/1903 н. р. до такого закладу в Тернополі прийнято лише 17 українських юнаків із 70 охочих. Для порівняння: тоді ж зараховано 42 поляки з

¹¹ Діло. – 1891. – Ч. 8.

¹² У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941) / [упоряд. О. В. Гайова, У. Я. Єдлинська, Г. І. Сварник]. – Київ: Наукова думка, 1993. – С. 82.

¹³ Галицьке шкільництво і Русини // Діло. – 1889. – Ч. 36; Утравквізм в семінаріях учительських // Діло. – 1887. – Ч. 14.

¹⁴ *Верига В.* Там де Дністер круто в’ється. Історичний нарис виховно-освітньої політики в Галичині на прикладі учительської семінарії та гімназії в Заліщиках. 1899–1939. – Торонто: Срібна Сурма, 1974. – С. 32–35.

¹⁵ В справі викладового язика в учительських семінаріях // Діло. – 1902. – Ч. 196.

¹⁶ *Баран С.* Галицьке шкільництво в цифровім освітленні // Діло. – 1912. – Ч. 62.

¹⁷ Одноцілість в нашім шкільництві // Діло. – 1912. – Ч. 78.

45¹⁸. У 1904/1905 н. р. у Станіславській чоловічій семінарії на 1-й курс прийнято всього 7 абітурієнтів-українців зі 70¹⁹.

Ще гірша ситуація склалася в жіночих навчальних закладах. На відміну від чоловічих, їх чисельність не збільшувалася з 1871 по 1910 р., коли була відкрита нова державна утравквістична семінарія для дівчат у Бережанах²⁰. Тому ці заклади не могли підготувати необхідної кількості педагогів, попри дуже великий конкурс на вступних іспитах. Та й шкільна адміністрація обмежувала доступ туди представниць української національності. Наприклад, у 1904/1905 н. р. до жіночої семінарії у Львові прийнято 9 українок із 30 охочих, а в 1906/1907 н. р. – лише 40 із 240²¹.

Такі заходи шкільної адміністрації (фактичне порушення принципу двомовності в утравквістичних семінаріях, обмеження вступу українців у ці заклади, брак україномовних навчальних посібників для підготовки майбутніх вчителів тощо) були дуже результативними. Про це свідчить незначна чисельність українців у вчительських семінаріях: у чоловічих вона коливалась у межах 21–26 % вихованців, а в жіночих – взагалі 6–9 % (див. табл. 1). Це особливо негативно позначилося на підготовці саме українських вчителів і вчительок.

Потрібно назвати ще одну особливість педагогічних закладів у краї. Вчительські семінарії абітурієнти дуже часто сприймали як спосіб здобути необхідний мінімальний рівень освіти для продовження кар'єри не у школі, а на державній службі (на нижчих посадах, що не потребували ґрунтовних знань і певної кваліфікації), що набагато краще оплачувалась. Про це свідчить доволі значний відсоток молоді, що після учительських семінарій відмовлялася від роботи на освітній ниві. Так, у 1900 р. із 651 особи, що закінчила навчання у педагогічних школах, обрали вчительський фах лише 371 (57 %). Решта 280 (43 %) відмовилися від учителювання²².

Таблиця 1

Національний склад студентів учительських семінарій
в Галичині у 80–90-х роках XIX ст.²³

Рік	Стать	Національність учнів						
		поляки	%	українці	%	інші	%	разом
1880	чол.	750	76,69	209	21,37	19	1,94	978
	жін.	653	91,07	62	8,65	2	0,28	717
1885	чол.	601	74,38	197	24,38	10	1,24	808
	жін.	512	90,62	53	9,38	–	–	565
1886	чол.	585	78,49	211	26,51	–	–	796
	жін.	512	90,46	54	9,54	–	–	566

¹⁸ Приватний український мужеський учительський семінар // Діло. – 1912. – Ч. 146.

¹⁹ Там само; Другий краєвий з'їзд українського народного учительства // Діло. – 1912. – Ч. 217.

²⁰ Баран С. Галицьке шкільництво в цифровім освітленні // Діло. – 1912. – Ч. 63; Галицьке шкільництво в шк. р. 1909/10 // Діло. – 1910. – Ч. 219.

²¹ Промова посла д-ра Ол. Колесси виголошена в державній раді д. 20 грудня 1907 // Діло. – 1908. – Ч. 15.

²² Народні школи в Галичині в р. 1900/1901 // Діло. – 1902. – Ч. 119.

²³ Rocznik statystyki Galicyi / [pod kierunkiem T. Rutowskiego]. – Lwów, 1898. – R. V: 1894–1897. – S. 97.

1887	чол.	684	74,76	207	22,62	24	2,62	915
	жін.	459	85,63	45	8,39	32	5,98	536
1888	чол.	663	73,58	208	23,09	30	3,33	901
	жін.	472	86,14	40	7,29	36	6,57	548
1889	чол.	678	75,42	212	13,57	9	1,00	899
	жін.	517	91,52	40	7,07	8	1,14	565
1890	чол.	664	77,92	181	21,14	7	0,84	852
	жін.	542	91,09	45	7,56	8	1,45	595
1891	чол.	630	76,09	187	22,58	11	1,33	828
	жін.	574	92,13	42	6,74	7	1,13	623
1892	чол.	697	77,53	195	21,69	7	0,78	899
	жін.	622	91,47	41	6,91	11	1,62	680
1892	чол.	877	76,99	275	23,82	2	0,18	1 154
	жін.	613	92,18	52	7,82	–	–	665
1894	чол.	1170	72,99	429	26,76	4	0,25	1 603
	жін.	629	91,56	58	8,44	–	–	687
1895	чол.	1406	73,38	503	26,25	7	0,37	1 916
	жін.	632	91,07	59	8,50	3	0,43	694

Загалом наприкінці XIX – на початку XX ст. у краї склалася парадоксальна ситуація: попри зростання попиту на вчителів народних і виділових шкіл освітня система не стимулювала, а навпаки – гальмувала суспільні запити на підготовку педагогів. У результаті Галичина посіла останнє місце з-поміж усіх австрійських провінцій за співвідношенням чисельності педагогічних шкіл до кількості населення (табл. 2).

Таблиця 2

Кількість учительських семінарій в австрійських провінціях на 1905 р.²⁴

Край	Кількість населення (заокр.)	Кількість учительських семінарій	Одна УС на число мешканців
<i>Верхня Австрія</i>	800 000	2	400 000
<i>Нижня Австрія</i>	3 100 000	10	310 000
<i>Штірія</i>	1 356 000	4	339 000
<i>Каринтія</i>	367 000	2	183 000
<i>Крайна</i>	508 000	2	254 000
<i>Побережжя</i>	757 000	2	378 000
<i>Тіроль з Форальбергом</i>	982 000	2	196 000
<i>Чехія</i>	6 319 000	21	300 000
<i>Моравія</i>	2438000	9	270 000
<i>Сілезія</i>	680 000	4	170 000
<i>Галичина</i>	7 316 000	14	522 000

²⁴ Бунт. Наша школа в ярмі // Діло. – 1907. – Ч. 175.

<i>Буковина</i>	730 000	2	365 000
<i>Далмація</i>	594 000	2	297 000

Система навчання і виховання в учительських семінаріях була спрямована на виховання політично байдужих, обмежених у знаннях і лояльних до влади освітян, яким призначалося стати пасивними виконавцями урядової політики. Водночас у зародку придушували будь-які вияви національної свідомості. Наприклад, на початку ХХ ст. зростання політичної активності українців, організований рух за національні права, зумовив зміни в етнічній самоідентифікації семінаристів, які все частіше декларували належність до українського народу (зокрема носили гарасівки). Нерідко це провокувало конфлікти зі семінаристами-поляками або й керівництвом навчального закладу. Зазвичай вони закінчувалися відрахуванням національно свідомих українців зі семінарії як таких, що в майбутній фаховій діяльності не зможуть гарантувати лояльності до влади²⁵. Як слушно зауважив Л. Байк, “протягом всього періоду навчання семінаристи перебували під постійним наглядом викладачів, у повній ізоляції від суспільно-політичного і культурного життя. Найменша підозра у неблагонадійності закінчувалася для них, як правило, виключенням з навчального закладу”²⁶. Тому важко говорити про виховання в утраквістичних семінаріях національно свідомого педагога.

Будь-які спроби українських громадських організацій і депутатів покращити ситуацію щодо підготовки педагогічних кадрів для початкової школи суттєво не впливали на стан справ. Навіть створення приватних учительських семінарій*, покликаних бодай частково вирішити проблему, не виправдало очікуваних результатів²⁷.

Наслідки такої політики шкільної адміністрації можна простежити на основі кількісних показників українських освітян. У 1900 р. із 8 134 учителів Галичини тільки 1 803 (22 %) були українцями²⁸. У наступні роки, попри збільшення педагогічних кадрів, чисельність українців фактично не змінювалася. На 1910 р. їхня кількість навіть не досягла 3 000 осіб на 14 739 всіх учителів краю²⁹.

Упродовж досліджуваного періоду значно розширилася соціальна база педагогів початкової школи. Доступ до освітянського фаху одержали вихідці з нижчих

²⁵ *Шах С.* Львів – місто моєї молодости... – С. 195.

²⁶ *Байк Л. Г.* За освіту трудящих. – Львів: В-во при ЛДУ видавничого об’єднання “Вища школа”, 1983. – С. 12.

* Чисельність українських приватних учительських семінарій була незначною. На 1914 р. лише 4 з 35 таких шкіл (чоловіча у Львові, жіночі – Руського педагогічного товариства (РПТ) у Львові й Коломиї, під егідою Згромадження сестер василіанок у Станіславові). Також функціонували і дві польсько-українські жіночі семінарії (сестер василіанок в Яворові та РПТ у Самборі). Їх низьку популярність серед населення зумовлювала відсутність у цих закладах права прилюдності (документи про їх закінчення держава не визнавала) та висока платня за навчання.

²⁷ *Meissner A.* Prywatne seminaria nauczycielskie żeńskie w Galicji doby autonomicznej 1896–1914. Powstanie działalność i kadra nauczycielska // *Galicja i jej dziedzictwo*. – Rzeszów: W-wo wyższej szkoły pedagogicznej, 1996. – Т. 6: Nauczyciele galicyjscy. Udział polskich nauczycieli galicyjskich w rozwoju teorii pedagogicznej i badań naukowych 1860–1918 / [pod red. Andrzeja Meissnera]. – S. 152–155.

²⁸ Страшні цифри // *Діло*. – 1904. – Ч. 226.

²⁹ Приватний український мужеський учительський семінар // *Діло*. – 1912. – Ч. 146.

верств – діти робітників і селян. У структурі народних учителів вони становили близько 40 %³⁰.

Мотиви вибору педагогічної діяльності як майбутнього фаху в українському середовищі були різними. Вони формувалися під впливом суспільної думки, яка все вище оцінювала соціальну роль педагога, і визначалися попитом на освітні послуги початкової школи. Молодь обирала педагогічний фах, керуючись бажанням служити на благо рідного народу, любов'ю до дітей і мріями про справжнє покликання навчати їх, можливість здобути самостійність та матеріальну незалежність (особливо жінки), певний соціальний статус, більші перспективи для самореалізації завдяки педагогічній освіті, бажанням продовжити родинні традиції (у вчительських династіях). Доволі часто мотиви були більш прагматичними: безальтернативність (брак фінансових можливостей для продовження середньої освіти), тимчасовий прихисток у пошуках кращої роботи, фінансова стабільність. Це досить вдало у спогадах описала вчителька і письменниця Уляна Кравченко (Ю. Шнайдер). Характеризуючи колег – вчителів зі школи в м. Бібрка – вона зауважила: “Я ж піднялась учительовання наче святого діла, для ідеї та з замилюванням; а вони – ті, що я досі пізнала, були невдачники на хвилях життя, прогнані з середніх шкіл, які вважали учительський стан за одиноке ще становище, за азиль для себе. Ремісники, що виконували свій обов'язок несумлінно, тільки задля шматка хліба. Дотеперішні товариші змінювали тут майже кожного півріччя – або й утікали самі звідси; кожен із них, де міг, перехоплював інше місце, де трапилося: в театрі, на пошті, в податковому уряді, при залізниці і т. п. Шукали легшої служби, ніж ця на ниві шкільництва”³¹.

Професійна діяльність народного вчителя залежала від посади, яку він обіймав, та кваліфікації. За посадою педагога народних і виділових шкіл поділялися на дійсних (“сталих”), тимчасових, вчителів надобов'язкових предметів (малювання, музика, співи, фізичне виховання тощо) та ручних робіт (трудового навчання). Призначення на роботу відбувалося лише на конкурсній основі. На одну посаду обов'язково повинні були зголоситися щонайменше три кандидати. Якщо на місце претендувало менше, то конкурс оголошували вдруге. До початку ХХ ст. дійсних педагогів призначала Крайова шкільна рада* (далі – КШР), а тимчасових, вчителів надобов'язкових предметів і ручних робіт – окружні шкільні ради (далі – ОШР)³².

³⁰ Вараниця А. Про можливості просопографічного методу в дослідженні народних учителів Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ століття // Історичні та культурологічні студії. – Львів, 2014–2015. – Вип. 7–8. – С. 346–348.

³¹ Кравченко У. Із записок учительки // Уляна Кравченко. Твори: повне видання. – Торонто, 1975. – С. 644–645.

* Крайова шкільна рада – вищий орган для контролю й управління школами в Галичині (1868–1921), підпорядковувалася Міністерству віровизнань і освіти. Її функції полягали в адміністративному управлінні початковими, середніми та фаховими школами, вирішенні кадрових питань, призначенні директорів та педагогічного персоналу, розробці навчальних планів, складанні річного бюджету навчальних закладів тощо. Крайовій шкільній раді підпорядковувались окружні шкільні ради, які контролювали діяльність навчальних закладів на місцях.

³² Ustawy i rozporządzenia w zakresie szkół ludowych / [zebrał i ułożył K. Pierożyński]. – Lwów, 1904. – S. 255–259; Zbiór ustaw krajowych obowiązujących w zakresie spraw szkolnictwa ludowego w Królestwie Galicyi i Lodomerji wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem / [zestawił B. Baranowski]. – Lwów, 1895. – S. 38–41.

Перед призначенням на роботу шкільна адміністрація ретельно перевіряла кандидата. КШР вивчала його біографічні дані, обов'язково консультувалася про благонадійність претендента з дирекцією поліції³³. Після затвердження на постійній посаді вчителі присягали сумлінно виконувати свій обов'язок на освітній ниві, дотримуватися законів і шкільних приписів³⁴. А з 1907 р. випускники учительських семінарій змушені були ще й складати присягу вірою і правдою служити цісареві та його нащадкам, не вступати в товариства й організації, що своєю діяльністю становлять загрозу устрою монархії³⁵. Так влада намагалася контролювати політичну активність педагога.

За кваліфікаційним рівнем народні вчителі поділялися на три групи: 1) з кваліфікаційним іспитом*, 2) зі свідоцтвом зрілості з учительської семінарії, 3) без жодної кваліфікації. Кваліфікаційний іспит забезпечував соціальні гарантії роботи педагога, давав можливість здобути постійне місце праці з вищою платнею. Втім, насправді реальність була дещо відмінною. КШР для економії бюджету освітньої галузі надавала перевагу призначенню не “сталих”, а тимчасових вчителів зазвичай без кваліфікації, необхідної для педагогічної діяльності. Тому в Галичині склалася диспропорція між чисельністю освітян із кваліфікаційним іспитом і призначених на дійсні посади. Наприклад, в 1910 р. у краї налічувалося 82,7 % кваліфікованих педагогів, а на постійних місцях працювало лише 51,7 %³⁶. Майже однаковою була кількість дійсних і тимчасових освітян. Взагалі на початку ХХ ст. спостерігалася стала тенденція до зростання чисельності останніх. Втім, якщо проаналізувати це співвідношення із врахуванням гендерних особливостей, вимальовується дещо відмінна картина. Кількість учителів значно перевищувала кількість учительок на постійних посадах. Натомість серед педагогів, що перебували на тимчасових посадах, цілком домінував жіночий персонал (табл. 3).

³³ *Благий В.* Шкільництво в Галичині на початку ХХ ст.: історико-соціологічний аспект. – Львів, 1999. – С. 13.

³⁴ Устава шкільна краєва о “відносінах правних стану учительського”, ухвалена через Сойм дня 3-го падолиста 1904 // *Учитель (Львів)*. – 1905. – Ч. 5. – С. 58.

³⁵ *Зайченко І. В.* Проблеми української національної школи у пресі (друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст.): навч. посіб. – Львів, 2002. – С. 134.

* Кваліфікаційний іспит давав можливість обійняти посаду дійсного (“сталого”) вчителя. Екзамен могли складати випускники вчительських семінарій після проходження обов'язкової щонайменше дворічної (для виділових шкіл – трирічної) педагогічної практики. Для його проведення в тих місцевостях, де розташовувалися педагогічні навчальні заклади, створювали спеціальні екзаменаційні комісії (їх склад за поданням Крайової шкільної ради затверджував міністр віросповідань і освіти терміном на три роки), дві з них – для народних шкіл і дві – для виділових (одна з українською мовою викладання, інша – з польською). У Галичині іспит відбувався двічі на рік – у лютому та вересні. Він мав три частини: письмову, усну та пробну лекцію. Кандидати повинні були продемонструвати свої знання з педагогіки, методики викладання, наукового матеріалу обов'язкових шкільних предметів, рівень ознайомлення з освітнім законодавством, змістом шкільних підручників, науковими планами. Оцінку з кожного предмета визначала більшість голосів членів екзаменаційної комісії. У випадку незадовільної підсумкової оцінки перездачу допускали лише раз й обов'язково в повному обсязі (частіше це відбувалося лише за дозволом міністра). Кандидати на посади вчителів виділових шкіл складали іспит не з усіх предметів, а за фаховими групами: мовно-історичною, природничою і математично-технічною. Після іспиту вчителям видавали кваліфікаційне свідоцтво із зазначенням мови викладання.

³⁶ *Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1910/1911.* – Lwów, 1912. – S. 56–57.

Таблиця 3

Співвідношення вчителів і вчительок на дійсних та тимчасових посадах у Галичині на початку ХХ ст.³⁷

Навчальний рік	Тип посади	вчителі	%	вчительки	%	разом	%
1901/1902	дійсна	3 047	69,7	1 720	39	4 767	54,3
	тимчасова	1 328	30,3	2 692	61	4 020	45,7
1910/1911	дійсна	4 278	63,2	3 501	42,3	7 779	51,7
	тимчасова	2 483	36,8	4 776	57,7	6 259	48,3

Попри декларування рівності всіх народів у праві на освіту рідною мовою, національний чинник часто був домінантним у кадрових переміщеннях. Інспектори ОШР і КШР при оголошенні конкурсу на заміщення вакантної посади або призначенні дійсним учителем подекуди при виборі кандидатури звертали увагу не на кваліфікацію, стаж роботи, характеристики педагога, а на його національність, власні симпатії/антипатії. Тому говорити про об'єктивність вибору претендента доволі важко. Цілком зрозуміло, що інспектори поляки й українці обстоювали кандидатури “своїх” за етнічною належністю вчителів. Однак треба зауважити, що в кадрових питаннях були конфлікти без міжнаціонального підґрунтя. Йдеться про приватні інтереси й симпатії українських високопосадовців, які підтримували тих чи тих кандидатів на вчительські посади.

З огляду на таку ситуацію одержання постійного місця праці часто супроводжувалося пошуком протекції з боку членів КШР, ОШР чи інших впливових політичних діячів (депутатів Галицького сейму чи Австрійського парламенту). Подібні маніпуляції з кадрових питань відображені у приватному листуванні інтелігенції. Наприклад, Б. Лепкий неодноразово звертався за протекцією щодо своїх рідних (сестри* і тітки**) до члена КШР, депутата Австрійського парламенту

³⁷ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1901/1902. – Lwów, 1902. – S. XXIV–XXV; Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1910/1911. – Lwów, 1912. – S. 57.

* Сестра письменника Наталія Лепка понад 10 років учительовала в Коломиї. У 1907 р. після оголошення конкурсу на заміщення посади дійсного вчителя вона подала документи у три коломийські школи. Натомість в ОШР їй запропонували посаду в школі у Надвірнянському передмісті. Характеризуючи стан освіти в Коломиї, Б. Лепкий у листі до К. Студинського зауважив: “А в місті вчать польки руського, котрі читати по-руськи не вміють”. Письменник вбачав у цьому певну дискримінацію за національною ознакою: “... тепер терпить, Бог зна, за що, хіба за те, що русинка, бо іншої причини нема”. Варто зауважити, що Н. Лепка займала чітку громадянську позицію, зокрема опікувалася бурсою для дівчат. Попри клопотання брата і заходи К. Студинського вирішити справу позитивно так і не вдалося. Щобільше, протекція негативно позначилася на її подальшій кар’єрі. Місцевий шкільний інспектор, довідавшись про клопотання з боку К. Студинського, під час атестації негативно оцінив її фахову діяльність, аби “почути свою владу і месть”. Наступного року Н. Лепка вирішила подати документи на конкурс на дійсного вчителя в коломийській школі ім. А. Міцкевича. Це спонукало Б. Лепкого знову звернутися за підтримкою до К. Студинського: “Ту не ходить о протекцію, о те, щоби дати їй що-небудь незаслужено, лиш о оборону і охорону перед дальшою кривдою та переслідуванням”.

** Тітка Богдана Лепкого Ганна Глібовицька учительовала в с. Конюхи Бережанського повіту. Лише після 20 років служби їй ім’я було внесене до списку вчителів для призначення на дійсну посаду. Але постійного місця праці вона так і не одержала. Натомість на дійсну посаду при-

О. Барвінського³⁸ та члена КШР К. Студинського³⁹. Просив підтримки в останнього й відомий своєю чіткою національною позицією вчитель Д. Коренець. У 1901 р. він подав документи на вакантну посаду головного вчителя у жіночій учительській семінарії в Перемишлі. Найкраща кваліфікація та професійна характеристика з-поміж претендентів все ж не давали впевненості в позитивному вирішенні справи. У листі до К. Студинського Д. Коренець зауважив: “Если б се вистарчало – справа була б в порядку, та, звісно, у нас сама кваліфікація замало”⁴⁰.

При призначенні дійсним учителем особливо були дискриміновані національно свідомі освітяни. Їм доводилося роками чекати постійного місця праці⁴¹. Так влада намагалася до мінімуму скоротити громадську і політичну активність педагога. КШР в українські школи на східних теренах призначала переважно не-кваліфікованих, часто польськомовних вчителів, яких офіційні інстанції трактували як “допоміжні сили”. Це яскраво ілюструє статистика: у 1900/1901 н. р. з усіх 1 113 таких педагогів лише 293 навчали в західних шкільних округах і аж 820 – у східних (де домінувало українське населення)⁴².

Іноді КШР відверто оминала українських кандидатів при наданні постійних учительських посад. Наприклад, у 1914 р. на вільні місця було призначено близько 1 000 педагогів, з яких лише кільканадцять – українці. У той же час шкільна влада відхилила 200 подань тимчасових вчителів-українців про переведення на постійну посаду, мотивуючи це відсутністю вакансій⁴³.

Другу категорію освітан поповнювали випускники вчительських семінарій, які склали матуру*. Свідоцтво зрілості дозволяло їм обіймати лише посади молодших або тимчасових вчителів⁴⁴. Завдяки цьому випускники мали змогу вдосконалити професійну майстерність і пройти обов’язкову педагогічну практику.

Вчителями без кваліфікації, як правило, були юнаки й дівчата після закінчення звичайної віділової школи або кількох класів гімназії. Їх, за відсутності відповідних кадрів, призначали на роботу в початкові навчальні заклади. Такі освітяни переважно працювали в 1-, 2- та 3-класних сільських школах. Наприкінці ХІХ ст. чисельність вчителів без кваліфікації в Галичині, порівняно з іншими провінціями Габсбурзької імперії, була значною. Наприклад, у 1885 р. у краї їх частка складала 10 %, тоді як у Чехії – лише 3 %. У наступні десятиліття шкільна адміністрація намагалася

значено вчителя-українця (якого протегував посол Галицького сейму Т. Старух). Б. Лепкий звертався до О. Барвінського з проханням посприяти у призначенні Г. Глібовицької на роботу, оскільки вона залишилася без помешкання і засобів до існування.

³⁸ Журавлі повертаються...: З епістолярної спадщини Богдана Лепкого / [упоряд., авт. передм., прим. і коментарів В. Качкан]. – Львів, 2001. – С. 77, 80, 162.

³⁹ Там само. – С. 649–650, 658–659, 674.

⁴⁰ У півстолітніх змаганнях... – С. 82.

⁴¹ *Кудлатий*. Про терор на руських учителів // Діло. – 1904. – Ч. 64; За народне шкільництво і учительство // Діло. – 1912. – Ч. 185.

⁴² Народні школи в Галичині в р. 1900/1901... – С. 2.

⁴³ *Кошелева Н.* Діяльність Галицької Крайової шкільної ради стосовно української народної освіти в 1873–1914 роках // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 274.

* Матура, матуральний іспит – іспит, який складала випускники середніх шкіл після закінчення навчання.

⁴⁴ *Гр.* Про шкільництво народне в Австрії // Учитель. – 1891. – Ч. 24. – С. 373.

змінити цю негативну тенденцію. Її заходи були доволі результативними, адже в 1911/1912 н. р. учителів без кваліфікації у Галичині налічувалося лише 0,5 %⁴⁵.

Робота народного вчителя була складною, морально, психічно і фізично виснажливою, вимагала повної самовіддачі. Тижневе навантаження педагога початкової школи складало 30 год, хоча іноді, особливо за умови дефіциту вчительських сил, доводилося працювати понаднормово⁴⁶. Дещо меншим було навантаження директора й управителя. Воно залежало від типу школи (народна чи виділова) та тривалості навчання у ній, коливалося від 8 до 26 год. Найменше доводилося працювати директорові 5–6-класної виділової школи, об'єднаної з 4-класною народною, найбільше – керівникові 2–3-класної народної⁴⁷. Ускладнювала роботу вчителя, особливо в сільських школах, значна переповненість класів. У 1910/1911 н. р. у середньому по Галичині в класі навчалось 71,4 дитини (у міських школах – 53, у сільських – 78,1). При цьому спостерігалися суттєві відмінності за цим показником по різних шкільних округах. З 81 округу в 45 кількості дітей у класах коливалася у межах 60–80 осіб, у 30 округах наповненість класів сягала 80–90, у 5 – 90–100 і в 1-му – понад 100 учнів⁴⁸. Таку переповненість зумовлювало зростання чисельності дітей шкільного віку і брак педагогічних кадрів. Ці показники – одні з найгірших з-поміж коронних країв Габсбурзької монархії. Наприклад, у Моравії на педагога народної школи припадало 35 дітей, у Чехії – 37, в Сілезії – 40. Вже наступного року в Галичині чисельність учнів на одного вчителя скоротилась і коливалася, залежно від школи, в межах 55–70 дітей⁴⁹.

Крім виконання педагогічного навантаження, вчителі повинні були дбати про належну організацію виховного процесу у школі, а також про дотримання санітарно-гігієнічних норм під час навчання. Щобільше, розпорядження міністра віровизнань і освіти від 19 липня 1875 р. покладало на вчителів контроль за дотриманням цих норм та створенням належних умов для фізичного розвитку молоді в батьківському домі⁵⁰. Це передбачало тісну співпрацю з батьками чи опікунами дитини. Та часто добрі наміри вчителя наштотувалися на нерозуміння і небажання батьків щось змінювати. Або й навпаки – педагог перетворювався на об'єкт для цькування у громаді, на території якої розташовувалася школа.

Ще одна обов'язкова умова перебування на посаді вчителя – постійне вдосконалення педагогічної майстерності. У державному законі від 14 травня 1869 р., що регламентував освітній процес у народних школах, визначено основні форми підвищення кваліфікації педагога – шкільні часописи, в яких публікували приписи щодо організації навчального процесу, новини в галузі дидактики й методики ви-

⁴⁵ *Bogus M. Nędza z bidą w parze idą. O sytuacji nauczycieli w XIX wieku // Język- Szkoła- Przestrzeń jako determinanty rozwoju kultury Śląska Cieszyńskiego. – Czeski Cieszyn, 2012. – S. 74.*

⁴⁶ *Zbiór ustaw krajowych obowiązujących w zakresie spraw szkolnictwa ludowego... – S. 45.*

⁴⁷ *Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1910/1911. – Lwów, 1912. – S. 58.*

⁴⁸ *Ibidem. – S. 24–25.*

⁴⁹ *Bogus M. Nędza z bidą w parze idą... – S. 65.*

⁵⁰ *Zbiór ustaw i rozporządzeń administracyjnych / [pod. red. J. Piwockiego]. – Lwów, 1901. – T. 3. – S. 460.*

кладання, інформацію про найновіші технології навчання і виховання; учительські бібліотеки; освітянські конференції та освітні курси⁵¹.

Вчительські бібліотеки функціонували в кожному шкільному окрузі. Наприклад, в 1910/1911 н. р. у галицьких шкільних округах діяло 150 бібліотек, послугами яких користувалися 7 964 вчителі (з усіх 14 038)⁵². Найбільший недолік такої форми підвищення кваліфікації – територіальна віддаленість. Як правило, бібліотеки розташовувались у містах і містечках, а тому педагоги сільських шкіл мали можливість скористатись їхніми послугами лише під час канікул. Освітянські конференції проводили в кожному шкільному окрузі принаймні раз у рік. На них обговорювали актуальні для професійної діяльності вчителів справи: зміни в переліку навчальних предметів, нові методи і засоби навчання, впровадження у навчальний процес нових підручників та посібників, питання навчальної дисципліни тощо. Присутність усіх освітян округу, що працювали в державних школах, була обов'язковою. Дозволялась і участь у таких заходах вчителів приватних шкіл. Також що шість років проводилася крайова конференція педагогічних працівників, куди окружні конференції делегували своїх представників⁵³.

Найдієвішою формою підвищення педагогічної майстерності були різні курси, організовані як КШР, так і громадськими організаціями. Ці форми могли бути теоретичними чи практичними. Так, у 1910/1911 н. р. шкільна адміністрація краю організувала 3 теоретичні та 17 практичних курсів для вчителів. Вони були як короткотерміновими (від кількох днів до місяця), так і довготривалими (функціонували упродовж усього навчального року). Після їх закінчення вчителі отримували посвідчення або складали спеціальні іспити. Кількість учасників такої форми підвищення кваліфікації коливалася від 7 до 40 осіб. Учителі, що відвідували довготривалі курси, на час навчання одержували оплачувану відпустку, а іноді ще й додаткову стипендію. Теоретичні курси організовували, як правило, для вчителів без кваліфікаційного іспиту для підвищення їхньої компетентності при викладанні навчальних дисциплін. Практичні курси мали, здебільша, господарську спрямованість. Вони були покликані надати вчителям можливість консультувати селян щодо раціонального господарювання. Тематика була доволі строкатою: наука ведення сільського господарства, городництво, садівництво, зокрема щеплення фруктових дерев, ручні роботи для вчительок, роботи по дереву, виготовлення щіток, організація розваг (концертів, танцювальних і літературних вечорів) тощо⁵⁴.

Високі вимоги до професійної діяльності народного вчителя супроводжувалися складними, подекуди нелюдськими, умовами праці. Дуже часто в сільських місцевостях школи перебували в аварійному стані або розташовувались у непридатних для навчання приміщеннях, які взагалі не відповідали елементарним санітарно-гігієнічним вимогам⁵⁵. Відсоток таких навчальних закладів у Галичині був доволі високим. Наприклад, у 1901/1902 н. р. у краї налічувалось 654 (16 %)

⁵¹ Збірник законів адміністраційныхъ / [уложивъ Дръ Д. Савчакъ]. – Львѡвъ, 1893. – С. 137–138.

⁵² Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1910/1911. – Lwów, 1912. – S. 73.

⁵³ Збірник законів адміністраційныхъ ... – С. 138.

⁵⁴ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1910/1911. – Lwów, 1912. – S. 67–70.

⁵⁵ *Учитель*. Здоровле і школа // *Учитель*. – 1908. – Ч. 23 і 24. – С. 350.

школи, розташованих у непристосованих до навчання, а іноді зовсім аварійних будівлях⁵⁶. А вже в 1910/1911 н. р. цей показник зріс до 1 206 (22,4 %) ⁵⁷.

Яскравий приклад умов праці вчителя 1887 р. описаний у газеті “Kurjer Lwowski” (“Львівський кур’єр”). Він чудово ілюструє вигляд тодішньої сільської школи: “Цілий будинок мав 18 ліктів довжини і 12 ширини; стіни, підперті стовпами, як огорожений пліт, наполовину виглядали з землі, дах був покритий зеленню і оздоблений отворами. Шибки на вікнах частково замінено тонкими ялиновими дощечками, але вони були непотрібні, бо далеко більше отворів було у стінах і стелі”⁵⁸. Інколи через відсутність службового помешкання вчителям щодня доводилося долати кілька кілометрів до місця праці. Така доля спіткала 1884 р. відому галицьку письменницю і педагога Уляну Кравченко. Згодом у спогадах вона писала: “Мешкаю ще в Бібрці, а ходжу вчити до Стік – друге село, більш як вісім кілометрів; треба рано-вранці вийти, щоб перед восьмою годиною бути в селі на місці”⁵⁹.

Ще гіршою була ситуація зі службовим помешканням для вчителів. Хоча законодавство й гарантувало педагогові забезпечення житлом, його якість не завжди відповідала допустимим для життя умовам. Виняткове право на таке помешкання мали, насамперед, директори, управителі та вчителі однокласних шкіл. Як правило, воно перебувало безпосередньо у приміщенні навчального закладу. У випадку його відсутності з місцевого шкільного фонду виділяли кошти на винайм помешкання. Всі інші вчителі в містах і містечках за законом 1889 р. отримували додаток на житло в розмірі 10 % від платні⁶⁰. Але насправді він зовсім не покривав реальні витрати. Іноді вартість винайму становила близько половини платні⁶¹. Решти практично не вистарчало на утримання себе і сім’ї.

Важкі умови праці та побуту спричиняли високу смертність і поширення різноманітних, часто хронічних, захворювань серед учителів. Характерним явищем в їхньому середовищі стали сухоти (туберкульоз), що з часом почали називати в Галичині “вчительською хворобою”⁶². Велику увагу проблемі розповсюдження цього захворювання серед педагогічних сил краю приділяли на сторінках професійного часопису “Учитель”, який на рубежі XIX–XX ст. чи не першим виступив на захист прав і свобод українських освітян. В одному з чисел журналу вміщено типовий на той час портрет працівника педагогічної ниви: “Де бачив хто народного учителя заживного, кріпкого, здорового, рум’яного? Є такі, але хіба лише в перших роках служби; учителі старші – се тіні, кістяки обтягнені жовтою шкірою, без краплини животворної крові, з посивілим перед часом волоссям. Груди в народного учителя

⁵⁶ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1901/1902. – Lwów, 1902. – S. XXXVIII–XXXIX.

⁵⁷ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1910/1911. – Lwów, 1912. – S. XLVIII–XLIX.

⁵⁸ Байк Л. Г. За освіти трудящих... – С. 14.

⁵⁹ Кравченко Уляна. Із записок учительки... – С. 663.

⁶⁰ Устава шкільна краєва о “відносинах правних стану учительського”, ухвалена через Сойм дня 3-го падолиста 1904 // Учитель. – 1905. – Ч. 6. – С. 76.

⁶¹ Кравченко Уляна. Спогади учительки // Уляна Кравченко. Твори. Повне видання. – Торонто, 1975. – С. 584.

⁶² Учитель. Здоровля і школа... – С. 350–351; Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.): нариси / [редкол.: М. Д. Ярмаченко (відп. ред.), Н. П. Калениченко (заст. відп. ред.), С. І. Гончаренко та ін.]. – Київ: Радянська школа, 1991. – С. 172.

запались; віддих – тяжкий; в многих случаях се не віддих – а свист і хрипіння, перериване напрасними нападами кашлю. Учителя зі здоровими грудьми рідко де знайти; майже кожний має задуху (астму), чахотку або бодай початки її”⁶³.

Такі картини доволі типові для тогочасної преси. У газеті “Руслан” уміщено спогади українського народного вчителя, який дуже яскраво схарактеризував наслідки своїх професійних поневірянь: “Я давніше чоловік здоровий і сильний, нинька – мимо молодих ще літ – виглядаю неначе старець А «доходи мої»: ревматизм в ногах і руках (виглядають від спухнення неначе колоди), ревматизм і вічний біль голови, заатаковані легкі, безнастанні висипки, виприски і чиряки по цілому тілі як у мене, так і в жінки (теперішня моя жінка учителька також), як і у дітей!”⁶⁴. У подібному становищі перебувало чимало українських педагогів.

Невід’ємна складова соціально-професійної характеристики народних учителів і учительок – аналіз їхнього матеріального забезпечення. Фінансове становище цієї категорії педагогічних працівників було чи не найнижчим з-поміж усіх соціально-професійних груп Галичини. Причину такого явища треба шукати в низькій оплаті праці педагогів та освітній політиці крайової адміністрації.

Система нарахування заробітної платні народних учителів в Австро-Угорській імперії була складною та заплутаною, а крім того, залежала від багатьох чинників: чисельності громади, на території якої розташовувалася школа, кваліфікації педагога, посади, стажу. З 1889 р. учительські посади за територіальним принципом поділялися на п’ять розрядів, згодом – на чотири⁶⁵. Така система не лише заплутувала процес нарахування платні, а й її дуже критикували самі освітяни з огляду на те, що їхнє фінансове становище повинно залежати від кваліфікації і професійної майстерності, а не від місця проживання⁶⁶.

Другим чинником була освіта та посада (дійсна або тимчасова). Найбільшу винагороду за свою працю отримували директори, управителі та вчителі виділових шкіл, значно меншу – старші вчителі народних шкіл, а платня молодших і сільських була просто мізерною.

Освітня плата складалася з кількох частин. По-перше, туди входив посадовий оклад, розмір якого регулювало законодавство. Оклад дійсних учителів коливався в межах 300–900 зол. рин. (600–1 800 крон *) на рік⁶⁷.

По-друге, до заробітної платні входили активальні (п’ятилітні) додатки, які призначали з крайового шкільного фонду за кожні п’ять років бездоганної

⁶³ *Учитель*. Здоровле і школа.... – С. 350–351.

⁶⁴ *Народний учитель*. “Мешкання народних учителів” // Руслан (Львів). – 1912. – Ч. 33.

⁶⁵ Вистава шкіл народних і середніх галицьких в павільйоні ц.к. Ради шкільної крайової з поглядом на розвиток шкіл народних і середніх в Галичині від року 1868–1894 // *Учитель*. – 1894. – Ч. 14 і 15. – С. 226.

⁶⁶ Підвищення платні учительської // *Учитель*. – 1899. – Ч. 5. – С. 72; Управлінняне учительської платні // *Учитель*. – 1907. – Ч. 5. – С. 73.

* Золотий ринський (зол. рин.) – напівофіційна назва грошових одиниць в Австро-Угорщині. З 1857 р. на основі монетної конвенції підписаної Австрією з німецькими державами в імперії запроваджувалися гульдени (флорини), які поділялися на 100 крейцерів. Золотий ринський вживався як синонім гульдена. У 1892 р. Австро-Угорщина провела грошову реформу, в результаті якої в обіг вводилась крона (К). Співвідношення між старою і новою валютою було таким: 1 гульден = 2 кронам, 1 крейцер = 2 геллерам. Гульден паралельно з кроною перебував в обігу до 1899 р

⁶⁷ Вистава шкіл народних і середніх галицьких... – С. 226.

й успішної служби, починаючи з моменту затвердження на постійній посаді⁶⁸. Їх розмір залежав від розряду, до якого належала школа, і становив 50, 40, 30 і 25 зол. рин. на рік⁶⁹. З 1889 р. всі п'ятилітні додатки урівнювалися до 50 зол. рин. За весь період роботи таких доплат можна було отримати щонайбільше шість. Система їх призначення спричиняла особливе невдоволення у педагогів, оскільки була своєрідним засобом впливу на їхню громадську активність. Справа в тому, що ступінь “успішності” вчительської служби визначали лише шкільні інспектори. А тому будь-який вияв національної свідомості й політичної активності з боку українських педагогів одразу давав підстави для дисциплінарного слідства, позбавлення або відтермінування такого додатку⁷⁰.

Третій складник платні деяких категорій вчителів – “функційний” додаток, або додаток за управління. Його отримували директори, а за їх відсутності – управителі виділових і народних шкіл. У сільських 1-, 2- та 3-класних школах на нього керуючий вчитель мав право лише в тому випадку, коли, крім нього, ще бодай один педагог працював на постійній посаді⁷¹. Його розмір коливався в межах 50–100 зол. рин. (100–200 крон) на рік⁷².

Сільським педагогам для обробітку і власного використання виділяли земельну ділянку⁷³. У багатьох місцевостях вчителі отримували в рахунок платні також певну кількість зернових продуктів. За приблизними підрахунками освітянин на селі щомісяця за свою працю отримував винагороду у грошовому еквіваленті 18 зол. рин. 20 крон – на той час дуже мізерну суму. А зважаючи на те, що він ще й утримував сім'ю, то становище його було вкрай злиденним.

Фінансове забезпечення вчителів міських шкіл було далеко не кращим. Яскраве свідчення цього – спогади І. Макуха: “Народне учительство під оглядом фінансовим було дуже упосліджене. Його платні були такі низькі, що їх зовсім слушно називали «голодовими платнями». Звичайна платня народного учителя становила приблизно 80–120 крон місячно. Вона заледве вистачала на прожиток для неодруженого, а для жонатого була це просто нужденна платня. Учитель не міг собі дозволити посилати дітей до гімназії, не міг передплатувати бодай дві газети, купувати книжки, словом, не міг задовільняти свої культурні потреби”⁷⁴.

На початку ХХ ст. Галичина посідала останнє місце з-поміж усіх провінцій Австро-Угорщини за рівнем зарплати народних вчителів⁷⁵ (табл. 3). Освітняни, щоб утримати сім'ю, змушені були шукати джерела додаткового заробітку. Найпоширенішими способами покращити свій матеріальний статок були репетиторство, підготовка дітей до вступу в гімназію, а в містах – здача в оренду помешкання

⁶⁸ Устава шкільна краєва о “відносінах правних стану учительського”, ухвалена через Сойм дня 3-го падолиста 1904 // Учитель. – 1905. – Ч. 6. – С. 75.

⁶⁹ Вистава шкіл народних і середніх галицьких... – С. 226.

⁷⁰ П'ятилітні додатки народних вчителів // Учитель. – 1896. – Ч. 19. – С. 300–301.

⁷¹ Устава шкільна краєва о “відносінах правних стану учительського”... – Ч. 6. – С. 75.

⁷² Вистава шкіл народних і середніх галицьких... – С. 226.

⁷³ Устава шкільна краєва о “відносінах правних стану учительського”... Ч. 6. – С. 76.

⁷⁴ Макух І. На народній службі: Спогади. – Київ: Основні цінності, 2001. – С. 125.

⁷⁵ З шкільної статистики // Учитель. – 1904. – Ч. 21. – С. 330.

немісцевим учням. Іноді вчительському подружжю доводилося покладатися на фінансову підтримку з боку більш заможних родичів⁷⁶.

Таблиця 3

Платня вчителів народних шкіл у коронних краях
Австро-Угорської імперії на 1905 р.⁷⁷

Краї	Посада	Основна платня, кор.	Активальні додатки, кор.	Додаток на помешкання, кор.	Функційний додаток, кор.	Розмір пенсії, кор.
Сілезія	Директор	2 400– 2 200	7 додатків по 10 % платні	400–600	600	4 800
	Виділовий вчитель	Так само		300–600	–	4 200
	Старший вчитель	1 400– 2 000		200–600	150–600	4 500
	Сільський вчитель	1 400– 2 000		100–500	–	3 900
Штірія	Директор	1 400– 2 400	6 додатків по 200	25 % платні	400–600	4 200
	Виділовий вчитель	1 400– 2 400			–	3 400
	Старший вчитель	1 000– 2 000			150–400	3 600
	Сільський вчитель	1000– 2000			–	2 800
Чехія	Директор	2000	6 додатків по 250	15–30% платні	400–600	4 100
	Виділовий вчитель	2 000			–	3 500
	Старший вчитель	1 200– 1 600	6 додатків по 200	200–600	200–400	3 200
	Сільський вчитель	1 200– 1 600			15–30 % платні	–

⁷⁶ Воробкевич Т., Воробкевич А. Приватні щоденники про життя українського вчительства Галичини кінця XIX – першої половини XX ст. // Буття в мистецтві: Збірник наукових праць і матеріалів на пошану Степана Костюка з нагоди 80-річчя / [наук. ред. і упоряд. Л. Купчинська; відп. ред. М. Романюк]. – Львів, 2007. – С. 143.

⁷⁷ В справі учительської платні // Учитель. – 1905. – Ч. 7. – С. 89.

Моравія	Директор	1 700– 2 000	1–4 по 200, 5–6 по 300	320–400	400–600	4 000
	Виділовий вчитель	1 700– 2 000		–	–	3 400
	Старший вчитель	1 200– 1 600	1–4 по 160, 5–6 по 200	140–160	100–400	3 040
	Сільський вчитель	1 200– 1 600		–	–	2 640
Галичина	Управитель виділової школи	1 600– 2 000	5 додатків по 100	10 % платні	200–400	2 500
	Учитель виді- лової школи	1 600– 2 000	Так само	Так само	–	2 500
	Управитель	800– 1 800	Так само	Так само	100–200	2 300
	Старший вчитель	800– 1 600	Так само	Так само	–	2 100
	Сільський вчитель	800– 1 000	Так само	Так само	20	1 500

Одна з найболючіших соціальних проблем народних учителів – пенсійне забезпечення. На заслужений відпочинок педагог міг піти в будь-який час, але виплати в розмірі своєї останньої платні отримував лише за умови досягнення 40-річного трудового стажу⁷⁸. Варто зауважити, що в Галичині склалася парадоксальна ситуація: повна пенсія була доступною менше 1 % народних учителів, решта – просто не доживали⁷⁹. Жебрацьке життя спонукало пенсіонерів часто звертатися за персональною допомогою до сейму, який міг задовольнити або відхилити такі петиції⁸⁰. По суті, вчителі на пенсії змушені були просити у влади милостиню за багато років самовідданої праці. Законодавство передбачало й випадки, коли педагоги втрачали право на пенсійне забезпечення: за умови ув'язнення за кримінальним звинуваченням або коли вчитель обіймав іншу посаду, яка теж гарантувала йому пенсію⁸¹. Мізерним було й пенсійне забезпечення учительських вдів і сиріт.

Така катастрофічна ситуація в матеріальному становищі змушувала народних вчителів розпочати боротьбу за свої права і гідне людини, фінансово забезпечене, життя. Активізація боротьби припадає на середину 1890-х років, вона переростає у справжню “петиційну війну”⁸². Не отримавши дієвої допомоги від крайової влади, на початку ХХ ст. народні вчителі переходять до організованої боротьби за покращення

⁷⁸ Устава шкільна краєва о “відносинах правних стану учительського”, ухвалена через Сойм дня 3-го падолиста 1904 // Учитель. – 1905. – Ч. 9. – С. 125.

⁷⁹ Л. В справі управильнення учительської платні // Учитель. – 1906. – Ч. 24. – С. 367.

⁸⁰ Учитель. – 1892. – Ч. 7. – С. 110.

⁸¹ Закон о правних відносинах народних учителів // Діло. – 1904. – Ч. 239.

⁸² Петиції галицьких учителів шкіл народних в раді державній // Учитель. – 1895. – Ч. 8. – С. 121–122.

свого становища. Основною її формою стають учительські віча, а вимогою – зрівняння народних учителів в оплаті праці з державними службовцями трьох найнижчих рангів⁸³. Показово, що у процесі боротьби за покращення свого фінансового становища консолідувались сили польських і українських освітян⁸⁴. Зрештою, відповіддю на неї Галицького сейму стало фактичне зрівняння розмірів заробітної платні народних вчителів і державних службовців чотирьох найнижчих рангів у березні 1914 р.⁸⁵.

Важлива складова соціально-професійного портрета народного вчителя – його особисте життя та сімейні відносини. Сімейний статус педагога часто залежав від посади, яку він обіймав, і матеріального становища. У Галичині з-поміж дійсних вчителів одружених налічувалося втричі більше, ніж неодружених. Протилежна тенденція спостерігалася в середовищі тимчасових – кількість самотніх учетверо перевищувала одружених (див. табл. 4). Головні причини цього – низький авторитет і матеріальна скрута, нездатність фінансово утримувати сім'ю. У галицькому суспільстві вчителя не вважали вигідною партією для одруження, тому в інтелігентних домах такі кандидатури як майбутніх зятів навіть не розглядали. Один із сучасників згадував, що навіть “стара” панна шлюб із педагогом сприймала як приниження⁸⁶. Попри такі упередження, народні вчителі все ж намагались обирали дружин в інтелігентному колі – в сім'ях службовців нижчих рангів, педагогів, духовенства. Шлюб учителя з донькою священника вважали дуже вдалою для педагога партією⁸⁷. На початку ХХ ст. зростає чисельність шлюбів, в яких обоє членів подружжя працювали у школі⁸⁸.

Таблиця 4

Сімейний статус педагогів народних і виділових шкіл у 1910/1911 н. р.⁸⁹

Сімейний статус	Дійсні вчителі			Тимчасові вчителі			Всього дійсних і тимчасових
	Міські школи	Сільські школи	Разом	Міські школи	Сільські школи	Разом	
Вчителі							
Неодружені	382	629	1 011	647	1 452	2 099	3 102
Одружені	1 046	2 431	3 477	179	355	534	4 011
Вдівці	48	93	141	6	6	12	153
Разом	1 476	3 145	4 621	832	1 813	2 645	7 266

⁸³ В справі народного учительства // Діло. – 1903. – Ч. 215.

⁸⁴ З організації народного учительства // Діло. – 1906. – Ч. 271.

⁸⁵ Юццишин І. Організація українського вчительства в Австрії до європейської війни // Вільна українська школа (Київ). – № 8–9. – С. 248.

⁸⁶ Дрогобицька О. Я. Авторитет вчителя... – С. 26.

⁸⁷ Там само. – С. 27.

⁸⁸ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1910/1911. – Lwów, 1912. – S. 64.

⁸⁹ Ibidem. – S. CII.

<i>Вчительки</i>							
Неодружені	765	1 468	2 233	993	2 835	3 828	6 061
Одружені	301	779	1 080	292	586	878	1 958
Вдівці	72	116	188	29	41	70	258
Разом	1 138	2 363	3 501	1 314	3 462	4 776	8 277

Освітяни активно інтегрувались в українське інтелігентне середовище. Часто вони підтримували тісні контакти з іншими педагогами, священиками, місцевими чиновниками, відвідували одні одних із приятельськими візитами, на свята (Різдво, Великдень, храмові празники), родинні урочистості, гостювали під час літніх канікул. Зазвичай такі візити супроводжувалися музикою і танцями, грою в карти (“лабет”, “преферанс”), шахи та шашки (“варцаби”). Звичним явищем були приватні контакти освітян різної етнічної належності (українців і поляків). Вони полягали в спільному відвідуванні богослужінь у цервах і костелах, що вважалося “ознакою доброго тону”, а також у відвідинах учителів-українців учителями-поляками (на польське Різдво) і навпаки. Педагоги, особливо в містах, брали все активнішу участь у житті української громади: відвідували театральні вистави, бали, літературні й музичні вечори, організовані українськими товариствами. Спостерігається значне захоплення в освітянському середовищі літературою. Читацькі уподобання вчителів були різними: від педагогічних часописів, суспільно-політичних газет і журналів до новинок художньої літератури⁹⁰.

Особливої уваги заслуговує гендерний аспект педагогічної діяльності. Становище жінок, що працювали в народних і виділових школах, було набагато важчим, ніж педагогів-чоловіків. Вчительки постійно стикалися з різними виявами гендерної дискримінації як з боку органів влади, так і оточення, яке вважало основним призначенням жінки лише турботу про сім’ю та виховання дітей. Тому дуже часто їм доводилося ламати стереотипи патріархального суспільства, що диктували роль матері та дружини⁹¹. Місцем роботи вчительок переважно були сільські школи, в яких праця найменше оплачувалася. Матеріальна скрута фактично позбавляла їх не лише можливості культурного розвитку, а часто й особистого життя. За твердженням М. Богачевської-Хом’як, до кінця XIX ст. “вчительки майже ніколи не одружувалися, бо працювали в початкових сільських школах, а в селах було важко знайти собі пару”⁹². Ця тенденція продовжилася і на початку XX ст. Диспропорція в сімейному статусі між педагогами чоловіками та жінками вражала. З усіх галицьких учительок менше 1/3 були сімейними і 2/3 – самотніми. Серед педагогів-чоловіків одружені складали аж 55,2 %⁹³.

Вчительки постійно стикалися з дискримінацією в матеріальному плані. По-перше, їхня платня була нижчою, ніж чоловіків. По-друге, існували певні

⁹⁰ Воробкевич Т., Воробкевич А. Приватні щоденники про життя українського вчительства... – С. 144–145.

⁹¹ Савчук Б. Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ: Лілея НВ, 1999. – С. 46.

⁹² Богачевська-Хом’як М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884–1939. – Київ: Либідь, 1995. – С. 96–97.

⁹³ Sprawozdanie c.k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1910/1911 – Lwów, 1912. – S. CII.

обмеження щодо отримання ними та їхніми дітьми пенсійного забезпечення⁹⁴. Незважаючи на складне матеріальне становище, чисельність жінок серед педагогів постійно зростала. За 20 років – з 1890 по 1910 р. – їх частка збільшилася від 30 до 53,25 %⁹⁵. Тобто на початок ХХ ст. жіночий персонал у кількісному відношенні перевищив чоловічий. Втім, таке зростання відбулося за рахунок представниць польської національності. Чисельність українок, що працювали в народних школах, залишалася доволі низькою. Це яскраво ілюструє статистика. У 1900 р. у Галичині працювало лише 387 українських учительок, тобто в 9 разів менше, ніж польських (3 424)⁹⁶.

Складне соціальне становище українських народних учителів супроводжувалося ще й їхньою правовою незахищеністю і дискримінацією, зокрема і за національною ознакою. Під час виконання професійних обов'язків педагоги потрапляли під контроль різних місцевих чиновників і громади, постійно змушені були дотримуватися всіляких приписів, заборон та постанов, дбати про свою репутацію⁹⁷. Як згадував український учитель Т. Біленький, після призначення на нове місце перш за все він відвідав із візитами й висловив шанування шкільному інспекторові, старості як голові ОШР, у селі – голові місцевої шкільної ради, священникові, начальникові громади і навіть власникові села, бо “так наказує ввічливість”⁹⁸.

Публічність педагогічної роботи провокувала прискіпливий суспільний контроль за діяльністю народного вчителя. Іноді достатньо було безпідставних чуток або й наклепу “остатнього волоцюги, батяра і піяка, ... оскарження вітів-хрунів, всяких писарів”⁹⁹, щоб заплямувати репутацію педагога, поставити під сумнів його моральне обличчя й політичну благонадійність.

Прискіплива і всебічна опіка з боку різних інстанцій поступово придушувала будь-які вияви творчої ініціативи вчителя, гальмувала його громадську активність та перетворювала на пасивного виконавця урядових приписів, норм і постанов. Неодноразово таку ситуацію на сторінках преси критикував І. Франко. Зокрема, у статті “Наші народні школи і їх потреби” він зауважив, що “добраго учителя треба також поставити в такі умови, щоби він міг щось добре зробити. Як його буде десять різних властей і не властей надzorувати: і війт, і священник, і члени ради шкільної і місцевої, і інспектор, і рада шкільна окружна, і дідич, і орендар, і жандарм, як то кажуть, і баба, і ціла громада, то хоч би він був найспосібніший і найщиріший, то до ладу не дійде і буде мусів плюнути на таку роботу”¹⁰⁰.

А найгірше те, що українські вчителі не знаходили такої необхідної їм підтримки і розуміння в суспільстві. Лише байдужість, критика, докори та зневага. В одній з брошур початку ХХ ст. дуже вдало схарактеризовано ставлення тогочасного

⁹⁴ Устава шкільна краєва о “відносінах правних стану учительського”... – Ч. 9. – С. 124.

⁹⁵ Зі справоздання крайової Ради // Учитель. – 1899. – Ч. 7. – С. 98–99; Sprawozdanie c.k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1910/1911 – Lwów, 1912. – S. СІІ.

⁹⁶ Грушевський М. С. Не даймося!! // Грушевський М. С. Твори: у 50-ти т. / [редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань]. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1894–1907)”. – С. 274.

⁹⁷ Франко І. Наші народні школи і їх потреби // Народ (Львів). – 1892. – Ч. 7 і 8. – С. 100–104.

⁹⁸ Біленький Т. Записки учителя // Учитель. – 1893. – Ч. 4. – С. 53.

⁹⁹ О.Г. Народне учительство а суспільність. – Коломия, 1912. – С. 4.

¹⁰⁰ Франко І. Наші народні школи і їх потреби... – С. 103.

суспільства до освітянських проблем: “У нас учитель народний, се таке індивідуум мізерне, якого не то, що нема що підпирати, але навіть поважати го не варто! Хто не хоче, то той виливає на єго голову цебер помиїв, оклевече, оплює. Хто бував на славних галицьких празниках, то не оден міг почути від поважних добродійок і отців, які нераз без застановлення, а радше з вирафіювання не вагають ся учителя очорнити, оклевати перед властями, знищити єго карієру і будчність єго родини”¹⁰¹.

Разом зі священниками педагоги були єдиними представниками інтелігенції в селах, а подекуди й маленьких містечках, однак рідко коли знаходили між собою спільну мову. Парохи вважали свій соціальний статус вищим, тому гордували приятельськими стосунками зі вчителями. Останні ж, не маючи інтелігентного товариства, а через мізерну платню – змоги підвищити свій культурний рівень, усамітнювались і поступово перетворювалися на диваків¹⁰². Бували й випадки прямого протистояння між вчителями та священниками за вплив на громаду. Наприклад, у січні 1912 р. подібний факт став предметом судового слухання в м. Снятині. Управитель і учитель школи в с. Карлові І. Голубович та А. Онищук звинуватили місцевого пароха о. І. Курпяка в наклепі. Справа в тому, що священник написав в єпископський ординаріат у Станіславові донос, в якому назвав обох вчителів запеклими атеїстами (перший із них нібито влітку перед початком занять не водив учнів до церкви, а другий також не відвідував храму й упродовж року не охрестив власну дитину). Ординаріат передав цей документ на розгляд ОШР, яка одразу ж розпочала дисциплінарне слідство. Вчителі усвідомлювали, що таке звинувачення і подальше розслідування для них закінчатся вкрай плачевно, а тому негайно вдалися до контрзаходів. Судові слухання закінчилися повним виправданням освітян, а священник, зрештою, визнав неправдивість своїх обвинувачень¹⁰³. Але не завжди боротьба педагогів із місцевими парохами була успішною. Того ж 1912 р. за доносами о. М. Юрчакевича тричі за місяць переводили на нове місце праці вчителя Литвина [ім'я не встановлене – *М. Н.*]¹⁰⁴. Можна припустити, що подекуди священники вбачали загрозу для власного авторитету та впливу на громаду з боку національно свідомих і громадсько активних освітян, відчували конкуренцію, а тому намагалися щопшвидше її позбутися.

Національно свідомі позиція і громадська активність були суттєвою перешкодою у професійній діяльності українського вчителя. За будь-яку просвітницьку діяльність серед населення педагоги негайно потрапляли в поле зору відповідних контролюючих інстанцій і їх таврували як політично неблагонадійних. Щобільше, вони стикалися з осудом і зневагою місцевих органів влади та впливових громадян. Національно свідомих вчителів одразу ж трактували як соціалістів, нігілістів, бунтівників й агітаторів, тому шкільна адміністрація якнайшвидше намагалася обмежити їхній вплив на населення. Численні звинувачення і скарги на роботу педагогів негайно заповнювали стіл шкільного інспектора, який дивувався, “як він міг такого небезпечного чоловіка прийняти до повіту за учителя”¹⁰⁵. Наслідком

¹⁰¹ *О.Г.* Народне учительство а суспільність... – С. 30.

¹⁰² *Макух І.* На народній службі... – С. 126.

¹⁰³ Діло. – 1912. – Ч. 15.

¹⁰⁴ Діло. – 1912. – Ч. 24.

¹⁰⁵ *Михайлишин О.* Де що про перешкоди, спиняючі діяльність учителів народних в просвіті простонароддя // Народ. – 1890. – Ч. 15. – С. 235.

подібного розгортання подій одразу ж ставало дисциплінарне слідство, яке проводила КШР або ОШР*. Воно закінчувалося певним покаранням вчителя. Арсенал дисциплінарних кар складала догани, тимчасове або постійне позбавлення активального додатку, переведення на іншу посаду, часто з меншою платнею, звільнення з роботи з правом поновлення і взагалі позбавлення можливості вчителювати¹⁰⁶.

Шкільна адміністрація вбачала в освічених і порядних освітянах-українцях загрозу поширення серед населення національних віянь, а тому намагалася заздалегідь унеможливити їхню просвітницьку діяльність. Таких вчителів періодично переводили зі села в село, а інколи і в інший навчальний округ із т. зв. “службових міркувань”¹⁰⁷. Яскраво схарактеризував подібну кадрову політику місцевої влади І. Юцишин. Він писав: “Кожного українського учителя, що поважався в школі хоч одним словом згадати святі для нас імена Хмельницького, Шевченка, Франка, або посмів заглянути в читальню «Просвіти», кооперативне товариство, прочитати доклад, улаштувати концерт – гонили немилосердно з одного кінця Галичини в другий, руйнували його фізично й морально. Такий учитель ставав пострахом для своїх товаришів і предметом щирого спочування з боку кожної чесної людини, не одного чулого, справедливого навіть польського серця. Голий, босий, з виголоднілими діточками й дружиною волочився цей нещасливий інтелігент-пролетарій по всіх усюдах Галичини і, наче той легендарний Марко проклятий, носив у своєму окривавленому серці понурі почування помсти, злоби й ненависти до себе самого, своїх рідних діток і всього оточення”¹⁰⁸.

Повідомленнями про подібну політику влади постійно рясніли сторінки преси. Приклади брутального переслідування освітян за їхню національно свідому позицію були чи не в кожному повіті краю. Так, учителя Рубчака [ім’я не з’ясоване – М. Н.] переведено з Городенки в Долину лише за членство у товаристві “Руська бесіда”¹⁰⁹. У с. Чабарівці Гусятинського повіту педагога В. Шаха притягнули до відповідальності за постановку театрального дійства¹¹⁰. Старшого вчителя з Миколаєва М. Корецького звинуватили у пропаганді москвофільської ідеології та перевели у м. Скавину Краківського повіту лише через його зауваження директорів сиротинця в Дороговижі про необхідність володіння українською мовою¹¹¹. Промовистим свідченням усіх нюансів кадрової політики щодо освітян була доля Ю. Шлемка. Після закінчення у 1901 р. семінарії він недовго працював у с. Репужинці Городенківського повіту. За організацію дитячої прогулянки до сусіднього села окружний інспектор без будь-якого слідства звільнив молодого вчителя з роботи, а КШР навіть не відповіла на жодну апеляцію. Згодом Ю. Шлемко одержав посаду на Коломиїщині. Тут знову ж таки присутність вчителя на зборах читальні “Просвіти” місцева влада потрактувала як політичну діяльність, і йому відмовили

* КШР розглядала справи директорів, управителів, постійних учителів, а також випадки звільнення з роботи без права поновлення; ОШР вирішувала долю тимчасових учителів.

¹⁰⁶ Устава шкільна красава о “відносинах правних стану учительського”... – Ч. 6. – С. 76–77.

¹⁰⁷ Макух І. На народній службі... – С. 125–126.

¹⁰⁸ Юцишин І. Організація українського вчителства в Австрії до європейської війни // Вільна українська школа (Київ). – 1918. – № 5–6. – С. 40.

¹⁰⁹ Шлемко Ю. Доля народного учителя // Діло. – 1903. – Ч. 67.

¹¹⁰ Кудлатий. Про терор на руських учителів... – С. 2.

¹¹¹ У півстолітніх змаганнях... – С. 25–27.

в постійному місці роботи. Після цього Ю. Шлемко змушений був переїхати на Буковину¹¹². Ще один яскравий приклад сваволі владних інстанцій – доля українця Ю. Бурбели, якого упродовж 26 місяців, зі серпня 1909 р. по листопад 1911 р., безпідставно переводили з місця на місце аж 7 разів¹¹³.

За політичну обізнаність постраждала і кваліфікована вчителька з с. Вікторове Станіславівського повіту М. Трусевич. Під час поліційних обшуків та конфіскації літератури про селянські страйки вона не дозволила без судової постанови здійснити трус у шкільній бібліотеці. Як наслідок одразу ж потрапила в поле зору місцевої влади. Упродовж двох тижнів жандарми стежили за нею і збирали в селі компромат. Зрештою, коли виявилось, що немає жодних підстав для звинувачень, вчительку просто звільнили з роботи. А всі наступні її звернення до КШР із проханням надати будь-яку посаду залишилися без відповіді¹¹⁴. Були навіть випадки переслідування вчителів за ведення лекційного щоденника українською мовою¹¹⁵. Подібних прикладів порушення прав освітян безліч.

Відверто дискримінаційну політику шкільної влади дуже часто українська громадськість трактувала не інакше, як терор проти вчителів-українців. Із цього приводу в 1904 р. газета “Діло” писала: “Достатньо, щоби учитель-русин заложив читальню або райфайзенку*, щоби один однісінський раз знайшлася про нього похвальна згадка в руському часопису, ба! – вистарчить, щоби учитель-русин здобув собі як учитель довір’я і прихильність місцевого населення, що більше – бувало й таке, що вистарчило, аби учитель-русин відчитав «Апостола» в церкві, щоби його, коли не усунути цілком, то запроторити «з міркувань службових» на глуху Мазурщину або переводити наполегливо з місця на місце...”¹¹⁶. І справді, навіть за найменший вияв національного патріотизму вчителі прирівнювалися до злочинця.

Водночас у деяких польських колах політику КШР трактували абсолютно протилежно. Так, “Gazeta Narodowa” (“Народна газета”) вважала всі звинувачення проти шкільної влади в антиукраїнському курсі надуманими і неправдивими. На підтвердження цієї тези наводився факт, що в листопаді 1911 р. всім учителям-українцям Бережанського повіту було дозволено взяти участь в урочистостях з нагоди 100-літнього ювілею від дня народження М. Шашкевича¹¹⁷. Однак такі повідомлення радше виняток, а зразків протилежної діяльності КШР набагато більше.

Відомо, коли українські вчителі, всупереч усім перешкодам, сумлінно сповняли просвітницьку місію, покладену на них суспільством. На початку ХХ ст. під впливом політизації громадського життя, зростання національної свідомості українців у Галичині сформувався своєрідний тип педагога – провідника й організатора культурно-просвітницького життя, прикметними рисами якого були цілеспрямованість, високий

¹¹² Шлемко Ю. Доля народного.

¹¹³ З горя галицького учительства // Діло. – 1912. – Ч. 93.

¹¹⁴ В.З. (імовірно Загайкевич В.). Доля руського учительства в Галичині // Діло. – 1904. – Ч. 21.

¹¹⁵ А.М. Про руське урядоване в “руських” школах // Діло. – 1912. – Ч. 79.

* Райфайзенки – хліборобські кредитні кооперативи Ф. Райфайзена (німецький економіст, 1818–1888). У Галичині ініціатором їхнього створення був Д. Савчак. З 1899 р. діяльність райфайзенок контролював Патронат хліборобських спілок. У 1910 р. під егідою цієї інституції функціонувало 1 165 спілок, із них – 351 українська.

¹¹⁶ Полонізація в народній школі // Діло. – 1904. – Ч. 31.

¹¹⁷ Z obozów guskich // Gazeta Narodowa (Lwów). – 1911. – № 263.

рівень громадянської активності, альтруїзм, самозречення, відданість народній справі¹¹⁸. Іноді професійну й громадську діяльність таких освітян навіть порівнювали з мучеництвом: “Поміж народним учительством знаходиться багато людей, які свої остатні сили а навіть життя складають на жертвеннику народова. Бути у нас народним учителем – се значить виречи ся себе самого, відкинути всі успіхи і забави, не думати о красшій будучині. Бути учителем таким, як сего вимагає школа у нас Русинів, то не досить просвічувати народ, ту треба боротись без упину не тільки о кавалок хліба, але з такою силою ворожих елементів, що справді сказати можна, се не йти жити, але терпіти муки. Се значить немов вступити в покутні мури монастиря, зза котрих не сміє бачити ся нічого, лиш науку і дітий. Сьвіт з щасливим життем і утіхами зникає з его очий на віки”¹¹⁹. Та насправді завдяки їхній наполегливості, усвідомленню своєї ролі в житті громади, змінювалося ставлення до освіти, зростав її престиж і популярність, особливо у середовищі селян.

Одним із таких вчителів, що за короткий час зумів зорганізувати національно-культурне життя громади, був Лука Гарматій. Національно свідомий педагог, що брав дієву участь у громадському житті краю, як своєрідне “покарання” одержав призначення у віддалене с. Голови на Гуцульщині, де понад 10 років не функціонувала школа, а рівень грамотності місцевого населення був вкрай низьким. Всупереч сподіванням шкільної адміністрації і завдяки титанічній праці, наполегливості та любові до дітей, бажанню покращити життя громади, вчитель не лише зумів належно організувати шкільну справу в селі, а й сформував у місцевих мешканців усвідомлення того, що освіта для них вкрай важлива. Це дозволило за короткий час суттєво покращити успішність учнів. Чимало зусиль Л. Гарматій доклав для організації системи шкільного й позашкільного національного виховання¹²⁰.

Українські освітяни, зважаючи на складну ситуацію, в якій вони опинилися, першими з-поміж усіх професійних груп інтелігенції почали здійснювати кроки зі створення власної фахової організації. Її засновано у Львові 1881 р. під назвою Руське педагогічне товариство (з 1912 р. – Українське педагогічне товариство). Організація зосередила діяльність на захисті прав українського населення в галузі шкільництва і наданні матеріальної та моральної допомоги українським вчителям. З 1889 по 1914 рр. вона видавала свій друкований орган – журнал “Учитель”¹²¹. У 1905 р. у Галичині виникло товариство “Взаємна поміч галицьких і буковинських учителів і учительок”, що мало на меті всіляко сприяти покращенню добробуту українських освітян¹²². Головними завданнями, задекларованими у статуті, були: покращення юридичного становища і службових відносин вчителів, надання безкоштовної правової допомоги, сприяння у науковій роботі, надання стипендій

¹¹⁸ Герцюк Д. Освітнє партнерство школи, сім’ї і громади як вияв громадянської активності українців Галичини (друга половина XIX – перша третина XX ст.) // *W kręgu dawnych i współczesnych teorii wychowania: uczeń – szkoła – nauczyciel* / [pod red. Katarzyny Dormus i Ryszarda Ślęczki]. – Kraków, 2012. – Т. 1. – С. 231.

¹¹⁹ О.Г. Народне учительство а суспільність... – С. 5.

¹²⁰ Герцюк Д. Освітнє партнерство школи, сім’ї і громади... – С. 231.

¹²¹ Зайченко І. В. Проблеми української національної школи... – С. 60.

¹²² Кошелева Н. В. Українське шкільництво і освітня політика крайової адміністрації та сейму в Галичині (1890–1914 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 “Історія України”. – Львів, 2002. – С. 12.

для підвищення освітнього рівня та кваліфікації, організація товариського життя освітян, надання безповоротних і безвідсоткових позик, допомоги у скрутних ситуаціях (недуга, смерть, при втраті годувальника вдовам та сиротам тощо), заснування бурс для вчительських дітей, що здобували освіту, геріатричних будинків для вчителів на пенсії, санаторіїв, інших оздоровчих закладів тощо¹²³. Товариство доволі швидко розгорнуло діяльність і вже упродовж першого року існування налічувало 1 552 члени. У наступні роки для покращення правового становища та товариського життя освітян заснувало “Секцію правової оборони” й “Секцію для відділів окружних”. Також організація лобювала видання службової прагматики для вчителів, домогалася можливостей здобувати університетську освіту, а також покращення матеріального становища педагогів народних і виділових шкіл¹²⁴. Для досягнення поставлених цілей вона активно співпрацювала з іншими педагогічними організаціями Австро-Угорщини, зокрема польським “Товариством народних вчителів Галичини” (“Związek nauczycielstwa ludowego w Galicyi”), “Союзом слов’янського вчителства Австрії”, “Німецько-австрійською спілкою вчителів”¹²⁵.

Так, наприкінці XIX – на початку XX ст. українські педагоги народних шкіл були доволі чисельною фаховою групою у Галичині. Це зумовило кардинальна трансформація соціальної ролі педагога, зростання попиту на цю професію. Упродовж досліджуваного періоду розширилася соціальна база вчителів початкової школи за рахунок вихідців із робітничих і селянських сімей. Усвідомлення тогочасним суспільством важливості суспільної та культурної місії педагога зумовило підвищення кваліфікаційних й особистісних вимог до вчителя, трактування його як ідеалу для наслідування учнями. Становлення української педагогічної інтелігенції відбувалося у складних умовах польсько-українського політичного протистояння у краї. На формуванні фахової групи вчителів також позначилася політика шкільної адміністрації, яка прагнула виховати лояльного до влади, політично інертного педагога. Це стримувало зростання чисельності українських освітян. З кінця XIX ст. і до 1914 р. у Галичині серед педагогічних працівників початкової школи українці становили заледве 20 %.

Професійна діяльність, умови праці, фінансове становище й побут народного вчителя були складними. Це спричиняло погіршення здоров’я і високу смертність серед педагогів. Складнощі педагогічної праці позначалися на сімейному статусі освітян, понад 60 % яких були неодруженими. У педагогічному середовищі також спостерігалися вияви гендерної дискримінації українських учительок. Така ситуація призвела до консолідації педагогів, створення їх перших національних професійних об’єднань і початку організованої боротьби за покращення свого становища.

¹²³ О.Г. Народне учительство а суспільність... – С. 8–10.

¹²⁴ Там само. – С. 12, 18–21.

¹²⁵ Шологон Л. Боротьба українських педагогічних організацій Галичини та Буковини за поліпшення матеріального становища вчителів в кінці XIX – на початку XX ст. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2002. – Вип. 5. – С. 16.

Ольга ЗАНЕВИЧ

УКРАЇНСЬКІ ГРАМАТИКИ В АВСТРО-УГОРСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

У XIX ст., а особливо в другій половині XIX – на початку XX ст. саме “Галичина й Буковина стали середовищем формування національно свідомої української еліти, що дбала про культурні та політичні потреби свого народу й уживала практичних заходів для розбудови соціальної бази української мови й утвердження її прав у всіх сферах життя. При цьому галицько-буковинській інтелігенції потрібно було здійснювати й складний принциповий вибір тих засад, на яких має будуватися багатофункціональна літературна мова”¹. Відповідно саме в 20-х роках XIX ст., як зазначав В. Русанівський, галицька інтелігенція усвідомила “єдність української мови наддніпрянської з наддністрянською, необхідність її вивчення й розбудови, впровадження в освіту й науку”². Як наслідок – заснування великої кількості шкіл із народною мовою викладання і видання граматик – підручників для середніх та народних шкіл або ж посібників для самостійного вивчення мови, із-поміж яких на сьогодні маємо:

1. Рукописні граматики першої половини XIX ст., опубліковані лише на початку XX ст., зокрема “Граматыка азыка славено-рускогв” І. Могильницького (1823)³, “Граматыка мала руского языка для школь парафіалныхъ в Галыциѣ” Т. Глинського (1845)⁴, “Граматыка Руского Языка для училищъ народныхъ” І. Жуківського (1851)⁵, які побачили світ лише в 1910 р. завдяки професорові М. Возняку. Ці праці мають велике значення для українського мовознавства, але у свій час не відіграли відповідної ролі в історії розвитку граматичної думки в Україні⁶.

¹ Ткач Л. Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст.: у 2-х ч. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2007. – Ч. 2: Джерела і соціокультурні чинники розвитку. – С. 31.

² Русанівський В. М. Історія української літературної мови. – Київ: АртЕк, 2001. – С. 225.

³ Граматыка азыка Славено-рускогв Юже сочиниль Іваннь Могѣльницкй // Українсько-руський архив / [уклад.: М. Возняк] / – Львів: НТШ, 1910. – Т. 5: Фільологічні праці Івана Могильницького. – 243 с.

⁴ Граматыка мала руского языка для школь парафіалныхъ в Галыциѣ Т. Глинського // Возняк М. Студії над галицько-українськими граматыками XIX в. Додатки / Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів: НТШ, 1910. – Т. 98, кн. 6. – С. 91–110.

⁵ Жуківський І. Граматыка Руского Языка для училищъ народныхъ. – 1851 // Возняк М. Студії над галицькими граматыками XIX в.: Конкурс на українську граматику з 1851 р. та його вислід: рукописні граматики Якова Головацького, Осипа Ганінчака й Івана Жуківського. – Львів: НТШ, 1910. – Т. 95, кн. 3. – С. 83–106.

⁶ Детальніше про рукописні граматики XVII–XIX ст. див.: Заневич О. Становлення української літературної мови: рукописні граматики XVII–XIX ст. // Людина в мовному просторі: історична спадщина, проблеми, перспективи розвитку: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (Мелітополь, 17–18 травня 2018 р.): збірник тез / [упоряд.: І. Я. Глазкова, В. В. Богдан]. – Мелітополь: Вид. будинок Мелітопольської міської др-ні, 2018. – С. 75–78.

2. Друковані граматики, зокрема “Grammatik der Ruthenischen oder kien russischen Sprache in Galizien” Й. Левицького (Перемишль, 1834); “Grammatyka języka małoruskiego w Galicji” І. Вагилевича (Львів, 1845); “Grammatyka języka ruskiego (małoruskiego)” Й. Лозинського (Перемишль, 1846); “Грамматика руского языка” Я. Головацького (Львів, 1849); “Грамматика языка руского въ Галиціи розложена на pytania и отъповѣди” І. Левицького (Перемишль, 1850); “Грамматика руского языка” М. Осадци (Львів, 1864, 1876); “Методична грамматика языка мало-русского” П. Дячана (Львів, 1865); п’ять видань “Граматики руского языка” О. Партицького, а саме: “Грамматика языка руского для оужитку въ школахъ людовыхъ въ Галичинѣ” (Львів, 1873), “Грамматика руского языка для ужитку въ школахъ людовыхъ” (Львів, 1880), “Грамматика руского языка для ужитку въ школахъ народныхъ” (Львів, 1883, 1885, 1889); “Грамматика руского языка для школъ середнихъ” О. Огоновського (Львів, 1889); чотири видання “Граматики” С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера, зокрема “Руска грамматика” (Львів, 1893, 1907), “Грамматика української мови” (Відень, 1914), “Грамматика української (руської) мови” (Львів, 1928), а також їхня німецькомовна академічна “Grammatik der Ruthenischen (Ukrainischen) sprache” (Відень, 1913); “Методична грамматика рускої мови” В. Коцовського, І. Огоновського (Львів, 1904); “Руска грамматика для шкіл народних” О. Поповича (Відень, 1916) та ін.⁷

⁷ Грамматика руского языка / [сост. Я. Головацкимъ]. – Львовъ, 1849. – 224 с.; *Дячанъ П.* Методична грамматика языка мало-русского. – Львовъ: Въ печатнѣ Ставропигійского Института, 1865. – 142 с.; *Коцовський В., Огоновський І.* Методична грамматика рускої мови. – Львів, 1904; *Левицькій І.* Грамматика языка руского въ Галиціи розложена на pytania и отъповѣди. – Перемишль, 1850; *Огоновскій О.* Грамматика руского языка для школъ середнихъ. – Львовъ, 1889. – 288 с.; *Осадца М.* Грамматика руского языка. – Во Львовѣ: Въ печатни Института Ставропигійского, 1864. – 256 с.; *Осадца М.* Грамматика руского языка. – 3-е изд., пересм. О. Лепкимъ и О. Онышкевичомъ. – Во Львовѣ, 1876; *Партицькій Ом.* Грамматика языка руского для оужитку въ школахъ людовыхъ въ Галичинѣ. – Оу Львовѣ: Въ цѣс. кор. накладѣ школьныхъ книжокъ Ставропигійского Института, 1873. – 176 с.; *Його жс.* Грамматика руского языка для ужитку въ школахъ людовыхъ. – У Львовѣ: Цѣс. корол. накладѣ школьныхъ книжокъ Ставропигійского Института, 1880. – 175 с.; *Його жс.* Грамматика руского языка для ужитку въ школахъ народныхъ. – У Львовѣ: Въ цѣс. кор. накладѣ школьныхъ книжокъ Ставропигійского Института, 1883. – 136 с.; *Його жс.* Грамматика руского языка для ужитку въ школахъ народныхъ. – У Львовѣ: Въ цѣс. кор. накладѣ школьныхъ книжокъ Ставропигійского Института, 1885. – 142 с.; *Його жс.* Грамматика руского языка для ужитку въ школахъ народныхъ. – У Львовѣ: Въ цѣс. кор. накладѣ школьныхъ книжокъ Ставропигійского Института, 1889. – 142 с.; *Попович О.* Руска грамматика для шкіл народних. – Часть II. До III читанки для 5 і 6 року науки. – Відень: Накладом ц. к. вид-ва шкільнихъ книжок, 1916. – 128 с.; *Смаль-Стоцькій С., Гартнер Ф.* Руска грамматика. – 1-ше вид. – Львів: НТШ, 1893. – 175 с.; *Їх же.* Руска грамматика. – 2-ге вид. – Львів: НТШ, 1907. – 242 с.; *Їх же.* Грамматика української мови. – 3-ге вид. – Відень: Накладом власним, 1914. – 202 с.; *Смаль-Стоцькій С., Гартнер Ф.* Грамматика української (руської) мови. – 4-те вид. – Львів: Державне в-во шкільнихъ книжок, 1928. – 209 с.; *Стоцькій і Гартнер.* Українська грамматика. – Вінніпер, 1919. – 242 с.; *Шаушкевич Г.* Мала грамматика языка руского основана на подставѣ Читанокъ для III и IV отряду школъ головныхъ. – Вѣдень: [Б.в.], 1865. – 235 с.; *Grammatyka języka małoruskiego w Galicji* / [ulożona przez J. Wagilewicz]. – Lwów, 1845. – 181 s.; *Lewicki J.* Grammatik der Ruthenischen oder kien russischen Sprache in Galizien. – Przemyśl, 1834. – 212 s.; *Lozinski J.* Grammatyka języka ruskiego (małoruskiego). – Przemyśl, 1846. – 129 s.; *Lutskay M.* Grammatica Slavo-Ruthena. Seu vetero-slavicae, et actu in montibus carpathicis parvo-russicae, ceu dialecti vigentis lingvae. – Budae: Typis rec. Universitatis Pestiensis, 1830. – 176 s. / фототипне видання; підготовка до видання П. М. Лизанця. – Київ: Наукова думка, 1989. – 176 с.; *Simowycz W.* Practische Grammatik der

Видатне явище в історії української мови – “Грамматыка азыка Славено-рускогъ” І. Могильницького, написана в 20-х роках XIX ст. Детальний опис та аналіз зазначеної праці знаходимо в Михайла Возняка (“Студії над галицько-українськими граmaticами XIX ст.”⁸), а сам текст опубліковано в “Українсько-руському архіві” (1910)⁹. Як зауважив М. Лесюк, “Іван Могильницький був би залишив глибший слід в історії українського мовознавства, якби доля інакше розпорядилася з граmaticкою української мови, яку він написав 1823 р.”¹⁰. Варто зазначити, що мову граmaticи І. Могильницького можна назвати народною лише до певної міри, це швидше церковнослов’янська чи, як сам І. Могильницький назвав її, славено-руська¹¹. Однак це була вже українська граmatica, оскільки в ній описано народну українську мову. На думку М. Лесюка, українська мова багато втратила на тому, що граmatica І. Могильницького не побачила світу у свій час. Якби вона вийшла в кінці 20-х чи на початку 30-х років XIX ст., то “українська літературна мова в Галичині була б набагато швидше вивільнилася з пут мертвої церковнослов’янщини”¹².

У “Додатках” до “Студій над галицько-українськими граmaticами” (1910) М. Возняк опублікував ще одну невелику за обсягом рукописну працю (усього лише 19 с.). Це “Граmatica мала руского азыка для школь парафіалныхъ в Гальциѣ” Теофана Глинського¹³, датована 1845 р., яка зберігається у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника. Передумовою її появи стало те, що 1844 р. Львівська консисторія оголосила конкурс на кращий шкільний підручник. Теофан Глинський 1845 р. надіслав “Граmaticу”, писану живою розмовною мовою. Варто зазначити, що на цей конкурс консисторія доручила написати граmaticу й Іванові Вагилевичу. На думку М. Возняка, “граmaticи Глинського та Вагилевича – се два документи, що показують наглядно, який напрям шкільних підручників давила консисторія і не допускала, а який попірала всіми силами”¹⁴. Згодом рукопис Т. Глинського відправлено авторові на доопрацювання. Однак книжку так і не було надруковано; довгий час вона лежала в архівах митрополита Михайла (Левицького) поряд із рукописною граmaticкою Івана Могильницького. Конкурс тоді виграв І. Вагилевич і 1845 р. вийшла його “Grammatyka języka małoruskiego w Galicji”. Варто зазначити, що в ній терміни подано двома мовами, наприклад: [глаголы] *czynne* (дѣйствительные) та *nijakie* (середніє)¹⁵.

---

ukrainischen Sprache für den Selbstunterricht. – Wien; Leipzig, 1915. – 224 s.; *Smal-Stockyj S. und Gartner T. Grammatik der Ruthenischen (Ukrainischen) sprache.* – Wien, 1913. – 550 s.

⁸ *Возняк М.* Студії над галицько-українськими граmaticами XIX ст. // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів: НТШ, 1910. – Т. 95, кн. 1. – С. 90–131.

⁹ *Його жс.* Фільольогічні праці Івана Могильницького // Українсько-руський архив. – Львів: НТШ, 1910. – Т. 5. – 243 с.

¹⁰ *Лесюк М.* Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2014. – С. 98.

¹¹ Там само. – С. 117.

¹² *Лесюк М.* Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині. – С. 120.

¹³ Граmatica мала руского азыка для школь парафіалныхъ в Гальциѣ Т. Глинського // *Возняк М.* Студії над галицько-українськими граmaticами XIX в. Додатки / Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів: НТШ, 1910. – Т. 98, кн. 6. – С. 91–110.

¹⁴ *Возняк М.* Студії над галицько-українськими граmaticами XIX ст. – С. 122.

¹⁵ *Grammatyka języka małoruskiego w Galicji* / [ulożona przez J. Wagilewicza]. – Lwów, 1845. – С. 71.

На сьогодні ці рукописні граматики XIX ст. – це пам'ятки граматичної науки, які свідчать про становлення української мови та могли би відіграти значну роль у її розвитку, якби вийшли друком одразу ж після написання.

Щодо друкованих праць, то не можна оминати увагою важливої мовознавчої праці “Gramatica Slavo-rutena”, яку написав латинською мовою греко-католицький священник, історик Михайло Лучкай на Закарпатті, однак видав у Будапешті 1830 р. (перевидано в Києві українською 1989 р.). Ця грамика була фактично першою друкованою працею в Австрійській монархії, в якій проаналізовано українську мову в її зіставленні з церковнослов'янською¹⁶. У книзі репрезентовано й описано середньозакарпатський говір (с. Великі Лучки й інші села біля Мукачеве), подано зразки народних прислів'їв і приказок (*Сытый голодному невѣрит. non sentit alterius calamitatem; На двох Столцах сидит. duo tenet beneficia*¹⁷). Однак, на жаль, М. Лучкай вважав, що літературною мовою для Закарпаття (і не тільки) повинна бути церковнослов'янська, тому не вбачав за доцільне розбудовувати українську літературну мову на народній основі. Ця думка була предметом дискусій для багатьох мовознавців XIX ст. і одержала фахове спростування у передмові до граматики Йосифа Лозинського, який у 1833 р. написав польською граматику української мови “Grammatyka języka ruskiego (małoruskiego)”, видавши аж 1846 р. Зауважмо, що в цій мовознавчій праці терміни хоч і подано польською, однак вона все ж таки була орієнтована на народну мову та фонетичний правопис, наприклад: *słowa czasowe czynne: хлоп біє пса; zwgotne: сын вчитса, дѣвча гріє са, мыюса, чешуєса*¹⁸.

Помітним явищем в українському мовознавстві того часу була грамика Йосифа Левицького, написана німецькою та видана в 1834 р., – “Grammatik der Ruthenischen oder kien russischen Sprache in Galizien”. Автор ознайомлював німецького читача з особливостями української мови, однак, за словами М. Лесюка, у цій праці була представлена “не справжня українська мова, якою розмовляли українці, а мішанина старослов'янських, українських, велируських і польських слів”¹⁹.

Визначна подія культурного життя Галичини – поява на початку 60-х років, а саме 1864 р., “Граматики руского языка” М. Осадци, яка тоді була прогресивним явищем, оскільки у ній в основному правильно й об'єктивно описано фонетичні та граматичні особливості української мови. На відміну від попередніх граматик книга М. Осадци ґрунтувалася на народній мові, написана українською, хоча термінологія в основному була все ще російською, поряд із якою подано й латинську, наприклад: *глаголь (verbum); под дѣйствительный (genus activum), под страдательный (genus passivum); глаголы переходні (transitiva) або непереходні (intransitiva); время теперѣшное (praesens)*²⁰ та ін.

Одна з найважливіших праць Омеляна Огоновського, завідувача кафедри української словесності Львівського університету після Якова Головацького, – грамика української мови, написана для європейського читача німецькою в 1880 р., яка дала досить яскраву і правильну характеристику української мови, фонетичних

¹⁶ Лесюк М. Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині. – С. 122.

¹⁷ Lutskay M. Grammatica Slavo-Ruthena... – С. 160–161.

¹⁸ Łozinski J. Grammatyka języka ruskiego (małoruskiego). – Przemyśl, 1846. – С. 84.

¹⁹ Лесюк М. Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині. – С. 14.

²⁰ Осадца М. Грамика руского языка. – Во Львовѣ: Въ печатни Института Ставропигійского, 1864. – С. 87.

та граматичних особливостей її діалектів. Згодом, у 1889 р., О. Огоновський видав “Граматику руского языка для школь середних”, що сприяла нормалізації та певній кодифікації української літературної мови в Галичині. У ній уперше використано низку мовознавчих термінів, які вживаємо і в наш час.

Варто зазначити, що 1886 р. вийшов друком “Малоруско-німецкий словарь” Євгена Желехівського, виданий за фонетичним принципом, який одержав назву “желехівка” (із невеликими змінами його використовували в Галичині до 1939 р.). Однак офіційно фонетичний правопис Є. Желехівського був затверджений у Галичині тільки в 1895 р., і в цьому визначальну роль відіграв видатний учений, завідувач кафедри україністики Чернівецького університету, проф. С. Смаль-Стоцький. Він підтримав цей правопис і разом із Ф. Гартнером застосував його у шкільних граматиках “Руска граMATика” (1893, 1907), “ГраMATика української (рускої) мови” (1914, 1928), в “Українській граMATиці” (1919), а також у німецькомовній академічній монографії “Grammatik der Ruthenischen (Ukrainischen) sprache” (1913). Зауважмо, що у граMATиках С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера мовознавчі терміни “фонетично оформлені вже за нормами української мови та створені за законами українського словотвору”²¹ (пор. терміни: рос. *зalog* – укр. *стан*; рос. *действительный* – укр. *дійльний, підметний*; рос. *страдательный* – укр. *предметний*²²). Цими працями автори довели, що українська мова справді самодостатня та відрізняється від інших слов’янських. “Руска граMATика” С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера – нове слово в українській граматичній науці. Її термінологію, підходи, трактування питань у багатьох випадках повторювали згодом й інші граматисти. Із-поміж них – В. Сімович, який вважав С. Смаль-Стоцького своїм учителем. Такі нововведення зумовили відхід від традиції вживати малозрозумілі терміни (кальковані з латинських і грецьких граматик), а також сформувавши інший підхід до вивчення граматичних явищ, “до вироблення самобутніх термінів української мови, у ставленні до термінів, які певною мірою застаріли чи є такими, що не відповідають нормам української літературної мови”²³.

Отже, упродовж XIX – початку XX ст. у Галичині точилася боротьба за українську літературну мову. Однак варто відзначити, що цісарський режим Австро-Угорської імперії, якщо особливо не сприяв, то й не заважав українцям розвивати свою мову і культуру. Якщо виникали якісь проблеми в цих питаннях, то, як зауважив М. Лесюк, вони були пов’язані “або з протидією польського чиновництва, або із внутрішніми незгодами між самими галичанами, тобто між прихильниками москвофільства та народовських ідей”²⁴. Відтак українські граматики в Галичині другої половини XIX – початку XX ст. послужили міцним фундаментом для становлення сучасної української літературної мови.

²¹ Москаленко Н. А. Нарис історії української граматичної термінології. – Київ: Радянська школа, 1959. – С. 140.

²² Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Руска граMATика. – 1-ше вид. – Львів: НТШ, 1893. – С. 134–135.

²³ Гуйванюк Н. Слово – Речення – Текст: вибр. праці. – Чернівці, 2009. – С. 228.

²⁴ Лесюк М. Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині. – С. 26–27.

Іван ПАТЕР

ОСВІТНЯ ПРАЦЯ СЕРЕД ПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ У ТАБОРАХ АВСТРО-УГОРЩИНИ ТА НІМЕЧЧИНИ (1914–1918)

“На Україну вернути з найціннішим дарунком, яким єсть просвітній чоловік”, – ці слова відомого українського поета і громадського діяча Богдана Лепкого, промовлені в 1917 р. на освяченні пам’ятника полоненим українцям у таборі Вецляр (Німеччина), можна вважати лейтмотивом усієї освітньої праці Союзу визволення України (СВУ) серед українських бранців у таборах Австро-Угорщини та Німеччини в роки Першої світової війни¹. Вважаю, що запропонована стаття не стане дисонансом у висвітленні освітніх традицій українського народу на початку ХХ ст., їх особливостей і специфіки навчального процесу в таборах полонених українців.

Треба наголосити, що з вибухом Першої світової війни кількість мобілізованих українців до російської армії, за різними методами підрахунку, коливається від 3,5 до 4,5 млн осіб, а в австро-угорському війську – від 250–300 до 700 тис.² Зрозуміло, що чимала кількість у результаті боїв на фронтах потрапляла в полон. Відразу ж зазначу, що для полонених українців російської армії, які пройшли відповідний відбір через СВУ, були утворені окремі табори, зокрема в Австро-Угорщині – Фрайштадт (Верхня Австрія), Дунасардегль (Словаччина), Терезієнштадт (Угорщина), старшинський – у Йозефові (Богемія). Зі створенням у квітні 1915 р. у Берліні Централі СВУ українці були сконцентровані в таких таборах: Вецляр, Зальцведель, Раштат. У Ганновер-Мюндені перебувало чотири сотні українських старшин. Загалом союз опікувався 200 тис. полонених, з яких згодом організовані дивізії синьожупанників у Німеччині та сірожупанників в Австрії.

Для налагодження національно-культурної роботи в таборах створено просвітні відділи СВУ, діяльність яких розгорталася за такими трьома напрямками: а) просвіта загалом; б) національно-патріотичне виховання; в) наука громадського організованого життя. Через них союз провадив освітню працю в таборах полонених українців, яка була складовою широко здійснюваної національно-освідомлювальної та культурно-просвітньої роботи організації. Виходячи зі своїх основних концепцій, СВУ прагнув “створити з етнографічної маси полонених українців, що билися зі зброєю в руках в Першій світовій війні на всіх фронтах в обороні Російської імперії

¹ *Патер І.* Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – Львів, 2000. – С. 279.

² *Литвин В.* Історія України. – Київ, 2008. – С. 396; *Субтельний О.* Історія України. – Київ, 1992. – С. 296.

та попали до полону Австро-Угорщини та Німеччини, кадри національно-свідомих оборонців ідеї визволення України з-під московського поневолення”³.

Однак втілити в життя національно-культурну програму серед полонених українців СВУ було нелегко. Адже вони, по-перше, піддавалися сильному тиску русофільства, в них був страх перед російськими властями, що їх колись можуть притягнути до відповідальності навіть за пасивне ставлення до українства; по-друге, неприхильне, навіть вороже, відношення до австрійців і німців, пов’язане зі самим фактом полону; по-третє, психічний стан полонених, що спричиняв критику, невдоволення, зневіру до всього і недовіру до інших. Національне почуття було тісно пов’язане з російською державністю та ідентифікувалося з нею у просторі “єдинства русского народа”. Уявити собі, що українці та Російська імперія – це зовсім нерівнозначні поняття, полонені не могли. Тому українська національно-освідомлювальна робота спочатку натрапила на значний опір з їхнього боку. Тим більше, що полонених підбурювали москалі, “малороси”, різного роду “люмпен пролетаріат” із великих українських міст. “За своїм світоглядом, – наголошував відомий український скульптор Михайло Гаврилко, – вони були чорносотенці і великі патріоти Московії”⁴.

Зрозуміло, що провадити пропаганду в таких умовах було надзвичайно важко, і тому вирішено розпочати національно-освідомлювальну працю із загальних читань про українство, а також різних питань із громадського та політичного життя українського народу. М. Гаврилко, наприклад, проводив для полонених загальні читання історії України за М. Аркасом, на яких інколи збиралося до 1 000 чоловік, і щоразу кількість слухачів усе збільшувалася⁵.

Відомий галицький мистець, письменник, журналіст і громадський діяч Микола Голубець займався освітою полонених, читаючи твори українських класиків – Тараса Шевченка, Леоніда Глібова, Марка Вовчка, Степана Руданського й ін. “З-поміж наших письменників, – згадував він, – найбільшою популярністю тішитися Руданський, Шевченко, а «Два сини» Вовчка, належить до найбільш зворушливих картин”. Він також читав історію Аркаса. Проте на читаннях відбувалися формальні демонстрації антиукраїнського елемента, полонені приносили каміння, так що М. Голубець “вже двічі був примушений покористуватися «караулом»”⁶.

У половині грудня 1914 р. до Фрайштадтського табору прибув Василь Сімович – видатний український мовознавець і педагог, дійсний член НТШ, для керування культурно-просвітньою працею. З цього часу загальні читання набрали систематичності щодо викладів, тематики, часу і місця проведення. З 1 квітня 1915 р. вони відбувалися щоденно, про їх проведення повідомляли через оголошення з назвою лекції та прізвищем викладача.

Особливо популярними були виклади зі скіоптиконом (своєрідний діаскоп), які розпочав математик Микола Чайковський 10 квітня 1915 р. Вони збирали значну кількість слухачів – зазвичай присутніми були понад 1 000 осіб. З 10 квітня

³ Даниленко К. Видавниче т[овариств]во ім. Івана Франка. Союз визволення України. 1914–1918. – Відень; Нью-Йорк, 1979. – С. 157.

⁴ Гаврилко М. Початки національно-культурної праці серед полонених у таборі Фрайштадт. Союз визволення України. 1914–1918. – Відень; Нью-Йорк, 1979. – С. 7.

⁵ Там само. – С. 8.

⁶ Голубець М. Усвідомлення полонених у таборі Фрайштадт творами українських письменників. Союз визволення України. 1914–1918. – Відень; Нью-Йорк, 1979. – С. 9–11.

по кінець 1915 р. відбулося 78 викладів на різну тематику, здебільша історичну і географічну⁷.

Найбільше слухачам загальних читань подобалися виклади з країнознавства, зокрема описи країн і міст, а також воєнна тематика. У них брали участь усі співробітники просвітнього відділу: М. Гаврилко, М. Голубець, В. Сімович, О. Безпалко, М. Чайковський, О. Охримович, В. Пачовський, В. Левицький, Р. Домбчевський, посол Я. Остапчук.

Необхідно зазначити, що просвітній відділ СВУ, створений у Фрайштадті на початку квітня 1915 р. на чолі з В. Сімовичем, проводив щотижневі, а у випадку потреби двічі на тиждень, спільні наради, на яких усі члени звітували про роботу, обговорювали її методи, складали подальші плани і водночас полагоджували різні адміністративні питання в таборівій комендатурі⁸.

Згідно з ухвалою просвітнього відділу, з кінця вересня 1915 р. до загальних читань були залучені й полонені: К. Голобродський, Ю. Мочульський, Орищенко, Д. Оляничин, В. Степанович, О. Лошаченко, І. Лазько, Ю. Балицький, Гелетюк, Слюзар, Д. Щербина, Д. Дяків⁹. До роботи відділу полонені поволі звикли й почали охоче відвідувати загальні читання, доповіді, брати участь у дискусіях й щораз більше цікавитися питанням національного відродження українського народу. Агітація різного роду проросійських елементів поволі зникла, знаходячи все менше і менше придатний ґрунт серед полонених.

У кінці червня 1916 р. просвітній відділ і суспільно-просвітній гурток (утворений 20 серпня 1915 р.) вирішили повністю припинити загальні читання, а натомість вести раз на тиждень дискусійні вечори на політичні теми, залишивши одночасно щотижневий огляд воєнних подій із фронтів.

Дискусійні вечори проводили Осип Охримович, кооператор, громадський діяч із Богородчанщини, і Роман Домбчевський, адвокат, діяльний член Української соціал-демократичної партії, а допомагали їм полонені Іван Мороз і Микола Славинський. Вечірній огляд воєнних подій робив лише О. Охримович. Обидва вечори збирали до 500–600 слухачів, на них відбувалися жваві дискусії. З квітня 1915 р. по червень 1916 р. відбулося понад 530 загальних читань, на яких викладали 10 членів просвітнього відділу і 12 полонених. Усіх дискусійних вечорів відбулося 65, з них у 1916 р. – 17, а в 1917 р. – 48. Такою ж була і кількість огляду воєнних подій¹⁰.

Треба зазначити, що для полонених українців табору Фрайштадт під егідою Союзу визволення України проводили різні курси: від для неписьменних до учителів¹¹. Зупинімося фрагментарно на висвітленні діяльності окремих із них.

Просвітній відділ СВУ і просвітня секція суспільно-просвітнього гуртка, а пізніше товариство “Просвіта” ім. М. Драгоманова (засноване 8 серпня 1916 р.), стреміли інтенсивно поборювати неписьменність серед полонених, докладаючи до цього багато енергії, зусиль і часу. Для неписьменних, незважаючи на несприятливі умови, організовано шість курсів навчання грамоти, які діяли від 6 лютого 1915 р.

⁷ Дубрівний П. Культурно-просвітня робота в таборі Фрайштадт. Союз визволення України. 1914–1918. – Відень; Нью-Йорк, 1979. – С. 116.

⁸ Там само. – С. 103.

⁹ Там само. – С. 119.

¹⁰ Дубрівний П. Культурно-просвітня робота в таборі Фрайштадт... – С. 120.

¹¹ Там само. – С. 120–141.

до 15 серпня 1917 р. На них записалося 759 осіб, а закінчило 615, було 446 викладів. Під безпосереднім наглядом В. Сімовича і проф. С. Смаль-Стоцького на курсах викладало 16 фахових учителів, серед них і полонені. А саме: Падалка, Головин, Тарасовський, К. Голобродський, Атаманчук, Ю. Мочульський; української мови вчили – М. Роговий, П. Шиман, В. Шевчук, В. Єфремов, М. Славинський, Д. Борисенко, Г. Щербацький, В. Ілюченко, а рахунків – П. Дубрівний і О. Сімчук.

Курси з історії України стартували у другій половині грудня 1914 р., коли М. Гаврилко розпочав культурно-освітню роботу, а закінчилися з ліквідацією табору в липні 1918 р. у зв'язку з від'їздом транспортів вояків сірожупанної дивізії до Володимира-Волинського. Тоді з квітня по липень 1918 р. проводили щоденні виклади з історії України для офіцерів і козаків, які прибували до табору як добровольці української армії. Тематика охоплювала період від початків української історії до часів Запорізької Січі. Було проведено 6 систематичних курсів з історії України, викладів – 414, а відвідало всі ці заняття понад 1 800 осіб. Вчили на курсах 7 членів просвітнього відділу, серед яких М. Гаврилко, М. Голубець, В. Сімович, С. Смаль-Стоцький, В. Пачовський та інші, а з полонених – 16 чоловік: Ю. Мочульський, І. Лазько, Ф. Шевченко, К. Даниленко, В. Шевчук, О. Кобець та ін.

З 15 січня 1915 р. В. Сімович розпочав курс української мови, який тривав аж до червня 1918 р. Його мета – підготувати викладачів української мови для культурно-освітньої праці в таборах полонених. На курс зараховували осіб із відповідною освітою, переважно вчителів, агрономів, урядовців і студентів. Програма охоплювала основні принципи української мови, особливу увагу звертали на диктант, який проводили під час кожного викладу. Всіх курсів було 5, викладів – 642, слухачів – 834. На них вчили 4 члени просвітнього відділу (В. Сімович, С. Смаль-Стоцький, Р. Домбчевський і О. Охримович) та 13 полонених: О. Кобець, В. Ілюченко, М. Лозовик, П. Дубрівний, Г. Щербацький, Ф. Шевченко й ін.

Виклади з історії української літератури відбувалися від початку існування табору, які провадив М. Голубець. Однак перший систематичний курс організував В. Сімович 1 липня 1915 р. і він тривав аж до ліквідації табору. Програма охоплювала, по суті, найважливіші теми й аналіз творів класиків. Всіх курсів з історії української літератури відбулося 5, викладів – 249, слухачів нараховувалося понад 1 000 осіб. На курсах викладали: М. Голубець, В. Сімович і С. Смаль-Стоцький та два полонених – М. Лозовик і Ф. Шевченко. Варто також зарахувати до них 14 викладів С. Смаль-Стоцького з Шевченкознавства, які були вельми популярними, відвідувало їх 1 000 осіб.

Навчання німецької мови розпочалося із заснування Фрайштадтського табору в листопаді 1914 р. Але систематично й регулярно воно відбувалося в січні 1915 р., коли Осип Безпалко (буковинський соціал-демократ і публіцист) zorganizувач і провів перший курс. “У 150 записаних, – зазначав О. Безпалко 30 травня 1915 р., – на початку видержали досі коло 70, отже половина. Коли взяти на увагу малу витривалість наших селян і трудність мови, то це не аби який успіх. Ці 70 слухачів, читаючи трудні уступи, розуміють їх, розуміють бесіду і деякі з них уже добре говорять”¹².

¹² *Безпалко О.* Поступове пробудження національної гідності полонених українців у таборі Фрайштадт. Союз визволення України. 1914–1918. – Відень; Нью-Йорк, 1979. – С. 81.

28 серпня 1916 р. товариство “Просвіта” ім. М. Драгоманова відкрило 3 курси німецької мови: вищий – 62 слухачі, вчитель М. Чайковський, середній – 75 слухачів, вчитель Р. Домбчевський, і нижчий – 86 слухачів, вчитель О. Охримович. Курси тривали до 22 квітня 1917 р. На вищому проведено 89 викладів, курс закінчило 48 осіб; на середньому – 83 виклади, закінчило 69 осіб; на нижчому – 92 виклади, закінчило 73 особи. Від травня 1917 р. до ліквідації табору було влаштовано з перервами ще кілька таких курсів (учителі Р. Домбчевський і О. Охримович).

Загалом було 8 курсів німецької мови, на які записалося 792 особи, а закінчило 646, відбулося 739 викладів, вчилу 5 співробітників просвітнього відділу (О. Безпалко, В. Сімович, М. Чайковський, О. Охримович і Р. Домбчевський).

28 березня 1916 р. просвітній відділ розпочав учительський курс для пере-кваліфікації педагогів і підготовки нових кадрів для майбутніх народних шкіл Української держави. На нього приймали передусім вчителів, а також осіб із відповідною підготовкою (принаймні знання за чотири класи гімназії). Записалося 52 полонених. Керівником був В. Сімович. На курсі викладали такі предмети: В. Сімович – українська мова (32 год), історія української літератури (40 год), історія педагогіки (28 год), психологія (16 год), логіка (12 год), методика навчання (24 год); О. Охримович – всесвітня історія (24 год), історія України (28 год); М. Чайковський – математика: алгебра (36 год), геометрія (24 год), тригонометрія (12 год); фізика (42 год), основи хімії (8 год), географія (24 год), біологія (32 год); Р. Домбчевський – соціологія (12 год).

Кожен слухач був зобов’язаний провести чотири практичні лекції на таборових курсах з української мови, арифметики, історії України, зокрема для неписьменних. Для цього він одержував завдання, яке мав переробити на практичній лекції. На підставі цього матеріалу мусів написати конспект своєї лекції. На практично-показовій обов’язковою була присутність усіх курсантів. Після неї відбувалося обговорення, на якому слухачі висловлювали критичні зауваження. Практично-показові лекції проводилися під керівництвом В. Сімовича.

З виїздом 12 жовтня 1916 р. В. Сімовича для освітньої праці в таборах полонених українців у Німеччині керівництво курсу здійснював М. Чайковський, а С. Смаль-Стоцький замінив його у викладанні предметів. Курс успішно закінчено у грудні 1916 р.

Крім названих, для полонених українців у Фрайштадті проводили ще такі курси: декламації й виразного читання (Я. Остапчук); арифметики (С. Басок, Ю. Мочульський, П. Дубрівний, О. Сімчук, В. Ілюченко, П. Шиман, Г. Щербацький, В. Шевчук); фізики (М. Чайковський); кооперації (О. Охримович, В. Левицький, Пилипенко); сільського господарства з програмами: годівля сільськогосподарських тварин (В. Степанович, К. Даниленко), садівництво (М. Дяків), лугівництво (П. Хомич), пасічництво (Кулинич); космології (М. Чайковський); соціології (Р. Домбчевський); рисування й малювання (М. Голубець, Ю. Балицький); політичної економії (О. Охримович); державного права (Р. Домбчевський).

Підсумовуючи можна ствердити, що освітня праця серед полонених українців відіграла колосальну роль у формуванні їхньої національної свідомості, допомогла багатьом із них стати міцно на національний ґрунт і в слушний час зі зброєю в руках свідомо боротися за волю Батьківщини.

Берлінська Централія СВУ запросила до участі в освітній роботі 29 чоловік, з яких 11 було з Галичини, 10 – з Буковини і 8 – з Наддніпрянщини. Серед них: П. Бензя, М. Митігевський, М. Бондаренко (Іваницький), А. Волосів, о. П. Катернюк, Б. Лепкий, В. Падалка (Бахталовський), П. Карманський, Р. Перфецький, М. Парашук, В. Мороз, Є. Гуцайло, А. Миколаєвич, Я. Тарасовський, О. Терлецький, В. Левицький, М. Шаповал та ін. На серію лекцій був запрошений проф. С. Смаль-Стоцький¹³.

У трьох таборах – Раштагі, Вецлярі й Зальцведелі – перебувало понад 50 тис. військовополонених українців. Тут було споруджено великі лекційні зали, в яких могло поміститися близько 4000–5000 людей¹⁴, також влаштовано театральні сцени, побудовано церкви, в житлових бараках виділено приміщення для шкіл, зведено будівлі книгарень, бібліотек, переплетних майстерень, крамниць, майстерень для занять живописом, гончарства, різьби, влаштовано читальні зали, клуби, робітні для занять фотосправою, спортивні зали тощо.

Завдяки заходам просвітніх відділів СВУ в таборах полонених українців у Німеччині були засновані українські народні школи. Їх відвідували неписьменні або ті, що здобули якусь освіту в російських навчальних закладах. Така школа була в таборі Зальцведель. Вона названа іменем відомого українського педагога Б. Грінченка. У листопаді 1916 р. у ній налічувалося 234 учні, вона мала 4 класи і 6 відділів. Окрім грамоти, тут викладали німецьку мову й технічні науки. «Приємно бачити, – зазначено в листі полонених до Союзу, – як кожного ранку квапляться до школи на лекції учні, між якими немало й бородачів або навіть тих, які колись кричали «не нада». Приємно бачити їх усіх над пильною працею за шкільним столом. Тут не на словах, а на ділі виповняють заповіт Грінченка: «Праця єдина з неволі нас вирве!»¹⁵. Кожен, хто закінчив таку школу, добре знав українську історію, літературу і, взагалі, як зазначав Петро Чикаленко, що перебував тоді в Зальцведельському таборі, «може вважатися за цілком інтелігентну людину»¹⁶.

Освітня праця у таборі Зальцведель проводилася через читання лекцій на різноманітну тематику, яка найбільше цікавила полонених. Ішлося передусім про історичне минуле українського народу (О. Терлецький), історію української культури (П. Карманський), національне питання і церковну справу в Україні (О. Терлецький) та ін. Для слухачів, які вже мали певний освітній рівень, у таборі були організовані спеціальні курси з вищої освіти¹⁷. На лекціях кількість слухачів сягала від 60 до 200 осіб, а на таборових вічах, що стали своєрідною школою національного виховання, – 400¹⁸. Найчисельніше віче полонених українців Зальцведельського табору (близько 2 000 осіб) відбулося у січні 1917 р., на Різдво Христове, на якому з промовою виступив Б. Лепкий. Її лейтмотивом звучала самостійність України¹⁹.

Просвітній відділ діяв і у Вецлярі (Р. Смаль-Стоцький – голова, Р. Перфецький, Б. Лепкий, П. Пачовський, П. Лисецький, О. Терлецький, полонені-вчителі:

¹³ Патер І. Союз визволення України. – С. 279.

¹⁴ Терлецький О. Історія української громади в Раштагі. 1915–1918. – Київ; Ляйпціг, 1918. – С. 25.

¹⁵ Вістник Союзу визволення України. – Відень, 1916. – № 65. – С. 758.

¹⁶ Діло (Львів). – 1917. – 3 серпня.

¹⁷ Вільне слово (Зальцведель). – 1918. – 24 серпня.

¹⁸ Труба Р. Омелян Терлецький. – Львів, 2013. – С. 14–15.

¹⁹ Патер І. Богдан Лепкий і українська національна ідея. Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: зб. наук. праць. – Чернівці, 2007. – Т. 1. – С. 134.

М. Мігієвський, Бахір, Якубович), а також товариство “Просвітня громада ім. М. Драгоманова” (голова О. Терлецький), які спрямували освітню працю в таборі у відповідне русло²⁰. Діяло також напівмілітарне товариство “Січ”, при якому організовано хор²¹.

23 лютого 1916 р. у Вещлярі відкрито людській, тобто народний, університет, де проводилася основна освітня діяльність у таборі. Початок роботи не давав підстав для оптимізму щодо національно-культурного просвітлення “сірої, як ті російські шинелі маси, без ніякого обличчя, без найменшої національної та громадянської свідомості, з одною фразою в ушах і в душі: «за веру царя і атечество!»”²².

Однак виклади на курсах української літератури і мови, історії та географії України (Б. Лепкий, П. Карманський, М. Кордуба), лекції на спеціальних вічах політологічного та соціологічного спрямування, повідомлення про політичну ситуацію на міжнародній арені (О. Терлецький) зробили свою справу. Долаючи всі труднощі, особливо через брак підручників, вони зуміли до народної школи записати 200 постійних учнів та 100 курсистів, і вже за деякий час серед полонених Вещлярського табору було чути українську мову²³.

Для проведення освітньої діяльності в Раштаті засновано табірну інституцію – Просвітньо-суспільне товариство. Її мета – розвинути національно-культурне життя. До цього велика кількість полонених пов’язувала себе з побутом українського народу в Російській імперії, неприхильно ставилася до просвітньої роботи й української ідеї загалом. Лише невеликий гурток, близько 150 осіб, приєднався до українства²⁴. Тому перед просвітнім відділом стояло нелегке завдання прилучити до українства масу, яка була менш-більш індиферентною і невороже ставилася до української справи.

До читання лекцій, ведення курсів були залучені кращі інтелігентні сили галичан і наддніпрянців, а також полонені. Виклади та курси проводили на історичну тематику: стародавньої історії (О. Безпалко, А. Волосів, Є. Гуцайло, Сугак), історії України різних періодів і всесвітньої (Р. Перфецький, Є. Гуцайло, О. Терлецький, О. Безпалко, А. Миколаєвич, М. Бондаренко, М. Шаповал, П. Чумак, М. Загурський, Я. Волошин); історії української літератури і мови (Р. Смаль-Стоцький, М. Бондаренко, В. Мороз, Б. Лепкий, В. Пачовський, А. Миколаєвич, Сербин, В. Сімович, С. Смаль-Стоцький, Я. Тарасовський); етнографії (З. Кузеля); кооперації (А. Волосів, В. Левицький, Г. Баклинський, В. Падалка (Бахталовський), Т. Пархоменко, Рожко, Соломонів); географії (Левченко, Ігнатенко); історії держави і права (П. Бензя, Беркет, Максимович); аграрне питання (Я. Найко, Засядько, Є. Сергіїв, Левченко, Слюсарчук); історії Церкви і християнської етики (о. П. Катеринюк), а також вели практичні науки з фотографування (Є. Гуцайло), різьбярства й гончарства (М. Парашук), хорового співу й елементарних основ музики (О. Терлецький), малярства (Десятовський і Є. Ведмідь) тощо²⁵.

²⁰ Громадська Думка (Вещляр). – 1917. – 13 грудня; 23 грудня.

²¹ Там само. – 10 березня.

²² *Карманський П.* Шляхом визвольної боротьби (спомини) // *Визвольний шлях.* – Лондон; Київ, 2005. – Кн. 9–10. – С. 95.

²³ Там само. – С. 96.

²⁴ *Терлецький О.* Історія української громади в Раштаті. 1915–1918. – С. 404.

²⁵ Там само. – С. 407–422.

Про величезну роботу СВУ щодо освіти полонених українців Раштатського табору свідчать матеріали О. Терлецького. Так, за його підрахунками, за період із травня 1915 р. по березень 1917 р. тут проведено 1 200 викладів, 1 100 різних засідань і здійснено 45 269 книговидач у бібліотеці²⁶.

Зазначу, що спочатку Раштат був табором соціалістичного спрямування, але завдяки національно-освідомлювальній та культурно-просвітній праці українських інтелектуальних сил він, за висловом О. Терлецького, перетворився “на своєрідну фабрику, в якій перероблювано «малоросів» і «хохлів» на свідомих українців”²⁷.

Поступ від просвітнього руху та розвитку організаційного життя в Раштатському таборі також засвідчують дані О. Терлецького. Так, у період від серпня 1915 р. по лютий 1916 р. приєднаних до українства полонених було близько 1 200 осіб, курсистів – близько 1 000, а людей, об’єднаних в організації, – близько 600. З лютого по грудень 1916 р. українізація полонених набрала ще більшого розмаху і тепер вже було близько 3 000 осіб, приєднаних до українства, близько 1 100 – згуртованих в організаціях і близько 200 курсистів. За час із грудня 1917 р. по березень 1918 р. громада вже мала організаційний центр і, по суті, організаційне життя в таборі було закінчене. Цей період раптово перервала російська революція. Разом із тим закінчилося самостійне життя громади.

Життя в період із березня 1917 р. по березень 1918 р. розвивалося у таборі спочатку під впливом російської, а потім української революції. Цей час тісно пов’язаний з подіями в Наддніпрянщині. Раштатський табір став на правду українським, де національне почуття, за невеликими винятками, охопило 12-тисячну масу полонених. Просвітній рух відійшов на другий план, а передовими стали політичні інтереси у зв’язку з організаційним життям громади. Цей період дав 1 500 осіб, об’єднаних організаціями, і близько 2 500 осіб, які відбули курси або виклади²⁸.

Влітку 1917 р. О. Скоропис-Йолтуховський у листі до О. Терлецького наголошував: “У наших українських таборах, ми вживаючи західноєвропейські норми і формули, дали змогу виявити вільно, по-людському, тисячам наших земляків їх національну українську душу”²⁹.

У той час полонені в таборах працівники СВУ перебували під враженнями від Берестейського мирного договору й закінчення війни. Актуальною стала організація військових формацій для оборони рідного краю.

Так, національно-просвітницька і культурно-освітня діяльність СВУ в роки Першої світової війни серед полонених українців у таборах Австро-Угорщини та Німеччини надзвичайно спричинилася до піднесення їхньої національної свідомості, розвитку ідеї самостійності, що згодом зреалізувалася у державній незалежності й соборності українських земель.

²⁶ Терлецький О. Історія української громади в Раштаті. 1915–1918. – С. 341–342.

²⁷ Там само. – С. 152.

²⁸ Там само. – С. 404–406.

²⁹ Там само. – С. 18.

РОЗДІЛ II. МОДЕЛІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН НА ОСВІТУ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (1919–1945)

Валентина ДОБРОЧИНСЬКА

ЗАПРОВАДЖЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У МІЖВОЄННУ ДОБУ (1921–1939)

У 1918 р. після тривалого періоду бездержавності Польща виборолла право на незалежність і розширила свої територіальні межі за рахунок більшої частини західноукраїнських земель, щодо яких вона висловлювала історичні претензії. Ризький мирний договір від 18 березня 1921 р. підтверджував права поляків на ці землі, чим задовольнив їхні територіальні вимоги. Згідно зі ст. 7 цього документа, Польська держава гарантувала українцям як національній меншині рівність перед законом, вільний розвиток своєї культури та мови, право організувати й утримувати власні школи та створювати товариства¹. А днем раніше, 17 березня, у Польщі прийняли Конституцію, ст. 108 і ст. 109 якої також визнавали за національними меншинами широкі національно-культурні права².

Незважаючи на політичну напругу міжвоєнного періоду ХХ ст., яка постійно відчувалася на західноукраїнських землях, тут інтенсивно розвивалося релігійне, суспільне та культурне життя українців. Поляки прагнули закріпити свою державність і тому, з одного боку, боялися українців, адже вбачали в них загрозу незалежності та територіальної цілісності держави, а з другого – українці боялися не визнавати цієї держави, яка намагалася послабити їхній національний потенціал.

Суспільна свідомість поляків у відродженій Речі Посполитій формувалася під впливом ідеології партії національних демократів (ендеків), яка перебувала при владі, а також переконань про справедливість нових меж кордонів на сході держави. Ендеки трактували націю як політичний та культурно-духовний феномен, тому до складу польської відносили народи, що зазнали впливу Польської держави. Більшість поляків трактували Польщу як “національну державу”, а національні меншини сприймали як неодмінний елемент кожної європейської держави та другорядний чинник державотворення. Щодо ставлення ендеків до національних меншин, зокрема українців, то їхні погляди зводилися до сприйняття їх як таких, що займають нижчу нішу культурного і цивілізаційного поступу й не досягли рівня “політичної нації”, а отже, підлягають процесу асиміляції. Однак згодом вони відчували, що така політика не знаходить прихильності серед українців, а навпаки – спричиняє неприязнь до Польщі³.

¹ *Нагасвський І.* Історія Української держави двадцятого століття. – Київ: Укр. письменник, 1993. – С. 363.

² *Konstytucja 17 marca 1921 r.* – Warszawa, 1921. – S. 59–60.

³ *Зашильняк Л., Крикун М.* Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002. – С. 494–495.

Важливим чинником інтеграції західноукраїнських земель до складу Другої Речі Посполитої стала освітня політика, засадничим імперативом якої було виховання польського громадянина крізь призму поваги до держави, її культури та національних лідерів. І тому не випадково, що на найвищому законодавчому рівні титульна нація прописувала для національних меншин певні юридичні норми культурно-освітнього стратегічного розвитку. Так, ст. 110 і ст. 111 Конституції 1921 р. декларували, що польські громадяни, які належать до національних меншин, мають рівне з іншими право закладати, контролювати та розпоряджатися за власні кошти добродійними, релігійними й громадськими закладами та навчально-освітніми установами, вільно використовувати в них рідну мову й сповідувати свою релігію. Увагу звернено на те, що кожен громадянин має право на навчання, а також на відкриття шкіл, якщо для цього створювалися необхідні умови, прописані в статуті: безпека, вчительська кваліфікація, лояльне ставлення до держави. У головному документі зазначалося, що всі освітні заклади, разом із громадськими та приватними, підлягають державному контролю. Навчання в загальноосвітніх школах було обов'язковим для всіх громадян Польщі. Прописувалася норма, що в державних школах і школах органів самоврядування воно має бути безкоштовним⁴.

Галузевими питаннями освіти в Польщі займався Міністерство віросповідань і народної освіти, яке у воєводствах створило шкільні округи (кураторії), поділені на шкільні повітові інспекторати. Освітня влада другої інстанції мала низку повноважень: адміністративний контроль над шкільництвом; складання й надання міністерству проекту бюджету для шкільного округу; затвердження на посади директорів приватних шкіл, загальноосвітніх середніх шкіл і вчительських семінарій; призначення на посади шкільних інспекторів (візитаторів) повітових округів тощо. Кураторіум шкільного округу поділявся на чотири відділи: загальний, початкового, середнього та фахового шкільництва. У складі кожного з них були інспектори, які здійснювали територіальний контроль над школами й відповідали за стан навчально-виховного процесу в цих осередках⁵.

Організаційні засади шкільництва для національних меншин на період міжвоєнного двадцятиріччя були визначені в законі, який прийняв польський Сейм 31 липня 1924 р., більш відомий як “закон Грабського” (автор проекту – Станіслав Грабський, міністр віросповідань і народної освіти, старший брат прем'єр-міністра Владислава Грабського). Уряд проігнорував протести українських парламентарів щодо положень польської освітньої політики, які в подальшому провокували швидкий занепад одномовних українських шкіл і стрімке зростання двомовних польсько-українських навчальних закладів⁶.

Відповідно до закону запроваджувався єдиний шкільний устрій у межах усієї Польщі. Законодавчі ініціативи щодо врегулювання питань шкільництва були прерогативою Сейму та Сенату, за винятком справ, переданих державним законом до компетенції органів самоврядування.

⁴ Konstytucja 17 marca 1921 r. – S. 60–62.

⁵ Podział państwa na okręgi szkolne // Ustawodawstwo szkolne i prawo nauczycielskie. – Lwów; Warszawa; Poznań: Samorząd szkolny, 1933. – S. 8–9, 16.

⁶ *Маточій П.-П.* Україна: історія її земель та народів / [пер. з англ.: Е. Гийдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорук]. – Ужгород: В-во В. Падяка, 2012. – С. 583.

Приватні школи з рідною мовою викладання для дітей української [у законі написано “русинської” – В. Д.], білоруської, литовської національностей, як і для інших непольських народностей, у Другій Речі Посполитій могли закладатися на тих самих умовах, що й приватні школи з польською мовою викладання. Закон зобов’язував на території нових воєводських адміністративно-територіальних утворень дотримуватися всіх нововведень в організації державного шкільництва. Поляки вважали, що засадничий тип державної школи на цих землях задля дружнього співжиття населення – це спільна школа, яка має підготувати “добрих громадян” Польської держави незалежно від національності. Школа ставала важливим інструментом виховання громадян Польщі⁷.

Запроваджувалися три типи шкіл за мовою викладання навчальних предметів: польськомовні з українською як предметом, двомовні (утраквістичні) та суто польськомовні. “Закон Грабського” передбачав проведення шкільних плебісцитів, які визначали мову навчання шкіл. Згідно з цим документом, державні школи ставали двомовними (утраквістичними), а згодом навчальні предмети переходили на польську мову викладання. На думку С. Грабського, ці зміни сприяли подоланню польсько-українського протистояння. Цей шкільний закон не задовольняв очікувань українців, адже основний акцент було зроблено на вихованні молоді в дусі поваги до польської спадщини. Пізніше до нього внесено поправку, яка вказувала на “демократичні” засади. Якщо у гмінах проживало понад 25 % українського, білоруського або литовського населення, то на вимогу батьків 40 дітей навчання у школах мало проводитися рідною мовою. Однак, якщо батьки 20 дітей виявляли бажання організувати навчання польською мовою, то незалежно від кількості дітей національної меншини школа переходила на двомовне навчання⁸.

Згідно з польською освітньою моделлю запроваджувався багатоступеневий поділ на установи: 1) дошкільного виховання; 2) обов’язкової початкової освіти та виховання; 3) середньої і фахової; 4) вищої й академічної. Основою польського шкільництва було обов’язкове навчання в семирічній школі. Відповідно до положення закону шкільним вважався вік від 7 до 13 років. Середня освіта мала два відділи: “нижчий” і “вищий”. Так, на “нижчому” (три роки) молодь готували до вступу у спеціальні або фахові школи й забезпечували необхідними знаннями для навчання на “вищому” відділі (два роки), який давав належний рівень знань для вступу до вищих навчальних закладів. Організація “вищого” відділу в середньому шкільництві передбачала, що молодь у подальшому визначиться з вибором технічної, фахової або академічної освіти. Для цього при складанні навчальних програм пропонували спеціалізацію із предметів гуманітарного, природничо-математичного циклу або окремо підбір класичних предметів⁹.

Освітній закон чітко регламентував навчально-виховний процес. Зокрема, в початкових 1-, 2-, 3-класних школах, як і в приватних із непольською мовою викладання, вводився обов’язковий предмет – польська мова. У початкових 4-, 5-,

⁷ Ustawa z dnia 31 lipca 1924 zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa (szkoły dwujęzyczne) // Ustawodawstwo szkolne i prawo nauczycielskie. – Lwów; Warszawa; Poznań: Samorząd szkolny, 1933. – S. 94–95.

⁸ Ibidem. – S. 95–96.

⁹ Сахно В. Новий устрій шкільництва у Польщі // Українська нива (Луцьк). – 1927. – 15 жовтня. – С. 2.

6- та 7-класних приватних і державних школах із непольською мовою викладання обов'язково вводилися державна польська мова, історія Польщі і “наука про сучасну Польщу”. Два останні предмети викладали польською мовою. Цей обсяг знань мав бути достатнім для переходу учнів у середні загальноосвітні школи з польською мовою викладання та двомовні¹⁰.

Політика Польщі зводилася до того, що кожен її мешканець повинен був знати державну мову. Вилученням із вжитку назви “українець” поляки вдавалися до цілеспрямованої асиміляції в освітній справі. Не дивно, що у ст. 7 закону зазначалося, що в приватних і державних середніх загальноосвітніх школах із непольською мовою викладання обов'язковими предметами для викладання польською ставали польська література, історія і географія, а також наука про сучасну Польщу¹¹.

Після травневого державного перевороту 1926 р. до влади прийшов Ю. Пілсудський. Українці сподівалися, що тотальний колонізаційний процес ендеків буде призупинено. Проте їх очікування виявилися марними. У листопаді 1926 р. із Міністерства віросповідань і народної освіти надійшло розпорядження кураторам шкільних округів про впровадження освітньої політики, яка ґрунтувалася на вихованні молоді на державницьких засадах: “...ґрунтовне знайомство з польською мовою, з даними історії, географії, письменства, устрою – мають бути дитині подані в найвласливіший спосіб. Одначе належить дбати і про те, щоб навчання відбувалося в прихильному настрої для Польщі та її державності”¹².

Новий закон про устрій шкільництва ухвалено 11 березня 1932 р. й затверджено міністром Янушем Єнджеєвичем. У законі запропоновано модернізувати шкільництво задля полегшення організації навчання й виховання свідомих громадян Польщі, а також усебічного гармонійного розвитку релігійних, моральних, розумових і фізичних якостей школярів, які би знадобилися їм у подальшому житті в процесі одержання наукового й професійного вишколу. Отже, нововведення були покликані забезпечити нерозривний зв'язок теоретичних знань і навиків та орієнтували молодь зі шкільної лави до вибору подальшого професійного середовища.

У новому законі були прописані основні положення шкільного устрою, згідно з яким школи ділилися за формою власності: державні (утримувалися державним коштом), громадські (публічні) (фінансувалися частково з державного бюджету та бюджету органів територіального самоврядування) і приватні. Зasadничою базою польського шкільництва й надалі залишалася семирічна школа із трьома ступенями. Шкільна програма першого реалізовувала лише елементарний обсяг загальної освітньої. Другий був більш розширеним і поглибленим, а третій мав підготувати молодь до суспільного життя, враховуючи господарські потреби¹³. Школа першого ступеня мала чотири класи, другого – п'ятий та шостий роки навчання, а третій – це загальна програма, розрахована на сім років. Учні, які закінчили навчання у школі першого, другого чи третього ступеня, отримували відповідні свідоцтва. До-

¹⁰ Ustawa z dnia 31 lipca 1924 zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa... – S. 96–97.

¹¹ Ibidem. – S. 105.

¹² Нова освітня політика // Дзвін (Рівне). – 1926. – 5 грудня.

¹³ Ustawa o ustroju szkolnictwa z dnia 11 marca 1932 // Ustawodawstwo szkolne i prawo nauczycielskie. – Lwów; Warszawa; Poznań: Samorząd szkolny, 1933. – S. 112–113, 118.

кумент про закінчення шостого класу школи третього ступеня надавав можливість навчатися в гімназії¹⁴.

Середнє загальноосвітнє шкільництво сприяло подальшому культурному розвитку учнівської молоді та підготовці до суспільного життя, а також до студіювання у вищій школі. Навчання в загальноосвітній середній школі тривало шість років і складалося із двох щаблів: чотирирічної гімназії та дворічного ліцею. Гімназія опиралася на другий ступінь шкільної програми й передбачала загальний практичний вишкіл. Програма ж ліцею враховувала програму гімназії й охоплювала обсяг науково-теоретичних знань, необхідних для навчання у вищій школі. До 1-го класу гімназії приймали кандидатів не молодше 12 років, а до ліцею – 16¹⁵.

Цікаво, що освітні новації закону 1932 р. відобразилися в новій польській Конституції від 23 квітня 1935 р. У ст. 117 було детально обґрунтовано засади шкільництва, які здебільша повторювали виклад положень освітнього закону. Наголос зроблено на тому, що навчання в загальноосвітній школі тривало сім років і було обов'язковим для дітей шкільного віку. Окремий блок присвячено середній загальній освіті – гімназіям, які поділялися на чоловічі, жіночі та змішані (коєдукаційні). Той, хто вступав до 1-го класу чотирирічної гімназії, складав екзамен із польської мови, географії і комплексний – з арифметики та геометрії. У програмі навчання затвердили обов'язкові шкільні предмети: релігію, польську, латинську та дві сучасні іноземні мови, історію, географію, математику, практичні й тренувальні заняття і надобов'язкові (факультативні): другу мову (сучасну мову однієї із сусідніх держав), малювання та співі¹⁶.

У Польщі функціонували й приватні школи, що їх могли відкривати громадяни польської національності. В окремих випадках і лише з дозволу міністра віросповідань та народної освіти – й громадяни непольської національності. Для цього потрібно було виконати низку умов: надати шкільний статут, програму навчання й виховання, вказати способи фінансування та утримання навчального закладу, письмове клопотання представників від органів державної влади про прихильне ставлення фундатора навчального закладу до польської державності¹⁷.

Отже, упродовж міжвоєнного періоду ХХ ст. західноукраїнське шкільництво розвивалося відповідно до польської освітньої моделі, основним стрижнем якої стало обов'язкове здобуття молоддю шкільного віку початкової освіти й виховання громадянина Другої Речі Посполитої. Українське населення на власній етнічній території в політичному вимірі одержало статус національної меншини, для якої польське законодавство гарантувало широкі демократичні права в культурно-освітній царині. Проте вони були радше декларативними, позаяк із перших днів нова влада продемонструвала зневагу до назви “українець”, вилучивши її з ужитку й запровадивши натомість термін “русин”. У шкільництві все більшого поширення набувало двомовне навчання, що сприяло витісненню української ідентичності з

¹⁴ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 23 kwietnia 1935 r. – Lwów; Warszawa, 1935. – S. 166–169.

¹⁵ Ustawa o ustroju szkolnictwa z dnia 11 marca 1932. – S. 119.

¹⁶ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 23 kwietnia 1935 r. – S. 166–169.

¹⁷ Ustawa o prywatnych szkołach oraz zakładach naukowych i wychowawczych z dnia 11 marca 1932 // Ustawodawstwo szkolne i prawo nauczycielskie. – Lwów; Warszawa; Poznań: Samorząd szkolny, 1933. – S. 136.

навчально-виховного процесу та прищепленню почуття меншовартості українській спільноті. Польські урядовці, усвідомлюючи небезпеку “українського чинника”, прагнули асимілювати молоде покоління через систему освіти, яка виховувала польського громадянина в дусі поваги до польської державності й історичної спадщини.

Олександр ТУРЧАК

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ У ПОЛЬЩІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1920-х – 1930-х РОКАХ

Національно-державна політика Другої Речі Посполитої формувалася у складних суспільно-політичних умовах, визначалася не лише внутрішніми, а й загальноєвропейськими обставинами, які обумовлювали майбутні перспективи Польщі, її кордони та місце національних меншин у новоутвореній державі. До того ж суспільно-політична ситуація у країні характеризувалася постійною нестабільністю та частими змінами урядових кабінетів, які відбувалися до травневого перевороту 1926 р.¹

Видиму лібералізацію польської політики в українському питанні засвідчує проект культурної автономії українців, який запропонував П. Дунін-Борковський, діяльність відділу національностей під егідою міністра внутрішніх справ К. Млодзяновського, заява міністра освіти А. Суйковського про намір “зрушити з місця” справу українського університету тощо. Однак все це так і залишилося нереалізованим. К. Млодзяновський та А. Суйковський за ліберальні висловлювання були звільнені з посад².

Проблематику шкільництва меншин було піднято в декреті (1919), який зобов’язував до здійснення навчання на рівні загальної школи. Фактично головний зміст цього документа був представлений у законі від 1924 р. (“Lex Grabski” – законі Грабського)³, який на весь міжвоєнний період регламентував організацію

¹ Уряд Єджея Морачевського (18 листопада 1918 р. – 16 січня 1919 р.); Ігнація Падеревського (18 січня 1919 р. – 27 листопада 1919 р.); Леопольда Скульського (13 грудня 1919 р. – 9 червня 1920 р.); Вінцента Вітоса (10 червня 1920 р. – 23 червня 1920 р.); Владислава Грабського (27 червня 1920 р. – 24 липня 1920 р.); Вінцента Вітоса (другий уряд, 24 липня 1920 р. – 13 вересня 1921 р.); Антоні Поніковського (двічі, 19 вересня 1921 р. – 5 березня 1922 р.; 10 березня 1922 р. – 6 червня 1922 р.); Войцеха Корфанти (14 липня 1922 р. – 31 липня 1922 р.); Юліана Новака (31 липня 1922 р. – 14 грудня 1922 р.); Владислава Сікорського (16 грудня 1922 р. – 26 травня 1923 р.); Вінцента Вітоса (третій уряд, 28 травня 1923 р. – 4 грудня 1923 р.); Владислава Грабського (другий уряд, 19 грудня 1923 р. – 14 листопада 1925 р.); Александра Скинського (20 листопада 1925 р. – 5 травня 1926 р.); Вінцента Вітоса (четвертий уряд, 10 травня 1926 р. – 14 травня 1926 р.).

² *Кугутяк М.* Українсько-польські стосунки 20–30-х років: від конфронтації до “нормалізації” // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Івано-Франківськ, 21–22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 22.

³ Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa // D U R P. – Nr. 79. – Poz. 766.

шкільництва литовської, української та білоруської меншин⁴. Українські політичні сили виступали проти нього⁵.

Польська влада намагалася ліквідувати україномовні школи, замінюючи їх утравкістичними, а в місцях компактного проживання польського населення – створювати лише польські школи. Особливо складною була ситуація з українською освітою середньої ланки – гімназіями та вчительськими семінаріями, яку спричинило слабе державне фінансування. Щорічні плебісцити, на котрих батьки певного шкільного округу висловлювалися щодо мовних питань, призводили до суперечок з адміністрацією, загострювали взаємини українців із поляками.

У другій половині 1920-х років більшу частину українських шкіл перетворено на утравкістичні, а з початком 1930-х головним завданням нової системи освіти, де головну роль відігравали вчителі-поляки, стає виховання української молоді в дусі польського “патріотизму”. Постійно зростає кількість польських шкіл у східних воєводствах. Якщо в 1911–1912 рр. у Галичині діяло 2 420 українських початкових шкіл, а польських – 1 590, то за 10 років кількість українських становила 2 427, тобто збільшується на 7, а польських – 2 247, тобто зросла на 1 257. Це була перша фаза розбудови польського шкільництва за рахунок українського⁶.

Шкільна реформа від 31 липня 1924 р. і наступні урядові розпорядження завдали відчутного удару по середньому українському шкільництву. Постійного тиску з боку польської влади зазнавало “Українське педагогічне товариство”. У 1920 р. воно відновило діяльність, а в 1926 р. прийняло назву “Рідна школа”, опікуючись організацією приватних закладів освіти.

“Закон Грабського” і пов’язані з ним заходи уряду (шкільні плебісцити, переслідування вчителів) спричиняли значне погіршення українсько-польських відносин. Це відзначали не лише українці, а й представники влади. Так, у листі до міністра освіти керівник кураторії наголошував, що “постійне перебування в атмосфері мовної боротьби матиме негативний моральний вплив на учнів, не сприятиме громадському вихованню”⁷.

Законопроект міністра освіти С. Грабського допускав вживання української мови у шкільництві п’яти воєводств: Львівського, Тернопільського, Станіславського, Волинського, Поліського. Тобто Холмщина, Підляшшя і частина Лемківщини не потрапляли у сферу його юрисдикції.

Питання “утравкізації” шкільної освіти піднімали також на засіданнях Сейму. Національні партії, а також деякі соціалісти з Польської соціалістичної партії “Визволення” намагалися призупинити процес “утравкізації” школи. У ході дискусій

⁴ *Papierzyńska-Turek M.* Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej. 1922–1926. – Kraków: W-wo literackie, 1979. – S. 128; *Zieliński H.* Historia polski. 1914–1939. – Wrocław, 1982. – S. 166; *Torzecki R.* Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. – Kraków, 1989. – S. 96.

⁵ *Browarek T., Chałupczak H.* Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995. – Lublin, 1998. – С. 267.

⁶ *Грицюк Ф.* Політика польської влади щодо українського шкільництва в міжвоєнний період // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Івано-Франківськ, 21–22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 204.

⁷ Державний архів Івано-Франківської області. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 369. – Арк. 113.

виникло питання скасування “закону Грабського” від 1924 р.⁸. Однак воно так і не було вирішене до кінця існування Другої Речі Посполитої.

У 1924 р. загострилося питання, пов’язане з українським університетом. Польські політики по-різному підходили до цієї проблеми. Якщо ендеки і нацдеки протиставляли реалізації обіцянки чи пропонували відкрити університет у Варшаві, Кракові, Познані або Галичі, на що українська сторона не могла погодитися, то консерватори рекомендували досягти порозуміння про перенесення Вільного українського університету з Праги до Польщі.

Різкими випадками ендеки відреагували на заяву міністра закордонних справ А. Скішинського в Лізі Націй про намір польського уряду заснувати тимчасовий український університет у Кракові з можливим перенесенням у перспективі до Львова. Однак це питання так і не було вирішене до кінця існування Другої Речі Посполитої.

Інкорпоративна концепція польських національних демократів (ендеків) “Польща для поляків” стала основою державної програми в українському питанні аж до 1926 р. Згідно з цією програмою, українське населення уряд розглядав як потенційний об’єкт асиміляції через зміни національної структури Східної Галичини і Західної Волині, а також відповідно спрямованої мовної та освітньої політики. Ця програма ґрунтувалася на помилкових уявленнях про месіанську роль і силу польської культури, а також на переконанні слабкості національно-визвольного руху. Конкретним виявом такої політики, вважає дослідник М. Кугутяк, була масова ліквідація українства: військово-польові суди розстрілювали без суду та слідства; передовсім знищували свідомих представників української інтелігенції, зокрема греко-католицьке духовенство, вчителів, студентів, патріотично налаштованих селян – усіх потенційних носіїв українства. Так було розстріляно десятки українських священиків, серед них композитора о. Остапа Нижанківського, о. Захарія Підляшецького, а також отців Лопатинського, Заторського, Галібея, Сухаревського й ін.⁹ У межах “інкорпоративної політики” Польська держава не створила умов для вирішення українського питання.

Після травневого перевороту 1926 р. і приходу до влади прихильників Ю. Пілсудського правлячі кола Польщі вдалися в українському питанні до тактики маневрування та більш гнучких засобів інкорпорації. Окремі представники урядових політичних партій розуміли згубність безоглядної політики національної асиміляції українців, яку проводили ендеки, а тому оголосили про нову політику в національному питанні.

Програма пілсудчиків мала на меті замінити скомпрометовану ендецьку політику примусової денационалізації українського населення федералістською (прометеїстською)* програмою державної асиміляції, яка відрізняється від першої

⁸ *Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej. 1922–1926.* – S. 261.

⁹ *Кугутяк М. Українсько-польські стосунки 20–30-х років...* – С. 18.

* Специфіку польської східної політики визначали насамперед історичні традиції та геополітичні інтереси Польщі в регіоні Центрально-Східної Європи. Концепція прометеїзму хоча й залишилася нереалізованою, проте відіграла помітну роль у політиці значної частини польської правлячої еліти в період між двома світовими війнами. У плани прометеїстів входило утворення незалежної України над Дніпром і приєднання західноукраїнських земель до Польщі. Ідея прометеїзму, проголошена прихильниками політичної лінії Ю. Пілсудського, поступово обростаючи новими концепціями, перетворювалася на ідеологію, що передбачала її реалізацію

лише методами (мета залишилася тою самою) і мала посягти ілюзії про рівність націй і ліквідацію національного гніту. На думку пілсудчиків, це забезпечило б лояльне ставлення українців до Польської держави, сприяло би відверненню їх від боротьби за національне визволення¹⁰.

Суспільно-політичні зміни, які намітилися в Польщі після травневого перевороту 1926 р., ознаменувалися встановленням диктатури військових зі середовища Ю. Пілсудського, що прагнули централізувати управління в державі, опираючись на військову силу.

Польща стала президентсько-автократичною державою (політичний табір, у руках якого зосереджувалася влада, називався “санацією”). У польському суспільстві накопичилося незадоволення попереднім парламентарним безладдям. Нова влада прагнула зміцнення авторитаризму компенсувати слабкість державності, що зумовлювалося, в основному, міжнаціональною ворожнечею на початку 1926 р.

Українська спільнота в Польщі сподівалася на зміну ситуації в державі, пов'язуючи вирішення своїх проблем з особою Ю. Пілсудського, його ставленням у минулому до Української Народної Республіки (УНР) і союзу із С. Петлюрою. Маршал, однак, не мав чіткої програми щодо українського питання в Польщі.

Юзеф Пілсудський вважав, що польська політика відносно українців, як і національних меншин у державі загалом, має виходити передовсім із польського інтересу, а для його реалізації треба забезпечити домінуючу роль польській мові в освіті й адміністрації, а також зміцнити польський елемент у стратегічних регіонах.

Загальною ознакою урядів, які діяли після травневого перевороту 1926 р., було нарікання на концепцію асиміляції українців, що передбачала їх денационалізацію і була постійно підтримувана в таборі національних демократів. Замість концепції національної асиміляції було запропоновано програму державної асиміляції, що передбачала надання українцям умов для їх національного й культурного розвитку.

Як зазначав свого часу польський дослідник Ришард Тожецький, упродовж 1926 р. була вироблена програма з українського питання, яка стала актуальною для всіх санаційних урядів до 1935 р.*. Табір Пілсудського прагнув полагодити суперечливі справи. Така політика створювала відповідну дистанцію щодо українських середовищ, які хотіли радикальних дій на користь покращення їхньої ситуації і чинили опір польським націоналістичним середовищам, котрі заперечували будь-які поступки національним меншинам. Звільнення людей, відповідальних

у внутрішній і зовнішній політиці держави. Див.: *Комар В.* Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.). – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. – С. 5.

¹⁰ *Кугутяк М.* Українсько-польські стосунки 20–30-х років... – С. 21–22.

* Урядові кабінети з 1926 р.: Казимир Бартель (тричі, 15 травня 1926 р. – 4 червня 1926 р., 8 червня 1926 р. – 24 вересня 1926 р., 27 вересня 1926 р. – 30 вересня 1926 р.); Юзеф Пілсудський (2 жовтня 1926 р. – 27 червня 1928 р.); Казимир Бартель (четвертий уряд, 27 червня 1928 р. – 13 квітня 1929 р.); Казимир Світальський (14 квітня 1929 р. – 7 грудня 1929 р.); Казимир Бартель (п'ятий уряд, 29 грудня 1929 р. – 15 березня 1930 р.); Валері Славек (29 березня 1930 р. – 23 серпня 1930 р.); Юзеф Пілсудський (другий уряд, 25 серпня 1930 р. – 4 грудня 1930 р.); Валері Славек (другий уряд, 4 грудня 1930 р. – 26 травня 1931 р.); Александр Пристор (27 травня 1931 р. – 9 травня 1933 р.); Януш Єджесевич (10 травня 1933 р. – 13 травня 1934 р.); Леон Козловський (15 травня 1934 р. – 28 березня 1935 р.); Валері Славек (третій уряд, 28 березня 1935 р. – 12 жовтня 1935 р.).

за попередню політику, нерідко пов'язаних з ендецією, провокувало внутрішню опозицію щодо дій польських урядів¹¹.

Зміни польської урядової політики на східних землях почалися з призначенням у червні 1928 р. на посаду волинського воєводи Г. Юзевського. Він виклав, за погодженням з Ю. Пілсудським, “волинську програму”. Зважаючи на домінування в регіоні українців, Г. Юзевський проводив державну асиміляцію методом органічного поєднання з Річчю Посполитою, через взаємне проникнення обох культур. В економічній сфері програма передбачала привілейоване інвестування місцевих господарських організацій із пропольською орієнтацією; у релігійній сфері необхідно було нейтралізувати російські впливи у Православній Церкві; до складу адміністрації могли входити лояльні до польської влади українці¹². План державної асиміляції передбачав цілковитий відрив регіону від Галичини. На Волині масово закривали філії “Просвіти”, а з 1930-х років процес нищення цієї культурно-просвітницької організації закінчився повністю. Було припинено діяльність українських кооперативів, підпорядкованих Ревізійному союзу українських кооперативів (РСУК) у Львові. Репресії стосувалися діячів українських політичних структур, опозиційно налаштованих до влади.

У волинських тезах Г. Юзевський накреслив програму ставлення до українців на території ввіреного йому воєводства, яку реалізовував до 1938 р. Він був прихильником мінімального тиску польської адміністрації на місцеве українське населення, вважав, що будь-яку антидержавну діяльність необхідно рішуче поборювати, а місцевих поляків закликав до порозуміння з українцями на локальному рівні.

Головним ворогом співпраці волинських українців із поляками Г. Юзевський розглядав національні впливи з теренів Східної Галичини. Тому різними засобами намагався загальмувати галицький український національний вплив на Волинь*. Для ізоляції регіону всіляко підтримували існування т. зв. “сокальського кордону”, який відділяв Галичину і Волинь вздовж колишнього австрійсько-російського кордону¹³.

Дії воєводи гостро розкритикували представники ендеції і галицькі польські політичні лідери, однак ті послабили певні радикальні впливи у регіоні. Визначальною була позиція воєводи щодо створення осадництва як соціальної групи, яка мала стати його опорою на Волині. У Г. Юзевського було й інше завдання: через створення групи осадництва, його значний вплив на місцеве українське населення творити умови до державної асиміляції українців. Однак у середовищі місцевого населення це спричинило ріст національної свідомості, національного руху, який все більше відділяв Волинь від громадянських ідеалів Польської держави¹⁴.

Після смерті Ю. Пілсудського позиції Г. Юзевського на Волині почали слабнути.

¹¹ *Torzecki R.* Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. – Kraków, 1989. – S. 156.

¹² *Кучерена М., Цецик Я.* Українські національні партії на Волині (1921–1939 роки): монографія: у 2-х ч. – Луцьк, 2011. – Ч. 1. – С. 107–108.

* Польська влада намагалася знищити український національно-культурний рух у районах, близьких до Волині // Див.: *Кондратюк В. Я. Крукевич Г. С.* Нариси історії сокальської філії товариства “Просвіти” (1898–1939 рр.). – Львів: Компакт-ЛВ, 2009. – 116 с.

¹³ *Torzecki R.* Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. – S. 157–159.

¹⁴ *Olszański T. A.* Historia Ukrainy XX wieku. – Warszawa, 1993. – S. 146.

Намагання “санаційних” політиків вирішувати українську проблему та волинський експеримент Г. Юзевського зовсім не означали, що в державі розпочалися кардинальні зміни в національній площині – далі характерною була концепція польських національних демократів (ендеків) “Польща для поляків”. Ігноруючи міжнародну договірно-правову базу, польська влада спрямувала свої зусилля на знищення ознак національної суверенності українців Галичини і Волині, ліквідацію громадських і культурних інституцій, перетворення українських земель в інтегральну частину Польської держави. Продовжувала діяти постанова, яку ввела 26 травня 1923 р. Рада міністрів Польщі, що забороняла використовувати назви “Східна Галичина”, “Західна Україна” та зобов’язувала надалі офіційно йменувати західноукраїнські землі тільки “східними воєводствами”¹⁵.

У кінці 1929 р. загострилася суспільно-економічна ситуація у Польщі, яку спричинила світова економічна криза. На її фоні нестабільним було і політичне становище в державі, спричинене протистоянням табору пілсудчиків із представниками Центроліви. Складними залишилися і українсько-польські відносини. Політика офіційної Варшави радикалізувала західноукраїнську суспільність, передовсім, молодь.

Радикалізація українського руху в 1930-х роках була наслідком усе більшого відходу польського режиму від демократії, наростання судової і поліцейської сваволі. Терор Української військової організації – Організації українських націоналістів (УВО–ОУН) був спрямований не тільки проти зовнішнього, а й внутрішнього ворога, насамперед тих, хто виступав за нормалізацію відносин із польським урядом. Загострення українського питання в Польській державі призвело до початку протестної кампанії.

Пацифікація супроводжувалася репресивними акціями, що стосувалися навіть легальних українських організацій, під час яких було закрито декілька суспільно-культурних інституцій, розпущено спортивні товариства. Такі ж дії велися і щодо українського підприємництва. У Тернополі навіть закрили чоловічу гімназію¹⁶. Розпочалися арешти головних представників української політичної сцени на чолі з керівником Українського національно-демократичного об’єднання (УНДО) Дмитром Левицьким.

На цей час припадають дві спроби польсько-українського порозуміння, зініційовані українською стороною. Одна з них – візит митрополита Андрея (Шептицького) до Варшави (за згодою українських політичних чинників) із метою припинення “пацифікації”. Однак польський уряд не скористався цією нагодою для нормалізації польсько-українських стосунків. Клопотання Шептицького не дали результатів. Другу спробу порозуміння ініціювала Українська Парламентська Репрезентація (УПР). Проте переговори між представниками президії УПР, президії польського клубу “Безпартійного блоку співпраці з урядом” (ББ) наштовхувалися на польські вимоги від 25 лютого 1931 р., суть яких полягала у прийнятті українцями заяви лояльності до Польщі, відкликання з Женеви скарги щодо пацифікації. Лише

¹⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 711 (Польське історичне товариство у м. Львові 1887–1940 рр.). – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 1.

¹⁶ Польський дослідник А. Бохеньський стверджує, що закриття українських установ було безпідставним і що влада не поспішала змінити своє рішення. Див.: *Bocheński A., Łoś S., Bączkowski W. Problem polsko-ukraiński w ziemi czerwieńskiej.* – Warszawa, 1938. – S. 151.

після цього поляки погодилися розглянути українські вимоги. І на цей раз із вини польських властей спроба порозуміння закінчилася крахом¹⁷.

У середині 1930-х років відбулися кардинальні зміни в міжнародному житті, особливо на європейській сцені. Це було обумовлено виходом Німеччини з Ліги Націй і, відповідно, вступом у цю структуру СРСР. Польща мусіла демонструвати вирішення національного питання в державі згідно із зобов'язаннями Версальського договору 1919 р. ще й тому, що побоювалася реакції з боку СРСР, який міг втрутитися у внутрішні справи країни, використовуючи німецький досвід.

Суспільно-політичне життя українського населення в Польщі в 1930-х роках визначала т. зв. “нормалізація польсько-українських відносин”, усна угода між польськими урядовими структурами і представниками українських політичних сил (фактично, між пілсудчиками й діячами УНДО) щодо здобуття Галичиною національної автономії. Фактично, переговори з цього питання велися з 1931 р. Дослідник Б. Тищик вважає, що вагомим аргументом для УНДО на користь досягнення певної згоди з поляками стали події у підрадянській Україні, де була згорнута українізація, почалися репресії, Голодомор, здійснювалася жорстка анти-українська політика. Тому українські діячі з УНДО ставили перед собою завдання збереження національного середовища в Польщі, бо про об'єднання з Україною за таких умов не йшлося¹⁸.

Українці прагнули порозуміння з поляками, очікуючи від цього нових можливостей для свого розвитку в Польщі. Їх активність ґрунтувалася також на змінах, що відбувалися у СРСР щодо українців: Голодомор 1932–1933 рр., тотальна русифікаторська політика, нищення національної інтелігенції.

Смерть Ю. Пілсудського й ухвалення нової Конституції відкрили новий етап польсько-українських відносин. Уряд змушений був шукати порозуміння з українцями й іншими меншинами Польської держави, у зв'язку з виборами, які наближалися і могли для нього закінчитися поразкою¹⁹.

Певна частина українського політикуму з недовірою ставилася до політики “нормалізації” з поляками, вважаючи, що з польської сторони це був лише тактичний хід перед парламентськими виборами*.

У нормалізаційній умові травня 1935 р. між урядом і представниками УНДО було висунуто вимогу територіальної автономії з власним сеймом, урядом і армією. Вона передбачала також обмеження надання землі під осадництво й утворення українського університету. Більшість цих пунктів повторювали норми закону про місцеве самоврядування 1922 р. У польських колах це питання жваво дискутували, оскільки окремі “постулати” обмежували суверенність Польщі. Зокрема, скажімо, утворення національної української армії, що на початку обговорення і підписання

¹⁷ Кугутяк М. Українсько-польські стосунки 20–30-х років ... – С. 22–23.

¹⁸ Тищик Б. Й. Польща: історія державності і права (X – початок ХХІ ст.). – Львів: Світ, 2012. – С. 248.

¹⁹ Кучерена М. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919–1939 рр.) // Україна–Польща: важкі питання: матеріали Міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках” (Варшава, 22–24 травня 1997 р.). – Варшава, 1998. – С. 11–28.

* Сумнів посилювало також і те, що аналогічну угоду польські урядовці уклали з білоруськими національними силами.

тракувалося вже як умова, реалізувати яку не вдається. Уряд одразу поставився до цієї вимоги як до компромісу на перехідний і невизначений у часових межах період²⁰.

Польсько-українська угода 1935 р. принесла деяке покращення культурного й економічного становища українців у Польщі, оскільки була укладена з урядовим табором, який на той час мав у руках головні важелі політичного управління країною, однак не була обов'язковою до виконання. Коли навесні 1937 р. змінилося керівництво, а міжнародна ситуація різко загострилася, дані українцям обіцянки забули. Вимога зміцнення оборони країни і консолідації суспільства перед загрозою війни змусили польське керівництво перейти до рішучої асиміляції та полонізації українського населення. Для українських політиків крок “нормалізації” означав дискредитацію ліберально-демократичної ідеології та зростання впливів радикального націоналізму²¹.

Підтвердженням того, що політика “нормалізації” не передбачала покращення становища української освіти, стало проведення шкільного плебісциту 1937 р. Основну увагу польські урядовці зосереджували на Галичині – останній опорі українського шкільництва. На Волині, де проблема полонізації української освіти була вирішена, воєводське управління ставило своїм завданням “ліквідувати підстави проведення плебісциту як регулятора національних відносин у шкільництві та замінити його якоюсь іншою формою”²².

Так, політика польських урядів у 1920-х роках була спрямована на національну асиміляцію українців у Польщі, а цьому процесу сприяли: сфальсифіковані результати перепису населення; введення закону Грабського; мовна політика в державі; обмежені права національних меншин згідно з польськими Конституціями. Мовний шкільний закон Грабського 1924 р. став основою утравізму, що на практиці витіснило українську мову зі школи, відбувалися зловживання і в час проведення “плебісцитів”, коли батьки мали визначитися з мовою навчання для своєї дитини. До того ж влада обмежувала проведення таких “плебісцитів” до одного разу на сім років.

Із другої половини 1920-х років починає реалізовуватися політика “державної асиміляції”, яка передбачала формування надійного громадянина держави іншої національності; на Волині впроваджувалася програма Г. Юзевського, яка мала на меті залучити українців до адміністрації та органів самоврядування регіону. Програма “нормалізації” польсько-українських відносин 1935 р. стала передвибірчим заходом польської влади; польські урядові чинники цілком ігнорували українські національно-культурні проекти та вимоги. У другій половині 1930-х років у зв'язку з політичною ситуацією у Європі в Польщі змінюються адміністративні органи й інституції за рахунок розширення участі в них військових.

²⁰ *Serczyk W. A. Historia Ukrainy.* – Wrocław, 2001. – S. 328.

²¹ *Зашикільняк Л.* Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі: сподівання і реалії // *Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1920–1939): матеріали Міжнародної наукової конференції (Дрогобич, 8–9 жовтня 2004 р.).* – Дрогобич: Коло, 2005. – С. 160.

²² *Державний архів Волинської області.* – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 4832. – Арк. 18 зв.

Оксана РУДА

ЄВРЕЙСЬКЕ ПОЧАТКОВЕ ШКІЛЬНИЦТВО МІЖВОЄННОЇ ГАЛИЧИНИ ТА ПІДРАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Пошанування освіченості як однієї з визначальних складових системи єврейських культурних цінностей зумовило те, що потреба в освіті стала однією з найважливіших у житті кожного єврея. Для цього народу притаманним було фанатичне пошанування інтелекту і переконання, що в якій би нужді батьки не опинилися, а дітей треба обов'язково вивчити¹. У цьому контексті розвиток єврейського шкільництва в міжвоєнні роки на українських теренах, як у Галичині, яка входила до складу Другої Речі Посполитої, так і в УРСР, викликає значне зацікавлення у дослідників. Цей інтерес пов'язаний з-поміж іншого з тим, що місцеве єврейське населення, попри те, що для нього традиційно було властиве культове ставлення до освіти мовами ідиш чи іврит, упродовж ХХ ст. через асиміляційні процеси майже повністю полонізувалося, русифікувалося чи українізувалося.

Як у міжвоєнній Польщі, так і в підрадянській Україні, євреї були другою за чисельністю національною меншиною. Відповідно до перепису населення 1921 р.² у Другій Речі Посполитій проживало 10,8 % євреїв (2 845 400 осіб), а 1931 р. – 9,8 % (3 113 933) усього населення держави³. Загалом Польща була третьою після США та СРСР державою за часткою єврейського населення. Більшість євреїв заселяли центральні та південні воєводства, а кожен четвертий проживав у Галичині, менше – у східних і незначний відсоток – у західних воєводствах. У 20-х

¹ Кержнер А. Традиції та побут євреїв України // Нариси з історії та культури євреїв України. – 3-є вид. / [за ред. Л. Фінберг, В. Любченко]. – Київ: Дух і літера, 2005. – С. 296; *Наконеchnий Є.* Украдене ім'я: чому русини стали українцями. – 3-є вид. доп. і випр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://exlibris.org.ua/nakonechny/r24.html> (дата звернення: 15.12.2017)

² Результати переписів населення Польщі 1921 і 1931 рр. не можна вважати достовірними з декількох причин: перепис 1921 р. не охопив усі терени, що ввійшли до складу держави, зокрема Віленську землю; на час перепису не закінчилося переміщення населення у східних і західних воєводствах унаслідок військових дій; українці бойкотували перепис 1921 р.; у 1931 р. при опитуванні не ставили запитання про національність, а лише про мову; польська влада намагалася свідомо применшити відсоток етнічних груп, зокрема українців і білорусів, щоб переконати світову громадськість у переважанні поляків. Детальніше про це див.: *Макарчук С. А.* Населення Західної України за переписом 1931 року // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1993. – Вип. 29: Дослідження з історії України. – С. 55; *Chalupczak H., Browarek T.* Mniejszości narodowe w Polsce: 1918–1995. – Lublin: W-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1998. – S. 20.

³ *Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej.* – Warszawa: Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, 1927. – R. 5. – S. 52; *Mały Rocznik Statystyczny.* – Warszawa: Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, 1939. – S. 26.

роках ХХ ст. у Львівському воєводстві мешкало близько 11,5 % осіб юдейського віросповідання від усього населення, 7 % з яких визнавали свою належність до єврейської національності, у Станіславському – близько 10,6 % та 6,8 %, Тернопільському – близько 9,5 % та 4,9 % відповідно. Ці дані продемонстрували, що належність до юдейського віросповідання визнали більше осіб, ніж до єврейської національності⁴. За результатами перепису 1931 р. у трьох галицьких воєводствах проживало 411 тис. євреїв, натомість за даними українського дослідника В. Кубійовича у Східній Галичині їх було 556 тис.⁵. У міжвоєнні роки галицькі євреї жили переважно в містах і містечках краю. Наприклад, на 1931 р. вони склали близько 33,2 % (257,8 тис. осіб) населення міст Львівського воєводства, близько 34,8 % (102,8 тис.) – Станіславського, понад 34,7 % (94,2 тис.) – Тернопільського⁶.

Не маючи конкретного плану вирішення єврейського національного питання, влада міжвоєнної Польщі взяла курс на підтримку тих єврейських ортодоксальних і сіоністських організацій, які виявляли лояльність до держави, а також максимально заохочувала еміграцію євреїв (натомість поляки могли емігрувати лише за гострої необхідності і під контролем влади⁷), протегуючи діяльність сіоністських еміграційних товариств і розгорнувши широку пропаганду. Економічна криза кінця 20-х років значно загострила польсько-єврейські відносини та зумовила зростання у 30-х роках підтримуваних ендеками антисемітських настроїв, які виявилися як у бойкотуванні єврейських магазинів, поширенні антиєврейських агіток, так і в побитті населення. Зі середини 30-х років державна політика щодо євреїв стала відверто наступальною⁸. Радикально впливаючи на зменшення чисельності цієї нацменшини в Польщі, гальмуючи рееміграцію, спричинену світовою економічною кризою, уряди намагалися не лише усунути її із провідних ролей у дрібному промислі та торгівлі, а й створювали перешкоди на шляху до здобуття вищої освіти, запроваджуючи “*numerus clausus*” для єврейських студентів вищих навчальних закладів (обґрунтовуючи це необхідністю пропорційного розподілу місць у навчальних закладах відповідно до відсоткового співвідношення чисельності національних меншин до загальної кількості населення

⁴ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі – ААН). – Zesp. 322 (Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie [1915–1917] 1918–1939). – Mikrof. B. 18479. – Sygn. 2276 (Mniejszość żydowska w Polsce. Monografia A. H. Jonisha “Żydzi w Polsce”. Warszawa, 1930). – К. 69; ААН. – Zesp. 463 (Ambasada Rzeczypospolitej Polskiej w Paryżu). – Sygn. 298 (Mniejszość ukraińska w Polsce i sprawy z nią związane poza Polską: Organizacje ukraińskie, pobór do wojska polskiego w Małopolsce Wschodniej, postulaty klubu ukraińskiego w Sejmie, nastroje powyborcze, ukraińska konferencja międzypartyjna we Lwowie, działalność terrorystyczna, współdziałanie z Niemcami (raporty placówek polskich, korespondencja, 1921–1924). – К. 66.

⁵ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект / [Панчук М. та ін.; за ред. І. Ф. Кураса (гол. ред.) та ін.]. – Київ: ПЕІНД, 2000. – С. 132–159.

⁶ Гон М. М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період: монографія. – Рівне: Волинські обереги, 2006. – С. 65.

⁷ Державний архів Львівської області. – Ф. 1 (Львівське Воєводське управління). – Оп. 34 (Відділ праці та громадської опіки). – Спр. 3293 (Справа про діяльність товариств польських емігрантів). – Арк. 3–4, 8–10.

⁸ Centralne Archiwum Wojskowe (далі – САВ). – Zespół Akt Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych 1926–1939. Referat Informacyjny. – Sygn. I.371.10/A.72 (Sprawozdania miesięczne, meldunki, 1938 г.). – К. 492; САВ. – Zespół Akt Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych 1926–1939. Referat Informacyjny. – Sygn. I.371.10/A.71 (Komunikaty polityczno-społeczne, 1936–1938 г.). – К. 32.

держави⁹) та “лавкове гетто” (окремих місць в аудиторіях для студентів єврейської національності)¹⁰. Така політика влади призвела до того, що в 1935 р. значно зросла еміграція євреїв з Польщі. Зокрема, в 1933 р. відсоток єврейських емігрантів із Польщі складав 47 % від загалу, в 1934 – 41 %, а в 1935 – 53 %¹¹.

Утвердження на початку 20-х років ХХ ст. у Наддніпрянській Україні радянської влади також призвело до зростання еміграції місцевого єврейського населення. З острахом спостерігаючи за реалізацією стратегії більшовиків на викорінення релігії, зокрема юдаїзму, застосування терору проти рабинів, членів єврейських партій соціалістичного спрямування, запровадження воєнного комунізму, все більша кількість євреїв наважувалася на еміграцію. У 1920–1921 рр. з України їх виїхало близько 200 тис. Охочих покинути підрадянську Україну було значно більше, однак з ініціативи Голоvbюро євсекції при ЦК РКП(б) уряд вжив термінових адміністративних заходів для штучного зменшення потоку євреїв-біженців, повертаючи на місця попереднього проживання тих, хто не мав офіційно визнаних владою підстав для еміграції¹². Загалом у міжвоєнні роки в підрадянській Україні євреї становили 52 % від загальної чисельності в СРСР. Відповідно до Всесоюзного перепису населення від 17 грудня 1926 р. єврейська меншина в УСРР складала 5,4 % (за національністю – 1 574 391 осіб, натомість рідною єврейську мову визнало лише 1 197 969 осіб) усього населення республіки¹³, а в 1939 р. налічувала 4,9 % (1 532 776 осіб) і поступалася лише росіянам¹⁴. Скасування після революції

⁹ Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie (далі – Archiwum PAN). – Zesp. III–180 (Materiały Ludwika Eckerta). – Sygn. 97 (Materiały dotyczące szkolnictwa żydowskiego w Polsce w okresie międzywojennym m. in. interpelacje poselskie, memoriały, odpowiedzi na ankietę dotyczącą rejestracji chederów, list otwarty do generała L. Żeligowskiego, 1919–1935). – К. 7–8; *Sommerstein E.* Autonomia bezprawia czy bezprawie autonomii // *Chwila*. – 1925. – Nr 2361. – 14 października; *Chojnowski A.* Концепcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1979. – S. 33.

¹⁰ AAN. – Zesp. 503 (Ambasada Rzeczypospolitej Polskiej w Londynie). – Sygn. 1443 (Problemy emigracji Żydów do Polski, polityczne i społeczne organizacje Żydów w Polsce; sprawy indywidualne (opracowania, raporty, statystyki, zbiór wypowiedzi polskich i żydowskich, korespondencja, Brief Outline of the Jewish problem in Poland – broszura). – К. 23–28; *Качараба С.* Еміграційна політика польського уряду щодо євреїв у 1919–1939 рр. // *Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1920–1939): матеріали Міжнар. наук. конф. (Дрогобич, 8–9 жовтня 2004 р.)* / [упоряд. В. Футала]. – Дрогобич: Коло, 2005. – С. 64–69; *Mauersberg S.* Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. – Wrocław; Warszawa; Kraków: W-wo PAN, 1968. – S. 198; *Pogromy w Polsce // Wiadomości*. – Paryż, 1936. – R. 1. – Nr 3. – 25 czerwca. – S. 4.

¹¹ AAN. – Zesp. 9 (Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w Warszawie 1918–1939). – Sygn. 963 (Sprawozdanie Wydziału Spraw Narodowościowych MSW z życia mniejszości narodowych za kwartały: IV 1935; I, III, IV 1936). – К. 226–227.

¹² *Гриневич В., Гриневич Л.* Євреї УСРР у міжвоєнний період // *Нариси з історії та культури євреїв України*. – 3-є вид. – Київ: Дух і літера, 2009. – С. 141.

¹³ Національні меншини України у ХХ столітті... – С. 116; Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г.: краткие сводки: в 10 т. – Москва: Изд. ЦСУ Союза ССР, 1928. – Вып. 4: Народность и родной язык населения СССР. – С. 10–11, 32–33.

¹⁴ *Кононенко В.* Єврейське населення Поділля: соціально-демографічні зміни та національно-культурне життя (40-і рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. – Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. – С. 123.

1917 р. “смуги осілости” і надання євреям права на вільний вибір місця проживання, а також розгортання у 20-х роках промислового будівництва зумовили переселення значних груп єврейського населення до великих міст¹⁵. На 1926 р. в УСРР 74,4 % єврейського населення проживало в містах¹⁶.

Як у Другій Речі Посполитій, так і в підрадянській Україні, єврейське початкове шкільництво розвивалося за складних політичних умов. Його розвиток у міжвоєнній Польщі ускладнювався політикою національної та державної асиміляції, спробами ендеків позбавити євреїв політичних прав, поширенням антисемітських настроїв, а також культурною, політичною та мовною неоднорідністю спільноти (частина рідною мовою вважала ідиш, інша – іврит, а асимільовані – польську). Єврейська громада, досягши певних здобутків у політичній сфері (провела вибори до релігійних гмін у східних воєводствах і Галичині, що пожвавило єврейське політичне життя; домоглася скасування правових обмежень євреїв у квітні 1931 р. із набуттям чинності Закону “Про скасування виняткових положень, пов’язаних з походженням, національністю, расою чи релігією громадян Речі Посполитої”¹⁷), так і не змогла побороти т. зв. господарський антисемітизм, а також домогтися зрушень в освітній сфері¹⁸. Польська держава не дотримувалася зобов’язань, передбачених у постановах Малоого Версальського договору, зокрема ст. 10 і ст. 11, котрі стосувалися єврейської освіти та святкування шабату¹⁹. Влада Польщі хоча й зобов’язалася виділяти кошти на розвиток державного єврейського шкільництва з рідною мовою викладання, однак не було відкрито жодної державної школи з навчанням мовами ідиш чи іврит. Частково це було пов’язане з тим, що запровадити єврейську школу з єдиною мовою навчання було нелегким завданням з огляду на різні мовні тенденції в єврейському середовищі (ідиш, іврит, польська)²⁰. Як наслідок, для учнів-євреїв засновували т. зв. шабасувки – державні єврейські школи з польською мовою навчання, які реалізували загальнодержавну програму виховання в дусі лояльності до влади та сприяли їхній культурній і мовній асиміляції. Навчання тут велося за програмами польських шкіл із двогодинним курсом юдаїзму, а учні були звільнені від занять у суботи та єврейські свята. Іврит та ідиш у них не вивчали. Непоодинокими були випадки усунення з цих шкіл учителів і директорів єврейської національності та заміна їх християнами²¹. У 1921/1922 н. р. у Польщі діяла 191 єврейська державна школа з польською мовою викладання,

¹⁵ *Гриневич В., Гриневич Л.* Євреї УСРР у міжвоєнний період. – С. 144.

¹⁶ *Якубова Л. Д.* Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20–30-ті роки): коренізація і денационалізація (1) // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1998. – № 6. – С. 22–23; *Чирко Б. В.* Робота парторганізацій з національними меншостями на Україні (1923–1930 pp.) // УІЖ. – 1988. – № 6. – С. 69.

¹⁷ Ustawa z dnia 13 marca 1931 r. o wygaśnięciu mocy prawnej przepisów wyjątkowych, związanych z pochodzeniem, narodowością, językiem, rasą lub religią obywateli Rzeczypospolitej // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1931. – Nr 31. – Poz. 214. – S. 430.

¹⁸ *Chojnowski A.* Konceptje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. – S. 135–137.

¹⁹ AAN. – Zesp. 322. – Mikrof. B. 18479. – Sygn. 2276. – K. 37–39.

²⁰ *Mauersberg S.* Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. – S. 163, 204–205.

²¹ Po “Ugodzie”. Nauczycielem religii mojżeszowej – chrześcijanin. Interpelacja posła Hartgłasa i tow. z Koła Żydowskiego // *Nasz Przegląd*. – 1925. – 24 grudnia.

в якій навчалось 34 200 учнів і працювало 1 046 учителів. Однак через низький рівень навчання т. зв. шабасувки відвідувало менше 10 % усіх учнів-євреїв. Відмовившись у середині 30-х років від політики державної асиміляції та перейшовши до політики усунення єврейського населення з головних сфер життя держави, урядовці поступово зменшували кількість цих шкіл, перетворюючи їх у польські освітні заклади. Треба зауважити, що приблизно 60 % усіх учнів-євреїв навчалися в державних польських школах, а деякі відвідували утраквістичні й українські початкові²². Підтвердження цього знаходимо у спогадах сучасників, зокрема Ян Слаби, згадуючи шкільні роки, зазначає, що в польськомовній школі ім. Міцкевича у Львові поряд із поляками та українцями навчалася велика кількість єврейських дітей, для яких окремо рабини викладали лише урок релігії²³. Польськомовні школи давали можливість єврейським дітям на належному рівні оволодіти державною мовою задля реалізації своїх життєвих і професійних амбіцій.

У складних умовах розвивалися єврейські навчальні заклади в УСРР. Зі встановленням в Україні більшовицької влади відбулися докорінні зміни в освітній сфері, що не дивно, адже сфера початкової та середньої освіти була одним із найважливіших чинників національної політики ЦК ВКП(б) у міжвоєнні роки. Курс коренізації, запроваджений на XII З'їзді РКП(б) у квітні 1923 р., найактивніше та найпослідовніше здійснювався саме в галузі шкільного будівництва, оскільки саме школа мала виховувати молоді кадри, які би стали опорою більшовицької влади. Курс на коренізацію започаткував проведення у СРСР національної реформи, покликаної залучити корінні національності до органів державного управління, створити мережі національних культурних та освітніх закладів, розвивати книговидавничу справу національними мовами, формувати нову систему освіти²⁴. У резолюції з'їзду про національне питання з-поміж іншого було рекомендовано членам партії домогтися того, щоби були видані спеціальні закони, які б забезпечували вживання рідної мови у всіх державних органах і в усіх установах, що обслуговують місцеве національне населення та національні меншини, а також ті, які б карали всіх порушників національних прав, особливо національних меншин²⁵.

Основні напрями та завдання коренізації щодо етнічних меншин було визначено в декреті Раднаркому УСРР від 27 липня 1923 р. «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ», а формальне запровадження коренізації в Україні розпочалося 1 серпня 1923 р., коли Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (далі – ВУЦВК) та Раднарком УСРР прийняли постанову «Про заходи забезпечення рівноправності мов та про допомогу в розви-

²² Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України). – Ф. 179 (Кураторія Львівського шкільного округу). – Оп. 2 а. – Спр. 1001 (Списки початкових шкіл Стрийського повіту із зазначенням кількості вчителів, 1938 р.). – Арк. 12; *Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939.* – S. 163.

²³ *Slaby J. Współzycie różnych narodowości (wywiady)* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lwowprzedwojenny.eu/jan-slaby.html> (дата звернення: 03.04.2018).

²⁴ *Гриневич В., Гриневич Л.* Євреї УСРР у міжвоєнний період. – С. 147.

²⁵ XII Съезд РКП(б) (Апрель 1923 г.). Из резолюции о национальном вопросе // Директивы ВКП(б) по вопросам просвещения. – 3-е изд., пересмот. и доп. / [сост. А. Я. Подземский; под ред. И. Д. Давыдова, И. Г. Клабуновского]. – Москва; Ленинград, 1931. – С. 47.

ткою української мови”²⁶. Через запровадження української мови та мов меншин у культуру й інші галузі суспільно-політичного життя, а також у більшість установ та шкіл більшовики намагалися максимально надати радянського змісту національній реформі в Україні²⁷. Попри те, що в УСРР коренізація набула насамперед форми українізації, поряд із нею проводили відповідні заходи також серед національних меншин, зокрема і єврейського населення республіки. У резолюції 3-ї сесії ВУЦВК 8-го скликання “Про постановку навчально-виховничої та культурно-освітньої справи” зазначено, що необхідно “невідхильно провадити надалі послідовну планову українізацію школи знизу до гори, одночасно збільшивши розвиток мережі шкільних та просвітніх установ національних меншостей”²⁸. Одним з основних завдань освітньої політики щодо національних меншин стало впровадження рідної мови в навчально-виховний процес, розвиток мережі національних шкіл, дитячих садків, будинків-інтернатів, збільшення контингенту учнів тощо²⁹.

Єврейська інтелігенція УСРР, опинившись у сприятливіших умовах, порівняно з безправним царським періодом, доклала чимало зусиль до національного відродження власного народу, долучилася до розвитку художньої літератури, юдаїки, мистецтва тощо. Однак ці заходи до певної міри проводилися всупереч, а не завдяки радянській політиці в національній сфері, оскільки, проголошуючи коренізацію, більшовики прагнули максимально наблизити національній меншини до радянської влади, тобто “радянїзувати” за допомогою їх власних національних еліт. З огляду на це, від початку 20-х років національна політика в УСРР була обмеженою і формалізованою, мала на меті руйнування традиційних норм й устоїв життя єврейського населення, впровадження у свідомість нових, комуністичних цінностей. Спроби євреїв зберегти національну ідентичність, релігійно-культурні традиції власного народу, а також вивільнитися від впливу більшовицької ідеології натрапляли на жорстку протидію більшовицької партії. Наступ на “єврейський клерикалізм” супроводжувався переслідуванням релігійно-культурних інституцій, репресіями проти рабинів, закриттям синагог, хедерів, єшив, нищенням релігійних книг і літератури на івриті тощо³⁰. Водночас поряд із руйнуванням традиційних норм життя, компартійне керівництво створювало для єврейського населення національні державні та культурні установи, серед яких навчальні заклади радянського

²⁶ Постанова ВУЦВК І РНК УСРР від 1 серпня 1923 р. “Про заходи забезпечення рівноправності мов та про допомогу в розвитку української мови” // Національні процеси в Україні: історія й сучасність. Документи і матеріали. Довідник: у 2-х ч. / [упоряд.: І. О. Кресіна, В. Ф. Панібудьласка; за ред. В. Ф. Панібудьласки]. – Київ: Вища школа, 1997. – Ч. 2. – С. 42–43; Якубова Л. Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20–30-ті роки): коренізація і денационалізація (1). – С. 25–26.

²⁷ Нечиторенко З. В. Регіональні особливості політики коренізації (українізації) в УСРР: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. спец. 07.00.01 “Історія України”. – Черкаси, 2006. – С. 11.

²⁸ Постанови та резолюції 3-ої Сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету 8-го скликання “Про постановку навчально-виховничої та культурно-освітньої справи” // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України (Харків). – 1924. – Ч. 43. – С. 806.

²⁹ Шевченко С. Організація навчального процесу в школах національних меншин в Україні (кінець 20-х – 30-ті роки ХХ ст.) // Рідна школа. – 2013. – № 8–9. – С. 72.

³⁰ Гриневиц В., Гриневиц Л. Євреї УСРР у міжвоєнний період. – С. 147, 149.

типу, в такий спосіб намагаючись привабливо виглядати для тих народів, які ще не здобули своєї державності³¹.

Усунення релігії зі шкільництва та створення уніфікованої мережі світських навчальних закладів негативно позначилося на єврейській традиційній системі освіти, яка ґрунтувалася на юдаїзмі. Запровадження в роки коренізації нової єврейської освіти, що мала на меті витіснити “реакційно-клерикальну мову” іврит, традиції Тори та запровадити комуністичні цінності, призвело до заміни хедерів і єшив державними єврейськими школами з мовою навчання ідиш, які безпосередньо підпорядковувалися Наркомату освіти УСРР. Для дітей-євреїв 8–14 років запроваджено семирічні єврейські трудові школи з навчанням мовою ідиш, а також мішані школи (українсько-єврейські, російсько-єврейські, українсько-російсько-єврейські тощо)³². Семирічна трудова школа складалася з двох концентрів: першого – початкового (чотирилітка, призначена для дітей віком від 8 до 11 років) і другого (трилітка)³³. Завдяки активній діяльності Центральної комісії в справах національних меншостей (далі – ЦКНМ), заснованої в 1924 р. “з метою розвитку й закріплення мирного співжиття і братнього співробітництва всіх національностей, що залюднюють УСРР, і задля широкої допомоги матеріальному й культурному розвитку національних меншостей”³⁴, у 20-х роках значно збільшилася кількість початкових навчальних закладів національних меншин, серед них і єврейських. Значною мірою цьому посприяло зниження за пропозицією членів ЦКНМ норми учнів шкільної групи для нечисленних і розпорошених етнічних груп з 40 до 20, що полегшило відкриття шкіл. Так, у 1926/1927 н. р. в УСРР існувало 1 214 російських шкіл, 625 німецьких, 457 єврейських, 337 польських, 74 болгарські, 20 татарських, 17 молдавських, 16 чеських, 15 грецьких, 7 вірменських, 2 асирійські та 1 шведська. Однак навчатися рідною мовою мали змогу переважно лише німецькі, польські та єврейські (ідиш) діти, що було пов’язано з відсутністю навчальної літератури мовами меншин, натомість решта навчалася здебільша російською³⁵.

Хоча польські, єврейські, німецькі й інші навчальні заклади і мали статус національних, однак їх учнівські колективи не формувалися за національною ознакою. Майже в усіх національних школах вчилися представники інших національних груп. При наявності необхідної кількості учнів (близько 20) у національних школах відкривали національні класи, навчання в яких велося відповідними

³¹ *Сфіменко Г.* Національно-культурна політика ВКП(б) щодо Радянської України (1932–1938). – Київ, 2001. – С. 40.

³² *Гриневич В., Гриневич Л.* Євреї УСРР у міжвоєнний період. – С. 149.

³³ Постанова ВУЦВК і РНК № 300 “Про шкільну мережу загального навчання” // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України. – 1924. – Ч. 50. – С. 932.

³⁴ Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету й Ради Народних Комісарів № 266 “Про Комісію в справах національних меншостей при ВУЦВК і її місцеві органи” // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України. – 1924. – Ч. 42. – 22 листопада. – С. 783; *Чирко Б. В.* Робота парторганізацій з національними меншостями на Україні (1923–1930 рр.). – С. 70.

³⁵ *Якубова Л. Д.* Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20–30-ті роки): коренізація і денационалізація (1). – С. 28; *Її ж.* Національні меншини України [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України / [редкол.: В. А. Смолій (голова), та ін.]. – Київ: В-во “Наукова думка”, 2010. – Т. 7: Мі-О. – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1061-1/978-966-00-1061-1.pdf> (дата звернення: 24.09.2018).

мовами. Наприклад, у єврейських школах могли існувати німецькі чи польські класи тощо. Якщо у школі було кілька національних класів, до прикладу, три російських та два єврейських; три польських, два єврейських та два німецьких і жодна з національних груп не мала чисельної переваги, то їх вважали “змішаними” (російсько-єврейськими, польсько-єврейсько-німецькими тощо)³⁶. У 1928/1929 н. р. у 475 єврейських школах УСРР навчалосся 70,5 тис. дітей, у 39 школах змішаного типу – 11,5 тис. Більшість єврейських трудових шкіл існували в місцях компактного проживання єврейської спільноти, натомість там, де євреї були розпорошені серед українців чи росіян, національні школи або взагалі не створювали, або їх існувала обмежена кількість, що сприяло мовній асиміляції єврейських дітей³⁷.

Відповідно до навчальних планів єврейської школи учні мали велике тижневе навантаження, що суперечило віковим особливостям їхнього розвитку. Так, у 1-му та 2-му класах припадало 32 год на навчальний тиждень, із них 14 – на вивчення рідної мови, 2 – на рідну літературу (ідиш). У 3-му класі припадало 36 год на навчальний тиждень, з яких 8 – на рідну мову, 4 – на літературу та 3 – на російську мову. У 4-му класі – 38 год відповідно, з них 8 – на рідну мову, 6 – на літературу та 3 – на російську мову³⁸. Однак не всі учні-євреї мали змогу навчатися рідною мовою. Наприклад, у 1928/1929 н. р. нерідною навчалосся 36,1 % євреїв³⁹. У 1932–1933 рр. серед єврейських дітей, які становили 4,9 % від усіх школярів підрадянської України, лише 2 % навчалися рідною мовою, тоді як серед росіян, які становили 7,8 % у російських школах навчалосся 5,3 %, серед поляків ці показники становили 1,6 % та 0,86 %, серед німців – 1,5 % та 1,3 % відповідно⁴⁰. Часто батьки, євреї за національністю, за власним бажанням, а не з якихось інших причин, відсиляли дітей до шкіл із російською, українською, німецькою або іншою мовою навчання, але не єврейською. Як наслідок, траплялися випадки, коли в частині шкіл з українською та російською мовами навчання переважали учні єврейської, німецької, грецької та інших національностей або, навпаки, у школах із німецькою мовою навчання переважали учні-росіяни чи євреї. Це не суперечило офіційній концепції національної школи, оскільки вона формувалася за критерієм мови навчання, а не за національною належністю учнів, які в ній навчалися. Однак траплялися випадки, коли місцева влада наполягала на тому, щоб діти здобували освіту винятково мовою “своєї” національної групи, при цьому не бралася до уваги ані воля батьків, ані знання дітьми мови, яку їм нав’язували. Це часто призводило до конфліктів батьків із місцевою владою, адже, не розуміючи мови, діти не могли належно навчатися. Ці конфлікти зазвичай закінчувалися тим, що батькам дозволяли надсилати дітей до школи за власним вибором⁴¹.

³⁶ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. – С. 132–133.

³⁷ *Гриневич В., Гриневич Л.* Євреї УСРР у міжвоєнний період. – С. 149–151.

³⁸ *Шевченко С.* Організація навчального процесу в школах національних меншин в Україні (кінець 20-х – 30-ті роки ХХ ст.). – С. 72.

³⁹ *Якубова Л. Д.* Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20–30-ті роки): коренізація і денационалізація (1). – С. 30.

⁴⁰ *Єфіменко Г.* Національно-культурна політика ВКП(б) щодо Радянської України (1932–1938). – С. 145.

⁴¹ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. – С. 132–134.

Попри те, що в 20-х роках ХХ ст. Народний комісаріат освіти (далі – НКО) і ЦКНМ провели значну роботу, порівняно з дореволюційним періодом, у напрямі розвитку шкільництва національних меншин, в освітній сфері залишилися невирішеними ще багато проблем. Кількісні показники розвитку національного шкільництва етнічних меншин, якими хизувалося керівництво республіки, часто приховували його низьку якість у національній школі та численні вади: брак приміщень, фахових учителів (у 1930/1931 н. р. в єврейських школах бракувало 180 педагогів), підручників та іншої літератури мовами меншин, належного фінансування, надмірну ідеологізацію освітнього процесу тощо⁴². Водночас не вдалося створити наступність у системі освіти національною мовою, оскільки реально діяли дві її ланки: початкова школа і профосвіта (навчання велося мовами меншин) та вищі навчальні заклади, які фактично не були пов'язані між собою проміжною ланкою, тобто семирічками й десятирічками, де навчання відбувалося українською чи російською мовами⁴³. Прагнення керівників народної освіти успішно відзвітувати про реалізацію політики щодо національних меншин нерідко призводило до того, що учнів, які не знали рідної мови, насильно залучали до навчання в національних школах, ігноруючи навіть опір батьків⁴⁴.

Ситуація в освітній сфері національних меншин докорінно почала змінюватися зі згортанням політики коренізації, відхід від якої намітився на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У в липні 1933 р. Натомість 18 листопада цього ж року ЦК КП(б)У прийняв постанову про припинення в Україні політики українізації, продублювавши рішення ЦК КП(б) та РНК СРСР від 14 грудня 1932 р., у якому одним з основних недоліків української парторганізації названо “механічне проведення українізації в ряді районів України”. Це звинувачення стосувалося насамперед спроб українського Наркомату освіти дерусифікувати українське населення республіки через практичне застосування теорії мішаної говірки. У резолюції пленуму наголошувалося, що для партії національна політика була і залишається зряддям інтернаціоналізму, що кінцева її мета – запровадження комунізму та злиття всіх національностей. Водночас йшлося про встановлення контролю над національно-культурним життям нацменшин під приводом очищення та зміцнення їхніх установ, організацій, партій більшовицькими кадрами. Продовженням курсу на русифікацію населення УСРР стала постанова колегії НКО “Про забезпечення культурних потреб національних меншостей на Україні у справі шкільного навчання та лікнепу” від 1 квітня 1933 р., у якій йшлося про те, що в попередні роки в Україні, поряд зі значним кількісним зростанням шкіл для нацменшин, “мали місце певні націоналістичні перекирчення, що полягають у фактично примусовій українізації частини учнів, що їх рідна мова є не українська мова”. З метою запобігання подібних порушень у майбутньому колегія НКО постановила, що мовою

⁴² *Титова Н. В.* Українське та польське населення Поділля: проблеми міжнаціональних відносин у прикордонному регіоні УРСР (1920–1930-ті роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”. – Київ, 2009. – С. 12.

⁴³ *Якубова Л. Д.* Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20–30-ті роки): коренізація і денационалізація (2) // УІЖ. – 1999. – № 1. – С. 43.

⁴⁴ *Шевченко С.* Організація навчального процесу в школах національних меншин в Україні (кінець 20-х – 30-ті роки ХХ ст.). – С. 72.

навчання учня мала бути його рідна⁴⁵. Українізація почала розглядатися як вияв націоналізму, спочатку зазнали репресій українські діячі, а згодом і з середовища національних меншин, яких переслідували як “класово-ворожих націоналістичних елементів”. У 1933 р. нові керівники Наркомату освіти намагалися довести, що за часів М. Скрипника в Україні нехтували правами національних меншин. Нарком освіти В. Затонський наголошував, що школи розміщували так, що дітей російської, польської, німецької та єврейської національностей примушували вчитися в українських навчальних закладах⁴⁶. Змін мали зазнати і шкільні підручники для національних меншин. Так, у книжки з історії для єврейських шкіл планували внести “додаткові розділи з специфічних нацмоментів”, а наприклад, для польських – з історії Польщі⁴⁷. Урядовці надавали велику підтримку в опорі українізації (дерусифікації) російській національній меншині в УСРР, а також тим русифікованим українцям та національним меншинам, насамперед євреям, які не хотіли вивчати українську мову, віддаючи перевагу російській⁴⁸.

У 1934–1937 рр. головною проблемою для керівництва УСРР у національній політиці, яку воно так і не спромоглося вирішити, залишалось питання національно-культурного розвитку етнічних меншин⁴⁹. Хоча лінія національно-культурної роботи в цьому середовищі залишилася незмінною, однак культурне життя цих народів було дуже проблематичним. Майже всі установи, які обслуговували національні меншини, зазнали репресій. Як зазначає дослідниця Л. Якубова, наслідки репресій у середовищі національної інтелігенції, як і колективізації, Голодомору в селищах етнічних меншин, відсутність позитивних зрушень у їхньому культурному житті прирекли політику коренізації на неминучу загибель. Небажання та неспроможність уряду вирішувати проблеми національно-культурного розвитку етнічних меншин, зрештою, звели нанівець політику коренізації⁵⁰.

Зі середини 30-х років єврейське національне шкільництво УСРР почало занепадати, хоча в 1935 р. у підрадянській Україні все ще існувало 468 єврейських початкових шкіл із 80 827 учнями, навчальний процес у яких перебував під ідеологічним контролем і проводився відповідно до норм соціалістичного виховання⁵¹. Занепад шкільництва був пов’язаний, по-перше, з невдоволенням батьків низьким рівнем

⁴⁵ *Сфіменко Г.* Національно-культурна політика ВКП(б) щодо Радянської України (1932–1938). – С. 35–37, 147; Постанова Колегії НКО з 1-IV 1933 року “Про забезпечення культурних потреб національних меншостей на Україні в справі шкільного навчання та лікнепу” // Бюлетень Народного Комісаріату Освіти УСРР (далі – Бюлетень НКО). – 1933. – № 16. – 22 квітня. – С. 1.

⁴⁶ *Сфіменко Г.* Національно-культурна політика ВКП(б) щодо Радянської України (1932–1938). – С. 38, 154.

⁴⁷ Постанова Колегії НКО УСРР з 29 березня 1933 року “Про постанову ЦК КП(б)У з 11 березня 1933 року про підручники для початкової і середньої школи 1933” // Бюлетень НКО. – 1933. – № 15. – 15 квітня. – С. 5.

⁴⁸ *Нечиторенко З. В.* Регіональні особливості політики коренізації (українізації) в УСРР. – С. 13.

⁴⁹ *Сфіменко Г.* Національно-культурна політика ВКП(б) щодо Радянської України (1932–1938). – С. 38.

⁵⁰ *Якубова Л. Д.* Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20–30-ті роки): коренізація і денационалізація (2). – С. 49–51.

⁵¹ AAN. – Zesp. 322. – Sygn. 2349 (Sprawozdania o ruchu mniejszościowym w Polsce, głównie komunikaty Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, 1935–1936). – К. 262; *Z. E. Cieniasta droga szkolnictwa żydowskiego* // Nowy Dziennik. – 1925. – 23 грудня; *Кержнер А.* Традиції та побут євреїв України. – С. 297.

знань, які давали ці школи; по-друге, з перетворенням цих навчальних закладів у школи змішаного типу, з подальшою їх ліквідацією; по-третє, з посиленням асиміляційних настроїв серед частини єврейської спільноти, що було наслідком частих судових процесів над євреями, запідозреними в нелояльності до радянської влади, та загалом становлення у СРСР політики державного антисемітизму. За таких умов євреї все частіше віддавали своїх дітей у російськомовні або україномовні школи⁵².

Оскільки наприкінці 30-х років радянському керівництву остаточно так і не вдалося підпорядкувати більшовицьким ідеалам національно-культурний процес серед меншин в Україні, то будь-які поступки щодо них припинялися, натомість розпочався курс на пришвидшення їх асиміляції. У постанові ЦК КП(б)У “Про реорганізацію національних шкіл в Україні” від 10 квітня 1938 р. їхнє закриття виправдовували тим, що саме т. зв. вороги народу насаджували особливі національні німецькі, польські, чеські, шведські, грецькі й інші школи, перетворюючи їх у вогнища “буржуазно-націоналістичного, антирадянського впливу на дітей”. Зазначалося, що практика насадження національних шкіл “завдала величезну шкоду справі правильного навчання і виховання, відгороджувала дітей від радянського життя, позбавляла їх можливості надалі набувати освіту в технікумах, вищих учбових закладах”. Як наслідок, подальше існування особливих національних шкіл, особливих національних відділів і класів при звичайних школах було визнано недоцільним і шкідливим⁵³. Оскільки компартійне керівництво зробило ставку на досягнення централізації у вигляді русифікації, то в культурному житті підрадянської України намітився перехід до русифікації. 20 квітня 1938 р. РНК УРСР і ЦК КП(б)У прийняли постанову “Про обов’язкове вивчення російської мови в неросійських школах України”, відповідно до якої збільшилася кількість годин на вивчення російської мови в національних школах. Так, у навчальних планах для українських шкіл і навчальних закладів національних меншин на вивчення російської мови упродовж семиденного робочого тижня відводилося: в початкових школах у 2-му класі – 2 год, у 3-му і 4-му – 4 год; у неповних середніх і середніх – 3-го по 4-й клас і з 8-го по 10-й – 4 год, а з 5-го по 7-й – 5 год⁵⁴.

Докорінних змін освіта етнічних меншин зазнала від часу прийняття постанови РНК УРСР від 29 червня 1938 р. “Про реорганізацію особливих національних шкіл, технікумів, Одеського німецького педагогічного інституту і особливих національних відділів і класів у школах, технікумах і ВУЗ’ах УРСР”⁵⁵. Відповідно до цієї постанови до 1 серпня 1938 р. мала відбутися реорганізація

⁵² Кононенко В. Єврейське населення Поділля.... – С. 136.

⁵³ Постанова ЦК КПБ(У) “Про реорганізацію національних шкіл в Україні” від 10 квітня 1938 р. // Національні процеси в Україні: історія й сучасність. Документи і матеріали. – Ч. 2. – С. 255–256; Єфіменко Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо Радянської України (1932–1938). – С. 47.

⁵⁴ Постанова Ради Народних Комісарів УРСР і Центрального Комітету КП(б)У “Про обов’язкове вивчення російської мови в неросійських школах України” // Збірник законів і розпоряджень Робітничо-селянського уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – Збірник законів і розпоряджень РСУ УРСР). – 1938. – № 27. – 23 травня. – С. 105–107; Шевченко С. Організація навчального процесу в школах національних меншин в Україні (кінець 20-х – 30-ті роки ХХ ст.). – С. 74.

⁵⁵ Постанова Ради Народних Комісарів УРСР № 153 “Про реорганізацію особливих національних шкіл, технікумів, Одеського німецького педагогічного інституту і особливих національних

766 особливих національних початкових, неповних середніх і середніх шкіл у такі ж навчальні заклади з російською та українською мовами викладання, а також об'єднання ще 122 шкіл за територіальним принципом зі школами російськими й українськими. Так, загалом було реорганізовано та об'єднано 538 початкових шкіл із 25 389 учнями. Цією постановою фактично ліквідовано мережу початкових і середніх національних шкіл, а також вищі навчальні заклади чи відділи при них⁵⁶. Якщо на початку 1937/1938 н. р. в УСРР з 21 656 шкіл із 5 143 783 учнями було з єврейською мовою викладання 312 шкіл з 45 950 учнями, а також з-поміж “мішаних” шкіл 45 – з українсько-єврейською мовою викладання (7 109 учнів), 12 – з російсько-єврейською (3 075), 6 – з українсько-німецько-єврейською (738), 2 – з українсько-російсько-єврейською (438), 5 – з українсько-єврейсько-німецькою (485), 1 – з єврейсько-ассирійською (280) та 1 – з єврейсько-польською (36)⁵⁷, то в 1939 р. 2/3 єврейських дітей навчалася в російських школах, 1/3 – в українських, а єврейська радянська національна освіта перестала існувати⁵⁸.

Як у Другій Речі Посполитій, так і в УСРР, єврейські державні початкові школи не повністю задовольняли освітні потреби місцевого єврейського населення, адже не сприяли формуванню національної свідомості в дітей і молоді. Водночас у Галичині та УСРР склалися відмінні умови для розвитку єврейського приватного шкільництва. У підрадянській Україні євреї фактично були позбавлені можливості засновувати школи з мовою викладання іврит та легально розвивати осередки традиційної освіти єврейського народу – хедери, які як навчальні заклади релігійного типу офіційно припинили існування з 1921 р. Звернення батьків і дітей до ВУЦВК, Наркомату освіти УСРР із вимогами дозволити вивчати іврит, відновити хедери та єшиви, були безрезультатними. Попри те, що кількість єврейських трудових шкіл в УСРР поступово зросла з 342 у 1924/1925 н. р. до 786 у 1929/1930 н. р., частина дітей-євреїв (у середині 20-х років близько 38 тис.) навчалася в хедерах, які продовжували діяти нелегально, і в різних округах УСРР їх налічувалося близько 1 000⁵⁹. Натомість у роки політичного терору 1937–1938 рр. єврейське приватне шкільництво з мовою навчання іврит було повністю ліквідоване.

У міжвоєнній Галичині єврейське приватне шкільництво розвивалося у кращих умовах, аніж в УСРР. Сприймаючи шабасувки як асиміляційний чинник, єврейські політичні партії, культурно-освітні товариства та громадські організації спрямували значні зусилля на розвиток приватного єврейського шкільництва, щоб “забезпечити молодому поколінню належні умови для здобуття освіти”⁶⁰.

відділів і класів у школах, технікумах і ВУЗ'ах УСРР” // Збірник законів і розпоряджень РСУ УСРР. – 1938. – № 38. – 16 липня. – С. 152–153.

⁵⁶ Додаток. План реорганізації особливих національних початкових, неповних середніх і середніх шкіл УСРР // Збірник законів і розпоряджень РСУ УСРР. – 1938. – № 38. – 16 липня. – С. 153; Якубова Л. Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20–30-ті роки): коренізація і денационалізація (2). – С. 51–52.

⁵⁷ Список шкіл України за мовами викладання на 1937/38 навчальний рік // Національні процеси в Україні: історія й сучасність. Документи і матеріали. – Ч. 2. – С. 254–255.

⁵⁸ Кононенко В. Єврейське населення Поділля.... – С. 136.

⁵⁹ Там само. – С. 135.

⁶⁰ Чорній П. І. Етнічні групи Галичини міжвоєнного періоду (1919–1939 рр.): демографічні та етнокультурні процеси: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 / Національна академія наук України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2011. – С. 126.

У єврейському приватному шкільництві викристалізувалося декілька напрямів: релігійні школи, мішані (приймали учнів різних національностей, світських учителів і духовенство, в навчальних програмах певна кількість годин відводилася на навчання релігії віровизнань школярів (цей предмет був факультативним)) та світські⁶¹. На 1936 р. у Польщі діяло 1 465 єврейських шкіл (державних, приватних релігійних і світських), де навчалось близько 170 тис. учнів. У 1937/1938 н. р. існувало 452 приватні школи для учнів єврейського походження, з них із мовою навчання ідиш – 57, іврит – 162, ідиш та іврит – 7, польською та ідиш – 112, польською та іврит – 114, однак у них навчався лише 21 % усіх єврейських учнів, решта відвідували польські, українські або утраквістичні школи⁶².

Для приватного єврейського шкільництва міжвоєнної Польщі притаманні значні відмінності в підходах до виховання, що були віддзеркаленням соціальних, релігійних і політичних течій різних верств населення. Значний вплив на розвиток шкільництва мали єврейські політичні партії. Так, релігійні школи з мовою навчання ідиш, у яких іврит викладали як окремий предмет, підтримувала ортодоксальна політична партія “Агудас Ізраель”. Вони займали домінуючі позиції, оскільки традиційно освіта євреїв була спрямована на пізнання релігії. Увесь навчальний і виховний процес – просякнутий релігійними догмами, запроваджували обов’язкові релігійні практики, а також релігійну однорідність учнів і вчителів цієї школи. Приватні єврейські релігійні школи можна умовно поділити на три типи: хедери та талмуд-тори для хлопчиків; релігійні школи для дівчат; ешиви для юнаків⁶³. Хедерами та талмуд-торами опікувалася підконтрольна “Агудас Ізраель” Центральна освітня організація “Хорев”, а релігійними школами для дівчат – організація “Бейс Яков”. Релігійні школи для дівчат, які виховували учениць у релігійному та національному дусі, переважно слугували доповненням початкових і середніх загальноосвітніх навчальних закладів, оскільки заняття в них проводили 5–7 год на тиждень у вільний від уроків у загальноосвітніх школах час. Лише в декількох десятках шкіл учениці мали змогу вивчати світські предмети, що звільняло їх від шкільного обов’язку в загальноосвітніх навчальних закладах. У 1929 р. “Бейс Яков” опікувалася 147 школами з близько 16 тис. учениць, у 1934 р. – 206 з близько 20 тис., а в 1938 р. – 250 з 30 тис.⁶⁴.

⁶¹ Archiwum PAN. – Zesp. III–180. – Sygn. 96 (Szkolnictwo żydowskie – szkoły z żydowskim językiem nauczania). – K. 2; Archiwum PAN. – Zesp. III–180. – Sygn. 95 (Zagadnienie języka Żydów i języka nauczania w szkołach dla dzieci żydowskich). – K. 1–6; Szarkowska A. Absolwent prywatnej świeckiej szkoły żydowskiej jako obywatel Drugiej Rzeczypospolitej // Etniczność i obywatelskość w Nowej Europie. Konteksty edukacji międzykulturowej / [pod red. J. Nikitorowicza, D. Misiejuk, M. Sobieckiego]. – Białystok: Trans Humana, 2007. – S. 118, 121.

⁶² Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. – S. 163, 204–205.

⁶³ Chmielewski S. Stan szkolnictwa wśród Żydów w Polsce. – Warszawa: Nakładem Instytutu Badań Spraw Narodowościowych, 1937. – S. 43; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. – S. 171.

⁶⁴ Chmielewski S. Stan szkolnictwa wśród Żydów w Polsce. – S. 44; Chalupczak H., Browarek T. Szkolnictwo mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej // Katolicka a liberalna myśl wychowawcza w Polsce w latach 1918–1939 / [pod red. E. Walewandra]. – Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2000. – S. 300; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. – S. 176.

Закон про обов'язкову шкільну освіту з лютого 1919 р. зумовив реорганізацію хедерів, активну кампанію з реформування яких провадила організація "Хорев". Суттєві зміни були внесені до навчальних програм, що охоплювали світські предмети та підлягали державному контролю, а також умови навчання мали відповідати встановленим Міністерством віросповідань та освіти вимогам. У реформованих хедерах поряд із релігійними предметами (відводилося від 27 до 37 год на тиждень) викладали світські (12 год). Релігійні викладали мовою ідиш за власними навчальними програмами, а світські (зокрема польська мова, математика, історія Польщі, географія, природничі науки) – польською відповідно до програм, затверджених Міністерством освіти. Як зазначав посол від партії "Агудас Ізраель" Я. Л. Мінцберг, ці школи, даючи дітям релігійне виховання, поряд з юдаїстичними предметами прищеплювали загальнопольську культуру, тобто виконували "завдання першорядної державної важливості"⁶⁵. Іврит учні вивчали як окремий предмет. Реформовані хедери нового типу існували переважно у великих містах, натомість у містечках продовжували діяти хедери старого типу – талмуд-тори, в яких не викладали світських предметів, тому вони не звільняли учнів від навчання в загальноосвітніх початкових школах. У джерелах відсутні точні дані щодо кількості реформованих хедерів і талмуд-торів, оскільки більшість із них через невідповідність вимогам, встановлених Міністерством освіти, не реєструвалися, побоюючись закриття, та діяли нелегально⁶⁶. Складність встановлення їхньої кількості полягає також у тому, що в офіційних статистичних даних щодо навчальних закладів про них переважно немає жодних відомостей. Відтак різні автори наводять різні цифри. За підрахунками дослідників, під керівництвом організації "Хорев" у 30-х роках діяло близько 557 реформованих хедерів і талмуд-торів з 61 300 учнями. Водночас близько 40 тис. учнів навчалися в нереформованих хедерах. Тобто у хедерах двох типів навчалось близько 100 тис. юнаків, із них близько 25 тис. були звільнені від шкільного обов'язку⁶⁷. Хедери сприяли збереженню як релігійної та звичаєвої окремішності єврейської спільноти, так і національної ідентичності. Польська влада, аби заручитися підтримкою єврейських політиків-ортодоксів, всіляко намагалася знизити вимоги до релігійних шкіл партії "Агудас Ізраель", а також виділяла концесії на їхній розвиток і закривала очі на діяльність хедерів старого типу⁶⁸.

Єврейським приватним івритомовним шкільництвом опікувалися представники сіоністського руху. Ці навчальні заклади популяризували ідею національного відродження через створення незалежної єврейської держави в Палестині, підтримували розвиток національної свідомості учнів⁶⁹. Польську мову, історію та географію Польщі викладали державною мовою. Польська влада схвалювала розвиток

⁶⁵ Sejm III kadencji. – Sprawozd. Stenogr. 13 pos. 10 lutego 1931. – Łam. 43–44.

⁶⁶ Archiwum PAN. – Zesp. III–180. – Sygn. 91 (Zagadnienie żydowskie w szkolnictwie w Polsce Odrodzonej w okresie międzywojennym 1914–1939. Szkic historyczno-statystyczny opracował Ludwik Eckert). – K. 34; *Mauersberg S.* Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. – S. 174.

⁶⁷ *Chmielewski S.* Stan szkolnictwa wśród Żydów w Polsce. – S. 44; *Mauersberg S.* Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. – S. 175.

⁶⁸ *Mauersberg S.* Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. – S. 176.

⁶⁹ *Jaskóla A.* Sytuacja prawna mniejszości żydowskiej w Drugiej Rzeczypospolitej. Praca licencjacka [Електронний ресурс]. – Wrocław, 2010. – S. 51. – Режим доступу: <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/Content/35560/004.pdf> (дата звернення: 25.08.2016); *Romantsov R.* Polityka oświa-

сіоністського шкільництва насамперед тому, що з початку 30-х років пілсудчики відкрито підтримали пропаговану сіоністами еміграцію єврейського народу до Палестини, вбачаючи в цьому спосіб вирішення єврейського питання у країні. На польських теренах івритомовні школи утримувало культурно-освітнє товариство сіоністів “Тарбут” (“Культура”)⁷⁰. У 1927/1928 н. р. під його керівництвом діяли 234 навчальні заклади з мовою навчання іврит зі 21 500 учнями та 886 учителями, з яких 141 – початкова школа⁷¹. Попри те, що до кінця 30-х років польська влада прихильно ставилася до цього типу шкіл, у 1934/1935 н. р. кількість початкових зменшилася до 122 (85 – у містах і 37 – у селах) з 19 116 учнями⁷². Причина – цілковите задоволення потреб єврейського населення в івритомовних навчальних закладах. У 1936/1937 н. р. у Львівському та в Станіславському воєводствах залишилося по 1-ій школі товариства з 250 і 372 учнями відповідно⁷³. У школах товариства “Тарбут” навчалось близько 37 % усіх учнів приватних загальноосвітніх закладів для єврейських дітей⁷⁴. У міжвоєнні роки їхні навчальні програми передбачали поєднання виховання учнів добрими польськими громадянами із “прищепленням їм релігійного та національного єврейського духу”⁷⁵.

Товариство “Ябне”, яке діяло за підтримки релігійного крила сіоністів партії “Мізрахі”, опікувалося релігійним шкільництвом. Школи “Ябне” поєднали релігійне виховання з національним, а також із поширенням ідеї національного відродження євреїв через створення незалежної держави в Палестині. У 1933 р. під керівництвом товариства діяли 134 навчальні заклади з 14 461 учнем і 544 учителями, з-поміж яких – 81 початкова школа. У 1938 р. шкільна мережа “Ябне” охоплювала 229 навчальних закладів з 15 923 учнями⁷⁶.

На 1926–1932 рр. припав розвиток двомовного шкільництва з мовами викладання польською та іврит чи польською та ідиш. Влада підтримувала їхній розвиток

towa władz polskich wobec mniejszości żydowskiej w II Rzeczypospolitej // *Studia Żydowskie. Almanach.* – 2013. – R. 3. – Nr 3. – S. 129.

⁷⁰ *Mauersberg S.* Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. – S. 177, 179.

⁷¹ AAN. – Zesp. 9. – Sygn. 961 (Sprawozdania Wydziału Narodowościowego MSW z życia mniejszości narodowych w Polsce za okres od grudnia 1926 do grudnia 1927 włącznie). – K. 47; Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za lipiec, sierpień i wrzesień 1929 r. – Warszawa: Wydział Narodowościowy, 1929. – S. 108; *Romantsov R.* Polityka oświatowa władz polskich wobec mniejszości żydowskiej w II Rzeczypospolitej. – S. 113–114.

⁷² AAN. – Zesp. 9. – Sygn. 963. – K. 402; AAN. – Zesp. 9. – Sygn. 963. – K. 581.

⁷³ *Statystyka szkolnictwa 1936/37.* – Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1938. – Serja C. – Zesz. 82. – S. 18; Archiwum PAN. – Zesp. III–180. – Sygn. 91. – K. 57.

⁷⁴ *Mauersberg S.* Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. – S. 178; *Eisenstein M.* Jewish schools in Poland, 1919–39. Their Philosophy and Development. – New York: King’s Crown Press, 1950. – P. 56.

⁷⁵ *Żebrowski R.* Związek Zrzeszeń Społecznych Utrzymujących Szkoły Żydowskie [Електронний ресурс] // *Polski Słownik Judaistyczny.* – Режим доступу: http://www.jhi.pl/psj/Zwiazek_Zrzeszen_Spolecznych_Utrzymujacych_Szkoły_Zydowskie (дата звернення: 15.03.2018); *Dachówna D.* Szkolnictwo hebrajskie w Polsce // *Sprawy Narodowościowe.* – 1935. – R. 9. – Nr 3–4. – S. 245–246, 266–267.

⁷⁶ AAN. – Zesp. 322. – Sygn. 2351 (Sprawozdania o ruchu mniejszościowym w Polsce, głównie komunikaty Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, 1937–1938). – K. 65; *Chalupczak H.* Szkolnictwo mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej. – S. 302–303; *Romantsov R.* Polityka oświatowa władz polskich wobec mniejszości żydowskiej w II Rzeczypospolitej. – S. 103.

із декількох причин. Насамперед у них урядовці могли безперешкодно реалізувати політику державної асиміляції, акцентуючи на вихованні лояльного польського громадянина, а не на денаціоналізації єврейських школярів. Вплив єврейських політичних партій на ці навчальні заклади був обмежений, натомість підтримка влади – відчутною⁷⁷. У Галичині шкільну мережу з мовами викладання польською та іврит розвивало створене 1918 р. у Львові “Єврейське товариство народної та середньої школи”⁷⁸. Навчання івриту, виховання учнів у сionістському дусі, формування в них єврейської національної свідомості мало в майбутньому спонукати їх повернутися до національного минулого та відродити в Палестині єврейську державу. Товариство мало філії у всіх галицьких воєводствах, а також у Кракові⁷⁹. У 1932 р. воно утримувало у Львові 4-класну загальноосвітню школу з 9 відділами та т. зв. правом публічності, де навчалоя 259 учнів, та загальноосвітню школу в Перемишлі⁸⁰. Товариство також опікувалося гімназіями і дошкільними закладами.

На розвиток єврейського світського приватного шкільництва з мовою навчання ідиш значною мірою вплинули єврейські соціалістичні партії “Бунд” і “Поалей Ціон”, які поряд із соціалістичними ідеями підтримували розвиток єврейської культури на основі мови ідиш і без відродження івриту. Виходячи з того, що спільнота в повсякденному житті послуговувалася саме нею, було схвалено принцип її винятковості як національної мови євреїв, висунуто гасло боротьби з івритом та асиміляційним напрямом в єврейському середовищі, розірвання зв’язків, які поєднували євреїв з давньою та сучасною івритською культурою, творення нової культури, яка ґрунтувалася б на ідиші⁸¹. Ці партії хоч і прихильно сприйняли відродження незалежної Польщі, однак перебували в опозиції до політики польських урядів⁸². З огляду на це шкільна влада не лише не виділяла кошти на їхній розвиток, а й всіляко намагалася зменшити кількість.

Єврейське світське приватне шкільництво з мовою навчання ідиш, з навчального та виховного процесу якого було вилучено релігійні догмати та загалом навчання релігії, активного розвитку набуло з часу створення 1921 р. Центральної єврейської шкільної організації (далі – ЦЄШО). Навчання тут велоя мовою ідиш (у 1-му класі 8 год, у 2-му – 6 год, у 3-му і 4-му – по 5 год, у 5–7-х – по 4 год), з обов’язковим вивченням

⁷⁷ *Romantsov R.* Polityka oświatowa władz polskich wobec mniejszości żydowskiej w II Rzeczypospolitej. – S. 112.

⁷⁸ *Haffika A.* Społeczne szkolnictwo żydowskie w Polsce // *Sprawy Narodowościowe.* – 1927. – R. 1. – Nr 2. – S. 106–107.

⁷⁹ Archiwum Państwowe miasta Krakowa i Województwa Krakowskiego (далі – APmKiWK). – Zesp. 208 (Akta Starostwa Grodzkiego Krakowskiego). – Sygn. StGKr 249 (Sprawy stowarzyszeń, związków, organizacyj (żydowskich) – rejestracja i nadzór. Żyd. Klub Sport. “Hagibor” – Żydowskie...). – K. 1072.

⁸⁰ ЦДІАЛ України. – Ф. 701 (Єврейська релігійна громада, м. Львів 1785–1939 рр.). – Оп. 2. – Спр. 875 (Статути, інвентарний опис, листування про діяльність єврейського Товариства торговельної школи у м. Львові, 1906–1924 рр.). – Арк. 16; *Орач Б.* Єврейська освіта у Львові до початку II світової війни // Збірник матеріалів Наукових конференцій “Збереження єврейської історико-культурної спадщини, як частки української та світової культури: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти” (Львів, 12–14 листопада) та “Україно-єврейські взаємини: культурологічні, історичні, соціологічні аспекти”, присвячена 90-й річниці проголошення ЗУНР (Львів, 27–28 жовтня 2008). – Львів, 2010. – Ч. 2. – С. 161.

⁸¹ Archiwum PAN. – Zesp. III–180. – Sygn. 91. – K. 40–41.

⁸² *Romantsov R.* Polityka oświatowa władz polskich wobec mniejszości żydowskiej w II Rzeczypospolitej. – S. 104–105.

польської мови (з 2-го по 4-й – по 6 год, з 5-го по 7-й клас – по 5 год на тиждень)⁸³. Ці школи переважали в 20-х – першій половині 30-х років ХХ ст., а з середини 30-х почали занепадати. Так, якщо у 1929/1930 н. р. у Другій Речі Посполитій існувало 177 світських шкіл із мовою навчання ідиш, то в 1937/1938 н. р. їх залишилося 57 з 8 100 учнями (в Галичині не було жодної, а на Волині лише 3 з 447 учнями)⁸⁴. Часто вони змушені були існувати нелегально. Кількість навчальних закладів зменшилася з декількох причин: по-перше, через фінансові труднощі, оскільки в цих школах навчалися переважно діти з малозабезпечених сімей; по-друге, через закриття їх органами влади. Польська влада ліквідовувала їх як з огляду на непридатність для шкільних цілей, так і через те, що понад 30 % членів ЦЄШО належали до “Бунду”, який за своїми політичними поглядами був близьким до Польської соціалістичної партії і підтримував її опозиційну діяльність щодо влади, а також через поширення у навчальних закладах комуністичних і соціалістичних ідей⁸⁵.

Політичними силами, які визнавали ідиш національною мовою євреїв і підтримували розвиток ідишомовного шкільництва, були також партії “Поалей Ціон-правиця” та Єврейська народна партія в Польщі (фолькісти). Під їхнім впливом перебувало Товариство з підтримки єврейського шкільництва та єврейської культури (“Шульт-Культ”), яке долучилося до заснування світських початкових і середніх утравістичних шкіл із мовами навчання ідиш та іврит⁸⁶. Однак через мізерне фінансування, а також протидію з боку польських правлячих кіл, товариству не вдалося створити розгалужену мережу шкільництва⁸⁷. У Галичині цей тип шкіл так і не набув поширення. Загалом у 1930/1931 н. р. по всій Польщі, переважно в центральних і східних воеводствах, діяло 25 загальноосвітніх шкіл із близько 3 500 учнями⁸⁸, а в 1934/1935 н. р. залишилося лише 10 з близько 2 100 учнями, серед яких 7 загальноосвітніх початкових з 1 818 школярами та 3 вечірні з 317 слухачами⁸⁹. Вони були зорієнтовані на надання доступу широким масам євреїв до вивчення івриту та старосврейської літератури за одночасного вивчення ідиш та юдаїстичних предметів. Належну увагу педагоги приділяли історії євреїв, яку викладали як окремий предмет. Вивчення учнями мови, історичного минулого

⁸³ Archiwum PAN. – Zesp. III–180. – Sygn. 96. – K. 2; AAN. – Zesp. 322. – Sygn. 2349. – K. 339; Szarkowska A. Absolwent prywatnej świeckiej szkoły żydowskiej jako obywatel Drugiej Rzeczypospolitej. – S. 122.

⁸⁴ Archiwum PAN. – Zesp. III–180. – Sygn. 91. – K. 44.

⁸⁵ AAN. – Zesp. 322. – Mikrof. B. 18478, Sygn. 2275 (Mniejszość żydowska w Polsce. Ograniczenie liczby studentów Żydów na uczelniach, szkolnictwo zawodowe, organizacje szkolne. Sprawozdania, notatki, statystyki, korespondencja, wycinki prasowe). – K. 48–49; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. – S. 181–182.

⁸⁶ Towarzystwo Popierania Szkolnictwa Żydowskiego i Kultury Żydowskiej “Szułkult”. Statut. – Warszawa, 1928. – S. 1; Zloch S. Polnischer Nationalismus: Politik und Gesellschaft zwischen den beiden Weltkriegen. – Wien; Köln; Weimar: Böhlau Verlag, 2010. – S. 245.

⁸⁷ Jaskóła A. Sytuacja prawna mniejszości żydowskiej w Drugiej Rzeczypospolitej. – S. 60; Dachówna D. Szkolnictwo hebrajskie w Polsce. – S. 246, 267; Крамар Ю. В. Освітнє життя єврейської громади на Волині у міжвоєнний період // Архіви України. – 2014. – Вип. 6(294): листопад–грудень. – С. 136–137.

⁸⁸ Eisenstein M. Jewish schools in Poland, 1919–39... – P. 68–69.

⁸⁹ AAN. – Zesp. 9. – Sygn. 963. – K. 402; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. – S. 185.

власного народу, ознайомлення з культурою та національними традиціями сприяло формуванню в них почуття патріотизму і національної свідомості⁹⁰.

Зменшення кількості шкіл із навчанням мовою ідиш у другій половині 30-х років було зумовлене як політичними, так і економічними чинниками. По-перше, як уже зазначено, активно розвивалося двомовне єврейське шкільництво з навчанням польською мовою та ідиш, польською та івритом, які витісняли ідишомовні навчальні заклади. По-друге, польська влада перешкоджала розвитку цього типу шкіл, побоюючись поширення в них соціалістичних і комуністичних ідей, а також через їх підтримку політичними партіями лівого спрямування, в яких убачала загрозу для державних політичних інтересів Польщі. Водночас економічна криза призвела до закриття шкіл із навчанням мовою ідиш, оскільки в них вчилися переважно діти з робітничих і ремісничих родин⁹¹.

Отже, в міжвоєнні роки єврейське початкове шкільництво на українських теренах розвивалося за складних політичних умов. Міжвоєнна Польща, до складу якої входила Галичина, не виконала покладених на неї зобов'язань щодо створення мережі державних початкових шкіл з єврейською мовою навчання, заснувавши лише польськомовні "шабасувки", які сприяли асиміляції єврейських дітей. Натомість політика коренізації в УСРР сприяла активному розвитку державних єврейських шкіл із мовою навчання ідиш. Однак в УСРР учні-євреї були позбавлені можливості обирати між державними та приватними єврейськими школами з мовами навчання ідиш та іврит. Усунення юдаїзму зі шкільництва та заборона івриту призвели до ліквідації хедерів і єшив та заміни їх державними єврейськими школами з мовою навчання ідиш. Проте відхід від політики коренізації, який супроводжувався поширенням у 30-х роках шкіл мішаного типу з подальшою ліквідацією єврейського національного шкільництва, зумовив глибоку кризу в єврейській національній освіті. Ліквідація мережі єврейських національних шкіл, репресії проти педагогів-євреїв, звинувачення євреїв в антидержавній діяльності, становлення у СРСР політики державного антисемітизму призвели до посилення асиміляційних процесів в єврейському середовищі.

На відміну від підрадянської України, польська влада не заборонила розвиток приватного єврейського шкільництва мовами іврит та ідиш, яке відбувалося під опікою єврейських політичних партій. Упродовж міжвоєнних років позитивне ставлення урядовці демонстрували до релігійних шкіл і навчальних закладів із мовою викладання іврит, у такий спосіб намагаючись заручитися підтримкою впливової серед євреїв ортодоксії. Сприяння з боку влади навчальним закладам із мовою викладання іврит було безпосередньо пов'язане з державною політикою підтримки сіоністського руху. Натомість певних утисків зазнали школи з мовою викладання ідиш, що перебували під впливом єврейських лівих політичних партій, в діяльності яких влада вбачала загрозу державним інтересам Польщі. Однак лише 21 % усіх учнів-євреїв навчався у приватних єврейських школах, натомість 60 % надавали перевагу державним із польською мовою викладання, які відкривали кращі можливості для подальшого здобуття середньої та вищої освіти.

⁹⁰ Towarzystwo Popierania Szkolnictwa Żydowskiego i Kultury Żydowskiej "Szukult". Statut. – S. 3–4.

⁹¹ *Romantsov R.* Polityka oświatowa władz polskich wobec mniejszości żydowskiej w II Rzeczpospolitej. – S. 134.

Валентина ДОБРОЧИНСЬКА

ТОВАРИСТВО “ТАРБУТ” В ОРГАНІЗАЦІЇ ЄВРЕЙСЬКОГО ШКІЛЬНИЦТВА У ВОЛИНСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ (1921–1939)

Помітне місце в національній палітрі Волинського воєводства у міжвоєнний період посіли євреї – третя за чисельністю після українців і поляків етнічна група. У 1921 р. серед 1 437 907 осіб вони склали 164 740 мешканців регіону (з них більшість – 119 987 осіб – проживали в містах, а 44 753 – у сільських гмінах), тобто 11,5 % від загальної кількості населення¹. За десятиліття демографічна ситуація у воєводстві змінилася на користь збільшення населення до 2 085 574 осіб, серед яких євреї становили 207 792 особи (10 %), незначно поступившись іншим національностям².

У структурі міського населення Волинського воєводства на 1931 р. євреї склали в середньому 49 %³, тоді як в окремих містечках наприкінці 1920-х років домінували, до прикладу, в Рівному – 82,3 %, Корці – 81 %, Березному – 93 %, Рожищах – 82 %, Дубні – 69 %, Луцьку – 58,5 %⁴. Отож, міський простір формували переважно євреї, серед яких у суспільно-політичному житті більш помітними ставали сіоністські орієнтації. Прагнення єврейського населення до власного національного державотворення спонукало їх об’єднуватися навколо різних політичних, релігійних й культурно-освітніх інституцій. Одним із таких товариств, що боролось за збереження національної ідентичності в царині культурного й освітнього життя, став “Тарбут” (у перекладі з івриту – культура). З ідеологічних позицій для молодого єврейського покоління важливо було через культурні чинники – виховання й освіту – передати дух та ідеї сіонізму.

У Другій Речі Посполитій організаційне становлення “Тарбуту” відбулося 1922 р. у Варшаві. Його засновниками стали відомі єврейські громадські й політичні діячі: І. Грюнбаум, М. Клумель, О. Тхон. Засади діяльності були описані в 26 параграфах статуту, згідно з яким мета діяльності культурно-освітнього товариства “Тарбут” – поширення івриту, єврейської культури й освіти в Польщі. Задля її реалізації товариство передбачало створення мережі освітніх закладів – дошкільних, початкових, середніх і професійних; сприяння викладанню івриту та юдаїстичних предметів у навчальних закладах; налагодження роботи видавничих осередків для

¹ Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej z dnia 30 września 1921 roku: mieszkania ludność, stosunki zawodowe: województwo Wołyńskie. – Warszawa, 1926. – S. 62–63.

² Drugi Powszechny Spis Ludności z dnia 9 grudnia 1931 roku: mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe: województwo Wołyńskie. – Warszawa, 1938. – S. 30.

³ *Kęsik J.* Stryktyra narodowościowa województwa Wołyńskiego w latach 1931–1939 // *Premiany narodowościowa na kresach wschodnich II Rzeczypospolitej 1931–1948.* – Toruń, 2004. – S. 71.

⁴ *Гон М.* Рівне: обриси зниклого міста. – Рівне: Волин. обереги, 2018. – С. 31.

друку шкільних підручників, книг, брошур, спеціальних часописів. Особливу увагу воно приділяло створенню просвітницьких центрів – клубів, читалень, бібліотек, літніх таборів для учнівської молоді та вчителів. Разом із тим у планах “Тарбуту” були заходи з популяризації єврейської культури через організацію і проведення концертів, лекцій, театральних постановок на івриті.

Матеріальне підґрунтя було важливою умовою для належного функціонування громадської організації і виконання її завдань. У цьому випадку передбачалося, що фонд товариства мали формувати членські внески, добровілля пожертви, а також доходи від проведених публічних заходів.

“Тарбут” на території Польської держави створював свої відділи за наявності понад 10 членів товариства й після документального підтвердження дозволу органів місцевої адміністрації. Справами кожного відділу керувало правління, яке складалося щонайменше з трьох членів⁵.

Упродовж міжвоєнного періоду на території Волинського воєводства створено широку мережу відділів товариства “Тарбут”. У Луцьку товариство розпочало діяльність у 1922 р., а його філію очолив В. Хаскель⁶. Цього ж року “Тарбут” створили і в найбільшому місті воєводства – Рівному⁷. До його складу, на чолі якого стояв Б. Коган⁸, входило спершу 19, а наприкінці 1920-х років – 180 осіб⁹. Проте на 1 лютого 1939 р. воно налічувало 103 члени¹⁰.

Крім цих двох найбільших міст воєводства, філію товариства “Тарбут” також створили поблизу Рівного, у Клевані¹¹. Згодом, у 1924 р., відділення організували в Гощі¹², 1933 р. – в Корці¹³. У Рівненському повіті в другій половині 1930-х років відділення “Тарбут” розгорнули культурно-освітню роботу в Олександрії і Гориньграді. У серпні 1937 р. новий осередок з’явився в Тучині¹⁴. Відділення “Тарбут” були створені в усіх великих єврейських громадах, а чотири представники з Волині входили до складу його керівної ради¹⁵.

Одним із головних завдань культурно-просвітницької роботи, на якому фокусували увагу керівники “Тарбуту”, була освіта. Як зауважує волинський історик Ю. Крамар, школи товариства, на відміну від релігійних хедерів і талмуд-тор, були національно-світськими і розвивалась у Польщі надзвичайно швидко. Вже на початку 1920-х років товариство “Тарбут” створило на Волині розгалужену

⁵ Державний архів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської обл.). – Ф. 30. – Оп. 20. – Спр. 740. – Арк. 6а–6г.

⁶ Крамар Ю. В. Освітнє життя єврейської громади на Волині у міжвоєнний період [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_6_2014/11.pdf

⁷ Держархів Рівненської обл. – Ф. 30. – Оп. 20. – Спр. 653. – Арк. 4.

⁸ Там само. – Спр. 732. – Арк. 28.

⁹ Добровичська В. А. Навчально-освітні заклади у міжвоєнний період (1921–1939 рр.) // Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Рівненська область / [редкол.: Р. М. Постоловський (гол.) та ін.]. – Київ: Знання України, 2010. – С. 175.

¹⁰ Держархів Рівненської обл. – Ф. 30. – Оп. 20. – Спр. 732. – Арк. 46.

¹¹ Там само. – Спр. 685. – Арк. 1.

¹² Там само. – Спр. 740. – Арк. 1.

¹³ Там само. – Спр. 655. – Арк. 1.

¹⁴ Там само. – Спр. 773. – Арк. 1, 6.

¹⁵ Свинчук А. Національні меншини Волинського воєводства в період 1921–1939 рр. // Науковий вісник Волинського держ. ун-ту імені Лесі Українки. – Луцьк, 1998. – № 1. – С. 64.

мережу власних навчальних закладів: 11 дошкільних, 48 початкових шкіл, 2 гімназії (Рівне і Ковель), 2 професійні школи (Луцьк, Ковель), а також організували 20 вечірніх курсів для дорослих, де викладання велося на івриті. У 1934 р. товариство у Волинському воєводстві утримувало 3 гімназії, 38 початкових шкіл, 11 учительських курсів¹⁶. У навчальних закладах “Тарбуту” учнів виховували в національно-релігійному дусі, однак акцент робили не стільки на дисциплінах юдаїстики, скільки на вивченні івриту та єврейської культури¹⁷.

За відсутності належних коштів більшість єврейського населення обмежувалася здобуттям початкової освіти. У Рівненському повіті за підтримки товариства “Тарбут” функціонували приватні початкові школи в Корці (7-класна, навчалася 145 учнів і працювало 4 вчителі), Олександрії (2-класна, 38 учнів і 1 учитель) і Межирічах (6-класна, 110 учнів і 3 вчителі)¹⁸. У школах “Тарбуту” вчителями працювали лише представники єврейської національної меншини, тоді як в інших єврейських, переважно двомовних, – поляки, росіяни та чехи.

Створення єврейських початкових шкіл не завжди відбувалося зладжено. Подекуди виникали певні труднощі й перепони на етапі організаційного становлення, особливо це простежується на початку 1920-х років. Так, у 1922 р. до рівненського старости зі шкільного інспекторату надійшло прохання про закриття школи “Тарбуту” в Березному, адже вона діяла нелегально, без будь-якого дозволу та ще й у приватному помешканні, де навчалася 50 дітей¹⁹. Отож відсутність окремих, пристосованих до навчально-виховного процесу шкільних приміщень була перепорою не лише для одержання дозволу на відкриття приватної початкової школи, а й для здобуття належних знань єврейськими дітьми.

Проблема скрутного фінансового становища спіткала й навчальні заклади, які організував рівненський “Тарбут”. У 1924 р. відбулися збори культурно-освітнього товариства, де їхні учасники визнали, що без врегулювання питання коштів подальша робота його навчальних закладів перебуває під загрозою²⁰.

На початку 1930-х років серед 22-х волинських міст найбільша єврейська спільнота – 22 737 осіб – проживала в Рівному²¹. Тут за підтримки товариства функціонувало 4 приватні школи: 3 початкові (2 з повним курсом навчання, 7-класні), 1 – 3-класна та гімназія. Приватні 7-класні початкові школи № 1 та № 3 розміщувалися відповідно на вул. Соборній, 6, та 3-го Травня, 270. Навчально-виховний процес охоплював 247 учнів у першій школі, де працювало 12 вчителів, й 150 учнів та 7 учителів у другому освітньому закладі. Початкова 3-класна школа “Тарбут” № 2 розташовувалася за адресою вул. Поштова, 3. Тут 4 педагоги навчали 71 учня. У цьому ж будинку через брак відповідного шкільного приміщення навчалися 280 гімназистів, яких вчили 15 учителів єврейської національності²².

Дозвіл на відкриття цієї приватної 8-класної єврейської гімназії у Рівному “Тарбут” отримав у червні 1922 р. Обов’язковою умовою для відкриття навчального

¹⁶ Свинчук А. Національні меншини Волинського воєводства... – С. 64.

¹⁷ Крамар Ю. В. Освітнє життя єврейської громади... [Електронний ресурс].

¹⁸ Держархів Рівненської обл. – Ф. 30. – Оп. 18. – Спр. 2910. – Арк. 87.

¹⁹ Там само. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 25, 25 зв.

²⁰ Гон М. Рówne: обриси зниклого міста. – С. 151.

²¹ Там само. – С. 32.

²² Держархів Рівненської обл. – Ф. 30. – Оп. 18. – Спр. 2910. – Арк. 86.

закладу стало те, що його навчальна програма мала бути узгоджена з програмою польських державних шкіл. Керівник закладу повинен був мати вищу освіту і ґрунтовно володіти державною мовою. Мова навчання в гімназії, як сказано серед обов’язкових вимог, – польська, а іврит міг бути обов’язковим навчальним предметом для всіх учнів²³. Такі умови польська влада ставила до відкриття приватних навчальних закладів і решти національних меншин. Зокрема, чітко прописувалося положення про обов’язкове вивчення польської мови, історії та географії Польщі²⁴.

Навчальна програма для гімназистів складалася з таких предметів: польської, німецької, латинської мов та івриту; математики, природознавства, фізики, хімії, географії загальної і Палестини, історії загальної та Польщі, історії єврейського народу, психології. На випускних іспитах гімназистів, окрім дирекції гімназії і керівного складу місцевого осередку “Тарбуту”, був і представник із центрального варшавського осередку товариства. Про це засвідчують відповідні записи на свідоцтві про здобуття гімназійної освіти.

Засновником гімназії “Тарбут” і першим її директором був Юзеф Швідкі. Народився він у 1889 р. у Київській губернії. У 1911 р. закінчив гімназію в м. Гомель і вступив на медичний факультет Вроцлавського університету, де одночасно вивчав і філософію. Диплом лікаря отримав в Дерптському університеті. Від 1918 р. проживав у Рівному та займався лікарською практикою в єврейському шпиталі. Паралельно з фаховою діяльністю активно займався і громадською працею. Він долучився до створення низки єврейських товариств, зокрема “ТОЗЕН” (Товариства охорони здоров’я єврейського населення) та “Тарбут”²⁵.

Рівненська гімназія стала центральним культурно-освітнім осередком товариства “Тарбут”. У приміщенні школи восени 1929 р. відбулося засідання рівненського відділу професійної спілки учителів єврейських середніх шкіл у Польщі, які обговорювали питання створення навчальних програм й інші поточні проблеми. Рівненський відділ у 1935 р. налічував 35 осіб²⁶.

У 1932 р. у Рівному працювало 8 польських державних (4 497 учнів) і 9 приватних шкіл національних меншин (888 учнів). Серед приватних навчальних закладів єврейська громада утримувала 5 шкіл, 3 із яких належали “Тарбуту” (№ 1 – 165 учнів; № 2 – 71 учень; № 3 – 161 учень)²⁷.

Більшість єврейських навчальних закладів були польськомовними. Це пояснюється тим, що здобуття середньої освіти польською мовою євреї розглядали як запоруку для підготовки до навчання у вищих навчальних закладах. Тому, якщо в початкових школах перевага віддавалася вивченню предметів єврейською мовою, то у середніх – польською.

Загалом наприкінці 1920-х років на території воєводства діяло 8 приватних єврейських гімназій, у 6-ти з яких навчання проводилося польською, і лише у 2-х товариства “Тарбут” (у Ковелі та Рівному) мовою викладання був іврит²⁸. У гімназії,

²³ Там само. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 19.

²⁴ Ustawodawstwo szkolne i prawo nauczycielskie. – Lwów; Warszawa; Poznań: Samorząd szkolny, 1933. – S. 94, 136

²⁵ Szwidki Józef // Almanach Żydowski. – Lwów, 1939. – S. 727.

²⁶ Держархів Рівненської обл. – Ф. 30. – Оп. 20. – Спр. 653. – Арк. 72.

²⁷ Там само. – Оп. 1. – Спр. 1961. – Арк. 1.

²⁸ Крамар Ю. В. Освітнє життя єврейської громади... [Електронний ресурс].

як правило, навчалися діти із заможних верств населення, які потім продовжували здобувати освіту у вищих навчальних закладах.

Матеріальну підтримку єврейським загальноосвітнім навчальним закладам надавали заможні містяни та єврейська релігійна гміна, яка здійснювала нагляд за релігійним вихованням молоді, керувала гмінним майном і фондами, закладами, а також збирала податки від своїх членів²⁹. Так, керівництво гміни ухвалило рішення про виділення зі свого бюджету для товариств “Тарбут”, “Талмуд-Тора” та єврейської релігійної школи з підготовки рабинів “Єшібот” однакову суму кожному – 1 800 зл. Пізніше на освітні потреби “Тарбуту” виділили додатково ще 900 зл.³⁰.

Фінансова підтримка освіти єврейського населення сприяла тому, що в 1933 р. у Рівному завершили будівництво нового будинку гімназії. З цієї нагоди 8 жовтня в місті відбулися урочисті заходи: хода школярів і богослужіння у Великій синагозі, до яких долучилися не лише представники місцевої влади, а й головного варшавського осередку “Тарбуту”³¹.

Отже, упродовж міжвоєнного періоду культурно-освітнє товариство “Тарбут” у Волинському воєводстві намагалося забезпечити розвиток єврейської культури через створення розгалуженої мережі освітніх закладів. Приватне світське шкільництво сприяло збереженню етнічної і культурної самобутності євреїв в умовах посилення асиміляційного тиску з боку польської влади, а частина випускників навчальних закладів емігрувала до Палестини й пізніше долучилася до національного державотворення.

²⁹ Свинчук А. Національні меншини Волинського воєводства. – С. 63.

³⁰ Держархів Рівненської обл. – Ф. 30. – Оп. 18. – Спр. 2129. – Арк. 6, 75.

³¹ Гон М. Рównе: обриси зниклого міста. – С. 151.

Світлана ШУЛЬГА

ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР ЧЕСЬКОЇ ГРОМАДИ ВОЛИНИ (кінець XIX – 20–30-ті роки XX століття)

Від другої половини XIX ст. міграція іноземців на терени Південно-Західного краю Російської імперії активізувалася, зокрема масовістю відзначалися чехи. Спричинена головню економічними причинами, організована з приватної ініціативи імміграція чеських землеробів була протегована російським урядом за постановою “Про оселення чехів на Волині” (“О водворении чехов на Волыни”), яку підписав Олександр II 10 липня 1870 р.¹. Серед пільг – дозвіл на відкриття шкіл, в яких за бажанням діти могли навчатися російською мовою разом із дітьми селян-українців, вивчаючи при тому чеську.

Чехи-колоністи облаштовували свої поселення протягом кількох років і поряд із вирішенням нагальних господарських справ (купівля землі, зведення будинків тощо) відкривали й утримували власним коштом школи. Освіту, навчання дітей у традиціях чеського народу вони вважали обов’язковим елементом життєдіяльності колонії. Так, за проханням громади 2-класні училища були відкриті в с. Глинську Рівненського повіту, с. Мирогощі та Будеражі Дубенського повіту й інших колоніях². Представники громади Ф. Пршибіл та В. Оліч у 1870 р. звернулися до попечителя Київського навчального округу П. Антоновича, зазначаючи, що просять допомоги в “одному із головних предметів, що ...турбують, ...дати нам засіб виховувати наших дітей в дусі Уряду, якому ми тепер належимо. Для цього ми просимо дозволити відкрити ...в трьох колоніях ...по одному двокласному училищу близько 100 учнів в кожному, з тим, щоб діти наші могли вступити до гімназій та університетів”³. Протягом 1875–1878 рр. у колоніях Острозького, Дубенського, Рівненського, Луцького і Володимирського повітів було відкрито 19 чеських шкіл, де навчалася 733 дитини⁴. У 17 із них викладали вчителі-чехи, у 2 – чехи-священники, яких утримували громади колоністів і які прибували до Росії разом із чехами-землеробами, а вчителів російської мови колоністи просили призначити. Архівна справа засвідчує листи-прохання про відкриття шкіл колоністів Ульбарова (50 підписів), Купичіва (109 підписів), Теремно (46 підписів), Мстишина (12 під-

¹ Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе [в 55-ти т. с указ.]. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. 4: 1829. От № 2575 до 3398. – 966 с.

² Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф. 707. Канцелярія попечителя Київського навчального округу. – Оп. 225. 1870. – Спр. 49.

³ Там само. – Арк. 2–2 зв.

⁴ Там само. – Арк. 222–222 зв.

писів), Княгининка (31 підпис)⁵. Так із перших років оселення школа стала для чеських іммігрантів осередком збереження рідної мови та національної культури. Поряд з освітою для дітей у чеських школах запроваджували й курси для дорослих. У 1873 р. такі почали діяти при Мирогощинському училищі, тоді ж в училищі Глинська навчалося близько 100 дорослих⁶. Заняття для них тривали з листопада по березень, дорослі вивчали російську та чеську мови.

У березні 1870 р. міністерство доручило попечителю Київського навчального округу сприяти навчанню дітей колоністів разом із місцевими мешканцями, “що послугує тісному зближенню переселенців із російським народом”⁷. Наступ русифікації в українських землях позначився і на чеській освіті. “У зв’язку із фінансовими труднощами” в 1887 р. закрито чеський клас при Глинському народному училищі. У листі Міністерства народної освіти зауважено, що “закриття класів чеських при народних училищах ... необхідно і належить до виконання не залежно від того, чи будуть віднайдені кошти для відкриття паралельних класів”⁸.

Після підпорядкування шкіл Міністерству народної освіти (1887)⁹ розпочався швидкий процес ліквідації чеського шкільництва. Оскільки доти це міністерство його не контролювало, то російська влада трактувала як антиросійське. З метою посилення контролю за початковою та середньою освітою 1890 р. при Київському навчальному окрузі запроваджена інспекція народних училищ¹⁰. До компетенції інспектора належали і питання чеських шкіл та училищ, зокрема викладання російської мови в них, що стало важливим чинником у запровадженій царським урядом політики обмежень для іноземних поселенців Південно-Західного краю. Так чеські початкові та середні навчальні заклади повністю відповідали загальному типу російських училищ. Викладання в них велось російською мовою, вчителі – переважно російського походження, а чехи-викладачі здобували освіту в місцевих учительських семінаріях (м. Остріг), що були провідниками русифікації¹¹. Таке вирішення питання про облаштування початкової та середньої освіти в чеських поселеннях цілком відповідало основній меті національної політики царського уряду, спрямованої на русифікацію іноетнічного населення імперії та поступову ліквідацію системи національної освіти. Чеських учителів відсторонено від учительської праці. Крім того, до чеських шкіл виявляла прискіпливу “увагу” Православна Церква. Школами, на думку обер-прокурора Синоду К. Победоносцева, повинні керувати саме православні священники – лише тоді можливо досягти результатів, яких очікує влада, тобто повного “злиття” з місцевим населенням¹².

Перехід на російську мову навчання, поступова ліквідація педагогічних традицій чеської школи, народних звичаїв виховання негативно вплинули на молоде

⁵ ЦДІАК України. – Ф. 707. Канцелярія попечителя Київського навчального округу. – Оп. 225. 1870. – Спр. 49. – Арк. 31–85.

⁶ Волинские епархиальные ведомости (Житомир). – 1894. – № 5. – С. 156.

⁷ ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 225. 1870. – Спр. 49. – Арк. 19.

⁸ Там само. – Арк. 247–254.

⁹ Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание третье: [с 1 марта 1881 года по 1913 год]: [в 33-х т.]. – Санкт-Петербург; Пг.: Гос. тип., 1885–1916. – Т. 7: 1887: От № 4138–4932 и Дополнения. 1889. № 4286–4288, 4759.

¹⁰ Надольська В. В. Чеські навчальні заклади Волинської губернії у другій половині XIX ст. // Чехи на Волині: історія і сучасність. – Житомир; Малин: “Волинь”, 2000. – С. 30–34.

¹¹ Vaculík Jaroslav. Dějiny vołyňských Čechů. I. Díl. 1868–1914. – Praha, 1997. – S. 128–129.

¹² Ibidem. – S. 132–133.

покоління чеських іммігрантів. Русифікація шкільної освіти, негативне ставлення влади до будь-якого вияву національної окремішності в освіті, культурі чи побуті призводили до поступового або приховування цих ознак чехами, або до реальної їх втрати: чеську мову, яку вже не вивчали у школі, а тим більше у вищих навчальних закладах, молоде покоління знало погано й користувалося лише в побуті, молоді люди, які навчалися у містах України і Чехії, не поверталися у колонії. Небагато молоді могло писати чеською, але російськими літерами; бібліотеки занепадали, літературу з батьківщини отримували все рідше й рідше; аматорські гуртки припинили діяльність. Особливо складна ситуація склалася з бібліотеками, які втрачали читача. Оскільки переважна їх частина функціонувала при школах, то зі змінами у шкільному підпорядкуванні їх замінювали на російські.

Становище в освітньому та культурному просторі громади чехів змінилося тільки після 1905–1907 рр. Ініціативу запобігання асиміляційним процесам та поновлення національного життя взяли на себе найосвіченіші й найзаможніші представники громади, які мігрували до міст, а з чеських земель іммігрує нова хвиля переселенців: інженерів, музикантів, високопрофесійних робітників і техніків. Утворені в Києві культурно-освітнє Товариство ім. Я. А. Коменського (1907)¹³ і товариство “Бесіда”¹⁴ ініціювали відкриття чеської школи та театру “Стромовка” в Києві, друкували часописи (“Русский чех”, “Чехослован”)¹⁵. У такий спосіб можна і свідома частина громади, беручи на себе основні фінансові й організаційні турботи, очолила процеси відродження етнічної самоідентифікації чехів. До таких процесів активно долучається громада “весніц” (з чес. – колонія, село) на Волині. За зразком київської були відкриті школи в с. Дідова Гора Острозького повіту, с. Квасилові Рівненського повіту, с. Боратині Луцького повіту¹⁶.

У Києві 1907–1908 рр. виходить чеський часопис “*Rusky Čech*” (“Русский чех”), власником якого було чеське культурно-освітнє Товариство ім. Я. А. Коменського, видавцем, а пізніше й редактором – волинський чех, поміщик, власник готелю “Прага” на вул. Великій Володимирській Вацлав Вондрак¹⁷. На шпальтах відображали нагальні проблеми волинських чехів: розвиток господарства, культурно-освітнє життя, асиміляційні процеси. Поряд із господарськими публікаціями газета друкувала статті з нищівною критикою тих краян, які вважали освіту непотрібною: “Ті морги – це ще не все, якщо найбагатший нмає освіти і кругозору, то ті «морги» йому не допоможуть”. У публікаціях стверджували, що різниці між

¹³ Національний архів Чеської Республіки (Narodni arhiv – NA), м. Прага. Fond 1159. Svaz Čechů z Volyně, Žatec (SvČV) (Союз чехів з Волині, Жатець). К. 104, inv. č. 365–366. Spolek Jan Amos Komenský, Kyjev. Spolkovú materiál. 20 list.; Сидорчук О. С. Діяльність чеського благодійного й освітнього товариства ім. Я. А. Коменського в Україні (1907–1917 роки) // Чехи на Волині: історія і сучасність: праці Житомир. науково-краєзнавчого т-ва дослідників Волині / [відп. ред. М. Ю. Костриця, В. І. Тимошенко]. – Житомир; Малин: Волинь, 2001. – Т. 24. – С. 75–78.

¹⁴ Державний архів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської обл.). – Ф. 30. Рівненське повітове староство. – Оп. 20. – Спр. 930. – Арк. 1.

¹⁵ Dejiny čechu na Ukrajině / Історія чехів в Україні. – Київ, 2013. – С. 484–519.

¹⁶ Vaculík Jaroslav. Dějiny volyňských Čechů. I. Díl. 1868–1914. – S. 62.

¹⁷ Ibidem. – S. 62–64; Вацулик Я. Председатель союза чехословацких обществ в России Вацлав Вондрак (1916–1917) // Славянский сборник. – Саратов, 2012. – Вып. 10. – С. 49–59; Dejiny čechu na Ukrajině. – С. 489; Сидорчук О. С. Діяльність чеського благодійного й освітнього товариства... – С. 76.

чехами й українцями вже не спостерігається, як це було на початку імміграції, про культурний вплив на місцеве населення вже не може бути мови. Аматорські гуртки не працюють, припинили діяльність спілки. Далі автор робить підставний, на мою думку, висновок: “Саме духовна сфера стала першою жертвою реакційної політики уряду, встановленої 1882 р., ... самодержавство проводило свою політику послідовно і досягло найбільших успіхів”¹⁸.

В уривку зі статті “Збережемо своє чешство!” Вацлава Бенеша, який наводить чеський історик Ярослав Вацулік, читаємо: “...діти перших переселенців є ще чехами, але чи будуть їхні діти або наступні покоління чехами, сказати важко! Не знаю ні одного німця з давніших колоній, який би не знав німецької мови, але чехів, потомків перших поселенців, які не знають жодного слова по-чеськи, знаю багатьох, все одно діти їхні залишаться в Росії і не будуть того потребувати...”. Дописувач із Мирогощі Дубенського повіту доповнював: “...підрастаюче покоління, котре вийшло з російської школи, не вміє навіть підписатись мовою своїх батьків...”¹⁹. Чеська інтелігенція справедливо турбувалася про ставлення чехів до рідної мови, до її вивчення, адже це чи не основний чинник збереження національної ідентичності. Подібні процеси заторкнули і німецьку школу, проте німці виявляли більшу “стійкість”, аніж чеське населення²⁰.

У 1912 р. на Всесокольському злеті у Празі київський чех, підприємець В. Меліхар зазначив, що друга генерація чеських іммігрантів у Росії вже втрачена, “мусимо це порушити”²¹. Ситуація з освітою та усвідомленням належності до чеського народу кардинально змінилася впродовж Першої світової війни.

Після 1921 р. частина території Волинської губернії, де спостерігалось компактне розселення волинських чехів, відійшла до Польщі. У новоутвореному Волинському воєводстві на 1921 р. проживало 25 405 чехів, що становило 1,8 % усього населення краю²². У підрадянській Україні тоді ж проживало 15 905 осіб – 0,1 % населення²³. За другим загальним переписом населення Польщі зафіксовано 30 977 мешканців чеської національності у Волинському воєводстві²⁴. Чеське населення концентрувалось переважно в центральних і південно-східних повітах воєводства: Луцькому, Володимир-Волинському, Дубенському, Рівненському, Здолбунівському; в м. Луцьку, Рівне, Здолбунів, Дубно. Незначна кількість проживала на теренах Ковельського, Горохівського й інших повітів Волині.

¹⁸ Вацулік Я. Історія волинських чехів / [пер. з чес. Я. Кубелка]. – Прага: Т-во чехів з Волині та їх друзів, 2013. – С. 46–47.

¹⁹ Там само. – С. 45.

²⁰ Венгер Н. В. Особенности восприятия волинских немцев в системе “немецкого вопроса” в Российской империи // Німці в історії Волині: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Луцьк, 1–2 жовтня 2015 р.) / [за наук. ред. М. П. Костюка]. – Луцьк: ПВД “Твердиня”, 2016. – С. 51–59.

²¹ Vaculik Jaroslav. Dějiny vołyńských Čechů. I. Díl. 1868–1914. – S. 138.

²² Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie z dnia 30 września 1921 r. – Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1926. – Т. 23. – 229 s.; Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1927. – S. 26.

²³ Україна, 1929. Статистичний щорічник. – Харків: ЦСУ УРСР, 1929. – С. 22–24.

²⁴ Drugi Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 7 grudnia 1931. Województwo Wołyńskie. – Warszawa, 1938. – Tab. XI.

Чеське шкільництво на Волині являло собою два типи освітніх закладів – державні та приватні. Керівництво державною початковою освітою здійснювалося відповідно до закону про освіту 1924 р. Шкільний закон, який за іменем головного автора С. Грабського одержав назву “lex Grabski”²⁵, доповнило міністерське розпорядження 7 січня 1925 р. Закон обумовлював організацію шкільництва української, білоруської й литовської меншин “в умовах польської за характером” освіти. “На окреслених теренах основним типом державної школи мала стати утравквістична (двомовна) школа, покликана виховувати з учнів польської й інших національностей відданих громадян у взаємній пошані до національних особливостей (ст. 2). Приватні школи національних меншин мали створюватися на тих самих засадах, що й польські (ст. 1)”²⁶. Основним типом державної школи визначалася утравквістична (двомовна), навчання рідною мовою меншини було можливо лише за умови, що така громада становить 25 % мешканців і якщо батьки не менше 40 % учнів подадуть про це прохання-декларації. Школа ставала двомовною автоматично, якщо там навчалася хоча б 20 учнів-поляків. У непольських школах було передбачено вивчення польської мови, історії та географії польською. Діловодство у школах утравквістичних і з викладанням мовами меншин велося польською, а свідоцтва видавали двомовні. Крім того, визначення мови навчання залежало від результатів т. зв. шкільних плебісцитів, уведених законом, які саме й стали інструментом запровадження утравквістичної школи на східних кресах²⁷. Закон 1924 р. критикував парламент та широкі кола громадськості, однак його так і не відхилили та з певними змінами він залишився чинним до кінця міжвоєнного двадцятиліття, що було одним із найскравіших виявів загальної лінії Польської держави щодо національних меншин. Наслідком його прийняття стало скорочення кількості україномовних і збільшення утравквістичних та шкіл із польською мовою навчання. Особливо заторкнуло чеські школи положення про відкриття школи з навчальною мовою національної меншини за умови, що в тому чи тому поселенні проживає чверть її представників, оскільки чехи, утворивши окрему частину в українському селі, ніде не склали чверть населення²⁸.

Упровадження системи утравквістичних шкіл, у яких викладання поступово переходило на польську мову, в жодному випадку не вирішувало наболілих питань і спричинило негативну реакцію на східних кресах. Шкільний закон 1924 р. мав негативні наслідки як для чеського державного шкільництва, так і для громадських (матичних) чеських шкіл. Польський історик С. Мауерсберг звертає увагу на ст. 4, яка дозволяла відкривати школи у східних воеводствах “лише з руською

²⁵ *Крамар Ю. В.* Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя: монографія. – Луцьк: Вежа-Друк, 2015. – С. 56–57; *Руда О.* Мовна політика Другої Речі Посполитої та Чехословацької республіки в сфері освіти (на матеріалах Галичини і Закарпаття) // Проблеми слов’язнавства. – 2016. – Вип. 65. – С. 53–64; *Mauersberg S.* Szkolnictwo powszechnie dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Ossolineum, 1968. – S. 68–70; *Chojnowski A.* Konsepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. – Wrocław, 1979. – S. 38–39.

²⁶ *Руда О.* Мовна політика Другої Речі Посполитої та Чехословацької республіки... – С. 62.

²⁷ *Крамар Ю. В.* Західна Волинь 1921–1939 рр. ... – С. 176–177; *Руда О.* Мовна політика Другої Речі Посполитої та Чехословацької республіки... – С. 62–63.

²⁸ Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова) та ін.]. – Київ: Парламентське в-во, 2007. – С. 598.

(русинською), білоруською і литовською мовами навчання або двомовні...”, а отже, з чеською мовою викладання організувати не було можна²⁹.

За архівними даними, у воєводстві протягом 20-х років ХХ ст. функціонували тільки початкові школи з чеською мовою навчання. Їх фінансувала держава. На 1921 р. таких налічувалося лише 17³⁰. Найбільша кількість державних початкових чеських шкіл у середині 20-х років була в м. Луцьку та Луцькому повіті, де проживало 5 271 чех, зокрема в с. Баківці, Боратин Чеський, Нове Теремно, Старе Теремно, Шклінь, Озеряни Чеські, Княгининок, Струмівка, Копче й ін.³¹. У менш чисельних колоніях або в тих селах, де чехи проживали разом з українським населенням, у початкових школах чеську мову викладали як предмет (с. Губин, Будки Губинські, Мстишин та ін.)³². Більшість учителів у початкових чеських школах мала чеське походження, нерідко здобували освіту в Чехії, однак були поляки й українці, як наприклад, у колоніях Баківці, Нове Теремно та Струмівка Луцького повіту³³.

У Рівненському повіті в той же час проживав 5 731 чех, що складало 3,3 % загальної кількості населення³⁴. Шкільний інспектор 17.05.1927 р. доповідав, що в повіті початкових державних і приватних шкіл із чеською мовою навчання немає³⁵. Однак, за його ж повідомленням, польські школи з викладанням чеської мови як предмета функціонували в с. Новокраєв, Глинськ, Підтурков, Квасилів, Михайлівка, в них навчалось 266 учнів. У с. Глинську та Квасиліві вчителювали чехи. Попри інформацію про відсутність приватних чеських шкіл у Рівненському повіті, треба відзначити, що Держархів Рівненської області фіксує у 1927 р. таких дві: в с. Новоставче та м. Рівне, де вчителювали чехи³⁶.

Для порівняння, на території УСРР у 1924/1925 рр. функціонувало 10 шкіл із викладанням чеською, які відвідувало 342 учні, а згодом їхня кількість зросла до 17. Проте чеські школи охоплювали лише 43,8 % дітей, 34,3 % відвідували українські школи, 11,2 % – російські, 5,1 % – змішані українсько-чеські, 2,4 % – польські³⁷. Усі чеські були початковими, семирічок серед них не було. Зазвичай викладали один або двоє вчителів, навчалось 30–50 учнів. Навчання тривало чотири роки. Після закінчення діти змушені були переходити для продовження освіти до українських шкіл, що було складно, бо існував певний мовний бар'єр. Окрім того, катастрофічно бракувало підручників, методичних посібників, вчителів, які би володіли чеською мовою. У 1931 р. на засіданні ВУЦВК було підняте питання про становище чеських шкіл. Відмічалось, що місцеві органи не цікавлять стан чеських навчальних закладів, які працюють без будь-якого контролю з боку влади. Велике незадоволення радянського чиновництва спричиняло і те, що чеські вчителі мали систематичний зв'язок

²⁹ *Mauersberg S.* Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. – S. 70.

³⁰ Держаний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.). – Ф. 36. Луцьке повітове староство. – Оп. 1. – Спр. 171. – Арк. 2.

³¹ Там само. – Оп. 10. – Спр. 3. – Арк. 36–36 зв.

³² Там само. – Арк. 33–33 зв.

³³ Там само. – Арк. 43.

³⁴ Держархів Рівненської області. – Ф. 30. Рівненське повітове староство. – Оп. 20. – Спр. 930. – Арк. 8.

³⁵ Там само. – Арк. 42.

³⁶ Там само. – Арк. 43.

³⁷ Україна, 1929... – С. 82.

із новоствореною Чехословацькою Республікою, звідки отримували навчальну та художню літературу. Далі зазначалося: “Чеські школи із всіх інших національних шкіл нацмен знаходяться у найважчому становищі... Не вистачає чеської літератури, підручників, 18 початкових шкіл були забезпечені вчителями лише на 60 % , шість шкільних закладів взагалі були закриті через відсутність вчителів”³⁸. Отже, становище з чеською освітою на теренах підрадянської України було складним, головне, що турбувало державу, – це відсутність контролю. Навіть в умовах українізації не обійшлося без “перегинів”, у результаті чого закривали національні школи.

У Волинському воєводстві поряд із державною початковою школою в чеських поселеннях функціонувала і приватна. Чехи, які засновували свої колонії на Волині ще в ХІХ ст., мали давні традиції культурно-освітнього життя, і школа була його осередком. Тому заснування та підтримка громадських шкіл продовжувалися і в міжвоєнну добу. В умовах асиміляційної політики польських урядів щодо національних меншин і запровадження утравквістичної освіти устремління чеської громади зберегти свою культуру та мову виявилось перш за все в організації широкої розгалуженої сітки приватних початкових і середніх шкіл із чеською мовою навчання, які утворювала громадська організація Чеська матиця шкільна (далі – ЧМШ).

ЧМШ була створена у грудні 1923 р. Установчі збори відбулися в Луцьку, в них взяли участь 192 представники чеських поселень Волині. У статуті, затвердженому і зареєстрованому 4 жовтня 1923 р., що зберігається в Національному архіві Чеської Республіки³⁹, зазначалося, що товариство “має на меті підтримку освіти серед чеського населення у Волинському воєводстві. Стоїть поза усякими організаціями. Єдиним його завданням є розвій чеського шкільництва і освіти з виключенням усякої політичної діяльності”⁴⁰.

Напрямами освітньої діяльності ЧМШ були: заснування та утримання початкових, середніх і вищих навчальних закладів; освітніх курсів для дорослих; видання підручників чеською мовою; організація бібліотек та громадських читалень. На 1929 р. ЧМШ утримувала 11 шкіл, зокрема в Дубенському повіті – 4, Рівненському – 2, Луцькому – 3, Здолбунівському – 3⁴¹. Організація не тільки оплачувала роботу вчителів і забезпечувала школу усім необхідним, а й купувала підручники для дітей із малозабезпечених сімей, організувала обіди для учнів, а також, при необхідності, купувала будинки для шкіл. Так, з ініціативи керівника осередку ЧМШ у колонії Бочанівка Дубенського повіту Антоніна Бочека була збудована школа⁴². Принагідно треба зауважити, що з подібною метою утворювалися товариства, які фінансували й організували зведення школи, наприклад, в колонії Язірки Здолбунівського повіту⁴³.

³⁸ Центральний державний архів громадських об’єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 4171.

³⁹ NA, м. Прага. Fond 1159. Svaz Čechů z Volyně, Žatec (SvČV) (Союз чехів з Волині, Жатець). К. 104, inv. č. 378. Česká matica školská na Volyni s sídlem v Lucku. Stanovy (1923). 18 list.

⁴⁰ Держархів Рівненської області. – Ф. 30. Рівненське повітове староство. – Оп. 20. – Спр. 930. – Арк. 80–81.

⁴¹ Там само. – Арк. 80.

⁴² Там само. – Арк. 82 зв.

⁴³ Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.). – Ф. 454. – Оп. 2. – Спр. 580, 578; Держархів Рівненської обл. – Ф. Р-156. Здолбунівське повітове староство. – Оп. 2. – Спр. 203.

Школи, організовані матицею в чеських колоніях, існували за рахунок членських і добровільних внесків, фінансової допомоги від уряду Польщі та з-за кордону, коштів від різних культурних заходів (аматорських вистав, концертів тощо). Допомога з боку польського уряду була незначною. У 1929 р. адресну допомогу надіслано чеським школам у с. Молодава I (700 зл.) і Млинів (200 зл.) Рівненського повіту й чеській школі в м. Рівному (500 зл.). А школа в колонії Московщина Дубенського повіту отримувала таку допомогу щорічно в розмірі 900 зл.⁴⁴. У 1934 р. польський уряд асигнував для чеських шкіл Волині від 100 до 1 500 зл., водночас з-за кордону було отримано 22 745 зл.⁴⁵.

Основні кошти для шкільної освіти чеські організації здобували власними силами. “Hlas Volyne” (“Голос Волині”), друкований орган ЧМШ, 4 жовтня 1934 р. повідомляв про збір коштів на розширення шкіл у м. Луцьку, Здолбунові, Рівному. Акція проводилася в 61 поселенні, а всього було зібрано 2 984 зл. 72 гроша, з них на Здолбунівську – 825 зл. 44 гроша, в Рівному – 389 зл. 7 грошів, Луцьку – 1 770 зл. 21 грош. Окремі представники громади також активно сприяли розвою чеської школи. Відомий чех-пивовар, засновник першої в Луцьку чеської броварні Вацлав Земан у 1934 р. на потреби місцевої школи подарував ділянку землі вартістю 6 000 зл.⁴⁶.

Свою допомогу ЧМШ, зокрема і матичним школам, надавало Об'єднання чехословаків за кордоном та Чехословацьке закордонне бюро⁴⁷, що функціонувало у Празі, уряд Чехословаччини, окремі представники інтелігенції і громадські організації. Значну методичну та навчальну допомогу здійснювало Міністерство шкільництва й освіти Чехословаччини. Це були різні курси чеської мови, лекції, методична та навчальна література. Такі в 1927 р. проходили в Луцьку. Для викладання були запрошені два професори-філологи з Чехії – Вране і Колай⁴⁸. У 1934 р. курси чеської пройшли 28 вчителів, а викладали на них Я. Кураж із Варшавського університету, вчителі з Чехословаччини – Я. Кредба і К. Шварц⁴⁹.

Важлива роль в освітньому процесі належала бібліотекам, які функціонували при школах ще з часів імперії. У міжвоєнний період вони оновилися, поповнили свої книгозбірні, зокрема і завдяки зв'язкам із Чехословаччиною. Найбільші перебували в поселеннях Боратині, Квасилові, Мощаниці, Новокраєві, Новому Рачині, Старому Теремному. До прикладу, бібліотека в с. Вовковиях із часу відновлення в 1923 р. мала у фонді лише 327 книг, за допомогою чехословацького Міністерства шкільництва та народної просвіти в 1939 р. їхня кількість зросла до 1 676, з них чеською – 1 127. У 1938 р. бібліотека мала 1 139 читачів, із них чоловіків – 731, жінок – 408 осіб⁵⁰. Чеська матиця організувала шкільні, а також пересувні бібліотеки (всього 34)⁵¹. Чехи передплачували часописи, ілюстровані журнали,

⁴⁴ Держархів Рівненської обл. – Ф. 30. Рівненське повітове староство. – Оп. 20. – Спр. 930. – Арк. 82–82 зв.

⁴⁵ Hlas Volyne. – 1934. – 11 rijna. – S. 2.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ NA. Fond 1159. Svaz Čechů z Volyně, Žatec (SvČV) (Союз чехів з Волині, Жатець). К. 7, inv. č. 49. Stanovy ČUZ (Československý ústav zahraniční) a jeho odbočky (1947). 10 list.

⁴⁸ Держархів Волинської обл. – Ф. 46. Волинське воєводське управління. – Оп. 9 а. – Спр. 108. – Арк. 22.

⁴⁹ Hlas Volyne. – 1934. – 11 rijna. – S. 1.

⁵⁰ Krajské listy. – 1939. – Č. 4.

⁵¹ Vaculík Jaroslav. Dějiny volyňských Čechů. II. Díl. 1914–1945. – Praha, 1998. – S. 42.

пресу господарського спрямування, цікавилися радіопередачами, купували багато грамплатівок, зокрема і фірми Їндржіха Їндржішека “Екстрафон”. У чеській школі Рівного, яку утримувала ЧМШ, бібліотека працювала в 1927–1938 рр.⁵², отримувала часописи “Краян” (“Krajan”) та “Молодий світ” (“Mladý svět”) із Чехословаччини, що надсило Міністерство шкільництва і народної освіти⁵³.

Для кращого забезпечення навчального процесу в чеських школах Волині було створене Товариство вчителів державних і приватних чеських шкіл у Польщі. Статут зареєстровано 29 липня 1931 р. Конференції вчителів відбувалися двічі на рік, під час яких ті ознайомилися з новими методиками викладання, обмінювалися досвідом тощо⁵⁴. Широко висвітлював діяльність товариства часопис волинських чехів “Краянська газета” (“Krajanské listy”), в одному з чисел 1938 р. надруковане фото товариства⁵⁵.

Шкільну освіту в чеських поселеннях підтримували батьківські комітети, які опікувалися різними питаннями виховання і навчання. Батьківський комітет у чеській Луцькій семирічній школі виник у 1937 р. Його головою був обраний Я. Ректор⁵⁶. Комітет брав участь у всіх шкільних і позашкільних заходах, турбувався й побутовими проблемами, забезпеченням харчування тощо. З його ініціативи при школі був організований інтернат⁵⁷.

Важливою подією в історії чеського шкільництва було заснування чеської школи в м. Луцьку, навчання у якій почалося в січні 1929 р. У перший рік роботи тут було 15 учнів 1–3-х класів, а кожного наступного навчального року їхня кількість зростала. Так, у 1933 р. у школі функціонувало вже шість класів, а з 1934 р. – повна семирічна освіта. Тоді в ній здобували знання 132 учні. Цікаво зазначити, що у старших класах (5–7-х) чеської школи навчалось більше учнів, ніж у початкових. Так, у 1934/1935 н. р. в 1–3-х класах – 44 учні, а у 4–7-х – 89, отже, удвічі більше. Вірогідно, чеські колоністи переводили сюди дітей, які здобули початкову освіту у двомовній державній школі. Така тенденція зберігалася і до останнього довоєнного навчального року 1938/1939, коли її закінчила найбільша кількість випускників – 134⁵⁸.

Наприкінці 20-х – на початку 30-х років політична ситуація у Волинському воєводстві загострилася і вимагала адекватного вирішення. Задля цього на посаду воєводи призначено Генріка Юзевського (1928–1938)⁵⁹, авторитетного політика, обізнаного у справах східних кресів, здатного вирішувати складні внутрішньополітичні

⁵² NA. Fond 1159. Svaz Čechů z Volyně, Žatec (SvČV) (Союз чехів з Волині, Жатець). К. 104, inv. č. 386. Katalog knihovni obecni školy České matice školské v Rovně na Volyni (1927–1938).

⁵³ NA. Fond 1159. Svaz Čechů z Volyně, Žatec (SvČV) (Союз чехів з Волині, Жатець). К. 104, inv. č. 387–388. Česká matice školské v Republice Polské, odbočka v Rovno. Korespondence (1933).

⁵⁴ Держархів Волинської обл. – Ф. 46. Волинське воєводське управління. – Оп. 9 а. – Спр. 4591; Krajanské listy. – 1938. – 20 brezna. – S. 5; Hlas Volyne. – 1935. – 28 brezna. – S. 3.

⁵⁵ Krajanské listy. – 1938. – 15 září. – S. 1.

⁵⁶ Ibidem. – 27 brezna. – S. 3.

⁵⁷ Ibidem. – 24 dubna. – S. 2.

⁵⁸ Десять років чеській школі. – Луцьк, 1939. – С. 8.

⁵⁹ Давидюк Р. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства: монографія. – Львів; Рівне: Дятлик М., 2016. – С. 223; Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 рр. ... – С. 138–146; Юзевський Г. Замість щоденника / [пер. Ю. Васейко; вступ. ст. М. Кучерепи; післяслово М. Запура; за заг. і наук. ред. М. Кучерепи]. – Луцьк: Вежа-Друк, 2017. – С. 23.

проблеми. Визначальне місце у його програмі займали проблеми шкільництва. Воевода, підтримуючи ідею утраквістичної школи під назвою “бікультурної”, з обережністю говорив про потребу об’єднання у процесі навчання національних елементів із державною культурою. “Бікультурну програму слід розвивати з усією силою”, – зазначав Г. Юзевський, а пізніше підтверджував свою думку словами про необхідність запровадження саме польськомовних шкіл з українською як предметом⁶⁰.

До організації чеських шкіл застосовували той самий підхід. Чеська громадськість, зокрема і в Чехословаччині, негативно реагувала на впровадження шкільного закону. 1933 р. у празькій газеті “Народний огляд” опубліковано статтю Е. Морави “Чехословацьке шкільництво в Польщі” з негативною характеристикою стану чеського шкільництва на Волині, з приводу чого Міністерство закордонних справ звернулося до воєводського управління за роз’ясненнями. У відповіді куратор Луцького шкільного округу Я. Фіревич зазначив, що “2) закон не передбачає створення шкіл в поселеннях, де не менше 40 дітей... 7) тільки для українців, тому чеські школи можуть бути лише приватними (громадськими)... 9) нереальним є субсидії для будівництва приватних чеських шкіл, ... влада не може надати кошти для вчителя”. Водночас у звіті про чисельність шкіл та учнів від 1932/1933 н. р. вказано, наприклад, у Горохівському повіті в с. Новосілки Чеські та Новий Рачин відповідно 60 і 30 дітей, попри те школи двомовні. У Купичеві 92 чеські дитини навчаються в польській школі з лише 3 год чеської мови на тиждень⁶¹.

У другій половині 30-х років становище в чеській шкільній освіті ускладнилося: поступово ліквідовані початкові державні школи, замінені на двомовні, посилювався тиск на приватні. Про це свідчить стаття у чеському часописі “Народна газета” від 1.12.1935 р. під назвою “Трагічна ситуація Чеської Матиці Шкільної на Волині в Польщі”. Польська влада не дозволяла, наприклад, відкривати нове приміщення для чеської середньої школи в Луцьку, пояснюючи це його непристосованістю, тоді як деякі польські перебували у значно гіршому стані⁶². У с. Підцурків, де до школи ходили 42 дитини, з них 41 чех і 1 єврей, а також кілька десятків українських дітей, мовою навчання була польська, вчителька-полька не знала ні чеської, ні української. Прохання відкрити початкову школу з чеською мовою навчання було відхилено на підставі положення про ті поселення, де проживають представники двох національностей (в такому разі початкова школа була польська)⁶³. А оскільки чеські колонії на Волині засновували поряд з українськими, то природно, що в таких поселеннях проживали представники двох і більше національностей, що і вважалося підставою для відкриття лише польської школи.

Такі дії польської влади пояснювала як внутріполітична ситуація, що виявлялася в загостренні соціальних і національних проблем багатонаціональної Польщі, так і ускладнення міжнародних відносин у другій половині 30-х років в Європі та загострення на цьому тлі стосунків між Польщею та Чехословаччиною. Хоча під

⁶⁰ Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 pp. ... – С. 140–141; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. – S. 77–86; Юзевський Г. Замість щоденника. – С. 28–29.

⁶¹ Держархів Волинської обл. – Ф. 46. Волинське воєводське управління. – Оп. 9. – Спр. 2388. – Арк. 2–3 зв., 6, 19.

⁶² Там само. – Спр. 3866. – Арк. 2–6.

⁶³ Там само. – Арк. 2.

час перебування на Волині посол Чехословаччини д-р Юрай Славік, відвідавши колонії Хомутів, Омелянщину Рівненського повіту, Квасилів Здолбунівського повіту та м. Рівне, при зустрічах із колоністами наголошував на необхідності лояльного ставлення до влади⁶⁴. Обмеження прав національних меншин спостерігалися і на території підрадянської України, зокрема в Житомирській, Київській, Вінницькій обл., де наприкінці 30-х років тоталітарний режим остаточно ліквідував національні органи самоуправління й навчальні заклади.

Отже, на теренах Волині наприкінці XIX ст. та в міжвоєнний період чеське шкільництво існувало у вигляді як державної, так і приватної школи. Російська влада від 1887 р. ліквідувала чеське шкільництво, підпорядкувавши всі чеські навчальні заклади Міністерству народної освіти, що перетворило їх в осередки русифікації. Польська держава утворювала й утримувала лише початкові чеські школи в тих поселеннях, де переважало чеське населення, а саме: Луцького, Рівненського, Дубенського, Здолбунівського повітів. В інших повітах воєводства функціонували поодинокі школи. Поряд із державною початковою освітою на Волині чеська громада організовувала приватні чеські початкові та середні навчальні заклади (Луцьк, Рівне, Здолбунів), які утримували здебільша коштом товариств Чеської матиці шкільної і “Бесіди” та за допомоги чехословацького уряду, приватних осіб і громадських організацій. Чеська школа в умовах асиміляційного тиску й обмежень стала осередком збереження національної ідентичності, мови, культури народу. Політика польських урядів у галузі шкільництва була виявом національної і направлена на поступову ліквідацію національного шкільництва, зокрема чеського. Чеська громада завдяки шкільній освіті, громадському товариству Чеська матиця шкільна й іншим об’єднанням зберегла та утвердила свою національну окремішність.

⁶⁴ Держархів Волинської обл. – Ф. 46. Волинське воєводське управління. – Оп. 9. – Спр. 3835. – Арк. 1–3 зв.

Наталя БУЛИК, Віра ГУПАЛО

МІСЦЕ ПРЕДСТАВНИКІВ НАЦМЕНШИН В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ МІЖВОЄННОГО ЛЬВОВА (на прикладі археологічного співтовариства)

Львівське історичне середовище завжди вирізнялося різновекторністю та багатокультурністю. Напередодні Першої світової війни в системі історичних дисциплін окреме місце посіла археологія. Львів став визнаним і потужним європейським центром археологічної науки, де організовували численні виставки старожитностей, проходили наукові форуми, викристалізувалися нові методи наукових досліджень. Можна ствердити, що Перша світова війна застала львівську археологічну школу на етапі доволі потужного розвитку, коли за рахунок поповнення якісно підготовленими науковими кадрами збільшувався ареал дослідження, розширялося коло наукової проблематики.

Натомість закінчення Першої світової війни разом із неминучими змінами на політичній карті дало новий поштовх і внесло корективи в освітнє, наукове та культурне життя міста. За твердженням Л. Зашкільняка, “у міжвоєнний період Львів зміцнив свої позиції як центр інтелектуального життя і наукової думки європейського рівня. У ньому склалися і успішно розвивалися впливові осередки і школи польської та української науки, працювало чимало вчених, які збагачували світову науку новими відкриттями”¹. Це твердження повністю стосувалося й археологічного співтовариства.

Львівські історики в міжвоєнний період гуртувалися навколо Наукового товариства імені Шевченка, Оссолінеуму та Львівського університету². Безумовно, найпотужнішим було університетське середовище – 80 % львівських істориків вийшли саме з цього навчального закладу. Польський уряд, на відміну від австрійського, не підтримував права представників національних меншин на освіту рідною мовою. Щобільше, за новим Законом про вищі школи Польщі від 13 липня 1920 р. встановлено “норму” вступу до вищих навчальних закладів представників національних меншин, перевага надавалася вступникам, які закінчували польськомовні школи або служили в польській армії³, натомість українцям, які воювали в Українській Галицькій армії (УГА), дозволялось навчатися у Варшаві, Кракові й Познані⁴.

¹ *Зашкільняк Л.* Наука // Історія Львова. – Львів, 2007. – Т. 3. – С. 94.

² У 1924/1925 н. р. філософський факультет Львівського університету розділено на гуманістичний і математично-природничий.

³ *Ustawa z dnia 13 lipca 1920 r. o szkołach akademickich // Dziennik Ustaw. – 1920. – Nr 72. – Poz. 494. – S. 1277–1294.*

⁴ *Соляр І.* Освіта // Історія Львова. – Львів, 2007. – Т. 3. – С. 84.

Ці зміни позначилися і на Львівському університеті: на навчання приймали тільки підданих Польщі й лише, як виняток, українців, які у графі “державна приналежність” писали “Польща”. У 1923/1924 н. р. усі факультети скористалися цим правом. Для цього академічний сенат 4 вересня 1924 р. прийняв відповідне положення і ввів обмеження на кількість слухачів. Формально причину обумовили відсутністю приміщень. Для виконання цього положення необхідно було розробити механізм. І тут військова служба в попередні роки, громадська робота на користь держави та навчання в польських школах відіграли головну роль⁵.

За підрахунками, що провела польська дослідниця Й. Пісулінська, в середовищі львівських істориків 1918–1939 рр. 81,2 % становили поляки, 10,8 % – українці, 5,9 % – євреї і 2,1 % – інші національності⁶. У ньому виокремилася археологічне співтовариство, яке хоча й було частиною історичного, однак мало свої відмінності й розвивалося відокремлено.

Заторкуючи питання освіти археологів міжвоєнного Львова, неможливо не згадати хоча б узагальнено обставини, що склалися у львівській університетській археології напередодні війни. Не заглиблюючись у деталі, треба наголосити, що Львів з 1905 р. мав власну кафедру класичної археології та праісторії. Очолював її молодий проф. Кароль Гадачек, і розміщувалася вона у приміщеннях старого корпусу університету на першому поверсі⁷. Однак у часі російської окупації Галичини професор наклав на себе руки⁸, а іншого професора-археолога у Львові тоді не було. Враховуючи те, що археологія як окрема дисципліна тільки виокремилася, професорів було обмаль. Після смерті К. Гадачека в керівництві університету виникла ідея розділити класичну археологію та праісторію. Тому у міжвоєнний період археології навчали на двох кафедрах Львівського університету, що було чималим успіхом і сприяло поглибленій спеціалізації. У міжвоєнний період Львів був центром Східної Галичини⁹, що входила до складу Другої Речі Посполитої і,

⁵ Kronika Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie za rok szkolny 1923/1924 za rektora prof. d-ra Juliusza Makarewicza. – Lwów, 1924. – S. 36–37.

⁶ *Pisulińska J.* Lwowskie środowisko historyczne w okresie międzywojennym (1918–1939). – Rzeszów, 2012. – S. 132.

⁷ Детальніше див.: *Бережт П.* Карло Гадачек: штрихи біографії та наукової діяльності // Постаті української археології. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині (далі – МДАПВ). – Львів, 1998. – Вип. 7. – С. 78–79; *Bulyk N., Lech J.* Karol Hadaczek (1873–1914) and the beginnings of archaeology in universities of the North-East borderland of the Austro-Hungarian Monarchy // *Archaeologia Polona*. – Warsaw, 2009. – Vol. 47. – P. 59–89; *Булик Н.* Кароль Гадачек і його внесок у розвиток львівської археології // МДАПВ. – Львів, 2013. – Вип. 17. – С. 251–266; *Її ж.* “Вмів він розбудити серед молоді запал до вивчення класичного мистецтва і доісторичної культури”: Кароль Гадачек в оцінці сучасників // МДАПВ. – Львів, 2015. – Вип. 19. – С. 58–68; *Її ж.* Перший професор львівської археології Кароль Гадачек і його наукова пасія // Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75-ліття створення історичного факультету): кол. монографія / [за ред. Л. Зашкільняка та П. Серженги]. – Львів, 2015. – С. 246–257.

⁸ *Beck A.* Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie podczas inwazji rosyjskiej w roku 1914/15. – Lwów, 1935. – S. 29.

⁹ Йдеться про етнічні українські землі з урахуванням тодішнього адміністративно-територіального поділу, тобто територія Східної Галичини, інкорпорована до Польщі і яка на рівні офіційної термінології існувала як “східні воєводства Польщі”: Львівське, Станіславське (зараз – Івано-Франківська обл.) та Тернопільське.

Іван Старчук та Маркіян Смішко під час археологічних розвідок у Борщівському повіті (липень 1937). *Цифровий архів АМ ЛНУ*

зрозуміло, університет був польським, а українці, євреї, росіяни та представники інших національностей становили в ньому національні меншини.

Кафедру класичної археології з 1916 р. очолював Едмунд Булянда, а праісторії (повна назва – кафедра доісторичної археології зі спеціальним оглядом праісторії польських земель) у 1921 р. очолив Леон Козловський¹⁰. Необхідно відзначити, що незалежно від того, що коло наукових інтересів обох археологічних кафедр суттєво різнилося, траплялись і спільні проекти, зокрема студенти часто слухали спільні курси, разом проводили польові розвідки та розкопки. Збереглася цікава світлина з розвідкових робіт на Борщівщині в липні 1937 р. Дозвіл на ці роботи одержав асистент кафедри класичної археології К. Маєвський, а до робіт, окрім І. Старчука, залучили асистента кафедри праісторії М. Смішка¹¹.

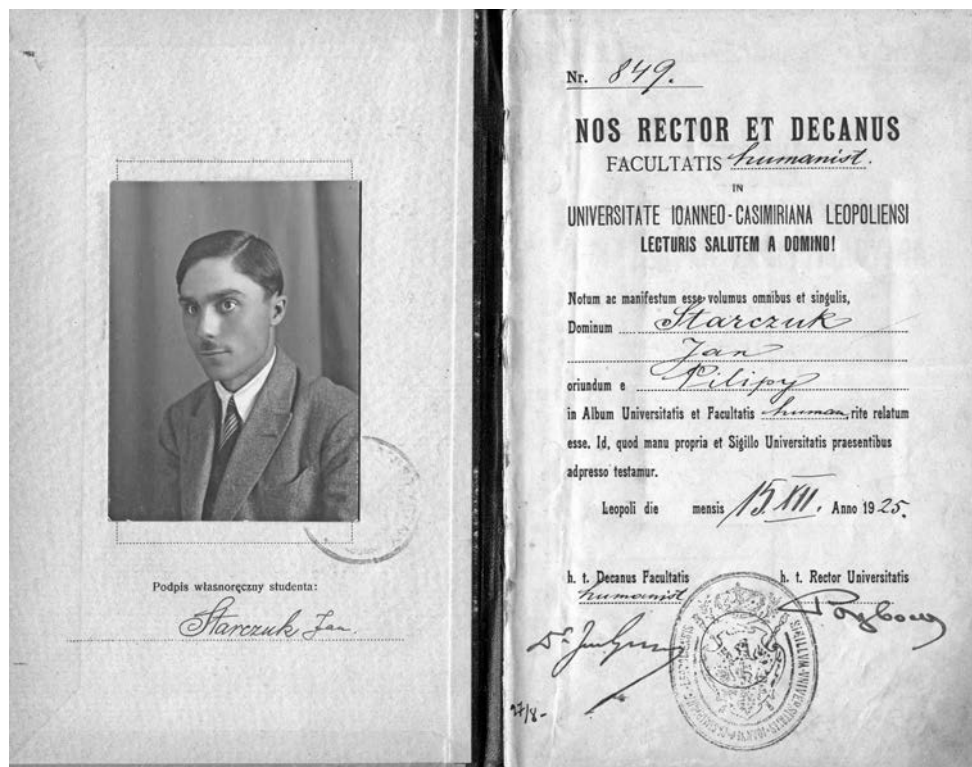
У контексті дослідження проблем національних меншин постає закономірне запитання: яке ж місце відводилося представникам національних меншин у навчальному процесі археологічних кафедр університету?

Відразу треба зазначити, що загальна кількість студентів, які слухали археологію, була не значною – до 10 студентів щороку. Траплялись роки, коли записувалося лише три слухачі. За підрахунками Й. Пісулінської, серед істориків міжвоєнного періоду спеціальність “археологія” здобуло лише 9 осіб, що складало 2,4 % від загальної кількості¹². Однак ці дані значно занижені. Закономірно, що “не поляків” у

¹⁰ Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). – Ф. 26 (Львівський університет). – Оп. 5. – Спр. 891. – Арк. 14.

¹¹ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів (далі – ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів). – Ф. 26. – Спр. 42. – Ч. 5. – Арк. 61.

¹² *Pisulińska J.* Lwowskie środowisko historyczne w okresie międzywojennym (1918–1939)... – S. 147.

Залікова книжка студента Івана Старчука. Цифровий архів АМ ЛНУ

цьому середовищі був невеликий відсоток. На кафедрі класичної археології впродовж 1918–1939 рр. здобули освіти лише два українці – Іван Старчук та Володимир Тисс; із кафедри Леона Козловського вийшли українці Маркіян Смішко, Михайло Клапчук, росіянин Ігор Свешніков, єврейську меншину представляла Юзефіна Вогель. Окремо треба згадати про антрополога єврейського походження Саломона Чартковера, тісно пов'язаного з львівськими археологами. У Львівському університеті в міжвоєнний період існувала спеціалізація “Антропология, етнология та праистория”, тому в багатьох заходах брали участь не лише студенти археологічних кафедр, а й антропологи. Названі особи з Львівським університетом пов'язані спочатку як студенти, а згодом – як викладачі. Можливо, в досліджуваний період на кафедрах археології навчалися й інші представники національних меншин, однак їхні імена в історії не збереглися. На умовах навчання, а згодом – викладацької роботи, зупинимося детальніше.

У 1925 р. студентом кафедри класичної археології став сільський хлопець зі Станіславщини Іван Старчук (1894–1950)¹³. Варто відзначити, що І. Старчук як стрілець УГА втратив у бою око, однак, незважаючи на заборону для молоді,

¹³ Детальніше див.: Домбровський О. Іван Старчук – видатний класичний археолог // Український історик. – 2005. – Т. 42. – № 2/4. – С. 229–233; Гринюк Б. Дитинство, юність та навчання Івана Старчука // Буковинський журнал. – Чернівці, 2015. – Вип. 4(98). – С. 190–205; Його ж. Викладацька діяльність Івана Старчука (1921–1950 рр.) // Вісник Інституту археології. – Львів, 2013. – Вип. 8. – С. 114–130.

Кафедра класичної археології Львівського університету. Зліва направо: (?), І. Старчук, Е. Булянда, (?), К. Міхаловський, Я. Орошувна, К. Маєвський, Р. Петеленз-Лкасевич, В. Тисс (?). *Цифровий архів АМ ЛНУ*

яка воювала в УГА, навчатися у Львові, він таки став студентом гуманістичного факультету саме Львівського університету. За багато років донька Оксана Старчук написала у спогадах: “Задумуюся, як склалося, що сільський хлопчина з Покуття став археологом. Ця професія дотепер мені видається елітарною, пов’язаною з оточенням і хоч якимось матеріальним стартом, тим більше для українця у ті часи”¹⁴. З цікавих документів періоду навчання І. Старчука, що збереглися, варто згадати залікову книжку. Зроблені в ній записи інформують, що він у перший рік студій відвідував заняття Л. Козловського, Е. Булянди, В. Подляхи, К. Твардовського й інших вчених¹⁵. Е. Булянда керував роботою археологічних занять і семінару та читав такі курси: “Стародавній театр”, “Апеллес, життя і твори”, “Мистецька критика в стародавньому світі” (1925/1926 н. р.), “Історія грецької скульптури (частина 1)” (1926/1927 н. р.), “Грецька скульптура V ст.” (1927/1929 н. р.), “Історія грецької скульптури IV ст.” (1929/1930 н. р.)¹⁶.

¹⁴ Старчук О. Спогади про батька // МДАПВ. – Львів, 2006. – С. 329.

¹⁵ Цифровий архів Археологічного музею ЛНУ (далі – АМ ЛНУ). Матеріали І. Старчука.

¹⁶ Цифровий архів АМ ЛНУ. Матеріали І. Старчука; Білас Н. Педагогічна та адміністративна діяльність професора Едмунда Булянди у Львівському університеті // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2012. – Вип. 16. – С. 367–377.

Кафедра класичної археології Львівського університету. Зліва направо: К. Маєвський, В. Тисс (?), Я. Орошувна, І. Старчук, сидить – Р. Петеленз-Лкасевич. *Цифровий архів АМ ЛНУ*

Едмунд Булянда мав дуже добрі організаторські здібності, відтак дбав про те, щоб кафедра класичної археології була матеріально забезпечена. Зауважимо, що в 1920-х роках вона ще перебувала в тому ж приміщенні, де була кафедра Кароля Гадачека (до 1925 р.), мала непогану, як на той час, бібліотеку¹⁷ та не менш важливу для навчального процесу збірку гіпсових копій стародавньої скульптури. Єжи Ковальський писав: "...коли став професором кафедри класичної археології у Львівському університеті, мусів розпочати від початку працю з організації цього закладу, бо після свого попередника, який займався більше праісторією, отримав лише 117 книжок. Праці цій не сприяла спочатку війна, а потім період інфляції"¹⁸. Згодом завдяки старанням Е. Булянди кафедра класичної археології отримала чудові просторі приміщення в колишньому будинку Галицького сейму, а скромна колекція гіпсових копій перетворилася у солідну збірку, збагачену привезеними з-за кордону раритетами. Швидко поповнювалася й бібліотека, в яку надходили не тільки найважливіші серії археологічних часописів і періодичних видань, а й усі можливі нові монографії. Е. Булянда дбав про поповнення кафедральної бібліотеки, намагаючись передовсім купувати ті видання (інколи дуже дорогі), які були необхідні його учням для написання докторських чи габілітаційних робіт. Як відзначає кількالكітній

¹⁷ Частина рідкісних видань довоєнного періоду збереглася в "сепаратах" Л. Козловського і зараз зберігається в Архіві відділу археології Інституту українознавства.

¹⁸ Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego. RK-120 (Bulanda Edmunda). – Арк. 16.

Захист докторату І. Старчука. 10 травня 1930 р. *Цифровий архів АМЛНУ*

керівник бібліотеки, асистент кафедри, а згодом всесвітньої слави археолог-класик К. Міхаловський, замовити і купити для бібліотеки книги не справляло жодних труднощів, оскільки це було одним із пріоритетів керівника закладу. Тут варто відзначити ще один цікавий момент, який зберігся у спогадах цього ж К. Міхаловського і свідчить про дуже високий рівень викладання в тогочасному університеті, а також про рівень самих студентів, що в майбутньому пов'язали себе з ним. Зокрема в контексті розповіді про колег, приятелів і частих гостей бібліотеки відзначає, що йому доводилося дуже багато працювати над собою, щоб могли належно підтримувати бесіду, оскільки “для них факт, що я є асистентом університету вже підтверджував мою компетенцію в галузі класичної археології”¹⁹. Серед найперспективніших і найталановитіших студентів кафедри класичної археології К. Міхаловський згадує І. Старчука, якому вів заняття як асистент на першому році навчання.

Іван Старчук формувався як археолог-класик у середовищі перспективних і талановитих колег. Згадаймо хоча б Єжи Кульчицького, Казімежа Маєвського, які багато читали та працювали над собою, “кожна одна публікація закуплена для бібліотеки була скрупульозно читана, реферована, дискутована. Все це відбувалося не обов'язково в межах існуючого кола наукового, але самостійно в якійсь з кімнат асистентів або на прогулянках”²⁰.

Іван Старчук мав досконалі умови для навчання, які максимально використав. Після закінчення університету працював асистентом й ад'юнктом у проф. Е. Булянди. У 1930 р. захистив докторат на тему “Стародавня різьба з Вілянова”²¹,

¹⁹ *Michalowski K. Wspomnienia. – Warszawa, 1986. – S. 51–52.*

²⁰ *Ibidem. – S. 55.*

²¹ *Starczuk I. Les sculptures antiques de Wilanów // Eos. – 1930. – № 32. – P. 389–422.*

Іван Старчук під час наукової подорожі до Англії. Лондон, 20 серпня 1932 р. *Цифровий архів АМ ЛНУ*

за що 10 травня 1930 р. йому присуджено ступінь доктора. В архіві дослідника збереглася світлина з написом на звороті “10.V.1930. Моя промоція. Комісія: промотор проф. Е. Булянда, ректор Г. Трамм, про декан А. Хибінські”²². Зауважимо, що з 1925 р. захист докторату відбувався зі значними змінами порівняно з попередніми роками. Тепер його можна було захищати тільки після здобуття ступеня магістра. Захист відбувався публічно і з рецензентами.

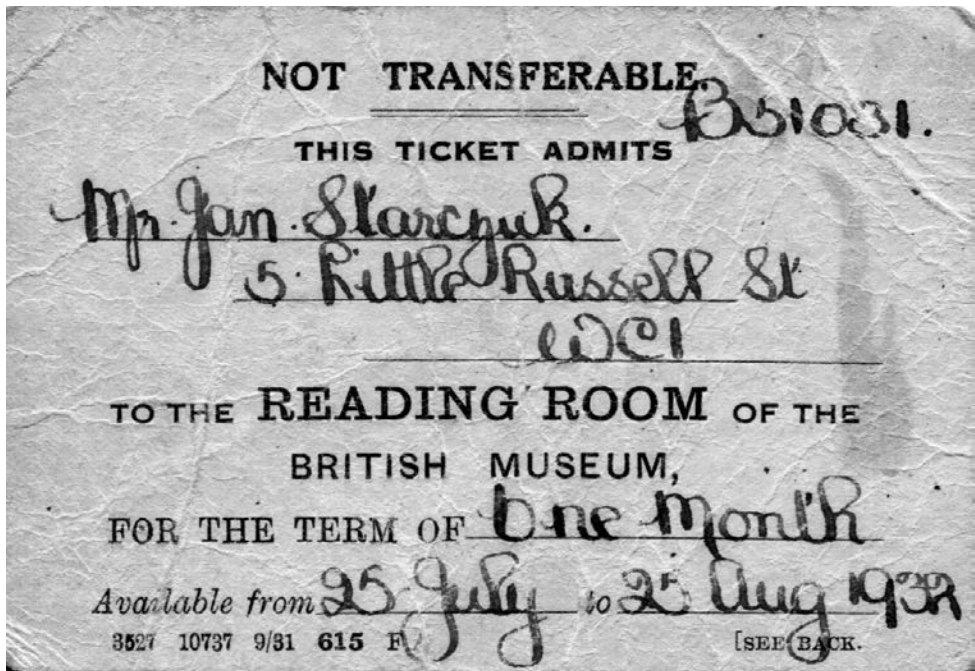
Після захисту докторату на І. Старчука чекав ще один успіх, який вплинув на його подальшу долю. Археолог здобув прихильність меценатки – графині Артстовської, яка профінансувала його подорож до Англії²³. В університеті вона звернула увагу на здібного молодого вченого й запропонувала вдосконалити знання мови у США. Однак І. Старчук попросив її замінити цю поїздку відрядженням до Англії, де працював у Британському музеї і бібліотеці. З цієї подорожі збереглися цікаві світлини і вхідні квитки до Британського музею. 1934–1935 рр. опрацьовував фондові колекції в музеях Греції, Угорщини, Югославії, Болгарії та Румунії²⁴. Це збагатило його подальші студії новим джерельним матеріалом.

Згодом він, поряд із Казимиром Маєвським, був серед найкращих учнів Булянди. Як зауважив один із дослідників наукової спадщини І. Старчука О. Домбровський: “...мусів бути добрим фахівцем своєї ділянки знання, якщо Е. Булянда, який не любив українців, взяв його на працю на свою катедру ад’юнктом. Згодом уже за советської окупації д-р Старчук оповідав мені, що Булянда не хотів допускати

²² Цифровий архів АМ ЛНУ. Матеріали І. Старчука.

²³ Ситник О. Археологічна наука у Львові. Перша половина ХХ ст. – Львів; Жешів, 2012. – С. 104.

²⁴ Цифровий архів АМ ЛНУ. Матеріали І. Старчука.

Перепустка І. Старчука до Британського музею. Літо 1932 р. *Цифровий архів АМЛНУ*

його як українця до доцентури”²⁵. Тут варто відзначити, що в міжвоєнний період у Львівському університеті здобути ступінь професора було доволі важко. Кафедра мала лише одного професора і, звісно, що допустити учнів до професури ніхто з них не хотів. Можливим було лише одержати доцентуру на основі габілітації і чекати слушного моменту, коли в якомусь з університетів звільниться професорське крісло.

Наступним етапом в освітньому процесі І. Старчука була його робота на кафедрі класичної археології. Упродовж 1931–1935 р. він вів студентам практичні заняття з курсу “Нижчі археологічні вправи”. Відомо, що з 1 березня 1934 р. його навантаження складало 28 год на тиждень, за що він отримував “квоту” в сумі 196 зл. на місяць²⁶. Як наголошувала донька О. Старчук: “У ті часи, хоча батько працював багато, матеріально йому було нелегко. Вже будучи ад’юнктом професора Е. Булянди, він не мав власного мешкання і на день ставив своє складене ліжко між подвійні двері в аудиторії на кафедрі, де вів заняття зі студентами. Одружившись, батько придбав «парцелю» – ділянку на т. зв. професорській колонії, завів сад, але побудова власного будинку (був гарний проект) не вдалася через початок II-ої світової війни”²⁷. У 1935/1936 н. р. адреса проживання І. Старчука значилася вул. Бадені, 12 (зараз – вул. Рилєєва)²⁸ – це адреса, за якою мав власний будинок Е. Булянда.

²⁵ Домбровський О. Іван Старчук – видатний клясичний археолог... – С. 229.

²⁶ Держархів Львівської обл. – Ф. 26. – Оп. 7. – Спр. 1421. – Арк. 6.

²⁷ Старчук О. Спогади про батька... – С. 330.

²⁸ Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1935/1936. – Lwów, 1935. – S. 66.

Однак в університетській кар'єрі І. Старчука не все було так гладко. Траплялися випадки, коли національна належність відіграла певну роль. Працюючи на кафедрі праісторії, як й інші археологи, він проводив польові дослідження. Для цього, згідно з чинним законодавством, необхідно було одержати дозвіл на розкопки ("відкритий лист"). Працівникам університету здебільша його видавали без перешкод²⁹. Ставлення до представників національних меншин у закладі добре ілюструє один факт. На прохання університету видати дозвіл на польовий сезон 1938 р. на дослідження території Тернопільського та Станіславського воєводств Е. Булянді, К. Маєвському й І. Старчуку перші два одержали його відразу, а щодо І. Старчука начальник суспільно-політичного відділу Львівського воєводства З. Харевіч написав дуже неоднозначну характеристику, в якій вказував: "...др. Старчук ... раніше задекларований український націоналіст, сьогодні є з погляду морального і політичного бездоганний і до політики Польської держави лояльний. Однак, в свій час був студентом Українського Таємного університету, після ліквідації якого записався до Університету Яна Казимира. Був він також членом українських націоналістичних студентських організацій..."

З огляду на це з боку Відділу не ставиться питання проти надання проф. др. Булянді і доц. др. Маєвському дозволу на проведення археологічних досліджень на території Тернопільського і Станіславського воєводств, натомість коли йдеться про дозвіл др. Старчуку Івану то питання це залишаю для розгляду і рішення урядів воєводських в Тернополі і Станіславові, не висловлюю одночасно з свого боку застережень в цьому питанні"³⁰. Дозвіл на проведення робіт І. Старчук отримав, однак такі неоднозначні коментарі мали місце впродовж усього часу його праці в університеті до 1939 р.

Іншим українцем, який вивчав класичну археологію в міжвоєнний період, був Володимир Тисс. У 1926 р. він став студентом гуманістичного факультету Львівського університету, в 1933 р. – отримав диплом магістра філософії. У 1933–1939 рр. працював позаштатним асистентом кафедри класичної археології в Е. Булянді³¹. Однак своє майбутнє він не пов'язав з археологією і, загалом, про його подальшу долю майже нічого не відомо.

Друга археологічна кафедра мала назву доісторичної археології зі спеціальним оглядом праісторії польських земель, однак частіше вживали кафедра праісторії. Очолював її, як зазначалось, Л. Козловський. Вона була ближча до кафедри археології в сучасному розумінні насамперед тим, що досліджувала археологічні культури на наших теренах. Спочатку кафедру праісторії запропонували очолити Юзефові Костжевському, який пройшов габілітацію у Львові в 1918 р. Однак він не прийняв пропозиції залишитися у Львові й очолив кафедру в Познанському університеті.

Кафедра праісторії від часу заснування мала низку проблем, які керівник намагався вирішувати, але не завжди це було можливим. Серед найскладніших: недостатнє фінансування, відсутність відповідного приміщення та погане технічне

²⁹ Детальніше див.: Булик Н. Археологічний вимір пам'яткоохоронних практик у Галичині (1918–1928) // МДАПВ. – Львів, 2016. – Вип. 20. – С. 394–413; *Ії ж.* Археологія і влада: діяльність археологів Наукового товариства імені Шевченка в контексті пам'яткоохоронної реформи 1928 року // МДАПВ. – Львів, 2017. – Вип. 21. – С. 258–284.

³⁰ ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. 26. – Спр. 42. – Ч. 7. – Арк. 79.

³¹ Лешкович Н. Тисс Володимир Васильович // Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940–2000). – Львів, 2000. – С. 162.

забезпечення. Ситуація покращилася з середини 1930-х років³². Звичайно, обставини, в яких опинилася кафедра в 1920-х роках, аж ніяк не сприяли залученню великої кількості студентів. Окрім цього, археологія продовжувала залишатися не надто популярною і дещо “елітарною” спеціальністю. Були роки, коли кафедра керувала науковою роботою лише кількох студентів (наприклад, 1925 р., коли розташовувалася у прохідній кімнаті Музею Дідушицьких і під керівництвом Л. Козловського працювали лише Т. Сулімірський, Я. Брик, К. Стояновський, згодом до них приєднався М. Смішко)³³. У цих умовах на археологію записувалися люди, які розуміли, що це за професія, і свідомо присвятили їй життя.

Варто відзначити ще один цікавий факт. Незважаючи на те, що заняття планували задалегідь, вносили у план кафедри та на них записувалися студенти, траплялися випадки, коли викладач отримував стипендію на наукову подорож чи посаду на державній службі і їх скасовували³⁴. Курси не читали за якоюсь розширеною програмою, вони не охоплювали всю археологію, а були прив’язані до наукових зацікавлень викладача³⁵. Нерідко траплялося так, що не читалися цілі великі періоди і, відповідно, в майбутньому формувалися фахівці, які продовжували працювати в тому ж хронологічному періоді, що й вчитель.

Молодий проф. Л. Козловський “викурював завжди масу папіросів з цигарниці, голосно сміявся і мав багато наукових планів”³⁶. Ніхто з оточення навіть не підозрював, що невдовзі він стане відомим політиком та обійме найвищі державні посади. Однак, ставши прем’єром, університету й наукової роботи повністю не покинув, а в майбутньому виховав цілу плеяду археологів. Серед представників національних меншин учнями Леона Козловського були: Маркіян Смішко, Михайло Клапчук, Ігор Свешніков, Юзефіна Вогель. На своє місце залишив також свого учня Тадеуша Сулімірського, який на посаді доцента виконував функції керівника кафедри, а після повернення до обов’язків учителя одержав кафедру праісторії Ягеллонського університету.

Повертаючись до Л. Козловського, зауважимо, спогади сучасників засвідчують, що він був професором, який відзначався доволі поміркованим ставленням до різних національностей. Водночас “українського самостійницького руху не толерував”, але попри це “при собі тримав ад’юнктом нашого земляка М. Смішка й прихильно відносився до мене,” – писав М. Клапчук³⁷. Цікаві факти, що засвідчують ставлення до представників національних меншин, залишив у спогадах й І. Свешніков. Він писав, що під час “антисемітських заворушень, що їх влаштовувала польська молодіжна організація «Млодзеж вшехпольська», Козловський зробив заяву що припиняє лекції бо в умовах, коли студенти єврейського походження рівні у своїх правах з іншими, безправно не допускалися до роботи в університетські

³² Білас Н. Організація навчального процесу на кафедрі праісторії Львівського університету // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2009. – Вип. 12. – С. 208.

³³ Держархів Львівської обл. – Ф. 26. – Оп. 7. – Спр. 1039. – Арк. 113; Спр. 1081. – Арк. 5.

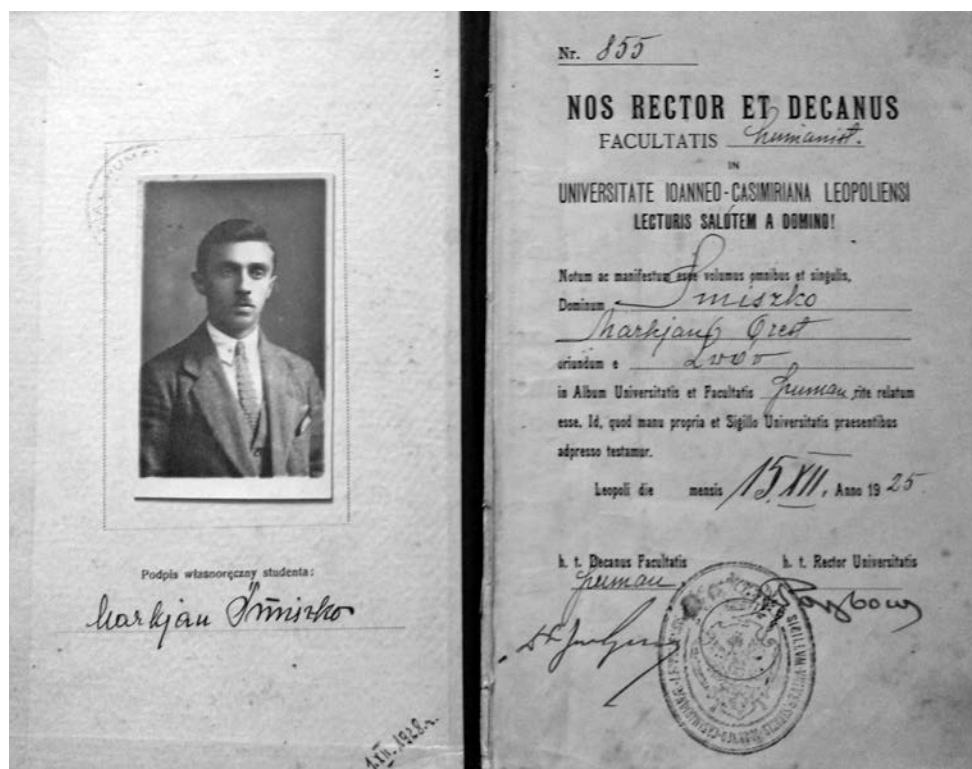
³⁴ Держархів Львівської обл. – Ф. 26. – Оп. 5. – Спр. 891. – Арк. 31, 37, 73.

³⁵ Turowicz M. Wspomnienia o życiu kulturalnym i obyczajowym Lwowa (1918–1939). – Wrocław, 1991. – S. 109.

³⁶ Michałowski K. Wspomnienia... – S. 54.

³⁷ Клапчук М. Спогади // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2006. – Вип. 9. – С. 290.

Залікова книжка студента гуманістичного факультету Львівського університету Маркіяна Смішка. Родинний архів О. Смішка

аудиторії він працювати не може”³⁸. Зрештою, четверо вихованців, не поляків, Л. Козловського підтверджують, що їхня національна належність не перешкождала у здобутті університетської археологічної освіти.

Документи, що збереглися насамперед у родинних архівах³⁹, дають змогу відтворити події 1920–1930-х років. Вони служать добрим джерелом для дослідження освітнього процесу в середовищі львівських археологів.

Так, Маркіян Смішко був студентом гуманістичного факультету у 1926–1931 рр. Із його залікової книжки (фото 8) дізнаємося, що на першому році навчання він слухав лекції К. Твардовського, Р. Інгардена, Я. Птасьніка й один предмет у Л. Козловського. На другому – обирає праісторію і до закінчення університету тісно співпрацює з Л. Козловським, Т. Сулімірським, а також археологами-класиками. У Л. Козловського М. Смішко слухав такі курси: “Вступні відомості з праісторії” (1926/1927), “Молодша кам’яна доба в Польщі (неоліт)”, “Аналіз доісторичної

³⁸ Свешніков І. Спогади музейного працівника // Пам’ятки України: історія та культура. – 2008. – № 2. – С. 8.

³⁹ Автори висловлюють щире подяку внуку Маркіяна Смішка п. Орестові Смішку за люб’язно надані документи та світлини з сімейного архіву.

кераміки” (1927/1928), “Доісторичні пам’ятки Східної Малопольщі”, “Бронзова доба в Європі” (1928/1929)⁴⁰.

У літературі, присвяченій М. Смішкові, можна прочитати, що його не допускали до габілітації через національну належність⁴¹. Однак документи, які збереглися, дають підстави засумніватися в цьому твердженні. Адже відомо, що асистентом університетської кафедри могла стати людина з дипломом нижчого ступеня, але аж ніяк не випускник. Навесні 1932 р. посаду асистента кафедри праісторії залишив Ян Брик. Декан В. Подляха та два професори – Л. Козловський, А. Фішер, авторитетні на той час вчені, просили ректора залишити М. Смішка при університеті. Вони скерували до нього рекомендацію ради факультету з обґрунтуванням доцільності залишити абсолювента університету на посаді молодшого асистента⁴². Це клопотання ректор задовольнив. З 1 квітня 1932 р. М. Смішко одержав посаду асистента при кафедрі праісторії Львівського університету, а 16 квітня відбулася його промоційна лекція⁴³. Очевидно, тут вирішальну роль відіграли старання і здібності М. Смішка, а також підтримка вчителів.

Маркіян Смішко за студентських часів показав себе здібним польовим дослідником та організатором студентської молоді. Привертають увагу ще декілька моментів з його життєпису. Насамперед, постійна підтримка Л. Козловського. Це засвідчує лист, датований 28 вересня 1927 р., у якому професор пише рекомендацію на стипендію та наголошує, що “він не має матеріальної підтримки і тому його подальша наукова праця повністю залежить від отримання стипендії. Подання його гаряче підтримую і вважаю, що він є найбільш відповідним кандидатом на цю стипендію”⁴⁴. Варто також відзначити, що серед документів зберігся дозвіл на розкопки тоді ще студенту М. Смішкові на дослідження у Руднику й околицях⁴⁵. З 1932 р. уже асистентові кафедри археології Львівського університету дозвіл видали на п’ять років, і він охоплював п’ять воєводств заходу України⁴⁶. На 4-му курсі брав участь у розкопках середньовічного Крешова, могильника перших століть нашої ери біля с. Копки Ниського повіту (тепер – Польща), у 1930 р. – могильника пшеворської культури поблизу с. Гринів неподалік Львова. Цього ж року виголосив доповідь на ІЗ’їзді студентів праісторії вищих навчальних закладів Польщі у Кракові, де був одним із двох представників львівського студентства⁴⁷.

⁴⁰ Родинний архів О. Смішка. Залікова книжка М. Смішка.

⁴¹ Білас Н. Археологічна наука у Львівському університеті (XIX – 30-ті роки XX ст.) // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2005. – Вип. 8. – С. 70.

⁴² Держархів Львівської обл. – Ф. 26. – Оп. 5. – Спр. 1758. – Арк. 38.

⁴³ Kronika // Z Otchłani Wieków. – Poznań, 1932. – R. 7. – Z. 2–3. – S. 49.

⁴⁴ Цитата за: Lech J. Z badań polsko-ukraińskich związków w archeologii do II wojny światowej // Przegląd Archeologiczny. – Wrocław, 2006. – T. 54. – S. 46.

⁴⁵ ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. 26. – Спр. 17. – Ч. 2. – Арк. 385. У дозволі не зазначено, в якому повіті розташовувався Руднік. Населений пункт із такою назвою є в Сілезькому воєводстві (Польща), однак інформації про якісь роботи там М. Смішка немає. Провівши аналіз праць археолога, можемо припустити, що йдеться про С. Рудки Городенківського повіту Тернопільського воєводства (*Smieszko M. Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Malopolsce Wschodniej. – Lwów, 1932. – S. 70, 76, 78*), однак це лише припущення.

⁴⁶ ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. 26. – Спр. 42. – Ч. 5. – Арк. 52, 55.

⁴⁷ Детальніше див.: Булик Н. З’їзди студентів-археологів польських університетів у 1930-х рр.: львівський вимір // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія “Історія”. – Харків, 2018. – Вип. 54. – С. 84.

Доволі прихильним було ставлення до М. Смішка і варшавських колег. У жовтні 1932 р. директор Державного археологічного музею у Варшаві Р. Якимович у характеристиці на нього для отримання наукової стипендії зазначав: “Др. Маркіян Смішко походить з української сім’ї. Наскільки мені відомо, справами політичними не займається, весь свій час посвячує науковій роботі...”⁴⁸. У 1932 р. М. Смішко відбув на наукове стажування до Праісторичного музею Польської академії наук у Кракові. Фінансування молодий дослідник отримав із фонду декана гуманістичного факультету. Тоді М. Смішко одержав унікальну можливість ознайомитися з єдиною на той час у Польщі взірцево організованою лабораторією праісторичних знахідок і здобув досвід консервації археологічних артефактів. Ці знання він пізніше використав при інвентаризації та консервації колекції Інституту праісторії Львівського університету, а також допомагав колегам з інших установ, зокрема з Музею Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ), правильно це робити з предметами їхніх музейних збірок.

За успішну працю і здобутки в галузі праісторії у 1933 р. Фонд культури Міністерства віровизнань і народної освіти надав М. Смішкові стипендію (700 зл.) для наукової роботи (опрацьовував матеріали у Кракові) та закордонної поїздки (1934), яку молодий дослідник здійснив до Радянського Союзу (опрацьовував музейні фонди в Москві, Ленінграді, Мінську, Києві, Харкові, Полтаві та ін.). Щоденники з цих подорожей із детальними рисунками й описом матеріалів зберігаються у відділі археології⁴⁹.

Маркіян Смішко був членом українських і польських організацій, зокрема скарбником Львівського відділу Польського праісторичного товариства, а також дійсним членом НТШ.

Єврейську національну меншину у Львівському університеті представляла Юзефіна Вогель, студентка кафедри праісторії в 1930–1934 рр. Учасниця студентських з’їздів у Львові (доповідь “Стилізація антропоморфних мотивів в праісторичному і сучасному мистецтві”) та Вільно (доповідь “Типологія сокир з епохи каменю”)⁵⁰. За недовгу наукову кар’єру вона встигла одержати дозвіл на розкопки і провести самостійні археологічні дослідження в Новосілці та Грабнику Скалатського повіту на Тернопільщині у 1933 р. Загальне керівництво роботами здійснював Тадеуш Сулімірський⁵¹. У 1934 р. захистила магістерську роботу, присвячену сокиркам культури шнурової кераміки з Галичини. Загинула під час Голокосту⁵².

Одним з останніх учнів Леона Козловського був російський дворянин Ігор Свешніков, який мешкав із батьками у родинному маєтку в с. Хотин на Волині. Початкову освіту здобув у гімназії м. Дубно. Під час навчання у Львівському університеті студював на двох факультетах одночасно (за окремим дозволом

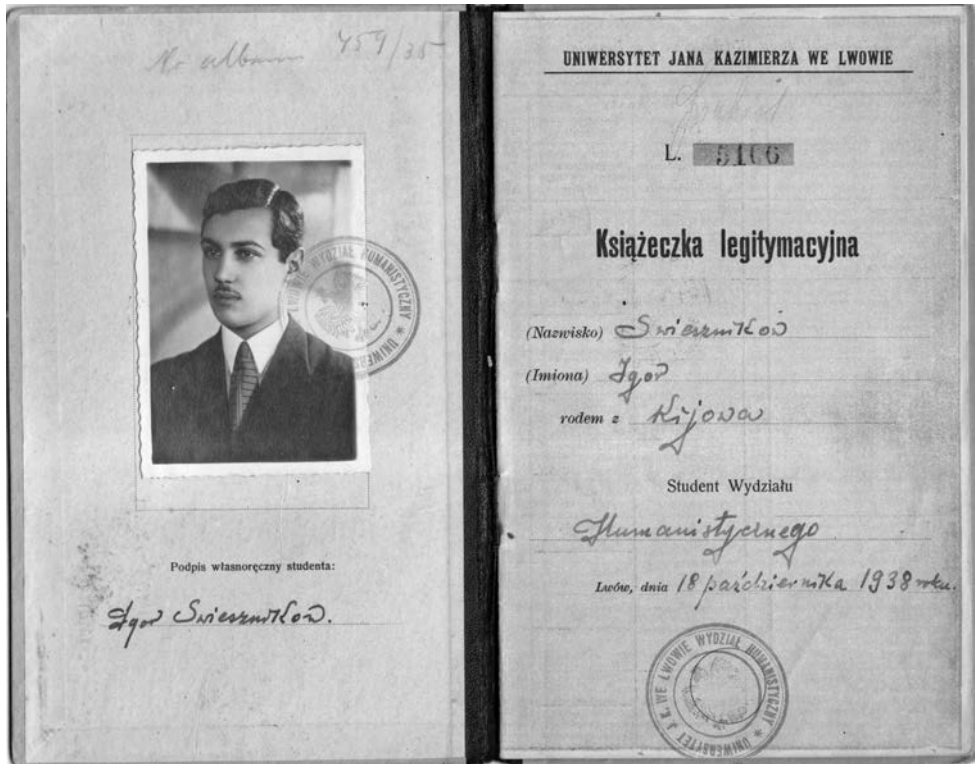
⁴⁸ Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie. Nr 756-IV.

⁴⁹ НА ВА ІУ НАН України. Матеріали М. Смішка.

⁵⁰ Hansen-Kucharska I. Sprawozdanie z V-go Zjazdu Delegatów Kół Prehistoryków Studentów Uniwersytetów Peczypospolitej Polskiej, który się odbył w Wilnie w dniach od 20 do 23 maj 1934 r. // Z Otchłani Wieków. – Poznań, 1935. – R. 10. – Z. 3. – S. 48.

⁵¹ ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. 26. – Спр. 42. – Ч. 1 (без номера аркуша між 80 і 81).

⁵² Kozłowski S. K. Kwiat królestwa. Archeologów polskich pokolenie trzecie. – Warszawa; Łódź, 2015. – S. 222.

Залікова книжка студента гуманістичного факультету Львівського університету Ігора Свешнікова. *Родинний архів К. Свешнікова*

ректора Е. Булянди)⁵³. У 1937 р. І. Свешніков як студент юридичного факультету здав колоквіум у Л. Козловського з предмета “Вступні відомості з праісторії разом з вправами” на оцінку “дуже добре”. У 1937/1938 н. р. І. Свешніков відвідував семінар із праісторії у професора Л. Козловського. Тісніше знайомство з археологами відбулося у 1938/1939 н. р. під час тритижневої практики з консервації та реставрації речей, що проходила на базі Музею Червенських городів, який тільки-но формувався. Керували практикою Ірена Сівек та ад’юнкт кафедри археології Маркіян Смішко. Вона проходила з розпорядження проф. Л. Козловського, який на той час був чи то куратором, чи то директором Археологічно-етнографічного музею Червенських городів. З цього часу і до кінця життя він був нерозривно пов’язаний з археологією. Згодом І. Свешніков став членом Польського праісторичного товариства та почав здійснювати перші самостійні археологічні дослідження на Волині. Одним із перших у 1936 р. було виявлене поселення висоцької культури біля с. Полуничне (нині Радивилівського р-ну), де в 1938 р. разом зі З. Шварцем провів археологічні розкопки. Навчаючись у Львові, І. Свешніков продовжував підтримувати тісні зв’язки з Дубенським музеєм,

⁵³ Гупало В. Ігор Кирилович Свешніков: віхи життєпису // МДАПВ. – Львів, 2006. – Вип. 9. – С. 7.

L.7924/38.

Lwów, dnia 30 września 1938 r.

Pan
Świesznirow Igor
student Wydziału P r a w a
przez Dziekanat Wydziału Prawa

Przychylając się do prośby Pana z dnia 29 wrze-
śnia br. - zezwalam Panu na wpisanie się na Wydział Humani-
styczny - jako równoległy.-

Bulanda m.p.
Rektor.

L.7924/38.

Lwów, dnia 30 września 1938 r.

Dziekanatowi
Wydziału Humanistycznego

udzielam do wiadomości.-

Bulanda
Rektor.

Yidi.
[Signature]
DZIEKAN WYDZIAŁU HUMANISTYCZNEGO
UNIWERSYTETU JANA KAZIMIERZA WE LWOWIE

Дозвіл ректора Львівського університету Е. Булянди на право паралельно навчатися І. Свешнікову на гуманістичному факультеті

який на той час перемістився в окремий маленький будинок. Застосовуючи на-
вики, набуті під час практики в Музеї Червенських городів, разом із директором
М. Шульмінським здійснив першу фахову систематизацію фондової збірки за
хронологією та культурною належністю артефактів. Як результат цих зусиль,

у 1939 р. І. Свешнікова призначено завідувачем відділу археології Дубенського краєзнавчого музею на громадських засадах.

Й останній учень Леона Козловського – палеолітознавець Михайло Клапчук (1920–1984). Народився майбутній археолог у с. Корнич неподалік Коломиї. У гімназійні роки ознайомився з польовою археологією і брав участь у розкопках під керівництвом Ярослава Пастернака у Крилосі, мабуть не підозрюючи, що ця подія визначить його долю і подальшу професію⁵⁴. Хлопець з бідної селянської сім'ї так згадає свій вступ до Львівського університету восени 1938 р.: “Користаючись з того, що в Перерові перебував на відпочинку ад'юнкт кафедри класичної археології Львівського університету І. Старчук, ... я познайомився з ним і попросив дозволити мені хоч пару перших днів, поки я не ввійду в курс справи, задержатися в його квартирі. Він погодився, віддав мені ключі, а я випросив у своїх батьків кільканадцять золотих, зібрав свої документи й у середині вересня виїхав до Львова ... наказом з 24 вересня мене зачислили студентом, хоча я не здавав жодного іспиту. Сталося це тому, що того року на студії археології поступило лише моє прохання й професорові Л. Козловському не залишалося нічого більше як прийняти мене заочно...”⁵⁵.

У перший рік студій М. Клапчук вибрав і вписав до залікової книжки такі курси: Л. Козловський “Початки мистецтва”, “Походження слов'ян у світлі археологічних досліджень”, М. Смішко “Вступні відомості з археології”, Я. Чекановський “Загальна антропологія”⁵⁶.

Загалом у спогадах М. Клапчук дуже позитивно характеризує університетське середовище, з яким безпосередньо контактував. Талановитого хлопця всіляко підтримували. “На першому курсі студій на нашому факультеті здавати іспитів не дозволялося. Але професор Л. Козловський, що в своїй бібліотеці весь час замічав переважно мене одного, довідавшись, що я з небагатої селянської родини, запропонував мені здавати в нього екзамен не на свідоцтво, а на тимчасове посвідчення, щоби при наявності доброї оцінки на основі того посвідчення отримати на другому курсі стипендію. Ця стипендія була доволі висока, мені усміхалися від другого курсу повноцінні студії, тим то я доклав усіх зусиль, щоби здати екзамен якнайкраще. Це мені вдалося зробити і на тимчасовому посвідченні появилася оцінка «дуже добре»⁵⁷, – через багато років “у стил” писав М. Клапчук*.

Варто зазначити, що в цей перший рік навчання, за кілька місяців до початку війни, М. Клапчук здобув власний перший польовий досвід. Не обійшлося, звісно, без підтримки керівника кафедри Л. Козловського: “Вичувши, що археологічний матеріал я опанував незле та що я став цікавитися, як і він, палеолітом, професор Козловський дав мені ще одну пропозицію, а саме згодитися на польові дослідження на Прикарпатті. Він вистарав для мене в державного консерватора відкритий лист, забезпечив грішми й у серпні 1939 р. я зробив свій перший науковий маршрут

⁵⁴ Кулаковська Л. Михайло Клапчук (1920–1984) // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2006. – Вип. 9. – С. 285.

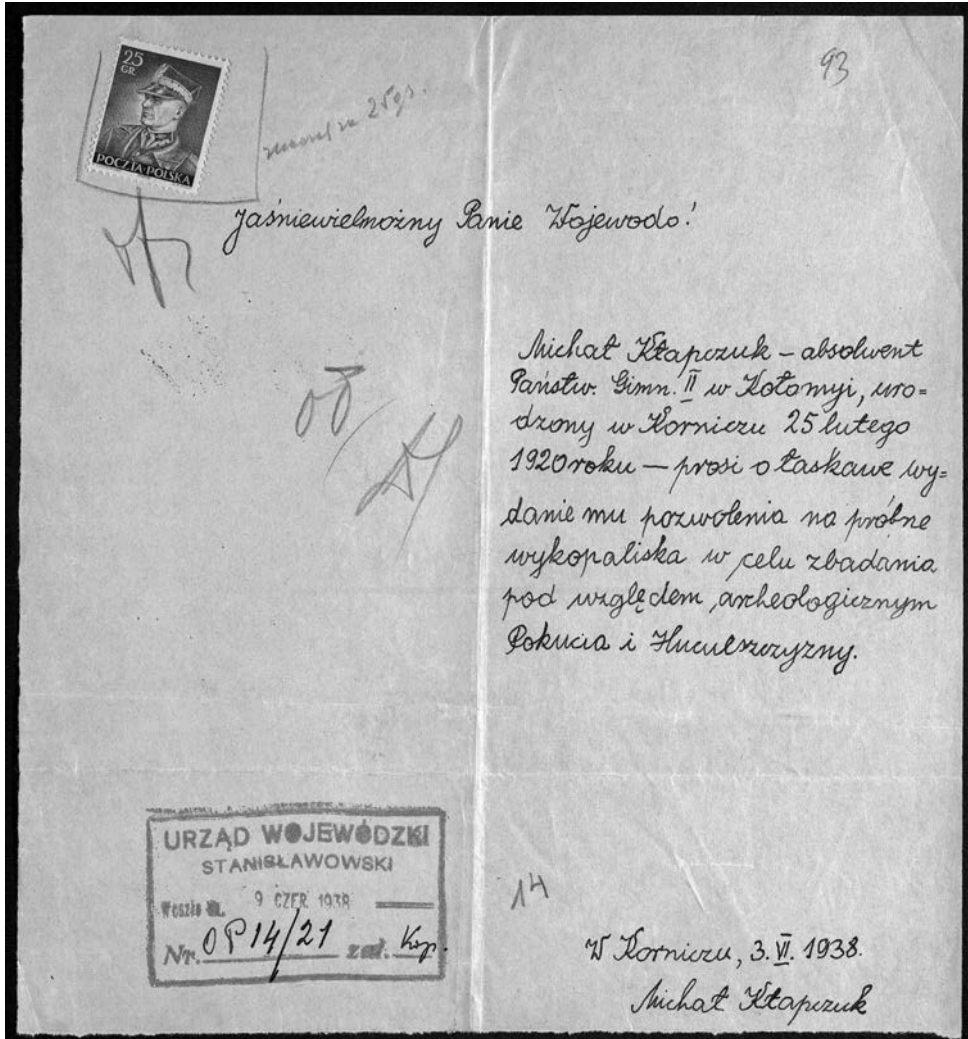
⁵⁵ Клапчук М. Спогади // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2006. – Вип. 9. – С. 289.

⁵⁶ Там само. – С. 290.

⁵⁷ Клапчук М. Спогади... – С. 290.

* Чорновий варіант “Спогадів”, опублікувати які той не мав надії.

Прохання М. Клапчука про надання дозволу на самостійні археологічні дослідження. Відділ рукописів ЛННБ ім. В. Стефаника

Коломия–Ланчин–Товмач–Городенка. Під час польових робіт виявив 22 верхньопалеолітичні та мезолітичні місцезнаходження⁵⁸. Це прохання надати дозвіл і сам дозвіл на розкопки збереглися, і нам вдалося їх віднайти⁵⁹.

Й останній момент, який не можемо залишити поза увагою, – те, що у Львівському університеті в міжвоєнний період існувала спеціалізація “Антропология, етнологія та праісторія”. Студенти кафедри доісторичної археології та антропологи не лише брали участь у спільних заходах, а й разом складали іспити. Такий підхід

⁵⁸ Клапчук М. Спогади... – С. 294.

⁵⁹ ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. 26. – Спр. 42. – Ч. 6. – Арк. 93.

Учасники IV З'їзду студентів праісторії у Львові. На фото: сидять Ю. Вогель, в центрі – Я. Чекановський, праворуч від нього – Т. Сулімірський. У другому ряді крайній ліворуч – Я. Фітцке; у третьому ряді зліва направо – Т. Рейман, А. Фішер, В. Голубович, (?), С. Чортковер; у четвертому ряді зліва направо – Р. Ямка, М. Смішко. *Фото з родинного архіву О. Смішка*

відповідав методичним засадам Яна Чекановського про необхідність комплексного навчання трьох дисциплін, що в 1928 р. реалізувалося у заснуванні Студентського гуртка антропологічних наук. Найбільшим заходом у галузі археології, організованим секцією праісторії Студентського гуртка антропологічних наук Університету Яна Казимира у Львові, безперечно, був IV З'їзд студентів праісторії польських університетів, що проходив 25–29 травня 1933 р. під загальною темою “Праісторія і її співвідношення до інших наук”. На з'їзд до Львова прибули учасники з Познані, Кракова, Вільна (фото 12).

Відкриття з'їзду відбулося 25 травня 1933 р. У вітальному слові почесний голова Я. Чекановський акцентував увагу на різниці між антропологією і праісторією та спільній користі від співпраці для обох цих наук. Від Інституту праісторії Львівського університету з вітальним словом виступив Т. Сулімірський. Наступного дня доповіді виголосили Саломон Чортковер (“Черепи з Криму і Миколаївщини в світлі праісторії”) та Юзефіна Вогель (“Стилізація антропоморфних мотивів в праісторичному і сучасному мистецтві”)⁶⁰. Активним учасником усіх засідань був М. Смішко.

Тут варто згадати, що з 1 квітня 1931 р. по 7 грудня 1939 р. асистентом-волонтером Антропологічно-етнологічного інституту Львівського університету працював львів'янин Соломон Чортковер, який походив з єврейської родини, в 1926–1931 рр. навчався в університеті й одержав спеціальність антрополога.

⁶⁰ *Wardzala K. Sprawozdanie z IV zjazdu studentów prehistorii uniwersytetów polskich // Z Otchłani Wieków. – Poznań, 1934. – R. 9, z. 6. – S. 100.*

Зі студентських років він був постійним учасником археологічних експедицій, зокрема в с. Висоцько у 1929 р. експедиції Т. Сулімірського. Замордований у львівському гетто.

Підсумовуючи, хотілося б наголосити на важливості Львова – одного з найвизначніших культурно-освітніх осередків у міжвоєнний період – у формуванні археологічної науки. Саме тоді, в період між двома світовими війнами, було закладено основи львівської археологічної школи. Її представники належали до різних культурних традицій, різних конфесій, але рисою, що їх об'єднувала, був високий професіоналізм і самовідданість справі, обраній на все життя. Більшість зі згаданих археологів вже у післявоєнний період здобули міжнародне європейське визнання. Але в часи своєї молодості, не зважаючи на походження, віровизнання, розбіжності політичних поглядів, вони, обдаровані таланом, зуміли виплекати в собі толерантність, стійкість до знегод, щире захоплення старожитностями і все це покласти на вівтар спільної для усіх науки – археології.

Марина ЧЕБАН

УКРАЇНСЬКІ СТУДЕНТИ-ІСТОРИКИ В УНІВЕРСИТЕТІ ЯНА КАЗИМИРА (1919–1939)

Одним із найважливіших центрів освітнього, культурного та наукового життя Другої Речі Посполитої був Львів, де в міжвоєнний період діяли Університет Яна Казимира, Львівська політехніка, Академія ветеринарної медицини і приватна Вища школа закордонної торгівлі. У 1929/1930 н. р. у них навчалося майже 10 тис. студентів, половина з яких здобувала вищу освіту в університеті. За кількістю студентів він посідав третє місце в державі, поступаючись лише Ягеллонському у Кракові та Варшавському¹. Львівський університет, що з 31 жовтня 1918 р. почав носити ім'я польського короля Яна Казимира, складався з чотирьох факультетів: юридичного, філософського, медичного, теологічного. Одним із нововведень стало запровадження польської мови як єдиної й обов'язкової, ліквідація усіх українськомовних кафедр. У результаті кадрових змін українських викладачів звільнили, а їхні посади віддали полякам², що створило сприятливу атмосферу для розвитку польської освіти та науки. Натомість українські професори змушені були шукати інших можливостей для працевлаштування, часто не за фахом, що негативно позначилося на їхній науковій діяльності.

У цей час деканові гуманістичного факультету Станіславу Закшевському, що ще з 1907 р. очолював кафедру історії Польщі, вдалося повернути до Львова Адама Шельонговського, якому запропоновано очолити кафедру нової історії. Професор також запросив Яна Птасьніка (після його смерті – Теофіла Еміля Модельського) на кафедру середньовічної історії, Францішека Буяка – на новостворену кафедру соціально-економічної історії та Костянтина Хилінського – античної. На факультеті діяли також численні семінари: філософії (Казимир Твардовський), праісторії (Леон Козловський), археології (Едмунд Булянда), сходознавства (Владислав Котвіч) та ін.³

¹ Руда О. Розвиток освітніх процесів у Львові (1923–1939) // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. – Львів, 2015. – Вип. 16. – С. 228.

² Лаврецький Р., Юрейко П. Модернізація історичної освіти у Львівському університеті на тлі освітніх реформ міжвоєнної Польщі // Наукові зошити історичного факультету. Львівський національний університет імені Івана Франка: зб. наук. праць. – Львів, 2013. – Вип. 14. – С. 263–272; Юрейко П. Структура навчально-наукових підрозділів медієвістичного спрямування на філософському (гуманітарному) факультеті Львівського університету міжвоєнного періоду (1918–1939) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2013. – Вип. 48. – С. 129–151.

³ *Academia militans. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie* / [pod red. A. Redzika]. – Kraków, 2015. – S. 563–573; *Pisulińska J. Studium historyczne w latach 1918–1939* // *Historia w Uniwersytecie Lwowskim. Badania i nauczanie (do 1939 roku)*. – Rzeszów, 2016. – S. 147–176.

Заняття проходили у формі лекцій, практичних занять (*ćwiczenia*) і семінарів. Кожен для здобуття спеціальності мів обрати предмети, які хотів прослухати: основні, в межах яких одержував фах, і додаткові. Лекції були переважно вузькотематичними, охоплювали невеликі історичні періоди та ґрунтувалися на наукових зацікавленнях того чи того професора⁴. Оскільки такий підхід до викладання не мів забезпечити повного висвітлення матеріалу, цю прогалину заповнювали спецкурси титулярних професорів і приват-доцентів: Ольгерда Гурки, Казимира Гартлеба, Вігольда Каменецького, Кароля Малечинського, Стефана Інґльота, Станіслава Зайончковського й ін.

Історичну освіту здобували, щоби згодом учителювати. Значно менший відсоток випускників прагнув присвятити себе науці. Оскільки влаштуватися у вищих закладах освіти українцям було майже нереально, більшість, отримавши диплом магістра, викладали в гімназіях Галичини. Як відомо, порядок отримання наукового ступеня регламентувало розпорядження Міністерства віросповідань і народної освіти від 11 вересня 1924 р., згідно з яким докторант мав виконати чотири умови: подати диплом про вищу освіту, самостійне оригінальне наукове дослідження польською мовою, рецензію наукового керівника⁵ та скласти необхідні платні іспити (на гуманістичному факультеті – 50 зл.).

Серед українських студентів-істориків, що здобули ступінь доктора філософії у Львівському університеті в 20–30-ті роки ХХ ст., треба відзначити учнів соціально-економічної школи Францішека Буяка – Романа Зубика (1930), Іллю Витановича (1930), Івана-Костянтина Гладилевича (1931); медієвіста Станіслава Закшевського – Миколу Андрусяка (1931); дослідника античної історії Костянтина Хилінського – Микиту Думку (1931) та дослідника історії нового часу Адама Шелльонговського – Івана Карпинця (1932). Згідно з підрахунками Йоанни Пісулінської, в міжвоєнний період у Львівському університеті захистилося 149 істориків, з них українців – лише 6⁶. Дослідниця, однак, не врахувала історика Іллю Витановича (1930), археологів Маркіяна Смішка (1932), Івана Старчука (1931), сходознавців Євгена Завалинського (1936), Володимира Шаяна (1939), а також помилково внесла до списку історика Федора Срібного (захистив докторат у 1912 р. під керівництвом Михайла Грушевського)⁷. Отже, від загальної кількості захищених наукових праць роботи українців становили лише близько 4 %.

Розгляньмо співпрацю в межах навчального процесу польських професорів і українських студентів, що зуміли захистити докторат і відзначилися науковими здобутками в галузі історії. Розпочну огляд із діяльності семінару **Францішека Буяка (1875–1953)**, завдяки старанням якого Львівський університет став головним осередком у Польщі з вивчення одної з наймолодших галузей історичної науки – соціально-економічної історії та впровадження її до навчальних програм. Його школа – одна з

⁴ *Лаврецький Р.* Організація навчального процесу в галузі історичних дисциплін у Львівському університеті в 1918–1939 роках // *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX wieku.* – Rzeszów, 2006. – Т. 4. – С. 297–298.

⁵ *Pisulińska J.* Doktoraty historyczne na Uniwersytecie Jana Kazimierza 1918–1939 // *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX wieku* / [pod red. J. Maternickiego, L. Zaszkiłniaka]. – Rzeszów, 2004. – Т. 1. – С. 236.

⁶ *Pisulińska J.* Doktoraty historyczne na Uniwersytecie Jana Kazimierza 1918–1939. – С. 233–249.

⁷ *Тельвак В., Педич В.* Львівська історична школа Михайла Грушевського. – Львів, 2016. – С. 388.

небагатых у Східній Європі, з якою підтримували контакти історики-анналісти, а її керівник зарекомендував себе організатором наукової праці та знавцем середньовічної історичної географії, соціально-економічних процесів на польських теренах у додержавний період і часи давньопольської держави⁸. На думку Ф. Буяка, соціально-економічна історія повинна ґрунтуватися на ґрунтовних знаннях природних явищ, які мали значний вплив на господарське життя краю. Тому вирішив запровадити вивчення стихійних лих, стану та міграції населення, розвитку поселень, історії цін, історичної географії, краєзнавства на основі опублікованих і писемних джерел, здебільша з львівських збірок. Він розумів, що такі масштабні дослідження можна реалізувати лише завдяки колективній праці, тому залучив до цього студентів⁹.

Після переїзду з Кракова до Львова й одержання посади на кафедрі Ф. Буяк серйозно зайнявся організацією семінару, зокрема наприкінці 1920 р. домігся від сенату виділення окремого приміщення для проведення занять у старому корпусі університету на вул. Міцкевича, 5а (тепер – вул. Листопадового Чину), яке, однак, не задовольняло наявних потреб. Кількість кандидатів, що прагнули навчатися в нього була настільки великою, що професорові довелося докласти чимало зусиль, щоб отримати додаткових п'ять кімнат під лекційні зали, бібліотеку, приміщення для асистентів і, власне, свій кабінет. У бібліотеці, що комплектувалася з обміну та дарів різних наукових інституцій, видавництв і безпосередньо авторів, зберігалося чимало профільних часописів, зокрема закордонних опублікованих джерел, монографій і підручників.

Окрім лекцій зі соціально-економічної історії Польщі й Європи від середньовіччя аж до XIX ст., Ф. Буяк проводив практичні заняття і семінари. На них він готував студентів до самостійної науково-дослідної праці. Оскільки знав, що на більшість чекає кар'єра вчителя історії, то намагався, щоби вони розуміли суть та зв'язок суспільних, економічних, політичних і культурних процесів. Професор дуже старанно готувався до викладів – складав план, записував бібліографію, формулював теми та поради в написанні рефератів. На заняттях ознайомлював студентів із методами досліджень, джерелами та їхньою інтерпретацією в історіографії, обговорював найновішу польську й іноземну літературу з цієї і спорідненої тематики. Ф. Буяк звертав увагу також на необхідність вивчення іноземних мов, сам володів латинською, грецькою, французькою, англійською, німецькою. Він заохочував здібних студентів до наукової праці ще під час занять¹⁰, а найкращих згодом приймав на семінар. Професор привчав учнів до праці з першоджерелами. Відомо, що в 1920–1930-х роках із науково-дослідною метою матеріалами Архіву давніх актів м. Львова користувалися його учні: Л. Гросс (1925), О. Прокопишинівна (1935), Д. Моравицька (1932), С. Огоновська (1938), С. Гошовський (1924, 1939) та ін.¹¹.

⁸ *Budzyński Z.* Szkoła historii społeczno-gospodarczej Franciszka Bujaka na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX wieku. – Rzeszów, 2005. – Т. 2. – С. 314–315; *Szafraniec B.* Franciszek Bujak (1875–1953). Życie, działalność naukowo-dydaktyczna i społeczna. – Toruń, 2009. – С. 172–192.

⁹ *Szafraniec B.* Franciszek Bujak (1875–1953)... – С. 181.

¹⁰ *Szafraniec B.* Franciszek Bujak (1875–1953)... – С. 181.

¹¹ Центральний державний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛУ України). – Ф. 55 (Архів давніх актів м. Львова). – Оп. 1. – Спр. 119 (Заяви дослідників в справі дозволу на використання документальних матеріалів). – Арк. 1–62.

Щороку семінари Ф. Буяка відвідувало близько 30 осіб, які представляли на них у середньому 15 докторських, кандидатських і магістерських праць. Як згадував М. Тировіч, “виклади Ф. Буяка давали незвичко багаті знання з дисципліни, якою до його появи в університеті займалися лише економісти. Для більшості істориків вона була надзвичайно важкою, адже вимагала володіння поняттями і термінами з демографії, соціології, знань основ економіки і статистики, а також їх методів”¹².

Професор не вирізнявся красномовством, говорив тихо і часто заїкався, хмикав і повторював фрази. Незважаючи на свою незвичну “доступність” і доброзичливість, він не скупився на критичні, але незлослівні зауваження¹³. Олександр Домбровський згадував, що “він був заїка й таки дуже заїкувався під час своїх викладів, але, рівночасно, відзначався особливим знанням предмету. Ф. Буяк багато вимагав від своїх студентів, а вже тим більше від українських. При іспитах був строгий”¹⁴.

М. Тировіч відзначав, що Ф. Буяк швидко забував свій статус професора кафебри та ставав досвідченим радником і приятелем, запрошував підопічних додому на наукові дискусії за чаєм і кавою¹⁵. Окрім того, незважаючи на поважний вік (в 30-х роках йому було близько 60), охоче брав участь у карнавалах, організованих молодими істориками¹⁶. Невідомо, чи такі запрошення одержували українські та єврейські студенти, а якщо й так, то чи відвідували зібрання. На розвитку науки, контактах між польськими й українськими вченими в міжвоєнний період не могла не позначитися політична ситуація та національно-державницькі прагнення представників обох народів. Українські й польські історики перебували в нерівних умовах, тому взаємини, а тим більше співпраця між ними були проблематичними, адже суспільство сприймало її неоднозначно, часто як національну зраду. Тому українська наука значною мірою розвивалася автономно від польської.

До школи Ф. Буяка належало значне коло талановитих науковців, серед яких дослідники економічної історії Польщі пізнього Середньовіччя Ян Рутковський та Стефан Інґльот, львівських цін – Станіслав Гошовський, формування й розвитку Мазовецької землі – Станіслав Пазира та ін. Серед його учнів-українців відзначу Романа Зубика, Романа Роздольського, В’ячеслава Заїкіна, Івана-Костянтина Гладилевича й Іллю Витановича. Природний талант, пізнавальна амбітність, дослідницька пристрасть і методи викладання Ф. Буяка вплинули на те, що значна частина його учнів підтримували контакти та співпрацювали з ним і після закінчення навчання.

Щодо національного складу студентів Ярослав Грицак слушно відзначив: “...часто у заслугу Буякові ставлять створення навколо себе багатонаціонального академічного середовища, що не було його головною, а навіть, як виглядає, свідомою метою. Насправді, семінари інших професорів Львівського університету теж мали багатонаціональний склад, при чому інколи навіть у більшій мірі, аніж семінар Буяка”¹⁷.

¹² *Tyrowicz M. W poszukiwaniu siebie... Wspomnienia i refleksje.* – S. 105.

¹³ Там само. – S. 106.

¹⁴ *Домбровський О. Іван Карпинець – наш призабутий історик (1898–1954) // Український історик.* – 1997. – Т. 1–4 (132–135). – С. 107.

¹⁵ *Szafraniec B. Franciszek Bujak (1875–1953)...* – S. 108.

¹⁶ *Tyrowicz M. W poszukiwaniu siebie... Wspomnienia i refleksje.* – S. 108.

¹⁷ *Грицак Я. Український вимір школи Францішка Буяка // Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи: матеріали Міжнародної наукової конференції (Мюнхен, Німеччина, 1–3 липня 2012 р.).* – Київ, 2014. – С. 190–191.

Думки сучасників різняться щодо ставлення професора до українців. Зокрема, польський студент Юзеф Зелінський характеризував його як толерантне: “У львівському середовищі загалом і в університеті зокрема панувало національне та політичне напруження, однак завдяки особистості Ф. Буяка, на його семінарах панувала атмосфера повного порозуміння, пошани та толерантності між студентами різних націй. Окрім поляків, серед учнів професора було чимало євреїв та українців, а серед останніх, окрім націоналістів (належних до ОУН), ще й комуніст”¹⁸. Сучасна польська дослідниця Богна Шафранец констатувала, що у стосунках між професором і учнями основними були лише результати їхньої наукової праці. Ф. Буяк робив усе можливе, щоби скоротити дистанцію між ними, опираючись на довіру та ширість¹⁹. Натомість українець О. Домбровський згадував, що “при кафедрі між студентами Ф. Буяка траплялися, зрідка, деякі українці, хоча сам Ф. Буяк був українофобом і творив разом з професорами Грабським та Гломбінським загальновідому антиукраїнську гакаату в сфері політики польської інтелектуальної еліти, що мало без сумніву значні впливи на тодішні урядово-державні чинники Польщі та головню ендецькі круги польського суспільства”²⁰.

Семінар Ф. Буяка в 1923–1927 рр. відвідував майбутній історик кооперативного руху Ілля Витанович (1899–1973), що зацікавився вивченням аграрної політики Галицького сейму в цифрах крайового бюджету та в 1930 р. захистив докторат із цієї тематики²¹. У 1933 р. його прийняли дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ), очевидно, з метою прив’язати до українського наукового середовища і не дати “заманити” до роботи в будь-якій польській інституції. Адже професор пропонував йому писати габілітаційну працю, хоча добре знав, що доцентом в університеті його не затвердять. Як відомо, паралельно з діяльністю семінару Ф. Буяка дослідження із соціально-економічної історії проводили знані українські вчені, члени НТШ, що гуртувалися у Комісії національної економіки, соціології і статистики. З початку діяльності до неї входили: Станіслав Дністрянський, Микола Залізник, Степан Баран, Андрій Жук, Омелян Саєвич, Володимир Децикевич, Карло Коберський, Володимир Кубійович та ін. А з середини 1930-х років долучилися також молоді історики, зокрема й учні Ф. Буяка: Р. Зубик, І. Витанович, І. Карпинець, М. Андрусак, М. Пасіка та ін. На засіданнях комісії вчені переважно реферували нові праці на соціально-економічну тематику, вирішували організаційні питання, зокрема щодо відновлення профільного видання “Студії з поля суспільних наук та статистики”²².

Ілля Витанович згадував, що “стягнув” до студій професора своїх приятелів: товариша ще з гімназійних років Івана-Костянтина Гладилевича і Романа Зубика (1902–1941)²³. Останнього Ф. Буяк вважав одним зі своїх найталановитіших

¹⁸ Грицак Я. Український вимір школи Францішка Буяка. – С. 189.

¹⁹ Szafraniec B. Franciszek Bujał (1875–1953)... – S. 179.

²⁰ Домбровський О. Іван Карпинець – наш призабутий історик (1898–1954). – С. 107.

²¹ Крот Л. Проблеми розвитку кооперативного руху в науковій спадщині І. Витановича // Вісник Львівського університету. Серія економічна. – Львів, 2007. – Вип. 37. – С. 623–626; Гелей С. Ілля Витанович: науково-педагогічна та громадська діяльність. – Львів, 2010. – С. 49–50.

²² ЦДАЛ України. – Ф. 309 (Наукове товариство імені Шевченка). – Оп. 1. – Спр. 46 (Книга протоколів засідань статистичної комісії НТШ). – Арк. 2–33.

²³ Гелей С. Ілля Витанович: науково-педагогічна та громадська діяльність. – С. 53.

учнів, який навчався на гуманітарному факультеті Університету Яна Казимира в 1925–1930 рр. Під керівництвом авторитетного професора він захистив докторат “Фінансове господарство Львова у 1624–1625 рр.”, основою якого були майже винятково неопубліковані джерела з Архіву давніх актів м. Львова. Ця праця молодого талановитого вченого не залишилася поза увагою дослідників і визнана провідною на той час французькою школою економічної історії найкращою книгою з цієї тематики в Європі, а після публікації у 1930 р. її автор отримав державну нагороду 1 000 зл. Велика кількість таблиць (110) і діаграм (10) значно посилили наукову цінність монографії, а запропонована схема класифікації джерел до діяльності окремих фінансових організацій і монополій відзначена науковим керівником²⁴. Розроблена методика і зараз залишається актуальною для дослідників економічної історії міста.

До учнів школи Францішека Буяка зараховуємо також ровесника Романа Зубика Івана-Костянтина Гладилевича (1902–1945), здібного студента із Хирова²⁵. Під керівництвом професора він підготував та захистив у 1931 р. дисертацію під назвою “Зміни розташування сільськогосподарських угідь, лісів і болот на території західної і центральної Великопольщі кінця 14–19 ст.”²⁶. На жаль, його життєвий шлях, громадсько-політична та наукова діяльність практично не досліджені. Відомо, що він професійно займався журналістикою, був редактором часописів “Хліборобський шлях”, “Гетьманець”, газети “Українські вісті”, де переважно й публікував свої розвідки²⁷.

Усі названі студенти-українці відвідували семінар Ф. Буяка наприкінці 1920-х років, коли їм було по 25 років, та й, зрештою, захистили докторат майже одночасно. Наступні два потрапили на нього у другій половині 1930-х років, уже у зрілому віці, зі сформованими політичними поглядами та науковими зацікавленнями, мали певний доробок або навіть докторський ступінь.

Згаданий вище комуніст Роман Роздольський (1898–1967), син видатного українського етнографа, члена НТШ Осипа Роздольського, приєднався до школи професора як досвідчений вчений із титулом доктора філософії Віденського університету. Під керівництвом Ф. Буяка він вивчав історію панщини за австрійських часів, навіть написав монографію “Підданські відносини в давній Галичині”, якій, однак, так і не довелося потрапити до рук зацікавленого читача – готовий наклад знищено червоноармійцями прямо з друкарні у вересні 1939 р. Зберігся тільки один примірник другого тому²⁸, рукопис першого згодом віднайдено серед документів приватного архіву Ф. Буяка.

До школи вченого належав ще один український історик **В'ячеслав Заїкін (1896–1941)**. На відміну від інших студентів-українців, що походили з Галичини,

²⁴ *Грицак Я.* Український вимір школи Францішека Буяка. – С. 190–191; *Бондар О.* Роман Зубик – історик та громадський діяч // Вісник Львівського університету. Серія: Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. – Львів, 2010. – Вип. 5. – С. 287–291.

²⁵ Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). – Ф. 26. – Оп. 15. – Спр. 799 (Книга протоколів про складання іспитів і висновки на докторські дисертації). – Арк. 255–259.

²⁶ *Pisulińska J.* Doktoraty historyczne na Uniwersytecie Jana Kazimierza 1918–1939. – S. 243.

²⁷ Українські часописи Львова 1848–1993 рр.: історико-бібліографічне дослідження. – Львів, 2003. – Т. 3, кн. 2 (1929–1939). – С. 267–273; 576–584.

²⁸ *Грицак Я.* Український вимір школи Францішека Буяка. – С. 190–195.

він народився на Слобожанщині. Вищу освіту здобув у Харківському університеті, де підготував, проте так і не захистив дисертацію на тему “Об’єднання України з Московською державою у 1654 р.”. Звинувачений у “контрреволюційності”, він не міг далі працювати в Харкові, тому наприкінці 1922 р. нелегально перебрався через польсько-радянський кордон спершу до Варшави, а згодом до Львова.

“Одним із цікавих і незрозумілих явищ того часу було те, що В’ячеславом Заїкіним поцікавився Францішек Буяк, – згадував Олександр Домбровський. – В. Заїкін сказав Т. Кострубі, що він протягом року має зробити докторат при Львівському університеті, а відтак габілітуватися на доцента. В даному випадку інтригуючим було те, що поляки не допускали наших учених на університетські позиції... В рядах старшого членства НТШ були відповідні учені, які могли зайняти становище включно з професурою у Львівському університеті. Але це не відповідало окупаційній політиці «польського Львова». Аж тут нагло університетські двері відкриваються... Заїкіному, який держався здалека від НТШ і обмежувався своїми приватними контактами з поодинокими представниками української науки. Очевидно польська сторона нічого даром не давала. З Варшави й інших місць, де перебували представники уенерівської еміграції, доходили до Львова вістки про Заїкіна, як дуже непевну людину, яка начебто співпрацювала з ворожими нам чинниками. Згідно з деякими поголосками він правдоподібно співпрацював з царською Охраною, а згодом зі советською, а вкінці з польською розвідкою. Тяжко тут сказати, чи є й скільки в тому правди. В кожному разі особа Заїкіна була окутана дивними й непевними позначками. Наприкінці 1930-х років Буяк організував на теренах Львівського університету наукову конференцію з виступом Заїкіна, який мав доповідь «Косцюл православни на Русі». На його доповідь зійшлася досить численна сметанка польського інтелектуального й політичного світу, було й кілька військових старшин. З української сторони запрошені Заїкіним Коструба, Домбровський і Назарук. З цілої атомосфери згаданої наукової конференції можна було відчутти, що Заїкін втішається чієюсь протекцією і має за собою досить сильні «плечі»²⁹. У 1937 р. він записався на семінар Ф. Буяка, де почав писати докторат на тему “Еволюція панщини на російських землях від X до XVIII ст.”. Однак закінчити його йому не вдалося. Після встановлення у Львові радянської влади В. Заїкіна арештували працівники НКВС, а невдовзі, влітку 1941 р., розстріляли³⁰.

Повагу до вчителя студенти виявили підготовкою у 1931 р. до 30-річчя його наукової праці збірника “*Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone profesorowi Franciszku Bujakowi*”, до якого увійшли публікації К. Малечинського, З. Войцеховського, С. Пазирі, С. Інґльота, К. Добровольського, Л. Харевічової, А. Гілевича, С. Гошовського (підготував хроніку семінарів професора), А. Валавендера (упорядкував бібліографію праць). Публікації до нього подали й українські студенти: І.-К. Гладилевич, Р. Зубик, І. Витанович³¹.

²⁹ Олександр Домбровський. Спомини / [ред. А. Атаманенко; упоряд. Г. Клинова]. – Нью-Йорк; Львів; Острог, 2009. – С. 49–51.

³⁰ Грицак Я. Український вимір школи Францішка Буяка. – С. 190; Портнов А. В’ячеслав Заїкін: еміграційний історик із багатьма обличчями // Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії XX ст. – Київ, 2011. – С. 107–141.

³¹ *Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone profesorowi Franciszku Bujakowi*. – Lwów, 1931. – 661 s.

Паралельно відвідував семінари Францішека Буяка й **Адама Шельонговського** (1873–1961) майбутній український учений, відомий дослідженнями з військової історії, **Іван Карпинець** (1898–1954). Він у 1921–1923 рр. студіював в Українському таємному університеті, а в 1923–1928 рр. – на гуманістичному факультеті Університету Яна Казимира історію як головний предмет, а німецьку мову і літературу як додатковий. У 1932 р. І. Карпинець здобув ступінь доктора філософії на основі праці “Проблеми галицьких міст від 1772 р.”³² під керівництвом А. Шельонговського. З 1920 р. професор очолював семінар із загальної історії нового часу та спеціалізувався на соціально-економічній проблематиці. Під впливом наставника І. Карпинець також спершу захопився цією тематикою. Його наукові роботи, написані в роки навчання, вирізнялися ретельним опрацюванням джерел і були присвячені “статистиці людності”, розвитку міст регіону, історії залізних гут Галичини. Після закінчення навчання він, як і більшість випускників університету, не маючи змоги залишитися на кафедрі, прагнув влаштуватися до гімназій краю. У 1928 р. здав наукову частину іспиту, а після дворічної практики – педагогічну й отримав диплом учителя. Згодом викладав у польських школах українську та німецьку мови, оскільки історію “як українцеві шкільна влада не дозволила”. Хоча й ці посади були тимчасовими і контрактними³³.

Повертаючись до семінару А. Шельонговського та характеристики самого професора, необхідно відзначити, що він завжди був елегантно вбраний і дбав про свій зовнішній вигляд. М. Тировіч так його описував: “...мав смуглу шкіру, завжди старанно виголений. Одяг носив зі спеціальним шиком, модний але не крикливий. Любив товариство, тому часто запрошував старших студентів на зустрічі в кав’ярні”³⁴. Станіслав Лам так характеризував науковий стиль А. Шельонговського: писав багато, легко і про все, обирав дуже загальні теми, його статті були компілятивними, писані поспіхом. Він не спеціалізувався на вивченні однієї тематики і заражав тою багатогранністю учнів. Не створив школи як Ф. Буяк, але перший з істориків свого часу зініціював дослідження суспільно-політичних джерел Галичини, якими до цього не цікавилися ані львівські, ані краківські вчені³⁵.

Восени 1936 р. до університету вступив начитаний і здібний випускник Тернопільської гімназії Омелян Прицак (1919–2006). Основними предметами майбутніх студій він обрав світову й українську історію і сходознавство (арабська, перська, турецька, монгольська мови та літератури). Студент згадував, що зголосився до асистента проф. А. Шельонговського А. Дигдали, щоб записатися на семінар, однак одержав відмову, адже ще не відбув просемінару. “Я почав його переконувати, що він мусить зробити виняток, бо я тільки що записався на університет, отже не міг пройти просемінарії, але я вчитав в каталозі викладів, що це останній рік професора Шельонговського, бо він переходить у відставку, а я хотів ще від нього дещо навчитися”, – так писав у спогадах про цю подію О. Прицак. “Коли ми так переговорювали, відчинилися двері від кабінету професора і він, підійшовши до

³² *Pisulińska J.* Doktoraty historyczne na Uniwersytecie Jana Kazimierza 1918–1939. – S. 244.

³³ Іван Іванович Карпинець. Життєпис // Стеблій Ф. Іван Карпинець (1898–1954). – Львів, 1999. – С. 22–23; *Синенький В.* Іван Карпинець у визвольних змаганнях українців (1914–1923) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2013. – Вип. 23. – С. 374.

³⁴ *Tyrowicz M.* W poszukiwaniu siebie... Wspomnienia i refleksje. – S. 113.

³⁵ *Lam S.* Życie wśród wieku. – Warszawa, 1968. – S. 34.

нас, спитав про причину нашої гарячої дебати. Асистент пояснив... Тоді він запитав мене, чи я прочитав уже якусь наукову історичну монографію. Я назвав десяток заголовків, м. ін. працю історика устрою Польщі Станіслава Кутшеби «Відроджена Польща». Власне на тій книзі зупинився професор і велів мені за тиждень написати мій реферат про неї³⁶. За тиждень 17-річний юнак поряд із понад 30-літніми студентами став учасником семінару А. Шельонговського. Одне з перших завдань, яке він одержав від професора, – написати рецензію на дисертацію Ольги Клайнпетер про зв'язки гетьмана Івана Мазепи з королем Станіславом Лещинським і Карлом XII, яка, на думку Адама Шельонговського, мала його зацікавити, адже стосувалася історії України. О. Прицак відзначав, що дисертація була майже взірцева, з чим погодився і професор. “Я перечитував її кілька разів, на ній вчився історичного ремесла, перевіряючи джерела та метод, зразу увійшов у проблеми Гетьманської Козацької держави і почав робити перші кроки у самостійному дослідженні... і опрацьовувати свої власні сюжети мазепинської доби”³⁷.

Зовсім інший мікроклімат панував у стосунках між **Станіславом Закшевським** (1873–1936) і молоддю. Аналізуючи педагогічну діяльність науковця, треба зазначити, що він не користувався популярністю серед колег і студентів³⁸. Його учні згадували про скупість порад ученого, нетактовність, недозволені епітети при спілкуванні. “Часто під час лекції професор прагнути наголосити на певній даті, переривав виклад і зненацька адресував питання до аудиторії, показуючи пальцем на студента, що мав відповісти. Це викликало хвилиenne розгублення. Очевидно так він прагнув привернути увагу студентів. Інші професори такої методики не застосовували. Не можу сказати, що вона викликала симпатію до нього”, – згадував М. Тировіч³⁹.

У спогадах про навчання в університеті О. Домбровський писав: “Керівника кафедри історії Польщі С. Закшевського аж ніяк не можна було назвати приятелем українців. Був певний себе, зарозумілий з певними нюансами аrogанції. Ще гіршим був його асистент Юзеф Скшипек, який поводився аrogантно не лише до студентів, а й до професорів. Скшипек не виказував якоїсь особливої пошани навіть у відношенні до свого шефа Закшевського, від якого був залежним. Бо керівник кафедри вибирав собі асистента, подавав його до затвердження ректоратом, а в разі потреби міг звільнити й вибрати другого”⁴⁰. Він також відзначав, що “на кафедрі находилася кузня польської патріотичної історичної науки, звідки виходили молоді кадри суб’єктивно настроєних у відношенні до українства польських істориків. У таких умовах український студент-історик міг мати майже нульове знання з історії України після закінчення університетських студій, а деякі фрагменти з нашої історії пам’ятав зі суб’єктивного насвітлювання під час університетських викладів. З метою вивчення рідної історії студенти-українці Львівського університету з ініціативи Коструби організували семінар при НТШ”⁴¹.

³⁶ Прицак О. Мій шлях історика. – С. 66.

³⁷ Там само. – С. 68.

³⁸ Tyrowicz M. Wspomnienia o życiu kulturalnym i obyczajowym Lwowa (1918–1939) / [z przedmową J. Maślanki]. – Wrocław, 1991. – S. 120.

³⁹ Tyrowicz M. W poszukiwaniu siebie... Wspomnienia i refleksje. – S. 104–105.

⁴⁰ Олександр Домбровський. Спомини. – С. 82.

⁴¹ Там само. – С. 45.

Українська наукова еліта вважала С. Закшевського яскравим шовіністом, не сприймала багатьох праць ученого⁴². Дещо протилежну думку висловлював **Микола Андрусак** (1902–1985), зокрема згадував, що професор-медієвіст давав студентам опрацьовувати теми польсько-українських відносин, причому українцям переважно з української національної історії. Звернувши увагу на здібного студента, що часто брав участь у дискусіях, він у 1925 р. прийняв його на семінар із середньовічної історії Польщі без вступного передсемінарійного колоквиуму⁴³. Його слухачі розробляли наукові дослідження та представляли їх результати на засіданнях, а після загального обговорення керівник оцінював роботу. Збереглися рецензії М. Алексеви́ча (1927), А. Красницького (1928) на роботу М. Андрусяка “Й. Шумлянський перший львівський уніатський єпископ” та Й. Яцняцької (1926) “Православне питання за Владислава IV”. М. Андрусак теж рецензував праці колег-істориків: К. Левицького “Князь Костянтин Острозький і Берестейська унія” (1929), Ф. Висмерського “Дорошенко за Собеського в 1665–1676 рр.” (1926), В. Черевка “Війна Хмельницького з Річчю Посполитою” (1927), Я. Воронжака “Бій під Хотиним в 1621 р.” (1929) та А. Лукашевського “Петро Конашевич-Сагайдачний” (1925)⁴⁴.

Зацікавившись діяльністю Греко-Католицької Церкви в XVII ст., М. Андрусак, за підтримки С. Закшевського, почав вивчати недосліджені матеріали львівських архівних збірок (зокрема Архіву давніх актів м. Львова) до життєпису єпископа Йосифа (Шумлянського) та писати докторат⁴⁵. Як зазначено вище, щоби здобути докторський ступінь, претендент мав скласти іспити й одержати позитивну рецензію наукового керівника. Екзаменатором із головного предмета найчастіше був С. Закшевський, що приймав іспит з історії Польщі. Знання М. Андрусяка 23 лютого 1931 р. він оцінив на “достатньо”⁴⁶. Відзначу, що професор досить суворо оцінював студентів, найчастіше на “достатньо” і “недостатньо”, а його рецензії часто не перевищували однієї сторінки. Він цінував докторантів за об’єктивність, сумлінність, ретельне використання джерел і літератури. Після успішного складання екзаменів комісія приймала ухвалу про призначення докторського ступеня та повідомляла про

⁴² *Зашикільняк Л.* До історії українсько-польських наукових взаємин у Львові в міжвоєнний період // Львів: місто – суспільство – культура: зб. наук. праць. – Львів, 1999. – Т. 3. – С. 550; *Юрейко П.* Життєвий і творчий шлях Станіслава Закшевського // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія “Історія”. – Ужгород, 2009. – Вип. 23. – С. 203–213.

⁴³ *Андрусак М.* Автобіографія (вересень 1932 р.) / [упоряд. Л. Тиміш] // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2000. – Вип. 4. – С. 469–470; *Чебан М.* Микола Андрусак. Історія історика. – Львів, 2015. – 356 с.

⁴⁴ Держархів Львівської обл. – Ф. 26 (Університет Яна Казимира у Львові). – Оп. 11 (Роботи, статті, рецензії, реферати (1850–1939)). – Спр. 2061 (Рецензія Аліськевича Мар’яна на роботу М. Андрусяка на тему “Йосиф Шумлянський, перший уніатський львівський єпископ”); Спр. 2176; Спр. 2063 (Рецензія Андрусяка М. на роботу Левицького Казимира “Князь Острозький Костянтин і братська унія” та відповідь автора на рецензію); Спр. 2064 (Рецензія Андрусяка М. на роботу Висмерського Францишека “Дорошенко при Собеському в 1665–1676 роках”); Спр. 2065 (Рецензія Андрусяка М. на роботу Черевка Владзимежа-Семена “Війна Хмельницького з Річчю Посполитою в 1654–1655 роках”); Спр. 2066 (Рецензія Андрусяка М. на роботу Воронжака Яна “Бій під Хотиним в 1621 р.”); Спр. 2067 (Рецензія Андрусяка М. на роботу Лукашевського Антона “Петро Конашевич-Сагайдачний”).

⁴⁵ Андрусак М. Автобіографія. – С. 469; ЦДІАЛ України. – Ф. 55. – Оп. 1. – Спр. 119. – Арк. 58.

⁴⁶ ЦДІАЛ України. – Ф. 388. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 91.

це ректора і сенат, які її затверджували⁴⁷. Звання доктора філософії М. Андрусякові присвоєно 18 березня 1931 р.⁴⁸ на основі докторату “Йосиф Шумлянський – перший львівський уніатський єпископ 1667–1708. Його життя та діяльність”. У 1934 р. молодий науковець видав монографію, де вперше в історичній науці комплексно дослідив постать владики: подав біографічні відомості, схарактеризував усі сфери церковно-релігійного життя та національно-культурної діяльності, з’ясував боротьбу за єпископську кафедру, відносини з Львівським братством⁴⁹.

Загальна історія раннього Середньовіччя була одним із головним напрямів наукових студій учня і дослідника школи Людвіка Фінкеля та Тадеуша Войцеховського **Теофіла Еміля Модельського (1881–1967)**. Учений здобув славу знавця середньовічних джерел, історичної географії, термінології, ономастики та середньовічного права. Але попри значні наукові здобутки не мав організаторського і педагогічного таланту, не створив власної наукової школи. Як згадував М. Тировіч: “Т. Модельський викладав монотонно, не раз з дальніх лавок доносився голосний храп, професор не переривав своїх цікавих висновків, а спілюха швидко будили колеги”⁵⁰.

Під його керівництвом історію Середньовіччя вивчав український вчений, ерудит, прекрасний знавець староруських літописів, середньовічної латини та допоміжних дисциплін **Теофіл Коструба (1901–1943)**, який 3 жовтня 1935 р. записався на гуманістичний факультет Львівського університету. На семінарі він зарекомендував себе як один із найактивніших і найздібніших студентів, вирізнявся талантом, наполегливістю. За спогадами сучасників, за розумом і знаннями перевищував університетських докторантів і навіть декого з доцентів⁵¹. Сфера наукових зацікавлень ученого охоплювала середньовічну історію західноукраїнських земель та історію Церкви. Т. Коструба усвідомлював, що українська молодь у Львівському університеті не може одержувати достатні знання з історії України, тому виступив з ініціативою організувати для неї при НТШ неофіційний семінар і залучати до праці в українському науковому середовищі. Його ідею схвалили, й уже з 1936 р. І. Крип’якевич, М. Андрусяк, О. Терлецький і сам Т. Коструба почали викладати методологію історичних досліджень, історію княжої, литовсько-польської доби та козаччини. Однак зреалізувати подальші задуми і плани вченому не вдалося через важку хворобу – туберкульоз кісток. О. Домбровський згадував: “Еміль Модельський показав, що вміє відділити науку й професорську справедливість від політики. Згодом він самотній з представників університету взяв участь в похороні Т. Коструби”⁵².

Як відомо, студенти могли записуватися та відвідувати семінари також на інших факультетах, зокрема теологічному чи правничому. Наприклад, той же Теофіл Коструба на теологічному факультеті прослухав лекційні курси професорів Щепана Шидельського, Юзефа Умінського, Міхала Вишинського, Яна Степи.

⁴⁷ *Pisulińska J.* Doktoraty historyczne na Uniwersytecie Jana Kazimierza 1918–1939. – S. 233–235.

⁴⁸ ЦДАЛ України. – Ф. 388. – Оп. 1 – Спр. 1. – Арк. 91; Держархів Львівської обл. – Ф. 26. – Оп. 15 (Каталоги студентів). – Спр. 1355 (Альбом обліку докторських дипломів). – Арк. 530.

⁴⁹ *Andrusiak M.* Jozef Szumlanski, pierwszy biskup unicki Lwowski (1667–1708): Zarys biograficzny. – Lwów, 1934. – 212 s.

⁵⁰ *Tyrowicz M.* W poszukiwaniu siebie... Wspomnienia i refleksje. – S. 103.

⁵¹ *Качмар В.* Теофіл Коструба: життєвий шлях і наукові пошуки історика та богослова // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2014. – Вип. 50. – С. 256–268.

⁵² Олександр Домбровський. Спомини. – С. 43.

Значною популярністю не лише серед юристів, а й серед істориків користувалися виклади Освальда Бальцера (1858–1933), історично-правнична школа якого відома далеко за межами Львова. Професор досліджував історію державного ладу, законодавство й устрій давньопольської держави та Польського королівства епохи пізнього Середньовіччя, генеалогію династії П'ястів, політично-правову історію Австрії, Чехії та Угорщини, польське судочинство. Семінар О. Бальцер проводив 44 роки (1888–1932), студенти могли записуватися на нього як на рік, так і на весь період навчання. Кожен навчальний рік він розпочинав із докладного пояснення мети та завдань семінару, який традиційно відбувався в суботу з 16 по 18 год⁵³. О. Бальцер не давав студентам реферувати праці, досліджувати опубліковані джерела, а скеровував одразу до опрацювання першоджерел. При виборі теми завжди враховував зацікавлення молоді. Пшемислав Домбковський згадував, що професор надавав можливість кожному охочому висловити думку в дискусії, хоч не раз вона з наукового погляду була наївною. Молоді науковці, чії роботи вирізнялися з-поміж інших, отримували грошову винагороду. Якщо О. Бальцер вважав, що праця гідна публікації, приділяв їй більше уваги, зокрема ще раз обговорював мету, наголошував на недоліках, наполягав, щоб автор сам їх усунув, переробив, доповнив⁵⁴.

Цікаві спогади про співпрацю з Освальдом Бальцером залишив український правознавець, історик і громадський діяч Микола Чубатий. Поновивши навчання на філософському факультеті Львівського університету, він був учасником семінару професора та саме під його впливом вирішив спеціалізуватися в галузі українського права. За порадою старшого колеги М. Чубатий, що вже здобув ступінь доктора філософії в серпні 1917 р., записався на правничий факультет і готувався до габілітації на доцента слов'янського права. О. Бальцер запропонував йому тему роботи “Державно-правове становище руських земель у Литовській державі кінця XIV ст.”⁵⁵. Науковець згадував: “Водночас з студіями у професорів Грушевського та Томашівського ходив я на виклади і семінари великого польського вченого, професора О. Бальцера... Таким чином, я наблизився до вимріяної ідеї над історією українського права. Але, незалежно від моїх студій на двох факультетах, я зрозумів, що історик всякого права мусить мати також знання основ права взагалі. Тому вже після закінчення богословських та філософських студій і після досягнення докторату я вписався ще на правничий факультет Львівського університету, посвячуючись передусім студіям римського права, філософії права та історії польського права як найближчого предмету до історії українського права”⁵⁶.

На правничому факультеті прагнув навчатися і Олександр Домбровський. Він згадував, що його зі свідоцтвом, прикрашеним “невідповідною підготовкою”,

⁵³ *Dąbkowski P.* Oswald Balzer. Życie i dzieła (1858–1933). – Lwów, 1934. – S. 69–76.

⁵⁴ *Доліновський В.* Штрихи до наукової діяльності працівників Земського архіву у Львові // Архіви України. – Київ, 2013. – Вип. 3. – С. 89.

⁵⁵ *Руда О.* Освальд Бальцер (1858–1933): наукова та громадська діяльність. – Львів, 2012. – С. 40–41.

⁵⁶ *Чубатий М.* Як народжувалася наука історія українського права // Науковий збірник Українського Вільного Університету на пошану Івана Мірчука (1889–1975). – Мюнхен; Нью-Йорк; Париж; Вінніпег, 1974. – Т. 8. – С. 140–148; *Григорчук Н.* Микола Чубатий – науковець та громадський діяч // Україна–Європа–Світ: міжнародний збірник наукових праць на пошану проф. М. Алексієвця. – Тернопіль, 2010. – Вип. 5. – Ч. 1. – С. 206.

прийняти не могли, тому записався на гуманістичний факультет (як популярно було говорити – “на філософію”). Студент планував, що за рік перейде на правничий, оскільки легше було перевестися з одного факультету на інший. “Маючи особливе замилювання до античної історії та класичної філології (латинської та грецької мови), я перейшов до Інституту античної історії й вибрав спеціалізацію на тому відтинку історичних студій. Кафедру античної історії при Львівському університеті очолював проф. **Костянтин Хилінський (1881–1939)**, поляк з Київщини, бувший доцент Петербурзького університету. Це була культурна й шляхетна людина, яка дуже зичливо відносилася до українських студентів, при чому Хилінський звернув на мене особливу увагу. Своєрідне небуденне явище. Професор університету допустив ближче до себе новоспеченого студента, а до того ще й іншої національності... Я в скорому часі так «закліматизувався» в Інституті античної історії, що кінець кінцем махнув рукою на вимріяну колись адвокатуру. Замилювання до античної культури, класичних мов (латини й греки), а при тому особливі симпатії до К. Хилінського взяли остаточно верх над бажаннями стати юристом”⁵⁷.

Кафедра, яку очолював багато років К. Хилінський спершу розташовувалася у старому корпусі університету на вул. Миколая, 4 (тепер – Грушевського), потім – на вул. Міцкевича, 5, згодом на вул. Костюшка, 9. На його лекціях і семінарах з античної історії Греції та Риму домінував аналіз першоджерел (історичних текстів, надписів, юридичних документів). Заняття, які проводив професор, користувалися популярністю серед слухачів, досить часто лекційна аудиторія не могла вмістити всіх охочих. Виклади вирізнялися доступністю, крім того, студентам імпонувала його ерудиція, м’який характер, відкритість і доброзичливість. Вони називали професора “асірійским царем” через тематику та характерну зовнішність, в якій привертала увагу довга чорна борода⁵⁸.

О. Домбровський прагнув пов’язати зацікавлення античною історією з історією України, у процесі пошуків проф. К. Хилінський порадив звернути увагу на опис Геродотом походу Дарія на скитів та в загальному ранню історію України. “Раз в приступі щирості сказав мені більш дискретно, що у Львівському університеті він не бачить можливостей для представників української науки, бо компетентні чинники ведуть особливу політику на терені Львова, де в усіх ділянках громадсько-політичного й культурного життя з університетом включно стараються закріпити стан польського посідання. Для українців можуть бути кращі можливості поза Львовом радше у Вільно. Тому Хилінський планував зреалізувати доцентуру для свого колишнього студента Микити Думки на Віленському університеті, а я мав стати старшим асистентом. Згодом Думка мав дійти до професури, а я мав габілітуватися на доцента. Але так не сталося. Хилінський мав лейкемію, яка звала його в могилу ще перед вереснем 1939 р.” – згадував О. Домбровський⁵⁹.

⁵⁷ Олександр Домбровський. Спомини. – С. 40–41.

⁵⁸ *Крульчик К.* Константин Хилинский (1881–1939) – польский исследователь античности // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира. – Санкт-Петербург, 2014. – Вып. 14. – С. 419–442; *Królczyk K.* Konstanty Chiliński (1881–1939) // *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku* / [pod red. J. Maternickiego, P. Sierżengi, L. Zaskilniaka]. – Rzeszów, 2014. – T. 2. – S. 343–365.

⁵⁹ Олександр Домбровський. Спомини. – С. 52.

Микита Думка (1896–1982) закінчив гуманістичний факультет у 1929 р., а вже в червні 1931 р. захистив дисертацію на тему “Європейська Сарматія Клавдія Птоломея” та здобув учений ступінь доктора філософії. Від 1931 р. працював у гімназіях Львова, Білорусі, Литви. Паралельно цікавився історією Києва та його князів, українським Причорномор’ям, античністю. Мрія викладати у Львівському університеті стала реальністю лише після радянської окупації міста. У 1940 р. він одержав посаду виконувача обов’язків професора стародавньої історії, увійшов до вченої ради.

У міжвоєнний період Університет Яна Казимира справедливо вважався найкращим центром сходознавчих досліджень у Польщі, де на той час працювали все-світньовідомі вчені: лідер львівських орієнталістів, історик Середньої Азії, монголіст Владислав Котвич (1872–1944), арабіст, знавець історії Близького Сходу та Північної Африки Зигмунд Смогожевський (1884–1931), індолог Стефан Стасяк (1884–1962), семітолог Алексі Клявек. Серед українських студентів, до сфери наукових інтересів яких входило сходознавство, необхідно відзначити Омеляна Прицака, Євгена Завалинського й Володимира Шаяна. Усіх їх відносимо до наймолодшого покоління львівських істориків, що сформувалося перед початком Другої світової війни.

Є. Завалинський навчався на гуманістичному факультеті в 1929–1933 рр., студіював тюркологію та арабістику під керівництвом З. Смогожевського, а після його смерті лише тюркологію у В. Котвича. Упродовж 1933–1935 рр. Є. Завалинський написав дисертацію “Польща у турецьких хроніках XV і XVI ст.” і вже наступного року здобув ступінь доктора філософії. Однак одержати викладацьку роботу в університеті йому не вдалося, очевидно через національність. В автобіографії 1940 р. він зазначав: “Не зважаючи на те, що я склав іспити з відзначенням – посади не одержав. Проте я не переривав наукової роботи та спеціалізувався в турецькій дипломатиці й палеографії”⁶⁰. Релігієзнавець, громадський діяч **Володимир Шаян** (1908–1974) на гуманістичному факультеті протягом 1933–1939 рр. студіював філософію, психологію і санскритську філологію. За підтримки професора індійської філології Степана Стасяка захистив докторат “Індра в Рігведі”⁶¹.

Інший студент-сходознавець О. Прицак так згадував навчання під керівництвом В. Котвича: “У часах, коли я був його студентом (1936–1939), він – що усе своє життя був іпохондриком – рідко появлявся на університеті і приймав своїх нечисленних студентів поєдинчо у себе дома. Там, навіть у прекрасний літній день у нього горіла свічка на столі. Якщо її полум’я порушувалося, професор переривав розмову, бо йому уявлялася небезпека: мовляв, це протяг, який може спричинити йому простуду. До того він ще говорив дуже тихим тонким голосом і треба було дуже напружувати слух, щоб слідкувати за його словами. А слухати його було варту! Він, найкращий тоді у світі знавець Монгольської імперії, уперше запізнав

⁶⁰ Фелонюк А. Євген Завалинський – призабутий тюрколог (з історії українського сходознавчого осередку Львова 1930-х – початку 1940-х років) // Український археографічний щорічник. – Київ, 2010. – Вип. 15. – С. 302.

⁶¹ Лозко Г. Володимир Шаян – основоположник відродження рідної віри (Доповідь на урочисто-му вечорі з нагоди 104 річниці від дня народження) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://oru.org.ua/index.php/bogoznavstvo/statti/283-2012-08-02-10-00-12.htm>

мене із тим, що я так прагнув зрозуміти: структурами кочових степових імперій, як теж із їх специфікою, устроєм та їх візією у веденні ними закордонної політики”⁶².

На міжвоєнний період припадав розквіт археології в Університеті Яна Казимира, адже тут функціонували аж дві профільні кафедри на чолі зі знавцем античного мистецтва Едмундом Буляндю (1882–1954) і археологом, політичним та громадським діячем Леоном Козловським (1892–1944). Перший у 1916–1939 рр. керував кафедрою класичної археології, яка розташовувалася в будинку по вул. Миколая, 4, другий – заснованою у 1921 р. – праісторії, яка спершу розташовувалася на вул. Миколая, 4, потім – в одній з кімнат Музею Дідушицьких, згодом – у будівлі по вул. Т. Костюшка, 9. У 1930-х роках кафедри праісторії та класичної археології перебували на другому поверсі головного корпусу університету по вул. Маршалківській, 1 (тепер – Університетська).

Їх персонал – професори, старші асистенти, лаборанти – вивчали та викладали історію матеріальної і духовної культури середземноморських цивілізацій епохи еллінізму. Е. Булянда керував роботою археологічних занять, семінару, читав такі курси: “Нарис праісторії Європи”, “Стародавній театр”, “Класична археологія”, “Грецька традиція у світі стародавнього мистецтва”, “Археологічні дослідження у XVIII–XIX ст.”, “Основні проблеми латинської епіграфіки”, “Історія і культура етрусків” та ін. Л. Козловський вів праісторичний семінар і читав лекції, зокрема “Найдавніші осілі люди на польських землях”, “Огляд доісторичних пам’яток Східної Малопольщі”, “Епоха бронзи і раннього заліза в Польщі”, “Вступні відомості з праісторії”, “Музейництво і польові дослідження з праісторії”, “Кам’яна доба в Польщі”⁶³.

Ці кафедри виявилися щасливими для випускників-українців **Маркіяна Смішка** (1900–1981) й **Івана Старчука** (1894–1950), адже, як відомо, вони були єдиними українцями, яким вдалося влаштуватися спершу асистентами, згодом ад’юнктами в університеті. І. Старчук – археолог, мистецтвознавець античної та давньоруської доби вступив на гуманістичний факультет у 1925 р., а вже в 1931 р. захистив дисертацію на тему “Les sculptures antiques de Wilanow” і залишився на кафедрі класичної археології. Брав участь у численних археологічних експедиціях, подорожував до Греції, Криту, Туреччини, Болгарії, Румунії, Угорщини, Великої Британії, Німеччини. У цей же час навчався і Маркіян Смішко. Аби потрапити на омріяні студії, йому довелося спершу записатись і пройти з квітня 1922 по січень 1923 р. школу підстаршин (підхорунжівка) польського війська та відбути досить нелегку службу у Верхній Сілезії⁶⁴. Наполегливому і працьовитому студентові, лояльному до польської адміністрації, після закінчення університету вдалося залишитися на кафедрі на посаді лаборанта-стипендіата, а його “українськість” не дала можливості претендувати на посаду доцента. У 1932 р., за рік після закінчення навчання, під керівництвом Л. Козловського він захистив докторат на тему “Культури раннього періоду доби римського царства у Східній Галичині”. Тоді ж почав проводити перші польові дослідження, зокрема могильника перших століть

⁶² *Прицак О.* Мій шлях історика // Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – Київ; Кембрідж, 1991. – С. 71.

⁶³ *Білас Н.* Археологічна освіта у Львівському університеті: здобутки минулого, завдання сьогодення // Археологія і давня історія України: зб. наук. праць. – Київ, 2012. – Вип. 9. – С. 38–44.

⁶⁴ *Смішко Р.* Спогади про Маркіяна Смішка // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2011. – Вип. 15. – С. 11–18.

нашої ери біля с. Гринів неподалік Львова, в Незвиськах, Колоколині, Малих Грибовичах⁶⁵, багатьох курганів бронзової доби. Оpubлікував 11 наукових робіт, що стосувалися римської доби, окремих питань ранньослов'янської археології, під час розкопок навчав методики археологічних досліджень студентів, які брали участь в експедиції. Незважаючи на наполегливу працю, успішні наукові дослідження, М. Смішко був допущений до читання лекцій з основ археології, історії первісного суспільства, етнографії лише після розпаду Польської держави⁶⁶.

Початок Другої світової війни вніс корективи в життя і плани як польських професорів університету, так і випускників та студентів, зокрема українців. У межах політики радянського керівництва щодо реорганізації системи освіти відбулася своєрідна її українізація, в результаті якої Львівський університет змінив національну ідентичність. Частина названих викладачів (С. Закшевський, К. Хилінський, Я. Птаський, О. Бальцер) померли у вказаний період, решта, зокрема Ф. Буяк, А. Шелюнгівський, Т.-Е. Модельський, С. Стасяк, Е. Булянда, не бачили можливості далі залишатися у Львові і переїхали до великих науково-освітніх центрів Польщі – Кракова, Варшави, Вроцлава, де й надалі проводили науково-дослідну працю. Доля була прихильною не для всіх українців – частина перспективних вчених загинула або була ліквідована в роки Другої світової війни (Т. Коструба, І.-К. Гладилович, Р. Зубик, В. Заїкін), частині довелося назавжди емігрувати (М. Андрусяк, І. Вітанович, Є. Завалинський, О. Домбровський, О. Пріцак, В. Шаян, Р. Роздольський), і лише декому вона дала можливість нарешті потрапити на викладацьку роботу в український/радянський університет (М. Думка, І. Старчук, М. Смішко).

⁶⁵ *Смішко Р.* Спогади про Маркіяна Смішка... – С. 13.

⁶⁶ *Циглик В.* Маркіян Смішко як науковець і педагог // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2005. – Вип. 8. – С. 158–162.

Марта НАДРАГА

УКРАЇНСЬКІ ШКІЛЬНІ БІБЛІОТЕКИ ЛЬВОВА В УМОВАХ ПОЛОНІЗАЦІЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ (1918–1939)

Згідно з даними Головного статистичного управління, напередодні Другої світової війни в Польщі нараховувалося 34 480 бібліотек, фонд яких становив 15 млн 800 тис. томів. Із них публічні – 26,9 %, бібліотеки “вселюдних” шкіл – 66 %, середніх – 3,9 %, учительських – 1 %, “високих шкіл” – 0,06 %, військові – 0,04 %¹. Так, шкільні становили понад 70 % від загальної кількості всіх бібліотек держави. Проте упродовж міжвоєнного періоду більшість із них були польськими (73,7 %). Українські книгозбірні становили тільки 14,4 % від загальної кількості всіх освітніх; на одну польську бібліотеку припадало в середньому 760 книг, а українську – 218².

У розвитку українських шкільних бібліотек можна виокремити три періоди:

1) 1918–1923 рр. – характеризується ліквідацією законодавчої та нормативно-правової бази Австро-Угорщини та Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) в освітній сфері, початком репресій над українськими педагогами, бібліотекарями і формуванням основ нового шкільного законодавства;

2) 1924–1931 рр. – ознаменований посиленням полонізації українського шкільництва, скороченням чисельності українських шкіл та запровадженням т. зв. “утраквістичних” (двомовних) навчальних закладів;

3) 1932–1939 рр. – відзначається фактичною ліквідацією шкіл національних меншин, уніфікацією навчальних програм і визначенням пріоритетів у комплектації шкіл навчальною літературою, посиленням уваги влади до читацьких уподобань школярів.

Необхідно зауважити, що чимало українських дітей взагалі не відвідували навчальних закладів, бойкотуючи цим польський владний режим. Українська національно-свідома громадськість невтомно наголошувала, що “не посилення до школи – це не є засіб боротьби. Те, що дитина не ходить до школи, відіб’ється на ній самій, відіб’ється на народі, коли серед нього зростатиме число неграмотних. Нашою неграмотністю, спричиненою польською шкільною господаркою, побивали нас поляки перед цілим культурним світом. Виказуючи велике число неграмотних у нас, заявляли, що наша неграмотність є вислідом нашої неохоти до науки й знання. Не посилати дітей до школи – це тільки вислід охоронити себе від лихого впливу. Але тут треба здобувати позиції, треба будувати, хоч би навіть серед дуже несприятливих умов”³.

¹ Понад 34.000 бібліотек у Польщі // Діло. – 1938. – 25 грудня.

² Звідки взяти грошей на ведення бібліотеки // Просвіта. – 1936. – Ч. 6–7. – С. 140.

³ Звідки взяти грошей на ведення бібліотеки... – С. 140.

Упродовж першого періоду бібліотеки українських шкіл переживали час становлення й адаптації до польського законодавства. У таких умовах допомогу в організації українських за духом шкільних бібліотек намагалися надавати національно-культурні товариства. “Де є такий учитель, що не цинив би найкрасшою перлини своєї школи – шкільної бібліотеки? Де є такий педагог, що не бажав би при навчанні письма покористуватися самотнім і найліпшим орудником методичним – шкільною бібліотекою? Де є такий виховник, що бажав би викресати з своїх діточок найвищі етичні, інтелектуальні й суспільні цінності, погордив би таким могутнім засобом виховання, як – шкільна бібліотека”, – задавали риторичні запитання українські педагоги⁴.

Водночас брак педагогічних бібліотек учительській організації пояснювали не низьким національним рівнем українських педагогів, а нестачею коштів на їх відкриття та закупівлю необхідної літератури. Цю тенденцію яскраво ілюструють статистичні матеріали, які свідчать, що ситуація із функціонуванням шкільних бібліотек та їхньою комплектацією й загалом народним шкільництвом у Другій Речі Посполитій у цей період була доволі критичною – тільки 60 % шкіл Галичини мала “затребувані будинки”, а фахові були розташовані здебільша у винайманих приміщеннях.

Незважаючи на дискримінаційне щодо українців законодавство, національно-свідома громадськість не полишала спроб сформувати українські за духом шкільні бібліотеки. Утримувати їх національно-культурні товариства пропонували через: пожертви батьків дітей, які навчаються у школі; добровільні пожертви національно-культурних товариств, меценатів; прибутки шкільних кооперативів, шкільних “кас ощадности”; прибутки, отримані від шкільних вистав і концертів⁵. Ефективність подібних заходів, знову ж таки, була доволі сумнівною. На заклик товариства “Взаїмна поміч українського вчителства” щодо закупівлі книг до шкільних бібліотек у цей період відгукнулося тільки 110 учителів, які придбали 1 819 книг: 3 – 100–120 книг, 5 – 40–60, 62 – 20–40 і 40 – 5–20. “Закладаючи шкільні бібліотеки, кладемо міцні підвалини під нову, могутню будівлю”, – безапеляційно відзначали сучасники подій⁶. Власне, на тлі поетапного закриття українських шкіл польською владою, “здобувати позиції” українська громадськість намагалася через відкриття приватних закладів, апеляцію до органів влади з вимогою відкрити закриті навчальні заклади, а також відкриття шкільних бібліотек.

Проте вже на початку 1920-х років перед українцями Львова постала інша проблема, яка полягала в якісному забезпеченні українських школярів і гімназистів Львова підручниками та наповненні їх відповідним змістом, який би виховував молодих читачів у патріотичному дусі. З одного боку, держава декларувала підтримку національним меншинам у навчанні рідною мовою, гарантувала опіку над їхнім культурним розвитком. З другого – урядовці Другої Речі Посполитої були зацікавлені у полонізації східних кресів/Східної Малопольщі та розповсюдженні міфу про Львів як “місто *Semper Fidelis*”. Саме тому українські підручники місцева влада розповсюджувала доволі обмежено та стримано.

⁴ Шкільні бібліотеки // Учительське слово. – 1926. – Ч. 10.

⁵ Там само.

⁶ Ще про шкільні бібліотеки // Учительське слово. – 1926. – Ч. 1.

Опубліковані в державній мережі (видавництво львівського Закладу ім. Оссо-лінських, Державне видавництво шкільних книжок, “Książnicy-Atlas” й ін.) підруч-ники спричиняли застереження українських учителів та учнів. Зокрема “Читанки для вселюдних шкіл” суміщали українську й польську літературу, одночасно по-давали поряд з українськими оригіналами переклади польських авторів та, відпо-відно, змішували український і польський погляд на історичні та культурні події. В умовах перманентного загострення українсько-польських відносин у краї такий підхід українці оцінювали, як правило, критично/негативно. Однак інші, “непри-стосовані” до загальнодержавного вжитку посібники, можна було використовувати лише у сфері приватного шкільництва.

Із цих причин українські школярі нерідко використовували польські підруч-ники, яких не розуміли, і до того ж, піддавалися прихованій колонізації. Відповід-но, їхнє читання, як зазначали тогочасні українські методисти, перетворювалося на складний, повний непорозумінь, процес. На запитання: “Чи є література для шкільних бібліотек?” – українські педагоги відповідали ствердно, пояснюючи це діяльністю видавництва “Світ дитини”, яке обслуговувало “культурні потреби най-менших діточок” (6–12 років)⁷. Окрім того, як наголошували тогочасні українські педагоги, користування польськими підручниками не сприяло, а навпаки, перешко-джало розвитку національної ідентичності учнів. Тому товариство “Рідна школа”, а також українські видавництва намагалися розповсюджувати власні посібники та додаткову/позаурочну лектуру. Важливою “доповнювальною” лектурою могли слу-гувати також статті “Української загальної енциклопедії” за редакцією І. Раковського (енциклопедичний словник став альтернативою польським популярним довідникам, як-от “Świat i życie”, адресований школярам). Інколи гімназистів приваблювала “серйозніша” наукова література. Зокрема, львів’янин Б. Надрага пригадував, що на нього “велике враження справив подарунок... хресного батька – чудово ілю-стрований, різнобарвний «Атлас України і сумежних країв» (ред. В. Кубійович)”.

Упродовж другого періоду реформування польської школи відбувалося на тлі нищення українського шкільництва та бібліотечної сфери. Часопис “Учительське слово”, проаналізувавши розвиток українських шкільних книгозбірень у Львові в середині 1920-х років, із сумом констатував, що “цілі ряди гімназійних бібліотек... складаються з кількох примірників якихось старезних, нікому не потрібних, ні до чого не здатних видань, а зрештою потопають у порохах і бруді...”⁸. Ситуацію ускладнювала відсутність у більшості українських сімей “домашніх бібліотек”. “Кілько ж між нами таких, що мають у хаті власну бібліотеку, засновану ще батька-ми, а в ній найкращі твори наших і чужих письменників? Кілько в нас таких людей, що цікавилися постійно нашим видавничим рухом, знали усі наші видавництва, стежили за їхнім розвоєм... Таких людей у нас ще дуже-дуже мало...” – резюмували педагоги⁹. Було б помилково вважати, що шкільна бібліотечна сфера Львова розви-валася винятково в негативному руслі (в контексті українського виміру проблеми).

⁷ Ще про шкільні бібліотеки // Учительське слово. – 1926. – Ч. 10; Шкільні бібліотеки // Там само.

⁸ Місяці книжки // Учительське слово. – 1925. – Ч. 12.

⁹ Там само.

Серед небагатьох позитивів того часу – юридичне визнання Кураторією Львівської шкільної округи бібліотеки відокремленим підрозділом школи, що відбулося після публікації 23 квітня 1925 р. Міністерством віровизнань і публічної освіти інструкції про організацію бібліотек у середніх та загальноосвітніх школах¹⁰. У документі зазначалося, що шкільна бібліотека – єдина, неподільна, без поділу на класи. Наголошено, що у випадку відсутності спеціальної обладнаної кімнати, книги в шафах мали розміщуватися у світлій частині класу (категорично заборонялося ставити їх у коридорах). Передбачалося, що шкільні книгозбірні працюватимуть годину, не менше ніж двічі на тиждень, у вільний від основних занять час. Натомість читальний зал із фондом підручників, атласів, альбомів мав бути відчиненим для читачів щоденно дві години, а відвідувачам гарантувався вільний доступ до літератури.

Документ, по-перше, зобов'язував дирекцію школи призначити керівника книгозбірні, встановлював контроль місцевої влади над тематичним наповненням “рекомендованою літературою”, визначав єдині правила щодо реєстрації книг, їх зберігання та порядку видачі учням на абонемент. Підбираючи потрібну літературу з дидактичною метою, адміністрація навчального закладу мала дотримуватися вимог, опублікованих у покажчиках, а також звертати увагу на “ошатність книжки”. Належало щорічно вилучати з книгозбірні книги, в яких: бракувало аркушів; погано “трималася палітурка”; окремі аркуші були “забруднені або засмальцьовані”. Така література підлягала списанню спеціальною комісією у складі керівника навчального закладу і бібліотекаря.

Відповідно до розпорядження Кураторії Львівської шкільної округи (1927), українські школи зобов'язувалися провести детальну інвентаризацію бібліотек державних і приватних шкіл не пізніше 1 березня 1928 р.; зберігати інвентаризаційні акти серед шкільної документації і надавати їх для ознайомлення інспекторам; визначити кількість літератури, яку отримала бібліотека, починаючи від квітня 1925 р.; вказати кількість книг польською, українською та німецькою мовами; готувати статистичні відомості про внутрішній бібліотечний рух у шкільних закладах до 15 серпня щороку¹¹. Розглядаючи функціонування бібліотечної сфери в українських школах Львова, важливо наголосити на особливості того періоду – в навчальних закладах функціонували т. зв. таємні націоналістичні гуртки, чимало з яких мали власні бібліотеки. Для прикладу, крім офіційної, в Українській академічній гімназії існувала бібліотека таємного гуртка (Драгоманівка). “Книжки бібліотеки Драгоманівки були розміщені в двох великих бібліотечних шафах, – зазначав її «бібліотекар». – Бібліотека була відкрита, мабуть, два рази в тиждень і мала два каталоги для вигоди позичальників, один, основний, за порядковими числами, інший за прізвищами авторів, а ще один вічевий або тематичний, поділений на різні відділи, як белетристика, історія, філософія, суспільні науки, природничі науки і т. п. Для вжитку бібліотекаря був картковий каталог. Втримувати порядок в бібліотеці допомагали самі члени, а особливо членкині, які багато часу витрачали на виготовлення

¹⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України). – Ф. 179. – Спр. 285. – Арк. 1–8; Спр. 297. – Арк. 70.

¹¹ ЦДАІЛ України. – Ф. 179. – Спр. 283. – Арк. 1.

каталогів, наліплювання карточок з числами, порядкування книжок”¹². Драгоманівка була укомплектована книгами “різного змісту” (українською, польською, німецькою мовою). Зокрема, мала всі дослідження серії “Руська письменність” (започаткувала “Просвіта”), чимало наукових польськомовних книг. Загалом у бібліотеці нараховувалося близько 500 книг¹³. Користування фондами було обмежене для читачів, зважаючи на можливі репресії влади у випадку викриття гуртка. Шкільний плебісцит 1932 р. започаткував третій етап. Як і раніше, діти, які відвідували державні школи, були змушені навчатися за однаковими навчальними програмами та використовувати, особливо після 1932 р., одні й ті ж навчальні підручники¹⁴.

В українських приватних жіночих освітніх закладах навчальні програми також відповідали державному стандарту. Учениці мали змогу вивчати класичні дисципліни, а також поглиблювали знання з вузькоспеціалізованих предметів (наприклад, дизайн, моделювання, пошиття одягу тощо). На жаль, бібліотеки приватних закладів не завжди відповідали запитам учениць, про що свідчать, зокрема, статистичні звіти. Водночас упродовж 1930-х років, як влучно відзначає С. Гнот, “навчально-виховною діяльністю у бурсах займалися чоловічі чернечі згромадження при монастирях отців редemptористів, студитів”. У 1937 р. у Львові відкрито християнський інтернат для українських дітей, де також функціонувала бібліотека, фонди якої в 1939 р. становили 889 книг¹⁵.

Якщо із забезпеченням підручниками бібліотек польських шкіл проблем не виникало, то зовсім інша ситуація склалася з навчальною літературою в українських школах, а викладання окремих предметів навіть у 1930-х роках взагалі не було уніфіковано. Цей чинник вплинув на наповнення бібліотек українських шкіл відповідною літературою. З-поміж предметів, викладання яких різнилося в українських і польських навчальних закладах, треба виокремити українську мову, українську літературу та релігію. Передусім зауважу, що в 1930-х роках не існувало єдиних для всіх шкіл навчальних програм з української мови і літератури – вчителям доводилося використовувати книги австрійського періоду. “За весь час по версальської Польщі не було добрих підручників до історії української літератури найновішої доби, як також і хрестоматії... За вказівками вчителів молодь користувалася виборами з творів нової літератури, чи то виданнями творів окремих письменників чи літературних груп”, – відзначав В. Лев¹⁶. Так, педагоги відзначають необхідність “обмежити лектуру давніх пам’ятників до справді найцінніших..., а основно читати прегарні твори Коцюбинського, Б. Лепкого, Лесі Українки, Кобилянської й ін. новіших письменників, бо в цих творах можемо найти багато цінностей”¹⁷. “Допоміжними” підручниками з української літератури були багатотомні видання

¹² Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові: На 100-річчя першого українського іспиту зрілости (1878–1978) / [упоряд. Б. Романенчук]. – Філадельфія; Мюнхен, 1978. – С. 349.

¹³ Там само.

¹⁴ *Шах С.* Львів – місто моєї молодости. Цісарсько-Королівська Академічна Гімназія. – Львів: В-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2010. – С. 4.

¹⁵ Biblioteki na wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej: Informator / [nauk. red. В. Bieńkowska]. – Poznań: Wogucki W-wo Naukowe, 1998. – S. 323.

¹⁶ Пропам’ятна книга гімназії Сестер Василянок у Львові / [відп. ред. В. Лев]. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1980. – С. 43.

¹⁷ Народа львівських українців // Українська школа. – 1925. – Ч. 14. – С. 77.

М. Возняка “Історія української літератури (від початків до кінця XVIII ст.)” (3 т.) та М. Грушевського “Історія українського письменства” (5 т.).

В українських школах надзвичайно важливого значення надавали вивченню української мови. Базовим підручником у “нижчих класах” була “Методична граматики руської (української) мови” М. Коцовського, І. Огоновського, 3–4-х – граматики С. Смаль-Стоцького та Т. Гартнера. “На основі різних оповідань та описів чи уривків із більших розповідей та повістей молодь вглиблювалася в красу рідної мови і пізнавала культуру та історію нашого народу”, – зазначали вчителі гімназії сестер василіанок¹⁸. За допомогою підручників К. Лучаковського “Взори поезії і прози”, А. Крушельницького “Український альманах” молодь “запізнавалася із родами поезії і прози, вивчала способи зрозуміння літературних творів, їх ідейну і композиційну вартість і красу літературних творів, як засобів любови рідного народу і його взаємні із іншими національностями”¹⁹.

Українські шкільні бібліотеки мали чимало релігійної літератури. Релігію вивчали на основі підручника “Літургіка” (Л. Лужницький), а також Біблії. Серед “обов’язкових” підручників, які використовували в українських школах, виокремлю “Біблійні історії” (уроки релігії), а також посібники з латинської мови, географії, фізики, хімії, математики, інших природничих наук. Зауважу, що чимало підручників, якими користувалися учні, були авторськими (“Ботаніка” М. Мельника, “Мертва природа” А. Ластовецького, “Геометрія” М. Грицака, “Нарис фізики” З. Храпливого, “Позаєвропейські краї та моря” Ю. Полянського та ін.).

Існували й відмінності в навчальних програмах залежно від типу навчального закладу. Зокрема в гімназії сестер василіанок латинську мову вчили 6 год на тиждень 8 років. “При вивчанні цієї сьогодні мертвої мови молодь відразу вчиться думати логічно, не знаючи навіть що це логіка, – відзначали педагоги. – Правильна побудова речення, струнка форма граматична, словництво, що його сьогодні знаходимо в наших мовах, висока культура давніх римлян, про яку молодь у перших двох класах читає в окремих реченнях чи коротеньких уступах – розповідях, виробляє мовну і духовну культуру молодої людини”²⁰. Зазвичай учениці вчили мову за польським підручником Ж. Самолевича, а також М. Терліковського (“Життя давніх римлян і греків”) та М. Полека “Приватне життя греків і римлян”. Починаючи з 3-го класу, учні вчили грецьку (підручник “Граматики грецької мови” С. Фідерера-Цеглинського). Відзначу, що від 30-х років XX ст. значно ускладнилася ситуація з виданням підручників для українських шкіл.

Треба констатувати, що українізація навчального процесу та наповнення бібліотек книгами відповідного змісту відбувалися практично винятково завдяки зусиллям громадських інституцій. Члени українських національно-культурних товариств не тільки закликали учителів створювати шкільні бібліотеки, а й приділяти увагу позашкільному вихованню дитини. “Кожний учитель повинен заохочувати кожду дитину до читання книжечок поза школою і повинен постаратися про збірку відповідних книжок на позашкільну лектуру для дітвори”, – наголошували члени

¹⁸ Пропам’ятна книга гімназії Сестер Василянок у Львові... – С. 41.

¹⁹ Там само. – С. 42.

²⁰ Там само. – С. 41.

товариства “Взаїмна поміч українського вчительства”²¹. Власне лектура, згідно зі спогадами української молоді, давала учням “велике вдовolenня й духовний корм”.

Учні гімназій відзначали, що “по відробленій дома шкільній лекції небагато часу залишалось на читання книжок, тож учні використовували кожду нагоду дома чи трамваю, або часом крадьки на нудній годині в школі, щоб при допомозі книжки вийти з кола сухого шкільного матеріалу в ширший світ, з його кольором, блиском, чаром і фантазією...”²².

Крім шкільних бібліотек, українська молодь використовувала й інші книгозбірні Львова. Учень Української академічної гімназії відзначав, що “крім скромної гімназійної бібліотеки, учні користувалися із багатою бібліотекою «Просвіти» у Львові... яка була для них відчинена два рази в тиждень в пополудневих годинах... Там же молодь знайомилася з українською і всесвітньою творчістю в ширшому засягу, чого школа не могла їм дати”. Учні наголошували, що педагоги нерado дивилися на таку лектуру, але “примикали очі, усвідомлюючи, що й вони бували учнями, не могли опертися тій, зрештою не шкідливій літературі”²³. Щодо кількісного наповнення книгами українських шкільних бібліотек, то цілісне уявлення можна скласти на основі аналізу вмісту книгозбірні Української академічної гімназії²⁴.

У 1935 р. Українська академічна гімназія підлягала перевірці Кураторії Львівської шкільної округи. Звіт фіксує у книгозбірні 898 томів україномовних праць, 487 – польськомовних, 486 – німецькомовних (учнівська книгозбірня). Чиновники констатували, що бібліотека потребує “інтенсивної розбудови” і не може задовольнити читацький попит учнів гімназії²⁵. Проте суттєвого поступу в наступні роки не відбулося. У 1937 р. учительська бібліотека нараховувала 1 476 томів. Того ж року закуплено додатково ще 90 книг у 113 томах. Польський відділ у 1937 р. нараховував 657 назв для учнів 1–3-х класів і 953 томи для учнів 4–8-х класів. Україномовний відділ нараховував 679 і 1 067 томів відповідно, німецькомовний – 894 (без поділу на класи). Також функціонувала бібліотека учнівського товариства “Руслан”, де зберігалось близько 737 підручників. У звітному році (1937) дирекція школи закупила ще 63 підручники за 137 зл. Учнівська книгозбірня була відкрита для читачів двічі на тиждень²⁶.

Філія Української академічної гімназії (розташовувалася на вул. Пекарській, 19) також мала власну бібліотеку, яка, як і школа, як зазначали автори Звідоомлення (1938), повинна була би “дбати про розвиток загальних диспозицій до життя в громаді; повинна в відповідний спосіб розвивати суспільні почування та практично вводити до суспільного співжиття. Пізнання громадських справ, приготування до практичного життя й совісна щоденна праця на кожному суспільнім відтинку вироблять свідоме відношення до справ ширшого, загального характеру, приготують молодь до чинної участі в житті громадянства, організованого в державних рамках”.

²¹ Закладайте шкільні бібліотеки // Українське Слово. – 1925. – Ч. 10. – С. 8–18.

²² Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові... – С. 439.

²³ Там само.

²⁴ ЦДАЛ України. – Ф. 179. – Спр. 388. – 45 арк.

²⁵ Там само. – Спр. 430. – 6 арк.; Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові... – С. 439.

²⁶ Там само. – Спр. 437. – 106 арк.

Бібліотека філії Української академічної гімназії складалася з учительської (1 476 книг) та учнівської частин. Остання поділялася (на основі мовного критерію) на декілька відділів: український – 1 746 назв, польський – 1 299 та німецький – 862. Ще 366 книг входили до історичного відділу, 202 – біологічного, 180 – географічного, 114 – фізико-хімічного²⁷. Отже, “в обох гімназійних заведеннях кінцевого польського періоду помітним був зріст навчальних засобів, як бібліотека, кабінети, робітні, знаряддя...”. Водночас збільшення кількості учнів в Українській академічній гімназії спричинило гостру потребу в “бурсі”, яку завдяки митрополитові Андрею (Шептицькому) було зорганізовано в 1914 р. У цьому ж приміщенні у другій половині 1920-х років “Рідна школа” відкрила чоловічу учительську гімназію, а після її ліквідації польською владою – приватну жіночу. У бібліотеці бурси в 1937–1938 рр. нараховувалося 225 українських книг, 31 – польська, 11 – німецьких. Того ж року закуплено ще 87 книг “переважно наукових і з обов’язкової шкільної лектури”. Керівниками бібліотеки управа бурси призначила К. Добрянського та М. Шмотолоха, які видавали книги учням декілька разів на тиждень. Згідно зі статистичними даними, один учень в рік брав у бібліотеці 16 книг²⁸.

Отже, упродовж 1920–1930-х років бібліотечний рух в українських навчальних закладах перебував під контролем польської влади, яка й визначала тематичне наповнення²⁹. Українська громадськість, зважаючи на незадовільне фінансування книгозбірень, намагалася їх українізувати та сприяти вихованню молоді в національно-патріотичному дусі. Особливістю української бібліотечної сфери стала наявність у школах таємних бібліотек, що існували при гуртках, які переслідувала польська влада, зважаючи на антипольське спрямування їхньої діяльності. Національно-свідома громадськість резюмувала, що “книжка, бібліотека є тою повною зброєю, від якої не може відмовитися ніякий нарід у своїй мирній, культурній боротьбі за існування”³⁰.

²⁷ Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові... – С. 372.

²⁸ Там само. – С. 369.

²⁹ ЦДІАЛ України. – Ф. 179. – Спр. 306. – 24 арк.

³⁰ Шкільні бібліотеки // Учительське слово. – 1926. – Ч. 10.

Олександра СТАСЮК

ПИТАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У ПОЛІТИЦІ ОУН

У контексті євроінтеграційних процесів питання національних меншин у дослідженнях сучасних вітчизняних науковців набуває особливої гостроти. Вчені вивчають не лише правовий інструментарій забезпечення економічних і культурних потреб національних меншин, а й звертаються до історичного досвіду. І це закономірно, адже “без глибокого осмислення трагічних сторінок минулого в долі національних меншин ХХ століття, винесення повчальних уроків з історії неможливо конструктивно розв’язувати сучасні проблеми, прогнозувати і моделювати їх розвиток у майбутньому”¹. З цього погляду цікаво простежити позицію українських політичних партій та організацій із зазначеного питання, зокрема підпільної Організації українських націоналістів (ОУН).

Національне питання належало до тих, які у процесі вироблення програмних засад ОУН зазнало кардинальних змін. Від крайніх радикально-шовіністичних гасел міжвоєнного періоду організація еволюціонувала до демократичних засад у вирішенні національних проблем під гаслом “Свобода народам і людині!”. Цей процес, що тривав від середини 30-х до кінця 40-х років, не завжди рухався по висхідній, адже опонентів нового курсу Проводу не бакувало як серед ворожих чи конкуруючих рухів і партій, так і в середовищі самої ОУН. На формування позиції ОУН у національному питанні неабияк вплинула поразка в національно-визвольних змаганнях 1917–1923 рр., що радикалізувала настрої суспільства, міжнародно політичні події та популярні на той час ідеологічні концепції (фашизм, нацизм, більшовизм), денационалізаційна політика польської влади тощо. Не останню роль відігравали наявні суспільні стереотипи, що склалися впродовж століть спільного існування між українцями та сусідніми народами. Висвітлюючи це питання, треба розрізняти позиції обидвох відламів організації (ОУН(м) і ОУН(б)), які були далеко не тотожними.

Опинившись після Першої світової війни у статусі національної меншини в складі Польської держави, західноукраїнське суспільство виявляло до національних проблем великий інтерес, і члени ОУН намагалися реагувати на ці виклики. Однак виробити єдиний підхід до вирішення національного питання у міжвоєнний період українським націоналістам не вдалося. Як відомо, ідеї ОУН вперше набули чіткого програмного оформлення лише напередодні Другої світової війни, коли організація постала перед проблемою конкретних державотворчих дій. А в 1920–1930-х роках на сторінках націоналістичних часописів відбувалася активна полеміка з приводу ідейних засад організації, тож публіцисти ОУН часто висловлювали протилежні

¹ *Рафальський О.* Національні меншини України у ХХ столітті. Історіографічний нарис. – Київ, 2000. – С. 5.

думки й тези щодо вирішення національного питання в майбутній незалежній Українській державі, серед яких і взаємозаперечувані. Автори націоналістичних видань, призначених для європейського читача (“Розбудова нації”, “Український націоналіст”) дотримувалися більш поміркованої позиції, тоді як дописувачі підпільних часописів, які розповсюджували на західноукраїнських землях (“Бюлетень крайової екзекутиви на ЗУЗ”, “Сурма”, “Юнацтво”), були налаштовані вкрай радикально. Саме в їхніх писаннях найчастіше звучали кардинальні, з антигуманними зокрема, пропозиції щодо вирішення національного питання в Галичині та шовіністичні нотки щодо національних меншостей.

У становленні етнополітичної концепції ОУН чітко простежуються три етапи: 1920–1930-ті роки – період обговорення національних проблем та їх використання з мобілізаційно-пропагандивною метою, 1940–1941 рр. – спроба формулювання офіційної позиції ОУН у національному питанні на тоталітарних засадах, 1942–1943 рр. – вироблення демократичних підходів до вирішення національних проблем ідеологами ОУН(б).

На відміну від керівників Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), які намагалися забезпечити нацменшинам широкі конституційні права у вигляді національно-культурної автономії², лідери ОУН у міжвоєнний період були налаштовані вирішити національні проблеми вкрай радикально. Українські націоналісти вважали, що для повноцінного розвитку автохтонного українського населення майбутня Українська держава має бути збудована за принципом моноетнічності. Засадничою тезою для її внутрішньої організації було обрано гасло, висунуте ідеологом українського націоналізму М. Міхновським: “Україна для українців!”. У нього не вкладали шовіністичного змісту, а вживали, щоб наголосити на пріоритетності вирішення проблем української нації в майбутній незалежній Українській державі. Національним меншинам планували надати право розбудовувати своє господарське та культурне життя за умови їхнього лояльного ставлення до української влади: “... в майбутньому державна влада на Україні означуватиме своє відношення до меншостей на основі знову відношення цих останніх до української державности, себто, ступінь лояльності та позитивної активності цих меншостей у процесі державного будівництва визначатимуть і зміст тих законодавчих норм та заходів, які застосовуватиме до них державна влада”³, – писав Микола Сціборський. З огляду на статус провідного ідеолога ОУН, позицію М. Сціборського щодо національних меншин можна вважати засадничою для діяльності організації, хоча офіційного оформлення вона в міжвоєнний період так і не набула.

Водночас публіцист застерігав українське громадянство від механічного вирішення проблеми національних меншин, оскільки “спроба побудувати ту політику на однакових засадах, без диференціації тих меншостей на окремі складники за національностями (москалі, поляки, жиди, німці й т. д.), є помилкою та ще такою, яка ховає в собі багато небезпечного”⁴. Необхідність диференційованого

² *Котляр Ю.* Етнонаціональні питання в Західно-Українській Народній Республіці // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність – Львів, 2009 – Вип. 18: Західно-українська народна республіка: До 90-річчя утворення. – С. 175–180.

³ *Сціборський М.* Український націоналізм і жидівство // Український націоналізм: історія та ідеї: наук. збірник. – Дрогобич, 2014. – Вип. 2. – С. 269.

⁴ Там само.

підходу М. Сціборський пояснював різним ступенем участі нацменшин у суспільно-політичному житті українців, а також їхнім ставленням до української державності: “Лише подрібний розгляд специфічних ознак і тенденцій різного роду меншостей, аж до визначення їхнього духово-психологічного наставлення до України, дасть нам можливість створити ясний образ нашої меншостевої політики. Отже, висновок із того той, що цю політику треба в майбутньому *специфікувати* та мати *різного* роду рецепти для *різного* роду меншостей”⁵.

Українські націоналісти поділяли національні меншини, що перебували на території етнічних українських земель, на три категорії: до першої належали народи, які прихильно ставилися до ідеї незалежності України (представники інших республік СРСР), до другої – вороги або окупанти українських земель (росіяни, поляки, мадяри), до третьої – народи, які сприяли поневоленню України (євреї).

Особливо непримиренне ставлення українські націоналісти демонстрували до другої категорії нацменшин. Уже в Постановах Великого збору ОУН 1929 р. йшлося про “повне усунення всіх займанців з українських земель”⁶. Як і в журналі “Український націоналіст” за 1933 р. читаємо, що майбутня Українська держава “видалить поза свої межі ворожий московський та польський елемент”⁷. Не менш радикально члени ОУН планували вирішувати проблему перенаселення українських міст чужоземним елементом, яка, на їхню думку, була ознакою підневільного становища української нації: “Московський і польський займанець понищили українські міста і тепер вигідно живуть у них самі, а українцям там немає місця”⁸. Звідси висновок: “Міста на українській землі мають і мусять бути українські! Ляхи за Вислу! Москалі – за Урал!”⁹.

Негативне ставлення до поляків було спровоковане окупацією Галичини після поразки ЗУНР та асиміляційною політикою польської влади щодо етнічних спільнот, передовсім українців, у межах відновленої Польської держави. Адже поляки знехтували принципами, задекларованими Ризьким мирним договором (1921., ст. VII) та рішенням Ради амбасадорів від 14 березня 1923 р., які гарантували українцям право на розвиток національно-культурного життя, аж до надання українським етнічним землям у складі Польщі статусу автономії. Не полегшували становища українців у Галичині також тексти польських Конституцій (1921 і 1935), які містили положення про правовий статус національних меншин згідно з нормами міжнародного права. У результаті дискримінація українців із боку польських державно-національних структур на соціальному, національному, мовному, релігійному рівнях у 30-х роках стала нестерпною. Вершиною наруги над населенням стали сумнозвісні пацифікації, які “демократична” польська влада застосовувала проти безборонних селян із метою упокорення.

Правовий нігілізм, який практикував польський уряд щодо нацменшин, став причиною загострення українсько-польських відносин і предметом гострої критики

⁵ Сціборський М. Український націоналізм і жидівство... – С. 269.

⁶ Постанови Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся в днях 28.1. до 2.2.1929 р. // Причинки до суспільного мислення: зб. статей. – Торонто, 1989. – С. 12.

⁷ Український народ! // Український націоналіст. – Прага, 1933. – № 1. – С. 4.

⁸ Юнацтво. – 1933. – № 1. – Січень // Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ України). – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2619. – Арк. 40.

⁹ Там само.

з боку ідеологів ОУН, які звинувачували польську владу й польське суспільство загалом у запереченні права українського народу на побудову власної держави, незаконному захопленні великої частини етнічних українських земель, брутальному ставленні до політичних, економічних та культурно-національних запитів української більшості на цих територіях: “Польща у своїй політиці змагає до денационалізації української людності, вщеплення їй, де це тільки можна, польської культури, стримує розвій поневоленого народу за допомогою постанов, які заперечують свободу і всесторонній розвиток народу”¹⁰, – відзначалося у “Бюлетені КЕ ЗУЗ”.

Намагаючись протистояти польській владі у правовій площині, ідеологи ОУН наголошували, що українці в Польщі належать до тих типів національних меншостей, які повстали внаслідок займанницької політики сусідніх націй-держав, а отже, їхній статус може бути підтверджений лише тоді, “як вихідною тезою буде державноправна основа займанницької держави”¹¹. Відмовляючи полякам у праві на володіння західноукраїнськими землями, ОУН водночас стверджувала, що західні українці на своїх корінних теренах “є суцільною більшістю, а супроти завойовників заховуються як тимчасово переможені”¹². Тим більше, що згідно з переписом 1900 р., який провела влада Австро-Угорщини, українців у Східній Галичині нараховувалося 63,5 % населення, а поляків – 22,5 %¹³. Однак поляки будують державу, в якій не буде місця українцям, стверджували українські націоналісти, і ця політика впроваджується надзвичайно послідовно.

Небажання польської сторони почути вимоги українців спровокувало загострення українсько-польських відносин та підштовхнуло ОУН до застосування радикальних методів впливу, серед яких і тероризм. Експропріаційні й саботажні акції, підпали маєтків, вбивства польських чиновників та поліцаїв стали чи не повсякденним явищем. Особливо ретельно підпілля готувало т. зв. шкільні акції з метою протистояти ополяченню української молоді¹⁴. Для польської сторони дії ОУН стали підставою для звинувачення українців у патологічній ненависті до всього польського. Проте, оголосивши війну окупантам, члени підпілля ніколи не розпалювали антипольської істерії, не закликали до етнічних чисток. Зокрема, здійснюючи підпали маєтків т. зв. осадників, вони не закликали до ліквідації самих польських колоністів. Як і застосування терору з боку ОУН було прицільним, а не масовим. А ліквідації підлягали елементи не за національною ознакою, а належні до службового апарату держави-окупанта, і то лише ті, яких звинувачено в погіршенні становища українців у Галичині, винесенні проти них неправомірних судових рішень тощо.

Незважаючи на те, що в міжвоєнний період вістря боротьби ОУН було спрямоване передовсім проти Польщі, головним ворогом української державності націоналісти вважали червону Москву. Політична боротьба з Росією належала до стратегічних пріоритетів організації, адже її діячі цілком усвідомлювали, що без

¹⁰ Сучасний стан і завдання соціально-економічної боротьби українського села // Бюлетень КЕ ОУН Західно-Українських земель. – 1931. – № 3–4. – Березень–квітень. – С. 25.

¹¹ Масюкевич М. Деяко про проблеми національних меншостей // Розбудова Нації (ROZBUDOVA NASII). Орган Проводу українських націоналістів. – Прага, 1931. – Ч. 7–8(43–44). – С. 182.

¹² Там само.

¹³ Грабовський С. Польська окупація: факти проти фікцій // День (Київ). – 2017. – 9 листопада.

¹⁴ У широку площину (Рефлексії з нагоди шкільної акції і її засадниче ставлення). – Бюлетень КЕ ЗУЗ. – 1932. – Липень–серпень // ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2619. – Арк. 42 зв.

Великої України незалежна Українська держава втриматися не зможе. Критика більшовицького режиму та московського імперіалізму не сходила зі шпальт часописів ОУН. Виходячи з історичного досвіду, ідеологи організації часто поєднували її зі звинуваченнями на адресу всього російського народу як поневоловача України та носія імперських ідей. Зокрема в листівках, призначених для розповсюдження на східноукраїнських землях, ОУН писала: «Не вірте у московське «братерство». Знайте, що в кожному москалеві – будь він буржуй чи пролетар, комуніст чи безпартійний, сидить явний або захований великодержавний шовініст, що чатує на загибель України. Звільняйтеся від інтернаціонального дурману, яким Москва для свого інтересу затроює вашу свідомість... Непримиримо боріться за гасло: «Україна лише для українців!»»¹⁵.

Єврейське питання завжди було на маргінесі національної політики ОУН. Євреїв українські націоналісти збиралися поборювати як опору більшовицького режиму, з огляду на роль, яку ті відіграли в більшовицькій революції 1917 р.¹⁶, адже терміни «жидо-комуна», «жидо-більшовизм» були звичним сленгом тогочасних політиків. Проте жодної антижидівської політики ОУН не проводила, хоча польська влада неодноразово робила спроби прив'язати український націоналістичний рух до антисемітизму. У 1935–1939 рр. зафіксовано три випадки вбивства членами ОУН євреїв: один – за комуністичну діяльність, другий – за дачу свідчень проти учасників української демонстрації, третій – під час експропріаційного нападу. Отже, в жодному із зафіксованих випадків не йшлося про вбивство людини за її належність до єврейської національності¹⁷.

Негативне ставлення до євреїв із боку українців посилилося після процесу над убивцею Симона Петлюри Самюелем Шварцбардом. Саме тоді в середовищі українських націоналістів з'явилися думки про те, що «ніякий нарід на світі, – не має таких великих і численних причин до антисемітизму як український»¹⁸. Але водночас ідеологи ОУН писали: «Не є нашою метою ширити антисемітизм. Не було в нас двох категорій горожан, і ми не хочемо ніколи творити такого розділу: ми будемо вважати жидів як рівних нам горожан, оскільки вони будуть сповнювати свої горожанські обов'язки»¹⁹. А М. Сціборський у статті «Український націоналізм і жидівство» намагався переконати євреїв у тому, що «майбутня Українська Держава не захоче в собі для нього ніяких небезпек. Що більше, в умовах цієї державності та її майбутньої суспільно-продукційної й економічної організації – жидівство знайде для себе більш сприятливі умови для праці та існування, ніж воно має їх тепер на окупованих українських землях ... Поруч із тим конче треба виразно вказати жидівству, що наш державницький рух не бачить ніяких підстав та користей в обмеженні правного положення жидівства на Україні. Навпаки, завданням влади буде дати жидам рівноправне положення й можливість виявляти себе

¹⁵ Робітники! // Український націоналіст. – 1933. – № 2–4.

¹⁶ Мицюк О. Самостійність України та жидівство // Розбудова Нації. – Прага, 1933. – Ч. 3–4. – С. 75–87.

¹⁷ Цит. за: В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв (1920–1950 рр.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://shron1.chtyvo.org.ua/Viatrovych_Volodymyr/Stavlennia_OUN_do_ievreiv_1920_1950_rr.pdf

¹⁸ Нижанківський С. Ми і жиди // Національна думка. – Прага, 1927. – Ч. 2. – С. 14.

¹⁹ Парижський процес // Сурма. – Мюнхен, 1927. – Ч. 5. – С. 6.

у всіх ділянках суспільно-громадської, культурної та іншої діяльності”²⁰. Не піднімати антисемітської істерії, що саме ширилася Європою, закликав також інший ідеолог ОУН Євген Онацький, який стверджував, що антижидівські настрої досить часто використовують у політиці з метою відвернути увагу людей від головного, бо основний ворог українського народу – не жидівство, а московський імперіалізм: “Не комунізм і не жидівство, – що є тільки засобом, але Москва, що є справжньою причиною українського поневолення, є, була й буде нашим головним ворогом”²¹.

Щодо інших окупантів українських земель, тобто Румунії та Чехословаччини, ОУН не проводила масштабних акцій, вважаючи боротьбу з ними другорядним фронтом.

Так, міжвоєнний шовінізм ОУН був суто декларативним, адже механізмів його реалізації передбачено не було. Шовіністичні випадки ОУН щодо представників інших національностей треба розглядати не як акт агресії, а як форму захисту поневоленої, доведеної до відчаю суспільної верстви, позбавленої інших можливостей оборони своїх прав. Як писав один із провідних ідеологів ОУН Осип Дяків (Горновий) наприкінці 1940-х років, відстежуючи еволюцію ідейно-політичних поглядів ОУН: “Наш вчорашній «шовінізм», це тільки спроба дати відпір тій асиміляційній хвилі, що покотилася по Україні”²². Остаточну крапку в цьому питанні, на мою думку, поставив Іван Лисяк-Рудницький, який писав: “Український націоналізм був протиросійський і притипольський не в сенсі ворожості до російського і польського народів, але тільки в сенсі природної й законної ворожечі до російського і польського володіння над Україною. Українські націоналісти не мали претензій до територій, що не були заселені українцями. Але, обстоюючи самобутність власної країни, вони неминуче мусили бути противниками Росії і Польщі, які панували над нею. Так само природною й законною була ворожість українського націоналізму до чужих колонізаторських елементів на Україні”²³.

***

Окупація Західної України радянськими військами й об’єднання всіх етнічних українських земель у межах Української РСР витворили зовсім іншу суспільно-політичну реальність, яка вимагала від ОУН зміни політичного вектора. Однак внутрішньоорганізаційні труднощі, які призвели до утворення двох конкуруючих фракцій (ОУН(м) і ОУН(б)), небажання поляків визнати українців рівноправним партнером у процесі українсько-польських переговорів, а також несприятливий для українців розвиток міжнародно-політичних подій позначилися на багатьох акцентах ідеології та політики ОУН. Зокрема гасла й цілі організації в національному питанні, що напередодні радянсько-німецької війни вперше набули програмного оформлення, зберігали довоєнний, далеко не демократичний, вимір. Лідери ОУН(б) надалі вважали, що майбутня Українська держава мала бути побудована за принципом моноетнічності, якої

²⁰ *Сціборський М.* Український націоналізм і жидівство // Розбудова нації. – Прага, 1930. – Ч. 11–12. – С. 266–273.

²¹ *Онацький Є.* Головне і другорядне // Календар-альманах “Українського слова”. – Париж, 1961. – С. 18.

²² *Мох Р.* Чи на розпутті? // Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 8. – Арк. 183.

²³ *Лисяк-Рудницький І.* Націоналізм // Нариси з історії нової України. – Львів, 1991. – С. 65.

планували досягнути через депортацій й асиміляцію неукраїнського елементу. Щодо поляків планували проводити таку саму політику, яку Польська держава впродовж кількох років втілювала на українських землях. У документі “Вказівки на перші дні організації державного життя” зазначалося: “...польських селян асимілювати, повідомлюючи з місяця їм, тим більше в цей гарячий, повний фанатизму час, що вони – українці, тільки латинського обряду, насильно засимільовані... винищувати головно інтелігенцію, якої не вільно допускати до ніяких урядів і взагалі унеможливлено продукування інтелігенції, себто доступ до шкіл і т.д.”²⁴.

Як наслідок, у перші дні радянсько-німецької війни видання ОУН продовжували демонструвати агресивну позицію щодо поляків. Зокрема чортківська газета “Тризуб”, що виходила під контролем ОУН(м), звинувачувала польське підпілля в антиукраїнській діяльності та намаганні пактувати з найбільшим ворогом України – червоною Москвою: “Сьогодні вони поєдналися з жидами і комуністами, вони погодяться, з ким ви тільки не схочете, щоб нищити все, що українське, щоб не чути української мови, щоб тільки шкодити українській справі. Але слід цим панам пам’ятати, що вони живуть на українській землі, серед моря українського населення, і що жодна підла робота їм не вдасться”²⁵. У листівках знову чітко зазвучали шовіністичні моменти: українців закликали бойкотувати польське населення, не продавати їм харчів: “Хай вже раз заберуться з Галичини до Варшави і Кракова та хай навчаться їсти хліб з своєї землі”²⁶.

Програма ОУН(б) передбачала також, що в майбутній незалежній Українській державі відповідно до принципів національної справедливості особи іноземного походження будуть “спроцентованими”. Тобто, якщо, наприклад, на 100 українців припадає 3 поляки чи євреї, то на 100 лікарів цієї місцевості не може бути більше 3-х лікарів поляків чи євреїв за національністю²⁷. Лідери ОУН планували конфіскувати землю, яка належала чужинцям, а також відсторонити представників нацменшин від роботи та права власності на підприємствах, що мали стратегічне значення для господарства й оборони країни. Зазначалося також, що Україна потребує багато фахівців: агрономів, ветеринарів, інженерів, телефоністів, лікарів тощо. Поки що левову частку в цих професіях займають представники нацменшин, а повинні – українці²⁸.

Навіть ідеологи ОУН з групи Івана Мітринги (Борис Левицький, Василь Ривак, Михайло Турчманович), які наполягали на найглибшій демократизації програми організації на засадах “Свобода народам! Свобода людині!”, не змогли побороти негативного ставлення до національних меншин, яких вважали колоністами, окупантами, займанцями і трактували як ворожий елемент, що підлягає депортації: “Український націоналізм буде старатися очистити українську землю від зайшого, ворожого Україні, чужо-національного елементу окупантських держав: поляків,

²⁴ Вказівки на перші дні організації державного життя. – 1941 // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 37.

²⁵ Забуті “приятелі” // Тризуб (Чортків). – 1941. – 31 серпня.

²⁶ На нові позиції. – 1941 // ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 104.

²⁷ Соціальне питання в системі організованого українського націоналізму // ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 14. – Арк. 114 зв.

²⁸ Там само.

москалів, мадярів, румунів і жидів”²⁹, – зазначав І. Мітринга. Диференціація нацменшин мала позначитися навіть на методах їх депортації. Прихильно налаштованим до українських визвольних змагань чужинцям мітрингівці планували створити сприятливі умови для їх повернення в рідні землі, тоді як ворожі елементи примусово депортувати після прийняття відповідних постанов уряду. І лише одиницям, які долучаться до боротьби за українську державність, як виняток, буде дозволено мешкати в Україні. Щодо людей, які розмовляють в Україні російською мовою, мітрингівці закликали розрізняти проімперські налаштованих росіян-колоністів і зросійщених українців. Якщо перші однозначно підлягатимуть депортації, то других українська влада намагатиметься освідомити національно, щоби зробити повноцінними громадянами Української держави³⁰.

Попри те, що мітрингівці вважали факт антисемітизму в середовищі західноукраїнського суспільства цілком оправданим³¹ і планували “ізолювати жидів від українського життя на всіх ділянках, а опісля планово взагалі виселити їх з України”³², вони не кидали в маси антиєврейських кличів, вважаючи пріоритетною боротьбу з московським імперіалізмом, адже “ліквідація панування Москви є одночасно ліквідацією жидівства як і взагалі всякого іншого лиха у нас, одначе ліквідація жидівства не є ще ліквідацією московського імперіалізму”³³. Відгомоном расової теорії Гітлера треба вважати тезу І. Мітринги про заборону шлюбів українців із представниками іншої національності: “Український націоналізм протиставляється також всякому кровному мішанню з жидами, москалями і мадярами”³⁴.

Програмні засади ОУН були розтиражовані у вигляді листівок, що містили заклики нещадно розправлятися з ворогами української визвольної-революційної справи: “Український Народе! Знай! Москва, мадяри, жидова – це все твої вороги! Нищ їх!”³⁵.

***

Перелом у ході війни, що загрожував новою навалою більшовизму, а також усвідомлення української визвольної справи як частини загальноєвропейської проблеми висунули на порядок денний нові ідейно-політичні орієнтири, що спричинило кардинальні зміни зовнішньополітичного курсу ОУН(б) та багатьох ідеологічних засад організації, серед них і в національному питанні. У квітні 1942 р. на II Конференції ОУН(б) проголосила ідею “справедливої національно-політично-господарської перебудови Європи на засаді вільних національних держав під гаслом – «Свобода народам і людині!»”³⁶. Єдиноправильною революційною концепцією була визнана ідея спільної боротьби всіх поневолених народів Радянського Союзу проти імперіалізмів Москви та Берліна, яка відразу ж набула конкретного втілення – у листопаді 1943 р. відбулася Конференція поневолених московським більшовизмом народів,

²⁹ Орлик М. Ідея і Чин України. – Б.м., 1940. – С. 119. // Державна наукова архівна бібліотека, м. Київ (далі – ДНАБ, м. Київ).

³⁰ Рись О. Наша боротьба і поневолені Москвою народи. – Б.м., 1940. – С. 15 // ДНАБ, м. Київ.

³¹ Там само.

³² Там само. – С. 14–15.

³³ Там само. – С. 15.

³⁴ Орлик М. Ідея і Чин України... – С. 119.

³⁵ Український Народе! 1941. // ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2618. – Арк. 1.

³⁶ Постанови II Конференції Організації Українських Націоналістів... – С. 63.

у роботі якої взяли участь представники 12 національностей. У її Постановах, зокрема, зазначалося: “Тільки національні революції поневолених народів припинять безглузду різанину й принесуть світові тривке замирення. Новий міжнародний лад, опертий на шануванні політичних прав кожного народу, дасть кожному народові повні можливості культурного й економічного розвитку”³⁷. Результатом діяльності конференції стала масова підтримка боротьби ОУН неукраїнським населенням, що вилилася у створення національних відділів при Українській повстанській армії (УПА), та нормалізація стосунків із представниками сусідніх народів.

У межах нової міжнародно політичної стратегії кардинального переосмислення зазнала проблема національних меншин, яку активно дискутували упродовж 1942–1943 рр. на нарадах Проводу та керівників пропаганди. Узагальнив проблему Омелян Логуш (О. І. Степанів) у статті “За правильний підхід”, опублікованій на початку 1943 р. у журналі “Ідея і чин” (№ 2). “Треба ліквідувати шовіністичне ставлення у відношенні до меншостей, створюючи умови якнайдалше йдучої національно-культурної толеранції, – писав публіцист, – не летіти на асиміляцію одиниць, натомість намагатися приєднати цілість для української політичної справи. Ліквідувати прояви шкідливих чужих впливів, зокрема впливи німецьких расистських концепцій і практик, наслідувані в нас некритичними людьми, бо вони створювали б задирково-презирливу поставу до неукраїнців і тим відштовхували б національні меншості від української національної справи”³⁸. Офіційного оформлення нові позиції набули в постановах III Надзвичайного великого збору. Тут зазначалося: “За повне право національних меншостей плекати свою власну по формі й змісту національну культуру. За рівність усіх громадян України незалежно від їх національності в державних та громадських правах та обов’язках”³⁹. Саме такий підхід до вирішення питання національних меншин був зафіксований у документах Української головної визвольної ради (УГВР) і став пріоритетним у подальші роки діяльності ОУН(б) в Україні. Зокрема ці рішення стали основою політичної програми УПА, відображеної у брошурі “За що бореться Українська Повстанча Армія” та інших документах підпілля. Зміна зовнішньополітичної концепції вимагала від членів ОУН перегляду стосунків зі сусідніми народами. Зокрема кардинальних змін зазнало ставлення до росіян. Вирішальну роль у цьому відіграла робота Йосипа Позичанюка “Тактика щодо російського народу”, в якій автор рішуче відокремлює російський народ від імперської верхівки та пропонує зробити росіян активними учасниками спільної боротьби поневолених народів за національне і соціальне визволення. На його думку, треба не звинувачувати російський народ, який сам є жертвою московського імперіалізму, а використати його для розвалу спільної тюрми народів, бо “цей народ – то каркас, на якому тримається цілий СРСР... Стане російський народ разом з іншими народами проти більшовизму на шлях соціальної політичної революції (до чого він таки нераз поривався) – то

³⁷ Постанови I Конференції поневолених народів Східної Європи й Азії (Оцінка політичного становища) // Причинки до суспільного мислення: зб. статей. – Торонто, 1989. – Ч. 4. – С. 18.

³⁸ *Степанів О. І.* За правильний підхід // Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 24: “Ідея і Чин”: Орган Проводу ОУН, 1942–1946. – Торонто; Львів, 1995. – С. 113–114.

³⁹ Постанови III Надзвичайного Великого Збору Організації Українських націоналістів, що відбувся в днях 21–25 серпня 1943 р. // Причинки до суспільного мислення: зб. статей. – Торонто, 1989. – С. 112.

ніщо, навіть ніяке зовнішнє втручання його не врятує, як не врятувало імперії Романових”⁴⁰, – стверджував публіцист. Полемізуючи із “власними політичними недоростками”, які звикли вбачати в росіянах лише “відвічного північного ворога”, Йосип Позичанюк наголошував, що лінія використання російського народу на цьому етапі настільки важлива, що від неї залежатиме подальший перебіг боротьби за Українську самостійну соборну державу (УССД).

Виходячи з ідеї спільної боротьби всіх поневолених народів проти двох імперських потуг, ОУН(б) виступала також за налагодження українсько-польських стосунків: “Ми свідомі того, що перед лицем небезпек, які грозять усім поневоленим народам Сходу від німецького і московського імперіалізмів, тільки спільний фронт поневолених проти імперіялістів і ліквідація внутрішніх спорів є одинокою правильною відповіддю поневолених воюючим імперіялізмам. Це треба також прикладати до взаємовідносин двох народів – українського і польського. І тому ми сьогодні проти боротьби на цьому відтинку, тому ми також за знайдення мирних шляхів розв’язки існуючих питань між обома народами”⁴¹, – писав Я. В. Борович (Василь Мудрий).

Утверджуючи незмінність політики організації щодо мирного врегулювання україно-польських проблем, лідери ОУН(б) зазначали, що “злочинна робота поодиноких громадян польської національності чи вороже наставлення до української державності поодиноких польських угруповань не може перерішити нашого ставлення до польського народу. Здійснення ідей вільного народу і вільної людини хотіли б ми бачити також на польській етнографічній території”⁴². З ініціативи ОУН(б) упродовж 1944–1945 рр. було проведено низку переговорів між українським і польським підпіллям, які, хоч і на короткий час, припинили братовбивчу війну.

Позиція ОУН(б) щодо єврейського питання періоду Другої світової війни потребує окремого висвітлення. Радянська, а також частково зарубіжна історіографія традиційно тлумачать 17-й пункт Постанов ІІ Великого збору ОУН(б) (квітень 1941 р.) про поборювання жидів, які є підтримкою московсько-большевицького режиму, як вияв антисемітизму ОУН. Насправді ж, українські націоналісти ніколи не культивували антисемітської програми на зразок гітлерівської, а окремі претензії до єврейського, як і до представників інших народів, висували не на основі расової чи релігійної нетерпимості, а поборюючи їхнє вороже ставлення до української нації.

Постановами ІІІ Великого збору закріплено рівне ставлення до всіх національних меншин, що проживають на території України, а отже, і до єврейської, що знайшло відображення в реальній політиці організації: “У загоні В. Крука були єврейські біженці, у тому числі жінки і діти. В загоні С. Поліщука знайшли притулок 50 євреїв після ліквідації Ковельського гетто. Є свідчення євреїв, порятованих бандерівцями, деякі з них були в УПА вояками, лікарями, пропагандистами”⁴³. Зокрема в 1943 р. працівником політичного відділу УПА був єврей Лейба Йосипович

⁴⁰ *Шахай Д.* Тактика щодо російського народу // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1980. – Т. 8: Українська Головна Визвольна Рада. – Кн. 1 (1944–1945). – С. 210.

⁴¹ *Борович Я. В.* Україна і Польща // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто; Львів, 1995. – Т. 24: “Ідея і Чин”: Орган Проводу ОУН, 1942–1946 / [за ред. Ю. Маївського та С. Штендери]. – С. 196.

⁴² До українських поліцистів! 1944. Лют. // ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 41. – Арк. 63 зв.

⁴³ *Рафальський О.* Національні меншини України у ХХ столітті. Історіографічний нарис. – Київ, 2000. – С. 214.

Домбровський (“Валерій”), автор звернень від імені ОУН до вірменів, узбеків, таджиків, а також брошури “Як московський царизм підкорював народи”⁴⁴. Порятowana вояками УПА єврейка Стелла Кренцбах залишила свідчення про виконання євреями лікарських обов’язків у підпіллі, проведення ними санітарних вишколів тощо⁴⁵. Навіть головний командир УПА Роман Шухевич особисто врятував єрейську дівчинку, яку переховувала його дружина, виробивши їй фальшиві документи⁴⁶. Ці факти спростовують тезу про агресивний антисемітизм ОУН і українського народу вцілому, а його спалах у західноукраїнському середовищі на початку 1940-х років, як стверджує проф. Я. Грицак, “зумовлювала радше конкретна ситуація, аніж закорінені національні стереотипи”⁴⁷.

Незважаючи на здавалося б однозначне вирішення зазначеної проблеми членами ОУН(б), питання ставлення до євреїв ще довго було предметом дискусій в середовищі ідеологів організації, адже радянська пропаганда не пропускала нагоди, щоби звинуватити українських націоналістів в антисемітизмі, та чинила на цьому ґрунті численні провокації. Відкидаючи подібні закиди, один із провідних ідеологів ОУН Ярослав Старух писав: “Нам взагалі чужа і неависна всяка національна нетерпимість, всяка нетолерація, всякий груповий та національний егоїзм, шовінізм, погромництво та інші подібні прояви. Уважаємо це за не культурність, дикунство і людоїдство. Ми, українці, були довгі віки поневолені, недержавним народом та зазнали на собі багато таких проявів. Тому ненавидимо їх, відкидаємо і поборюємо, а прагнемо культурного, толерантного, народоправного ладу, де кожна людина, кожна людська громада і кожна нація буде мати забезпечену повну рівність усіх прав. Ці ідеали не дадуться ніяк погодити з антисемітизмом та погромництвом, що закидає нам зовсім безпідставно большевицька пропаганда”⁴⁸. Наведена заява – свідчення незворотності демократичних перетворень у середовищі ОУН(б).

Що стосується політики ОУН(м) у національному питанні, то вона досить довго не зазнавала жодних змін, зберігаючи постулати т. зв. донцовського націоналізму. Виявляючи більшу схильність до наслідування нацистської ідеології, політики ОУН(м) відверто демонстрували вороже ставлення до росіян, євреїв і поляків. Увійшовши в радянсько-німецьку війну з антиросійськими гаслами: “Кожний москаль – будь він пролетар чи буржуй, комуніст чи безпартійний – це заклятий ворог України” (1941)⁴⁹, – організація не змінювала їх протягом всієї боротьби на українських землях. “Москва – це кривавий хижак – наш історичний ворог, що несе Україні руїну і смерть. Це не переходовий окупант, яким є орди германів. Москва – це історичний наш кат і тому змагання з Москвою – це не тимчасова необхідність.

⁴⁴ Гогун А., Вовк О. Євреї в боротьбі за незалежну Україну [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://oun-upa.national.org.ua/lib/gogun/pub07.html>

⁴⁵ Цит. за: Рибак А. І. Політико-правові погляди ОУН щодо громадянських свобод нацменшин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://joanerges.livejournal.com/349869.html>

⁴⁶ Цит. за: В’ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв (1920–1950 рр.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://shron1.chtyvo.org.ua/Viatrovych_Volodymyr/Stavlennia_OUN_do_ievreiv_1920_1950_rr.pdf

⁴⁷ Грицак Я. Україна в анти єврейських акціях у роки Другої світової війни // Незалежний культурологічний часопис “І”. – Львів, 1996. – № 8. – С. 61.

⁴⁸ До братніх чеського та словацького народів. 1947 // ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 64. – Арк. 170.

⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 15.

Це конечність”, – зазначалося в інструкції Волинської крайової ексекютиви ОУН(м) за листопад 1943 р. Жодні російські сили, на думку лідерів ОУН(м), не могли солідаризуватися з боротьбою українського народу, а тому: “Москву будь-яку білу, червону чи чорну, треба стерти з лиця землі”⁵⁰.

До кінця діяльності в Україні лідери ОУН(м) не змогли побороти антипольського шовінізму. У той час, коли лідери ОУН(б) робили спроби залучити поляків до спільного фронту боротьби поневолених народів проти імперіалізмів Москви та Берліна, у пропагандивних матеріалах ОУН(м) наголошувалося: “Стережіться поляків, що в своїх підпільних органах пишуть, що «українські хлоп уважа сен за обивателя Жечипосполітей», не вірте, що поляк може бути вам приятелем або що відречеться без боротьби нашої землі”⁵¹.

Про еволюцію поглядів діячів цього відламу в національному питанні можна говорити лише після 1947 р., коли у програмних положеннях організації з’явилася теза про рівність усіх громадян майбутньої Української держави перед законом⁵². Однак публіцистика ОУН(м) ще довго продовжувала нагнітати ненависть до представників інших національностей, “вороже налаштованих до української державності”. Зокрема З. Книш в одній із праць назвав нацменів п’ятою колоною, яку необхідно знищити з метою безпеки Української держави⁵³. Критикуючи погляди Й. Позичанюка, він вважав верхом некритичності поділяти російський народ на “імперіалістів” і “знаряддя імперіалістичної політики”, адже, на його думку, все російське суспільство хворе на імперіалізм. Виходячи з цього, публіцист вважав за необхідне виробити комплекс державних заходів, спрямованих на звільнення території України від росіян, і закликав не зважати на “фарисейську фразу” про права людини, адже в Україні чомусь завжди беруть до уваги права ворогів країни, а не власного народу⁵⁴. Ліквідувати російську національну меншину закликав і Ю. Бойко, який писав, що український націоналізм повинен очистити Україну від тих росіян, які вороже ставляться до самостійності й не хочуть або не можуть бути асимільованими⁵⁵. Єврейського питання, з огляду на його гостроту в повоєнному світі, ідеологи ОУН(м) намагалися не заторкувати у своїх працях.

Отже, етнонаціональна проблематика була невід’ємною частиною визвольно-революційної стратегії ОУН, яку організація здійснювала відповідно до своєї найвищої мети – побудови незалежної Української держави. Погляди ОУН щодо вирішення національних проблем у майбутній незалежній Українській державі не були статичними, а еволюціонували від дискримінаційно-шовіністичних до демократичних ідей. Найглибшу ревізію стартових позицій здійснило середовище ОУН(б), тоді як члени ОУН(м) обмежилися короткими офіційними заявами на користь демократичних змін. Загалом, обидва відлами ОУН, хоча й не одночасно, задекларували підтримку цивілізованих форм міжнаціонального співжиття.

⁵⁰ Мужі й жінки українські! (листівка) 1944 рік, 22 січня // ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 74. – Арк. 78.

⁵¹ Там само. – Арк. 64 зв.

⁵² Програма Організації Українських Націоналістів. Затверджена на III-му ВЗУН, 30.VIII.1947. – Б.м., 1947. – С. 5.

⁵³ Книш З. Під знаком тривожного майбутнього (Думки націоналіста). – Торонто, 1951. – С. 18–19.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Бойко Ю. Основи українського націоналізму. – Б. м., 1951. – С. 85.

Шовіністичні заклики й акції ОУН міжвоєнного періоду та перших років війни, спрямовані проти представників інших етносів, базувалися не на національному ґрунті, а були наслідком неправового вирішення національних питань міжнародним політикумом і намаганням українського народу звільнитися за будь-яку ціну від багатоговікового рабства.

Олександр ЛУЦЬКИЙ

ОРГАНІЗАЦІЯ ОСВІТИ УКРАЇНЦІВ І ПОЛЯКІВ У ГАЛИЧИНІ В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ: ПАРАЛЕЛІ ТА РОЗБІЖНОСТІ

Ідейно-організаційні та правові засади освітньої політики нацистів серед підкореного населення Генеральної Губернії (далі – ГГ), створеної окупантами в 1939 р. на частині території Польщі з переважно польським населенням, до складу якої 1 серпня 1941 р. увійшла як окрема область (дистрикт) Галичина*, ґрунтувалися на ідеологемах націонал-соціалізму і були розроблені ще наприкінці 1939–1940 рр. Поширивши на Галичину раніше прийняті освітні закони й розпорядження, уряд ГГ швидко привів усе культурно-освітнє життя регіону до спільного знаменника, максимально уніфікувавши всі його галузі.

У питаннях освіти німецька політика в Галичині керувалася передусім утилітарною довготерміною програмою максимального господарського використання економічного потенціалу окупованих вермахтом територій для задоволення потреб Третього Райху та їх подальшого повного онімечення. Тому з початком німецько-радянської війни нацисти докорінно перебудували на свій лад усю наявну за радянських часів освітню систему, яка при всіх недоліках у 1939–1941 рр. загалом відіграла позитивну роль у підвищенні загальноосвітнього рівня населення західноукраїнських земель, підготовці спеціалістів. Основними елементами нової освітньої системи в галицькому дистрикті стали народні (початкові) та професійні школи, які мали забезпечити насамперед мінімальний рівень загальної освіти молодого покоління і підготувати його до виконання здебільша найпростіших функцій у сільськогосподарському та промисловому виробництві, ремеслі й торгівлі. Згідно з німецькою доктриною, рівень освіти мешканців краю, з одного боку, не мав перевищувати або навіть наблизитися до рівня освіти в Німеччині, з другого, – не повинен знижуватися до такої межі, яка б загрожувала паралічу господарського комплексу окупованих територій, що функціонував в інтересах воєнної економіки Третього Райху.

Дозвіл на відкриття школи давав відділ науки і навчання при уряді генерал-губернатора дистрикту “Галичина”, підпорядкований головному відділу науки й навчання Генеральної Губернії, який управляв сферою освіти. Цей відділ здійснював загальний нагляд за роботою шкіл, забезпечуючи умови їхнього існування (затверджував навчальні програми). Безпосереднє керування шкільництвом на терені окремої округи належало шкільному радникові, який за допомогою двох інспекторів (окремо для українських і польських) здійснював нагляд за діяльністю

---

* Дистрикт “Галичина” охоплював території таких колишніх областей: Львівської, Дрогобицької, Станіславської та Тернопільської (за винятком північних районів).

всіх державних освітніх інституцій. Шкільними радниками були лише німці, а інспекторами для українських шкіл – українці, для польських – поляки¹.

В організації народних шкіл влада дотримувалася принципу, що українських дітей має вчити український учитель в українській школі, польських – польський у польській школі, а німецьких – німецький у німецькій школі. У кожному населеному пункті, де налічувалося 40 українських дітей, могла бути відкрита українська школа². На 1 листопада 1941 р., за даними відділу освіти і науки уряду дистрикту, в Галичині діяло 3 113 українських шкіл із 13 922 класами, де навчалось 509,5 тис. учнів (257,3 тис. хлопців і 252,2 тис. дівчат), тоді як до 720 польських шкіл із 3 340 класами ходило 104,7 тис. дітей (51,7 тис. дівчат і 53,2 тис. хлопців)³. Наступного року офіційні показники розвитку початкового шкільництва в Галичині погіршилися, оскільки в 1942/1943 н. р. відкриття нової народної школи вимагало вже наявності щонайменше 70 українських дітей. Пізніше цю цифру трохи зменшили. Натомість майже одночасно розпорядження відділу освіти і науки заборонило приймати до народних шкіл тих, хто досяг 14-ти та більше років, і через це тисячі учнів, переважно 5–7-х класів, мусили залишити навчання⁴. За таких умов на початку 1943 р. у краю існували 3 032 початкові школи з українською мовою викладання, учнівський контингент яких становив 485 тис. дітей⁵.

Головними осередками німецького шкільництва стали давні місця компактного проживання німців у Галичині. При цьому пік розвитку народних шкіл для дітей німців і “фольксдойчів” (осіб німецького походження) припав на 1942/1943 н. р. Згідно з директивою генерал-губернатора від 19 грудня 1939 р., для відкриття німецької школи у ГГ досить було наявності хоча б восьми німецьких дітей. Перша німецька школа в Галичині з 114 учнями відкрилася у Львові 15 вересня 1941 р., а вже в 1943 р. у краю діяли 83 німецькі початкові школи з 6 361 учнем (у Чортківській окрузі – 1 школа, Бережанській і Тернопільській – по 3, в Дрогобицькій – 4, в Калуській, Коломийській і Золочівській – по 7, у Станіславській і Самбірській – по 8, у Стрийській – 6, у Камінка-Струмиловій – 10, у Раві-Руській – 5). Німецькі школи створили не лише у всіх окружних, а й у багатьох повітових центрах дистрикту, зокрема в Рогатині, Долині, Косові, Ходорові, Любачеві, Надвірній, Делятині, Тлумачі, Галичі, Городку, Бібрці, Сокалі, Радехові, Бродах, Сколе й ін. Найбільше німецьких початкових шкіл – п’ять – було у Львові. Загалом навесні 1943 р. у Львові налічувалося 89 початкових шкіл, з них 5 німецьких, 51 польська і 33 українських. Учні вони мали відповідно 1 357, 14 500 і 6 820 осіб⁶.

Відкриття окремої національної школи за умов наявності обов’язкової кількості дітей у багатьох сільських громадах зі змішаним етнічним складом виявилось

¹ Структура шкільного управління в Генерал-Губернаторстві // Українська дійсність (Берлін). – 1942. – 20 червня.

² Кузьмів Я. Школа – Село – Учитель // Українська школа. – 1942. – № 1–2. – С. 8.

³ Українське шкільництво в Галичині // Українська дійсність. – 1942. – 20 червня.

⁴ Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). – Ф. Р-8. – Оп. 1. – Спр. 1255. – Арк. 2.

⁵ Огляд шкільного життя: підсумки шкільної праці за рр. 1939–43. // Українська школа. – 1943–1944. – № 1–3. – С. 65.

⁶ 130 szkół, 33.792 uczniów było w r. ub. we Lwowie // Gazeta Lwowska (Lwów). – 1943. – 13 kwietnia.

справою складною, а в багатьох випадках – нереальною. Тому в 1941 р. за окремим дозволом влади 21,3 дітей-поляків відвідували українські школи, а 2 000 українців – польські⁷. Спільне навчання з дітьми українців і поляків єврейських дітей, для яких відкриття шкіл не передбачалося, було відразу заборонене.

Залежно від кількості учнів у кожній народній школі затверджували відповідну кількість учителів, а це визначало кількість класів. 1- і 2-класні мали назву шкіл I ступеня, 3- і 4-класні – II ступеня, 5- – 7-класні – III ступеня. Шкіл найвищого організаційного ступеня відкрили мало і тільки в містах та містечках. У 1941/1942 н. р. вони становили лише 15,4 % українських шкіл. Наприклад, на терені Стрийської округи шкіл з 1 учителем існувало 44,4 %, з 2 – 27 %, з 3 – 15 %, з 4 – 3,7 %, з 5 – 3,3 %, з 6 – 0,4 %, з 7 – 2,3 %, з 8 і більше – 3,3 %⁸. Аналогічна ситуація склалася і в інших округах⁹.

Українських шкіл і учнів у Галичині було набагато більше, ніж польських, проте за організаційною структурою, забезпеченістю педагогічними кадрами та їхньою кваліфікацією вони стояли загалом на нижчому рівні. Зокрема на Стрийщині в 1942 р. діяли 212 українських і 38 польських народних, однак якщо на українського вчителя припадало 73 дитини, то на польського – 52. І це при тому, що кожний п'ятий учитель-українець не мав педагогічної освіти¹⁰. На Золочівщині 1942/1943 н. р. із 220 українських за складом народних шкіл лише 18 відносилося до найвищого III ступеня, причому 7-класних налічувалося всього 5.

Перед народними школами ставили дуже скромні завдання: навчити дітей писати, читати, рахувати і дати елементарні знання з рідної мови, релігії, арифметики, природознавства, історії, географії, гігієни. Як обов'язковий предмет в 1942 р. у всіх українських народних школах була запроваджена німецька мова, починаючи з 3-го класу¹¹. Успішність учнів оцінювалася такими ступенями: “дуже добре”, “добре”, “достаточо”, “недостаточо” – в навчанні; і “дуже добре”, “добре”, “відповідно” і “невідповідно” – в поведінці. Шкільний рік, що розпочинався 1 вересня та закінчувався 30 червня, поділявся на три частини: від вересня до грудня, від січня до березня і від квітня до червня. Канікули, згідно з офіційними приписами, тривали 88 днів, із них 62 – у липні–серпні, і відповідно 15, 7 і 4 – на Різдваїні, Великодні та Зелені свята¹².

Зміни у структурі й змісті початкової освіти поставили на порядок денний питання відповідних форм і методів навчання. За умов, коли на школу припадав один чи два вчителі, їм доводилося, звичайно, проводити уроки одночасно у двох чи трьох з'єднаних класах і до того ж подекуди з різних предметів. При цьому основну увагу приділяли самостійній праці учнів, не зайнятих навчанням під безпосереднім проводом учителя¹³. Тобто робота школярів зводилася переважно до репродуктивної діяльності: заучування і механічного переписування, а роль

⁷ Держархів Львівської обл. – Ф. Р-35. – Оп. 2. – Спр. 223. – Арк. 7.

⁸ Народне шкільництво в Стрийській окрузі // Стрийські вісті (Стрий). – 1942. – 11 лютого.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

¹¹ З українського шкільництва в Генеральному Губернаторстві // Краківські вісті (щоденник). – 1942. – 10 березня.

¹² Держархів Львівської обл. – Ф. Р-8. – Оп. 1. – Спр. 85в. – Арк. 29, 30.

¹³ Полянський В. Праця в лучених клясах народної школи // Українська школа. – 1942. – № 1–2. – С. 17.

педагога – до функції контролера. Ускладнював роботу й брак підручників, посібників, наочного приладдя, зошитів.

Утримування народних шкіл лежало в основному на населенні. Німецька влада обмежила свої витрати лише до оплати вчителів. Їхнє матеріальне становище залишалося дуже складним. Розпорядження про оплату праці педагогів, що брало до уваги кваліфікацію і стаж роботи лише тих, які працювали на цій посаді в Польщі до 1 вересня 1939 р., виявилось дискримінаційним передусім для українців, які за часів Польської держави часто були позбавлені можливості працювати за фахом. Тому їм не платили за надурочні години, та й зарплата в них була в середньому суттєво нижчою, ніж у польських, не кажучи вже про німецьких. Багато українських учителів не витримували важких умов праці та при нагоді прагнули перейти на іншу роботу.

Початкова школа не могла дати учням усього спектра освітніх послуг, вона не брала до уваги не лише здібностей, нахилів та інтересів дітей, а й самого духу становлення дитячої особистості, якій чужий будь-який шаблон, осереднення. При наявній системі навчального процесу неможливо було здійснити демократизацію шкільного життя, зробити гуманними, основаними на взаємній повазі, взаємовідносини вчителів та учнів. Траплялося, що для утвердження авторитету серед своїх вихованців поспіхом залучені до роботи в школі вчителі вдавалися до брутальних погроз і образ. «Багато є таких [учителів – *О. Л.*], – писала газета «Стрийські вісті», – що шкільну дітвору явно і славно називають образливими словами як хамами, бандою тощо»¹⁴.

Окупаційна влада не могла проконтролювати діяльність усіх учителів (хоч би з огляду на труднощі комунікаційних сполучень із поодинокими селами та містечками; і тим більше, що для зменшення бюджетних витрат на освіту скорочували не лише посади вчителів, а й шкільних інспекторів)¹⁵. А та обставина, що для початкових шкіл тривалий час не було затверджено навчальних програм, давала при бажанні можливість творчого підходу до вибору як змісту, так і методів вивчення окремих предметів. Це передовсім залежало від учителя, оскільки влада при всьому бажанні не могла проконтролювати кожного, тим більше, що шкільні інспектори подекуди свідомо або ж за хабар закривали очі на педагогічні новації, які давали позитивні результати для дітей.

Кращі вчителі прагнули не лише передати учням певний запас знань, відображених у підручниках, і виробити практичні навички та вміння їх застосовувати, а й допомагали дітям учитися самостійно мислити, пробуджували інтерес до історії, культури рідного народу. На уроках рідної мови плекали любов до рідного слова, почуття гордості за його красу і велич, прилучали дітей до кращих національних надбань красного письменства й народної творчості, до духовних пошуків видатних її творців, виховували естетичні смаки. До програми цього курсу вчителі на доступному для кожного віку рівні додавали різні елементи народознавства, як-от: оповідання про історію рідного села, міста, краю, усну народну творчість, календарну обрядовість – словом, усе, що могло сприяти об'ємності та панорамності сприйняття матеріалу, кращому його засвоєнню.

¹⁴ На правильний шлях // Стрийські вісті. – 1942. – 19 лютого.

¹⁵ Wieści z powiatów // Gazeta Lwowska. – 1943. – 6 kwietnia.

Певні можливості для пошуку відповідного дидактичного матеріалу давали тогочасні українські Читанки. Більшість із них підготував та упорядкував на основі уживаних перед війною в народних школах Галичини підручників відомий літературознавець, бібліограф, публіцист Євген-Юлій Пеленський, а видало протягом 1940–1943 рр. “Українське видавництво”. Щоб допомогти вчителеві перетворити початкову школу в національну не лише за формою, а й за суттю і духом, автор, зокрема, намагався утвердити в дозволених межах фундаментальну національну ідею: українці – прямі та єдині спадкоємці Київської Русі. Опираючись на вміщенні твори Т. Шевченка, І. Франка, І. Нечуя-Левицького, Б. Лепкого, С. Воробкевича, А. Метлинського, Б. Грінченка, П. Куліша, А. Лотоцького, В. Самійленка, Л. Глібова, С. Руданського, С. Русової, І. Крип’якевича й інших видатних діячів культури, в яких популяризувалася українська історія і культура, особливо давня, практично кожний учитель міг цілеспрямовано формувати національну свідомість своїх вихованців, утверджувати в них україноцентричний світогляд.

У 1942 р. відділ науки і навчання уряду дистрикту дозволив формувати українські шкільні бібліотеки літературою чітко вираженого патріотичного звучання. Список рекомендованої містив 60 назв, серед яких, окрім казок Андерсена і братів Грімм, фігурували твори тільки українських авторів: “Кобзар” Т. Шевченка, “Захар Беркут” І. Франка, “Облога Буші” М. Старицького, “Тарас Бульба” М. Гоголя, “На руїнах Січі”, “Славні побратими”, “З Дніпра за Дунай” А. Кашенка, “Батурин” Б. Лепкого, “Степовий гість” Марка Вовчка, “Морозенко” Панаса Мирного, “Ярошенко” О. Маковея, “За сестрою”, “На уходах” А. Лотоцького, “Орися” П. Куліша, “Олеся” Б. Грінченка, “Запорожці” І. Нечуя-Левицького, “Історія України для дітей: ч. 1 Київське князівство”, “Галицько-Волинська держава”, “Козаччина”, “Україна в неволі” й ін.¹⁶ Уже сам перелік дає підстави стверджувати, що український учитель мав можливість пропагувати національну ідею.

Для польських шкіл у ГГ, яким катастрофічно бракувало підручників, був ініційований випуск багатотиражних журналів-підручників “*Ster*” (1940–1944, 29 чисел) і “*Maly Ster*” (1942–1944, 12 чисел), які редагував популяризатор науки, публіцист Ф. Бурдецький і де передруковували твори з польського навчального дискурсу з журналів передвоєнного часу, але тільки позбавлені національно-патріотичного змісту. Саме ці журнали шкільна влада рекомендувала польським учителям для викладання польської мови¹⁷.

В українських початкових школах більшу частину занять із молодшими дітьми охоплювало народознавство. Одним із головних компонентів уроків руханки (фізкультури) були народні ігри та забави з усіма відповідними атрибутами – співом і жартами. На уроках співу діти регулярно розучували й виконували лише українські пісні, передусім щедрівки, колядки, гаївки. При цьому їх вчили співати в хорі на декілька голосів, багато уваги приділяли викладанню основ нотної грамоти¹⁸.

¹⁶ Держархів Львівської обл. – Ф. Р-35. – Оп. 12. – Спр. 231. – Арк. 116–124.

¹⁷ Головата Л. Український легальний видавничий рух Центрально-Східної Європи, 1939–1945: наукова монографія. – Київ; Львів, 2013. – С. 359.

¹⁸ Держархів Львівської обл. – Ф. Р-35. – Оп. 12. – Спр. 101. – Арк. 1–11; Спр. 109. – Арк. 2–7; Спр. 127. – Арк. 2–11; Спр. 128. – Арк. 2–9; Спр. 131. – Арк. 2–7; Спр. 133. – Арк. 3–7; Спр. 1048. – Арк. 5, 15, 17, 20, 22, 27, 28; Спр. 1062. – Арк. 7, 13–21, 32–33; Спр. 1207. – Арк. 12–23.

Творчі педагоги намагалися розробити власні варіанти навчальних програм, використовуючи кращі надбання української, світової науки, здобутки народної педагогіки. Програми народних шкіл не передбачали викладання історії та географії як окремих предметів. Тому поширеним явищем стало поглиблене вивчення питань національної історії, краєзнавства на уроках української мови – головного предмета народної школи. Враховуючи пізнавальні можливості учнів початкових шкіл, учителі переважно крізь призму біографій видатних державних і культурних діячів або ж вивчення їхніх літературно-художніх творів, нарисів, написаних на основі праць вчених, висвітлювали важливі етапи українського минулого, на конкретних прикладах ознайомлювали дітей із героїчними і духовними традиціями народу, виховували шанобливе ставлення до них. Можна навести чимало прикладів, коли уроки української мови повністю були присвячені розгляду життя і діяльності Т. Шевченка, І. Франка, І. Мазепи, І. Виговського, П. Дорошенка, а на уроках співу, не кричась, розучували гімн “Ще не вмерла України ні слава, ні воля”, стрілецькій й козацькій пісні, на уроках рисунку малювали український герб – Тризуб¹⁹.

Частина українських учителів зважилася на радикальніші кроки: із власної ініціативи розробили і викладали у старших класах народних шкіл навчальні курси історії України. Як засвідчують навчальні плани вчителя народної школи с. Братківці Стрийської округи І. Мельника, курс “науки про рідний край” у 5-му класі складався з таких тем: “Як жили наші предки в давнину”, “Релігія наших предків”, “Початки Київської держави”, “Перші українські князі”, “Хрещення України”, “Перший напад монголів на Україну”, “Татари руйнують Київ”, “Король Данило”, “Останні українські князі”, “Причини упадку княжої держави”, “Українські землі під Польщею і Литвою”, “Початки козаччини”, “Запорізька Січ”, “Морські походи козаків”, “Богдан Хмельницький”, “Війна Хмельницького з Польщею”, “Переяславська угода”, “Україна після смерті Хмельницького”²⁰. Отже, школярі прослуховували менш-більш систематичний курс національної історії до кінця XVII ст. Навіть побіжний погляд на сукупність зазначених тем свідчить, що новий курс мав, з одного боку, інтегрувати знання, взяті з українських Читанок, а з другого – їх поглибити й доповнити новою інформацією, і так сприяти виробленню цілісного розуміння національної історії.

У багатьох польських народних школах вчителі, виконуючи патріотичний обов’язок, на власний страх і ризик викладали в межах офіційно дозволених предметів літературу, географію та історію Польщі, тобто усунені окупантами зі шкільної програми ще наприкінці 1939 р. Якщо умови не дозволяли вивчати такі предмети у школах з уваги на окупаційний терор, то вчителі при потребі організовували навчання невеликих груп учнів і у приватних помешканнях. Загалом підпільне навчання польських дітей, як свідчать численні публікації, набрало чи не найбільшого розмаху саме на терені ГГ, де охопило 90 % педагогів і 100 000 учнів початкових шкіл. Така масштабність таємного навчання в умовах інспектування шкіл, поліцейного нагляду й масових доносів²¹, очевидно, засвідчує, що контроль німецької влади за змістом навчально-виховного процесу

¹⁹ Там само. – Спр. 135. – Арк. 8, 41; Спр. 475. – Арк. 29; Спр. 1061. – Арк. 2; Спр. 1062. – Арк. 16–17; Спр. 1181. – Арк. 10; Спр. 1247. – Арк. 34, 45.

²⁰ Там само. – Спр. 85е. – Арк. 57–74.

²¹ *Jakubowski J.* Problemy oświaty i wychowania w programach partii i organizacji konspiracyjnych (1939–1944) // *Wojna i okupacja na ziemiach polskich 1939–1945.* – Warszawa, 1984. –

в народній школі був набагато слабшим, ніж контроль радянської влади. Що стосується виховної діяльності, то, як стверджував у спогадах К. Паньківський, “німці не вмшувалися в ці справи і також у справи релігійного виховання, яке залишилося в усіх видах шкіл таким, яким було воно до вибуху війни і якого справність залежала тільки від нашого духовенства”²².

Хоч німецьке шкільне законодавство в ГГ запроваджувало обов’язкове початкове навчання дітей віком від 7 до 14 років, проте десятки тисяч дітей виявилися поза навчальним процесом²³. До цього спричинилися: брак приміщень для шкіл, холод, злидні батьків, широке використання дитячої праці в домашньому, сільському господарстві на шкоду навчанню, епідемії тощо. Дуже важкою була зима 1941–1942 рр., коли на Тернопільщині, зокрема, навчання в народних школах взагалі припинилося через великі морози²⁴. Тоді ж у Львові початкові школи були зачинені від лютого до квітня, а під час зими 1942–1943 і 1943–1944 рр. перерва тривала упродовж трьох місяців²⁵. При цьому, як свідчить Гжегож Грицюк, німецька влада не дозволила продовження навчання навіть у тих, які мали деякі запаси вугілля або дров²⁶.

Перешкодою для організації початкової освіти стали й постійні реквізиції владою шкільних будинків для потреб війська по містах або ж під склади для зберігання збіжжєвих та інших натуральних сільськогосподарських контингентів (податків)²⁷. До того ж багато вчителів просто не могли фізично вижити на свою мізерну платню і при нагоді залишали місце праці. На Стрийщині місячна заробітна платня учителя в 1941–1942 рр. дорівнювала 130 зл., у той час, коли кілограм картоплі коштував 6 зл.²⁸. Тому восени 1941 р. у Турківському повіті 50 вчителів відмовилися працювати за призначенням. Загалом на Турківщині через нестачу вчителів 3 700 дітей шкільного віку у 24-х селах залишилося поза школою. У багатьох селах повіту на дві–три сотні дітей припадав всього один вчитель²⁹.

Розпорядження уряду ГГ про оплату праці педагогів, що брало до уваги кваліфікацію і стаж учителів, які працювали на цій посаді в Польщі перед початком Другої світової війни, виявилось найбільш дискримінаційним для українців, які за часів Польської держави часто були позбавлені можливості працювати за фахом. Вони не одержували доплат за помешкання, за надурочні години тощо³⁰. Як наслідок, спостерігалася велика плинність серед учительського персоналу, в багатьох зникло бажання взагалі вчителювати.

S. 655; Носкова А. Ф. Подпольное обучение в Польше в годы гитлеровской оккупации // Славяно-германские культурные связи: Статьи и сообщения. – Москва, 1969. – С. 214, 216.

²² Паньківський К. Роки німецької окупації. 1941–1944. – 2-ге вид. – Нью Йорк; Париж; Сидней; Торонто, 1983. – С. 356.

²³ Шкільництво // Вісник Українського Центрального Комітету. – 1943. – Ч. 4(42). – С. 26.

²⁴ З українського життя // Краківські вісті (щоденник). – 1942. – 18 лютого.

²⁵ Hryciuk G. Polacy we Lwowie 1939–1944. Zycie codzienne. – Warszawa, 2000. – S. 345.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Паньківський К. Роки німецької окупації. 1941–1944... – С. 359; Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. – Київ, 1995. – Т. 1: 1939–1953 / [упоряд. Т. Галайчак, О. Луцький та ін.; відп. ред. Ю. Сливка]. – С. 173.

²⁸ Промінь. Не піклуємося про сільського вчителя // Стрийські Вісті. – 1941. – 30 жовтня.

²⁹ Вісті зі Львова і з краю // Краківські вісті (щоденник). – 1941. – 22 листопада.

³⁰ Із розпоряджень шкільної влади // Українська школа (Краків). – 1943. – № 10–12. – С. 132–133.

У 1942 р. майже половина українських педагогів (3 105 із 7 700) не мала повних учительських кваліфікацій³¹. Щоб піднести їх фаховий рівень, шкільна влада за клопотанням й участю Українського Центрального Комітету (УЦК) організувала влітку 1942 р. шість двомісячних вишкільних курсів у Львові, Яворові, Коломиї, Рогатині, Самборі та Тернополі, де навчалося 1 817 осіб. Із них 1 099 було допущено до випускних іспитів, які витримали 1 055 педагогів. Ще 1 250 учителів із неповною кваліфікацією скеровано на навчання під час літніх канікул 1943 р., із них випускні іспити успішно склали тільки 800 осіб³².

Взимку 1941–1942 рр. у Галицькому дистрикті (в Яворові, Самборі та Рогатині) відкрили три державні учительські семінарії з українською мовою викладання, організовані за зразком давніх австрійських семінарій з чотирирічним терміном навчання. Наступного навчального року додатково відкрито ще три таких семінарій: дві в Галицькому дистрикті (у Бучачі й Львові) та одну в Люблінському (в Грубешові). У 1943/1944 н. р. засновано ще дві – в Золочеві і Перемишлі. Загалом на території ГГ перед вигнанням гітлерівців існувало дев'ять середніх спеціальних педагогічних закладів з українською мовою викладання³³. Навчання в учительських семінаріях було платним.

Велика роль у підвищенні кваліфікаційного рівня українських учителів належала Українським учительським об'єднанням праці (УУОП) – професійним організаціям, які масово виникли в Галичині влітку та восени 1942 р. у межах окружних комітетів УЦК на місці зліквідованих осередків Взаємної помочі вкраїнського вчителства. У лавах УУОП до осені 1943 р. згуртувалися 80 % всіх працівників освіти³⁴. Згідно з “Тимчасовим внутрішнім правильником УУОП”, активісти організації, опираючись на всебічну підтримку шкільного відділу УЦК, створили фахові групи та методичні гуртки вчителів, влаштовували кількадевні окружні курси і конференції, де обговорювали зразкові лекції та доповіді, обмінювалися досвідом роботи.

Однак проблему підготовки й забезпечення кваліфікованими педагогічними кадрами українських початкових шкіл краю в роки нацистської окупації так і не вдалося вирішити. Професійне шкільництво в Галичині влада організувала за німецькими зразками. Професійні школи ділилися на чотири головні групи: ремісничі, промислові, торговельні та сільськогосподарські (окремо для українців з українською мовою навчання й окремо – для поляків). У кожній із цих чотирьох груп розрізняли три різні типи: а) званево-обов'язкові, б) званеві, в) фахові.

Званево-обов'язкові – тип фахової школи найнижчого типу – призначені для хлопців і дівчат, що досягли щонайменше 14 років, закінчили 4 класи народної школи і вже працювали у промислових, торговельних, ремісничих підприємствах або сільському господарстві. Такі професійно-освітні заклади були своєрідною надбудовою над початковою школою й оголошувалися обов'язковими. Навчання було безкоштовне, тривало два роки раз на тиждень по шість годин. Так учень

³¹ Огляд шкільного життя: підсумки шкільної праці за р. 1942 // Українська школа. – 1942. – № 5–6. – С. 158.

³² Огляд шкільного життя: підсумки шкільної праці за рр. 1939–43 // Українська школа. – 1943–1944. – № 1–3. – С. 67–68.

³³ Там само.

³⁴ П Краєва конференція окружних співробітників мужа довір'я УУОП у Львові 3 і 4 серпня 1943 р. // Українська школа. – 1943–1944. – № 1–3. – С. 68.

званево-обов'язкової школи своє практичне навчання якогось ремесла чи звання у ремісника, на виробництві або на підприємстві доповнював теоретичним. Працедавці мали обов'язок пильнувати, щоб юнаки і дівчата відвідували заняття. Організація званево-обов'язкових шкіл повністю покладалася на місцеві органи влади, а їх утримування – на населення. “Оповістка штадтгауптмана у Львові про запровадження обов'язкових фахових шкіл у місті Львові” 1942 р. застерігала: “З приводу вчащання до обов'язкової фахової школи не вільно потручувати поборів. Хто протидіє проти постав про обов'язкові фахові школи, підлягає карі”³⁵.

Програма навчання в наймасовіших званево-обов'язкових сільськогосподарських школах складалася з предметів із різних галузей польового і тваринницького господарства, а для дівчат було введено хатнє господарство та городництво. Званевих сільськогосподарських шкіл у дистрикті налічувалося 158, де навчалосся близько 50 тис. учнів³⁶.

Званеві школи середнього типу (хлоп'ячі й дівочі ремісничі, торговельні, сільськогосподарські) вважали необов'язковими професійними, що готували молодь до певної професії (звання) в щоденному теоретичному і практичному навчанні. Вони були призначені для молоді, що закінчила 7 класів народної школи і мала 14–17 років. Термін платного навчання становив 1–3 роки по 6–7 год щодня. Найпоширенішими серед цього типу шкіл були хлоп'ячі і дівочі ремісничі, що поділялися на окремі спеціалізовані відділи. Слюсарсько-механічні відділи хлоп'ячих ремісничих училищ на терені Галичини існували в 17-ти школах, електротехнічні – у 8, столярські – в 13³⁷.

Серед професійних шкіл цього типу найпопулярнішими були дворічні торговельні, що готували не лише продавців роздрібної і гуртової торгівлі, а й товарознавців, конторських службовців різної спеціалізації, стенографістів. Такі школи, де викладали предмети, як-от: організація і техніка торгівлі, товарознавство, торговельне книговедення, стенографія, техніка реклами й ін., були змішаними (коєдукаційними), тобто хлопці і дівчата навчалися разом; і це відрізняло їх від інших шкіл середнього типу. Навчалосся в 35 дворічних та 8 однорічних торговельних фахових школах понад 8 000 українських юнаків і дівчат, що становило 50 % всього учнівського контингенту професійних шкіл³⁸. Закінчивши таку, можна було вступити до відповідної вищої дворічної фахової.

Фахові школи вищого типу давали випускникам середню кваліфікацію і певною мірою відповідали колишньому польському ліцею. До цієї категорії навчальних закладів належали передусім дворічні технічні, хімічні, медичні, сільськогосподарські та трирічні торговельні школи. Умови зарахування до них передбачали вступні іспити з окремих предметів, наявність виробничої практики, певний віковий ценз (17–18 років) тощо. Для тих, хто не мав відповідної освіти, в деяких фахових школах організували підготовчі класи, навчання в яких тривало один–два роки. Навчання у всіх фахових було платним.

³⁵ Держархів Львівської обл. – Ф. Р-35. – Оп. 13. – Спр. 113. – Арк. 37.

³⁶ Боровський М. Сільськогосподарське шкільництво на західноукраїнських землях // Крайове господарське товариство “Сільський господар” у Львові 1899–1944. – Нью-Йорк, 1970. – С. 107.

³⁷ Шанковський Л. Фахове шкільництво на новому етапі // За народ: календар на рік 1944. – Львів, 1943. – С. 89.

³⁸ Там само. – С. 91.

Відкриття і розбудова всіх професійних шкіл стикалися з великими труднощами через брак навчальних приміщень та гуртожитків для учнів, кваліфікованих учителів, обладнання, підручників, а також з упередженням багатьох батьків до цього виду освіти. Це було помітно насамперед серед українців, здавна зорієнтованих на те, щоб по можливості дати дітям загальну (гімназійну) освіту як базову. По-іншому ситуація складалася серед поляків, для яких, на відміну від українців, не відкрили гімназій і вчительських семінарій. Тож польські діти, не маючи вибору, масово йшли до професійних шкіл. Поступово змінювалося ставлення до навчання у професійних школах й серед українців. Загалом у 1942/1943 н. р. їхня кількість у ремісничих школах Галичини зросла на 143,2 %, а для дівчат – на 174,4 %³⁹. Цьому посприяла важлива обставина: навчання у професійних школах забезпечувало молодь від мобілізації на різні примусові роботи як на терені ГГ, так і в Німеччині.

Проте наприкінці 1942 р. окупаційна адміністрація почала масово залучати учнів професійних шкіл до примусових будівельних і ремонтних робіт у межах т. зв. “будівельної служби” (нім. – *Baudienst*). З 1 січня 1943 р. вийшло розпорядження уряду ГГ, в якому повідомлялося, що всі без винятку учні торговельних шкіл, котрі досягли 16 років, повинні добровільно зголоситися для виконання обов’язку праці бодай на рік. У деяких містах поліція влаштувала облави на шкільну молодь, яку тоді вивезли до Німеччини.

Особлива роль у розбудові професійно-технічної освіти належала Психотехнічному інституту – спеціальному навчально-дослідницькому закладу, який діяв у Львові в 1942–1944 рр. і здійснив велику профорієнтаційну роботу серед випускників народних шкіл. Цей заклад, який очолював відомий український вчений-психолог Ярослав Цурковський, починаючи з травня 1942 р., організовував для учнів народних шкіл (як українців, так і поляків) спеціальні двомісячні курси фахового усвідомлення “Ким (чим) я буду”, де за невелику платню дітей ознайомлювали (зокрема й наочно під час екскурсій, демонстрацій кінофільмів і діапозитивів) із промисловим та ремісничим виробництвом, з основними робітничими професіями, з психологічними, фізичними вимогами, які ці професії ставлять до тих, хто прагне їх освоїти, надавали потрібну інформацію про можливості кваліфікаційного росту, безпеку праці тощо. На підставі спеціально розроблених 48 систем тестів (для визначення рівня концентрації та уваги, мовної і зорової пам’яті, абстрактного мислення, працездатності, технічного хисту, швидкості та якості розумової діяльності й ін.) та індивідуальних спостережень науковці-психотехніки давали слухачам обґрунтовані рекомендації щодо їх можливостей у набутті певних груп професій.

Інститут діяв на засадах психотехнічної науки (офіційно забороненої на той час у СРСР) і був єдиним таким закладом у ГГ. Він не обмежувався контингентом народних шкіл. Для учнів фахових були організовані курси “Як стати кращим”, де молодь ознайомлювалася з раціональними прийомами праці, методами підвищення ефективності виробництва і запобігання нещасним випадкам, основами трудового законодавства Німеччини⁴⁰.

³⁹ Відкриття нових фахових шкіл // *Голос Підкарпаття* (Львів). – 1943. – 7 березня.

⁴⁰ *Цурковський Я.* Діяльність психотехнічного закладу м. Львова // *Львівські вісті*. – 1943. – 6–11 січня; *Dalsze kursy dla młodzieży w Zakładzie* // *Gazeta Lwowska*. – 1943. – 3 czerwca.

Якщо розбудову професійних шкіл, передусім нижчого типу, німецька влада заохочувала, то загальноосвітніх закладів (гімназій) усіма способами стримувала. Тільки для українців влада дозволила відкрити в ГГ 12 державних гімназій, із них 10 – в Галичині: 2 у Львові і по одній в Бережанах, Дрогобичі, Коломиї, Станіславові, Сокалі, Стрию, Тернополі, Чорткові. Проте прийняти всіх охочих вони не змогли, хоч навчання було платним⁴¹. Зокрема до Коломийської гімназії восени 1941 р. зголосилися 711 юнаків і дівчат, з яких після вступних іспитів розпочали навчання 480 учнів⁴².

У зв'язку з цим на другому місяці навчання, внаслідок заходів УЦК, шкільна влада дозволила відкрити при всіх галицьких гімназіях додаткові т. зв. перевідні класи, куди було зараховано ще майже 2 800 учнів. У 1942/1943 н. р. вона їх ліквідувала, залишивши до 1 листопада 1942 р. 8-мі (випускні) перевідні з попереднього року, щоб їхні учні могли скласти іспит зрілості. Тому восени 1942 р. загальна кількість усіх учнів державних гімназій з українською мовою скоротилася в ГГ до 6 018, з того в Галичині – до 5 155⁴³.

З другого півріччя 1942/1943 н. р., йдучи назустріч проханням УЦК, головний відділ науки і навчання уряду ГГ дозволив відкрити в українських гімназіях 20 паралельних відділів (класів) (з того в Галичині – 18). Вони були призначені насамперед для вищих (6–8-х) класів, проте директори гімназій фактично самі визначали, в яких такі потрібні. Тим-таки розпорядженням шкільна влада встановила нормативну кількість учнів у гімназійних класах – 70 осіб, з них 20 % дівчат, де дозволяли приміщення. Норму було дозволено знизити до 50 осіб із 20 % дівчат тільки в тих класах, де були відкриті паралельні відділи⁴⁴.

Серед гімназійної молоді переважали діти селян і робітників – до 70 % у провінційних гімназіях. Так, у Бережанській у 1943 р. навчалось дітей селян 359, державних урядовців – 64, священників – 35, ремісників – 9⁴⁵. Натомість у львівських частка дітей світської і духовної інтелігенції була більшою, однак і тут відсоток селянських школярів тримався високо. У львівській гімназії № 1 навесні 1942 р. серед 836 учнів налічувалося 273 дитини селян, 52 – робітників, 92 – священників, 283 – світської інтелігенції, 102 – службовців залізничного і трамвайного транспорту, 34 – комерсантів. При цьому лише 415 учнів були львів'янами і мешканцями львівського повіту⁴⁶. Їх навчання полегшувала організація гімназійних інтернатів (бурс).

Умовами прийняття дітей до українських бурс у Станіславі, де організували чотири бурси для шкільної української молоді, три з яких – для гімназійної молоді й учнів торгівельної школи, одна – для учнів чоловічих фахових (механічної, будівельної, друкарської, гарбарської) шкіл, були продуктові внески і у виняткових випадках – гроші. Для дітей інтелігенції встановлювалася місячна плата в розмірі 100 зл., а батьки селянських дітей зобов'язувалися доставити річно: 400 кг картоплі, 65 головок капусти, 100 кг борошна, 30 кг буряків, 10 кг городини, 5 кг цибулі, 50 кг гороху, квасолі, 50 кг груп, 1 кг ячменю або жита на каву, а також

⁴¹ Огляд шкільного життя: підсумки шкільної праці за рр. 1939–43... – С. 66.

⁴² Відкриття гімназії в Коломиї. Сокалі // Львівські вісті. – 1941. – 2 грудня.

⁴³ Огляд шкільного життя: підсумки шкільної праці за рр. 1939–43... – С. 67.

⁴⁴ Розпорядження шкільної влади // Українська школа. – 1942. – № 5–6. – С. 155.

⁴⁵ Культурне життя в Україні: західні землі 1939–1953... – С. 188.

⁴⁶ Держархів Львівської обл. – Ф. Р-35. – Оп. 12. – Спр. 271. – Арк. 73.

місячно: 3 кг м'яса, 1,5 кг смальцю, 1 кг сиру, 10 шт. яєць. Крім того, треба було скласти 30 зл. за інвентар одноразово і по 20 зл. місячно за світло, ліки, часописи. Родичі з лісистих місцевостей мали доставити по підводі дров для забезпечення бурс паливом на зиму. У цьому випадку привезені дрова зараховувалися замість харчів. Кожний мешканець бурси повинен був привезти з собою сінник, постіль, рушники, мило, білизну і приладдя для їжі. Перед сільською громадою стояло завдання забезпечити доставку харчів для здібних, але незаможних дітей свого села⁴⁷.

Протягом 1942/1943 н. р. УЦК виділив 258,2 тис. зл. на стипендії здібним гімназістам із малозабезпечених родин, а це становило 29,2 % усього стипендійного фонду допомоги учням середніх і фахових шкіл. На стипендії учням учительських семінарій витрачено 15,5 % фонду, торговельних шкіл – 24,8 %, промислових фахових – 29,4 %⁴⁸.

Німецька влада постійно наголошувала, що гімназії мають бути закладами для найздібніших, тому, аби продовжити навчання у вищих класах, дітям треба було витримати конкурсний відбір. Учні, які не зуміли впоратися з навчальною програмою, могли потім навчатися лише в народних або фахових школах. Програма гімназійного навчання передбачала опанування таких предметів: релігії, української, німецької, латинської мов, історії, географії, біології, фізики, хімії, математики, співів і фізкультури. Спочатку планували класичні гімназії з обов'язковим вивченням латини (з 1-го класу) і грецької мови (з 3-го), але вивчення грецької залишили лише у трьох галицьких гімназіях: 1-й м. Львова, у Станіславі та Коломиї. Всі вони навчальними програмами радше нагадували гімназії 30-х років гуманістичного типу в Польщі, в яких обов'язковим залишалось вивчення тільки латинської мови.

Належний теоретичний і методичний рівень викладання в гімназіях забезпечували висококваліфіковані фахівці. Найкращі спеціалісти працювали у Львові. Зокрема з-поміж 14 педагогів 2-ї гімназії 8 раніше мали посади в установах АН УРСР, вишах міста, серед них такі відомі спеціалісти, як В. Радзикович (директор), М. Тершаковець, О. Панейко, І. Гриневецький, Й. Гулей, М. Охримович та ін. У 1-й львівській гімназії працювали: П. Мечик (директор), Г. Костельник, Т. Пачовський, І. Сігницький, М. Соневицький, М. Скорик, М. Федусевич, В. Чердарчук, С. Гайдучок та ін. До роботи в цих закладах залучали здебільша лише спеціалістів старої школи – випускників вишів колишньої Австро-Угорщини, Німеччини, Польщі, Чехо-Словаччини тощо. У Тернопільській гімназії на лютий 1942 р. серед 14 викладачів лише вчитель фізкультури не мав вищої освіти, тимчасом як 6 закінчили Краківський університет, 4 – Львівський, по 1 – Віденський і Празький. Викладач малювання, художник Є. Грицай, закінчив Львівський інститут пластичного мистецтва. Троє педагогів гімназії – Н. Гірняк, Д. Керничний, М. Мелішишин – мали ступінь доктора наук⁴⁹.

⁴⁷ Умови прийняття до українських бурс у Станіславі // Станіславівське слово. – 1942. – 9 серпня.

⁴⁸ Шкільництво // Вісник Українського Центрального Комітету. – 1943. – Ч. 8(46). – С. 18.

⁴⁹ Держархів Львівської обл. – Ф. Р-35. – Оп. 12. – Спр. 270. – Арк. 4, 24; Спр. 272. – Арк. 4; Спр. 276. – Арк. 42.

Високі вимоги до рівня знань, брак коштів на утримання дітей у гімназії, хвороби призводили до великого відсіву учнів. У 1941/1942 н. р. він становив 21 % основного контингенту, ще 25 % учнів відраховано з перевідних класів⁵⁰.

Випускники гімназій в Галичині мали право продовжувати освіту щонайбільше на вищих державних фахових курсах, які відкрили у Львові в 1942 р. Окупанти, даючи дозвіл на їхнє створення, планували в такий спосіб підготувати бодай частину допоміжного фахового персоналу для потреб промисловості, сільського господарства й охорони здоров'я. Брак спеціалістів, спричинений масовою еміграцією інтелігенції на Захід восени 1939 р., масовими репресіями радянського і нацистського тоталітарних режимів 1939–1941 рр., ставав усе очевиднішим. Окупаційна адміністрація не подужала обсадити своїми людьми всі сфери діяльності. Тому уряд ГГ ухвалив урухомити у Львові медичний, фармацевтичний, технічний, лісовий, ветеринарний і рільничий інститути, хоч офіційно вишівського статусу вони не одержали. Щобільше, невдовзі було змінено й саму назву інститутів на “вищі державні фахові курси”, але вишівські навчальні програми там залишилися, причому в їхній структурі були повністю відсутні предмети гуманітарного циклу, зокрема історія, філософія, правознавство.

У 1943 р. до вищих шкіл Львова приєдналася Державна вища торговельна, що мала два відділи: загально-торговельний, який готував спеціалістів із торгівлі, і педагогічний – учителів торговельних шкіл. За програмою вишів відбувалися заняття й у двох мистецьких навчальних закладах, створених українцями на громадських засадах при відділі культурної праці Українського центрального комітету. Це – вища театральна студія, що розпочала роботу в січні 1943 р., і вища образотворча студія, відкрита у Львові в березні 1944 р. Трирічна театральна студія готувала акторів для українських драматичних театрів, а вища образотворча студія, яку ще називали Українською академією мистецтв, була покликана виховувати з талановитої молоді професійних митців. Ректором вищої образотворчої студії став В. Кричевський, співзасновник і перший ректор Української академії мистецтв у Києві. Проте діяльність цієї громадської інституції виявилася недовгою – вже за тиждень після початку занять у вищій образотворчій студії навчання 30 молодих художників припинилося у зв'язку з наближенням до Львова радянсько-німецького фронту.

Сподіваючись і далі використовувати польсько-українські суперечки на терені ГГ і створити тут в особі українських спеціалістів противагу польським, німці подбали, щоб на курси потрапляли переважно українці. На 15 вересня 1943 р. українці становили 72 % (2 612 осіб) від загальної кількості тих, хто зголосився навчатися на курсах, у тому 58 % (671 особа) – на технічних, 87 % (270 осіб) – рільничих, 84 % (194 особи) – лісового господарства, 59 % (153 особи) – ветеринарних, 65 % (74 особи) – фармацевтичних⁵¹. Реальна кількість української молоді, що їх студіювала, виявилася значно меншою. Зокрема, 15 жовтня 1943 р. на технічних курсах вона зменшилася з 671 до 543. Такий значний відсів пояснювала низка причин: слабка підготовка до студій, тяжке матеріальне становище, частий перехід з одних курсів

⁵⁰ Українські гімназії в Галичині. Роздано 496 свідоцтв зрілості // Тернопільський голос. – 1942. – 13 грудня.

⁵¹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). – Ф. 201. – Оп. 1. – Спр. 272. – Арк. 18.

на інші. Відсів протягом першого року становив до 25 %. Навесні 1943 р. частину студентів-українців мобілізували до дивізії “Галичина”. З технічних курсів туди записалися 84 юнаки, що становило 15 % загальної кількості студентів-українців⁵².

У 1942/1943 н. р. на медичних курсах налічувалося 750 українських студентів, технічних – 393, агрономічних – 287, ветеринарних – 142, фармацевтичних – 124, лісового господарства – 80. Загалом на вищих фахових вчилися 1 776 українців, студентів-поляків було більше третини⁵³. Зазвичай на перших трьох курсах переважали українці, на останніх – поляки. Абсолютну більшість серед них становили колишні студенти львівських вишів. Окрім українців і поляків (які документально засвідчили своє т. зв. “арійське походження” (бо це була необхідна умова зарахування)), навчалися також росіяни, білоруси, німці. Навесні 1943 р. медицину опанували 1 316 студентів, серед них 1 064 українці, 241 поляк, 7 росіян, 2 білоруси, 2 німці (фольксдойчі); фармацевтику вивчали 160 студентів: 129 українців, 29 поляків, 1 росіянин, 1 німець⁵⁴.

Щоби пришвидшити темпи навчання, а також з огляду на брак опалення (взимку 1942/1943 н. р. навчання перервалося на три місяці), на курсах було запроваджено триместровий поділ програми. Осінній триместр тривав приблизно з 1 вересня по 15 грудня, зимовий – з 15 січня по 31 березня, літній – з 15 квітня по середину липня, причому саме на останній припадало найбільше навчальне навантаження. Отже, триместри тривали два–три з половиною місяці, тобто практично як і нормальні академічні семестри. В одному триместрі треба було вичерпати матеріал семестра – це вимагало великої праці як викладачів, так і студентів. Навчання на технічних курсах тривало 12 триместрів, на медичних – 10, на фармацевтичних – 6. На технічних курсах, зокрема після 6-го триместру відбувався перехідний екзамен, а після 12-го – головний (влада свідомо уникала слова “дипломний”, оскільки диплом про закінчення отримували тільки німці).

Викладання на курсах провадилося німецькою мовою, а наприкінці кожної лекції професор мав право переказати її зміст українською чи польською. Однак, як згадують колишні студенти, траплялося і навпаки: сама лекція українською або польською, її короткий зміст – німецькою. Іспити проходили переважно німецькою. Навчання було платним⁵⁵.

До викладацької роботи залучали колишніх викладачів львівських вишів, більшість яких становили поляки. Так, на ветеринарних курсах серед викладацького складу частка українців сягала 36,2 %, на лісових – 46 %. На технічних професорів і викладачів польської національності налічувалося 76, українців – лише 18⁵⁶. Тут працювали такі авторитетні вчені, як В. Буржинський, С. Фрізе, Є. Плажек, Є. Сухарда, Г. Сокольницький, Т. Малярський, К. Ідашевський (поляки) і М. Зарницький, Ю. Гірняк, С. Дакура, Є. Перхорович, М. Туркевич, Я. Ярема (українці). На 1 вересня 1943 р. на всіх державних фахових курсах працювали 29 професорів та доцентів, 21 викладач і 83 асистенти українці. Більшість із них – відповідно 10, 8 та 44 – вели заняття за навчальною програмою Берлінського університету на

⁵² ЦДАЛ України. – Ф. 201. – Оп. 1. – Спр. 272. – Арк. 6, 19.

⁵³ Боровський М. Сільськогосподарське шкільництво на західноукраїнських землях... – С. 110.

⁵⁴ ЦДАЛ України. – Ф. 201. – Оп. 1. – Спр. 272. – Арк. 15–16.

⁵⁵ Вищі школи у Львові // Львівські вісті. – 1942. – 16 червня.

⁵⁶ ЦДАЛ України. – Ф. 201. – Оп. 1. – Спр. 272. – Арк. 2.

медично-природничих фахових курсах⁵⁷, які у квітні 1943 р. об'єднали доти окремі медичні та фармацевтичні⁵⁸. Загалом склад професорів і викладачів забезпечував належний фаховий вишкіл слухачів, тому після війни документ про навчання на курсах визнавали вищі школи Західної Європи й Америки⁵⁹.

Матеріальне становище професорсько-викладацького складу було важким. Українцям надавав допомогу науковий фонд, створений відділом суспільної опіки УЦК, і це загальмувало відплив наукових сил. У 1942–1943 рр. відділ суспільної опіки УЦК фінансово підтримував майже всіх працівників вищих фахових курсів⁶⁰. Суттєвою для них була і харчова допомога, яку організовував відділ.

Студенти-українці користувалися підтримкою Комісії допомоги українському студентству (КоДУС), створеної при УЦК. Від КоДУСу вони отримували стипендії, матеріальні допомоги, місця в гуртожитку. Головними умовами отримання стипендій були: обов'язкова участь у роботі Об'єднання праці українських студентів (ОПУС) – єдиної дозволеної окупантами фахової студентської організації в межах УЦК, яка виникла в червні 1942 р. замість Союзу українського студентства, та “совісна наукова праця і пильне відвідування викладів”⁶¹. Навесні 1942 р. на технічних курсах стипендії мали 20 % студентів, у 1942/1943 н. р. – 23,5 %, у 1943/1944 н. р. – 27,5 %⁶². У 1942–1943 рр. у краю було організовано масштабну кампанію для створення стипендійного фонду КоДУСу, до якого населення, виявляючи справжній патріотизм і милосердя, жертвувало чималі кошти. Крім стипендій та одноразових грошових допомог для високошкільної молоді з малозабезпечених сімей, КоДУС подбав про організацію їхнього харчування у студентських їдальнях, лікарську опіку та забезпечення гуртожитками⁶³.

За підтримки викладачів українські студенти створювали наукові українсько-знавчі гуртки, допоміжні курси для тих, що відставали в навчанні, друкували машинописом або видавали циклостилєвим способом тексти лекцій, довідники для вступників, інформаційні бюлетені. На студентських сходах заслуховували наукові доповіді та реферати, після яких організовували дискусії, проводили різні товариські імпрези, академії, концерти, наприклад, присвячені роковинам Крут, Базару, Т. Шевченка. Велика роль в організації студентського руху належала керівництву ОПУСу (насамперед голові – Богданові Лончині) та його шести окремим секціям (громадам), що склалися зі студентів відповідної фахової спеціалізації. Завданням ОПУСу було реєструвати і гуртувати всіх українських студентів на

⁵⁷ ЦДІАЛ України. – Ф. 201. – Оп. 1. – Спр. 272. – Арк. 20.

⁵⁸ Держархів Львівської обл. – Р-33. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 6.

⁵⁹ *Паньківський К.* Роки окупації... – С. 363.

⁶⁰ *Л.Ф.-О.П.Б.* Праця й вимоги суспільної опіки у Центральному Комітеті // За народ: календар на рік 1944. – С. 79.

⁶¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 451. – Оп. 2. – Спр. 358. – Арк. 1.

⁶² Там само. – Ф. 201. – Оп. 1. – Спр. 272. – Арк. 19.

⁶³ 25 січня 1943 р., відкриваючи засідання організаційного апарату КоДУСу, його керівник проф. Ю. Полянський зазначав, що “реферативно-технічний апарат КоДУС-у при УЦК проробив велику роботу, перевівши на широкий масштаб закросну збіркову акцію, створивши для диспозиції студента усі допоміжні засоби (гуртожитки, харчівні тощо) і розв'язавши цілу низку під теперішню пору незвичайно скомплікованих питань технічного і організаційного характеру. Громадянство визнає оцю працю за вповні задовільну і ефективну, гідну подяки” // Цит. за: *Сергійчук В.* Історія КОДУС-у. – Київ, 2008. – С. 83.

території ГТ, надавати їм матеріальну й моральну допомогу, виховувати свідомими українськими громадянами-супільниками⁶⁴.

На заводі навчанням молоді ставала мобілізація на примусову працю. Наприкінці 1942 р. студентів, які народилися в 1921–1926 рр., приневолено протягом шести місяців працювати на будівництві, інакше вони не змогли би продовжити навчання восени 1943 р. З весни 1943 р. до навчання на медичних курсах допускали лише тих, хто відбув будівельну службу або був “звільнений” від неї, тобто шість місяців працював санітаром у лікарні чи при поборюванні висипного тифу⁶⁵. Окупаційна влада не дозволила українській молоді вступати до німецьких вишів Райху. Виняток зроблено тільки для осіб, які перед початком війни вже там навчалися.

Загалом, створена німецькою владою система освіти в Галичині, яка з тактичних міркувань надала незначні преференції українцям порівняно з поляками в задоволенні їхніх освітніх потреб, щоби схилити їх до активнішої співпраці з окупаційним режимом та протиставити полякам за принципом “поділяй і володаруй”, ставила за мету підготувати молоде покоління місцевого населення для потреб Третього Райху. І хоча організаційні, нормативні, побутові, режимні аспекти діяльності тогочасних освітніх інституцій, де учні та студенти могли одержувати певний обсяг знань, не забезпечували сприятливих умов для удосконалення навчально-пізнавальної і виховної діяльності, однак патріотично налаштовані українська й польська педагогічні інтелігенції зуміли використати їх не лише для підвищення рівня загальної і фахової підготовки покоління, що підросло, а й для формування його національного світогляду.

⁶⁴ Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях XIX–XX ст. – Львів, 2001. – С. 297.

⁶⁵ Оголошення // Голос Підкарпаття. – 1943. – 28 березня.

РОЗДІЛ III. ТЕНДЕНЦІЇ ТА ОСОБЛИВОСТІ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ СТОЛІТТЯ – ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТТЯ)

Василина ЗАЙЦЕВА

ПОЛЬСЬКЕ ШКІЛЬНИЦТВО НА ЛЬВІВЩИНІ В ПОВОЄННІ РОКИ: РЕФОРМАЦІЯ *VERSUS* РАДЯНІЗАЦІЯ

У липні 1944 р. у результаті витіснення сил нацистської Німеччини радянські війська повернули під контроль територію Львівщини. Відновлення радянської влади в регіоні, як вдало зазначив дослідник Євгеній Самборський, супроводжувалося уніфікацією всіх галузей суспільно-політичного, економічного та культурного життя населення і бажанням пришвидшеними темпами “підігнати” ці регіони під “всесоюзний стандарт”¹. Однією з головних сфер, яка мала би сприяти радянській місцевого населення, повинна була стати освіта. Однак фактично з перших днів нові володарі краю зіштовхнулися з низкою проблем у цій галузі. Більшість із них були спричинені неоднорідним національним складом населення, найвизначнішу роль серед якого відігравали поляки, які, будучи виховані в дусі патріотизму та націоналізму, всіляко перешкоджали швидкій русифікації Львівщини.

За результатами довоєнного перепису населення 1931 р. поляків у Львові налічувалося 157 тис. Восени 1944 р. загальна кількість населення міста налічувалося приблизно 154,3 тис. мешканців², з яких, за різними даними, осіб польської національності від 102 до 112 тис.³. За звітом радянських комунальних служб, надісланим до обласного комітету Комуністична партія (більшовиків) України, кількість поляків у місті дорівнювала 85 тис.⁴. Однак їх чисельність могла бути применшена навмисно.

На 1944/1945 н. р. у Львівській обл. налічувалося 916 шкіл, в яких навчалося 143 665 учнів. Із них українською мовою викладання – 810 шкіл із кількістю учнів 117 231; російських – 6 з 825 учнями; польських – 100, в яких радянська влада налічувала 25 609 учнів⁵ (табл. 1).

¹ Самборський Є. Становище польської освіти в західних областях України і Білорусії в 1944–1946 рр. // Галичина. Науковий і культурно-просвітний часопис. – 2012. – Ч. 20, 21. – С. 423.

² Гулай В. Поляки Львова в 1944–1946 рр.: кінець національних ілюзій // Львів: місто – суспільство – культура: зб. наук. праць. Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2007. – Т. 6: Львів–Краків: діалог міст в історичній ретроспективі / [за ред. О. Аркуші, М. Мудрого]. – С. 571.

³ Лозинський Р. Етнічний склад населення Львова (у контексті суспільного розвитку Галичини). – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – С. 198.

⁴ Генегга Р. Львів: нові міщани, студенти та режим 1944–1953 рр. – Львів, 2015. – С. 53.

⁵ Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). – Ф. П.-3. – Оп. 1. – Спр. 322. – Арк. 107.

Таблиця 1

Школи Львівської обл. за 1944/1945 н. р.⁶

Школи	Кількість шкіл	Кількість учнів
середні	64	25 214
неповні середні	263	65 885
початкові	589	52 565
Школи з українською мовою навчання		
середні	42	16 869
неповні середні	212	51 189
початкові	556	49 173
Школи з російською мовою навчання		
середні	2	576
неповні середні	1	135
початкові	3	114
Школи з польською мовою навчання		
середні	20	7 769
неповні середні	50	14 562
початкові	30	3 278

Власне у Львові в зазначений навчальний рік налічувалося 59 шкіл, у котрих навчалася 19 594 учнів, із них до польської національності належало 14 500 осіб, які вчилися в польських школах і класах при україномовних школах, 4 089 українців, 825 росіян та 180 осіб інших національностей⁷ (табл. 2).

Таблиця 2

Школи м. Львова за 1944/1945 н. р.⁸

Мова навчання	Кількість шкіл	Кількість учнів
українська	19	4 180
російська	4	1 090
польська	37	14 324 (цифра стосується лише шкіл із польською мовою)

Польська школа, як і Римо-Католицька Церква, була центром польськості, тому позбавлення поляків їхнього національно-культурного життя було запорукою успіху у створенні монолітного радянського населення. Тому, вже з початку нового навчального року польські школи взяті під особливий контроль. Так, із вересня 1944 р. місцева влада склала списки з детальними даними про всіх вчителів загальноосвітніх шкіл міста по новоутворених районах із врахуванням національності, місця праці та предмета викладання⁹.

⁶ Держархів Львівської обл. – Ф. П.-3. – Оп. 1. – Спр. 322. – Арк. 107.

⁷ Там само. – Арк. 107–108.

⁸ Там само. – Ф. П.-3. – Оп. 1. – Спр. 322. – Арк. 107.

⁹ Там само. – Ф. П.-4. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 61.

Відновлення більшовицької влади польське населення сприйняло вороже. Вчителі намагалися протидіяти радянському впливу на освітній процес, продовжуючи користуватися підручниками німецького і польського видань та історичними картами XVII ст. Поширеним було недотримування шкільних програм і вимог. Так, у білетах із польської мови і літератури в низці шкіл Львова були занижені вимоги та спрощені запитання. В іспитових білетах упущено всі запитання, що стосувалися історії й діяльності Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) (ВКП(б)), КП(б)У, боротьби українського і російського народів із польською шляхтою, польсько-радянських відносин, а білети з російської літератури не відповідали програмовим вимогам¹⁰.

Вчителі та директори підпільно намагалися залучати дітей до релігійного життя. Траплялися випадки викладання уроків релігії поза розкладом у спеціально відведених кабінетах¹¹. Цьому всіляко сприяли міські костели, вивішуючи розклади навчання та підпільно прикріплюючи ксьондзів до кожної польськомовної школи¹². У деяких школах Львова (зокрема № 24, 19, 33) монахині влаштовувалися прибиральницями тільки, щоб мати змогу виховувати учнів у християнському дусі¹³. У доповідній записці 1944 р. “Про факти проникнення ксьондзів у школи м. Львова” є інформація про те, що “в СШ № 19 при роздачі подарунків комсоргом тов. Волоніною 7 листопада, діти запитали, коли ще будуть роздавати подарки. Тов. Волоніна відповіла, що даватимуть на Новий рік. Діти заперечили їй і сказали, що на Новий рік їм дасть подарунки Миколайчик”¹⁴. Очевидно, партійні службовці зрозуміли, що діти очікують подарунків не від св. Миколая Чудотворця, а від польського політичного діяча Станіслава Миколайчика.

Батьки всіляко перешкоджали дітям вступати до піонерських і комсомольських організацій, навіть до Червоного Хреста. Наприклад, відомо, що “у школі № 30 після перегляду кінофільму «Зоя» батьки одної з учениць зробили неправильний і шкідливий висновок – заборонили бути піонеркою, і навіть вигнали з дому, мотивуючи тим, що з піонерської організації зразу перейде у комсомол, і потім її чекає доля Зої...”¹⁵.

Патріотично налаштовані польські учні теж виявляли непокірність новим радянським порядкам. У школі № 16 на відзначенні 27-ї річниці Жовтневої революції вони розірвали плакати “Хай живе Сталін”, а лозунг “Хай живе Червона Армія” переписали на “Хай живе Армія Крайова” та “Хай живе Польща”. Один з учнів 7-го класу, Рішард Вебер, розклеїв у школі прапорці з польськими орлами¹⁶. У Кам’яно-Бузькому районі учні відмовлялися писати твір про відмінність між життям під час німецької окупації та при радянській владі¹⁷.

Значна присутність польського населення в краю і його помітний вплив у всіх галузях суспільного життя, зокрема і в освітній сфері, був небажаним для нової

¹⁰ *Сворак С. Д.* Освіта на західноукраїнських землях у повоєнний період // Український історичний журнал. – 1997. – № 2. – С. 36.

¹¹ Держархів Львівської обл. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 116. – Арк. 33.

¹² Там само. – Арк. 32.

¹³ Там само. – Арк. 38.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. – Арк. 34.

¹⁶ Там само. – Арк. 33.

¹⁷ Там само. – Арк. 34.

влади. Свою позицію щодо нього та шкільної освіти представники радянської влади висловили на нараді польської інтелігенції, яка відбулася 6 грудня 1944 р. Тоді секретар Львівського обласного комітету партії Іван Грушецький наголосив, що навчання в польських школах відбуватиметься за радянськими освітніми програмами й українською мовою, а громадяни, які з цим не погоджуються, можуть добровільно виїхати в Польщу¹⁸. Фактично це був плацдарм для впровадження в наступні роки російської мови навчання.

Радянізацію краю також зумовила й переселенська акція, ініційована сталінським керівництвом. 9 вересня 1944 р. у Любліні уряд Української РСР і Польський комітет національного визволення підписали угоду про евакуацію українського населення з території Польщі та польських громадян з УРСР у Польщу. Під адміністративним тиском, починаючи з 1 січня 1945 р., відбувається масове виселення населення до Польщі¹⁹. В інтересах влади чи не на першому місці безумовно було виселення якнайбільшої кількості польської інтелігенції. Це давало можливість замінити її прорадянськими елементами і так остаточно зламати опір польського населення, перетворивши їх на органічну частину інтернаціонального радянського суспільства. У зв'язку з виселенням населення до Польщі відбулося очікуване зменшення кількості польських учнів і вчителів. Що менше поляків та осіб, які визнавали польське походження, залишалося у Львові, то простіше радянській владі було виправдовувати закриття польськомовних шкіл²⁰.

Згідно з офіційними даними, поданими до обласного комітету КП(б)У, навесні та влітку 1946 р. до Польщі виїхало 25 573 учні²¹. У зв'язку з цим на кінець 1945/1946 н. р. кількість школярів регіону зменшилася із 143 665 до 123 943 осіб. Надалі цифра збільшилася до 146 464 осіб у 1946/1947 н. р.²². Однак це сталося завдяки приїзду контингенту зі східних областей УРСР (табл. 3). Також треба зауважити, що в 1946/1947 н. р. серед вчителів Львова налічувалося 750 українців, 204 росіяни та всього 72 особи польської національності²³.

Таблиця 3

Статистика кількості учнів за мовами навчання у 1946/1947 н. р.²⁴

Мова навчання	Кількість учнів
українська	128 998
російська	15 505
польська	1 966
	разом: 146 464

¹⁸ Культурне життя в Україні. Західні землі: документи і матеріали: у 3-х т. – Київ: Наук. думка, 1995. – Т. 1: (1939–1953) / [відп. ред. Ю. Сливка]. – С. 292.

¹⁹ Самборський Є. Депортації поляків із Західної України в 1944–1946 рр. // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 2011. – Вип. 20. – С. 214.

²⁰ Фурман К., Томіцька О., Туровська Й. Від більшості до меншості. Поляки у Львові після 1945 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://homepage.univie.ac.at/philipp.therlemborg/mehrheitminderheit_ukr.html.

²¹ Там само.

²² Держархів Львівської обл. – Ф. П-3. – Оп. 2. – Спр. 281. – Арк. 169.

²³ Там само. – Спр. 283. – Арк. 230.

²⁴ Там само. – Спр. 281. – Арк. 168.

Щодо статистики шкіл, то в 1945/1946 н. р. загальна їхня кількість у Львівській обл. становила 916, із них з українською мовою навчання – 856, російською – 16, польською – 44. Завдяки напливу в область російського та українського населення на 1946/1947 н. р. статистика збільшується до 961, з яких з українською мовою навчання – 920, російською – 37, польською – 4²⁵ (табл. 4). У 1947/1948 н. р. кількість учнів у 4-х польських школах області становила лише 971 особу²⁶. У Львові на 1946/1947 н. р. діяло 32 українські, 25 російських та лише 3 із польською мовою навчання: № 10 (семирічна), № 24 та № 30 (закрита в 1962 р. внаслідок зменшення учнів у зв'язку з другою “репатріацією” 1956 р.)²⁷. Одна польськомовна початкова школа працювала в м. Яворів з 36 учнями у 1947/1948 н. р.²⁸.

Таблиця 4

Статистика кількості шкіл у Львівській обл. за мовами навчання в 1944/1947 н. р.²⁹

Мова навчання	1944/1945	1945/1946	1946/1947
українська	783	856	920
російська	6	16	40
польська	100	44	4
українська з польськими класами	27	–	–
	916	916	964

Після вирішення “польської проблеми” ідейне перевиховання та русифікація залишків польських шкіл стали пріоритетними. Проте незнання польської мови не дозволяло радянському керівництву всебічно контролювати шкільний процес. Так, у доповідній записці про стан роботи СШ № 10 за I чверть 1946/1947 н. р. повідомлялося: “Незнання польської мови перешкоджає тов. Бунеліку [директор школи – В. З.] вникнути в суть викладання. Тов. Бунелік формально затверджував плани класних керівників, у яких були істотні помилки. З вини керівництва школи має місце такий факт, що учень Лозинський, який в минулому навчальному році вчився у 8 класі СШ 10 і 18 жовтня вибув із школи, цього навчального року вчиться у 10-му класі”. “В організації методичної роботи є ряд недоліків – мало проведених відкритих уроків, в тематику методичних комісій не включені актуальні питання, як піднесення ідейності викладання на конкретних уроках і предметах, виховання радянського патріотизму й інші...”³⁰.

Більшість учнів не встигали з української та російської мов. У звітах відділу шкіл зазначалося, що “в СШ № 24 із 20 учнів 4-го класу на кінець півріччя 1947/1948 навчального року 19 учнів не встигають в навчанні російської мови. В контрольному диктанті на 72 слова учні наробили 70 помилок”³¹. Часто мала

²⁵ Держархів Львівської обл. – Ф. П-3. – Оп. 2. – Спр. 281. – Арк. 134–135.

²⁶ Там само. – Спр. 494. – Арк. 65.

²⁷ Там само. – Спр. 283. – Арк. 72.

²⁸ Там само. – Спр. 493. – Арк. 50.

²⁹ Там само. – Спр. 281. – Арк. 168.

³⁰ Там само. – Спр. 280. – Арк. 67.

³¹ Там само. – Спр. 493. – Арк. 38.

місце незадовільна дисципліна, постійні запізнення, а також низька відвідуваність зазначених предметів, зокрема серед старшокласників³².

У шкільних звітах, поданих до обласного комітету партії, постійно наголошувалося на ідеологічному недопрацюванні в польських школах і відхиленнях у робочому процесі: "...ідейно-політична робота серед учителів проводиться недостатньо... не організовано вивчення «Короткого курсу історії ВКП(б), не проводяться співбесіди, теоретичні конференції, не вивчаються біографії Леніна, Сталіна. Доповіді і лекції читаються лише в дні революційних свят. Самостійна праця над підвищенням ідейно-політичного рівня не ведеться»³³. Лише в квітні 1947 р. у школі № 10 був створений комсомол, що на листопад становив 25 осіб при наявності 130-ти учнів комсомольського віку³⁴.

У підсумках навчально-виховної роботи шкіл також зазначалося, що вчитель історії старших класів СШ № 24 і № 30 Парадовський викладав історію зовсім не в дусі радянського патріотизму: "...при викладанні подає факти сухо і формально, не викликає в учнів жодних почуттів, ні захоплення героїзмом, патріотизмом борців за справедливу справу, ні ненависті до ворогів... вивчаючи тему «Льодове побоїще» тов. Парадовський не спромігся дати оцінку цій події світового значення»³⁵. Також цей вчитель був прихильником "антирадянської" норманської теорії походження Київської Русі³⁶ і викладав її історію з "буржуазного" погляду М. Грушевського³⁷.

Комісії, які перевіряли школи, зауважували "недопрацювання" у сфері художньої літератури ідейного змісту. На 1946/1947 н. р. фонд бібліотеки СШ № 10 налічував понад 3 000 примірників польською, німецькою та французькою мовами, тоді як література радянського змісту представлена лише 150 книгами³⁸. В одній із доповідних записок про підсумки роботи шкіл Львівщини мовилося про виявлення літератури "антирадянського" спрямування: "Одровонж – Святий Яцек – патрон польський"; "Зірка народу" Бедроня, в якій йшлося про згвалтування полячки російськими солдатами; "США – сторінки з екскурсії по сполучених штатах" сенатора Макаревича з критикою комуністичного руху; релігійне оповідання для дітей "З бідних кутів" М. Богуславської; "Через погром" Бассара про похід Наполеона Бонапарта на Росію 1812 р. та ін.³⁹.

Окрім того, виховані в релігійному дусі польські діти продовжували підпільно відзначати релігійні свята. Так, у львівській СШ № 24 у грудні 1946 р. в дні католицького Різдва учителі разом з учнями виконували релігійні обряди, "вдавалися до містицизму, ворожби і викликання духів"⁴⁰.

Для планового стирання відмінностей між національностями, навчання в польських школах провадилося за всесоюзними підручниками та програмами, аналогічними з українськими або російськими школами. Історія, географія чи краєзнавство

³² Держархів Львівської обл. – Ф. П-3. – Оп. 2. – Спр. 280. – Арк. 67.

³³ Там само. – Арк. 72.

³⁴ Там само. – Арк. 73–74.

³⁵ Там само. – Спр. 149. – Арк. 79.

³⁶ Там само. – Спр. 493. – Арк. 26.

³⁷ Там само. – Арк. 38.

³⁸ Там само. – Спр. 283. – Арк. 139.

³⁹ Там само. – Спр. 280. – Арк. 73–74.

⁴⁰ Там само. – Спр. 148. – Арк. 149–150.

Польщі до 1990 р. не вивчали⁴¹. Окремо для шкіл нацменшин були запроваджені лише уроки рідної мови та літератури. Учні завуальовано нав'язували меншовартість польської мови і літератури порівняно з російською. Фактично на кожному уроці вчитель був змушений проводити аналогії з російською та українською мовами і літературами. Наприклад, в одному з річних звітів СШ № 10 наголошено, що вчитель учням 6-го класу правопис слів з “О” та “И” пояснював “виключно за допомогою російської та української мов”⁴².

Вивчення польської літератури починалося з XIX ст. із “революційних” авторів, поезак класична взагалі була вилучена з програми. Проте радянська освітня система намагалася нав'язати ідейну першість саме російської літератури, її революційну досконалість. У 1946/1947 н. р. комісія з перевірки СШ № 10 виявила “відхилення” у викладанні цих предметів: “... організація гуртків польської літератури говорить за недооцінку російської та української літератури, відсування її на задній план, а висування одної польської літератури. Гурткова робота сконцентрована навколо вивчення творчості тільки трьох польських письменників Пруса, Міцкевича і Словацького, польська література і Шевченко тощо”⁴³. Практично тільки за десятиліття офіційні шкільні звіти відзначали вже “правильний підхід” вчителів до вивчення предмета: “... дуже часто викладаючи матеріал з польської мови та літератури учитель старався порівняти її з російською чи українською мовами чи літературами і вказати на взаємозв'язок братніх мов і літератур, наприклад, Міцкевич і Шевченко, Франко і Ожешко, Міцкевич і Пушкін”⁴⁴.

Як зауважив Є. Самборський, поступове зменшення контингенту вчителів унаслідок їх переселення до Польщі створювало дефіцит працівників освітньої галузі. Проте, з другого боку, це давало партійним установам можливість заповнити утворений вакуум за рахунок “прорадянського елементу”⁴⁵. Цікаві з цього приводу спогади випускниці школи № 10 м. Львова Тереси Дуткевич: “Доки в школі працювали вчителі старшої генерації, всі предмети викладалися на польській мові. Вихід на пенсію чи смерть вчителів в подальшому зменшував науковий потенціал школи. Через брак спеціалістів серед поляків приходила нова генерація вчителів, переважно інших національностей, яка не володіла польською мовою. Навчання з окремих дисциплін почало викладатися російською”⁴⁶.

В умовах тотальної русифікації єдиним порятунком була домашня освіта. Так, один із випускників СШ № 24 м. Львова Кшиштоф Шиманський пригадував, що “в школі № 24 історії Польщі не викладали, були лише історія партії та революційних рухів, польську літературу вивчали в постатях Кохановського, Міцкевича дуже делікатно, адже основний натиск був на Броневського та інших повоєнних авторів... , що вивчав історію Польщі завдяки моїй бабусі, яка захувала 4 довоєнні

⁴¹ Фурман К., Томіцька О., Туровська Й. Від більшості до меншості...

⁴² Текстовий звіт про роботу 10 СШ м. Львова за 1957/1958 н. р. // Архів ЗОШ № 10 ім. Св. М. Магдалени у Львові. – Арк. 3.

⁴³ Держархів Львівської обл. – Ф. П-3. – Оп. 2. – Спр. 283. – Арк. 137.

⁴⁴ Текстовий звіт про роботу 10 СШ м. Львова за 1957/1958 н. р. – Арк. 5.

⁴⁵ Самборський Є. Становище польської освіти в західних областях України і Білорусії в 1944–1946 рр. – С. 426.

⁴⁶ Jubileusz Szkoły 1816–1996 / [oprac. i red. Ryszard Czekajowski, Teresa Kulikowicz-Dutkiewicz]. – Kraków, Lwów: W-wo “Platan”, 1996. – S. 49.

томи”⁴⁷. Ольгерд Курило розповідав, що також вивчав історію Польщі вдома ще з початкових класів, коли батько читав її історію з довоєнних книжок, щотижня про нового короля⁴⁸. Проте це не змогло зупинити поступову радянізацію наступних поколінь місцевих поляків.

Отже, можна констатувати, що період після Другої світової війни був часом знищення польської шкільної освіти на території Львівщини радянською владою. Він характеризується наступом партійного керівництва на польську школу, її реорганізацією та русифікацією, скороченням середніх навчальних закладів, заміною польськомовного викладацького складу та радянізацією більшості наступних польських поколінь.

⁴⁷ *Fastnacht-Stupnicka A. Zostali we Lwowie.* – Wrocław: Sator Media, 2010. – S. 233–234.

⁴⁸ Там само. – S. 233.

Юрій ЗАЙЦЕВ

РОСІЙСЬКА МЕНШИНА В УКРАЇНСЬКОМУ ШКІЛЬНИЦТВІ

Російщення шкіл в УРСР – це, безумовно, головний компонент лінгвоциду українського народу, перетворення його в бездуховну, денационалізовану біомасу імперіального “русского мира”. Розпочатий в 1930 р. у партійних колах активний опір українізації був поєднаний з посиленням русифікації усіх сфер суспільного життя, насамперед шкільництва. 1938 р. з’явилася постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) (Центрального комітету Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків)) “Про обов’язкове вивчення російської мови в школах національних республік і областей”, яка фактично обмежила функціонування національних мов народів СРСР¹. Навіть під час війни тривала робота над українським правописом, започаткована 1939 р. 8 травня 1945 р. його проект схвалив Раднаркомом УРСР, а 15 грудня 1946 р. Рада Міністрів УРСР постановила з 1 грудня 1946 р. запровадити його на всій території республіки. У передмові вирізнявся головний постулат: “Забезпечити єдність з правописами братніх народів Радянського Союзу, особливо – російського”².

Задля позбавлення об’єктивних джерел пізнання народом своєї історії та культури масово вилучали з книгарень і бібліотек “крамольну” літературу. Для прикладу, 1947 р. таємна інструкція зобов’язала списати в макулатуру 3 600 назв книг авторів, віднесених до категорії ворогів народу, українських буржуазних націоналістів. Щоби приховати від громадськості злочинний вимір інструкції, її § 5 застерігав: “Особи, що загублять цей зведений список, підлягають притягненню до судової відповідальності”³. Подібну геноцидну політику щодо українського народу освячували компартійні постанови. Так, XVI З’їзд КП(б)У (25–28.01.1949 р.) вкотре звинуватив представників творчих спілок, вчених-суспільствознавців в українському буржуазному націоналізмі, космополітизмі та подібних “смертних” гріхах, вимагав від тих, хто ще залишився на волі, таврувати “гнилу культуру буржуазного Заходу” й прославляти “передову культуру” СРСР⁴.

¹ Русифікація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Русифікація>

² Український правопис 1946 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Український_правопис_1946_року

³ *Вірченко Н.* Документи про заборону української мови (XVII–XX ст.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ludvas1.io.ua/s750722/dokumenty_pro_zaboronu_ukraenskoje_movi

⁴ XVI з’їзд Комуністичної партії (більшовиків) України // Комуністична партія України: з’їзди і конференції / [кер. авт. кол. В. Ф. Солдатенко]. – Київ: В-во “Україна”, 1991. – С. 197; Як знищували українську мову. Документи про заборону української мови. Блог

Наприкінці 1950-х років М. Хрущов побіжно висловив думку щодо права батьків обирати для своїх дітей мову навчання у школі. Цю ідею він конкретизував 21 вересня 1958 р. у газеті “Правда” в записці для Президії ЦК КПРС (Центрального комітету Комуністичної партії Радянського Союзу) про реформування школи, формалізованій у Тезах ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про зміцнення зв’язку школи з життям”. 12 листопада їх схвалив пленум ЦК КПРС й публікацією в засобах масової інформації виніс на всенародне обговорення. Незважаючи на дуже короткий термін обговорення, вирішили, що народ одностайно схвалює пропоновану “демократизацію” шкільництва. Відтак, 24 грудня сесія Верховної Ради СРСР прийняла Закон “Про зміцнення зв’язку школи з життям і дальший розвиток системи народної освіти в СРСР”. 17 квітня 1959 р. його продублювала сесія Верховної Ради УРСР⁵. У ст. 9 зазначалося: “Навчання в школах Української РСР здійснюється рідною мовою учнів. У школу, з якою мовою навчання віддати своїх дітей, вирішують батьки. Вивчення однієї з мов народів СРСР, якою не провадиться викладання в даній школі, здійснюється за бажанням батьків і учнів при наявності відповідних контингентів”. Її друга частина доручала Раді Міністрів “розробити заходи, які забезпечували б всі необхідні умови для вивчення і поліпшення якості викладання російської мови, яка є могутнім засобом міжнародного спілкування, зміцнення дружби народів СРСР і прилучення їх до скарбів російської і світової культури”⁶.

Одним із пріоритетів внутрішньої політики російсько-радянської імперії була домінанта з програми КПРС (1961) про “стирання національних відмінностей, особливо мовних” через “зближення націй і досягнення їх повної єдності”, тобто перетворення в “нову історичну спільність – радянський народ” – безлику аморфну російськомовну масу. Мета цієї тези прозора – довічне існування імперії. Інструмент реалізації проекту – **русифікація**. Повсюдна, систематична, цілеспрямована.

За переписом 1989 р. поза межами України проживало 6,8 млн українців, найбільше – в Росії (4,4 млн) і Казахстані (0,9 млн). Якщо в Австралії, де мешкало близько 30 тис. українців, функціонувало 12 шкіл з їхньою рідною мовою навчання, то в СРСР за межами України – жодної. У Північній Америці виходило 300 газет українською мовою, а в Росії чи Казахстані – жодної. Успіхи асиміляції очевидні – в Росії 57,2 % українців відмовилися від рідної мови. Не набагато краще становище було й в Україні. Для “наукового” обґрунтування російщення на початку 1960-х років за ініціативою директорів академічних інститутів мовознавства та літератури Івана Білодіда й Миколи Шамоти виникла “теорія” двох рідних мов – українсько-російської двомовності. За кілька років Іван Дзюба у праці “Інтернаціоналізм чи русифікація?” логічно запитав: чому ж тоді російський народ позбавлений такого “жаданого” привілею? Та й зі здоровим глуздом “теорія” не дуже узгоджувалася: за аналогією у людини мали би бути дві рідні матері, дві батьківщини. 7 вересня 1965 р. Петро Шелест, доповідаючи ЦК КПРС про арешт 19 осіб за “антирадянську

Олена Каганець [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ar25.org/article/yak-znyshchuvaly-ukrayinsku-movu-dokumenty-pro-zaboronu-ukrayinskoyi-movy.html>

⁵ Яницький О. Освітня реформа 1958–1964 років в УРСР: причини, хід, значення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/Nzvdpuist_2015_23_27.UJRN

⁶ Левадний І. Українська література в боротьбі і жертви цієї боротьби // Російщення України: Науково-популярний збірник / [гол. ред. Л. Полтава]. – Київ: Видання Українського конгресового комітету Америки, Ради оборони і допомоги Україні, 1992. – С. 336.

діяльність”, заперечив тезу опозиції щодо колоніального статусу України таким прикладом: у республіці 17 % росіян, поширюється 36 млн примірників газет і журналів, з них 34,8 % українською мовою⁷.

Очевидним наслідком компартійного заохочення русифікації шкільництва, надання батькам і учням права обирати мову навчання у школі та вивчення або ігнорування однієї з мов народів СРСР, тобто української, стало значне зростання кількості російських шкіл. Зокрема, наприклад, у Києві – 70 %, в Одесі – 90 %, в Луганську – 93 %, а загалом у містах України – 84 %⁸. Цей крок негайно оголосили вагомим виявом інтернаціоналізму. 1990 р. його закріплено в Законі “Про мови народів СРСР”⁹.

Сам собою принцип добровільності вибору мови навчання виглядає досить демократичним. Але атмосфера, в якій він здійснювався, зумовлювала його однозначність. Цю ситуацію влучно прокоментував Іван Дзюба: “Не таке просте, як декому здається, і питання про добровільність. Скажімо, добровільність вибору мови навчання в школі. Якщо в дитсадку виховують російською мовою, у вузах навчають російською, в державних установах говорять російською, скрізь і всюди підкреслюють (підкреслювали донедавна!) вищість російської і малоперспективність української, – то чи багато тут місця залишається для «добровільного вибору»? Чи не є це залізна, залізобетонна вимушеність, подолати яку – за умов великого міста, принаймні, – можуть тільки героїчні одиниці? Ми часто докоряємо «несвідомим» батькам, які не хочуть віддавати дітей в українські школи, – але подумаймо, чи не занадто великої жертви від них вимагаємо: свідомо поставити свою дитину у нерівні, невивідні, програшні умови?”¹⁰.

Ми справедливо твердимо, що діти – наше майбутнє. Цю аксіому добре засвоїли й русифікатори. Тому мовному питанню дитячих садочків та ясел вони приділяли щонайпильнішу увагу. Закладене в дитячому віці засвоюється особливо ґрунтовно і є, як правило, незворотнім. Це і пояснює відсоток російськомовних дошкільних закладів, що значно переважав, в Україні. Наприклад, у Рівному, де мешкав 81 % українців, лише половина дітей виховувалася в українських дитсадках. У Житомирі ці пропорції становили відповідно 71 % і 18 %. В усій Луганщині таких закладів було тільки 13 %, у Дніпропетровську – 2 садки, а в Одесі, Харкові та Криму – жодного¹¹.

Соціологічне експрес-обстеження, яке провів Інститут філософії АН УРСР 1986 р. у 15 середніх школах Києва, виявило, що лише 2,5 % першокласників виховувалися в дитсадках з українською і ще 14,5 % – зі змішаною мовою. Лише

⁷ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5991. – Арк. 116–119; Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – Мюнхен: Сучасність, 1968. – С. 220.

⁸ Марчук О. Учителі України в освітніх реформаційних процесах в період хрущовської “відлиги” (друга половина 50-х – перша половина 60-х рр. ХХ ст.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Марчук Олена Анатоліївна. – Київ, 2017. – С. 54–55.

⁹ Лазебник Ю. Світло й тіні у мовній історії України // Літературна Україна. – 1989. – 31 серпня; Закон Союза Советских Социалистических Республик “О языках народов СССР” // Известия. – 1990. – 5 мая.

¹⁰ Дзюба І. Дискутувати про мову чи розвивати її? // Вечірній Київ. – 1988. – 18 липня.

¹¹ Мельник І. “Заарештований” камінь // Просвіта. – 1989. – Листопад. – С. 2; Зайцев Ю. Україна другої половини 60-х – середини 80-х років // Історія України / [відп. ред. Ю. Сливка; керівник авт. кол. Ю. Зайцев]. – 4-те вид. – Львів: Світ, 2003. – С. 363.

3,6 % батьків купували дітям переважно українські книги. 97 із кожних 100 опитаних обрали своїм дітям школу або клас із російською мовою навчання. Загалом в Україні з 2,6 млн дітей, що перебували в дошкільних закладах, лишень 642 тис. виховувалися українською, тобто що 6–7 років до велелюдної російськомовної громади додавалося ще 2 млн позбавлених національної мови громадян¹².

Російщення дітей продовжувалося у школах, особливо міських. Якщо 1926 р. в останніх українською навчалася 97 % учнів, то 1958 р. – 21 %. У 1987 р. в обласних центрах України лише 266 шкіл (16,6 %) були українськими. Решта 1 179 – російськими і 158 – двомовними. Причому, в Донецьку, Луганську, Миколаєві та Сімферополі не існувало жодної школи з українською мовою навчання, в Запоріжжі була одна, в Харкові та Чернігові – по дві, в Одесі та Сумах – по три. Розташовувалися вони, як правило, на околицях, у приєднаних до міста сільських місцевостях. Наполегливі батьки змушені були витратити по кілька годин, щоби возити дітей туди на навчання¹³.

Найбільший відсоток українських шкіл був в обласних містах західного регіону республіки (62,7 %) з діапазоном коливання від 39,5 % в Чернівцях до 87 % в Тернополі. Тут перебувало 54,9 % усіх україномовних шкіл обласних центрів. Тобто в найбільших містах їх було всього 120. Тоді як, наприклад, лише в Донецьку працювало 146 російських шкіл, а в Харкові – 156¹⁴.

Досить сумне становище з українським шкільництвом було й загалом у республіці. Якщо 1937 р. понад 80 % учнів навчалися українською мовою, то наприкінці 1980-х офіційна статистика “скромно” уникала публікації відповідних даних. Лише у виданому 1990 р. статистичному довіднику приміткою констатували створення умов для навчання дітей рідною мовою і близько половини учнів цих шкіл навчалося українською. “Сором’язливість” статистики пояснюється просто. Навіть під час перебудови, піднесення національної самосвідомості, функціонування Закону про мови відсоток учнів, що навчалися українською, знизився з 48,2 у 1985/1986 н. р. до 47,9 у 1990/1991, а російською – відповідно зріс із 50,8 до 51,4¹⁵.

В окремих областях становище залишалося вкрай катастрофічним. На Луганщині в 7 районах та 16 містах із понад 100 тис. населенням не було жодної української школи. На Харківщині мешкало 63 % українців, а українською навчалося лише 26 % школярів, на Донеччині відповідно 51 % і 3 %. У Криму ж майже 700 тис. загал українців не мав жодної рідної школи¹⁶.

Одним із найважливіших показників стану й перспектив русифікації була кількість російськомовних шкіл і учнів у них співвідносно з чисельністю росіян. Так, за переписом населення на початок 1959 р. у Львові було 410 тис. мешканців, із них близько 112 тис. росіян, тобто 27,3 %. У 1958/1959 н. р. в місті функціонувало 58 шкіл, серед них 27 із російською мовою викладання, в яких навчався 61 % школярів міста. За три десятиліття ситуація в цій царині значно покращилася. За переписом початку 1979 р. росіяни у Львові становили 19,3 %, а 1989 р. – 16,07 %.

¹² Пилипчук Д. Встаньмо з колін! // Літературна Україна. – 1990. – 14 червня.

¹³ Зайцев Ю. Україна другої половини 60-х – середини 80-х років. – С. 363.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Пилипчук Д. Встаньмо з колін! // Літературна Україна. – 1990. – 14 червня.

¹⁶ Мельник М. Про кількість українських шкіл у великих містах України // Український історик. – 1987. – № 1–4(93–96). – С. 140.

Кількість шкіл, наприклад, 1987 р. збільшилася до 103. Із них російських було 26, змішаних, тобто переважно з російською мовою навчання, –11. Українською навчалося майже 74 % учнів. Приблизно таке ж співвідношення спостерігалось й у дошкільних закладах. 1988 р. у Львові їх функціонувало 177. Українськомовних – 118, російськомовних – 41, змішаних – 18. Траплялося, що в російськомовних садках більшість дітей були українцями (наприклад, у садку № 36 – 70 %). Це створювало конфліктні ситуації, коли вихователі вимагали: “Говори на правильном языке”¹⁷.

Змішані, або двомовні, школи у значній частині випадків фактично були, або прагнули бути, російськомовними, бо майже все позаурочне життя там провадилося мовою агресивного сусіда.

Становище таких закладів на Львівщині зафіксувала на початку 1990 р. перевірка обласного комітету народного контролю. Вона охопила 70 % змішаних шкіл. Виявилось, що у класах з українською мовою навчання окремі предмети викладали російською. У бібліотеках творів українських письменників, виданих російською мовою, було в середньому в 10 разів більше, ніж українською. Тому учні змушені читати рідну літературу в перекладі. Російськомовними підручниками учням-українцям доводилося користуватися й з деяких інших предметів. Україномовних допоміжної, художньої та науково-популярної літератури, унаочнення й ілюстративного матеріалу виявилось у 5–8 разів менше, ніж російськомовного¹⁸. Та й чимало суто українських шкіл не можна було назвати національними, бо пройняті вони були духом вторинності, меншовартості українства, не прищеплювали національної свідомості, гордості від належності до великого народу, любові до його історії, мови й культури, прагнення примножувати славу України.

Комуністична партія та уряд СРСР виявляли акцентоване піклування щодо поширення російської мови в національних республіках. Ця “турбота” знайшла вияв у постанові Ради Міністрів СРСР від 13 жовтня 1978 р. “Про заходи по поліпшенню вивчення російської мови в союзних республіках”, у пропозиції міністра освіти СРСР М. Прокоф’єва розпочинати її засвоєння в дошкільному віці, у постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 26 травня 1983 р. “Про додаткові заходи для удосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх учбових закладах союзних республік”. У результаті в Україні вчителям російської мови були встановлені 15 % надбавки до ставок, класи, що налічували понад 25 дітей, підлягали поділу навпіл, учнів заохочували спілкуватися російською на перервах і поза школою¹⁹. Запроваджувалося також навчання дітей російської мови в дошкільних закладах. Тобто для русифікації було встановлено режим найбільшого сприяння.

Чи не вирішальним стимулом загальної деукраїнізації учнівства було майже повсюдне російськомовне викладання предметів у вишах і технікумах республіки. Виняток становили окремі навчальні заклади західних областей та Київський університет. Всуціль зрусифікованими були навіть профтехучилища, основний контингент яких – сільська молодь. За рік-другий навчання майбутні робітники

¹⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 1233. – Арк. 171; Вільна Україна. – 1988. – 10 вересня; Мельник М. Про кількість українських шкіл у великих містах України. – С. 140.

¹⁸ О выполнении Закона о языках // Львовская правда. – 1990. – 8 декабря.

¹⁹ Наступ новітньої валуєщини на українську мову // Сучасність. – 1983. – Ч. 11. – С. 94–95; Зайцев Ю. Новітня русифікація // Історія України / [керівник авт. кол. Ю. Зайцев]. – 2-ге вид. зі змінами. – Львів: Світ, 1998. – С. 361; Литвин М. Хліб на щодень // Україна. – 1988. – № 46. – С. 2.

успішно засвоювали “суржик”. Цьому активно сприяла відсутність українських підручників і навчальних посібників. А ті, що були, виводили зі вжитку. Так, протягом перших 8 років перебування В. Щербицького першою особою республіки кількість назв українських видань навчальної літератури для вишів скоротилася у 5,7 разів²⁰.

На хвилі демократизації та гласності другої половини 1980-х років в Україні розгорнулася потужна кампанія з вимогою державного захисту української мови, прийняття відповідного закону. Врешті 28 жовтня 1989 р. Верховна Рада ухвалила Закон “Про мови в Українській РСР”, яким мові титульної нації було надано статус державної. Чималі привілеї залишилися й за російською як “мовою міжнаціонального спілкування”, ведення технічної документації й оформлення науково-дослідних робіт (поряд з українською), обов’язковою для вивчення в усіх загальноосвітніх школах, пріоритетного використання в місцях компактного проживання російської меншини, вільного послуговування й засобів масової інформації²¹. Все ж це був значний поступ у законодавчому забезпеченні захисту української мови від подальшого її упослідження й звуження сфери застосування до побутового рівня та суржику.

З великими труднощами та все ж почали з’являтися нові українські школи і класи. На початок 1991 р. у Харкові їхня кількість зросла до 9, але в них навчалось лише 4,9 % школярів міста. Обласна рада встановила 20 % надбавку до зарплати вчителям, які працювали в українських класах російських шкіл²². Із чималими перепонами в погано відремонтованому приміщенні 1 вересня 1990 р. відкрилася перша українська школа на 300 учнів у Донецьку. Додалося натомість й чотири великі російськомовні. У 2009 р. на Донеччині з 1 108 шкіл 741 українська (67 %), де навчалось 40 % школярів²³. У Миколаєві в 7 школах сформовано 20 українських класів, по 1 організовано в 23 школах Запоріжжя, 106 класів виникло у Дніпропетровську²⁴. Перша українська гімназія з’явилася в Луганську. За конкурсом 3 особи на місце до неї вступили 172 учні. Відкрився український клас у Сімферополі²⁵. У Чернівцях функціонував 51 % російських і 48 % українських шкіл, притому, що в місті мешкало 17,8 % росіян і 66,5 % українців²⁶. Серед 210 новозбудованих в Україні шкіл (із 360 запланованих) у 162 навчання здійснювалося українською мовою. Більшість із них, очевидно, сільські, малочисельні. Зменшилася кількість дітей, які не вивчали українську: з 280 тис. у 1987 р. до 86 тис. у 1990 р.²⁷

На вимогу Товариства української мови ім. Т. Шевченка “Просвіта” та громадськості з 1991 р. стало обов’язковим складання абітурієнтами вступних іспитів з української мови.

З’явилася надія на сповільнення темпів російщення шкільництва.

²⁰ Зайцев Ю. Володимир Щербицький – антипод adeptів громадського суспільства // Вісник Львівської комерційної академії. – Львів, 2015. – Вип. 13. – С. 124.

²¹ Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки “Про мови в Українській РСР” // Вільна Україна. – 1989. – 4 листопада.

²² Просекіна Т. Яка мова була в Харкові державною? // Голос України. – 1992. – 4 вересня.

²³ Боротьба за українські школи в промислових центрах Донеччини // Схід. – 2009. – Вересень, спецвипуск. – С. 42.

²⁴ Дураков М. Ще раз про “насильственну українізацію” // Нескорена нація. – 1992. – № 9.

²⁵ Гімназія в Луганську. Клас у Сімферополі // Голос України. – 1991. – 2 листопада.

²⁶ Мизак Н. Буковинське “москвофільство” // Заповіт. – 1991. – 20 квітня.

²⁷ Україна: Закон про мови починає діяти // Вісті з України. – 1990. – № 17. – Березень.

Висновком із викладеного можуть слугувати слова, промовлені Президентом України П. Порошенком на відзначенні 150-річчя “Просвіти” у Львові 8 грудня 2018 р.: “Не вкладається в голову, як же сталося, що вже в незалежній Україні українській мові випало так важко пробиватися крізь вікові шари тотальної русифікації?”²⁸.

---

²⁸ *Петрик О.* “Прощай, немитая Росія!” // Високий Замок. – 2018. – 11 грудня.

Олег МУРАВСЬКИЙ

ОСВІТНЯ СКЛАДОВА В ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ТОВАРИСТВ ЛЬВОВА (кінець 1980-х – 1990-ті роки)

У Львівській обл. на зламі 1980–1990-х років проживали представники 72 національностей¹, серед яких більшість становили: росіяни – 195 тис., поляки – 26 тис., євреї – 14 тис., білоруси – 10 тис. осіб. Роботу щодо координації культурницьких починань національних меншин “взяли на себе” національно-культурні товариства, які починають виникати на західноукраїнських землях наприкінці 80-х років ХХ ст. Значну увагу в діяльності вони приділяли й освітній складовій.

Одним із наймасовіших та найвпливовіших у суспільно-політичних процесах в області у досліджуваний період видався російський національно-культурний рух. Завдяки асиміляційним процесам наприкінці 80-х – на початку 90-х років (в останні роки існування радянської держави) на території Львівської обл. компактно проживала велика кількість росіян – за переписом 1989 р. їх чисельність складала 7,2 % від загальної кількості населення Львівщини².

Розуміючи необхідність об’єднання російської громади міста задля збереження культурних надбань свого народу, ініціативний комітет, який очолили М. Сергєєв, науковий співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР, та С. Сокуров, член львівського відділення Спілки письменників України, на початку 1988 р. розпочав клопітку роботу над підготовкою установчої конференції. Зрештою, 24 вересня 1988 р. на конференції створено одне з перших в Українській РСР російське національно-культурне товариство “Друзі українського мистецтва і літератури” й обрано керівні органи: раду очолив М. Сергєєв і двоє секретарів. На час створення воно нараховувало близько 80 активістів³. Друкованим органом російської громади Львова стає часопис “Совість”.

Створене, щоб “зусиллями просвітительської праці з-поміж одноплемінників сприяти зміцненню дружби та взаємопорозуміння з українським народом”⁴, з перших днів організаційного оформлення товариство активно увійшло у

¹ По пути социального и интернационального еденения. – Львов: Издательство при Львовском государственном университете, 1989. – С. 140; *Лозинський Р.* Етнічний склад населення Львова (у контексті суспільного розвитку Галичини). – Львів, 2005. – С. 248.

² *Терлюк І.* Росіяни західних областей України (1944–1996 рр.). – Львів: Центр Європи, 1997. – С. 22.

³ *Сокуров С.* Очерки истории русского национально-культурного движения в Галиции (1988–1993 годы). – Москва: “Клуб Реалисты”, 1999. – С. 8.

⁴ Звернення до російськомовного населення Української РСР // Літературна Україна. – 1988. – № 24. – С. 8.

громадсько-політичне/культурне життя міста, хоча освітня складова в цей період не була домінантною у його діяльності. З-поміж наймасштабніших тогочасних акцій, яке воно організувало, треба виокремити:

- святкування 200-ліття від дня народження Міхаїла Щепкіна (14 листопада 1988 р.);
- проведення вечорів європейської та української духовної музики, присвячених 425-літтю з часу опублікування Іваном Федоровим “Апостола” (3 вересня 1989 р.);
- організація першої у СРСР церковної панахиди за Александром Пушкіним (10 лютого 1990 р.) тощо.

Просвітницькі/культурологічні акції відзначалися доволі високим рівнем організації, що стало можливим завдяки налагодженню контактів із театральними трупамі, відомими музикантами, науковою і творчою інтелігенцією, Російською Православною Церквою (РПЦ).

Після створення українських неформальних громадсько-політичних об’єднань, Народного руху України за перебудову (НРУ), серед керівного складу організації виникли значні розходження щодо участі товариства в політичних процесах – значна частина членів висловлювала невдоволення зростанням антиросійських настроїв львів’ян, а також критикувала М. Сергєєва, зважаючи на його участь у розбудові низових ланок НРУ та загалом симпатію до українських громадсько-політичних організацій, які відкрито/завульовано критикували Компартію (КПУ), її національну політику, зокрема тотальну русифікацію. Розкол організації став неминучим.

11 лютого 1990 р. “на хвилі ідеологічних і світоглядних розбіжностей”⁵ відбулася установча конференція Російського культурного товариства ім. А. Д. Сахарова. Головою організації обрано М. Сергєєва, а її ядро склали активісти, що вийшли з товариства, яке очолював С. Сокуров, а також росіяни, небайдужі до майбутнього розвитку російського національно-культурного руху. Координаційна рада 25 березня 1990 р. схвалила статут, згідно з яким головною метою діяльності організації проголошувалося:

- підтримка процесу українського національного відродження;
- гармонізація відносин між українською і російською національними культурами;
- надання допомоги російськомовним спеціалістам в оволодінні українською;
- спільна робота з демократичними рухами, направлена на досягнення суверенітету Україною тощо⁶.

Друкованим органом об’єднання стає газета “Русское слово”.

Так, на початку 1990 р. у Львові функціонували дві впливові російські національно-культурні організації, основним напрямом роботи яких стало відродження історико-культурних надбань свого народу. Перше з них (Товариство ім. А. Д. Сахарова), за словами М. Сергєєва, зуміло відмовитися від ярлика “консолідуючої нації”, “старшого брата”, а друге (Друзі українського мистецтва і літератури, згодом – Російське культурне товариство ім. О. Пушкіна), “не бажало звіль-

⁵ *Базелюк М.* Російський материк у Львові // За вільну Україну. – 1991. – 6 лютого.

⁶ Устав Русского культурного общества им. А. Д. Сахарова // Архів автора.

нитися від міфічного «превосходства»⁷, намагалося “монополізувати будь-який російський рух”⁸. Водночас С. Сокуров звинувачував сахарівців у “викривлені” російського національно-культурного руху, адже, на його переконання, тепер усі на Сході та Півдні України знатимуть, які щасливі росіяни в “Україні для українців”⁹.

Щоб довести протилежне, 22 вересня 1990 р. в актовому залі Будинку офіцерів відбулися установчі збори асоціації “Російська школа” (очолив В. Кравченко). Вона була створена при Російському культурному товаристві ім. О. Пушкіна. Основне її завдання полягало в задоволенні освітніх потреб російського населення міста й області¹⁰. Будучи “аполітичною організацією”, основним напрямом її діяльності стала робота щодо “зміцнення відносин між педагогічними і учнівськими колективами російських і українських шкіл”¹¹. У школах, що входили до асоціації, навчальні предмети викладали російською мовою, хоча за бажанням батьків допускалася можливість вивчення учнями інших мов, історії, культури інших національностей¹². Проте на практиці асоціація, як і товариство загалом, дбала насамперед про збереження духовних цінностей російської культури на Львівщині¹³. Додам, що на відміну від інших національно-культурних товариств, російська громада міста не відчувала потреби в “захисті”, а асоціація створювалася для зміцнення позицій російської мови в освітній сфері, зважаючи на те, що новообрана Львівська обласна рада закономірно розпочала процес українізації навчального процесу в початковій та середній школі.

Російське культурне товариство ім. А. Д. Сахарова також не стояло осторонь освітніх процесів, намагалося організаційно зміцнити російський національно-культурний рух загалом і збільшити вплив асоціації “Російська школа” зокрема. Так, “Концепція створення та функціонування російської громади на Львівщині”, яку запропонувало товариство, передбачала утворення єдиного координаційного органу росіян Львова – Ради, до складу якої на паритетних засадах мали увійти всі російські організації міста: Російське культурне товариство ім. О. Пушкіна, Російське культурне товариство ім. А. Д. Сахарова, асоціація “Російська школа”, а також асоціації художників, інженерів та інші об’єднання. Мета консолідації – сприяння відродженню і розвитку російської культури, забезпечення умов для повноцінного життя російськомовних громадян, забезпечення їхніх освітніх потреб¹⁴.

Значну увагу освітнім проблемам приділяла єврейська громада Львова. 30 вересня 1988 р. на установчому з’їзді проголошено утворення Львівського товариства друзів єврейської мови ім. Шолом-Алейхема¹⁵. Уже в перші роки існування воно об’єднало близько 1 000 представників єврейської національності і стало одним

⁷ Базелюк М. Російський материк у Львові // За вільну Україну. – 1991. – 6 лютого.

⁸ Заявление Совета Русского культурного общества им. Академика А. Д. Сахарова // Русское Слово (Львов). – 1991. – № 2.

⁹ Сокуров С. Очерки истории русского национально-культурного движения... – С. 15.

¹⁰ Создана Ассоциация // Совесть. – 1990. – Сентябрь.

¹¹ Кравченко В. О нашей Ассоциации // Совесть. – 1990. – Ноябрь.

¹² Там же.

¹³ Новая редакция Устава // Совесть. – 1990. – Ноябрь.

¹⁴ Из концепции создания и функционирования Русской общины на Львовщине // Русское Слово. – 1991. – Июнь.

¹⁵ Інтерв’ю О. І. Муравського із членом Ради Єврейського культурного товариства ім. Шолом-Алейхема Лозинською Ольгою Семенівною // Архів автора.

із найчисельніших національно-культурних товариств національних меншин¹⁶ (за переписом населення 1989 р. у місті лева проживало 12,8 тис. євреїв¹⁷). Після “приходу до влади” у Львові демократичних сил у березні 1990 р. воно зуміло повернути приміщення синагоги на вул. Вугільній, 3, навколо якого почалася розбудова організації¹⁸.

Необхідність існування товариства диктували вимоги часу та катастрофічний стан єврейської культури, через що актив організації значну увагу приділяв питанням освіти, зокрема вивченню рідної мови. Так, згідно зі Всеукраїнським переписом населення 1979 р., у республіці проживало 634 тис. євреїв, із яких ідиш рідною мовою визнавали тільки 57 тис. осіб (9,5 %) (понад 90 % такою вважали російську). Щобільше, до кінця 80-х років ХХ ст. в областях Західної України не існувало жодної єврейської школи, газети, журналу, театру, музею¹⁹.

Створення Львівського товариства друзів єврейської мови ім. Шолом-Алейхема відбувалося за активної підтримки львівського відділення Спілки письменників України, львівського відділення Українського фонду культури, львівського відділення товариства “Україна”, а також львівського осередку Українського товариства охорони пам’яток історії і культури. Розроблений за участю представників цих організацій статут передбачав найповнішу реалізацію програмних засад єврейського національно-культурного товариства, серед яких одним із найважливіших, на думку авторів, залишалася “освітнє питання”, зокрема положення про вивчення і популяризацію єврейської мови. Також у документі наголошувалося на необхідності “сприяння відродженню національної самосвідомості населення”²⁰.

Власне в цей період активністю відзначалася недільна єврейська школа, що розпочала роботу у вересні 1991 р.²¹, та ульпан із вивчення івриту²². Відзначу також діяльність секції із впорядкування єврейських кладовищ і створення пам’ятних знаків. Сфера її діяльності охоплювала не тільки Львівщину, а й територію усіх західних областей України. У березні 1990 р. почав виходити друкований орган товариства – газета “Шофар” (перший редактор Р. Блай)²³.

Однак на початку 1990-х років товариство зазнало значних втрат, що пов’язано з репатріацією (поверненням) значної кількості єврейського населення Львівщини на історичну батьківщину. Тоді ж єврейський національно-культурний рух набуває значно організованіших форм – створюються національно-культурні товариства в інших обласних центрах Західної України, розгортається мережа інших єврейських культурологічних організацій у Львові (тільки упродовж 1990–1992 рр. у місті засновано Галицьке єврейське земляцтво, Регіональний центр дослідження єврейських проблем, Комітет допомоги євреям Галиції, благодійний фонд “Хесед-

¹⁶ Інтерв’ю О. І. Муравського із членом Ради Єврейського культурного товариства ім. Шолом-Алейхема Лозинською Ольгою Семенівною // Архів автора.

¹⁷ Лозинський Р. Етнічний склад населення Львова... – С. 248.

¹⁸ Пархомовський А. Становлення відродженої громади // Галицька брама. – 1997. – № 10. – С. 4–5.

¹⁹ Лизен А. Феникс, возрожденный из пепла. – Львів: Учбово-виробнича майстерня Львівського поліграфічного технікуму, 1998. – С. 4–8.

²⁰ Центральний державний архів громадських об’єднань (далі – ЦДАГО України). – Ф. 271. – Оп. 2. – Спр. 7. – Арк. 12.

²¹ Регістер Б. Єврейська недільна школа у Львові // Галицька брама. – 1997. – № 10–11. – С. 5.

²² Лизен А. Феникс, возрожденный из пепла. – С. 71.

²³ “Шофар” – заклик до єднання, до відродження // Галицька брама. – 1997. – № 10–11. – С. 11.

Арье” та ін.²⁴). Організації приділяли неабияку увагу й освітнім питанням. Додам, що в 1990-х роках одним з освітніх центрів євреїв Львова стала також синагога на вул. Братів Міхновських, де равин зі США Мордехай Шломо Болд (Mordechai Shlomo Bald), делегований американсько-ізраїльською “Karlin-Stolin Organisation”, разом із дружиною Сарою керував єврейською початковою школою і дитячим садком, який відвідували близько 70 дітей (фінансувала громаду Фундація Рональда С. Лаудера (“Ronald S. Lauder Foundation”)²⁵).

Влітку 1988 р. виникла ініціативна група зі створення у Львові Польського культурного товариства (*Towarzystwo Kultury Polskiej Ziemi Lwowskiej*)²⁶. Значну підтримку організаторам надавало консульське агентство, яке виникло у Львові в 1987 р.²⁷. Тривала підготовка до установчого з’їзду закінчилася у грудні 1988 р. утворенням одного з перших в Українській РСР польського культурного товариства. Першим головою організації обрано професора львівської консерваторії Ляшека Мазепу. На час установчих зборів воно об’єднувало близько 300 представників польської громади міста²⁸. Своїм головним завданням учасники визначили створення Будинку польської культури у Львові, де “усі поляки мали б можливість знайомитися із історичними традиціями свого народу”²⁹.

Складні матеріальні умови, відсутність приміщення не дозволили товариству з перших днів приступити до реалізації програмних положень³⁰. Однак за короткий період при ньому почали функціонувати: редакція його друкованого органу “Gazeta Lwowska”, Товариство польських лікарів, безліч хорових, артистичних, театральних колективів, серед яких треба виділити капелу “Веселий Львів”³¹. За сприяння товариства при українських школах створено декілька дошкільних груп із польською мовою навчання, а згодом й школу польської мови при ньому³². Також активісти організації регулярно організують вечори-зустрічі з провідними громадсько-політичними та культурними діячами Польщі, здійснюють святкові заходи, приурочені пам’ятним і визначним датам історії українсько-польських відносин, відзначають католицькі релігійні свята.

Уже в 1990-х роках львівські поляки мали змогу навчатися у двох польських школах³³, де були фольклорні колективи. Особливістю товариства на зламі

²⁴ Пархомовский А. Продолжение следует. – Львів: Учбово-виробнича майстерня Львівського поліграфічного технікуму, 1998. – С. 154.

²⁵ Казеяк І., Косьцельська А., Квєцень Д., Швенк А. Почати все спочатку після Шоа: єврейське життя Львова після 1945 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://homepage.univie.ac.at/philipp.ther/lemburg/neubeginn_ukr.html

²⁶ Інтерв’ю О. І. Муравського із заступником голови Польського культурного товариства Збігневом Ярмілком // Архів автора.

²⁷ Коновроцька Ю. Вісті з консулату // Галицька брама. – 1996. – № 11. – С. 1.

²⁸ Інтерв’ю О. І. Муравського із заступником голови Польського культурного товариства Збігневом Ярмілком // Архів автора.

²⁹ XV lat TKPZL. – Lwów, 2005. – S. 1.

³⁰ Інтерв’ю О. І. Муравського із заступником голови Польського культурного товариства Збігневом Ярмілком // Архів автора.

³¹ XV lat TKPZL. – Lwów, 2005. – S. 5.

³² TKPZL obchodzi 30-lecie swojej działalności [Електронний ресурс] // Slowo Polskie. – 2010. – 22 października. – Режим доступу: <http://slowopolskie.org/tkpzl-obchodzi-30-lecie-swojej-dzialalnosci/>

³³ Скибньовська Г. Куди піти вчитись? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://postup.brama.com/usual.php?what=45323>

XX–XXI ст. став дитячий ансамбль “Львівські мікруси”, який діяв при польській групі “Соняшник” у дитячому садочку на вул. Метрологічній, 14³⁴.

До кінця 1988 р. організаційно оформлюється й вірменська громада Львова, що вилілося у створення національно-культурного товариства “Ахпюр” (перший голова – А. Абрамян). Окрім плекання національно-культурних надбань свого народу, його члени намагалися допомагати у створенні українських культурних центрів у Вірменії, що повинно було б “загальмувати втрачання українцями, що там проживають власних традицій, мови, культури”³⁵.

Відзначу, що освітні питання були далеко не пріоритетними в роботі товариства. Особливість вірменської громади Львова – її тісний зв’язок із релігією. “Вірменська спільнота відрізняється від інших національних громад Львова – вона формується навколо власної Церкви”, – зауважував Вардкес Арзуманян³⁶. Тому не дивно, що Вірменський собор (XIV ст.), який у радянський час використовувався для зберігання іконописних полотен українських майстрів³⁷, згуртував місцевих вірмен навколо ідеї повернення храму (підтримав ініціативу також Католикос всіх вірмен Вазген I, який прислав до Львова духовних наставників³⁸). Після перемоги представників демократичних сил на виборах 1990 р. Львівська обласна рада посприяла поверненню храму. Однак через незадовільний стан споруди, брак фінансування для її реставрації обіцяне владою повернення в 1992 р. не відбулося.

Надалі церква на вул. Вірменській у Львові стала не тільки духовним осередком вірмен, але й певною мірою освітнім. Не чекаючи на приміщення, яке міська влада виділила для освітніх потребам вірменській громаді Львова (на вул. Вірменській, 13), тут розпочала функціонувати недільна школа. За підтримки почесного консула Вірменії у Львові Олександра Скрипника вона забезпечувалася необхідними підручниками та методичною літературою з батьківщини. Викладачем у школі працювала львівська вірменка. Планувалося, що в “цьому приміщенні будуть курси української мови, які готуватимуть малих дітей до школи, а дорослих – до вищих навчальних закладів. Щоб ніколи й ні в кого не виникало питання про російські школи”³⁹.

З-поміж інших національностей, які проживали в західних областях України, в конструктивному руслі об’єднавчий процес проходив у середовищі литовської громади⁴⁰. Оскільки “відродження українства в самій Україні призвело до необхідності віднайти своє коріння представниками всіх націй і народностей, що тут живуть”, то наприкінці 1992 р. у Львові організаційно оформлюється литовське національно-культурне товариство “Медейна” (офіційно зареєстроване 9 вересня 1993 р.⁴¹).

³⁴ Лемко І. Поляки Львова зберігають ідентичність [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://postup.brama.com/vsval>

³⁵ ЦДАГО України. – Ф. 271. – Оп. 2. – Спр. 7. – Арк. 13.

³⁶ Сирцов О. Вірменські громади в усьому світі гуртуються навколо Церкви [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.lvivrada.gov.ua/miskarada/742>

³⁷ Банчик Н. Вірмени у Львові // Галицька брама. – 1996. – № 21–22.

³⁸ Мкртчян К. Плоди горіхового дерева у Львові // Галицька брама. – 1996. – № 21–22. – С. 23.

³⁹ Сирцов О. Вірменські громади в усьому світі гуртуються навколо Церкви [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.lvivrada.gov.ua/miskarada/742>

⁴⁰ Інформаційний бюлетень // Архів товариства “Медейна”.

⁴¹ Інтерв’ю О. І. Муравського із головою литовського культурного товариства “Медейна” Вітовтасом Нарушевечесом // Архів автора.

Очоловане відомим суспільно-культурним діячем Вітовтасом Нарушевічсом товариство, за підтримки Департаменту національних меншин і еміграції при уряді Литовської Республіки, до кінця 1999 р. значно зміцнило структуру завдяки:

- організації фольклорного ансамблю (художній керівник Євгенія Пашінська);
- формуванню молодіжного товариства “Балтія” та естрадного колективу “Гінтарас”;
- відкриттю недільної школи (керівник Марина Троценко) тощо⁴².

Останній напрям діяльності був особливо важливим для товариства. Діяльність у цій сфері поживалася завдяки підтримці Почесного консульства у Львові. “Товариство веде недільну школу літуаністики, при якій діють фольклорні ансамблі. Педагоги школи мають змогу удосконалювати свої знання у Вільнюському університеті. Учні школи влітку відпочивають у таборах на березі Балтійського моря, а 2007 року школа організували міжнародний табір для дітей та молоді литовського походження у Карпатах”, – відзначала М. Троценко⁴³.

На зламі 80–90-х років ХХ ст. були створені й інші національно-культурні товариства, однак вони здебільша не приділяли уваги освітній складовій, надаючи перевагу культурно-мистецьким, історико-просвітницьким заходам. Така тенденція притаманна білоруському національно-культурному товариству (у Львові в досліджуваний період проживали 5 800 осіб цієї національності (0,7 %⁴⁴)); товариству “Ческа бесіда”, яке стало одним із найстаріших створених за межами Чехії⁴⁵; німецькому національно-культурному товариству “Дойчес Гайм”⁴⁶ (в області проживало близько 650 німців⁴⁷); грецькому національно-культурному товариству, першим головою якого став Терзов Валентин⁴⁸ (із 1998 р. – Західноукраїнське грецьке національно-культурне товариство ім. К. Корніактоса); угорському національно-культурному товариству, створеному 3 грудня 1989 р. у Львові⁴⁹ під керівництвом відомого львівського живописця Маріона Ілку⁵⁰ (упродовж незначного відрізка часу йому вдалося зібрати близько 200 членів⁵¹).

Отже, на зламі 80–90-х років ХХ ст. у Львові утворюються перші національно-культурні товариства, які в радянський період переживають період становлення. Після відновлення незалежності України, за сприяння органів місцевої та

⁴² Інформаційний бюлетень // Архів товариства “Медейна”.

⁴³ День Балтійського моря у Львові [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lviv.ukrcei.org/news/den_baltiiskogo_morya_u_lvovi1.html

⁴⁴ Лозинський Р. Етнічний склад населення Львова... – С. 220.

⁴⁵ *Topinka E.* 140 let Spolku Ceska beseda ve Lvove / З виступу Президента чеського культурного товариства “Чеська бесіда” у Львові 15 листопада 2007 р. з нагоди 140-ка річчя товариства // Архів автора.

⁴⁶ Інтерв'ю О. І. Муравського із головою німецького культурного товариства “Дойчес Гайм” Марією Веселовською // Архів автора.

⁴⁷ У Львові проходить міжнародна школа зі становища національних меншин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://galinfo.com.ua/news/u_lvovi_prohodyt_mizhnarodna_shkola_zi_stanovyshcha_natsionalnyh_menshyn_74629.html

⁴⁸ Західно-українське грецьке національно-культурне товариство ім. К. Корніактоса / [упоряд.: Н. Євкарпіді, І. Євкарпіді] – Львів: НВФ “Українські технології”, 2007. – С. 10.

⁴⁹ Гости Львовян – друзья из Венгрии // Львовская правда. – 1989. – 1 декабря.

⁵⁰ *Маріон Ілку.* Живопис. Графіка. – Львів, [б. р.] – С. 16.

⁵¹ Інтерв'ю автора із заступником голови Товариства культури львівських угорців Петером Гергелі // Архів автора.

центральної влади, більшість із них налагодили роботу, спрямовану на: зміцнення добросусідських взаємовідносин, консолідацію власних громад, популяризацію надбань свого народу, створення недільних шкіл. Завдяки цим товариствам, а також органам місцевої влади, у 2000-х роках у Львові функціонувало 5 шкіл із російською мовою навчання та 10, які проводили навчання російською та українською (у більшості збереглися окремі російські класи). Львівські поляки мали змогу навчатися у двох польських школах, а єврейська громада відкрила приватну. Також у 2001 р. була створена комунальна загальноосвітня школа “Надія”, де навчання здійснювалося українською, але поряд із тим учні вивчали іврит⁵².

Надалі національно-культурні товариства Львова продовжували розбудовувати мережу власних освітніх навчальних закладів (недільні школи, приватні гімназії тощо), а також намагалися привернути увагу суспільства до проблеми можливості дітей навчатися рідною мовою, перекладу підручників загальноосвітніх навчальних закладів мовами національних меншин, проведення всеукраїнських олімпіад із цих мов, належного опанування національними меншинами української мови тощо.

⁵² Скибньовська Г. Куди піти вчитись? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://postup.brama.com/usual.php?what=12861>

Олександра ЧУРА

ДЕКОМУНІЗАЦІЯ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ ЛЬВОВА НА ЗЛАМІ 80–90-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ КОМПАРТИЙНОГО СТАВЛЕННЯ

У другій половині 80-х років ХХ ст. СРСР закономірно стає на межу політичної й соціально-економічної кризи, що змушує союзний партапарат вдатися до “косметичного ремонту” знаного як перебудова. У цей час в невірничій сфері працювало 18 % осіб від загальної кількості зайнятих у народному господарстві Львівщини¹. Освітню інфраструктуру Львова представляло 10 вищих навчальних закладів (56,4 тис. студентів), 26 технікумів (31,7 тис. учнів), 31 училище (49,5 тис. учнів), 116 шкіл (5 500 вчителів і 103,4 тис. учнів), 172 дитячі садки (32,3 тис. дітей)².

Парторганізації львівських шкіл очолювали досвідчені комуністи, які найчастіше обіймали посади вчителів історії, військової підготовки, російської мови та літератури або заступника директора з питань виховної роботи. Більшість із них мала вищу загальну освіту, нерідко – вищу партійну. Щодо гендерної класифікації, то серед очільників шкільних парткомів була приблизно однакова кількість чоловіків і жінок³. До партійних лав у Залізничному районі Львова належало приблизно 12 % вчителів від загальної їх кількості, у Ленінському – 15 %, Радянському – 17 %, Червоноармійському – 19 %, Шевченківському – 12 %⁴.

Із проголошенням політики гласності можливість дозованої критики компартійних перебудовних реформ стала реальною. В інформаційному повідомленні голови Комітету державної безпеки (КДБ) Української РСР С. Мухи Центральному комітету Комуністичної партії України (ЦК КПУ) “Про надзвичайні події, що сталися на території України 25 квітня 1984 р.” повідомлялося про затримання 24 квітня 1984 р. у парку культури і відпочинку “Високий замок” близько 18 год учня 7-го класу середньої школи № 87 І. Плеховича в момент поширення трьох листівок із закликами до від’єднання УРСР від СРСР і вивід радянських військ із Афганістану. Під час слідства затриманий зізнався, що неодноразово їх поширював у Львові через розміщення у поштових скриньках, ліфтах, під’їздах, розклеювання у громадських місцях. Учень стверджував, що їхній зміст складав самостійно після прослуховування зарубіжних радіостанцій. Слідство встановило його причетність до розповсюдження ще шести прокламацій, в яких від імені Західноукраїнської

¹ Державний комітет Української РСР по статистиці. Соціально-економічний та культурний розвиток західних областей Української РСР за роки Радянської влади. – Київ, 1989. – С. 52.

² Там само.

³ Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). – Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 160. – Арк. 1–125.

⁴ Там само.

Народної Республіки критикувався радянський політичний устрій. Всього у КДБ перебував 41 екземпляр листівок авторства І. Плеховича⁵. 23 липня 1985 р. заввідділу пропаганди Залізничного райкому А. Покровський сповіщав, що викладач історії професійно-технічного училища (ПТУ) № 26 О. Романко під час проведення уроків виявляв прихильне ставлення до С. Бандери і польського антикомуністичного руху “Солідарність”⁶. Із таємної інформації Міністерства внутрішніх справ (МВС) про перелік постраждалих від сутичок із міліцією 1 жовтня 1989 р. у Львові, відомо, що від рук правоохоронних органів зазнало тілесних пошкоджень два вчителі⁷. У 1990 р. вчителька середньої школи (СШ) № 73 Е. Бабенко заявляла, що неефективність комуністичного способу виробництва виявлялася упродовж усього існування Радянського Союзу і половинчастими реформами його не врятуєш⁸.

Після поразки комуністичної влади у Львові в 1990 р. освітня галузь стає чи не першим об’єктом декомунізаційних реформ. Звільнення від компартійної догматики оголосила постанова новообраної обласної ради “Про недопустимість втручання парторганізацій у державну та інші діяльності області” від 20 квітня 1990 р.⁹. Департамент освіти Львівської обл. підтвердив її наказом № 799 від 24 вересня 1990 р. “Про недопустимість втручання в навчально-виховний процес з боку установ, організацій, осіб не наділених відповідними повноваженнями”. Цим рішенням демократична влада вивела КПРС–КПУ за межу впливу на освітній процес¹⁰. Продовжила декомунізаційний курс постанова Львівської міської ради народних депутатів 29 листопада 1990 р. “Про політичну ситуацію на Львівщині і захист демократії”, якою зобов’язала до 15 липня 1991 р. позбавити КПРС–КПУ приміщень в усіх інституціях Львова¹¹.

Згідно з обкомівською довідкою “Про стан справ в партійних організаціях шкіл Залізничного району”, на початку 1990 р. у районі діяло 22 шкільні первинні організації, в яких перебувало на обліку 275 членів КПРС¹². Щоб запобігти декомунізації партійних лав, бюро Залізничного райкому пропонувало всім комуністам стати на облік у територіальну районну парторганізацію шкіл. Проте 5 вересня 1990 р. вчительська конференція району прийняла рішення про припинення членства в партії директорів районних шкіл¹³.

Становище шкільних партійних комітетів Червоноармійського району демонструє довідка, надіслана відповідним райкомом Львівському обкому 1 вересня 1990 р. У районній партійній організації налічувалося 25 первинних партійних організацій шкіл, у яких перебувало на обліку 300 членів КПРС. До кінця року 122 комуністи здали партійний квиток. Так продовжували роботу 5 первинних парторганізацій у школах № 6, 16, 12, 24 та школі-інтернаті № 9. Вийшли із членів КПРС директори

⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 16. – Оп. 9. – Спр. 13. – Арк. 129.

⁶ Держархів Львівської обл. – Ф. 4. – Оп. 45. – Спр. 13. – Арк. 29–36.

⁷ Горинь Б. Не тільки про себе. – Київ: Пульсари, 2006. – С. 342.

⁸ Держархів Львівської обл. – Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 847. – Арк. 2–4.

⁹ Центральний державний архів громадських об’єднань України. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 2165. – Арк. 94.

¹⁰ Держархів Львівської обл. – Ф. 4. – Оп. 62. – Спр. 941. – Арк. 174.

¹¹ Держархів Львівської обл. – Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 976. – Арк. 85.

¹² Там само. – Спр. 1023. – Арк. 27.

¹³ Там само. – Арк. 25.

СШ № 7, 8, 21, 29, 42, 47, 49, 63, 70, 88, 71, інтернатів № 6, 101, 103, а також секретарі парторганізацій СШ № 7, 21, 29, 47, 63, 70, інтернатів № 101, 102, 103. У Радянському районі продовжували функціонувати 8 із 24-х шкільних парткомів¹⁴.

У Ленінському районі до 1 вересня 1990 р. із лав КПРС вийшли вісім директорів шкіл й один школи-інтернату. У районному управлінні освіти і СШ № 35 припинили перебування в партії всі комуністи, у середньому професійно-технічному училищі № 38 і в школі-інтернаті № 100 залишалося по два члени КПРС¹⁵. У Шевченківському районі до 19 вересня 1990 р. 11 директорів шкіл здали партійні квитки. Як наслідок, у районі діяло 5 із 26 освітянських парткомів. Вони працювали у школах № 20, 43, 44, 54, 58¹⁶.

Утім проросійська комуністична влада не збиралася віддавати владу “без бою”. У відповідь на масову декомунізацію освітньої сфери Львова керівники обкому переконали Міністерство освіти провести об’єктивну наукову експертизу “Львівської концепції національної школи”. Вчителі-комуністи скаржилися на упереджене ставлення до них місцевих рад. Вони заявляли: “Не можна допустити, щоб партійна приналежність вчителя кваліфікувалася як привід для звільнення з роботи. Моральний та психологічний тиск на комуністів освітян продовжується. Жовтенятські, піонерські та комсомольські організації ліквідовано повністю”¹⁷. Намагаючись зберегти вплив на партійні організації шкіл, компартійці твердили, що право перебування кожної людини в тій чи тій партії – невід’ємна частина її особистих прав, гарантованих як Конституцією УРСР, так і міжнародним правом¹⁸.

Із відновленням Української незалежної держави в 1991 р. обкомівське керівництво перестає вести статистичний облік комуністів-освітян. Справа в тому, що в місті формально продовжувала діяти 21 шкільна первинна організація. Згодом КПРС залишило ще 75 осіб: 10 директорів шкіл, 11 секретарів партійних організацій¹⁹. Всього у Львові в партії перебувало 895 комуністів-вчителів, 22 % із яких не сплачували партійних внесків²⁰. Чисельність піонерських організацій у 1990 р. скоротилася на 95,3 %²¹. Так, упродовж 1989–1991 рр. у КПРС–КПУ перестало бути 2 032 особи з числа львівських шкільних вчителів.

Антикомуністичні реформи у сфері освіти розпочалися із впровадження реформи “національної школи”, яка передбачала ідеологічну зміну змісту навчального процесу. Головною метою національного виховання було набуття молодим поколінням соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури національної незалежності, особистісних рис громадян Української держави, розвиненої духовності, фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, правової, трудової, екологічної культури. Нова

¹⁴ Держархів Львівської обл. – Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 1023. – Арк. 31.

¹⁵ Там само. – Арк. 33.

¹⁶ Там само. – Спр. 1035. – Арк. 8.

¹⁷ Там само. – Спр. 941. – Арк. 174.

¹⁸ Там само. – Спр. 1035. – Арк. 34.

¹⁹ Там само. – Спр. 1023. – Арк. 28.

²⁰ Там само. – Спр. 1023. – Арк. 73.

²¹ Там само. – Спр. 941. – Арк. 78.

школа мала бути позбавленою втручання комуністичної ідеології та стати кузницею генерації патріотів, які повинні служити Богові й незалежній Україні²².

Реагуючи на ці процеси, вчителі-комуністи описували їх як ідеологічний вакуум, до якого закликають нові керівники освіти, що успішно заповнюється націоналістичною ідеологією. У бік національної школи лунали звинувачення в інтелектуальній немічності, бездуховності, національному нігілізмі та соціальній пасивності. Партійні лідери критикували зміст і методи втілення реформ, впровадження концепції національної школи, повсякчас наголошуючи, що 65 % шкіл перейшли на експериментальні плани і програми за умов відсутності відповідних підручників, навчальної літератури та методичних напрацювань²³.

Аналізуючи перелік тем нововведеного курсу “Історії України”, компартійні працівники вказували, що вони тенденційні й подані “у відриві від всесвітньої історії та історії народів СРСР”. “Тенденційність та ненауковість проступає вже в заголовках тем Київської Русі та у всіх наступних періодах до радянського часу включно”, – заявляли вони²⁴. Критикуючи підручник “Історія України для дітей” авторства А. Лотоцького, вчителі-комуністи вважали, що ця книга нав’язує школярам ідею винятковості української нації. Вони стверджували, що резюме підручника таке: росіяни – головний ворог українського народу²⁵.

До уваги компартійних прихильників потрапило й скорочення годин викладання російської мови, відмова від вивчення російської літератури як окремого предмета, закриття російських шкіл, зокрема школи-інтернату № 7. Це розцінювали як нехтування інтересів 16 % росіян, які населяли Львів. Зауважуючи, що 50 % російських шкіл працюють у дві зміни, освітні партійці критикували демократичну владу за неспроможність забезпечити працевлаштування трудового колективу розформованих російських навчальних закладів²⁶.

Шквал тотального неприйняття спричинило запровадження у 7–9-х класах курсів “Історія релігії” та “Філософія”, які йшли в розріз з атеїстичною доктриною, продиктованою КППС–КПУ. Християнізацію шкільних закладів, застосування релігійної атрибутики, освячення шкіл, вивчення молитов, підготовку учнів до першого Причастя, запрошення священиків, переобладнання піонерських й комсомольських кімнат на каплиці комуністи вважали клерикалізацією школи. У довідці “Про ситуацію, що склалася в народній освіті області”, яку надіслав Львівський обком у ЦК КПУ та Міністерству освіти, комуністи наголошували на неприпустимості Богослужінь у школах, мотивуючи тим, що школа відокремлена від Церкви, а навчання має світський вимір²⁷.

Негативно реагуючи на зміни в освітній сфері, комуністи намагалися відновити вплив партійних осередків на навчальні заклади Львова. Передовсім у тих школах, де активними були Народний рух України, Українська радикальна партія, Товариство Лева, Пласт, “Студентське братство” й Спілка незалежної української

²² Держархів Львівської обл. – Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 941. – Арк. 174.

²³ Там само.

²⁴ Там само. – Арк. 176.

²⁵ Там само. – Арк. 172.

²⁶ Там само. – Арк. 176.

²⁷ Там само. – Арк. 37.

молоді²⁸. Наголошуючи на визначній ролі піонерських організацій у становленні та розвитку учнів, комуністи закликали до її збереження як патріотичної організації, що спрямовує зусилля на розвиток здібностей дітей, виховання високих громадських якостей, колективізму, любові до Батьківщини, поваги до законів, атрибутів і символів соціалістичної держави. Результатом співпраці вчителів-комуністів з активістами Російського товариства ім. О. Пушкіна вважалася спільно напрацьована концепція “Російська школа”. Партиїні представники клопотали про збереження 50 музеїв названих на честь героїв комсомольців і піонерів, героїв радянсько-гітлерівської війни, акцентуючи, що багато ветеранів – це почесні члени рад цих музеїв²⁹.

За іронією долі, перші статистичні результати позитивних змін у сфері освіти наглядно демонструє довідка Львівського обкому “Про мовну ситуацію у 1991 р.”. У школах Львова навчання відбувалося на 88 % рідною мовою, у середніх спеціальних навчальних закладах технічного напрямку 65 % викладачів працювали українською, 35 % – російською мовами, будівельного напрямку – 70 % і 30 %, за напрямом транспорту та зв’язку – 65 % і 35 %, за сільськогосподарським – 90 % й 10 %, медичним – 80 % і 20 %, культурно-освітнім – 85 % і 15 %, педагогічним – 95 % та 5 %, поліграфічним – 85 % і 15 %³⁰.

Отже, після втрати монопольної влади у Львові в 1990 р. обкомівська партійна номенклатура та переконані вчителі-комуністи намагалися зберегти активний вплив на шкільну освітянську сферу. Незважаючи на стрімке скорочення їхньої чисельності, комуністи-освітяни активно критикували українські національні нововведення, оскільки ті унеможливлювали вплив комуністичної ідеології на концептуальні вектори розвитку національної освіти, а відтак нівелювали проросійське середовище, що було головним підґрунтям радянської влади в місті упродовж близько 50 останніх років.

²⁸ Держархів Львівської обл. – Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 1035. – Арк. 8.

²⁹ Там само. – Спр. 1035. – Арк. 11.

³⁰ Там само. – Спр. 976. – Арк. 42.

Ігор БЕГЕЙ

ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ СТАТУС МОВ В УКРАЇНІ

Мовознавці переконливо довели, що українська мова – одна з найдавніших у світі. Історики встановили сотні незаперечних фактів того, як упродовж багатьох віків поляки, угорці, румуни “звільняли” українців від рідної мови. Польські шовіністи різної масті стверджували: українська мова – це польська, зіпсована впливом Московії. У всі періоди панування на русинських/українських землях вони приходили чи відкрито вдавалися до нищення будь-яких виявів українства, а передусім – у сфері освіти. Так, за роки окупації Західної України з 1919 по 1939 рр. польська влада скоротила в шість разів українськомовні школи, не погодилася на відкриття українського університету у Львові. Жорстку і жорстоку політику мадяризації українців проводила колишня влада Угорщини. Нинішня – у змові з Кремлем, шантажуючи Україну блокуванням її євроатлантичного курсу, – висуває абсурдні застереження до мовної статті українського освітянського закону з метою консервації на Закарпатті українськомовного угорського анклаву. Румуни, які в минулому так само денационалізували українців, сьогодні разом із поляками виявили здоровий глузд і досить стримано відреагували на цю статтю. Але найбільше “освободили” нас від рідної мови московити-росіяни. У їхньому багатому та різноманітному наборі засобів мовного визволення “почесне” місце посідають нормування й адміністрування. Із другої половини XVII і до кінця XX ст. “біла” і “червона” Москва видала зо дві сотні наказів, указів, постанов, законів, спрямованих на відкриття (легітимну) або приховану (латентну) заборону українського слова.

Одними з найсумнівніших символів україноборства в історії царської Росії стали Валуєвський циркуляр (1863) та Емський указ (1876). Так, у циркулярі заявлено, що “никакого особенного малоросійського языка не было, нет и не может быть и что наречие их, употребляемое простонародием, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши. ...”¹. Прикметно, що до його видання активно долучилися хохли і малороси. Самонавчання українською мовою циркуляр кваліфікував як сепаратизм, ворожий Росії і згубний “для Малоросії”, забороняв видавати українською педагогічну, церковну, наукову літературу і підручники.

У світлі проєкції названих та інших положень “таємного” циркуляра на українську історію з 1863 по 2018 р. добре видно, як увесь цей час, змінюючи лише тактику і стратегію, кровні й духовні нащадки міністра внутрішніх справ Російської імперії П. Валуєва щоденно в поті чола намагаються реалізувати його настанови. Ось кілька ілюстрацій. Російська Православна Церква продовжує трьохсотлітню

¹ Цит. за: *Лизанчук В.* Навічно кували кайдани: факти, документи, коментарі про русифікацію в Україні. – Львів, 1995. – С. 94.

імперську практику проведення богослужіння і видання церковної літератури винятково російською мовою в Україні. Вона була й залишається дієвим політичним інструментом московщення України, реалізації проекту т. зв. “русского мира”, шаленого опору унезалеженню Української Православної Церкви – надання їй Томосу. У цьому їй активно допомагає церковна “п’ята колона” на чолі з Онуфрієм. Водночас Католицька Церква в Україні активно послуговується українською мовою, повагу до якої неодноразово демонстрував папа Іван Павло II. Можливо, до цього спричинила українська кров його мами. Зрештою, і його наступники беруть із нього приклад, виголошуючи українською свої святкові вітання. Більшовицько-російські війська під орудою полковника Муравйова розстрілювали киян, які розмовляли українською, а за вісім десятиліть вже “своя” міліція за цією ознакою “виловлювала” учасників акції “Україна без Кучми” в березні 2001 р. Упродовж століть чимало кар’єрних етнічних українців зрікалися прадідівської національності, змінювали прізвища, розмовляли російською, не лише на роботі, а й поза її межами, аби не бути запідозреними чи, не дай Боже, звинуваченими в “українському буржуазному націоналізмі”, мазепенстві, петлюрівстві або бандерівстві.

Вони були й залишаються на “підтанцьовках” у коридорах кремлівської влади і часто-густо вдавали та вдають із себе більше “русских”, ніж Папа Римський католика. Одним із перших у цьому довгому ряді стоїть колишній перший секретар Центрального комітету Комуністичної партії України (ЦК КПУ) В. Щербицький, який упродовж 17 років (1972–1989) правління в Україні неухильно й заповзято виконував відновлений у 30-х роках ХХ ст. Й. Сталінін валуєвський план деукраїнізації України. Знакова і характерна в цьому контексті Постанова Центрального комітету Комуністичної партії Радянського Союзу (ЦК КПРС) від 31 серпня 1978 р. “Про дальше вдосконалення вивчення і викладання російської мови в союзних республіках”. На її виконання ЦК Компартій України і Рада Міністрів УРСР ухвалили свою постанову із заходами до неї під грифом “цілком таємно”. За п’ять років кремлівські господарі у Постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 26 травня 1983 р. № 473 “Про додаткові заходи по поліпшенню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах союзних республік” вкотре висловили незадоволення перебігом і результатами зросійщення народів Росії – СРСР. Правда, цей процес подавали в позолоченій обгортці з написом: “Вільне володіння російською мовою поряд з рідною стає об’єктивною необхідністю і потребою кожного громадянина, служить дальшому зближенню всіх націй і народностей, зміцненню дружби народів СРСР, їх прилученню до духовних цінностей вітчизняної і світової культури, досягнення науково-технічного прогресу, зміцненню обороноздатності країни”².

Повертаючись до перерваної сюжетної лінії, зазначу, що керівництво компартії та уряду УРСР ухвалили ще низку заходів під грифом “не для преси”(!), а замість тексту в їхньому п. 8 стояло слово “таємно”(!). Тут необхідно зазначити, що нормативно-правові акти щодо заборони чи обмеження вживання української мови, як і боротьби з українством в усіх його вимірах у “білій” та “червоній” Російській імперії ухвалювали

² Постанова Центрального Комітету Компартії України і Ради Міністрів Української РСР від 10 червня 1983 року // Цит. за: *Лизанчук В.* Навічно кували кайдани: факти, документи, коментарі про русифікацію в Україні. – Львів, 1995. – С. 408.

із застереженнями “таємно”, “цілком таємно”, “в одному екземплярі” тощо. Однак це не завадило владі публічно заявити, що “російську мову добровільно приймають як засіб міжнародного спілкування”. А насправді “добровільність” полягала в тому, що без її знання людина не могла закінчити школи, вишу, стати науковцем, господарським радянським чи партійним керівником. Словом, асортимент заходів щодо російщення України міг задовольнити смаки найвибагливішого московського шовініста. Вивчення російської мови запроваджувалося у дошкільних закладах, вже в перших класах учні поділилися на дві групи, такий самий поділ був у педінститутах, при визначенні чисельності викладацько-професорського складу призначали одного викладача на вісім студентів і стажистів, які вивчали російську мову, організовували мережу закладів для підвищення кваліфікації вчителів і викладачів російської мови та літератури, їм встановлювали пільги ще при вступі до вишу, цілком збільшували розмір стипендії, оплату праці в навчальних закладах, вільне володіння російською мовою трактували як громадянський обов’язок молодої людини, запроваджували випускні іспити з російської мови в педагогічних училищах та інститутах, а також на педагогічних спеціальностях в університетах, встановлювали іспит із російської мови та літератури при вступі до аспірантури, а також складання надалі екзамену з цього предмета в межах кандидатського мінімуму...³. Тепер же чимало молодих і немолодих громадян України хизуються знанням іноземних мов, повсякденно розмовляють однією з них – російською, але не вважають своїм громадянським обов’язком знати державну.

Значу, що всі антиукраїнські нормативно-правові акти заповзяті й наполегливо виконував як царський, так і радянсько-комуністичний російський державний апарат. Залежно від регіону чи республіки реалізовувалося від 75 до 90 % ухвалених заходів із російщення народів СРСР, зокрема й українського.

Із відновленням у 1991 р. Української держави її апарат мав би діяти віддзеркалено до царсько-радянського, себто крок за кроком проводити деросійщення. Тут доцільно застерегти нас від вживання термінів “русифікація”, “дерусифікація”, оскільки вони походять від нашого давнього імені Русь, яке в 1713 р. безпідставно привласнила собі Московська держава. Отож, правильно говорити “російщення”, а до періоду з другої половини XVII до початку XVIII ст., зрештою, аж до сьогодення не буде помилкою – “московщення”. Такі твердження серед науковців непоодинокі. Так, американський вчений українського походження Богдан Романенчук наголошує: “Коли ми кажемо і мусимо казати, що Русь – це наша давня назва, а не московська, то не можемо означувати російщення мови чи літератури русифікацією, бо інакше це буде заперечення того, що ми заперечуємо чи вказуємо – що Русь – це наша давня назва, не московська”⁴.

Так само неправильно все некорінне населення України називати російськомовним. Адже проживають тут і поляки, і євреї, і кримські татари, і гагаузи, які визнають рідною мовою мову свого народу. Отож, правильніше говорити замість “російськомовне” “неукраїномовне” населення. Загалом в Україні культурна тожсамість національних меншин щонайменше може дивувати чи навіть ображати

³ Постанова Центрального Комітету Компартії України і Ради Міністрів Української РСР від 10 червня 1983 року // Цит. за: *Лизанчук В.* Навічно кували кайдани... – С. 409–411.

⁴ *Романенчук Б.* Переслідування і російщення української мови, літератури і науки // *Російщення України: науково-популярний збірник* / [гол. ред. Л. Полтава]. – Нью-Йорк: В-во Українського Конгресового Комітету Америки, 1984. Репринтне видання. – Київ, 1992. – С. 131.

національні почуття українця. Йдеться про те, що чимало греків, євреїв, білорусів, німців і досі ототожнюють себе з російською культурою, а не українською. Хоча, скажімо, в Польщі чи Чехії, Франції чи Іспанії вони навіть при збереженні своєї національної самобутності інтегруються у культурний простір титульних націй без будь-яких нарікань на порушення їхніх прав. А в Україні це що: зневага до корінної нації, очікування її державницької скороминучості...?

Нагадаємо, що під демонтаж трьохсотлітнього процесу деукраїнізації ще наприкінці 80-х років ХХ ст. почав закладатися правовий фундамент. Так, 28 жовтня 1989 р. Верховна Рада УРСР ухвалила Закон “Про мови в Українській РСР”, яким українській надано статус державної⁵.

Після внесення відповідних змін і доповнень до Конституції УРСР від 20 квітня 1978 р. державний статус української мови став конституційною нормою. Тут доцільно процитувати ст. 73 на 1992 р.:

“Державною мовою України є українська мова.

Україна забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя.

В роботі державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій розташованих у місцях проживання більшості громадян інших національностей, можуть використовувати поряд із державною мовою і інші національні мови.

Україна проявляє державну турботу про вільний розвиток і вживання усіх національних мов, якими користується населення республіки.

Порядок запровадження української та інших мов в Україні визначається законом”⁶.

Ця стаття значною мірою відтворює українську звичаєву та конституційно-політичну традицію толерантного ставлення до чужинців, їхньої культури загалом і мови зокрема. Так, М. Драгоманов у конституційному “Проекте оснований устава украинского общества «Вольный Союз»” (“Вільна спілка”) (1884) обстоював “неприкосновенность національности (языка) в частной и публичной жизни”⁷. А в проекті “Основного Закону «Самостійна Україна» – Спілки народу українського”, який уклала група членів Української народної партії на чолі з М. Міхновським у 1905 р. читаємо: “Офіційна мова є українська, але всі мови уживані на Україні суть вільні”⁸. Тут наголошу, що вільне вживання всіх мов на українській землі хотів забезпечити один із відомих зачинателів українського націоналізму М. Міхновський, ім’я якого зі садистським задоволенням таврують різної масті шовіністи, “великодержавнікі”, “єдінонеделімщики”, псевдоінтернаціоналісти. В українському законодавстві доби національно-визвольної революції 1917–1921 рр. здебільша поєднувалися визнання державного (офіційного) статусу української мови з гарантуванням вільного розвитку мов національних меншин України.

⁵ Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки “Про мови в Українській РСР”. – Київ: В-во “Україна”, 1991.

⁶ Конституція (Основний Закон) України. Зі змінами і доповненнями станом на 20 квітня 1993 року. – Львів, 1993.

⁷ *Слюсаренко А. Г., Томенко М. В.* Історія української конституції. – Київ: Т-во “Знання” України, 1993. – С. 53.

⁸ Там само. – С. 62.

Квазіконституції 1919, 1929, 1937, 1978 р. квазідержави Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР) мовне питання не врегулювали. Це можна пояснити тим, що творці радянської політичної доктрини до поняття “державна мова” ставилися негативно. Звичайно, де-юре. Оскільки де-факто державною була російська, хоча такий її фактичний статус маскувався терміном “мова міжнаціонального спілкування”. 21 квітня 1990 р. Верховна Рада СРСР ухвалила Закон “О языках народов СРСР”, друга частина ст. 4 якого встановлювала: “С учётом исторических сложившихся условий и в целях обеспечения общественнополезных задач русский язык признаётся на территории СССР официальным языком СССР и исползуется как средство международного общения”⁹. До речі, така норма суперечила нормі зазначеного Закону УРСР, який ще з півтора року до цього надав статус державної українській мові.

Заохплює той дивовижний факт, що грузини надали статусу державної грузинській ще в епоху “розквіту” брежнєвського “розвинутого соціалізму”. Стаття 75 Конституції Грузинської Радянської Соціалістичної Республіки, ухваленої 1978 р., встановлювала: “Государственным языком Грузинской Советской Социалистической Республики является грузинский язык. Грузинская ССР осуществляет государственную заботу о всемерном развитии грузинского языка и обеспечивает его употребление в государственной и общественных органах, учреждениях культуры, просвещения и других. В Грузинской ССР обеспечивается свободное употребление в этих органах и учреждениях русского и других языков, которыми пользуется население. Какие-либо привилегии или ограничения в употреблении тех или иных языков не допускаются”. Цей приклад спростовує виправдовування політичними адвокатами діяльності В. Щербицького, який, мовляв, намагався збільшити обсяг економічного суверенітету УРСР у Конституції від 1978 р., але йому не дозволила Москва. Вона ж, мовляв, змусила його вивести на пекельні радіаційні вулиці м. Києва десятки тисяч людей за п’ять днів після Чорнобильської катастрофи на першотравневу демонстрацію 1986 р. тощо. Незважаючи на ці й інші “заслуги” В. Щербицького перед українством, деякі громадсько-політичні діячі пропонували увічнити його пам’ять у назві проспекту/вулиці/площі в м. Києві з нагоди століття від дня народження, провести інші вшанувальні заходи.

Із колишніх радянських республік Білорусь і сьогодні на своїй території конституційно “забезпечує право вільного користування російською мовою як мовою міжнаціонального спілкування” (ст. 17, ч. II, Конституція Республіки Білорусь)¹⁰. Результат: нею сьогодні розмовляє вже понад 90 % мешканців цієї країни і менше 10 % – білоруською.

Як бачимо, узаконене привілеювання російської мови в Білорусі перебуває на вищому щаблі, ніж в Україні. У нас проблему вирішено як у Молдові, де “визнається і захищається право на збереження, розвиток і функціонування російської мови та інших мов, що використовуються на території країни” (ст. 13, ч. II, Конституція Молдови)¹¹. Якщо взяти до уваги, що чинна Конституція Молдови

⁹ Закон СССР от 24.04.1990 “О языках народов СССР” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bestpravo.ru/ussr/data01/tex10935.htm>.

¹⁰ Конституції нових держав Європи та Азії / [упоряд. С. Головатий]. – Київ: Українська Правнича Фундація. В-во “Право”, 1996.

¹¹ Там само.

на два роки старша від української, то складається враження, що ми переписали звідти статтю щодо нормування статусу мов. Для наочності порівняємо із третьою частиною ст. 10 Конституції України: “В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України”¹².

Звичайно, білоруси і молдавани мають суверенне право самостійно вирішувати, який статус надавати тій чи тій мові. А в Україні “нам своє робить”, а саме варто було би викласти вище цитовану третю частину ст. 10 Конституції України в такій редакції: **“Україна створює умови для вільного розвитку і використання інших мов національних меншин, які проживають у державі”**. Тобто, повернути практику конституційного регулювання цього питання до 1996 р., не закріплювати привілейованого становища російської мови, яке вона здобула в Україні упродовж її кількасотлітнього поневолення Москвою.

У цьому контексті заслуговують на повагу і наслідування законотворці Естонії і Латвії. Лаконічні естонці ст. 6 своєї Конституції виклали в такій редакції: “Державною мовою Естонії є естонська мова”¹³. Все, крапка. Ще лаконічніші литовці: “Державною мовою є литовська”¹⁴. Щоправда, далі у ст. 45 вони зазначають: “Національні спільноти самостійно займаються справами своєї національної культури, освітою, благодійністю, взаємодопомогою. Держава надає підтримку національним спільнотам”¹⁵.

Так прийнято в більшості країн світу, а Україна одна з небагатьох, яка утримує освітньо-культурні установи національних меншин державним коштом. До слова, юридично неправильно називати в Україні школи російськими, болгарськими, польськими, румунськими, угорськими. Всі вони українські, але з російською, болгарською, польською, румунською, угорською мовою викладання.

Конституції названих країн, інших пострадянських держав закріплюють державний статус мов титульної нації. Відповідна норма, як відомо, прописана в першій частині ст. 10 чинної Конституції України [КСУ – І. Б.]. З цього питання є відповідне “Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України про тлумачення положень статті 10-ї Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови)” від 14 грудня 1999 р. Зокрема, він вирішив: “Положення частини першої статті 10-ї Конституції України, за яким «державною мовою в Україні є українська мова», треба розуміти так, що українська як державна є обов’язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади між органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи діловодства, документації тощо, а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначаються законом (частина п’ята статті 10 Конституції України).

2. Виходячи з положень статті 10 Конституції України та законів України щодо гарантування застосування мов в Україні, в тому числі в навчальному процесі,

¹² Конституція України. – Київ: Українська Правнича Фундація, 1996.

¹³ Конституції нових держав Європи та Азії. – Київ, 1996.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

мовою навчання в дошкільних, загальних, середніх, професійно-технічних та вищих державних і комунальних навчальних закладах України є українська мова”¹⁶.

Як відомо, рішення Конституції України обов’язкове до виконання на території країни, остаточне і не може бути оскарженим. Зрештою, обов’язкова для виконання будь-яка норма Конституції, будь-якого Закону, зокрема і “Про мови в Українській РСР” від 1989 р. До речі, в Постанові Верховної Ради УРСР про порядок його введення в дію встановлена часова поетапність запровадження тих чи тих норм, Раді Міністрів доручено до 1 липня 1990 р. розробити і прийняти “Державну програму розвитку української мови та інших національних мов Української РСР на період до 2000 року”¹⁷. Минуло 3 десятиліття з часу ухвалення цього Закону, 22 роки – Конституції України, майже 20 років – рішенню КСУ, а віз тільки зрушив із місця.

З гіркою доводиться констатувати, що перша частина ст. 10 Конституції України не виконується в повному обсязі. Українську мову як державну багато громадян України свідомо ігнорують і нехтують. На жаль, це стосується державних службовців. А рішення Конституційного Суду України однозначно вимагає: “Згідно з чинним законодавством Української РСР «Про мови в Українській РСР» (8312-11) від 28 жовтня 1989 року службові особи державних органів, установ і організацій повинні володіти українською мовою”. Щобільше: “Володіння українською мовою є однією з обов’язкових умов для заняття відповідних посад (статті 103, 127, 148 Конституції України)”¹⁸. “Обов’язково використовувати державну мову під час виконання своїх посадових обов’язків, не допускати дискримінацію державної мови і протидіяти можливим спробам її дискримінації” вимагає від державних службовців п’ятий пункт ст. 8 Закону України “Про державну службу” від 10.12.2015 р.¹⁹. Але з’ясовується, що ці та інші конституційні норми прямої дії не стосуються очільника МВС України А. Авакова, багатьох його підлеглих, себто тих громадян, які повинні служити прикладом дотримання літери й духу закону.

У рішенні КСУ читаємо і таке: “Володіння державною мовою є обов’язковою умовою для прийняття до громадянства України”²⁰. Але і цю вимогу не виконують. Ось один з яскравих прикладів: якийсь Вадім Новінській, який без знання державної мови не лише одержав громадянство України, а й став депутатом Верховної Ради України і вже кілька років активно пропагує ідею “русского мира” у країні. Це засвідчує, що чимало високопосадовців й досі вдаються до відвертого чи прихованого бойкоту мовного законодавства, нахабної дезінформації про мовний вибір

¹⁶ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її в навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови). Київ, 14 грудня 1999 року. Справа № 1 – 6/99, № 10–рп/99.

¹⁷ Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки “Про мови в Українській РСР”. – Київ: В-во “Україна”, 1991.

¹⁸ Конституції нових держав Європи та Азії. – Київ, 1996.

¹⁹ Закон України “Про державну службу” // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2016. – № 4.

²⁰ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її в навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови). Київ, 14 грудня 1999 року. Справа № 1-6/99, № 10-рп/99.

громадян України, заявляючи, що для більшості з них російська мова рідна. Однак статистика це спростовує.

За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., українську вважали рідною 67,5 % населення України, що на 2,8 відсоткового пункту більше, ніж за даними перепису 1989 р. Російську визнали рідною 29,6 % населення, порівняно з попереднім переписом цей показник знизився на 3,2 відсоткового пункту. Частка інших мов, вказаних як рідна, за міжпереписний період збільшилися на 0,4 відсоткового пункту і становила 2,9 %²¹. Теперішні соціологічні дослідження показують, що відсоток україномовних в Україні повільно, але неухильно збільшується. Кількість тих, хто вважає лише російську рідною, сьогодні становить менше 14 %.

Можна очікувати, що результати майбутнього перепису населення, якщо його не сфальшують, закріплять тенденцію до зменшення частки носіїв російської мови як рідної в Україні. Це має статися внаслідок таких природних і логічних процесів, які пришивидшує московська агресія проти України:

1. повернення чергової групи “блудних” синів і дочок України до джерел рідного слова;
2. відмови частини неукраїнців і неросіян в Україні від російської мови як рідної і визнання рідною свою праматеринську або українську як державну;
3. збільшення відсотка власне росіян, які вважатимуть українську мову рідною;
4. нового мовного закону в Україні.

До улюбленого гебельсько-сусловського прийому цинічного спотворення правди вдаються українофобські тлумачі “Європейської хартії регіональних мов або мовних меншин”, основне завдання якої – “охорона історичних регіональних мов або мов меншин Європи, деякі з яких знаходяться під загрозою відмирання”. І тут же хартія застерігає, “що охорона і розвиток регіональних мов або меншин не повинні зашкоджувати офіційним мовам і необхідності вивчати їх”²². Але вони рятують не мову караїмів чи гагаузів, а російську, яка є державною на 1/7 суші і якою розмовляє півтори сотні мільйонів людей. Хіба їй щось загрожує? Звичайно, нічого. Просто її використовують як інструмент знищення української.

Ще за президентства Леоніда Кучми політики почали жонглювати слово-сполученнями “державний статус української мови”, “державна двомовність”, “офіційний статус російської мови”. Один із його вихованців Володимир Литвин вже на посаді Голови Верховної Ради України пропонував російській надати статус мови міжнаціонального спілкування. При цьому зазначав, що саме в такий спосіб мовне питання вирішено в його сім’ї. Здається, колишній спікер і його дружина з якогось села українського Полісся. Отож, дивно, що мовою міжнаціонального спілкування в їхній сім’ї є російська. У 2010 р. той же Литвин як голова Верховної Ради гучно заявив, що піде у відставку, але не підпише мовний закон авторства Колісніченка–Ківалова. А потім взяв і тихо підписав. Мабуть, брав приклад із ще одного вчителя – вже згаданого В. Щербицького. У того також

²¹ Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року // Урядовий Кур’єр. – 2002. – 28 грудня. – № 244.

²² Європейська хартія регіональних мов або мов меншин від 5 листопада 1992 року // European Treaty Series / 148. Збірка договорів Ради Європи. Парламентське видавництво. – Київ, 2000.

не було національного хребта, але завдяки малоросійській покірності в перші дні Чорнобиля він так само зберіг на певний час “високе крісло”, як і його учень за чверть століття потому. Відомо, що В. Щербицький більшу частину життя числився українцем, а наприкінці записався в росіяни. Л. Кучма народився українцем, потім перейшов у росіяни і знову став українцем. Цікаво, чи не брав із них прикладу і В. Литвин у визначенні своєї національної належності?

Тепер настав час з’ясувати, що поняття “офіційна мова” і “державна мова” – юридичні синоніми, якими маніпулюють лукаві люди. Про це можна довідатись у будь-якому юридичному довіднику. Скажімо, “Юридична енциклопедія” так тлумачить державну мову:

1. мова офіційного спілкування громадян певної держави;
2. офіційна мова спілкування органів влади та місцевого самоврядування;
3. мова, обов’язкова для вивчення в закладах освіти, що існують на території певної держави;
4. мова державних ЗМІ;
5. основна мова в діяльності політичних партій та інших громадських об’єднань;
6. офіційна мова релігії, освіти, науки та інших форумів (зборів, зібрань, з’їздів, конференцій тощо)²³.

А в рішенні Конституційного Суду України читаємо: “Під державною (офіційною) мовою розуміється мова, якій державою надано правовий статус обов’язкового засобу спілкування у публічних сферах суспільного життя”²⁴.

Військова агресія Московії проти України, яка триває п’ятий рік, дещо зменшила кількість відкритих лобістів “язика”. Значна частина окупантів-“освободителів”, а також “раби, подножки, грязь Москви”²⁵ просто причаїлася, вичікують слушного часу для продовження діяльності із впровадження в Україні норм Валувєвського й Емського указів, постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про дальше вдосконалення, вивчення і викладання російської мови в союзних республіках”, Закону СРСР “Про мови народів СРСР”.

Вони і надалі принагідно торохкотять про те, що російська мова рідна або така, якою повсякденно користується більшість громадян України, однією з офіційних і робочих мов Генеральної Асамблеї Організації Об’єднаних Націй, ЮНЕСКО й інших міжнародних організацій, що володіння російською мовою забезпечує громадянам України широкий доступ до здобутків світової науки і культури; що українсько-російська двомовність, яка склалася історично, – надбання українського народу, потужний чинник консолідації багатонаціонального українського суспільства.

²³ Юридична енциклопедія: в 6-ти т. / [редкол.: Ю. С. Шемшукенко (гол. редкол.) та ін.]. – Київ: “Укр. Енцикл.”, 1998. – Т. 2. – С. 96.

²⁴ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її в навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови). Київ, 14 грудня 1999 року. Справа № 1-6/99, № 10-рп/99.

²⁵ Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12-ти т. / [редкол.: Є. П. Кирилюк (голова) та ін.]. – Київ: Наук. думка, 1989. – Т. 1.

І знову – олжа, цинізм та пересмикування. У жанрі художнього домислу стверджують, що російська в Україні – це мова більшості громадян, мова міжособового спілкування на всій території країни. Й одне, і друге, як вже було доведено, – неправда. З радянсько-російського імперського лексикону запозичено тезу про доступ через російську мову до культурних надбань цивілізації, ніби цієї функції не може виконати українська. Її словниковий запас не менший, а більший від російської! Офіційними і робочими мовами міжнародних організацій є не лише російська, а й англійська, французька, німецька, іспанська, арабська. Виходить, що і їм треба надати статус офіційних в Україні?! Зрештою, а чому українська, хай навіть у віддаленій перспективі, не може стати мовою діловодства міжнародних організацій?!

Нормальна освічена людина камуфляжний штамп “так склалося історично” розуміє так: російська мова в Україні набула поширення в результаті завойовницької і колонізаційної політики Москви; “надбанням українського народу” вона стала в результаті багатовікового насильницького примушування його до неї, як і в 2008 р. Кремль “примушував до миру” Грузію, а з 2014 р. – Україну, анексувавши частину їх територій; двомовність – це психологічно-культурницьке роздвоєння (шизофренія) для внутрішнього світу навіть однієї людини, а відтак вона не може стати чинником консолідації всього суспільства.

Прихильникам російської мови в Україні варто звернути увагу на те, що ст. 68 Конституції Росії встановлює її державний статус на всій території федерації²⁶. До того ж Кремль розробив пільгову програму переселення “російськомовних” на територію РФ. Можна нею скористатися.

Або можна дослухатися до оцінки псевдоправової ідеї “двомовності” знаменитим римським державним діячем, оратором і мислителем Марком Тулієм Цицероном. Сам свого часу “двомовний”, він рішуче виступав проти засилля в Римській республіці чужої, грецької, мови та літератури на шкоду рідній, латинській, як і римській культурі загалом. Мислитель доклав величезних зусиль, щоб переконати внутрішніх і зовнішніх скептиків у тому, що мовою філософії може бути латинська й інші, а не лише грецька.

“Я вирішив, – писав Цицерон, – що передусім заради самої держави слід викласти нашим людям філософію. Я гадав, що важливо і для краси, і для звеличення нашої держави, аби такі важливі та славні речі були викладені також і латиною... Адже дуже багато [римлян], які вивчали грецькі науки, не могли передати засвоєні ними знання своїм співгромадянам, бо не вірили, ніби сприйняте ними від греків можна викласти латиною. Я ж у цій царині, як мені здається, не поступлюся грекам навіть багатством слів”. Він усвідомлював смертельну небезпеку римській культурі двомовних людей, які відверто або приховано зневажали все рідне, римське, вважаючи себе людьми “культурними”, “витонченого смаку”. На його переконання, ніхто не може бути справді вихованим, якщо не знає рідної культури.

Відтак мислитель у справі захисту не лише рідної культури, а й збереження та зміцнення народом своєї держави на чільне місце висуває повнокровне функціонування рідної мови. Адже від того, якою мовою в державі пишуть і розмовляють, залежить, якою буде сама держава, її народ. Міркування геніального філософа опиралися на фундаментальну тезу, що мова народу – обов’язковий, основний і

²⁶ Конституції нових держав Європи та Азії. – Київ, 1996.

найяскравіший вияв його національної самосвідомості, спосіб мислення, духовності, зрештою – існування²⁷.

Стислий висновок такий. Українська мова – це не лише культурологічне явище, засіб спілкування. Вона має стати одним із державних символів та інститутів. Набуття нею такого статусу сьогодні залежить від остаточної редакції Закону “Про забезпечення функціонування української мови як державної” (№ 5670-д), за який проголосував 261 депутат Верховної Ради України в першому читанні 4 жовтня 2018 р.

---

²⁷ *Цицерон, Марк Тулій*. Про державу; Про закон; Про природу богів / [пер. з латин. В. Литвинов]. – Київ: Основи, 1998. – С. 10–11, 250.

Олег КОСТЮК

ПОЛІТИКА УКРАЇНИ У СФЕРІ ОСВІТИ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У ВИСВІТЛЕННІ РОСІЙСЬКИХ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

У контексті російської агресії проти України загальновідомим і беззаперечним залишається факт важливості для Кремля засобів масової інформації (ЗМІ) як інструмента дискредитації української влади та суспільства на міжнародній арені. Упродовж зазначеної агресії за більшістю російських ЗМІ закріпилося амплуа “рупорів кремлівської пропаганди”, що не мають нічого спільного із професійною журналістикою і за вказівкою російської влади через викривлення та перекручування інформації дезінформують власне населення й міжнародну спільноту про події в Україні та світі. Російська пропаганда в цьому процесі активно використовує т. зв. “fake news” – спеціальні неправдиві новини, спрямованні на введення в оману суспільства з метою формування вигідної для офіційного Кремля картини світу, в якій Росія залишається єдиною стабільною і духовною державою, з багатою історією та ресурсами, оточена ворогами.

Треба визнати, що за час протистояння російській агресії в межах “гібридної війни” українське суспільство навчилося швидко реагувати на ворожу пропаганду. Разом з іншими європейськими державами наша зуміла виробити та втілити в життя низку комплексних заходів для протидії російській інформаційній війні¹. Однак це зовсім не означає, що в цьому вимірі протистояння Україна здобула остаточну перемогу. Росія продовжує активно реалізовувати інформаційну політику, витрачаючи на це колосальні кошти, сума яких зростає з року в рік. Для прикладу, якщо в 2014 р. на діяльність пропагандивного ресурсу “Russia Today” було витрачено 12 млрд руб.², то на 2018 р. на ці цілі, лише за офіційними даними, витратили 19,2 млрд, хоча неофіційні цифри коливалися близько 23,5–27 млрд руб.³. Щобільше, росте і географія трансляції російської пропаганди. Зокрема в Україні впродовж останнього часу значно зросла кількість лояльних до Росії ЗМІ, за якими, як свідчать дані українських спецслужб, стоїть російський капітал і наближені до російського

¹ Полянська Я. Україна й інші країни Європи об’єдналися у “Бастіон” проти інформаційної агресії Кремля [Електронний ресурс] // Радіо свобода. – 2016. – 26 вересня. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/28014789.html>

² Таран С. У Росії пропагандистський канал RT за рік збільшив витрати в 1,5 рази [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/news/201215-u-rosiyi-propagandystskyy-kanal-rt-za-rik-zbilshyv-vytraty-v-15-razy>

³ Симоньян опровергла слова Собчак об “увеличении” бюджета RT: Ксюша, никаких 23,5 млрд рублей нет [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://russian.rt.com/russia/news/491664-simonyan-sobchak-byudzhet-rt>

Президента Владіміра Пугіна особи. Така тенденція змушує до постійного пошуку ефективних механізмів реагування на ворожу пропаганду та формування своєрідної контрпропаганди як в Україні, так і за її межами.

Головне завдання “кремлівських ЗМІ” з початку російської агресії – дискредитація України як держави не тільки в Росії, а й на міжнародній арені. Крім цього, у дзеркалі російських мас-медіа була створена суто російська альтернативна реальність, де Росії належить роль носія “духовних скреп” та інших сакральних цінностей, реалізатора особливої місії, “обраної держави”, що протистоїть решті світу. Зауважмо, у виборі тем для висвітлення подій в Україні російські пропагандисти виявили неабияку винахідливість, поряд із цим неодноразово демонструючи відсутність не лише професійних, а й будь-яких морально-етичних норм.

Яскравий приклад невибагливості пропагандистів у пошуку тем для “висвітлення” – ситуація навколо українського Закону “Про освіту”, ухваленого 27 вересня 2017 р. Зважаючи на національний склад України, питання мови стало особливо зручним для ворожої пропаганди. Тут необхідно нагадати, що будь-які проблеми навколо мови зазвичай проросійський сегмент українського політикуму використовував як інструмент політичних маніпуляцій. І якщо до 2014 р. мовне питання розглядали лише як політичне й обговорювали здебільша у внутрішньополітичній площині держави, то після подій Революції гідності Росія усіляко намагалася вивести його на міждержавний рівень, спровокувати навколо нього міжнародний резонанс. Для прикладу, проросійські сепаратисти на Сході України використали скасування мовного “закону Ківалова–Колесніченка” як один з аргументів на користь ідеї відокремлення та протестів проти нової влади в Києві. Натомість Кремль зробив це для виправдання свого вторгнення в Україну під гаслами “захисту прав російськомовного населення”. У часі російсько-української війни тему “мовних утисків” з боку української влади досить часто використовували в антиукраїнській пропаганді. Однак поступово вона почала зникати з російського інформаційного простору. Лише після ухвалення освітнього закону в Україні російські ЗМІ заговорили про них із новою силою.

Перед тим, як провести аналіз російських медіа щодо висвітлення цієї теми, потрібно звернути увагу на сам Закон “Про освіту”. Як стверджують його ініціатори з Міністерства освіти й науки (МОН) України, він став базовим та регламентував процес реформи шкільної освіти у всій державі, і не звужував, а радше навпаки, розширював та гарантував права національних меншин⁴. Як пояснив заступник міністра освіти і науки Павло Хобзей, право навчатися мовою меншини з 2020 р. збережеться лише в дошкільних закладах і початкових школах. Натомість, в основній школі з 5-го по 9-й клас та старшій профільній з 10-го по 11-й (а в майбутньому по 12-й) мовою навчання буде українська. Водночас паралельно відбуватиметься вивчення мови, літератури, історії національної меншини мовою цієї меншини⁵.

Найбільше суперечностей серед усіх 84 статей закону спричинили положення ст. 7, яка стосується мови навчання школярів. Вона передбачає, що “представникам національних меншин України гарантується право на навчання в комунальних

⁴ Мовна стаття Закону “Про освіту” не звужує, а розширює і гарантує права національних меншин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/article/294386>

⁵ Чи зможуть нацменшини навчатися в школі рідною мовою? Коментує Павло Хобзей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://hromadske.radio/podcasts/kyiv-donbas/chy-zmozhut-nacmenshyny-navchatysya-v-shkoli-ridnoyu-movoyu-komentuye-pavlo-hobzey>

зкладах для отримання освіти поряд із державною мовою відповідної національної меншини”⁶. Реалізувати таке право вони можуть через спеціальні групи чи класи, в яких відбувається навчання їхньою мовою. Поряд із цим, закон також зобов’язує заклади освіти забезпечити обов’язкове вивчення державної мови, зокрема у закладах професійної (професійно-технічної), фахової та вищої освіти в обсязі, що дає змогу провадити професійну діяльність у вибраній галузі з використанням державної мови. Цілком очевидно, що такі положення “мовної статті” ніяк не забороняють нацменшинам використовувати їхню мову, оскільки впродовж дошкільного періоду і загальної середньої освіти учні можуть вчитися рідною для них мовою. Подальше ж навчання дітей національних меншин закон зобов’язує проводити українською, водночас не створюючи перепон у використанні рідної. Щобільше, особам, які належать до національних меншин, гарантовано право на навчання рідною мовою поряд з українською в окремих класах у комунальних закладах дошкільної та початкової освіти⁷.

Незважаючи на те, що цей законопроект не створював жодної загрози для національних меншин в Україні, він спровокував похолодання у політичних відносинах України зі сусідніми державами. Застереження щодо мовної статті Закону “Про освіту” висловили майже всі сусідні з Україною держави: Польща, Румунія, Молдова, Росія та Угорщина. Суперечка з останньою переросла в перманентний політичний конфлікт, який значною мірою залишається не вичерпаним і досі⁸. Очевидно, осуд України підтримали в Москві, де заявляли, що мовна стаття “становить небезпеку для мільйонів російськомовних жителів України”⁹. Звісно, жодної згадки про анексію Криму чи присутність російських військ на Донбасі в інформаційних повідомленнях російських медіа-ресурсів не було.

Навколо освітнього закону та політики України в галузі освіти національних меншин у російських ЗМІ розгорнулася широка кампанія дезінформації, яка супроводжувалася маніпуляціями, підтасовуванням і перекручуванням фактів. Фактично повністю залежний від кремлівського впливу російський медіапростір створив сприятливі можливості для поширення різного роду неправдивих повідомлень щодо України та її влади. Практично всі російські інформаційні сайти, за винятком низки медіа т. зв. “ліберального поля” (“Дождь”, “Meduza”, “Независимая газета”), у вересні 2017 р. повідомили про “заборону російської мови в школах”. При цьому більшість із них покладали персональну відповідальність за ситуацію з мовним законом на Президента України Петра Порошенка (низка ЗМІ вийшли із заголовками “Порошенко заборонив російську мову в школах”). У матеріалах російських видань зазначалося, що під заборону в Україні потрапили “усі іноземні

⁶ Закон України “Про освіту” [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2017. – № 38–39, ст. 380. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>

⁷ Освіта для нацменшин українською. Як це буде, пояснює Лілія Гриневич [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/society/2017/11/8/227339/>

⁸ Гема М. Хочемо вчитися рідною мовою: Чим обурих нацменшини в Україні освітній законопроект [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ipress.ua/articles/hochemo_vchytysya_ridnoyu_movoju_chym_oburyv_natsmenshynu_v_ukraini_osvitniy_zakonoproekt_226059.html

⁹ Касамун І. “Ми не порушуємо міжнародного права”. Закон “Про освіту” і мовне питання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobysci/my-neporushuyemo-mizhnarodnogo-prava>

мови за виключенням татарської та караїмської”¹⁰. Ухвалення закону оцінювали як “завершення наступу на російську мову в Україні”, сплановане Президентом, урядом й українським Парламентом задля проведення “мовної зачистки” освітнього процесу та проведення насильницької асиміляції російськомовного населення України. У цьому російські ЗМІ ретрансливали позицію Державної Думи Російської Федерації (РФ), яка стверджувала, що Закон “Про освіту” – це ніщо інше, як політика винищення національної ідентичності російського етносу¹¹. Крім цього, російські законотворці вбачали в цьому нехтування головних стандартів ООН і Ради Європи. Треба зазначити, що в цій ситуації сам офіційний Кремль відреагував спокійніше: прес-секретар Президента Д. Песков просто звернув увагу на невідповідність “мовного закону” європейським¹².

Традиційною істерикою та зверненням до всіх міжнародних інституцій відзначилося російське Міністерство зовнішніх справ (МЗС) та його речниця М. Захарова. Офіційну позицію російського зовнішньополітичного відомства навело агентство “РИА Новости”. В інформаційному повідомленні йшлося про те, що ухвалений закон був нічим іншим, як спробою “майданної влади” здійснити повну українізацію освітнього простору країни. У МЗС РФ, щоправда, наголошували, що хоча російська мова в законі й не згадана, проте цілком очевидно, що головним його завданням було “максимальне обмеження інтересів мільйонів російськомовних жителів України, насильницьке встановлення в багатонаціональній державі моноетнічного мовного режиму”¹³. З такими цитатами російського МЗС вийшли низка сюжетів на всіх центральних телеканалах РФ.

Російські пропагандисти переконували свою аудиторію в тому, що український Закон “Про освіту” – найгірший у Східній Європі і, крім того, Україна грубо порушує Європейську хартію про регіональні мови. У більшості матеріалів спостерігалася ідея, що саме підступна “рука Заходу” продовжує роз’єднувати Росію й Україну, тепер уже через “мовний закон”. Його ухвалення нібито було частиною глобального плану Заходу, спрямованого на “відрив України від дружньої Росії” та формування націоналістично орієнтованої української еліти.

Цілком логічним для російських пропагандистів було й інше твердження, яке йшло в розріз із теорією про т. зв. “змову” європейських держав. Згідно з нею, скандал навколо Закону “Про освіту” позбавляв Україну підтримки на Заході, що мав спровокувати розрив Асоціації Україна–ЄС, введення торгових санкцій тощо¹⁴. Широко висвітлювалася інформація про те, що шість європейських країн

¹⁰ Порошенко запретил русский язык в школах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://news.rambler.ru/articles/37996237-poroshenko-zapretil-russkiy-yazyk-v-shkolah/>

¹¹ Госдума назвала “этноцидом русского народа” реформу образования на Украине [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://tass.ru/politika/4595716>

¹² Песков: Украинский закон об образовании не соответствует европейским нормам [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://life.ru/t/%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8/1050732/pieskov_ukrainskii_zakon_ob_obrazovanii_nie_sootvietstvuiet_ievropieiskim_normam

¹³ В российском МИД раскритиковали новый украинский закон об образовании [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ria.ru/20170928/1505773495.html>

¹⁴ Запад разозлился на Украину: позабудьте о Европе [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://infoactor.ru/211524-posol-rf-v-brazilii-zaveril-chto-bolsonaru-nameren-sotrudnicat-s-rossiei>

висловили протест проти прийняття цього закону, який “дискримінує права національних меншин, зокрема угорців, поляків, румунів, греків на отримання освіти рідною мовою”. Кремлівські ЗМІ намагалися штучно надати дипломатичному скандалу щодо освітнього закону значного міжнародного резонансу¹⁵. Відоме своїми перекручуваннями та підтасовуваннями фактів видання “Комсомольская правда” цитувало прес-секретаря генсека Ради Європи Д. Хольтгена: “Рада Європи розчарована прийняттям закону. Мови меншин потрібно поважати”, абсолютно не переймаючись тим, що позиція цієї особи не лише не відображала поглядів міжнародного об’єднання, а й прямо не засуджувала його ухвалення. З притаманними для себе апокаліптичними судженнями оглядачі видання від себе зазначали: “Такими темпами, схоже, російською мовою в країні, де переміг майдан скоро можна буде говорити лише пошепки на кухні ...”¹⁶.

Російські інформаційні видання розгорнули кампанію істерії навколо закону та загальної політики України у сфері освіти національних меншин. Про заборону викладання російською мовою писала російська “Газета.Ru”, яка вказувала лише на припинення навчання мовою нацменшин, починаючи з 5-го класу. Жодних коментарів і пояснень видання не наводило, формуючи у свого читача враження про реальне переслідування й обмеження прав нацменшин в Україні. Також акцентувала увагу на тому, що мовна політика української влади призвела до значних проблем на зовнішньополітичній арені. Як свідчення справедливості такої оцінки, видання наводило дипломатичний демарш із боку Президента Румунії К. Йоханніса, який скасував запланований на жовтень 2017 р. візит в Україну.

На неконституційності “мовного закону” наполягало російське агентство “ТАСС”, яке виокремлювало ситуацію навколо Закону “Про мови” у спеціальну рубрику. У досить розлогій публікації російські журналісти порівняли його ухвалення з “відстороненням від влади президента В. Януковича, яке було здійснено з грубими порушеннями Конституції”. Втім, найстрашніше, з погляду російського агентства, те, що застосування закону на практиці супроводжуватиметься загальнонародним схваленням політики влади з боку українського народу, який “опинився під потужним впливом націоналістичної, русофобської пропаганди”. Знову ж таки в цьому випадку російське видання використовувало вже хрестоматійну тезу кремлівських пропагандистів про те, що громадяни України, які в побуті розмовляють російською, зазнають переслідувань й утисків з боку різних “активістів”. Натомість правоохоронці України у кращому випадку мовчать, однак інколи і саджають до в’язниці т. зв. “побутових сепаратистів”¹⁷.

У контексті ухвалення Закону “Про освіту” можна розглядати публікації російських ЗМІ, що стосувалися святкування Дня захисника України 14 жовтня, коли частина українського суспільства традиційно відзначає річницю створення

¹⁵ Украинский закон “Об образовании” решено в срочном порядке обсудить в ПАСЕ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://politobzor.net/146101-ukrainskiy-zakon-ob-obrazovanii-resheno-v-srochnom-poryadke-obsudit-v-pase.html>

¹⁶ Новый украинский закон “Об образовании” может привести к окончательному развалу страны [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.kp.ru/daily/26738.7/3765676/>

¹⁷ Низамутдинов А. Не всякий язык до Киева доведет: Украина ограничивает применение языков нацменьшинств [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/4577872>

Української повстанської армії (УПА). Зокрема “Комсомольская правда” приписала МОН України надсилання у шкільні заклади держави приписів як “славити ООН–УПА”. З цього журналісти видання зробили нехитрий висновок, що завдяки положенням “мовного закону” в Україні формується покоління, яке підрастає і в майбутньому сформує армію “націоналістів”. Крім цього, в іншій статті “Комсомольская правда”, посилаючись на свого “кореспондента в Києві”, переконувала, що в більшості київських шкіл і вишів ні слова не прозвучало російською, а “якщо хтось раптом і починав говорити російською, то на цю людину озиралися з побоюванням і недовірою”¹⁸. У матеріалі газети “Московський комсомолец” звертали увагу на те, що після ухвалення цього закону єдина частина України, де освіту можна здобути російською мовою, – самопроголошені “республіки ДНР і ЛНР”¹⁹.

Чимало уваги російські ЗМІ приділили підрахункам кількості російськомовних громадян України. Беручи інформацію з традиційних “джерел” та від маловідомих соціологів, російські медіа переконували своїх читачів, що в Україні українською говорить абсолютна меншість населення. Як аргумент вказували, що навіть засідання українського Кабміну відбувається російською. Авторитетними в цьому випадку ставали дані сумнівних експертів й анонімних блогерів, які нібито підраховували, що україномовні запити в мережі Інтернет найбільше відправляли з Тернопільської обл., яких тут нараховували аж 33 %. Натомість у сусідній Львівській, за підрахунками російських ЗМІ, українською мовою в мережі користувалися ще менше людей – лише 29 %. Невеликі і, цілком зрозуміло, надумані відсотки були наведені для мешканців Запорізької, Дніпропетровської, Харківської (менше 9 %), Київської (13,3 %) та Одеської обл. (трохи більше 10 %) ²⁰. Деякі видання посилалися на дослідження щодо мовної ситуації в Україні, які нібито проводили авторитетні закордонні установи, зокрема Інститут суспільної думки Gallup (США) ²¹. Втім, перевірка інформації показала, що ця інституція таких досліджень не проводила, а її ім’я використали для надання поширеній інформації вигляду правдивості.

Під час обговорення української політики у сфері освіти національних меншин російські ЗМІ активно використовували практику спілкування з українськими експертами, які, як правило, на практиці зарекомендували себе відвертими прихильниками РФ та її політики щодо України. Зокрема, “РИА Новости Украина” цитували обурення экс-міністерки юстиції О. Лукаш, яка заявляла, що новий Закон “Про освіту” суперечить чинним нормам українського законодавства ²².

Народна депутатка українського Парламенту від фракції “Опозиційного блоку” Т. Бахтєєва в коментарі російським ЗМІ переконувала, що російська мова абсолютно витіснила зі вжитку в побуті українську і нею “розмовляє та думає”

¹⁸ Русских школ в Киеве нет, а Польша принимает украинцев уже с 8 класса [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.kompravda.eu/daily/26726.5/3752220/>

¹⁹ Дикая реформа украинского образования отправила русский язык в “загон” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.mk.ru/politics/2017/09/26/konec-evrointegracii-ukrainskiy-nacionalizm-vyvel-vengriyu-iz-sebya.html>

²⁰ Семушкин С. Новый украинский закон “Об образовании” может привести к окончательному развалу страны [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.kp.ru/daily/26738.7/3765676/>

²¹ Там же.

²² Закон об образовании: бомба замедленного действия [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://rian.com.ua/analytics/20170929/1028107706.html>

60 % людей в Україні. За її словами, більшість політиків, які називають себе патріотами, в колі сім'ї говорять тільки російською. Цілком очевидним вона вважала порушення прав і можливостей новим законом не лише національних меншин, а й більшої частини українського населення. Депутатка від “Опоблоку” також робила прогноз, що освітня реформа “довго не проживе”, оскільки закон “антинародний”, а люди самі “скоро зрозуміють, що стало в тисячу разів гірше”.

Подібну риторику про “російськомовні” Львів і Тернопіль вів экс-“регіонал” О. Царьов, який намагався надати українській мові ознак меншовартості та місцевості. Він, зокрема, переконував, що під час його проживання в Тернополі яскравим маркером, що свідчив про “не місцеве” походження людини був той факт, що вона говорила українською²³.

Заклик українського Президента до школярів розмовляти українською не тільки на уроках, а й на перервах²⁴ російські медіа потрактували як початок переслідування за розмови російською в українських школах. Такий висновок можна зробити з повідомлення російського телеканалу “ТВ-Центр”, який переконував, що після заяви П. Порошенка в українських школах розпочнеться кампанія доносів як на вчителів, так і на учнів, які говорять у побуті російською²⁵. З такою ж думкою в російських ЗМІ виступив український політолог М. Погребинський, який заявляв, що “Київ не скасує ксенофобський закон, тому що відчуває підтримку ЄС”. При цьому експерт вказував, що російськомовне населення України не виходило на акції протесту, бо “залякане таємною поліцією і бойовиками неонацистських угруповань”²⁶. Російський “5 канал” вийшов із заголовком: “Ні слова російською. Порошенко наказав школярам навіть на перервах спілкуватися українською”²⁷. Подібним за інформаційним наповненням був заголовок інтернет-видання “Лента.ру”²⁸.

Як вказано вище, значну увагу російські ЗМІ намагалися приділити міжнародній реакції навколо українського Закону “Про освіту”. Особливо відстежували інформаційні повідомлення навколо протесту уряду Угорщини. Мітинги в Будапешті, учасники яких виступали з гаслами підтримки угорського населення Закарпаття, у візії російських медіа представлені свідченням не інакше, як початку глибокої кризи у відносинах України та Заходу. Російський “Коммерсант”, посилаючись на “неназване, але дуже обізнане джерело”, інформував, що в найближчому майбутньому треба очікувати територіальних претензій від Угорщини до України. Інше російське агентство цитувало українського політолога К. Бондаренка,

²³ *Емельянов И.* Запад продолжает разобщать Россию и Украину. Теперь при помощи языка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.kompravda.eu/daily/26740.3/3766725/>

²⁴ Впевнено наповнюємо реальним змістом державний статус української мови – Президент [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/news/vpevnenonapovnyuemo-realnim-zmistom-derzhavnij-status-ukra-43622>

²⁵ Порошенко посоветовал школьникам говорить на переменах по-украински [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.tvc.ru/news/show/id/124721>

²⁶ Погребинский: Киев хочет вытравить русское сознание у жителей Украины [Електронний ресурс] // Федеральное агентство новостей. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=Rs2ПТFN11A>

²⁷ Ни слова на русском. Порошенко приказал школьникам даже на переменах общаться на украинском [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.5-tv.ru/news/156129/>

²⁸ Порошенко потребовал от школьников говорить на украинском языке на переменах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://lenta.ru/news/2017/09/29/poroshenko_peremena/

вказуючи, що Угорщина намагається самоутвердитися за рахунок слабкої України і їй це вдається²⁹.

Різні політичні оглядачі, зокрема широко цитований кремлівськими ЗМІ Д. Дрізе, стверджували, що ухвалений Закон “Про освіту” був передусім спрямований проти російської національної меншини в Україні. Інші ж національні меншини, в баченні цього “оглядача”, просто потрапили у вир протистояння української влади з російською нацменшиною³⁰.

Відкликання українського посла з Будапешта висвітлювали чи не всі російські ЗМІ, щоправда забувши додати, що для одержання додаткових консультацій. На ґрунті “мовної дискримінації нацменшин” Росія всіма силами прагнула здобути собі союзника у вигляді цієї європейської країни. І навіть, наскільки це можливо, схилити Угорщину до лобювання російських інтересів в Євросоюзі. Підтвердити це може інтерв’ю кореспондента радіо “Комерсант” із головою МЗС Угорщини П. Сьярто, де угорський дипломат ухильно відповідав на провокативні запитання російського журналіста, зокрема про лобювання скасування антиросійських санкцій в ЄС або ж протидію європейській інтеграції України.

Значний міжнародний резонанс навколо Закону “Про мови” змусив МОН України звернутися до Венеціанської комісії з проханням надати висновок щодо відповідності положень документа всім міжнародно-правовим нормам. Позитивний висновок комісії, яка не побачила утисків мов національних меншин, вкотре засвідчив, що Українська держава керується взятими на себе міжнародними зобов’язаннями та ретельно дотримується їхнього виконання. У комісії дійшли висновку, що права угорськомовної й інших меншин країн-членів ЄС можуть бути дотримані без внесення змін до ст. 7, тобто тієї, яка встановлює мову навчання³¹.

Однак у російському медійному полі інформацію про висновок Венеціанської комісії подавали викривлено та частково, стверджуючи, що вона нібито засудила закон³². Інформаційне агентство “РИА Новости” посилалось на речницю МЗС РФ М. Захарову, яка “підтримала рішення Венеціанської комісії щодо нового законодавства України «Про освіту» та заявила, що росіяни чекають від Ради Європи моніторингу справ щодо дотримання українцями рекомендацій”. Росія взяла на себе зобов’язання моніторити дотримання українцями “рекомендацій”, що дозволяло “гарантувати ефективне забезпечення прав нацменшин”. Окрім того, в РФ очікували від української влади проведення консультацій із представниками нацменшин, зокрема і РФ.

Розповсюдженням неправдивої інформації щодо ситуації в Україні навколо освіти національних меншин широко займалися орієнтовані на закордонне мовлення російські агентства “Russia Today” та “Sputnik”. З-поміж російських

²⁹ Венгрия ставит Украину на место – политолог [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://rian.com.ua/video/20180219/1032465262/Ukraine-Hungary-zakon-obrazovanie.html>

³⁰ Дризе Д. “Русскоговорящие лишаются права на свой язык” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.kommersant.ru/doc/3422802>

³¹ Венеціанська комісія офіційно опублікувала рекомендації Україні щодо закону про освіту [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.unian.ua/politics/2292364-venetsianska-komisiya-ofitsyno-opublikovala-rekomendatsiji-ukrajini-schodo-zakonu-pro-osvitu.html>

³² Венецианская комиссия указала Киеву на дискриминацию русского языка в новом законе [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/4797733>

медіа-ресурсів саме вони найбільше застосовували тактику запрошення різних експертів, які нібито спеціалізувалися на цій темі та мали значний міжнародний авторитет. На практиці, т. зв. “експертами” виявлялися зазвичай представники європейських маргінальних політичних сил, що були лояльно налаштовані до Росії, ті самі, які виправдовували анексію Криму та війну на Донбасі. “Russia Today” інформувала, що Федеральний союз європейських національних меншин закликав Президента України П. Порошенка скасувати Закон “Про освіту”³³. Насправді ж у відкритому листі до українського глави держави містився лише заклик “не допустити вступу в силу” ст. 7 нового закону, яка, як вважали в об’єднанні, створювала перешкоди для навчання нацменшин³⁴.

Резолюцію ПАРЕ, в якій містилося прохання до офіційного Києва виконати рекомендації Венеціанської комісії³⁵, російські телеканали “НТВ” і “ТВ-Центр” подавали як “жорстку реакцію європейських парламентаріїв на український закон «Про освіту»”.

Політику в сфері освіти національних меншин російські ЗМІ також трактували як таку, що не націлена на те, щоби відновлювати цілісність України. Про це писали газети “Коммерсантъ”, “Газета.Ru”, “РИА Новости”, “ТАСС” та інші медійні ресурси. Зокрема “Комсомольська правда” писала, що новий Закон “Про освіту” призведе до остаточного розвалу України, оскільки Київ взяв курс на “етноцид росіян і національних меншин”. У межах обговорення мовної статті видання цитувало экс-депутата Верховної Ради України від “Партії регіонів” В. Олійника, який вказував, що дії Києва лише переконали “повсталій Донбас в правильності обраного шляху”. Екс-нардеп також прогнозував масові протести на “російськомовних територіях”, а також по всій Україні – на Закарпатті, Буковині та в Одеській обл. У ще одній тематичній статті видання розповідало про “дипломатичну війну” між Угорщиною та Україною і “реальну загрозу” Угоді про асоціацію останньої з Євросоюзом. Оглядач захоплювався кроками “гордої Угорщини”, яка захищала не лише українських угорців, а й “8 мільйонів українських росіян”, оскільки в “Москви на подібні рішучі кроки не вистачає духу”.

У “насильницькій українізації” владу України звинувачував телеканал “НТВ”, який, цитуючи директора департаменту з гуманітарного співробітництва та прав людини МЗС РФ А. Вікторова, стверджував, що Україна “стрімко віддаляється від загальноєвропейських цінностей, порушує міжнародні зобов’язання в галузі прав людини і відкрито підживлює радикальний націоналізм в Україні”. Цей же канал використовував заяви місцевих українських чиновників, вказуючи на “нелегке становище” національних меншин. ЗМІ цитували очільника Хмельницького О. Симчишина, який заявив, що в місті немає більше “жодної школи і класу, де б вивчали російську мову”. Нібито батьки дітей його самі попросили про такий крок. Слова очільника Хмельницького, а також подібні, зокрема мера Івано-Франківська

³³ Неконституционная мова: европейские активисты призвали Порошенко отменить новый закон об образовании [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://russian.rt.com/ussr/article/433280-ukraine-zakon-obrazovaniye-protest>

³⁴ FUEEN Sends open Letter to President of Ukraine [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.fuen.org/ru/novosti/single/article/fuen-sends-open-letter-to-president-of-ukraine/>

³⁵ ПАРЕ ухвалила рішення про освіту мовами меншин в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2017/10/12/7072236/>

Р. Марцінків, російська пропаганда використовувала як свідчення того, що він негативно вдарить по правах нацменшин. Окрім цього, російські ЗМІ нагнітали ситуацію навколо закону, вказуючи, що він провокує загострення на західному кордоні України, аж до створення на Закарпатті “нової зони АТО”, нібито він відтворює причини конфлікту в Донбасі.

Відбиток політики освіти національних меншин російські медіа намагалися накласти на всі сфери життя в Україні. Зокрема мовилося і про те, що новий закон негативно вплинув на повсякденне життя українців, створивши навіть незручності в галузі громадського харчування, адже “в Києві кафе та столові зобов’язали пропонувати меню українською мовою”³⁶.

Як показує аналіз російських ЗМІ, більшість із них висвітлювали ситуацію навколо українського Закону “Про освіту” й української політики у сфері освіти національних меншин винятково в негативному світлі, вказуючи на нібито численні факти порушення прав людини. На жаль, чималу роль у російській інформаційній пропаганді навколо реформи української освіти відігравали й українські політики та представники науково-експертного середовища, відомі своєю проросійською позицією. Загалом російські медіа не об’єктивно та заангажовано висвітлювали діяльність України у сфері освіти національних меншин у момент і після ухвалення Закону “Про освіту”, що є логічним компонентом російської гібридної агресії проти України.

³⁶ Киевские кафе и столовые обяжали предлагать меню на украинском языке [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.tvc.ru/news/show/id/125193>

Оксана СИМОВИЧ, Ганна ДИДИК-МЕУШ

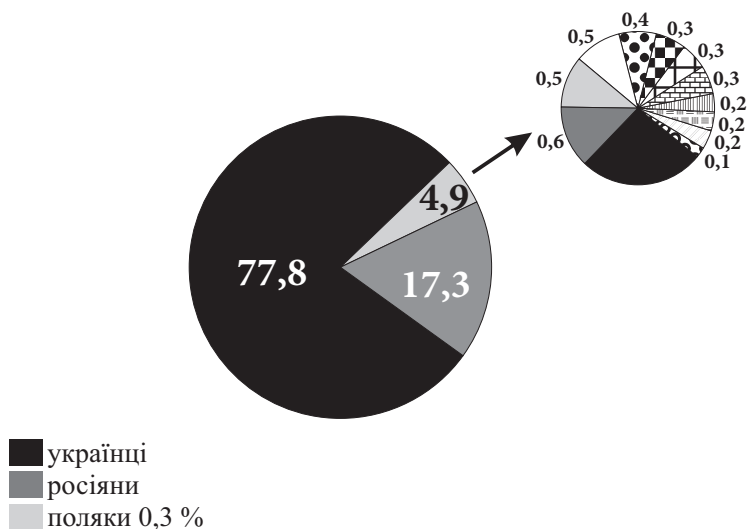
УКРАЇНСЬКА МОВА В ДЕРЖАВНІЙ СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ З ПОЛЬСЬКОЮ МОВОЮ НАВЧАННЯ: СТАН ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОСВІТНІХ ПОТРЕБ МЕНШИНИ

В Україні освітні потреби національних меншин (див. діаграма) забезпечують здебільшого загальноосвітні школи з українською мовою навчання та загальноосвітні школи з навчанням мовою національних меншин. Цілком певно, курси вивчення державної мови мали б налагодити при відповідних громадських і релігійних об'єднаннях, натомість тут часто облаштовують курси саме національної мови. Це зумовлено передусім тим, що чимало сучасних представників національних меншин – вже не перше або навіть не друге покоління, народжене в Україні, а отже, переважно вже соціалізоване.

Національний склад населення України за переписом населення 2001 р. свідчить про те, що національні меншини становлять 22,2 % загального складу населення України. Найчисельнішою громадою – 17,8 % – було визнано російську, інші національності формують 4,9 % загального складу мешканців України. Представниками польської національності визнали себе 3 % опитаних.

Діаграма

Національний склад населення України (у відсотках)

Відповідно до чинного законодавства, національні меншини мають рівні права на освіту (Конституція України; Закон “Про освіту”, ст. 3). 5 вересня 2017 р. Верховна Рада України ухвалила новий Закон “Про освіту”¹, 25 вересня того ж року його підписав Президент і 28 вересня він набув чинності. Однак дискусії щодо деяких позицій досі тривають. Залишається відкритим питання його практичної реалізації. Найбільше дискусій викликала ст. 7, у якій ідеться про мову освіти. Відповідно до цієї статті, державна мова є мовою освіти в навчальних закладах. Національним меншинам гарантовано – поряд з українською – право на навчання мовою національної меншини для здобування дошкільної та початкової освіти. Закон має, серед іншого, захистити державну мову та права громадян, які, навчаючись рідною мовою, тобто мовою національної меншини, тим самим обмежують себе у праві вступати до вищих закладів освіти України, адже складання зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО) з української мови та літератури – обов’язкова умова навчання. Окрім цього, без належного знання державної мови представники нацменшин часто не мають змоги працевлаштуватися, особливо там, де потребують документоведення українською. У нашому випадкові важливо також, які компетентності мають бути сформовані у школярів. Отже, ідеться передусім про вільне володіння державною мовою та здатність спілкуватися рідною й іноземними мовами, визначено також громадянські та соціальні компетентності, пов’язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини тощо, а також усвідомлення рівних прав і можливостей².

До того ж ст. 6, що визначає засади державної політики в галузі освіти, передбачає виховання патріотизму, а це, цілком певно, неможливо без “поваги до культурних цінностей Українського народу”, без “знання його історико-культурного надбання і традицій” та, ясна річ, вільного володіння державною мовою. Обов’язкові компетентності передбачають вміння висловлювати свою думку в усній та письмовій формах, мислити критично, грамотно та логічно обґрунтовувати власну позицію та ін.

Зрозуміло, що пункт щодо мови освіти спричинив чимало дискусій, адже кожна національна громада намагається лобювати свої інтереси і висловлює незадоволення тим, що “не вписується” в коло цих інтересів. Натомість цей закон покликаний зрівноважити конституційне право національних меншин на навчання рідною мовою та надати їм змогу вільно володіти українською мовою – мовою тієї держави, яку свідомо чи історично-змушено вони обрали як другий рідний дім. Як переконаний Президент Петро Порошенко, новий закон сприятиме утвердженню європейських стандартів ставлення до прав меншин, національній єдності держави, об’єднуватиме суспільство та зміцнюватиме українську політичну націю³.

Оминаючи всі перипетії, пов’язані із запровадженням цієї статті закону, проаналізуємо реальну ситуацію, що склалася із забезпеченням навчального процесу у школах, де навчаються представники польської національної меншини.

Досі, зауважмо, за даними центру оцінювання 2016 р., серед охочих скласти ЗНО мовами нацменшин поляки якраз склали незначну групу. Учасники, які

¹ Закон про освіту [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>

² Новий закон про освіту [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=3179:novij-zakon-pro-osvitu&catid=8&Itemid=350

³ Офіційне інтернет-представництво [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/>

проходили ЗНО мовами національних меншин, закріплювалися здебільшого за одним пунктом проведення зовнішнього незалежного оцінювання. Того року було перекладено тести з історії України, математики, біології, географії, фізики та хімії молдовською, польською, російською, румунською, угорською мовами. Зважаючи на незначну кількість осіб, які проходили оцінювання польською, було сформовано інтегровані аудиторії, до яких розподіляли учасників, котрі проходили зовнішнє незалежне оцінювання польською та українською мовами.

Погляньмо на статистичні дані щодо вибору мови складання незалежного оцінювання. В офіційному звіті про проведення 2016 р. ЗНО Українським центром оцінювання якості освіти українську мову як мову, якою учасники ЗНО виявили бажання отримати завдання сертифікаційної роботи, обрали, до прикладу⁴:

З історії України	українською – 12 296 осіб (99,80 %) російською – 23 особи (0,18 %) польською – тільки 2 особи (0,025 %) жодна інша мова не була затребувана
З математики	українською – 8 312 осіб (99,27 %) російською – 55 осіб (0,66 %) польською – 6 осіб (0,07 %)
З фізики	українською – 2 219 осіб (99,46%) російською – 12 осіб (0,54 %) польською – 0 осіб
З хімії	українською – 4 455 осіб (99,60 %) російською – 188 осіб (0,40 %) польською – 0 осіб

Ці дані не становлять винятку із загальної ситуації в наступні роки. Можна навіть запропонувати таке пояснення: представники польської громади, віддаючи своїх дітей до української загальноосвітньої школи, де викладання провадять польською мовою, намагаються в подальшому їх таки влаштувати на навчання до вищого навчального закладу вже в Польщі. І причини цього – часто не в мовному питанні, а радше в економічному. Зрештою, українських поляків там радо приймають і навіть надають значну стипендію. Дехто із представників польської нацменшини, маючи бажання в майбутньому таки працювати в Польщі або ж здобувати там вищу освіту, вступає на полоністику, де отримує, урешті-решт, дві спеціальності: філолога – фахівця з польської та української мов. І це перша причина низької затребуваності перекладу тестових завдань. Друга – попри досить низький рівень знань української мови та літератури представники польської меншини мають достатньо практичних знань із розмовної української, які вважають достатніми для складання ЗНО.

Новий закон – це закон компетенцій, покликаний створити комфортні умови для навчання та самовдосконалення національностей, які мешкають в Україні.

⁴ Освітня політика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2017/01/ZVIT_ZNO_2016_Tom_1.pdf

Чи зміниться зміст навчальної програми і скільки часу потрібно, щоби врахувати успіхи та помилки “старої” школи?

Отже, спершу нагадаємо, що відповідно до попередньої редакції Закону України “Про загальну середню освіту” наповнення навчального процесу, зокрема його складові, змістове співвідношення між циклами навчальних предметів, навчальне навантаження тощо визначав т. зв. Базовий навчальний план (ст. 15), який затверджував Кабінет Міністрів України. Відтак на підставі цього плану Міністерство освіти і науки (МОН) затверджувало типові навчальні плани для всіх загальноосвітніх шкіл. За таких умов, зрозуміло, заклади середньої освіти не могли впливати на її зміст. Натомість новий закон змінив відповідні норми, визначивши Державний стандарт загальної середньої освіти, який затвердив Кабінет Міністрів України. Відтепер він стає головним нормативним документом, що й визначає зміст освіти (ст. 32). Отже, на підставі Державного стандарту заклад освіти може незалежно від типових освітніх програм розробляти власні програми, а т. зв. типові втрачають статус нормативних документів⁵. Учителі зможуть працювати, використовуючи власні розроблені програми або ж типову програму МОН. Запроваджується відома світова освітня практика, коли оцінюватимуть лише результати навчального процесу, а не шлях їх досягнення. Отже, закон надає свободу вчителю у здійсненні професійної діяльності. У зв’язку із цим виникає проблема укладання підручників. Зрозуміло, їх підлаштовуватимуть якраз до типових програм, що все ж таки стануть базою новорозроблених власних; решта – робота вчителя. Застереження виникають, проте щодо спеціальних підручників для шкіл із національною мовою викладання, що не можуть мати такого типового змісту, як, скажімо, підручники для загальноосвітніх шкіл, у яких викладання ведеться винятково українською мовою або навчаються україномовні діти.

Можна передбачити, що освітні заклади України, у яких викладання ведеться мовами національних меншин, мали б об’єднатися у справі створення підручника, зокрема з української мови та літератури. Справа ця не є легкою, адже варто брати до уваги кілька особливостей у викладанні української мови учням, які перебувають у *різномовному* оточенні: із посиленням ролі державної мови національні меншини різних регіонів України опиняються у ситуації чи то двомовності (*національна мова – українська мова*), чи то тримовності (*національна мова – українська мова – російська мова*). Саме тому виникає потреба все ж таки зважати на цю ситуацію під час укладання підручників, зокрема й з української мови, для національних меншин. Якщо ж ідеться, скажімо, про громади поляків, треба звернути увагу й на те, що в “польських” школах навчаються діти не тільки з польських родин, у яких рідна мова польська. Досить значний відсоток учнів – українці й, відповідно, з україномовних родин, їхнє рідне щоденне середовище – україномовне.

Порівняймо, наприклад, дані перепису населення 2001 р., коли значна кількість поляків визнала рідною мовою саме не польську, як очікувано:

Відповідно до перепису населення 2001 р., поляки, які мешкають в Україні, називають рідною мовою: українську – 71,0 %, російську – 15,6 %, польську – 12,9 %, іншу – 0,5 %.

⁵ Освітня політика. Портал громадських експертів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://education-ua.org.ua/articles/1061-zakon-prijnyato-shcho-dali>; <https://osvita.ua/school/reform/57514/>

Або ж те, який відсоток польського населення вільно володіє польською. Поляки в Україні (Чернівецька, Львівська, Житомирська, Хмельницька обл.) вільно володіють: українською – 94,6 %, російською – 54,7 %, польською – 27,6 %.

Отже, поляками визнають себе менш ніж 150 тис. мешканців України. Відповідно в Україні діє п'ять (Львів – чотири, Івано-Франківськ – немає жодної, Хмельницька обл. – одна) державних шкіл, у яких донедавна всі предмети викладали винятково польською мовою. Порівняймо, хоча в Польщі українців зафіксовано понад мільйон, там функціює лише п'ять державних шкіл, які вважають українськими, хоча навчальний процес відбувається здебільшого польською, а не українською мовою.

Маємо змогу дослідити стан вивчення державної мови у школах із польською мовою викладання. Перший етап пов'язуємо з вивченням навчальної бази, зокрема підручників. Аналіз забезпечення навчального процесу дасть змогу, сподіваємося, виявити слабкі місця та виправити їх у подальшому. Зауважмо, що нещодавно МОН оголосило конкурс підручників для 6–11-х класів, і до 23 січня мають бути розміщені електронні версії їх проектів [наказ від 01. 11. 2018 №1191]⁶. У перелікові навчальних предметів і назв підручників, із яких проводитиметься конкурсний відбір, є і “Українська мова підручник для 6 класу з навчанням польською мовою” закладів загальної середньої освіти.

Відповідно до нового Закону “Про освіту”, відтепер діти, які пішли до школи з 1 вересня 2018 р., матимуть змогу навчатися рідною мовою тільки в початковій школі – перші чотири роки, водночас передбачено й уроки української. Від 5-го класу вже всі предмети для учнів мають викладати українською мовою. Отже, у 5-му класі школярі повинні вже володіти українською на задовільному рівні та мінімальною термінологічною базою. Це мають забезпечити під час навчання в молодшій школі, коли, нагадуємо, вивчають українську мову під час спеціальних уроків української.

До 2020 р. кількість годин українською мовою в освітньому процесі в національних школах поступово зростатиме. Цей час потрібний для того, щоб можна було розробити навчальні програми та підготувати підручники.

До аналізу ми взяли підручник для 10-го класу закладів загальної середньої освіти з навчанням польською мовою. Автори – Надія Тушніцка та Мар'яна Пилип⁷.

Підручник відповідає рівню стандарту, його рекомендувало Міністерство освіти і науки України. Що цікаво, він видрукований у видавництві “Світ” 2018 р., а отже, мав би принаймні наблизитися до останніх вимог, які обговорювали вже деякий час. До того ж у вступі вже йдеться про “інноваційну сутність навчання”! Зауважмо, що підручник є у pdf-варіанті і розміщений на сайті Інституту модернізації змісту освіти⁸.

⁶ Наказ МОН від 01.11.2018; 1191 “Про проведення конкурсного відбору проектів підручників для 6 та 11 класів закладів загальної середньої освіти”.

⁷ *Тушніцка Н., Пилип М.* Українська мова (рівень стандарту): Підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти з навчанням польською мовою. – Львів: Світ, 2018. – 232 с.

⁸ *Тушніцка Н., Пилип М.* Українська мова (рівень стандарту)... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://lib.imzo.gov.ua/bitstream/handle/123456789/231/%D0%A2%D1%83%D1%88%D0%BD%D1%96%D1%86%D0%BA%D0%B0_%D0%A3%D0%BA%D1%80_%D0%BC%D0%BE%

Відповідно до задекларованого у звертанні до “шановного учнівства” та поки що чинної програми з української мови для шкіл із польською мовою викладання, основа мовної культури особистості – грамотність, яку визначено як “дотримання загальноприйнятих літературних норм у користуванні лексичними, фонетичними, морфологічними, синтаксичними і стилістичними засобами мови”. Оскільки підручник призначений для старшої школи, до того ж учнів 10-го класу, що реально останній, адже зазвичай 11-й відведений вже для підготовки учнів до ЗНО, то його зміст охоплює практично всі головні розділи.

На перший погляд, розробка навчальних тем підручника цікава. Теми передбачають узагальнення та систематизацію знань, які учні засвоїли під час вивчення основного курсу української мови; удосконалення навичок створювати тексти різних стилів і жанрів. Передбачено проведення “дослідницьких пошуків з мовознавства”, роботу над проектами, із лінгвокраєзнавчим матеріалом. Задекларовано вправи різної складності: від “репродуктивних” до творчих. Учень 10-го класу повинен вміти не тільки розпізнавати і сприймати інформацію, а й здійснювати порівняльний аналіз, робити виважені висновки. Уже традиційно для шкільних програм та, відповідно, підручників є чимало завдань для розвитку зв’язного мовлення. В основі дібраного для вправ матеріалу – пізнавальна інформація із “творчого добробку вчених-лінгвістів, письменників, поетів, мислителів”, що мало би прилучати учнів до найважливіших здобутків вітчизняної та світової культур. Цілком схвально, що укладачі-автори підручника спрямовують учнів на фахове застосування засвоєних знань, на вміння добирати відповідні нормативні засоби мовлення, виробляти не тільки грамотність, а й багатство свого мовлення. Це ми все прочитаємо у зверненні до учнів 10-го класу, а побіжний перегляд підручника це підтверджує. Ми мали зосередити увагу на особливостях вивчення кількох підрозділів – на Синтаксичних нормах, проте погляд “зашпортався” на змісті та перших десяти сторінках. Про зміст підручника трохи згодом, а тепер звернімо увагу на третє (!) завдання, уміщене під промовистим закликом “Запам’ятайте!”: десятикласникам наполегливо пропонують запам’ятати, що “законодавство України про мови складається з Конституції України, Декларації прав національностей України” та – Увага! – “Закону Про засади державної мовної політики” – відомого всім “закону Ківалова–Колісниченка” (с. 5).

Ми зазирали – із цікавості – до рецензій на початкову версію і не побачили жодного зауваження щодо цього, як і не було у двох рецензентів застережень щодо структури підручника, який вони рекомендували. Натомість звернімо увагу на зміст. Відомо, що структурування навчального матеріалу в середній школі є важливим і дає добрий приклад опрацювання та впорядкування будь-якого матеріалу в майбутньому. Саме тому структура підручника зонайменше дивує: так, його основне наповнення – вивчення типів норм, однак поняття про норму та перший тип – Лексичні норми – викладено не в окремому параграфі, а ... у вступі! До того ж порушення саме лексичної норми можна досить легко виявити у формулюванні ще перших завдань та правил. Залишається тільки сподіватися, що укладачі мали якусь дуже глибоку ідею, щоправда, не цілком зрозумілу навіть філологам, коли поняття кожної норми вміщували наприкінці попередньої теми, зокрема поняття *лексичної норми*. Аналіз

лексичних помилок, аж тоді значення слів подано не у блоці, присвяченому саме лексичним нормам, а разом із вступом, де йдеться про функціонування української мови. До того ж завдання, у яких потрібно виправити порушення лексичної норми, подані ще раніше – у вступі, відразу після заохочення авторів підручника самостійно опрацювати законодавчу базу та “закон Ківалова–Колісниченка”!

Дібрані до завдань тексти цікаві та змістовні, проте дивує, що деякі матеріали передруковано “з підручника”. Зрештою, чимало вправ розміщено недоречно, як, наприклад, повторення орфографії (Спишіть, уставте пропущені букви. Поясніть орфограми) до тексту із завданням на кшталт “Обговоріть у класі важливість державної мови” в темі “Повноцінне функціонування української мови – запорука європейського розвитку держави”. До речі, заувага не до творців підручника, а радше до нас, філологів: мовна практика вже давно потребує звільнити мову від таких трошки “смішних” та недоречних форм на кшталт *уважати, уступати, уставити* та под.), проте дивує, коли вже в цій темі учням пропонують виправити лексичні та синтаксичні помилки, які вивчатимуть лише в наступних темах. Після загальної теми щойно розпочинається тема “Поняття норми в сучасній українській мові...”. Зрештою, видається, що одержаних загальних знань про те, що таке “мовна норма”, переліку в таблиці, які типи норм виокремлюють (орфоепічні, акцентуаційні, лексичні, морфологічні, синтаксичні та стилістичні), достатньо, щоб учні відразу вміли виправляти в реченнях усі порушення, до того ж їх коментували та визначали тип помилки! До речі, про норми згадано двічі: у наведеній вище таблиці та під гаслом “Запам’ятайте!”.

Попри багато цікавих вправ і завдань, таблиці типів норм варто побудувати послідовно, адже приклади мали б ілюструвати порушення норми та виправлений варіант. Нелогічно також формулювати спочатку типові порушення кожного правила, відтак викладати поняття кожного виду норм. До того ж виглядає, що учні повинні виправляти порушення кожної норми ще до того, як про них довідаються.

Особливості викладеного матеріалу, який має забезпечити успішне вивчення державної мови, проаналізовано на прикладі розділу синтаксичних норм. Отже, цілком слушно, що програма побудована так, що всі особливості синтаксису української мови вже засвоєно в попередніх класах, коли, як свідчить програма, учні вивчають синтаксис і пунктуацію у простих та складних реченнях.

Отже, незважаючи на послідовно “недоречний” поділ тем у змісті, синтаксичні норми – це окремий великий розділ, у якому передбачено практично всі особливості синтаксису української мови. Однак, як і в темі “Лексичні норми”, спочатку в підручнику сформульовано завдання виправити синтаксичну помилку, а далі матеріал структуровано за конкретними темами, у яких вивчають, як саме їх виправляти. На початку теми учням пропонують перекласти досить-таки складний, насичений образами текст Казимира Пшерви-Тетмаєра, однак варто звернути увагу на найголовнішу особливість підручника: послідовно формулюючи різні типи норм, укладачі-авторки цілком не згадують про те, що він призначений для польських учнів, для яких дуже важливо було б побачити відмінності польського й українського синтаксису. Не певні, чи старшокласники самотужки можуть виконати подібний порівняльний аналіз синтаксису обох мов, що, очевидно, автори й називають “дослідницькими пошуками з мовознавства”. А саме це їм запропоновано в одному із завдань. Складається враження, що укладачі часом втрачають зв’язок із темою та

надто детально дублюють вже вивчене в попередніх класах, відхиляючись від завдання – *допомогти учням уникати синтаксичних помилок* через розуміння спільних і відмінних рис двох мовних систем. Натомість тема перевантажена завданнями на кшталт “поставте розділові знаки”, “доповніть частину складного речення” та под. Навіть у поодиноких польськомовних завданнях є два варіанти: поставте розділові знаки або перекладіть українською мовою, підкресліть граматичну основу.

Завдання, у яких потрібно виправити синтаксичну помилку, потребують ключів, адже відомо, що виправити порушення норми можна по-різному і правильних варіантів може бути кілька. Скажімо, пропонуване речення – *Головною героїнею п'єси І. Котляревського (являється, є) Наталка (с. 7)* – потребує коментарів учителя, адже вибір дієслова-зв'язки хоч і правильний, проте не найбільш вдалий варіант. А в завданні – *Висловіть свою згоду чи незгоду з наведеними твердженнями. Своєю думку обґрунтуйте* – перше ж речення: *Вибачатися – значить закладати основу для майбутньої образи* – потребує зауваг щодо семантики дієслова *вибачатися*, із яким “борються” всі філологи і не тільки. Натомість вправа вимагає від учнів лише поміркувати щодо пропонованої тези.

Подекуди трапляються типові помилки в завданнях, зокрема й порушення аналізованих норм: *переважна більшість, якнай докладніше, скоріше всього* (авторки пропонують обрати милозвучний варіант: *всього* чи *усього*, незважаючи на те, що вищий ступінь порівняння прислівника не керує родовим відмінком залежного слова та **обов'язково** потребує прийменника) та кілька ін.

У викладі синтаксичних норм ми помітили, що після викладу сформульованих помилок і після двох вправ відразу учням запропоновано тестові завдання з підтеми “Повторення вивченого з теми «Синтаксична помилка»”, щоправда, тести передбачають завдання з різних тем (орфографія, морфологія).

Виникає також проблема щодо доцільності такої кількості вправ, пов'язаних із виправленням речень (впр. 264, 268, 270 та ін.). Такі завдання можна формулювати по-різному: виправляти неправильні конструкції або ж самостійно обирати правильну відмінкову форму чи прийменник, наприклад: *звернутися + (по, за) адреса, дякувати + директор*. Натомість перший тип конструкцій (*наслідувати прикладу, дякувати дирекцію, великий по обсягу* і под.), які потрібно виправити, “небезпечні”, адже діти їх мимоволі запам'ятовують. Справді, такі завдання цілком доцільні, проте не відразу, а лише після детального вивчення теми та чималої кількості тренувально-закріплювальних вправ.

Загалом зміст теми “Синтаксичні норми” переповнений завданнями на повторення орфографії (*Запишіть сполучники разом, окремо або через дефіс. Розкрийте дужки, поясніть правопис* та под.), є багато завдань, насправді, пов'язаних із пунктуаційними нормами, які, зауважмо, висвітлені в окремому розділі підручника.

Пропонуємо ще кілька зауваг-пропозицій та коментарів щодо викладу матеріалу з орфоєпії та морфології:

1. *Спрощене і доступне тлумачення – гарантія успішного засвоєння матеріалу.*

Ускладнений спосіб формулювання правила унеможливило досягнення бажаного результату: десятикласник просто не збагне, про що йдеться і де саме криється помилка. “Випадки порушення орфоєпічної норми” (с. 39–40)

подають, зокрема, такі рекомендації, які, на нашу думку, заплутані та не відповідають цільовій (учнівській) аудиторії. Наприклад, читаємо:

- “Послаблення вимови ненаголошених голосних. Головною ж особливістю вимови українських голосних є їх повне творення в усіх позиціях, збереження тієї самої якості звуків: [дуб], [дубок]” →

Пропонуємо: Голосні української мови вимовляються чітко (а щодо ненаголошених [е], [и], [о], то варто десятикласникам подати чіткі рекомендації).

- “М’яка вимова звуків [ж’], [ш’], [ч’], [дж’]. Ці звуки можуть бути лише напівм’якими. Напівм’яка вимова характеризується незначним розтягуванням куточків губ (щось середнє між артикуляцією звука [і] й звука [и]), середня спинка язика піднята вгору, але не напружена” →

Пропонуємо: Перед голосним звуком [о] приголосні [ж], [ш], [ч], [дж] вимовляються твердо: *чого, для чого, що, джоуль* та ін.

У рубриці “Випадки порушення орфоепічної норми” (с. 39–40), наведено такі порушення правильної вимови, які, на нашу думку, стосуються радше патології мовлення. Наприклад:

- “Асиміляція приголосних щодо участі носового резонатора. Вона полягає в тому, що попередній губний [б], [в] та передньоязиковий [д] уподібнюються наступному [н]: *рі[мн]ий* замість *рівний*, *да[мн]о* замість *давно*, *бі[н:]ий* замість *бідний*, *срі[мн]ий* замість *срібний*”.

2. *Дебати про український правопис і доречність вправ із цієї проблематики.*

В аналізованому підручнику вміщено завдання відредагувати речення (наприклад, впр. 32 на с. 20). Поряд із типовим для редагування реченням (*Потрібно більш серйозніше ставитися до свого здоров’я*) подано таке: *Спеціально для нашого каналу у вечірньому етері дасть інтерв’ю еспанська мовознавчиня.* Невідповідність такого завдання для десятикласників і відсутність принаймні короткої довідки на правописну тематику роблять це завдання невідповідним із кількох причин: самі фахівці не можуть дійти висновку, наприклад, щодо доцільності використання іменників жіночого роду на позначення назв за професією чи родом діяльності (*завучка* чи *завуч*, *директорка* чи *директор*, *професорка* чи *професор*, *лікарка* чи *лікар* та ін.) або про вживання слів типу *катедра* чи *кафедра*, *Європа* чи *Європа*, *Іспанія* чи *Іспанія* та ін. Хоча набагато нижче, на с. 102–103, під гаслом “Зверніть увагу!” детально роз’яснено правила вживання офіційних назв посад – іменників чоловічого роду (*професор*, *нотаріус*, *директор*, *бухгалтер*, *викладач*), про нормативні паралельні родові форми (*автор* – *авторка*, *аспірант* – *аспірантка*, *дисертант* – *дисертантка*, *поет* – *поетеса*, *учень* – *учениця* та ін.); на кінець цілком слушно зазначено: “Ситуація в суспільстві змінюється, і жінки опановують нові професії, а це сприяє утворенню та широкому використанню фемінітивів (іменників жіночого роду, альтернативних або парних аналогічним іменникам чоловічого роду). Уживання фемінітивів залежить від стилю тексту, найчастіше їх використовують у текстах розмовного, художнього та публіцистичного стилів” (с. 102–103).

3. *Польська мова в підручнику української мови (стандарт).*

Вправ на основі матеріалу з рідної мови учнів (польської) подано вкрай мало (до 10%). Виявлено переважно по одній вправі до параграфа, як-от: впр. 212 на с. 209 (подати українські відповідники до польських прикметників), впр. 223 на с. 116 (перекласти українською мовою речення з числівниками), впр. 246 на с. 128 (перекласти текст українською мовою, записати його, продовжити власними роздумами, правильно вживаючи дієслівні форми) та ін. Проте навіть не до всіх тем із морфології запропоновано завдання з польської мови (вправи з польськими текстами відсутні, зокрема до теми “Займенник”, “Прислівник”).

Отож, варто наголосити, що вправи для перекладу з польської мови якраз вкрай потрібні в такому підручнику, тому що суттєво полегшують засвоєння матеріалу (наприклад, “частина помилок при визначенні роду виникає під впливом польської мови. Є іменники, що розрізняються родовою характеристикою у двох мовах. Іноді вказівкою на розбіжність роду є зовнішня структура слів, наприклад: *музей – muzeum, аудиторія – auditorium, дитина – dziecko, колія – kolej, часопис – czasopismo*” та ін. (с. 100)) і здатні замінити часто невиврадані великі теоретичні фрагменти.

Однак, на нашу думку, навіть такі завдання в підручнику часто з’являються у невідповідному місці або без належного супровідного коментаря чи зразка для виконання. Наприклад, учням запропоновано перекласти українською польські імена та прізвища (впр. 169 на с. 85): *Marek Bryl, Bogumił Tomasiak, Bolesław Pietrzyk, Grzegorz Dąbkowski, Zofia Wróbel* та ін. Водночас не вказано, що переклад іншомовних імен та прізвищ на сьогодні – одна зі складних і цілком не вирішених правописних проблем. То як, до прикладу, учень має перекласти *Grzegorz Dąbkowski* українською мовою: *Гжетож Домбковскі, Гжетож Домбковський* чи *Григорій Домбковський*?

До речі, відсутність у підручникові ключів-розв’язок до вправ на лексичні, орфоепічні, морфологічні та інші норми – це велика проблема. З одного боку, наявність розв’язку до завдання полегшила б роботу учнів, з іншого – ускладнила б роботу самих авторів (спричинила би шквал критики на їхню адресу), адже часто-густо рекомендовані вправи на практиці не мають однозначного вирішення.

Автори статті аж ніяк не прагнули “вишукати блохи” в підручнику. Читали його з цікавістю. Адже загалом завдання потрібні, глибокі, однак для ефективного навчального процесу якісно поданий та ретельно вчитаний матеріал має неабияке значення.

У чому ж проблема цих підручників? Передусім у тому, що вивчення державної мови як рідної та мови іншої національності відрізняється. Якби на обкладинці не було вказано, що це підручник для школи з польською мовою викладання, навіть не можна було би здогадатися, що за ним вчаться діти, чия мова щоденного спілкування не українська, а польська. У таких підручниках не тільки варто бути уважним до добору ілюстративного матеріалу, до текстів, а й обов’язково вказувати проблемні моменти в обох мовах, зазначати спільні та відмінні особливості синтаксису. Це допоможе учням зберегти знання обох мов, поважати українську і сприймати її як мову носія держави, у якій вони живуть.

Наталія БАГНЮК, Ірина РОМАНИНА

ПРОГРАМИ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ДЛЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ З ПОЛЬСЬКОЮ МОВОЮ НАВЧАННЯ В КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМИ ЗАДОВОЛЕННЯ ОСВІТНІХ ПОТРЕБ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

За даними перепису 2001 р., в Україні проживає 144 130 поляків (0,3 %). Найкомпактніше вони розселені у Львівській, Житомирській, Хмельницькій, Рівненській та Київській обл. Водночас дослідники констатують процес старіння польської меншини в Україні, пов'язаний насамперед з асиміляцією та міграцією. Зокрема, в 2001 р. лише 13 % представників цієї нацменшини в Україні рідною мовою назвали польську, а 71 % – українську¹.

Загалом в Україні функціонує шість шкіл із польською мовою навчання. Крім Львова, вони розташовані в Городку Хмельницької обл., с. Лановичі, Стрілецьке та у Мостиськах Львівської обл. Ще в п'яти школах – Шепетівці, Івано-Франківську, Кам'янці-Подільському, Житомирі та Довбиші – наявні класи з польською мовою навчання.

Треба зазначити, що типові навчальні плани для шкіл із польською мовою навчання передбачають вивчення державної, рідної, а також європейських мов. Щоправда, мовне питання в загальному контексті проблем освіти національних меншин складне й неоднозначне. Для прикладу, у Львівській середній загальноосвітній школі ім. Марії Конопницької, де з вересня 2018 р. навчається 285 учнів, викладання ведуть польською мовою. Своє занепокоєння щодо змін, пов'язаних із набуттям чинності Закону України “Про освіту” (прийнятий 5 вересня 2017 р.), в інтерв'ю польському радіо висловила директорка цього закладу освіти Люція Ковальська, зазначивши, що педагоги стурбовані ст. 7 про мову освіти, яка зменшує навчання мовами національних меншин на користь збільшення навчання державною мовою – українською². Пані Ковальська ставить під сумнів те, чи такі зміни “підуть на користь”, адже сьогодні більшість предметів у школі ім. Конопницької вивчають польською, і при цьому зауважує: “Ми побоюємося, що на певному етапі польська мова залишиться тільки як предмет і вона не буде більше мовою вивчення

¹ Всеукраїнський перепис населення 2001 [Електронний ресурс] // Державна служба статистики України. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/>

² Польські школи в Україні також почали новий навчальний рік [Електронний ресурс] // Польське радіо. – 2018. – 4 вересня. – Режим доступу: <http://www.polradio.pl/5/38/Artykul/380788>

інших предметів”. Водночас вона висловила надію, що завдяки освітній реформі у школи в Україні надійде більше коштів із державного бюджету.

Про перипетії довкола ст. 7 відомо. Необхідно зауважити лише, що на початку 2018 р. Міністерство освіти і науки (МОН) оприлюднило Дорожню карту імплементації статті 7 Закону України “Про освіту”³, акцентуючи на тому, що вона “спрямована на забезпечення належного оволодіння державною мовою усіма здобувачами освіти. Це дасть змогу вирівняти можливості громадян України незалежно від їхньої національної приналежності у реалізації їхніх конституційних прав в Україні як в доступі до здобуття вищої освіти на конкурсних засадах, так і в доступі до ринку праці”. У рекомендаціях Венеціанської комісії щодо цієї статті йдеться, зокрема, про те, що потрібно:

- повною мірою використовувати гнучкість, передбачену частиною четвертою ст. 7, при ухваленні імплементаційного законодавства для забезпечення значного рівня викладання офіційними мовами ЄС для відповідних меншин;
- продовжувати забезпечувати достатню частку освіти мовами меншин у початковій та середній школі, на додаток до вивчення державної мови;
- покращити якість викладання державної мови;
- внести зміни до перехідних положень Закону “Про освіту”, забезпечивши довший перехідний період для поступового здійснення реформи;
- звільнити приватні школи від нових мовних вимог відповідно до ст. 13 Рамкової конвенції;
- розпочати в межах виконання Закону “Про освіту” новий діалог із представниками національних меншин та усіма зацікавленими сторонами щодо мовного питання в освіті;
- забезпечити, щоби виконання закону не загрожувало збереженню культурної спадщини меншин та безперервності вивчення мов меншин у традиційних школах⁴.

Актуальний стан викладання української мови, а також те, що навчання у школі велося мовами нацменшин, на думку фахівців освітньої сфери, не сприяло інтеграції представників національних меншин в українське суспільство. Виявилось, що учні не могли скласти зовнішнє незалежне оцінювання (ЗНО) з обов’язкових та обраних предметів, особливо з української мови. Наприклад, згідно з даними МОН, “2017 року у Виноградівському районі на Закарпатті всі без винятку випускники трьох шкіл взагалі не склали ЗНО з української мови та літератури. Не склали ЗНО з української й понад 90 % випускників у низці шкіл Берегівського району та в деяких школах Ужгородського й Хустського районів”⁵. А отже, якість освіти в цих школах, особливо в контексті продовження навчання в українських вишах, де воно ведеться державною мовою, незадовільна⁶.

³ Дорожня карта імплементації статті 7 “Мова освіти” Закону України “Про освіту” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8/2018/02/13/brochure-roadmapukr12-02-2018-2.pdf>

⁴ Там само.

⁵ Короткий В. Мова освіти: Як там у сусідів [Електронний ресурс] // День. – 2017. – 2 листопада. – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/mova-osvity-yak-tam-u-susidiv>

⁶ Новий закон “Про освіту” не забороняє вивчати мови нацменшин [Електронний ресурс] // Радіо “Свобода”. – 2017. – 11 вересня. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/28728682.html>

На ухвалення Закону “Про освіту” різко відреагували офіційний Бухарест і Будапешт. Дискусії щодо цього тривають і досі. Міністерство закордонних справ Польщі також зазначило, що “буде уважно стежити за процесом втілення українського закону про освіту і вживатиме всіх необхідних заходів, щоб забезпечити полякам в Україні доступ до навчання польською мовою”⁷.

Розв’язати складний вузол проблем, які стосуються мовного питання в освіті, допоможе виважений діалог між учасниками процесу і, можливо, час, бо зміни в такій засадничій сфері, як мова навчання, не можуть бути легкими, швидкими й прогнозованими.

Типова навчальна програма “Українська мова для закладів загальної середньої освіти з польською мовою навчання, 1–2 клас” за стандартами освітньої реформи “Нова українська школа”: успіхи, виклики, перспективи

Освітня реформа із промовистою назвою “Нова українська школа” (НУШ) – основна реформа МОН – своїм завданням вбачає наближення стандартів навчання в сучасній українській школі до європейських, а отже, й не дивно, що вона спричинила суттєві зміни в організації навчально-виховного процесу, змісті освіти й навчальних програмах. Головна мета НУШ, як зазначено в низці інформаційних ресурсів МОН, – “створити школу, у якій буде приємно навчатись і яка даватиме учням не лише знання, як це відбувалося дотепер, а й вміння застосовувати їх у житті. ... НУШ – це школа, до якої приємно ходити учням. Тут прислухаються до їхньої думки, вчать критично мислити, не бояться висловлювати власну думку та бути відповідальними громадянами. Водночас батькам теж подобається відвідувати цю школу, адже тут панують співпраця та взаєморозуміння”⁸.

Реформи в сучасній українській освіті – це, з одного боку, великі очікування того, що зміни стануть імпульсом та запорукою якісного, ефективного, комфортного (і в моральному, і в матеріальному планах) навчання нових поколінь українців, а з другого – це й побоювання, неоднозначні, іноді скептичні, прогнози, відверте небажання змінювати десятиліттями застосовувані підходи й напрацьовані практики. Зрозуміло, що втілення реформи НУШ триватиме не один рік, адже неможливо швидко змінити освітню традицію, яку плекали в Україні упродовж кількох десятиків років. Однак зміни таки розпочалися, й Міністерство освіти і науки докладає зусиль, щоби вони були невідворотними: з 1 вересня 2018 р. т. зв. “пілот НУШ” запрацював у 1-му класі. Сьогодні триває активна робота щодо опрацювання формату модельної програми та навчальних матеріалів у 2-му пілотному класі.

Освітня реформа “Нова українська школа” не оминула й закладів загальної середньої освіти з навчанням мовами національних меншин. Згідно з українським законодавством, зважаючи на специфіку етнонаціонального й етнокультурного

⁷ Польща обіцяє уважно стежити за процесом втілення українського освітнього закону [Електронний ресурс] // Європейська правда. – 2017. – 8 вересня. – Режим доступу: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2017/09/8/7070685/>

⁸ Основні засади реформи шкільної освіти викладено в Концепції Нової української школи. За посиланням <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> можна ознайомитися з інформацією про цінності реформи (як-от орієнтація на учня, педагогіка партнерства, справедливе фінансування тощо), основні компетенції та візію, яким має бути випускник НУШ.

розвитку Української держави, освіта національних меншин покликана сприяти збалансованому задоволенню освітніх запитів українського суспільства. Із проголошенням незалежності України сформувалися належні умови для розвитку культури й освіти національних меншин, які проживають на її території⁹.

На прикладі української загальноосвітньої школи з польською мовою навчання розглянемо особливості процесу оновлення підходів до викладання української мови для учнів початкових класів, передусім зосередивши увагу на Типовій навчальній програмі “Українська мова для закладів загальної середньої освіти з польською мовою навчання, 1–2 клас”.

Щодо змін в організації навчання й виховання поки першо- й у перспективі (2019/2020 н. р.) другокласників загальноосвітньої школи з польською мовою навчання, а також щодо оновлення навчальних програм, то якраз тут не можна не помітити значних успіхів. Для прикладу, інформаційний веб-ресурс “Нова українська школа” <http://nus.org.ua/> рік тому опублікував розлогу статтю про педагогічні успіхи й новаторські підходи, які випередили освітню реформу на цілих вісім років, вчительки початкових класів уже згадуваної Львівської середньої загальноосвітньої школи ім. Марії Конопницької Олени (Хелени) Гальвіцької¹⁰. Педагог-новатор, учитель із чималим стажем, вона віддавна практикує ті підходи, які для багатьох освітян стали сьогодні справжнім викликом: навчає у групах, інтегрує предмети, використовує проєктне навчання і сама обирає методики, за якими діти вчать писати і читати. Проте навіть для такої категорії вчителів, як пані Олена (завжди готових розвивати, удосконалювати свою педагогічну майстерність, йти в ногу зі змінами), часу, відведено для підготовки і матеріалів, і вчителів, видається вкрай мало. У Польщі, зауважує вчитель, коли відбувалася реформа, було відведено кілька років для написання підручників. “Насправді, – підсумовує Олена Гальвіцька, – сьогодні найбільша проблема – це зміна свідомості вчителя. ... Людина має вчитися впродовж життя. Змінюватися. Якщо вчитель того не робить, то треба задуматися над зміною фаху. Але якщо це таки має місце – треба докладати зусиль. Семінари, вебінари, самонавчання, методичні центри, література. Треба тільки бажання. Себе довчити можна запросто”¹¹.

Звернімося безпосередньо до аналізу актуальних на сьогодні програм з української мови для загальноосвітніх шкіл із польською мовою навчання. Як відомо, навчальні програми – це передовсім системні документи, що визначають цілі та завдання кожного предмета, його зміст, основні види й результати навчальної діяльності, форми контролю та оцінювання результатів навчання. Відтак, результати навчальної діяльності школярів значною мірою спричинені якістю навчальних програм, особливо, коли йдеться про початкову школу.

Якщо оцінювати ситуацію з навчальними програмами загалом, то під час спілкування із вчителями, зокрема зі словесниками, часто можна почути критичні

⁹ Шевченко С. Розвиток шкіл з польською мовою навчання в умовах незалежної України як відображення зовнішньої диференціації в організації шкільної освіти (1991–2010) // Педагогічна освіта: теорія і практика: зб. наук. праць. – Кам’янець-Подільський, 2017. – Вип. 22, ч. 1. – С. 252.

¹⁰ Швадчак Н. Пані Хелена біжить на роботу: як вчителька початкових класів випередила новий стандарт на вісім років [Електронний ресурс] // НУШ (Нова українська школа). – 2017. – 27 грудня. – Режим доступу: <http://nus.org.ua/articles/pani-helena-bizhyt-na-robotu-yak-vchytelka-pochatkovykh-klasiv-vyperedyla-novyj-standart-na-visim-rokiv/>

¹¹ Там само.

думки про несистемність, перенасиченість матеріалом, нелогічність структури і т. д. програм для усіх рівнів школи, мовляв, створюють їх у високих кабінетах, відтак все це настільки складно, а інколи й неможливо практично втілити в освітньому процесі.

Зібравши відомості про склад авторських колективів актуальних на сьогодні програм з української мови для шкіл із польською мовою навчання, можна ствердити, що тут ситуація діаметрально протилежна. Адже авторами тих, які діють віддавна, а також оновлених програм стали переважно саме вчителі цих навчальних закладів. Відтак варто сподіватися, що передусім практичний досвід, а не напрацювання науковців-теоретиків, безпосередньо не залучених до освітнього процесу, став основою програм.

Таблиця 1

Програми з української мови для загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням польською мовою (1–11 класи)¹²

Назва програми	Укладачі	Нормативна база
Типова навчальна програма “Українська мова для закладів загальної середньої освіти з навчанням польською мовою, 1–2 клас”	Гальвіцька О. Л. , вчитель початкових класів середньої загальноосвітньої школи № 24 ім. М. Конопницької з навчанням польською мовою, м. Львів; Хоршунова Л. Ю. , вчитель початкових класів, загальноосвітня школа І ступеня “Джерельце”, м. Львів; Логуш М. В. , вчитель початкових класів Львівської середньої загальноосвітньої школи І–ІІ ступенів “Школа радості” з поглибленим вивченням англійської мови, м. Львів; Пилип М. Б. , вчитель польської мови та літератури середньої загальноосвітньої школи № 24 ім. М. Конопницької з навчанням польською мовою м. Львів	Наказ МОН від 21.03.2018 № 268
Навчальні програми для загальноосвітніх навчальних закладів із навчанням польською мовою “Українська мова. 1–4 класи” ¹³	Хорошковська О. Н. , завідувач лабораторії навчання української словесності у школах національних меншин України і діаспори Інституту педагогіки НАПНУ, доктор педагогічних наук; Яновицька Н. І. , науковий співробітник лабораторії навчання української словесності у школах національних	Наказ МОН молодь-спорту від 12.09.2011 № 1050.

¹² Відповідно до Переліку навчальних програм, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для використання в закладах загальної середньої освіти з навчанням мовами національних меншин [Лист МОН від 20.08.2018 № 1/9 – 503].

¹³ За цією програмою сьогодні (2018/2019 н. р.) навчаються учні 2–4-х класів, які розпочали навчання у початковій школі до пілотування НУШ.

	меншин України і діаспори Інституту педагогіки НАПНУ, кандидат педагогічних наук	
Навчальні програми для загальноосвітніх навчальних закладів із навчанням польською мовою “Українська мова. 5–9 класи”	Пилип М. Б. , вчитель польської мови та літератури середньої загальноосвітньої школи № 24 ім. М. Конопницької з навчанням польською мовою, м. Львів; Бойцун О. М. , завідувач редакції літератури польською мовою видавництва “Світ”, редактор, філолог, м. Львів; Дуткевич Н. В. , вчитель польської мови та літератури середньої загальноосвітньої школи № 24 ім. М. Конопницької з навчанням польською мовою, м. Львів; Мартиняк О. А. , доцент кафедри гуманітарної освіти Львівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, кандидат філологічних наук; Приставська О. І. , методист з української мови та літератури навчально-методичного центру освіти м. Львова; Тушніцька Н. М. , вчитель української мови та літератури, Ямпільська загальноосвітньої школи I–III ступенів Пустомитівського району Львівської області.	Наказ МОН від 07.06.2017 № 804.
Навчальна програма для учнів 10–11 класів закладів загальної середньої освіти “Українська мова для загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням польською мовою (рівень стандарту)”	Пилип М. Б. , вчитель польської мови та літератури середньої загальноосвітньої школи № 24 ім. М. Конопницької з навчанням польською мовою м. Львів; Дільна О. А. , кандидат філологічних наук, доцент кафедри гуманітарної освіти комунального закладу Львівської обласної ради “Львівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти”; Подільчик З. С. , вчитель української мови і літератури Мостиської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 3 Мостиського району Львівської області; Зубко Р. І. , вчитель української мови і літератури середньої загальноосвітньої школи № 10 м. Львова ім. святої Марії Магдалени; Тушніцька Н. М. , вчитель української мови і літератури Ямпільської загально-	Наказ МОН від 23.10.2017 № 1407.

	освітньої школи I–III ступенів Пустомитівського району Львівської області; Бойцун О. М. , завідувач редакції літератури польською мовою видавництва “Світ”, редактор, філолог.	
--	--	--

Програму з української мови для шкіл із польською мовою навчання для 1–2-х класів створено згідно з типовою освітньою програмою початкової освіти для циклу I (1–2 класи). Її обсяг – понад 40 сторінок тексту, доповненого таблицями. Інтегрований курс для 1-го класу має назву “Навчання грамоти” і передбачає 175 робочих годин (по 5 щотижня). Таку саму кількість годин заплановано програмою для 2-го класу, щоправда, назву інтегрованого курсу конкретизовано – “Мова і література”.

Мовно-літературний освітній напрям – це саме той напрям, у межах якого потребу впроваджувати новітні, насамперед інтерактивні, форми й методи навчання диктує сам навчальний матеріал. Автори програми зазначають, що саме різноманіття нестандартних форм опанування нової для учнів інформації, як-от інформаційні, дослідницькі та мистецькі проекти, моделювання, інсценізації, ситуаційні вправи, екскурсії, дитяче волонтерство, робить досяжними навіть найскладніші цілі. Мовна освіта, як відомо, передбачає розвиток здатності спілкуватися українською мовою в особистому й суспільному житті, в міжкультурному діалозі, бачити її передумовою життєвого успіху; крім цього, плекання здатності спілкуватися рідною мовою (якщо вона не українська); формування шанобливого ставлення до культурної спадщини; збагачення емоційно-чуттєвого досвіду.

У контексті проблем компетентнісного навчання в сучасній українській школі видається перспективним подання учням навчального матеріалу, розподіленого за тижневими проблемно-тематичними кластерами (їх автори програми позиціонують як близькі та зрозумілі школярам):

- кожна дитина особлива і неповторна;
- фізичне здоров’я залежить від емоційного середовища;
- кожна людина може бути в чомусь успішною;
- оцінка – не результат, а процес навчання;
- вчитель постійно навчається, навчаючи інших;
- навчання через інтерес, діяльність і спілкування;
- навчання читати “від тексту до букви”;
- поширення досвіду;
- навчання через інтеграцію предметів;
- середовище навчає;
- батьки – активні учасники освітнього процесу;
- нас оточують постійні зміни.

Початковий курс мовної освіти охоплює низку змістових ліній, покликаних якнайповніше втілювати всі визначені програмою завдання: “*Взаємодіємо усно*” (акцент на мовленнєву практику, формування комунікативних компетентностей учнів, зокрема вільного володіння українською мовою та спілкування рідною (якщо вона не українська)), “*Читаємо*” (у фокусі вчителя – розвиток мотивації дітей до читання, залучення їх до активної позиції в питаннях добору текстів для читання та

інтерпретації прочитаного), *“Взаємодіємо письмово”* (запропоновано застосувати цифрові технології, без яких у сучасному світі не можливо уявити спілкування, створювати фрагменти текстів у режимі наживо, редагувати їх, “перевіряти” їхню дієвість для досягнення комунікативного успіху), *“Досліджуємо медіа”* (передбачає ознайомлення школярів з основами медіаграмотності, що є запорукою активного критичного освоєння комунікативного медіасередовища; вони вчаться інтерпретувати, аналізувати, оцінювати медіатексти, створювати прості медіапродукти), *“Досліджуємо мовлення”* (усталені мовленнєві уміння учнів, базовані на нормах української літературної мови, формуються у процесі активного аналізу мовної практики; крім цього, викристалізовується небайдуже ставлення учнів до власного мовлення, формується самобутній стиль мовлення), *“Театралізуємо”* (моделювання різних ситуацій спілкування стане платформою для набуття вміння обирати відповідні комунікативні стратегії, дешифрувати й контролювати невербальну інформацію; передбачено залучення учнів до сценічної творчості, в умовах якої можна набути акторського досвіду, зокрема імпровізації, що забезпечує розвиток у дитини емоційного інтелекту, творчого мислення, ініціативності, самосвідомості).

Адаптаційно-ігровий вимір інтегрованого курсу для 1-го класу зумовив, очевидно, добір різноманітних тем, орієнтованих на емпіричне засвоєння (через дослідження) актуальних для учнів питань із різних сфер життя, це, зокрема, тижневі теми *“Перший тиждень у школі”*, *“Іграшки”*, *“Осінні яблука”*, *“Кольоровий світ”*; окремі теми мають не так виразний зв’язок із життям учня, як зорієнтовані на його культурний, духовний розвиток, як-от: *“Різдвяні свята”*, *“Сім’я Тараса Шевченка”*, *“Великодній кошик”* та ін.

Зазначмо, що запропонована авторами тижнева тематична палітра для 2-го класу сьогодні не актуальна, адже, як інформує сайт МОН, структура модельної програми для 2-го класу відрізнятиметься від того, що було в 1-му. Це будуть не щотижневі рішення, а на певну тему відведено від трьох до семи тижнів. Як і раніше, вони вивчатимуться через проблемні запитання.

Вивчення кожної теми у 2-му класі відбуватиметься із незмінною орієнтацією на чотири світоглядні доміанти, які повторюватимуться в кожній темі та забезпечуватимуть логіку і системність: 1) пізнання себе; 2) пізнання соціуму; 3) пізнання природи та 4) виведення нового знання, рефлексія.

Найбільшим викликом для робочих груп зі створення програм із пілотування 2-го класу НУШ стала потреба забезпечити наступність між програмами 1-го та 2-го класів. Чи вдалося вповні це зреалізувати, покаже безпосередня навчальна практика.

Українська мова: Програма (модернізована) для загальноосвітніх навчальних закладів із навчанням польською мовою (5–9 класи): загальна характеристика

Мета вивчення української мови в загальноосвітніх закладах із навчанням польською мовою – створити оптимальні умови для формування цілісної мовної особистості учня. Практично це означає, що він вільно, комунікативно доцільно користується засобами української мови в усіх видах мовленнєвої діяльності, здатний навчатися, розширювати світогляд інструментами цієї мови, орієнтуватися в інформаційному просторі.

Формування мовленнєвої компетенції в контексті компетентісно зорієнтованого навчання – це одне з головних завдань сучасної школи. А отже, навчально-виховний процес спрямований не на нагромадження “усіх” знань, а передусім тих, які допоможуть людині зайняти гідне місце в нашому суспільстві та реалізувати себе як особистість. Компетентісне навчання, як відомо, зорієнтоване на розвиток особистості, культури мислення, самостійності та відповідальності за прийняті рішення.

У 2018/2019 н. р. вивчення української мови в 5–9 класах закладів загальної середньої освіти з навчанням польською мовою (а також молдовською, російською, румунською й угорською) здійснюватиметься з урахуванням компетентісного підходу в контексті концепції НУШ, згідно з Державним стандартом базової і повної загальної середньої освіти 2011 р. за модернізованими програмами, затвердженими наказом міністерства від 07.06.2017 № 804.

Кількість годин, зазначених у програмі на вивчення української мови, розподілено так:

<i>5 клас</i>	<i>6 клас</i>	<i>7 клас</i>	<i>8 клас</i>	<i>9 клас</i>
3,5 (122 год; 6 год – резерв для викорис- тання на розсуд учителя)	3,5 (122 год; 4 год резерв)	2,5 (87 год; 6 год резерв)	2 (70 год; 3 год ре- зерв)	2 (70 год; 2 год резерв)

Зауважмо, що кількість годин у школах з українською мовою навчання аналогічна, не враховуючи відмінностей у кількості резервних годин:

<i>5 клас</i>	<i>6 клас</i>	<i>7 клас</i>	<i>8 клас</i>	<i>9 клас</i>
3,5 (122 год; 10 год резерв)	3,5 (122 год; 6 год резерв)	2,5 (88 год; 3 год резерв)	2 (70 год; 4 год резерв)	2 (70 год; 4 год резерв)

Такі зміни надзвичайно позитивні. Порівняймо: згідно з попередніми вимогами програми, на вивчення української мови в 8–9 класах було відведено 57 год, а у школах з українською мовою навчання – 82. Бачимо, що у школах із польською мовою викладання кількість годин для вивчення української була набагато менша.

Безпосередній предмет навчання, його структуру визначають дві змістові лінії – *мовленнєва* і *мовна*. Вони супроводжуються вимогами до рівня загально-освітньої підготовки учнів та кількістю годин, виділених на їхнє засвоєння. Мовна лінія передбачає засвоєння системних знань про мову, мовленнєва – забезпечує вироблення й удосконалення вмій і навичок в усіх видах мовленнєвої діяльності (аудіюванні, читанні, говорінні, письмі).

Аналізуючи зазначену програму, треба відзначити, позитивним є те, що в основу змісту уроків, звичайно, там, де це виправдано, покладено порівняльний аналіз двох мовних систем – польської та української. Це дає можливість учням краще запам’ятати спільне в обох мовах (фонетичній, граматичній системах) і побачити та вивчити відмінності. А отже, уникати помилок.

Наприклад, особливу увагу звернено на:

- практичне вивчення словосполучень, в яких допускаються помилки у формі залежного слова, зокрема словосполучень, що відрізняються в українській та польській мовах;
- визначенні роду іменників, які в цих мовах належать до різних родів;
- відмінності в лексичному значенні слів, подібних за формою і різних за значенням в українській та польській мовах;
- порівняння прикметників із відповідними прикметниками польської мови;
- правильне вживання конструкцій із пасивними дієприкметниками, зокрема під час перекладу з польської мови;
- особливості вживання прийменникових конструкцій в українській мові у зіставленні з польською.

Основні види письмових робіт з української мови:

- класні й домашні вправи;
- словникові диктанти;
- есе, твори й перекази;
- написання конспектів, робота зі словниками й ін.

Щоб уникнути проблеми мовної інтерференції – коли мовець під час спілкування нерідною мовою відтворює особливості лексико-семантичної, синтаксичної систем своєї мови, – у програмі чималу увагу приділено виробленню вмінь у мовленнєвій діяльності. Зокрема, в I семестрі проводять оцінювання двох видів мовленнєвої діяльності – усний переказ та діалог; а в II – оцінювання таких видів мовленнєвої діяльності, як усний твір і читання вголос. Вважаємо, що зазначена програма дозволяє учневі оволодіти вміннями та навичками вільно користуватися засобами української мови в усіх видах мовленнєвої діяльності.

Позитивне у програмі те, що вона україноцентрична. Зокрема, для творів, діалогів, есе запропоновано теми про загадкові місця України, походження назви “Україна”, символіку кольору на рушниках, героїв Небесної сотні тощо.

Отже, навчальні програми – це системні документи, які визначають цілі та завдання кожного предмета, його зміст, основні види та результати навчальної діяльності, форми контролю й оцінювання результатів навчання. Авторами актуальних на сьогодні програм з української мови для шкіл із польською мовою навчання стали переважно саме вчителі цих навчальних закладів. Важливо те, що передусім практичний досвід, а не напрацювання науковців-теоретиків, безпосередньо залучених до освітнього процесу, став основою цих програм. У проаналізованих документах використано нестандартні форми опанування нової для учнів інформації, як-от: інформаційні, дослідницькі та мистецькі проекти, моделювання, інсценізації, ситуаційні вправи, екскурсії. Навчальні програми, побудовані на основі компетентісного підходу, дають змогу учневі осягнути базові знання про систему української мови, а також допомагають сформуванню міжпредметних вміння, розвивати критичне мислення, креативність та інші навички, що впливають на ефективність життя у соціумі.

Олег ПІХ

ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩИ В ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІЙ СФЕРІ КРИЗЬ ПРИЗМУ ЇХ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

У контексті забезпечення освітніх прав національних меншин важливого значення набуває імплементація країнами правових норм і рекомендацій, що містяться в документах міжнародних та європейських структур – ООН, ОБСЄ, Ради Європи, які й визначили основоположні міжнародно-правові стандарти в цій галузі. Україна і Республіка Польща (далі – РП) – активні учасники цих організацій, стандарти яких із захисту національних та етнічних меншин вони зобов'язалися впроваджувати у власне законодавство.

З-поміж головних міжнародних актів щодо захисту меншин, що їх підписали та ратифікували Україна й Польща були “Європейська хартія регіональних мов або мов меншин” (прийнята Радою Європи 5 листопада 1992 р.)¹ і “Рамкова конвенція про захист національних меншин” (відкрита до підписання від 1 лютого 1995 р.)². “Європейська хартія регіональних мов або мов меншин” актуалізувала проблеми правового захисту окремих мов із метою збереження на європейському континенті мовного й етнічного розмаїття. Хартія передбачила зобов'язання держав зі збереження і гарантування певної сфери застосування таких мов, які “традиційно використовуються в межах певної території держави громадянами цієї держави, які складають групу, що за своєю чисельністю менша, ніж решта населення цієї держави та відрізняються від офіційної мови (мов) цієї держави” (ст. 1). Так, у ст. 7 і ст. 8 хартії містяться положення щодо використання таких мов у сфері освіти, зокрема “заходи щодо забезпечення навчання з історії і культури, відображених у регіональній мові або мові меншини”³. Аналогічні пункти містяться також і в Рамковій конвенції 1995 р.⁴. Тобто йдеться про виняткове право меншин на вивчення, окрім рідної мови, ще й історії і культури власного народу цією мовою.

Прийняття Рамкової конвенції стало першою юридично зобов'язувальною міжнародною багатосторонньою угодою у цій сфері та водночас визначило основні підходи в питанні захисту прав національних меншин у державах-членах Ради Європи.

¹ Європейська хартія регіональних мов або мов меншин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_014.

² Рамкова конвенція про захист національних меншин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_055.

³ Європейська хартія регіональних мов або мов меншин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_014

⁴ Економічні, соціальні й культурні права / [під ред.: Асбйорна Ейде, Катаріни Краузе, Аллана Розаса; пер. з англ. Г. Є. Краснокутський]. – Осло, 2006. – С. 256.

Закріплювалася заборона будь-яких форм дискримінації на підставі належності до етнічних чи національних спільнот, що складають меншість відносно титульної нації. Саме принцип недискримінаційності фактично став наріжним каменем європейської соціальної моделі та був покладений в основу побудови європейського співтовариства⁵. Тому створення інститутів і формування відповідної політико-правової бази, які б гарантували захист прав національних меншин відповідно до зобов'язань, узятих у межах ОБСЄ і Ради Європи, вимагалось як від країн-кандидатів до вступу в ЄС, так і від тих держав, які своїм вектором обрали євроатлантичну інтеграцію.

Ці міжнародні акти визначають загальні приписи щодо дотримання прав національних меншин у різних сферах: політичній, соціальній, гуманітарній. Водночас на основі міжнародних нормативно-правових актів щодо захисту меншин європейськими структурами Ради Європи й ОБСЄ розроблено конкретні рекомендації по кожній з галузей. Із погляду поставленої проблеми важливе значення мають Гаазькі рекомендації (1996), сформульовані визнаними фахівцями, що пояснюють зміст і тлумачать міжнародно-правові норми та міжнародні стандарти щодо прав у сфері освіти, які мають особливе значення для збереження й розвитку самобутності осіб, що належать до національних меншин⁶. Хоча ці рекомендації – це радше політичні норми і вони не мають юридичної сили, проте встановлюють загальновизнані стандарти. Розроблені на основі їхніх вимог проекти юридичних документів, які приймають держави, створюють ефективну міжнародно-правову базу у сфері захисту прав меншин⁷. Отже, політико-правову базу кожної країни в етнопольській сфері можна схарактеризувати такими критеріями: характером і об'ємом міжнародних правових зобов'язань щодо захисту меншин, прийнятих та ратифікованих державою; процесом формування внутрішньої правової бази діяльності етнопольських меншин, зокрема й щодо забезпечення освітніх прав.

Узгодження внутрішнього законодавства з міжнародними конвенціями у сфері захисту меншин були серед критеріїв готовності країн-кандидатів до вступу в ЄС. Така оцінка ґрунтувалася також на розроблених ОБСЄ висновках і рекомендаціях, зокрема такою її спеціалізованою структурою, як офіс Верховного комісара з питань національних меншин. Проте, оскільки документи ОБСЄ не були юридично обов'язковими для виконання і віддзеркалювали швидше контури означених проблем, аніж чіткі правові стандарти, посилення на них були переважно рекомендаційними. Однак саме така політика “морального заохочення” ЄС була достатньо вдалою. Свідченням цього стали реальні позитивні зміни в міжетнічних стосунках і режимах захисту меншин у країнах, що намагалися якомога швидше здобути право приєднання до розширеного ЄС⁸.

⁵ Романов Р. Запобігання та протидія дискримінації за ознаками етнічного походження і релігійних переконань: європейський досвід і Україна // Актуальні питання вітчизняної етнопольтики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду / [під заг. ред. Ю. Тищенко]. – Київ, 2004. – С. 191.

⁶ Мицик В. В. Права національних меншин у міжнародному праві: монографія. – Київ: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2004. – С. 93.

⁷ Коцур В. Міжнародні документи про захист прав меншин та їх реалізація в Україні: політологічний дискурс // Spheres of Culture. – Lublin, 2014. – Vol. VIII. – P. 480.

⁸ Беліцер Н. Міжнародна та європейська системи захисту прав меншин: нові тенденції // Актуальні питання вітчизняної етнопольтики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду / [під заг. ред. Ю. Тищенко]. – Київ, 2004. – С. 208.

Так міжнародно-правові акти у сфері захисту прав національних меншин визначали базові стандарти етнонаціональної політики без врахування специфіки кожної окремої країни. А, отже, державна політика конкретних країн щодо меншин багато в чому залежала від їхнього походження, чисельності, терміну проживання, особливостей розселення територією країни тощо. Варто наголосити, що в Україні, як і РП, більшість населення становлять представники титульного етносу. Так, за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., 77,6 % громадян України назвали себе українцями⁹. У Польщі, згідно з останнім загальнодержавним переписом населення, який проходив у 2011 р., за етнічним походженням винятково поляками визнали себе 91,56 % громадян¹⁰. Отож, в Україні, порівняно з Польщею, присутній достатньо значний відсоток національних меншин, чимало з яких проживають компактно на певних територіях, тоді як у Польщі вони нечисленні та розпорошені (жодна не перевищує 0,5 %). До того ж в Україні, на відміну від багатьох європейських країн, до національних меншин можна зараховувати представників практично всіх етносів, які нині проживають на її території. Адже в українському законодавстві не проведено чіткого розмежування таких термінів, як “корінний народ”, “етнічна” чи “національна меншини”¹¹.

Задоволення мовних потреб національних меншин – один із головних чинників, що визначає права меншини та впливає на соціальне самопочуття громадян, забезпечує збереження їхньої національно-етнічної самобутності. Підтримка власної ідентичності засобами рідної мови здійснюється насамперед через освіту, а отже, мовна політика держави в системі освіти національних меншин має бути спрямована на вирішення таких нагальних завдань, як забезпечення права навчатися рідною мовою та права доступу до якісної освіти державною¹².

З розпадом Радянського Союзу Україна розпочала тривалий процес демократичних перетворень і реформування внутрішнього законодавства. При цьому етнонаціональна сфера достатньо чітко корелювалася з політичними процесами у країні (геополітичним вибором України як частини Європи чи як складової євразійського простору). Євразійська геополітична орієнтація означала сприйняття концепції поліетнічності держави або взагалі вбачала в українцях відгалуження об’єднаного східнослов’янського етносу. Вхідження в європейський політичний і культурний простір означатиме надання переваги усталених в Європі концепцій титульного (державотворчого) етносу та національних меншин, що разом складають об’єднану громадянством політичну націю¹³. Водночас вплив політичного

⁹ Всеукраїнський перепис населення 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>

¹⁰ Wyniki Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2011. Podstawowe informacje o sytuacji demograficzno-społecznej ludności Polski oraz zasobach mieszkaniowych. Warszawa, 2012. – 30 s. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/lu_nps2011_wyniki_nsp2011_22032012.pdf

¹¹ Косьмій О., Кравченко Ю. Нормативно-правове забезпечення діяльності етнонаціональних меншин в Україні та Польщі // *Studia Politologica Ucraino-Polona*. – 2013. – Вип. 3. – С. 95.

¹² Мазука Л. І. Мовна політика щодо освіти національних меншин в Україні [Електронний ресурс] // *Стратегічні пріоритети*. – 2013. – № 4(29). – С. 106. – Режим доступу: <http://sp.niss.gov.ua/content/articles/files/14-1446038353.pdf>

¹³ Долженков О. Ратифікація документів Ради Європи з етнокультурних питань і внутрішньополітична боротьба // *Вісник Львівського університету. Серія: філософські науки*. – 2002. – Вип. 4. – С. 339.

аспекту призвів до того, що під час ратифікації українським Парламентом 2003 р. “Європейської хартії регіональних мов або мов меншин” відбулося спотворення основних термінів, бо в оригіналі документа йдеться не про “регіональні мови або мови меншин”, а про поняття – “регіональні або міноритарні мови”. Відповідно через спотворення суті хартії в українському законі про її ратифікацію вона стала механізмом підтримки функцій найбільш поширеної і розвиненої на території України російської мови (хоча насправді цей документ спрямований на захист мов, яким загрожує зникнення)¹⁴, що яскраво виявилось у прийнятому 2012 р. Законі “Про засади державної мовної політики” (Ківалова–Колісниченка).

Сучасний етап історичного розвитку підтвердив вибір України на користь європейської орієнтації. Водночас прагнення інтеграції до Європи мусить ґрунтуватися на низці передумов, зокрема дотриманні європейських правових норм. Аналіз нормативно-правової бази засвідчив, що на законодавчому рівні в Україні створено достатньо сприятливі умови для вивчення представниками національних меншин рідних мов у процесі шкільної освіти.

Складаюча системи гарантій реалізації захисту прав національних та етнічних меншин в Україні – це конституційні гарантії, передбачені ст. 24 Конституції України, де зазначено, що всі громадяни мають рівні перед законом права і свободи. Статті 10 і 11 проголосили демократичні принципи мовної політики, визнали права різних мов у державі. Українська має статус державної, а мови меншин – державний захист¹⁵. У державних і комунальних навчальних закладах або за сприяння національних культурних товариств поряд із державною, відповідно до положень Конституції України, зокрема частини 5 ст. 53, та законів України, в навчальному процесі можуть застосовуватися та вивчатися мови національних меншин¹⁶. Гарантуючи права меншин, Українська держава виходить з того, що вони – невід’ємна частина загальноновизнаних прав людини. Тому Конституція України встановила, що чинні міжнародні договори щодо захисту прав і свобод громадян, ратифікацію яких підтвердила Верховна Рада, – обов’язкова частина її національного законодавства.

Важливе значення в контексті державної освітньої політики як щодо організації системи національної освіти, так і з огляду на збереження та розвиток культурно-освітнього рівня національних меншин, мало прийняття 5 вересня 2017 р. Закону України “Про освіту”¹⁷. Етнонаціональні відносини в освітній сфері врегульовано ст. 7 про мову освіти. Положення саме цієї статті виявилися найбільш дискусійними при впровадженні освітнього законодавства. Згідно з новим законом від 1 вересня 2018 р. діти національних меншин дошкільну і початкову освіту можуть здобувати

¹⁴ Пшик О. Міжнародне та українське законодавство про мовні права національних меншин // Міжнародні зобов’язання України та Німеччини в контексті європейської мовної політики: українсько-німецький студентський семінар із соціолінгвістики: зб. статей і тез / [за ред. Г. Мацок]. – Львів, 2010. – С. 63.

¹⁵ Бурдяк В. Розвиток державної етнонаціональної політики в сучасній Україні // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – Київ, 2008. – Вип. 40. – С. 136.

¹⁶ Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%25D0%25BA/96-%25D0%25B2%25D1%2580/para4342#n4342>

¹⁷ Закон України “Про освіту” від 05.09.2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>

мовою відповідної нацменшини, при цьому паралельно вивчаючи державну (п. 1). А от із 5-го класу, тобто зі середньої школи, вони повинні навчатися державною, а мову національної меншини вивчати як окрему дисципліну. При цьому, якщо мова нацменшини належить до мов Європейського Союзу, то можливе викладання однієї чи декількох дисциплін також нею (п. 4). Так головним нововведенням закону стало закріплення офіційного статусу української мови в освітніх установах, обов'язковість її вивчення в усіх державних і комунальних закладах, зокрема й тих, де навчаються діти національних меншин.

Водночас ухвалений в Україні Закон “Про освіту” спричинив обурення представників окремих меншин. Свої застереження щодо намірів уряду звузити можливості громадян України, які є представниками національних меншин, у доступі до освіти рідною мовою, висловили дипломатичні відомства Угорщини, Румунії і Польщі. На думку, зокрема, угорської та румунської сторін, стаття містить норми, що суперечать ст. 10, 22, 23, 53 Конституції України, міжнародним договорам у сфері захисту національних меншин і прокладає шлях до мовної асиміляції національних меншин. Чи так це, спробуємо з'ясувати, звернувшись до Гаазьких рекомендацій (1996), які визначають освітню політику щодо національних меншин, українського освітнього закону та роз'яснень Міністерства освіти і науки (МОН) України.

Зважаючи на зауваження, висловлені представниками нацменшин в Україні у процесі прийняття закону, МОН видало роз'яснення щодо застосування ст. 7 на практиці. У міністерстві причиною перегляду умов викладання української мови у школах із навчанням мовами національних меншин, назвали те, що наявна ситуація в освіті порушувала конституційні права дітей на вступ на конкурсних засадах до вищих навчальних закладів України і погіршувала їхні шанси на успішну кар'єру¹⁸. Відкинули у міністерстві й закиди в порушенні певних положень Конституції України та “Європейської хартії регіональних мов або мов національних меншин”, зауваживши, що “обов'язком держави є забезпечення рівних прав і можливостей для всіх громадян України”, а новий закон не тільки “не звужує права нацменшин і відповідає статті 22 Конституції України, адже гарантує вивчення національних мов, а й навпаки – розширює можливості громадян України через володіння державною мовою і це також повністю відповідає положенням статті 24 Конституції про заборону дискримінації на етнічній та мовній основі”¹⁹. На думку українських посадовців, через те, що представники національних меншин у школах фактично були позбавлені можливості вивчати українську мову, якраз і створювалися передумови для такої дискримінації та звуження прав. Отже, права осіб, які належать до меншин, можуть бути повністю реалізовані тільки тоді, коли вони у процесі навчання добре оволодіють державною мовою. Відповідні зауваження узгоджуються також із положеннями Гаазьких рекомендацій щодо прав національних меншин на освіту, в яких у п. 1 зазначено, що “особи, які належать до національних меншин,

¹⁸ Прихід В. Освітні суперечки: національні меншини проти української? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.dw.com/uk/97/a-40448854>

¹⁹ Детальні роз'яснення щодо ст. 7 Закону України “Про освіту” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mfa.gov.ua/ua/press-center/news/60082-detalyjni-rozjasnennya-shhodo-st-7-zakonu-ukrajini-pro-osvitu>

зобов'язані інтегруватися в більш широке суспільство держави через належне володіння державною мовою”²⁰.

У Гаазьких рекомендаціях також вказано, що в ідеалі рідною мовою дитини має вестися навчання на дошкільному рівні та початковій школі, а “офіційна мова має бути предметом постійного викладання, бажано вчителями, які володіють обома мовами” (п. 11–12)²¹. Водночас українське освітнє законодавство, слідуючи вказаним рекомендаціям, вкотре підтверджує право меншин як вивчати рідну мову, так і навчатися нею поряд із вивченням державної, що дасть можливість учням бути підготовленими до навчання цією мовою у середній школі. Підтверджено також право навчати дітей рідною мовою в дитячих садочках і початковій школі, засновувати власні приватні освітні заклади, в яких викладання ведеться мовами меншин. У роз'ясненні міністерства наголошено, що прийняття закону не призведе до ліквідації чи обмеження діяльності освітніх закладів (садочків, шкіл, університетів, факультетів) національних меншин. Навпаки, за рахунок державного бюджету буде проведено додаткове навчання та підвищення кваліфікації для тих учителів, які вже викладають відповідні предмети мовою національної меншини, щоб вони мали змогу викладати цей предмет державною²².

Згідно з Гаазькими рекомендаціями, в середній школі значна частина навчального матеріалу має викладатися мовою меншини, а державна повинна бути предметом постійного викладання. Разом із тим протягом навчання необхідно поступово збільшувати кількість предметів, які викладаються державною мовою (п. 13). Український Закон “Про освіту” розширює з метою майбутньої адаптації учнів вживання офіційної мови в середніх школах державної і комунальної форм власності з мовою викладання меншин, що й спричиняє стурбованість представників цих національностей. Однак у ньому поряд із мовою та літературою національної меншини, дозволено викладати один або декілька предметів мовою ЄС, що де-факто означає викладання рідною мовою меншин. До того ж, згідно з роз'ясненнями МОН, викладання державною має збільшуватися поступово і лише в останніх класах середньої школи, предмети, що викладатимуть державною мають становити більшість, а для окремих меншин запроваджується перехідний період (до 1 вересня 2020 р.), за який учні й викладацький склад мали б адаптуватися для переходу до ширшого вивчення державної мови. Зрештою, Закон “Про освіту” за суттю – це рамковий закон, а детальніші та збалансованіші рішення щодо верхньої і нижньої межі кількості предметів, які викладатимуть державною та, відповідно, мовами національних меншин, мають бути детальніше прописані в Законі “Про середню освіту”, який ухвалить пізніше, що також залишає можливості для певної гнучкості у вирішенні цього питання.

²⁰ Гаазькі рекомендації щодо прав національних меншин на освіту та пояснювальна записка [Електронний ресурс] // Гаага: Фонд міжетнічних відносин, 1996. – С. 5. – Режим доступу: http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nchnpu_018_2010_10_26.pdf

²¹ Там само. – С. 6.

²² Детальні роз'яснення щодо ст. 7 Закону України “Про освіту” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mfa.gov.ua/ua/press-center/news/60082-detalyini-rozjasnennya-shhodo-st-7-zakonu-ukrajini-pro-osvitu>

Як бачимо, головні положення освітнього закону в цілому відповідають Гаазьким рекомендаціям, може йтися лише про відсотки у співвідношенні офіційної до мови меншин та терміни впровадження розширеного викладання державної мови. Цей висновок підтвердило і рішення Венеціанської комісії, де, зокрема, відзначено, що “для держави є законною та вартою високої оцінки метою сприяти зміцненню державної мови та її обов’язковості для усіх громадян, вживання необхідних заходів для вивчення мови усіма громадянами”. Водночас комісія порадила Україні внести зміни до перехідних положень Закону “Про освіту”, забезпечивши довший перехідний період його впровадження, звільнити приватні школи від нових мовних вимог, а також розпочати діалог із нацменшинами щодо мовного питання в освіті та забезпечити, щоб закон не загрожував збереженню їхньої культурної спадщини та самобутності²³. У МОН України заявили, що врахують висновки Венеціанської комісії щодо цього закону та готові до обговорення його з усіма зацікавленими сторонами.

Внутрішнє правове поле врегулювання прав меншин у Польщі сформовано з таких законодавчих і нормативних актів: Конституції Республіки Польща 1997 р., статей відповідних законів (зокрема й окремого спеціального Закону 2005 р. “Про національні та етнічні меншини та про регіональну мову”), постанов і розпоряджень уряду та міністерств, що гарантують права меншин. Незважаючи на те, що формування правової бази щодо захисту меншин було вимогою вступу в ЄС, її прийняття спричинило дискусію серед громадськості та політичних сил Польщі, як наслідок, остаточна ратифікація міжнародних актів затягнулася – і лише у 2001 р. Польща приєдналася до “Рамкової конвенції про захист національних меншин”, а 2009 р. – до “Європейської хартії регіональних мов або мов меншин”. Серед причин були демографічні та соціально-психологічні наслідки Другої світової війни і складні суспільно-політичні й гуманітарні відносини в системі польсько-українських, польсько-німецьких, польсько-білоруських, польсько-чеських, польсько-литовських координат тощо²⁴. Водночас, враховуючи те, що прийнята в 1997 р. Конституція РП закріплювала правовий статус меншин, у політичних і суспільних дискусіях виникло запитання: чи взагалі Польщі потрібен закон про національні та етнічні меншини і ратифікація Рамкової конвенції²⁵. На думку уряду Польщі та Сейму, Рамкова конвенція повинна застосовуватися на території РП суто щодо її громадян, згідно з традиційно прийнятими концепціями поняття національної чи етнічної меншини і не стосуються осіб з іноземним громадянством, а отже,

²³ Висновки Венеціанської комісії та її рекомендації для українського уряду щодо імплементації закону “Про освіту” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2362358-venecijska-komisija-vikonanna-zakonu-pro-osvitu-cerez-dialog-z-nacmensinami.html>

²⁴ *Піляв І.* Особливості взаємодії демократичної держави і громадянського суспільства у сфері захисту національних меншин: досвід країн Вишеградської групи та Балтії // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – Київ, 2013. – Вип. 4(66). – С. 38.

²⁵ *Hausner W.* Polska ratyfikacja Konwencji Ramowej o Ochronie Mniejszości Narodowych (nowy poziom ochrony mniejszości) // Status prawny mniejszości narodowych w Polsce w swietle Konwencji Ramowej o Ochronie Mniejszości Narodowych: materiały z konferencji (Warszawa, 23–24 października 2000). – Warszawa, 2001. – S. 21–22.

наголошувалося на невизнанні цього статусу за нелегальними працівниками чи мігрантами²⁶.

Важливим нормативно-правовим документом, що закріплював правовий статус меншин, була прийнята 1997 р. Конституція Республіки Польща. Статею 35 польським громадянам, що належать до національних й етнічних меншин, забезпечується право на збереження та розвиток власної мови, звичаїв і культурних традицій²⁷. Інструмент цього – право створювати власні приватні освітні та культурні інституції і заклади.

У Законі 2005 р. “Про національні та етнічні меншини та про регіональну мову” закріплено визначення національних та етнічних меншин, їхні права, а також сформульовано завдання і компетенції органів державної влади й місцевого самоврядування у цій сфері²⁸. У розділі 3, який стосується освіти, культури та соціальної інтеграції меншин, ст. 17 визначає, що права на вивчення мови меншини, а також її історії та культури реалізуються за принципами та в порядку, визначеному Законом від 7 вересня 1991 р. “Про систему освіти”²⁹. Відповідно до нього, в Польщі учні можуть вивчати мову національних, етнічних меншин і регіональну кашубську у трьох типах шкіл: з мовою викладання національних меншин, двомовній та додатковим навчанням мови меншини. У першому типі шкіл учні державною вивчають урок польської мови, історію та географію Польщі, а решту предметів можна викладати мовою нацменшини. Учні таких шкіл екзамени (крім польської) можуть складати рідною мовою. Звичайно, більшість складає польською, бо це полегшує їм вступ у польські виші тощо. Згідно із законом, у двомовних школах уроки відбуваються польською та мовою нацменшин, якою мають викладати не менше чотирьох предметів, а решту можна польською. У такому типі шкіл більше уроків мови меншин, кількість годин викладання якої співставна із тривалістю навчання польської. До третього типу належать польські школи, в яких відбувається додаткове навчання мови меншини у формі окремих занять, загалом три рази на тиждень³⁰. У зв’язку з розпорошеністю проживання національних меншин на території Польщі, більшість їхніх дітей відвідують переважно двомовні школи або ті, де вивчення мови меншини проводиться факультативно у формі додаткових занять. Зокрема з факультативним навчанням українською мовою налічується близько сотні.

Так, польське освітнє законодавство в етнонаціональній сфері значною мірою збігається з положеннями, закладеними в українському освітньому законі. У дошкільних установах, початковій і середній школі учням, що належать до меншин, забезпечується можливість через вивчення їхньої власної мови, історії та культури

²⁶ Швидюк С. Ратифікація Рамкової конвенції про захист національних меншин у контексті національної політики Польщі // Політологічні та соціологічні студії: зб. наук. праць. – Чернівці: Рута, 2005. – Т. 3. – С. 341.

²⁷ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19970780483>

²⁸ Швидюк С. Польське і українське спеціальне законодавство щодо національних меншин: порівняльна характеристика // Держава і право: зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – Київ, 2005. – Вип. 30. – С. 719.

²⁹ Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty. Dz. U. z 2004 r. Nr 256, poz. 2572 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.prawo.egospodarka.pl/akty/dziennik-ustaw/2004/256/2572>

³⁰ Nijakowski L. Oświata mniejszości narodowych w Polsce [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zielonewiadomosci.pl/tematy/mniejszosci/oswiata-mniejszosci-narodowych-w-polsce/>

зберігати і розвивати почуття національної самобутності, при цьому в усіх типах шкіль обов'язкове також навчання державною мовою.

Отже, міжнародні нормативно-правові документи встановлюють, що невід'ємне право національних меншин – можливість доступу до освіти всіх рівнів, вивчення і навчання рідною мовою, створення власних приватних освітніх та навчальних закладів. Поряд із цим міжнародне законодавство визначає, що права осіб, які належать до меншин, можуть бути повністю реалізовані тільки тоді, коли вони у процесі навчання добре оволодіють також державною мовою, адже це допоможе в майбутньому краще інтегруватися у суспільство, в якому вони проживають, а отже, і реалізувати себе на рівні з домінантним етносом. Україна та Польща ратифікували й зобов'язалися дотримуватися зазначених у міжнародних актах освітніх прав меншин. Освітнє законодавство Польщі дозволяє комплексно забезпечити навчання й вивчення рідної мови нацменшин, однак через їхню розпорошеність території, більшість дітей відвідують польськомовні школи з факультативними уроками рідної чи двомовні. Прийнятий український Закон “Про освіту” за умов особливого демографічного, соціального та геополітичного контексту, що склався в Україні, покликаний насамперед забезпечити належне вивчення в освітніх закладах державної мови. Разом із тим імплементація відповідного законодавства передбачає врахування освітніх інтересів національних меншин, зокрема здійснюватиметься лише після необхідних консультацій із ними щодо обсягу навчання, достатнього для того, щоб їхні діти могли оволодіти рідною усною та писемною мовою на достатньому рівні.

Юлія АРТИМИШИН

ОСВІТА ПОЛЬСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Друга світова війна та повоєнні зміни кордонів внесли суттєві корективи в політичну карту Європи. Поляки в першій половині ХХ ст. зуміли створити державу, куди входили українські етнографічні регіони. Після 1945 р. більшість цих теренів увійшли до УРСР, а поляки на них перетворилися на національну меншість, як і українці – в Польщі.

Згідно з переписом 2001 р. поляки були 8-ю національністю за чисельністю, їхня кількість становила 144 130 осіб¹, на противагу 1989 р. – 219 тис. осіб². Матеріали цього ж перепису засвідчили, що лише 12,9 % польської меншини задекларували як рідну мову польську, а 71 % вибрали такою українську та 15,6 % – російську³. За неофіційними підрахунками найбільших польських товариств, на 2012 р. в Україні мешкає від 300 тис. до 0,5 млн поляків⁴. У мас-медіа фігурує ще більша цифра – 1 млн. Проте такі дані завищені, адже ця статистика одержана в результаті підрахунку римо-католиків країни⁵, які, як відомо, не всі ідентифікують себе поляками.

Польська громада проживає у всіх областях держави, але найбільш чисельна в регіонах, які збігаються з історичною специфікою розселення. Згідно з підрахунками історика Олега Калакура, який використовував дані Всеукраїнського перепису 2001 р.: "...на Львівщині, Тернопільщині, Івано-Франківщині, Волині та Рівненщині на початок 2001 р. проживало 38,4 тис. поляків, на Хмельниччині та Вінниччині – 26,8 тис., на Житомирщині, Київщині та в м. Києві – 58,8 тис. осіб, що становить 86 % всієї польської людності України"⁶.

Польська меншина зазнала суттєвих формацій внаслідок асиміляції, масового виїзду наприкінці ХХ ст. до держави походження, однак, як вважає дослідник

¹ Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>

² Калакура О. Мовно-культурний розвиток сучасної польської меншини в Україні // Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – Київ, 2007. – Вип. 34. – С. 239.

³ Мовний склад населення України. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/>

⁴ Raport o sytuacji Polonii i Polaków za granicą 2012. – Warszawa: Ministerstwo Spraw Zagranicznych, 2013. – S. 250.

⁵ Bilonožko E. Obcość języka ojczystego (lingwistyczna identyfikacja Polaków na Ukrainie. Studia politologica Ucraino-Polona. – Житомир, 2013. – Вип. 3. – С. 101.

⁶ Калакура О. Мовно-культурний розвиток... – С. 239.

О. Калакура, вони займають “одне із домінуючих місць серед іноетнічних груп нашої держави”⁷.

Основні для розвитку національних меншин в Україні – це ст. 10 та ст. 11 Конституції України, де визначено: державна мова – українська, держава “сприяє консолідації та розвитку української нації”, водночас “в Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України”, підтримується розвиток самобутності “всіх корінних народів і національних меншин України”⁸. Наступним кроком для врегулювання статусу національних меншин став Закон України “Про національні меншини в Україні” (1992), згідно з яким держава гарантувала “користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства”⁹. Важливими для розвитку освіти етноменшин також були нормативно-правові документи міжнародного права, зокрема “Декларація Генеральної Асамблеї ООН про права осіб, що належали до етноменшин” (1992), “Рамкова конвенція про захист національних меншин”, ухвалена Радою Європи (1995)¹⁰. Для польсько-українських відносин і статусу їхніх меншин у державі-партнері визначальним був “Договір проміж Україною і Республікою Польщею про добросусідство, дружні відносини і співробітництво” (1992). Сторони зобов’язувалися згідно із міжнародними стандартами визнавати “право членів польської меншості в Україні і української – в Республіці Польщі на індивідуальне або спільне з іншими членами своєї меншості збереження, вираження і розвиток своєї етнічної, культурної, мовної і релігійної самобутності”. Тобто передбачали право вивчення рідної мови, “заснування та утримання власних освітніх, культурних і релігійних організацій і товариств; сповідування своєї релігії”¹¹.

Верховна Рада України 5 вересня 2017 р. прийняла законопроект “Про освіту”, в якому передбачено реформу системи освіти, а також, що мовою освіти в Україні є державна, тобто українська. А згідно зі ст. 7: “Особам, які належать до національних меншин України, гарантується право на навчання в комунальних закладах освіти для здобуття дошкільної та початкової освіти, поряд із державною мовою, мовою відповідної національної меншини”¹². Таке право реалізується через створення окремих класів чи груп, де навчання відбуватиметься мовою меншини,

⁷ Калакура О. Мовно-культурний розвиток... – С. 239 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/>

⁸ Конституція України. Із змінами, внесеними згідно із Законами № 1401-VIII від 02.06.2016 // Відомості Верховної Ради України (далі – ВВР). – 2016. – № 28, ст. 532 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

⁹ Закон України про національні меншини в Україні. Із змінами, внесеними згідно із Законами № 5029-VI (5029-17) від 03.07.2012 // ВВР. – 2013. – № 23, ст. 218; № 5461-VI (5461-17) від 16.10.2012 // ВВР. – 2014. – № 5, ст. 62.

¹⁰ Зеркаль М. Освіта національних меншин України (1990–2000-ні рр.) // Український історичний журнал. – Київ, 2013. – № 2. – С. 126.

¹¹ Договір між Україною і Республікою Польщею про добросусідство, дружні відносини і співробітництво (Договір ратифіковано Постановою ВР № 2611-XII (2611-12) від 17.09.92) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_172

¹² Закон України “Про освіту” (2145-VIII від 05.09.2017) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>

але “поряд із державною мовою і не поширюється на класи (групи) з навчанням українською мовою”¹³.

Ця стаття закону спричинила хвилю обурення в Росії, Угорщині, Румунії, Польщі, Болгарії та Греції через те, що, на думку цих країн, вона обмежує права національних меншин в Україні, зокрема їх право навчатися рідною для них мовою¹⁴. Згідно з офіційним роз’ясненням Міністерства освіти та науки (МОН), вона не порушує конституційних норм і ратифіковану Європейську хартію мов¹⁵.

З цього приводу заступник міністра освіти Павло Хобзей зазначав, що “досі діти представників національних меншин та корінних народів мали можливість навчатися рідною мовою протягом 11 років навчання. Українська мова та література вивчалися окремими дисциплінами”, а відтак лише 40 % із них могли пройти тестування з української мови та літератури¹⁶.

Для Польщі новий освітній закон не став несподіванкою, адже Варшава обговорювала це питання у квітні 2017 р. на засіданні Консультативної комісії з питань освіти національних меншин під час зустрічі польського посла з представниками МОН України. Водночас в офіційній заяві польської амбасадки наголошувалося: “Міністерство закордонних справ буде уважно стежити за виконанням закону та вживатиме всіх необхідних заходів для забезпечення поляків в Україні доступу до освіти польською мовою. Ми переконані, що українська сторона наполягатиме на консультаціях із нами щодо будь-яких правил використання мов національних меншин”¹⁷. Польське повідомлення можна схарактеризувати як критичне, але, на протигагу офіційним зверненням Румунії та Угорщини, воно не містило спекулятивних і гострих тез чи звинувачень¹⁸.

Президент України 25 вересня 2017 р. підписав Закон “Про освіту”, оскільки він не порушує жодних міжнародних зобов’язань, які взяла на себе Україна, а результати переговорів з європейським колегами можуть бути враховані під час підготовки його нової редакції¹⁹. 28 вересня 2017 р. Павло Клімкін (міністр закордонних справ України) направив Закон “Про освіту” на експертизу Венеціанської

¹³ Закон України “Про освіту” (2145-VIII від 05.09.2017) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>

¹⁴ “Мовний закон” чому обурені Будапешт, Бухарест та Варшава? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://hromadske.ua/posts/movnyi-zakon-naskilky-obureni-budapesht-bukharest-ta-varshava>

¹⁵ У МОН роз’яснили, чому довелося змінити підхід до освіти мовами нацменшин. УКРІНФОРМ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2302994-umon-rozasnili-comu-dovelos-zminiti-pidhid-do-osviti-movami-nacmensin.html>

¹⁶ На Україну через реформу освіти посипались погрози інших країн. Що такого в новому законі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://espreso.tv/article/2017/09/13/mova_yak_nizh_v_serce_chy_spravedlyvo_susidy_zasudyly_nash_zakon_pro_osvitu

¹⁷ MSZ ws. ustawy o edukacji i nauczaniu w języku polskim na Ukrainie (komunikat) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://centrumprasowe.pap.pl/cp/pl/news/info/105049,36,msz-ws-ustawy-o-edukacji-i-nauczaniu-w-jezyku-polskim-na-ukrainie-\(komunikat\)](http://centrumprasowe.pap.pl/cp/pl/news/info/105049,36,msz-ws-ustawy-o-edukacji-i-nauczaniu-w-jezyku-polskim-na-ukrainie-(komunikat))

¹⁸ “Мовний закон” чому обурені Будапешт, Бухарест та Варшава? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://hromadske.ua/posts/movnyi-zakon-naskilky-obureni-budapesht-bukharest-ta-varshava>

¹⁹ Новий закон про освіту повністю відповідає європейським практикам, – Порошенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://espreso.tv/news/2017/09/28/poroshenko_ne_vy_klyuchaye_zminy_zakonu_pro_osvitu_pislya_ekspertyzy_rady_yevropy

комісії. Оприлюднене у грудні 2017 р. рішення містить рекомендації щодо уточнення ст. 7, зокрема про “точний обсяг гарантій освіти на мовах меншин, в основному обмежений початковою освітою, що не є зрозумілим”. Комісію занепокоїли можливі обмеження навчання мов нацменшин, короткий перехідний термін. Водночас “Венеціанська комісія бачить можливість для гнучкості: чинний закон про освіту є рамковим документом, а майбутній закон про загальну середню освіту, який ще має бути прийнятий, міг би передбачати більш детальні та збалансовані рішення, та заспокоїти тих, хто стурбований змінами”. МОН України погодилось із зауваженнями Венеціанської комісії, зокрема уточнити надалі ст. 7 закону в частині про “Загальну середню освіту”²⁰.

Після погодження з Кабінетом Міністрів 14 лютого 2018 р. МОН подало на розгляд Верховної Ради законопроект щодо змін перехідних положень Закону “Про освіту”²¹. Згідно із Законом України “Про внесення змін до пункту 3 розділу XII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про освіту» щодо уточнення деяких положень”, Верховна Рада постановила подовжити перехідний період щодо впровадження змін у навчання нацменшин із 2020 р. до 2023 р.²². Тобто врахувала зауваження Венеціанської комісії щодо подовження перехідного етапу, зазначеного в ст. 7. Також Павло Хобзей заявив, що в проекті закону ст. 7 у пункті “Про загальну середню освіту” враховані рекомендації цієї комісії, тому передбачено, що “приватні школи мають право вільного вибору мови освітнього процесу”²³.

Компромісу з польської стороною вдалося досягнути 24 жовтня 2017 р. – підписано спільну декларацію українського та польського Міністерств освіти про навчання польської в Україні й української нацменшини в Польщі рідною мовою²⁴.

За підрахунками Тетяни Пилипенко, начальника управління у справах національностей та міграції Державного комітету України у справах національностей та міграції, на 5 вересня 2003 р. (тобто на початок 2003/2004 н. р.) в Україні діяло 20 913 загальноосвітніх навчальних закладів (без спеціальних шкіл) із загальною чисельністю учнів близько 5 млн 583 тис. осіб. Серед них – 4 школи з польською мовою навчання, де навчалось 1 004 учні²⁵. Як окремий предмет польську мову вивчало 4 968 учнів. У вказаний період у трьох областях (Житомирській, Хмельницькій та Львівській) із найчисельнішою польською громадою освітній процес

²⁰ Закон про освіту: Венеціанська комісія прийняла аргументи української сторони – МОН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2360653-zakon-pro-osvitu-venecianska-komisija-prijnala-argumenti-ukrainskoi-storoni-mon.html>

²¹ У Гриневич розповіли, як змінять підхід до мов нацменшин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/society/2018/02/15/229004/>

²² Закон України “Про внесення змін до пункту 3 розділу XII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про освіту» щодо уточнення деяких положень” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JH67100A.html

²³ У Гриневич розповіли, як змінять підхід до мов нацменшин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/society/2018/02/15/229004/>

²⁴ Deklaracja polsko-ukraińska o nauczaniu w języku ojczystym podpisana [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://men.gov.pl/strony/deklaracja-polsko-ukrainska-o-nauczaniu-w-jezyku-ojczystym-podpisana.html>

²⁵ Пилипенко Т. Реалізація освітніх потреб представників національних меншин в Україні: стан, проблеми, перспективи // Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду / [під заг. ред. Ю. Тищенко]. – Київ: Український незалежний центр політичних досліджень, 2004. – С. 62.

відбувався так. У Житомирській обл.: у м. Житомирі діяла російсько-польська загальноосвітня школа № 17, польську мову як окремий предмет вивчало 1 250 учнів та 86 учнів – при національно-культурних товариствах. У Житомирському державному педагогічному університеті ім. І. Франка 66 студентів факультативно студіювали польську мову²⁶.

У м. Хмельницькому, Кам'янці-Подільському та Старокостянтинові були відкриті класи з польською мовою навчання, а як факультатив її вчили 1 200 учнів. На базі професійного ліцею в м. Ярмолинцях у 2004 р. почала діяти суботня школа з вивчення польської мови та культури ім. Мавриція Гославського. Також у м. Городки завершилося будівництво школи з польською мовою викладання, фінансову підтримку якій надавала польська організація “Спільнота польська”²⁷.

У Львівській обл. функціонувало 4 школи з польською мовою навчання, де в 43 класах було 1 004 учні. У 2002/2003 н. р. відкрито ще одну польську школу в м. Мостиськах. Польську мову як окремий предмет вивчало 230 учнів у 14 класах, а як факультатив – 430 учнів у 32 групах. Також діяли чотири дошкільні заклади, де було шість груп із польською мовою. Підготовка педагогічних кадрів для навчання польської мови здійснювалася у Львівському національному університеті та Дрогобицькому державному університеті ім. І. Франка²⁸.

Згідно з дослідженням польського фонду “Свобода і демократія” (“Wolność i Demokracja”) в 2014/2015 н. р. в Україні діяло шість шкіл із польською мовою навчання. Це загальноосвітня школа I–III ступенів із польською мовою навчання у м. Городку Хмельницької обл., Лановицька початкова школа I ступеня з вивченням польської мови, Мостиська загальноосвітня школа з польською мовою навчання № 3 I–III ступенів, Стрілецький навчально-виховний комплекс із польською мовою навчання, середня загальноосвітня школа з польською мовою навчання № 10 у м. Львові ім. Святої Марії Магдалени, загальноосвітня школа з польською мовою навчання № 24 ім. Марії Конопницької у м. Львові²⁹. Також діяли класи з польською мовою навчання у школах Шепетівки та Кам'янці-Подільському Хмельницької обл., Івано-Франківську, Житомирі й Довбиші Житомирської обл. Результати опитування фундації “Свобода і демократія” в польських освітніх осередках (від суботньо-недільних шкіл до загальноосвітніх) продемонстрували, що найбільшими їхніми проблемами залишається брак технічного обладнання (насамперед комп'ютерної техніки), підручників і дидактичних матеріалів, людських ресурсів³⁰, зокрема педагогічних кадрів для викладання польською (через низьку зарплату), наприклад, як у загальноосвітній школі із польською мовою навчання № 24 ім. Марії Конопницької у м. Львові, чи технічних і природничих предметів, як у середній загальноосвітній школі із польською мовою навчання № 10 у м. Львові ім. Святої Марії Магдалени³¹.

²⁶ Пилипенко Т. Реалізація освітніх потреб представників... – С. 74.

²⁷ Там само. – С. 87.

²⁸ Там само. – С. 80–81.

²⁹ Placówki oświatowe na Ukrainie. Informator. – Warszawa: Fundacja Wolność i Demokracja, 2015. – S. 26.

³⁰ Ibidem. – S. 26–34.

³¹ Польські школи в Україні також почали новий навчальний рік. Польське радіо [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.polradio.pl/5/38/Artykul/380788>; Placówki oświatowe... – S. 28.

Водночас польські школи одержують всебічну підтримку від польського уряду та різних неурядових організацій, до прикладу, від “Центру вдосконалення вчителів «Польської спільноти»” (“Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli Stowarzyszenia «Wspólnota Polska»”). Центр існує при неурядовій організації “Польська спільнота”, яка підтримує та сприяє співробітництву закордонної полонії та Польщі “у галузі освіти, науки, культури, релігії, економіки, туризму, спорту”³². Активну допомогу від центру одержує середня загальноосвітня школа із польською мовою навчання № 10 у м. Львові ім. Святої Марії Магдалени. У червні 2018 р. комісія центру, прибувши до навчального закладу, детально розглянула його потреби та проблеми, проаналізувавши шкільні документи та провівши бесіди з педколективом, батьками. На підставі цього ретельного аналізу склала рапорт, який буде взятий за основу для розрахунку матеріальних потреб, котрі асоціація намагатиметься задовольнити, водночас інструктори восени цього ж року прибудуть до школи для навчання персоналу³³. Наприкінці жовтня 2018 р. у межах наступного етапу програми співпраці у школі відбувся тренінг із викладання інформаційних технологій³⁴.

Фундація “Допомога полякам на Сході” (“Pomoc Polakom na Wschodzie”) у межах проекту “Біло-червоне АБВ”, який співфінансує Сенат Республіки Польщі від 2014 р., реалізує освітні програми для поляків в Україні³⁵: опікується 6 школами з польською мовою викладання, 5 школами, де вивчають польську, 6 групами в дитячих садках, 75 осередками вивчення польської. Також проект систематично надає фінансову підтримку шкільним і позашкільним осередкам вивчення польської через прозору систему субсидування; матеріальну та методичну допомогу, організовує конкурси, змагання³⁶, програми партнерства шкіл, тобто обміни між школами Польщі й України³⁷.

Знання мови, участь у різних культурно-освітніх проектах, організованих польськими товариствами та фундаціями за сприянням польської влади, польське походження (можливість одержання пільг у межах т. зв. “карти поляка”³⁸), складна економічна ситуація в Україні сприяють орієнтації випускників шкіл із польською мовою навчання

³² O Stowarzyszeniu [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wspolnotapolska.org.pl/stowarzyszenie/informacja.php>

³³ *Czyżyccka K.* Program rozwojowy dla szkół. Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli Stowarzyszenia Wspólnota Polska [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://odnswp.pl/program-rozwojowy-dla-szkol/?fbclid=IwAR2dmB0I9iqFeKnp_UN4L0kke0rwUZ52Idgdt0FJzZsyRtTUN6LDcI4pFR8

³⁴ Maraton metodyczny już za nami! [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.facebook.com/szkoJanr10/posts/2057523987637072?_xts_%5B0%5D=68.ARDWh0ZqFcCHpFU1z0c5X-3lmACwf3nBUIRaQMh-18VHAeFaKdM8E356RwNzS2Co__9EdkXh-4z855miCgt3QbA5t6EDb-vWnxvk3aJtm5CInMl7JOB9DRygT81-kmidln1V8fct7ON0xdJzLB63gM_acUpOqHFaaOTUAssozisR4twCyM1NKT_j8TaiNXkLWi9EkB9zbAzf3Qc4IZoqO7VVSML-4ReZq_NKsd6ySn2hPhDRqh0PEg-QKWc1wgpdpW72_WoyEM6vmlnpHDm-HjnYqMWFDDIWwCWMC3Ndc_0DUusaxV06qhyPoHrPEQXTgTDYtSd0AsHRggk3sQwIjdW09LAz9pRg&__tn__=-R

³⁵ Biało-czerwone ABC [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://wid.org.pl/bialo-czerwone-abc-program-wspierania-oswiaty-polskiej-na-ukrainie-2/>

³⁶ Ibidem.

³⁷ Biało-czerwone ABC. Program Partnerstwa Szkół [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://wid.org.pl/category/szerzemu-polska-oswiaty/bialo-czerwone-abc-program-partnerstwa-szkol/>

³⁸ *Giorgica J., Bartnicki S.* Karta polaka a tożsamość narodowa. Przykład Polaków w Białorusi Instytut Socjologii // Pogranicze. Studia społeczne. – Białystok: Instytut Socjologii Uniwersytet w Białymstoku, 2014. – Т. 23. – S. 111–113.

на здобуття вищої освіти в Польщі. Про це зауважувала в інтерв'ю у 2016 р. колишня директорка середньої загальноосвітньої школи № 10 ім. Святої Марії Магдалени Марта Маркуніна: “Більшість випускників – потенційні абітурієнти польських вищих навчальних закладах (ВНЗ). Щороку саме на базі Львівської школи № 10 відбуваються іспити для випускників польськомовних шкіл західного регіону України”³⁹.

Потрібно додати, що частина випускників українських шкіл (не представників польської національної меншини) також шукають можливості для подальшої самореалізації через навчання в закордонних ВНЗ. За дослідженням аналітичного центру “CEDOS”, у 2014 р. за кордоном навчалася щонайменше 53 тис. українців. Найчастіше українські абітурієнти обирали польські виші, бо тут існують можливості не лише для тих, хто має польське походження, а й різноманітні стипендії, що можуть не лише частково, але й повністю покривати витрати на навчання. Водночас, як зауважував керівник центру “CEDOS” Єгор Стадний, польські виші, особливо приватні, зацікавлені в українських абітурієнтах через значну демографічну кризу, виїзд молоді закордон⁴⁰. Про зростання “попиту на українських студентів” свідчить велика кількість реклами та посередницьких фірм, які пропагують освіту в Польщі⁴¹. Польща зацікавлена не лише в потенційних студентах вишів, а й технікумів. Промовистий приклад – підписання в 2017 р. Мостиською загальноосвітньою школою з польською мовою навчання № 3 I–III ступенів партнерської угоди з Лігницькою економічною зоною. Як уточнювала Дорота Гіжевська, заступник директора Лігницької зони: “... йдеться про випускників та учнів 9-х і 10-х класів, які б мали прагнення у майбутньому почати співпрацювати з нижньосілезькими підприємцями”⁴².

В Україні діє також розгалужена мережа позашкільних закладів навчання – суботньо-недільних шкіл і пунктів навчання при товариствах чи церковних парафіях. За інформацією офіційного сайту Співки вчителів-полоністів, у 2017 р. зареєстровані суботньо-недільні школи функціонували в м. Полонному та м. Дунаївці Хмельницької обл., м. Чернівцях, м. Кіровограді, м. Самборі, м. Стрию, м. Новому Роздолі, м. Бориславі, м. Одесі⁴³. Також в листопаді 2018 р. у смт Щирцю Львівської обл. розпочався новий навчальний рік у щойно відкритій суботньо-недільній школі ім. Станіслава Мачека⁴⁴. А при товариствах та церквах до 2017 р. діяло 57 осередків навчання польської мови та 54 “незарєєстровані” суботні школи⁴⁵. Також для дітей

³⁹ Іваник М. Польська школа: 200 років навчання і традицій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/50669>

⁴⁰ Стадний Є. Українські студенти в польських ВНЗ (2008–2015) [Електронний ресурс] // CEDOS. Аналітичний центр. – 2015. – 20 жовтня. – Режим доступу: <https://cedos.org.ua/uk/articles/ukrainski-studenty-v-polskykh-vnz-2008-2015>

⁴¹ Там само.

⁴² Польська школа у Мостиськах отримала новий шанс. Польське радіо [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.polradio.pl/5/38/Artykul/313973>

⁴³ Pozaszkolne placówki oświatowe – zarejestrowane szkoły sobotnio-niedzielne. ZNPU. Zjednoczenie Nauczycieli Polskich na Ukrainie [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://znpu.pp.ua/polskie-szkoly/szkoly-sobotnio-niedzielne-i-punkty-nauczania/>

⁴⁴ Ponowne otwarcie Polskiej Sobotnio-Niedzielnej Szkoły w Szczercu [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.kuriergalicyjski.com/spoleczenstwo/polacyukr/7163-ponowne-otwarcie-polskiej-sobotnio-niedzielnej-szkoly-w-szczercu>

⁴⁵ Punkty nauczania przy organizacjach i parafiach ZNPU. Zjednoczenie Nauczycieli Polskich na Ukrainie [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://znpu.pp.ua/polskie-szkoly/punkty-nauczania-organizacjach-parafiach/>

діють садочкові групи у с. Стрілецьке та с. Лановичах Львівської обл., м. Кам'янці-Подільському та ще чотири у Львові⁴⁶.

Для загальноосвітніх навчальних закладів із навчанням польською мовою Міністерство освіти затверджувало підручники та посібники, поділені на кілька категорій. У 2015/2016 н. р. це основні підручники та посібники (українська мова для загальноосвітніх закладів та з польською мовою навчання; українська література для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою), польська мова та література, перекладені видання підручників із математичних і природничих предметів, інформатики й історії, які використовують у загальноосвітніх закладах⁴⁷. У 2016/2017 н. р. затверджено аналогічні категорії підручників. Новим став лише інтегрований курс “Література”, який поєднав польську та світову літературу⁴⁸.

Тобто польська національна меншина має змогу вивчати свою мову та літературу, а інші предмети як гуманітарного, так і математичного, природничого профілю – за підручниками для загальноосвітніх закладів, перекладені польською. У 2008 р. вчитель історії Середньої загальноосвітньої школи із польською мовою навчання № 10 у м. Львові ім. святої Марії Магдалени Ришард Вінценц (на 2018 р. також і її директор) розробив програму факультативного курсу “Історія Польщі” для 5-х, 7–9-х класів 12-річної школи з польською мовою навчання. Цю програму 9 квітня 2008 р. схвалила вчена рада Львівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти. Головне управління освіти і науки Львівської облдержадміністрації в особі начальника П. Хобзея 16 квітня 2008 р. її затвердило⁴⁹.

У пояснюваній записці зауважено, що “головними цілями програми з історії Польщі є формування історичних знань, виховання учнів в національному дусі, розвиток історичного мислення учнів, яке передбачує розуміння історичного процесу в його різноманітності та суперечності, історичних знань та набутих вмій, виховання в учнів особистих рис і національної свідомості, загальнолюдських духовних ціннісних орієнтацій, сприйняття ідеї гуманізму та демократії, патріотизму і взаєморозуміння між народами на основі особистого досвіду історії, підготовка до свідомої активної участі в суспільному житті Української держави незалежно від національності, усвідомлення ролі та місця Польської держави і народу в Європі, формування в учнів співвідповідальності за долю свого народу, України, Європи,

⁴⁶ Przedszkola i grupy przedszkolne. Zjednoczenie Nauczycieli Polskich na Ukrainie [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://znpu.pp.ua/polskie-szkoly/przedszkola/>

⁴⁷ Перелік навчальних програм, підручників і навчально-методичних посібників, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для використання у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням мовами національних меншин у 2015/2016 навчальному році. Лист МОН від 17.08.2016 № 1/9-434. – С. 14–23 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://drive.google.com/file/d/0B3m2TqBM0APKYIFIM09OakF3aDQ/view>

⁴⁸ Перелік навчальних програм, підручників і навчально-методичних посібників, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для використання у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням мовами національних меншин у 2016/2017 навчальному році. Лист МОН від 17.08.2017 № 1/9-434. – С. 17–26 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://drive.google.com/file/d/0B3m2TqBM0APKUW1iaG8zZDk3bms/view>

⁴⁹ *Вінценц Р.* Програма факультативного курсу “Історія Польщі” для 5, 7–9 класів 12-річної школи з польською мовою навчання. – Львів, 2008. – С. 1–2.

світу... Ці цілі реалізуються в процесі вивчення історії Польщі та історії України, які здійснюються паралельно та синхронно”⁵⁰.

Для викладання цього курсу в середній загальноосвітній школі № 10 ім. святої Марії Магдалени використовують польські підручники з історії Шкільного та педагогічного видавництва (WSiP, czyli Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne), видані в 1992–1999 pp. Це, зокрема, Koczerska M., Wipszycka E. “Historia 5. Świat przed wiekami”⁵¹; Szostakowski S. “Historia 6. Polska w latach świetności i upadku (XIV–XVIII w.)”⁵²; Milczarczyk, M., Szolc A. “Historia 7. W imię wolności”⁵³; Głubiński T. “Historia 8. Trudny wiek XX”⁵⁴.

У програмі для 5-го класу “Вступ до історії” передбачено ознайомлення з головними історичними етапами та подіями: “Польща в часи П'ястів, Перша Річ Посполита в XIV–XVII ст., Боротьба за незалежність Речі Посполитої, Польща в XIX–XX ст., Польща після II Світової війни, Польща сучасна”⁵⁵. Хронологічно цю програму не охоплює лише один підручник, тому її доповнюють іншими дидактичними матеріалами. Варте уваги змістове наповнення програми курсу та головні сюжети й образи, які ретранслюють ці підручники.

В інтегрованому підручнику “Історія 5. Світ перед віками” (Koczerska M., Wipszycka E. “Historia 5. Świat przed wiekami”) історія Польщі репрезентована в поєднанні зі всесвітньою, події подані від первісного часу до XIV ст. У частині розділу “Народи Середньовічної Європи” в параграфі “Що ми знаємо про наших предків” автори розповідають про походження поляків, зокрема від лужицької культури, яка існувала на теренах Східної Німеччини та Польщі, про римські впливи в I ст. н. е.⁵⁶. Місце слов’ян з-посеред інших визначають так: “Слов’яни належать до великої родини народів Європи та Азії, до тієї самої, що й римляни, греки, кельти та германці, а також населення Індії та Ірану”⁵⁷.

За подібною схемою розповідають і про походження українців, які належать до слов’янських народів, водночас перелічуючи й інші з цієї групи (білоруси, росіяни, чехи, словаки, поляки...) в підручнику для 5-го класу авторства В. Власова “Історія України”⁵⁸ (для загальноосвітніх навчальних закладів із навчання польською мовою; наказ МОНМС від 04.01.2013 р. № 10 “Про надання грифа навчальній літературі”)⁵⁹. Варто зауважити, що в цьому підручнику є й інші цікаві,

⁵⁰ *Винценц П.* Програма факультативного курсу “Історія Польщі”... – С. 3.

⁵¹ *Koczerska M., Wipszycka E.* Historia 5. Świat przed wiekami. Wydanie dziewiąte. – Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1997. – 259 s.

⁵² *Szostakowski S.* Historia 6... – 208 s.

⁵³ *Milczarczyk M., Szolc A.* Historia 7. W imię wolności. Wydanie piąte. – Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1996. – 318 s.

⁵⁴ *Głubiński T.* Historia 8. Trudny wiek XX. Wydanie ósme. – Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Spółka Akcyjna, 1999. – S. 366.

⁵⁵ *Винценц П.* Календарне планування факультативного курсу “Історія Польщі” для 5 класу “Вступ до історії”. – Львів, 2008. – С. 11–15.

⁵⁶ *Koczerska M.* Historia 5... – S. 158.

⁵⁷ *Ibidem.*

⁵⁸ *Własów W.* Historia Ukrainy. (Wstęp do historii). Podręcznik dla klasy 5.szkół ogólnokształcących z polskim językiem nauczania. Zalecany przez Ministerstwo Oświaty i Nauki, Młodzieży i Sportu Ukrainy. – Львів: В-во “Світ”, 2013. – S. 63.

⁵⁹ Перелік навчальних програм, підручників та навчально-методичних посібників, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для використання у загальноосвітніх

майже непомітні, акценти на близькості зі східнослов'янським простором. Наприклад, розповідаючи про слов'ян, автор стверджує, що вчені їх умовно поділяють на три гілки: західну, східну, південну, зауважуючи лише, що “українці, білоруси та росіяни належать до східних слов'ян”. Натомість, очевидні акценти на зв'язку з балтійським і балканським простором: “... слов'яни пов'язані з балтійськими народами: з вимерлими прусами і ятвягами та литвинами. Можна також знайти певні схожості між слов'янськими та балканськими мовами”⁶⁰. Також у цьому підручнику зосереджено увагу на перших слов'янських поселеннях над Дніпром і Віслою в V ст. н. е, тобто їх прабатьківщині, подальшій міграції у VI–VII ст. н. е. у західному та південному напрямках до наддунайських терен, Балканського півострова та межиріччя Одри та Лаби⁶¹.

У посібнику авторства В. Власова наявний пасаж про східнослов'янські племінні союзи, які населяли Україну аж до IX ст.: поляни, древліяни, волиняни, хорвати, уличі, тиверці, сіверяни⁶². Водночас у польській версії теж наявна розповідь про польські племена, зокрема полян (прабатьківщиною котрих було межиріччя Ватри), від яких походять поляки⁶³. Такі накладки потребують ретельного роз'яснення вчителя, як і сюжети польсько-української історії з дещо різною або ж діаметрально протилежною інтерпретацією. Наприклад, те, що в календарному плануванні курсу “Історія Польщі” для 8-го класу присутня тема “Селянсько-козацька війна під керівництвом Б. Хмельницького”⁶⁴, натомість у підручнику для цього курсу фігурує назва “Повстання Хмельницького”⁶⁵, а в перекладеній версії підручника з історії України – “Народно-визвольна війна”⁶⁶.

Отже, польська національна меншина має змогу сповна задовольняти свої освітні потреби всупереч закидам радикально налаштованої меншості в Польщі. Право на освіту польської меншини реалізується через навчання у школах із польською мовою навчання, польських класах у школах, а також через мережу неформальної освіти, тобто суботньо-недільних шкіл, освітньо-культурних товариств, які одержують чималу підтримку з боку урядових і неурядових польських програм, фондаций. Велика кількість програм, котрі фінансує Польща для підтримки своєї громади поза межами держави, спрямована на підвищення якості освіти й інтеграцію, комунікацію молоді двох країн, налагодження співпраці з неурядовими інституціями, що пропагують європейські цінності та водночас збереження своїх коренів.

навчальних закладах з навчанням мовами національних меншин у 2015/2016 навчальному році. – С. 20 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://drive.google.com/file/d/0B3m2TqBM0APKYIFIM09OakF3aDQ/view>

⁶⁰ *Koczarska M.* Historia 5... – S. 158.

⁶¹ *Ibidem.* – S. 159.

⁶² *Własów W.* Historia Ukrainy. (Wstęp do historii)... – S. 65.

⁶³ *Koczarska M.* Historia 5... – S. 168.

⁶⁴ *Вінценц Р.* Календарне планування факультативного курсу “Історія Польщі” для 8 класу. – Львів, 2008. – С. 4.

⁶⁵ *Szostakowski S.* Historia 6. Polska w latach świetności i upadku (XIV–XVIII w.). Wydanie szóste. – Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1997. – S. 102–105.

⁶⁶ *Hisem A., Martyniuk A.* Historia Ukrainy. Podręcznik dla klasy 8. Ogólnokształcących szkół z polskim językiem nauczania. – Львів: Світ, 2016. – S. 104–110.

Освітня політика України лояльна і гнучка до потреб національних меншин. Польська мова та література, історія (яку викладають у частині шкіл із польською мовою навчання) – базис для формування суто польських національних цінностей, що накладаються на українські, які також безумовно пропагуються. Водночас випускники шкіл із польською мовою навчання, польських класів – це повноправна частина української нації.

Павло АРТИМИШИН

ВІД ОСВІТИ ФОРМАЛЬНОЇ ДО НЕФОРМАЛЬНОЇ: ВИПАДОК РОСІЙСЬКОЇ ГРОМАДИ ЛЬВОВА

Процес становлення громадянського суспільства в Україні та набуття популярності у законодавстві та науковій сфері тенденцій розуміння під поняттям “української нації” не лише етнічних українців, а й представників інших національних груп, що проживають на території держави, спонукає дослідників до опрацювання цілого пласту нових, досі невивчених, джерел з історії національних меншин України. Зокрема йдеться про чималу російську громаду, яка на українських теренах – найчисельніша нацменшина, що засвідчує Всеукраїнський перепис населення 2001 р., який зафіксував частку росіян серед загальної кількості населення на рівні 17,3 % (приблизно 8,4 млн осіб)¹, а російську мову як рідну визнали 29,6 % населення².

До того ж у Львівській обл. на 2001 р. зі 100 % населення (2 605 956 осіб) росіяни склали 3,55 % (92 565 осіб), а у Львові зі 100 % населення (749 768) – 8,9 % (приблизно 64 600)³. Тобто навіть у Львівській обл., та й у Львові, росіяни – це найбільша національна меншина (до прикладу, поляки – друга за чисельністю нацменшина у Львівській обл. та Львові – становлять лише 0,73 % та 0,9 % відповідно)⁴. Зрештою, в 2001 р. у Львові аж 9,7 % населення назвало російську мову рідною (для порівняння, польську – тільки 0,4 %). Тому в дослідженні йдеться про впливову і вагому для львів’ян національну групу. Тим паче, що остання в умовах домінантного україномовного й проукраїнського загального суспільного дискурсу одержала свою специфіку, особливо в контексті сучасного російсько-українського протистояння. Тому тематика задоволення освітніх потреб цього сегмента українського соціуму на прикладі м. Львова досить важлива та необхідна на сучасному етапі.

---

¹ Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/> (дата звернення: 24.09.2018).

² Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/> (дата звернення: 24.09.2018).

³ Про кількість та склад населення Львівської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/lviv/> (дата звернення: 24.09.2018).

⁴ Там само.

Загальні положення

Освіта – це сукупність систематизованих знань, умінь, навичок, поглядів і переконань, набутих у результаті навчання, яке забезпечується мережею навчальних закладів різного рівня, що охоплює як навчання, так і виховання. Освіта в Україні гарантується всім громадянам незалежно від расової та національної належності, статі, соціального й майнового стану. Вона задовольняє однаково як інтереси кожної конкретної особи, так і суспільства загалом, що необхідно для гармонійного розвитку особистості й усього суспільства та встановлення оптимальних взаємовідносин між ними.

Так, зокрема, у ст. 1 Гаазьких рекомендацій щодо прав національних меншин на освіту проголошено: “Право осіб, які належать до національних меншин, на збереження своєї самобутності може бути повністю реалізоване тільки тоді, коли вони добре оволодіють своєю рідною мовою в процесі навчання. Разом із тим особи, які належать до національних меншин, зобов’язані інтегруватися в більш широке суспільство через належне оволодіння державною мовою”.

Освіта національних меншин спрямована на:

- виховання у громадян України почуття власної людської та національної гідності;
- рівність і недискримінацію в набутті систематизованих знань, умінь, навичок для всебічного розвитку особистості;
- створення державою умов для збереження і розвитку національних мов та культур;
- оволодіння державною мовою в повному обсязі на рівні вимог державного стандарту, залучення до національних духовних надбань української нації та національних меншин;
- засвоєння цінностей європейської і світової культур, усвідомлення їх взаємозв’язку і взаємовпливу в загальноукраїнському контексті;
- формування таких моральних якостей, як доброта, чесність, повага до людей незалежно від їхнього національного походження.

В Україні навчання національних меншин здійснюється мовами національних меншин і державною. Державна мова обов’язкова для вивчення в усіх навчальних закладах на всій території України як навчальний предмет на постійній основі. Володіння українською мовою забезпечує єдність суспільства і створює всім громадянам однакові можливості для участі в суспільному, політичному й економічному житті держави. Громадянам, які належать до національних меншин, гарантується право на навчання рідною мовою чи на її вивчення в навчальних закладах усіх форм власності або через національно-культурні товариства.

Мову навчання в кожному конкретному випадку визначає місцевий орган виконавчої влади, враховуючи заяви батьків або осіб, які їх замінюють. У навчальних закладах з іноетнічним контингентом учнів навчання здійснюється державною або, за можливості, створюються окремі класи для вивчення мови тієї чи тієї національної меншини. Діяльність закладів освіти національних меншин здійснюється в контексті чинного законодавства, що вимагає створення рівних умов для громадян у здобутті освіти, дотримання державних вимог щодо

її змісту, рівня й обсягу, стимулювання творчого пошуку науковців та педагогів, можливості індивідуального і професійного становлення суб'єктів навчання⁵.

Нижче пропонуємо на конкретних прикладах російської громади Львова простежити, як здійснюється діяльність відповідних закладів освіти й інституцій і як реалізується право місцевих росіян та російськомовних на вивчення у процесі здобуття освіти рідної мови й культури, паралельно з освоєнням знань, вмінь і навичок, передбачених навчальними планами та програмами на загальнодержавному рівні.

Російська громада й освітні заклади Львова

З розпадом СРСР мережа шкіл із російською мовою навчання зазнала певних трансформацій. Наприклад, якщо в 1988/1989 н. р. у Львові працювало 24 російських і 7 змішаних шкіл, то у 1992/1993 н. р. російських шкіл стало 14, але змішаних – 15. При цьому в 1992/1993 н. р. російською мовою навчалось на 4 000 учнів менше, ніж 3 роки до цього, а на 11 000 російських дошкільнят функціонувало 10 груп із російською мовою виховання⁶.

Загальна тенденція подальшого часу 1990–2000-х років полягала в українізації частини російських і змішаних шкіл, де години російської мови та літератури повністю або частково замінювали українознавчими дисциплінами. Одним із найяскравіших прикладів такого процесу був випадок зі середньою загальноосвітньою школою № 9 м. Львова, яка була заснована як залізнична жіноча середня школа з російською мовою навчання в 1944 р., ставши однією з перших російських шкіл у повоєнному місті. Вже в 1953 р. вона стала змішаною (і для дівчат, і для хлопців), одержавши назву середньої школи № 9, однак зі збереженням російського профілю навчання. Втім, у 1992 р., після здобуття Україною незалежності, в цьому навчальному закладі з'явилися й українські класи, а з 1995 р. почали набирати перші класи тільки з українською мовою навчання, тобто російський профіль школи повністю був замінений на український⁷.

Подібна ситуація склалася і з Львівською загальноосвітньою школою I–III ступенів № 50 ім. А. С. Макаренка (вул. Комаринця, 2). Середня школа № 50 з російською мовою викладання була відкрита 2 вересня 1952 року в районі вулиці Гвардійської (тепер – вул. Героїв Майдану), біля Львівського політичного училища (тепер – Національна академія сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного) й обласного управління КДБ СРСР (тепер – СБУ), що багато в чому свого часу визначало контингент учнів, які походили здебільша з російськомовного середовища. У 1990-х роках заклад українізовано: спершу він став російсько-українським, а потім – українським⁸.

Загалом, внаслідок зазначених тенденцій, на 2003/2004 н. р. склалася така ситуація, за якої в той час, коли польська мова виховання функціонувала для шести

⁵ *Пилипенко Т.* Реалізація освітніх потреб представників національних меншин в Україні: стан, проблеми, перспективи // Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду / [під заг. ред. Ю. Тищенко]. – Київ: Український незалежний центр політичних досліджень, 2004. – С. 58–60.

⁶ *Сокуров С. А.* Очерки истории русского национально-культурного движения в Галиции (1988–1993 годы). – Москва: Клуб “Реалисты”, 1999. – С. 43–44.

⁷ Історія школи [Електронний ресурс] // Середня загальноосвітня школа № 9 м. Львова. – Режим доступу: http://shkola9-lv.at.ua/index/istorichna_dovidka/0-115 (дата звернення 27.09.2018).

⁸ Історія школи [Електронний ресурс] // Середня школа № 50 імені Макаренка. – Режим доступу: <http://www.poltinnik.lviv.ua/history> (дата звернення: 24.09.2018).

груп у чотирьох дошкільних закладах, російська – для жодної. У такому ж становищі перебували і недільні школи. Однак ситуація в середній школі в 2003/2004 н. р. у Львівській обл. (здебільша у Львові) була значно кращою. Так у місті функціонувало: 5 шкіл із російською мовою навчання (школи м. Львова № 6, № 17, № 35, № 45, № 52), в 14 класів яких навчалося 3 548 учнів; 10 шкіл з українською та російською мовами навчання, де в 57 класах із російською мовою навчання здобувало освіту 979 учнів; російську мову вивчали як предмет 4 997 учнів у 283 класах; налічувалось 580 факультативних груп із вивчення російської мови (8 717 учнів). Для порівняння зауважимо, що в цей же час на території Львівщини функціонувало 4 школи з польською мовою навчання, в 43 класах яких училося 1 004 учні; польську мову як предмет вивчали лише 230 учнів у 14 класах; існували 32 групи із вивчення польської мови (430 учнів)⁹. Тобто навіть у межах Львівської обл. росіяни, як нацменшина, були краще забезпечені закладами середньої освіти та відповідними факультативами, ніж польська громада. При цьому вже в цей час російська влада звинувачувала українську в перманентному скороченні мережі російських шкіл, зокрема і в Західній Україні. Проте очевидно, що закриття чи трансформація російських шкіл не були наслідком цілеспрямованої дискримінації російської громади в Україні, а логічним наслідком об'єктивних демографічних процесів. Наприклад, якщо в 1989 р. росіян у Львові мешкало 126,5 тис. осіб (16,1 % населення), то в 2001 р. – 64,6 тис. (8,9 %) ¹⁰. Тобто скорочення російського населення у Львові закономірно призвело і до зменшення кількості навчальних закладів цієї національної меншини.

Втім і за таких обставин у середині 2000-х років не виникало проблем із забезпеченням загальноосвітніх навчальних закладів російської громади навчально-методичною літературою. Зокрема, школи з російською мовою навчання в цей час були забезпечені ними на 80 %. Навчання в них здійснювалося як за підручниками Міністерства освіти і науки (МОН) України, так і з використанням навчальної літератури, яку присилали з Російської Федерації.

Не існувало жодних обмежень і в організації учнівського дозвілля та поза-шкільного навчання у відповідних школах. Наприклад, щорічно на базі середньої загальноосвітньої школи № 45 м. Львова проводився Пушкінський конкурс, олімпіада з російської мови, конкурси з історії Росії, поїздки в Москву і Санкт-Петербург, зустрічі з ветеранами Другої світової війни, святкування масниці тощо, в яких брали участь учні шкіл не тільки Львівщини, а й усього західного регіону України¹¹.

Забезпечувалася і система підготовки педагогічних кадрів. Насамперед для загальноосвітніх навчальних закладів із російською мовою навчання спеціалістів готував Львівський національний університет ім. І. Франка. Тут ще в 1939 р., зі встановленням у Львові радянської влади, існувала кафедра російської філології. У 1944 р. вона була поділена на дві – російської мови та російської літератури, – які, проіснувавши окремо понад 50 років, у лютому 1997 р. знову були об'єднані в одну – російської філології, що існувала до початку новітньої російсько-української

⁹ Пилипенко Т. Реалізація освітніх потреб... – С. 80.

¹⁰ Лозинський Р. М. Етнічний склад населення Львова (у контексті суспільного розвитку Галичини). – Львів, 2005. – С. 240; 259.

¹¹ Лозинський Р. М. Етнічний склад населення Львова... – С. 80–82; Спеціалізована школа № 45 [Електронний ресурс] // Освіта в Україні. – Режим доступу: <https://www.education.ua/ua/schools/lvov/sh-45/> (дата звернення: 28.09.2018).

війни, яка розпочалася в 2014 р. У 1997–2003 рр. вже об'єднану кафедру очолювала проф. Т. Космеда, а із 2004 р. до реорганізації – доц. І. Єременко. За час існування кафедра підготувала понад 40 кандидатів і докторів наук за спеціальностями “російська мова” та “російська література”. У 1995 р. вона стала членом Міжнародної асоціації викладачів російської мови та літератури (рос. – МАПРЯЛ), а з лютого 2001 р. – також членом Української асоціації викладачів російської мови та літератури (рос. – УАПРЯЛ), що діє в межах МАПРЯЛ. Члени кафедри регулярно обмінювалися досвідом із викладачами-русистами зарубіжжя, брали участь у наукових конференціях та симпозиумах, що відбувалися під егідою цієї міжнародної організації. Водночас із 2005 р. при кафедрі діяв щорічний розширений науково-методичний семінар із залученням науковців із західного регіону України¹².

Допомогу в підвищенні кваліфікації педагогів, які працювали у школах для російської нацменшини або викладали російську мову в загальноосвітніх навчальних закладах Львівщини надавав Львівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти. У 2003 р. для 32 учителів російської мови було організовано 72-годинні курси з актуальних проблем філологічної освіти. Для 32 учителів зарубіжної літератури, які викладали у школах також і російську мову, запропоновано на курсах додатковий спецкурс “Актуальні проблеми викладання російської мови та літератури” (16 год.). Підвищенням кваліфікації учителів була також їхня участь в апробації навчальної літератури, що відбувалася під керівництвом інституту. Так, у 2002/2003 н. р. були апробовані укладені різними авторами підручники “Русский язык” для 1-го та 2-го класів, у чому взяли участь шість вчителів із чотирьох шкіл м. Львова. Для них інститут організовував навчальні семінари, пов’язані з проведенням апробації та експертною оцінкою змісту й оформлення підручників.

Особлива увага до діяльності російських шкіл, зокрема й у Львові, була прикута в період президентства Віктора Януковича у 2010–2014 рр. Так, на листопад 2013 р. у Львові діяло 99 класів, у яких навчалося 2 456 учнів, зокрема:

- 1) середня загальноосвітня школа № 35 – 9 класів, 149 учнів, мова навчання – російська;
- 2) середня спеціальна загальноосвітня школа № 52 – 23 класи, 562 учні, мова навчання – російська;
- 3) середня спеціальна загальноосвітня школа № 6 – 13 класів, 317 учнів, мова навчання – російська;
- 4) середня загальноосвітня школа № 17 – 14 класів, 324 учні, мова навчання – російська;
- 5) спеціалізована середня загальноосвітня школа з поглибленим вивченням англійської мови № 45 – 40 класів, 1 104 учні, мова навчання – російська.

Для порівняння, тоді ж у м. Дрогобичі діяло 5 класів із російською мовою навчання у загальноосвітній школі № 4 (1-й, 3-й, 5-й, 7-й, 9-й); у ЗОШ № 84 м. Львова – 6 класів (1-й, 3-й, 4-й, 6-й, 7-й, 8-й)¹³.

¹² Історія кафедри й основні напрямки її наукової та навчальної діяльності [Електронний ресурс]// Кафедра російської філології. – Режим доступу: http://old.philology.lnu.edu.ua/ros_fil.php#frag01 (дата звернення: 28.09.2018).

¹³ У Львові 3 тис. учнів навчаються мовами нацменшин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zik.ua/news/2013/11/07/u_lvovi_3_tys_uchniv_navchayutsya_movamy_natsmen-shyn_438736 (дата звернення: 09.10.2018).

З другого боку, у Львові є приклади вдалої реалізації досить масштабного проекту школи для росіян та російськомовних. До прикладу, школа № 45, що на вул. Науковій, 25. На квітень 2012 р. тодішній директор Володимир Кравченко – активний учасник руху за збереження і розвиток російських шкіл на Західній Україні – зумів зробити з цього закладу найбільшу в регіоні навчальну інституцію для національних меншин, де щорічно і досі навчається в середньому понад тисячу учнів. Завдяки тісній співпраці директора як із тодішньою українською владою, так із російською стороною, вдалося якісно та кількісно укомплектувати шкільну бібліотеку, яка в 2012 р. нараховувала понад 40 тис. томів, зокрема дитячої художньої літератури, енциклопедій, книг з історії, навчальних підручників і посібників із російської мови та літератури, російської літературної класики тощо. Особливістю школи стало одночасне викладання учням російської, української й англійської мов з 1-го класу, а також німецької – з 5-го. При цьому, щоб учні однаково вільно володіли як російською, так і українською мовами, запроваджено практику щоп'ятниці проводити всі уроки суто українською. Зрештою, російську мову та літературу, як варіативну складову навчальних програм, викладали лише як факультативи, а українську мову й літературу – згідно із загальнодержавними стандартами. Так, учні забезпечені як викладанням рідної для них російської мови й ознайомлення із відповідною художньою літературою, так і готуються до подальшого навчання у вишах України, де переважає та обов'язковою є українська мова як державна. Це особливо важливо, якщо врахувати, що на 2011/2012 н. р. у школі росіян навчалось лише 47 %, ще 47 % – українці, 6 % – представники інших меншин (близько 20 національностей – переважно вихідці з держав колишнього СРСР).

Водночас у контексті позакласної освіти значну роль відігравав й організований у школі Пушкінський центр-музей, в якому зібрано експонати, книги, стенди так чи так пов'язані з творчістю Олександра Пушкіна. Цікаво, що з метою певної ідеологічної прив'язки постаті цього російського поета з територією Галичини в музеї перебуває вирізка з львівської газети 1821 р. зі згадкою про його творчість. Поряд із цим музей став майданчиком для проведення щорічного міжнародного конкурсу зі знання творчості Олександра Сергійовича, в якому регулярно брали та продовжують брати участь школярі з України, Росії, Білорусі, Польщі.

На базі школи створено також й кабінет Івана Франка, де зберігаються різноманітні етнографічні матеріали, зокрема колекція писанок, котрі привезли вчителі й учні з інших регіонів України та різних країн світу. Крім цього, в навчальному закладі відкрито й унікальний кабінет Вільяма Шекспіра, перші експонати якого прибули з Центру Шекспіра у Стратфорді – рідного міста письменника у Великобританії. Окрім них, у кабінеті підібрані й англомовні книги класиків англійської та американської літератури, енциклопедії, навчальні видання¹⁴.

Варто також відзначити, що школа налагодила хорошу співпрацю з міською владою Львова. Так, упродовж 2009–2017 рр. для середньої загальноосвітньої школи № 45 за кошти міського бюджету було виконано робіт і придбано обладнання на 2 млн 416 тис. грн, а директор В. Кравченко в 2013 р. із рук мера Львова

¹⁴ Львовская школа № 45: “Лаборатория нормальных межэтнических отношений” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://newzz.in.ua/ukrain/1148882844-lvovskaya-shkola-45-laboratoriya-normalnyh-mezhetnicheskikh-otnosheniy.html> (дата звернення: 10.10.2018).

А. Садового отримав відзнаку у вигляді почесного знака Святого Юрія, а в контексті святкування 40-річчя школи – срібну монету Короля Данила Галицького (2017)¹⁵.

Попри такі досягнення у педагогіці, в роботі частини вчителів, зокрема і директора, простежувались дещо одіозні та потенційно небезпечні для української державності тенденції, які виявлялись ще напередодні російської агресії проти України навесні 2014 р. Наприклад, Володимира Кравченка “за багаторічну педагогічну та громадську діяльність” нагороджено Почесними грамотами Міністерства культури Російської Федерації (1999), Ради співвітчизників при Державній Думі РФ (2000), Генерального консульства РФ у Львові (1997, 1999, 2002), пам’ятною медаллю до 200-річчя О. С. Пушкіна (1999), орденом Української Православної Церкви (Московського Патріархату) Святого рівноапостольного великого князя Володимира III ступеня (2002), орденом Дружби Російської Федерації (2004). У 2002 р. він балотувався до Верховної Ради України від блоку політичних партій “Русский блок”, а в 2013 р. був обраний почесним президентом громадської організації “Русские Львова” та вже давно очолює організацію “Русская школа”, є активним діячем центру “Кремлевская стратегия” та Міжнародної організації “ОКЕАН”, а також активістом медведчуківського об’єднання – “Український вибір”¹⁶. Така ідейна спрямованість директора, очевидно, впливала і на ідейну спрямованість навчально-виховного процесу у школі. До того ж, у середині 2000-х років, окрім згаданих тематичних кабінетів, одна з вчительок російської мови та літератури створила кабінет із прикметною назвою “Русский мир” із метою “ознайомлення з побутом і культурою Росії, народів, які її населяють”. На його базі до 2014 р. регулярно проводили заходи, присвячені видатним політичним і культурним діячам Росії¹⁷. Втім, як засвідчили подальші події сучасного російсько-українського протистояння, почасти вихованці та їхні батьки національно більш свідомі, ніж педагоги.

Львівський національний університет ім. І. Франка в цей же час продовжував готувати фахівців для навчання мовами національних меншин у загальноосвітніх і вищих навчальних закладах у межах кафедри російської філології, а Львівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти – здійснювати підвищення кваліфікації педагогічних кадрів для навчання мовами національних меншин, зокрема російською.

Так, у червні 2011 р. спільно з викладачами Росії (Навчально-видавничий центр “Златоуст”, Санкт-Петербург) у межах програми “Русский язык вне России” на базі загальноосвітньої школи I–III ст. № 52 м. Львова був проведений професійний модуль для вчителів російської мови і літератури, які підвищували свою кваліфікацію в системі кредитно-модульного навчання. У межах програми

¹⁵ Садовий обдарував нагородами члена організації “Кремлівська стратегія” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vgolos.com.ua/news/sadovuj-obdaruvav-nagorodamy-chlena-organizatsiyi-kremlivska-strategiya_315925.html (дата звернення: 11.10.2018).

¹⁶ *Леусенко О.* В Львівській міськраді є симпатки антиукраїнських організацій. Садовий декого з них підтримує [Електронний ресурс] // Livejournal. – Режим доступу: <https://oleg-leusenko.livejournal.com/9514447.html> (дата звернення: 11.10.2018).

¹⁷ Львовская школа № 45: “Лаборатория нормальных межэтнических отношений” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://newzz.in.ua/ukrain/1148882844-lvovskaya-shkola-45-laboratoriya-normalnyh-mezhethnicheskikh-otnosheniy.html> (дата звернення: 10.10.2018).

“Філологічна освіта без кордонів” уже другий рік поспіль учителі російської мови і літератури підвищували професійну майстерність у Росії (м. Ярославль)¹⁸.

Загалом, попри тези російської пропаганди про те, що освіта росіян в Україні, зокрема у її західній частині, всіяко “ущемляється”, насправді в той час, коли у РФ жодної української школи немає, навіть в україномовному Львові таких закладів було на початку 2010-х років п’ять. Їхній діяльності не те, щоб не перешкоджали, а всіяко сприяли органи центральної та місцевої влади.

Із початком війни такі тенденції, як не дивно, збереглися. У відповідь на кремлівську пропаганду, закриття Бібліотеки української літератури в Москві, зросійщення останніх осередків українського культурного життя в Росії, Україна, підтвердивши свою послідовність і відданість європейським цінностям, продовжила курс на захист прав національних меншин на одержання освіти рідною мовою.

Після подій 2014 р. у Львові продовжували працювати п’ять російських шкіл (№ 6, 17, 35, 45, 52), а також функціонували російські класи в чотирьох школах (№ 50, 65, 77, 84)¹⁹. Лише у 2016 р. одна з російських шкіл – № 35 (вул. Шухевича, 2) – заявила про бажання змінити тип і назву, аби стати Львівською загальноосвітньою середньою школою східних мов та бойових мистецтв “Будокан”. З вересня 2016 р. її учні почали вивчати японську й турецьку мови, діти з 1-го класу також розпочали займатися бойовими мистецтвами – карате та джіу-джитсу. Зокрема з початкової школи діти відтепер вчать англійську та японську мови, а з 5-го класу – турецьку. У планах дирекції також введення найближчим часом й китайської та польської. Навчання в колишній школі № 35, яке раніше здійснювалося російською мовою, з 2016 р. відбувається українською. Однак за бажанням батьків старшокласники, які до цього часу навчалися російською, одержали змогу закінчити школу тією мовою, якою їм зручно²⁰.

В інших російських школах надалі зберігалась належна кількість навчальних годин для вивчення російської мови та літератури. Для прикладу пропонуємо порівняти кількість уроків, виділених на російську мову та літературу у загальноосвітній школі № 6 у 2017/2018 н. р. та у загальноосвітній школі (з 2018 р. – ліцеї) № 45 у 2018/2019 н. р. У школі № 6 у 1-му класі викладали по 3 уроки читання та письма російською, тоді як українською – 3 уроки, англійською – 1; у 2-му класі – 3 уроки російської мови, 3 – російської літератури (українська мова та література сукупно – 3 уроки, англійська – 2); у 3-му класі – 3 уроки російської мови, 2 – російського літературного читання (українська мова – 2, українське літературне читання – 2, англійська – 2); у 4-му класі – 3 уроки російської мови та 2 – російського літературного читання (2 – української мови, 2 – українського

¹⁸ У Львові 3 тис. учнів навчаються мовами нацменшин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zik.ua/news/2013/11/07/u_lvovi_3_tys_uchniv_navchayutsya_movamy_natsmenshyn_438736 (дата звернення: 10.10.2018).

¹⁹ Школи с русским языком обучения г. Львова (Русские школы г. Львова) [Електронний ресурс] // Русские на Украине. – Режим доступу: <http://neutral-ua.org/page/294.html> (дата звернення: 12.10.2018).

²⁰ Лазуркевич С. У Львові створили першу в Україні середню школу з вивченням східних мов та бойових мистецтв [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zaxid.net/u_lvovi_stvorili_pershu_shkolu_z_vivchennyam_shidnih_mov_ta_boyovih_mistetstv_n1398972 (дата звернення: 22.10.2018).

літературного читання, 2 – англійської); у 5-му класі – 5 уроків російського блоку (мови та літератури), 5 – українського, 3 – англійського; у 6-му класі – 5 уроків російського блоку, 5 – українського, 2 – англійського; у 7-му класі – 4 уроки російського блоку, 4 – українського, 2 – англійського; у 8-му класі – аналогічно; у 9-му класі – аналогічно; у 10-му класі – 3 уроки російського блоку, 4 – українського, 3 – англійського; в 11-му класі – аналогічно²¹.

У ліцеї № 45 сформувалися подібні конфігурації предметів мовного та літературного спектра. Так, у 1-му класі – 6 уроків у тиждень російської грамоти, 3 – української, 3 – англійської; в 2-му класі – 3 уроки – російська мова, 3 – російська література, 3 – сукупно українського блоку, 3 – англійського; в 3-му класі учні вивчають упродовж тижня 2 уроки російської мови, 3 – російської літератури, 2 – української мови, 2 – української літератури, 3 – англійської мови; в 4-му класі – 3 уроки російської мови, 2 – російської літератури, 2 – української мови, 2 – української літератури, 3 – англійської мови; в 5-му класі для російської мови виділено 3 уроки, російській літературі – 1, українській мові – 3, українській літературі – 2, англійській мові – 4, німецькій – 2; у 6-му класі російська мова та література складає сукупно 4 уроки на тиждень, українська мова – 3, українська література – 2, англійська мова – 5, німецька мова – 2; у 7-му класі російському блоку приділено 4 уроки, українській мові – 4, українській літературі – 1, англійській мові – 5, німецькій мові – 1; у 8-му класі російська мова займає 2 уроки на тиждень, російська література – 2, українська мова – 2, українська література – 2, англійська мова – 5, німецька мова – 1; у 9-му класі – аналогічно; у 10-му класі російська мова складає 1 урок на тиждень, російська література – 2, українська мова – 1, українська література – 2, англійська мова – 5, англійська література – 1, німецька мова – 2; в 11-му класі на російську мову виділено 1 урок, українську мову – 1, українську літературу – 2, англійську мову – 5, англійську літературу – 1, німецьку мову – 1²².

Як бачимо з даних, якщо і зменшувалися у старших класах години російського чи українського блоку, то це робилося не через “тотальну українізацію” шкіл в Україні, про яку говорить російська пропаганда, а заради збільшення годин на вивчення англійської, німецької чи будь-якої іншої іноземної мови, аби виховати зі школярів більш конкурентних на сучасному ринку праці осіб.

У розпалі російсько-української війни не обійшлося без курйозів. Наприклад, упродовж 2016–2018 рр. періодично спалахував скандал навколо підручника з російської мови для 3-го класу (автори Є. Самонова, В. Статівка, Т. Полякова). Видання побачило світ у 2014 р. у видавництві “Генеза”. Його проект затвердили ще до початку російсько-українського протистояння, а відтак із погляду подальших подій він містив досить одіозні матеріали. Особливо гостро критикували текст вправі 19 на с. 10, що містить своєрідний опис державних символів Росії. Цитуємо мовою оригіналу: “Герб России – это золотой двуглавый орёл на красном фоне. Что же он символизирует? Орёл – птица гордая и хищная, которая парит высоко в небе. Она является символом величия и значительности

²¹ Расписание уроков [Електронний ресурс] // Середня школа № 6 з російською мовою навчання. – Режим доступу: http://school6.lviv.ua/?page_id=20 (дата звернення: 10.10.2018).

²² Розклад [Електронний ресурс] // Ліцей № 45 Львівської міської ради. – Режим доступу: <http://school45lviv.ucoz.ua/index/rozklad/0-5> (дата звернення: 20.11.2018).

государства в мире. Есть в этом символе и предостережение – с такой птицей воевать опасно”²³. Попри те, що в 2016 р. Інститут модернізації змісту освіти неодноразово звертався до обласних органів управління освіти, ректорів/директорів інститутів та академій післядипломної педагогічної освіти, директорів науково-методичних центрів і завідувачів методичних кабінетів із вимогою замінити текстові матеріали відповідної вправи, на 2018 р. в Інтернет-мережі з’явилися обурення батьків, які виявляли в підручниках, за якими вчилися їхні діти, ці скандальні матеріали²⁴.

Кардинальнішим було рішення МОН щодо навчального посібника із відривними карточками до названого вище підручника (“Русский язык. 3 класс: отрывные карточки: к учеб. Е. И. Самоновой, В. И. Стативки, Т. В. Поляковой”) авторства М. Коченгіної, що з’явився в січні 2014 р. у видавництві “Ранок”, коли міністерство очолював ще Дмитро Табачник. Комісія з педагогіки та методики початкового навчання МОН у 2016 р. скасувала гриф “Схвалено для використання у загально-освітніх закладах” для цього видання, оскільки цей посібник містив ще відвертіше прославляння і звеличування Росії та її державних символів. Наприклад, в одній із вправ розміщений такий прикметний текст вірша під назвою “Российский флаг”: “Разноцветный флаг России – белый, синий, красный цвет. Самый для меня красивый, краше флага в мире нет. Честь и правда в этом флаге, кровь, пролитая в бою, смелость, доблесть и отвага, вера в Родину мою!”. В іншому вірші цього ж видання під назвою “Герб России” українські третьокласники могли прочитати: “У России величавый на гербе орёл двуглавый, чтоб на запад и восток он смотреть бы сразу мог. Сильный, мудрый он и гордый. Он – России дух свободный”²⁵. У контексті теперішньої війни з Росією, як видається, подібні слова, щонайменше, видаються недоречними, якщо не недопустимими, а тому рішення МОН було цілком закономірним. Однак свого часу наклад у 3 000 примірників розійшовся по школах, і в 2018 р. виникали конфліктні ситуації довкола використання цього видання під час навчального процесу.

Втім, попри такі курйозні моменти й одіозні дії окремих педагогів, на національну свідомість абсолютного загалу учнів російських шкіл і класів це не вплинуло. До прикладу, на урочистості в школі № 45 учні тепер завжди одягають вишиванки, приносять синьо-жовті прапорці і попри те, що вдома спілкуються російською, вважають своєю Батьківщиною Україну, себе – її патріотами, поважають українські символи державності, а в сучасному російсько-українському протистоянні підтримують лише Україну, стверджуючи, що Російська Федерація –

²³ “Воевать с РФ опасно”: на Одещине вспыхнул скандал из-за русского языка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.obozrevatel.com/society/voevat-s-rf-opasno-na-odesschine-vsprihнул-skandal-iz-za-russkogo-yazyika.htm> (дата звернення: 01.12.2018).

²⁴ Там само; Міносвіти заборонило підручник з російської мови [Електронний ресурс] // Еспресо. – 2016. – 5 жовтня. – Режим доступу: https://espreso.tv/news/2016/10/05/minosvity_zaboronylo_pidruchnykh_z_rosiyskoyi_movy (дата звернення: 03.12.2018).

²⁵ В Україні заборонили підручник з російської мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://24tv.ua/v_ukrayini_zaboronili_pidruchnik_z_rosiyskoyi_movi_n734127 (дата звернення: 04.12.2018); Реклама Росії для українських школярів – дітей вчать любити російські символи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/28033080.html> (дата звернення: 05.12.2018).

це країна-агресор, а у вестибюлі стоїть скринька для збору пожертв українським військовим, які захищають рубежі України на Сході²⁶.

Водночас після 2014 р. зазнала реорганізації кафедра російської філології в Львівському національному університеті ім. І. Франка – більшість її працівників (кандидатки філологічних наук, доценти І. Єременко, Н. Ігнатів, С. Григоровук, І. Гажева) влилися до складу кафедри слов'янської філології ім. професора Іларіона Свенціцького, де приєдналися до викладання навчальних курсів цієї кафедри²⁷.

Загалом, як свідчать описані тенденції, попри запевнення російської пропаганди, що у Львові сферу освіти російської громади дуже обмежують, насправді, як бачимо, в місті навпаки створено цілком комфортні та якісні умови для забезпечення місцевим росіянам і російськомовним учням їхнього права навчатися російською мовою, як і вивчати українську як державну, а також англійську, німецьку й інші іноземні, ознайомлюватися як із російською, так і українською і загалом світовою літературою.

Неформальна освіта

Поряд з інституційною (формальною) освітою молоді росіяни Львова мали та й сьогодні мають постійну можливість задовольняти свої навчально-пізнавальні потреби і в межах неформальної освіти, яка є доповненням до формальної у школі.

Разом із позакласними спортивними та мистецькими гуртками, в межах яких учні можуть реалізувати свої таланти і вдосконалити вміння й навички, до 2014 р. існували і культурні проекти, ініційовані переважно російською стороною з метою урізноманітнення дозвілля шкільної молоді та формування серед неї почуття поваги й любові до своєї історичної батьківщини. Щоправда, часто, на жаль, за рахунок дискредитації Української держави. Так, Російський культурний центр (РКЦ) у Львові, що функціонував до 2017 р. по вул. Короленка, курував реалізацію низки таких ініціатив.

Насамперед при цьому осередку ще з 2000 р. діяло т. зв. Російське молодіжне братство, яке очолював Олег Карцев. Основним напрямом діяльності організації було проведення просвітницьких акцій для молоді серед вихідців із російських і російськомовних родин щодо історії Росії, українсько-російських відносин, становища росіян в Україні, зокрема в західній частині; збереження відповідної історичної пам'яті серед російської громади регіону про участь Червоної армії у “визволенні” Львова та Західної України від нацистів; проведення серед школярів військово-патріотичних конкурсів та акцій, зокрема залучення їх до реконструкцій боїв російсько-імперської армії в часи Першої світової війни чи червоноармійців під час Другої світової; проведення у Львові роз'яснювальної роботи щодо

²⁶ Будні “російської” школи в “бандерівському” Львові [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://lviv.depo.ua/ukr/lviv/budni-rosiyskoyi-shkoli-v-banderivskomu-lvovi-01092016170000> (дата звернення: 05.12.2018).

²⁷ Співробітники // Кафедра слов'янської філології імені професора Іларіона Свенціцького [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://philology.lnu.edu.ua/department/slovyanskoji-filolohiji> (дата звернення: 05.12.2018).

програми “Московский аттестат”, у межах якої місцева молодь могла здобути освіту в російських вишах Москви²⁸.

Тісно пов'язаною із РКЦ була й організація “Галицька Русь” на чолі з Кирилом Арбатовим. Учнівська молодь і студенти в межах цього товариства періодично ходили в походи в Карпати, шукали та впорядковували могили воїнів Першої світової війни, зокрема солдатів та офіцерів Російської імперії, відновлювали й облагороджували пам'ятники, меморіали та територію довкола них (обеліски жертвам Першої світової війни, пам'ятники радянським військовим, розвідникові Миколі Кузнецову на Холмі Слави у Львові), могили воїнів на закинутих кладовищах Львова й області, проводили інтерв'ю з журналістами, мешканцями міст та сіл, істориками, краєзнавцями, працівниками музеїв на тему Першої та Другої світових війн тощо. Наприклад, влітку 2006 р. під проводом “Галицької Русі” на г. Татарівка поблизу с. Нижня Рожанка (Сколівський р-н Львівської обл.) діяв літній скаутський табір, де члени цього молодіжного руху (переважно учні та студенти) займалися пошуком, ексгумацією, ідентифікацією та перепохованням останків солдатів російської та австро-угорської армій, які полягли тут під час Карпатської операції (лютий–березень 1915 р.)²⁹. А упродовж липня–серпня 2007 р. це ж товариство організувало на Ужівському перевалі в Карпатах молодіжний скаутський табір, де зібралася молодь не лише з Львівщини, але і з Рівненщини, Тернопільщини, Закарпаття, Київщини. Під час перебування в літньому таборі учасники займалися відновлюваними роботами місцевого пам'ятника і кладовища російських та австрійських солдатів, а також пам'ятника червоноармійцям, які загинули під час Карпатського рейду 1944 р.³⁰

Ще одним напрямом неформальної освіти були регулярні щорічні до 2014 р. поїздки учнів російських шкіл на екскурсії до історичних міст Російської Федерації. Здебільша учасниками таких мандрівок були переможці шкільних олімпіад різного рівня з російської мови, російської літератури, конкурсів російськомовних есе, поезії, прози, організованих при РКЦ, відмінники навчання. Найчастіше об'єктами туристичних маршрутів ставали Москва, Санкт-Петербург, Великий Новгород, Ладога, а також міста т. зв. “золотого кільця Росії” – Сергієв Посад, Переславль-Залеський, Ростов Великий, Ярославль, Кострома, Іваново, Суздаль і Владимир³¹. Такі вояжі організовували за активної підтримки уряду РФ, Посольства РФ в Україні, Генерального консульства РФ у Львові, Представництва в Україні “Росзарубіжцентру”.

Такі акції, з одного боку, здавалося б, мали суто культурно-просвітницьку мету та всього лиш були спрямовані на ознайомлення молоді з російських шкіл і класів з історією та культурою своєї історичної батьківщини. Однак, з другого боку, мали

²⁸ У Львові з підпілля вийшла ще одна російська організація? [Електронний ресурс] // Zik.ua. – 2008. – 25 липня. – Режим доступу: https://zik.ua/news/2008/07/25/u_lvovi_z_pidpillya_vuyshla_shche_odna_rosiyska_organizatsiya_144836 (дата звернення: 05.12.2018).

²⁹ Катачин А. Последние почести – героям битвы 1915 года // Русский вестник (Москва). – 2006. – № 8(95). – Август.

³⁰ Его же. Карпатский рейд скаутов // Русский вестник. – 2007. – № 8(107). – Август.

³¹ Бойко И. В гостях у Северной Пальмиры // Русский вестник. – 2007. – № 8(107). – Август; Волков А. Каникулы на Ярославской земле // Русский вестник. – 2009. – № 8(131). – Август; Левенец А. Молодые соотечественники побывали в Санкт-Петербурге // Там же; Преснякова Т., Лобанов Г., Чёрная О., Сач А. 11 дней в северной столице России // Русский вестник. – 2012. – № 8(168). – Август.

й пропагандивні завдання, згідно з якими школярам нав'язували тези про “близькість та родинність” російського й українського народів, “тривалу спільну історію Росії та України”, інспірували на подальшу співпрацю та зближення між двома державами (спочатку на рівні культури, згодом, очевидно, – і на політичному). У контексті російської агресії проти України після 2014 р. функціонування таких проєктів призупинено як таких, чия реалізація могла бути дестабілізаційною для територіальної цілісності та суверенності України як держави.

Однак, попри спроби повпливати в такий спосіб на російську молодь Львова, представники якої етнічно є росіянами, але по суті – громадянами України, абсолютна більшість школярів, як вже зазначалось, була і є національно свідомими українськими патріотами, які якщо і пов'язують себе культурно з Росією як батьківщиною батьків, дідів чи прадідів, проте політично, особливо з початком російсько-української війни, принципово співвідносять себе лише з Україною, вважаючи її рідною державою.

Отже, система формальної та неформальної освіти в Україні, зокрема у Львові, цілком забезпечує потребу росіян і російськомовних учнів на здобуття освіти рідною мовою та сприяє їхньому ознайомленню з російською літературою й культурою загалом, причому не на шкоду вивченню української мови та літератури, іноземних мов.

Водночас закономірною в умовах війни з Росією є діяльність відповідних українських органів безпеки та МОН України з пошуку, виявлення та, за необхідності, вилучення навчальної інформації, а також призупинення діяльності окремих осіб чи організацій, які можуть нести потенційну небезпеку для української державності. Однак найголовніше те, що попри тези російської пропаганди щодо нібито необхідності “захисту російськомовного населення України” від перманентного обмеження їхніх прав офіційним Києвом, особливо в переважно націоналістично налаштованій Західній Україні, насправді молоді росіяни та російськомовні особи в цьому регіоні почуваються безпечно й комфортно. Щобільше, покоління, які народилися та виростили в період української незалежності, здебільша співвідносять себе з цією місцевістю та Україною загалом, із громадянством цієї держави, частиною української політичної нації, а якщо і пов'язують свої відносини з Росією, то лише на рівні культурних зв'язків та родинних розповідей про історичну батьківщину.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ В УКРАЇНІ В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА НОВОГО ЧАСУ: ОСВІТНЬО-ВИХОВНІ ПРАКТИКИ І КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ	
Участь євреїв у поширенні наукових і філософських знань в Україні в пізню княжу добу (XV століття) (<i>Паславський І. В.</i>).....	7
Галицький епізод 1589 року з історії українського шкільництва XVI століття (<i>Александрович В. С.</i>).....	13
Національні меншини в ранньомодерному Львові: етно-конфесійна належність і культурно-освітня діяльність (<i>Гуль О. В.</i>).....	17
Львівські підручники для навчання грамоти (“Букварь языка славенскаго”) XVII–XVIII століття: православна і греко-католицька традиції (<i>Шустова Ю. Е.</i>).....	32
Рідна мова й рідна школа: соціолінгвістичний статус, книжна культура й уявлення про роль національних мов у Галичині XIX – початку XX століття (<i>Голик Р. Й.</i>).....	52
Цінність освіти для національних проєктів “пригноблених націй” (на прикладі українців Галичини початку XX століття) (<i>Кісь Н. Д.</i>).....	71
Реалізація освітніх потреб національних меншин та народів Австро-Угорської імперії у вищій школі (на прикладі Галичини): юридична та практична складові (<i>Мисак Н. Ф.</i>).....	76
Товариство “Просвіта”: сприяння формуванню народного шкільництва та гімназійної освіти в Галичині: ідеологічні засади й діяльність (1868–70-ті роки XIX століття) (<i>Пащук В. С.</i>).....	96
Недержавні освітні заклади українців Галичини у XVIII – на початку XX століття (<i>Орлевич І. В.</i>).....	117
Релігійна освіта українців Східної Галичини в системі початкової школи Австро-Угорської імперії (кінець XIX – початок XX століття): законодавство, вплив Церкви, навчальні програми (<i>Колб Н. М.</i>).....	154
Українські народні вчителі та вчительки в Галичині наприкінці XIX – на початку XX століття: професіонали, громадяни, особистості (<i>Мисак Н. Ф.</i>).....	170
Українські граматики в Австро-Угорській імперії (<i>Заневич О. Є.</i>).....	197

Освітня праця серед полонених українців у таборах Австро-Угорщини та Німеччини (1914–1918) (<i>Патер І. Г.</i>)	202
---	-----

РОЗДІЛ ІІ. МОДЕЛІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН НА ОСВІТУ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (1919–1945)

Запровадження польської системи освіти на західноукраїнських землях у міжвоєнну добу (1921–1939) (<i>Доброчинська В. А.</i>)	210
Державно-правове регулювання етнонаціональних процесів у Польщі у другій половині 1920-х – 1930-х роках (<i>Турчак О. В.</i>)	216
Єврейське початкове шкільництво міжвоєнної Галичини та Підрадянської України: порівняльний аналіз (<i>Руда О. В.</i>)	224
Товариство “Тарбут” в організації єврейського шкільництва у Волинському воєводстві (1921–1939) (<i>Доброчинська В. А.</i>)	242
Освітньо-культурний простір чеської громади Волині (кінець ХІХ – 20–30-ті роки ХХ століття) (<i>Шульга С. А.</i>)	247
Місце представників нацменшин в освітньому процесі міжвоєнного Львова (на прикладі археологічного співтовариства) (<i>Булик Н. М., Гупало В. Д.</i>)	258
Українські студенти-історики в університеті Яна Казимира (1919–1939) (<i>Чебан М. М.</i>)	278
Українські шкільні бібліотеки Львова в умовах полонізації системи освіти (1918–1939) (<i>Надрага М. С.</i>)	294
Питання національних меншин у політиці ОУН (<i>Стасюк О. Й.</i>)	302
Організація освіти українців і поляків у Галичині в роки нацистської окупації: паралелі та розбіжності (<i>Луцький О. І.</i>)	315

РОЗДІЛ ІІІ. ТЕНДЕНЦІЇ ТА ОСОБЛИВОСТІ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ СТОЛІТТЯ – ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТТЯ)

Польське шкільництво на Львівщині в повоєнні роки: реформація <i>versus</i> радянізація (<i>Зайцева В. Р.</i>)	331
Російська меншина в українському шкільництві (1963–1985) (<i>Зайцев Ю. Д.</i>)	339
Освітня складова в діяльності національно-культурних товариств Львова (кінець 1980-х – 1990-ті роки) (<i>Муравський О. І.</i>)	346
Декомунізація шкільної освіти Львова на зламі 80–90-х років ХХ століття крізь призму компартійного ставлення (<i>Чура О. В.</i>)	354
Політико-правовий статус мов в Україні (<i>Бегей І. І.</i>)	359
Політика України у сфері освіти національних меншин у висвітленні російських засобів масової інформації (<i>Костюк О. А.</i>)	370

Українська мова в державній середній школі з польською мовою навчання: стан забезпечення освітніх потреб меншини (Сімович О. І., Дидик-Меуш Г. М.)	380
Програми з української мови для загальноосвітніх шкіл з польською мовою навчання в контексті проблеми задоволення освітніх потреб національних меншин в незалежній Україні (Багнюк Н. В., Романіна І. Р.)	390
Освітня політика України та Польщі в етнонаціональній сфері крізь призму їх міжнародно-правових зобов'язань (Піх О. М.)	400
Освіта польської національної меншини в сучасній Україні (Артимишин Ю. З.)	409
Від освіти формальної до неформальної: випадок російської громади Львова (Артимишин П. І.)	420

Наукове видання

Освіта національних меншин в Україні: історичні традиції, правові засади, сучасні виклики (XX – початок XXI століть): монографія / [відп. ред. Ігор Соляр; упоряд. Михайло Романюк]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2018. – Кн. 1. – 436 с.

Макет та художньо-технічне редагування

Дмитро Савінов

Літературний редактор

Наталія Галевич

Коректор

Світлана Іваник, Тетяна Мигаль

Упорядник науково-довідкового апарату

Оксана Рак

Підписано до друку 20.12.2018. Ум. друк. арк. 35,32

Друк офсетний. Формат 70х100/16.

Наклад 300 прим.

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
79026 Львів, вул. Козельницька, 4. Тел: (032)-270-14-18